MSS No. 261 Subject Philosophy

Name of MSS सिद्धान्त कौमुदी लिंगानुशासन

Author

Period Folios 497 (भिन्न पत्रक)

Script Sanskrit Source Prithipal singh, Amritsar

Missing Folios

सिध्दान्त कौमुदी लिंगानुशासन
भिन्न पत्रक ॥ ल० भ० ट पं० प्र० पृ०

संज्ञं च परिभाषा च विधि
र्नियम एव चातिदेशो
धिकारश्च षड्विधं सूत्र
लक्षणं ॥ २॥ व्यवहारा
र्थं नामकरणं संज्ञा ॥ ३॥
अनियमे नियमकारि
णी परिभाषा ॥ ४॥ विधा
ने विधिः ॥ ५॥ प्राप्तौ सत्
यां मा भूदप्राप्तौ वा वि
धेर्नियमः ॥ ६॥ देशान्त
रान्तिकं प्रवर्तते इत्य
तिदेशः ॥ ७॥ अधिके च
कार्यं करोतीत्यधि
कारः ॥ ८॥ उत्तरोत्तरं सं
बंधो वा अधिका
रः ॥

प्रकृतिवदनुकरणं भवति न वा ॥ न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः
कार्यानुकरणयोरभेद संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या
विवक्षा भेदविवक्षा च समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते
छंदोवत्सूत्राणि भवन्ति ॥ छंदसि दृष्टानुविधिः

ननु तावद्व्याकरणस्य लक्षणं सदुक्तिमवश्यं विधीयतां ॥ तदनेन तस्य परमप्राप्त्यर्थं वदिष्यामः ॥ तथाहि साधुशब्दानुशासकत्वं व्याकरणत्वमिति चेत्तत्वे परे कः ॥ पः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण संकेतितः स तत्र साधुरितीश्वरसंकेतस्य परत्वेन तदितरसंकेतस्य गौणत्वात् [illegible] प्रकृतिप्रत्ययकल्पकत्वं व्याकरणत्वं ॥ वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानकारणत्वेन प्रकृतिप्रत्यय [illegible] ॥ प्रकृतेः पूर्वं प्रयुज्यमानत्वं प्रकृतित्वं ॥ प्रकृतेः परः प्रयुज्यमानत्वं प्रत्ययत्वं [illegible] ॥ मुनेति ॥ मंतारो वेदस्यार्थं तत्त्वावगंतारो मुनयो ॥ मनेरुच्चेत्युपधाया उत्वमिप्रत्ययश्च ॥ न च मुनेः [illegible] ॥ ननु मुनित्रयं नमस्कृत्येत्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे षष्ठी कुतो न स्यादि

ननु अइउण् इत्यादि [illegible] इति चेत्सत्यं ॥ [illegible] इति भाष्यकारेण नित्यत्वप्रतिपादनात् ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीहनुमदाख्यरुद्राय नमः ॥
ॐ श्रीसीतायाः पतये नमः ॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभा-
व्य च ॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥ अइउण् ॥ १।
१।१ ॥ ऋऌक् ॥ १।१।१।२ ॥ एओङ् ॥ १।१।१।३ ॥ ऐऔच् ॥ १।१।१।४ ॥ हयव-
रट् ॥ १।१।१।५ ॥ लण् ॥ १।१।१।६ ॥ ञमङणनम् ॥ १।१।१।७ ॥ झभञ्

अपि तत्र [illegible] ॥ न हि [illegible] ॥ तन्न ॥ पुनरुक्त्यापत्तेः [illegible] ॥ व्याख्यानतो [illegible] ॥ ननु [illegible]

सर्वशब्दानित्यत्विकर्त्री सिद्धान्तशब्दस्य लक्षणं तु वादिप्रतिवादिस्यां निर्णीतो योऽर्थः स सिद्धान्त इति तु न वादी चेन्न सर्वः प्रतिवादी चेन्न सर्वः [illegible] निर्णीत [illegible] सिद्धान्तत्वापत्तिः स्यात् अतो भाष्यकृन्निर्णीतत्वं [illegible] सिद्धान्तत्वम् [illegible]

[illegible] नन्वेते वर्णाः किं वाचकाः [illegible] वाक्यत्वं [illegible] ॥ [illegible]

सि॰ कौ॰

[illegible]

इति चेत्सत्यं ॥ [illegible] ॥ उ [illegible] ॥ वैयाकरणानां सिद्धान्तो वैयाकरणसिद्धान्तः ॥ वैयाकरणानां कौमुदी [illegible] ॥ कौमुदीप्रकाशकत्वेन साहचर्य [illegible] यथा चन्द्रस्य कौमुदी [illegible] प्रकाशकर्त्री तथेयमपि

॥७।१।१।१८॥ घढधष्॥७।१।१।१९॥ जबगडदश्॥७।१।१।१०॥ खफछठथचट

तव्॥७।१।१।११॥ कपय्॥७।१।१।१२॥ शषसर्॥७।१।१।१३॥ हल्॥७।१।१।१४

॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि॥ एषामन्त्या इतो लणसूत्रे अकार

श्च॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः॥ हलन्त्यम्॥ हलिति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात्॥

आदिरन्त्येन सहेता॥१।१।७१॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्व

स्य च संज्ञा स्यात्॥ इति हलसंज्ञायाम्॥ हलन्त्यम्॥१।३।३॥ उपदेशे

उपदेशेति॥ धातुसूत्रगणोणादि वाक्यलिंगानुशासनम्॥ आगमप्रत्ययादेशाः उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥ पाणिन्यादि
कर्तृक... तादिविभागः उपदेशः॥

...लिनुनासिकोच्चार
णाभावात्...
...॥ प्रतिज्ञेति॥ प्रतिज्ञा
विषयानुनासिकवंत इत्य

सिं॰ कौ॰
२ 2

र्थः॥ पाणिनीया इत्यस्य पा
णिनिप्रभृतयो ज्ञा वर्णादय
र्थः॥ प्रतिज्ञाचार्यमेव प्रति
... वर्णानां तच्च ज्ञापको
... व्यवहारश्च॥ ...
...भावः॥
प्रतिज्ञा... प्रत्यासत्त्यै
... वेति दिक्
निर्देशादि... अनु
नासिक...
वः॥ ...विधान सामर्थ्या
...भावः सिद्धः तस्यापि प्र
त्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणाज्ञा
पनद्वारैव ...
... बाधकस्य
...
...विधानसामर्थ्यादित्यर्थः
...तात्पर्यं आदिनान्त...

त्यं हलित्स्यात्॥ उपदेश आद्योच्चारणम्॥ ततो णजित्यादिसंज्ञासिद्धौ॥ उपदेशे
ऽजनुनासिक इत्॥१।३।२॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्॥ प्रति
ज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः॥ लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो
रलयोः संज्ञा॥ प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणं अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात्॥ न
नु सूत्रे ककारे परे चुत्वं कार्यं दृश्यते॥ आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्र
त्याहारशब्देन व्यवह्रियंते॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥१।२।२७॥

...रेफः पूर्वे त्यादि संग्रहः॥ ननु प्रत्याहारेनुबंधानां कथमग्रहणम्... नेति वार्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नां
... प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितां... आदिरन्त्येनेति वार्तिके तादर्थ्यात... इति भावः॥ ऊकोच॥ कु
... ऊकार एकद्वित्रिमात्रा... क्रमेण... निर्देशः॥ व्याख्या
... उकारएकद्वित्रिमात्र... कालो यस्येति... नन्वुकालोऽज्झ्रस्व
नात्॥ तेन स्वोच्चारणकाल... कालो... इति चेन्न॥ ...
... इति...॥ ...
...

अजीति ॥ ऊकालः इत्यत्र तत्तदनुवर्तते ॥ उदात्तत्वादीनामज्धर्मतायां एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनस्याविद्यमा
नत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यं ॥ आये इति ॥ यच्छब्दः फिषोन्त इत्यंतोदात्तः ॥ जस् सुप्त्वादनुदात्तः ॥ एकादेश उदात्तेनेत्ये
कार उदात्तः ॥ अर्वाङिति ॥ त्यमिमु ग्वचाच्य कृत्पन्नः फिषोन्त इत्यंतोदात्तं ॥ आद्य सप्रेश बन्निघातेनानुदात्तत्वं ॥ अर्वाङुम
चतीत्यर्थः क्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाचोतोदात्तत्वम् ॥ एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मयोर्मिलनाविरोधादाह वर्ण
धर्माविति ॥ वाकुलकारस्थिकरोघम ॥ अर्शमर्घजित्यन्ये ॥ इयं त्रिसूत्री स्पष्टार्था लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहा

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः ॥ वां कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥
स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ १ ॥ २ ॥ २९ ॥ ताल्वादिषु स
भागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ आये ॥ नीचैरनुदात्तः ॥
१ ॥ २ ॥ ३० ॥ स्पष्टम् ॥ अर्वाङ् ॥ समाहारः स्वरितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥ उदात्ता
नुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्त
मर्द्धह्रस्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् ॥ स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदा
त्तं बोध्यं उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् ॥ तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्प

रस्य प्रसिद्धि... र ॥ ह्रस्वग्रहणा
मितीति ह्रस्वपदघटितत्वाभिप्रा
यः ॥ अतंत्रमिति स्वस्वाल्पसंकेति
तरूपेणाबोधकमित्यर्थः किं त्वर्ध
मात्रारूपार्थबोधकमिति भावः ॥
एवं च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदा
त्ता ॥ इति आरभ्य नवसु आम्रा
इत्यंत प्रायउक्तेषु त्रिपादाम
पि ... सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं ।
अर्धमुदात्तमिति तु स्यात् ... मि
मितिवत्याख्येया ॥ उत्तरार्धमित्य
स्याचार्धमात्रे ... उत्तरो
भाग इत्यर्थः ॥ वेदे तु यथायो
गं ... अस्या ... स्य
तस्य चेति ॥ अनुदात्तस्येत्यर्थः ॥
उदात्तेति ॥ उदात्तस्वरितयोः पर
त्वे सतीत्यर्थः ॥ तयोः परत्वे चो
पस्थितानुदात्तापेक्षयैव ॥ अन्य
उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥ प्रातिसा
ख्ये इति लोके त्वनुदात्त एवेति भावः
... स्वरितमुदात्त ... ॥ केति ॥
किमो द्विस्पतर ॥ कातीति काहेसो
ति स्वरितमिति स्वरितः ॥ दीर्घमुदा
त्तरतिरस्थानामिति ॥ ... इति ॥
स्वरितो वानुदात्ते पदान्ते ... को
रः स्वरितः

सि·कौ
३
3

नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तूदात्तानुदात्तस्वस्वरितत्तरइत्यस्येवानंतरस्येत्यापात्स्वरितपरस्य दाहरति॥ एतच्च अमि·
आहेरित्यर्थे अस्य॥ ■ तस्येत्यर्थः॥ छंदसि वा च नंप्राउ·ग्रौ च उभयथा या इति वचनाद्गुणभावः॥ उदात्तस्वरित
योरिति स्वरि। स्वरितः॥ उदात्तयरोग्र स्रकीदि तिउनघ्नान्दसत्वात्॥ यच्छब्दः किंशिष्टत्वं तोदात्तः॥ तदेकादेश
स्ववा स्वरितः॥ सइति उदात्तादिस्वरादिसंज्ञकइत्यर्थः॥ मुखं॥ उच्यते सौ वचनः॥ वारुलकत्वकर्मणी स्फुरः॥ मुखस
श्ता नासिकेति विग्रहः॥ तथा च वचने इति सांधने कृते तिह मासेस्त्वदाः मुखसहत्तेत्यादि॥ मुखेति किम्॥ यमानु
स्वाराणामेव प्रसज्येत॥ एवं चाकोनुनासिकइत्यत्रानुस्वारः स्यात्॥ नासिकेति किम्॥ एकेत्यादावनुदात्तोपदेशे

षट्॥ अन्यस्त्वनुदात्तः स्यात्॥ प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः॥ क्वेवाम्धारस्यानां नयेरौंश
त्वचक्रम् ये त्वः॥ इत्यादिष्वनुदात्तः॥ अग्निमीळे इत्यादावुदात्तस्फु
तिः॥ स नवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुख
नासिकावचनोनुनासिकः॥ १।१।८॥ मुखसहितनासिकयो
च्चार्यमाणोनुनासिकसंज्ञः स्यात्॥ तदित्थम्॥ अ इ उ ऋ एषां वर्णा
नां प्रत्येकमष्टादशभेदाः लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात्॥ एचा

त्यादिना कलोपो मा भूत्॥ अचारश्रेति॥ यद्यपि दनव्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानेत्यात्॥ तथाप्यष्टादशधर्मवत्वमकार
जाती यादेरित्यर्थः॥ ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनामुच्चभेदमाश्रित्येदं बोध्यं
एवमग्रेपि॥ लृवर्णस्येति॥ विवृतस्येत्यर्थः॥ तेन लृति ल्वेति विधेयस्येत्स्य दीर्घत्वेपि न क्षतिः॥ दी
र्घाभावादिति॥ अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये ऋलृति सवर्णे इत्यनेन पक्षे ऌकारकाभावे अकः
सवर्णे इति दीर्घत्वे ऋकार इति ऋकारघटितव्ययोगः संगच्छते॥ राम॥ राम॥ राम॥ २

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥७॥१॥१॥९॥ ताल्व

मपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥

दिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात् ॥ अकु

हविसर्जनीयानां कण्ठः ॥ इचुयशानां तालु ॥ ऋटुरषाणां मूर्द्धा ॥ लृतुलसानां दन्ताः ॥

उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥ ञमङणनानां नासिका च ॥ एदैतोः कण्ठतालु ॥ ओदौतोः क

ण्ठोष्ठम् ॥ वकारस्य दन्तोष्ठम् ॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् ॥ नासिकानुस्वारस्य ॥ इति

स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा ॥ आभ्यन्तरो बाह्यश्च ॥ आद्यश्चतुर्धा ॥ स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृ

अत्रोच्छिद्येतिः॥ क्वचित्प्यनिइत्येवपाठः॥ चतुर्थेति॥ यत्तु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं॥ तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च॥ इति शिक्षाकारवचनादिह तत्तरविवृततम प्रतीत्या नान्तराविति सूत्रेण वि
वृतत्वव्याप्यानां भेदानां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्॥ आद्यमते संवृतस्य प्रयत्ना॥ एवं चैदैतोः स्थाने विशिष्टाः प्रशाक्तिः॥ प्रयत्नभेदादिति बोध्यं॥ नान्तरावितिसूत्रमपि प्रयत्नभेदस्था
प्रशावर्णाभावान्नुवादकं तस्यैव बोधकमत एव भाष्ये तत्त्ववक्तव्यमिति नोक्तम्॥ स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं चोष्ठप्रभृतिकाकलपर्यन्तस्थानान्तर्गततत्तत्स्थाने ओष्ठजिह्वाग्रादीनां संयोगस्
वीषत्स्पर्शादूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वात् वर्णोत्पत्तेः प्रागभावित्वाच्च बोध्यम्॥ तच्च वस्तुनानामेकस्थानत्वेपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक् स्पर्शः
कस्यचिदीषदित्यादि इति शिक्षाकारेक्रमेणैवमनुभवत्यविवेक्तव्यम्॥ प्रयत्नमिति॥ नपुंसके भावे ल्युटः॥ प्रयत्नमित्यमित्यपपाठः॥ नङ्‌तस्यत्वं स्यात्॥ तथा च॥ शिक्षा स्वराणां चे

७

अर अअ ओ इति स्थिते॥
परत्वान्नु (शि० कौ०) त्वेनस्यय
पादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृ
ष्ट्यासिद्धत्वेपि ऐवरतोन्तरत
न्याये नाकाराभावेन परस्य पाद
नापत्तिः॥ अतिदेशात्पादरूप
त्वात्सिद्धेनारोपासंभवेन कार्य
प्रवृत्तेरेव प्रदेशावेशपकव्यात्॥ शा
स्त्रासिद्धत्वेतु यत्राप्यन्तरंगत्वात्रैपा
दिकं प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रेण वाध
वादेयेणतान्निवृत्तिवृद्धेरभावत्रा
देशावृद्ध्यभावो स्यादेवेति जात
त्वे वृद्ध्यभावस्य जायमानका
र्यत्वादेश एवस्यानिवृद्ध्याप्रव
र्तेते॥ नहि जातमप्रयुक्ता
[redacted] प्रवृत्तिः॥ स्युत्रिनते
वरयातितिनदोषः॥ पत्रतुस्तरूपसं

विवृतसंवृतभेदात्॥ तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्॥ ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्॥ विवृ
तमूष्मणां स्वराणां च॥ ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्॥ प्रक्रियादशायां तु विवृ
तमेव॥ एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्॥ तथा हि॥ अ अ॥ इति विवृतमनूद्य सं
वृतोनेन विधीयते॥ अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या
विवृतमस्त्येव॥ तथा च सूत्रम्॥ पूर्वत्रासिद्धम्॥ ८॥२॥१॥ अधिकारोयं॥
तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शा

त्यादयनंतरं॥ अचोऽस्पृष्टाय
णस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृ
ताः॥ शेषाः स्पृष्टाहलः प्रोक्ता इति
अचोऽस्पृष्टा स्पर्शाभावरूपवि
वृतत्ववंतः यणस्त्वीषत्स्प
र्शेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीव
द्विवृतत्वं चेति बोध्यम्॥ नेमइ
त्यसिद्धमिति॥ सिद्धानि व्य
न्तंपदवृत्तं॥ सिद्धस्य प्रत्यव
रविधावित्याद्यैतनि[…]
यादर्शनात्॥ तद्भिन्नमसिद्ध
मप्रवृत्तमनिष्पन्नं च॥ यद्यपि
लोके नासिद्धिज्ञानस्यैव प्रव
र्तकत्वं दृष्टं॥ तथापीह शास्त्र
प्रामाण्याद्यारोप्योपि शा
स्त्रदृष्ट्यानावष्टब्धत्तो च निया
मक इति बोध्यं॥ अत्र कार्या
सिद्धत्वे मूलस्थः धासिद्धि॥

ग्लत्राप्यवृत्तिरेवाभावयात्॥ न च पूर्वत्रेत्यनेनेत्येवम् सूत्रमस्तेवेतिवाच्यं॥ पूर्वसाल्लप्राप्तौ निषेधइत्यर्थेन लोपः स्
वितिसूत्रासंगतेः॥ तद्विनियमार्थे॥ यद्वीत्याराजन्नश्वइत्यत्र संदशायां कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेस्तन्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते अकृतेवं
तमितिन्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजाश्वेदीर्घासिद्धत्वात्तियमानुपयोगात्॥ राजश्वाभित्यादावपि दीर्घापत्तेस्तत्पूर्वशास्त्रसम्भावनामित्यर्थे
राजश्वाभित्यादौ॥ नलोपे सुब्विधिदीर्घविषयसंभावनया सर्वथा नलोपापत्तेरितिदिक्॥ बाह्यप्रयत्न इति॥ काकलकाधस्तात्तु
विवरसंकोचाविकाशश्वासनादघ्यानि ध्वनिविशेषरूपघोषाल्पप्राणमहाप्राणत्वरूपकार्यकारत्वमेषा॥ तथा हि॥ आत्मा वुद्ध्या समे

मेत्यार्थान्मनोयुंक्ते विवक्षया॥मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतं॥१॥सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः॥वर्णान्जन।
नयते इति शिक्षा पाणिनीयम्॥आत्मांतःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान्बुध्या स्वत्यासमेत्यैकबुद्धिविषयान्कृत्वा
तद्बोधनेच्छया मनः युक्तं करोति॥तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहंति॥स कायाग्निः सोदीर्णः स मारुतः।
उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादि स्पष्टार्थः॥एवं च यत्नविशेषेण उत्पन्नयत्नाभिहतानि नानाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वे
गान्मूर्धपर्यंतं गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रमाप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेष्वभिघ्नन् कगादिस्वरूपं पूर्वकं तत्त

त्स्थानान्यभिहत्य वर्णानभि
व्यनक्ति॥ततोप्यत्नविशेषे
णागत्वविवरविकासादी
न्करोति॥तत्र चेतत्तत्स्था
नाभिघातकायत्नस्तेषा
स्यातरीतततत्कार्यकारित्वा
दाभ्यंतरा उच्यंते॥गलविवर
विकासादिकरास्तु बाह्यत
द्वेषकार्यकार्यकरत्वा द्बाह्या
इति मात्राकालकत्वादिरूपऊ
स्वादिकं तु नास्याल्पत्वमस्ट
च्वीतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेर
कयत्न एव कश्चिद्दूल शो
स्यं वायुप्रेरयति॥कश्चिद्दीर्घ
कमिति॥तस्य वायुप्रेरण रूपं
कार्यं प्रस्वदेशमिति तदापिवा
द्यमेवातएवाऽऽ उक्तं चेभाष्ये
ऊस्वादिजनकयत्नस्याविशे

ह्ललमसिद्धम्॥वाह्यप्रयत्नास्त्वेकादशधा॥विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो
अघोषो अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति॥खयां य
माः खयः ≍क ≍पौ विसर्गः शर एव च॥एते श्वासानुप्रदानाः घोषाश्च विवृण्व
ते॥१॥कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः॥अयुग्मा वर्गयम
गा यणश्चाल्पासवः स्मृता॥वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये य
मो नाम पूर्वसदृशो वर्णः॥प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः॥पलिक्क्नी॥चख्न

वर्णेन सवर्णसूत्रेण ग्रहणमिति॥ यत्वेकएव यत्नः सर्वकार्यजनको न वर्णनाशश्चेति परः सान्निकर्ष इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥तथापि तत्
तत्कार्यं येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोध्यं॥उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यंतरकार्यकरत्वेपि उदात्तादिरा
द्वैविनाबोधितानाते बाह्यमनुदात्तेदित्यने नाविवक्षाबोधनात्॥सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वांतरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वांतरतम्यप
रीक्षोपयुक्तत्वं रूपसादृश्येनवोध्ये कगणनम्॥इदं रूपस्वत्वादेरानुनासिकस्य चोपलक्षणं॥खर इति राबाह्यानुप्रदानवाह्यप्रय
त्नः॥ विवृत्विते इति॥तदभिव्यक्तं तरं जायमाने कंठविवरविकासे ते बाकंठं चविवृतावोध्यः विवारः एषांप्रयत्न इति भावः॥

अन्ये त्विति॥वर्गतृतीयचतुर्थपंचमास्तृयमाः सकाराद्यश्चारो
यरलवा इत्यर्थः॥नादभागिन स्तत्प्रयत्नकाः॥यद्यपि खयादिषु घोषा घोषा
ल्पतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियापानिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः॥
अल्पासवो ल्पप्राणः॥यतएतदुच्चारणेतरप्राणानामल्पत्वमित्यवमःति वर्गे
ष्विति॥विद्यमानमिति शेषः॥चतुर्णामिति॥निर्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति
शेषः॥पूर्वसदृश इति॥सादृश्यं यत्नकृतम्॥अतएवायोगवाहेषु यमानां ग
णनम्॥अपिचचत्वारश्च यमाः स्मृताः॥इति पाणिनिशिक्षायां संग्रहते॥अयं च
वेद एव॥तदाह॥प्रातिशाख्ये इति॥ अन्ये त्वाभिति॥अत्रा मुक्तान्य हलात्वे
त्यर्थः॥यरलवाश्चेति॥चेनाक्वाम पिरहणम्॥इपांस्तु लृणीति सूत्रेणकार
स्यातर्यो तोरकार इति भाष्यात्॥घोष संवार नादा स्वप्राणात्वमचा मप्रा

अन्यथा॥ तदैव वर्गीयेणास्यातां अल्पप्राणत्वानंगीकारे द्वितीयचतुर्थयोरपि प्रयाणस्यातां॥ अयं घोषवत्वं रः सान्निकर्षी इति स्त्रे भाष्ये स्वरूप॥ अन्ये इति॥ द्वितीयचतुर्थौ त

यमौ शषसहाश्च योगवाहाश्चेत्यर्थः॥ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ नास्थानवायुप्रकथनं तत्स्वरूपनिर्णयायान्तस्थावर्णोत्तरतम्यपरीक्षादुपयोगीति बोध्यम्॥ अनुपयुक्ता इति॥ तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दग्रहणात॥

उपयुक्तावेति शब्दयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः॥ आंतरतम्यपरीक्षा च घोषवत्वत्या दिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति॥ स्पर्शाः॥ तत्पदव्यवहार्याः आंतस्थाः प्राक्स्पादेत॥

स्पर्शा अगोरं तर्मध्येति स्पृतीति तरर्थः॥ उष्माण इति॥ उष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः॥ एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्तंते॥ इत्यर्थः॥ इति प्रातिशाख्ये भाष्ये स्पष्टं

पञ्चपि वर्गाद्वितीयचतुर्थयोरपि स्यान्ते तरतमसूत्रे भाष्यदृष्ट्यां त्वम॥ तथापि विकृतम् ऊष्माणमित्यत्रैव एवं गृह्यंते॥ अन्यथा॥ कण्ठ्यादीनां सावर्ण्यापि नापनौ

तु॥ अति॥ घ्नंति॥ इत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशाः यमाः॥ तत्र व
र्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषां यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ वि
सर्गः शषसाश्चेत्येषां विवारश्वासौ अघोषाश्च॥ अन्येषां तु संवारनादघोषा
श्च॥ वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्रा
णा इत्यर्थः॥ (अन्ये महाप्राणाः) वा सप्त पाल्लष्वय प्यपि ह वर्णस्तत्तापानुपधुक्तास्तथापं
नरतम्यपरीत्या पामुपयोत्स्यंते इति बोध्यम्॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः

प्रयत्नभेदेनैवासावर्ण्याभावः साध्यित एते ष्वपरेष्विति ॥ इदमुपलक्षणं ॥ एतेषु विद्यमानेष्व
प्यपि वोध्यम ॥ तेन हकारादिनामकारादिषुपरतो दीर्घासंग्रहः ॥ अच्त्वंम्यादिति ॥
अच्यरवोध्यत्वं ॥ अएउ इति ॥ अएउ इत्यसवर्णवोधकतात्रविधीयते ॥ सवर्ण०

यरलवाअंतस्थाः ॥ शाषसहाऊष्माणः ॥ अचःस्वराः ᳵक ᳵप इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृ
शौजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ॥ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इति प्रयत्नविवे
कः ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यंवाच्यम ॥ अकारहकारयोः (रिशकारयो) ऋकारषकारयोलृकार
सकारयोश्चमिथः सावर्ण्येप्राप्ते ॥ नाऽऽज्झलौ ॥ १ ॥ १ ॥ १० ॥ आकारसहितोचआच्
हल्चेत्येतौमिथः सावर्णौ नस्तः ॥ तेनदधीत्यस्य हरतिशीतलंषष्ठंसान्द्रमित्येतेषुपरेः
षुयणादिकंन ॥ अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपिग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वे

वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशानन्तरमित्संज्ञा तदुत्तरमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालं सवर्णसंज्ञा तदुत्तर
कालमएउदिति एतेन समुदिते नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणमिति वाक्यपरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः आदिरन्त्येने
ति प्रत्याहारसिद्धौ तल्लाभस्येति वाक्यार्थबोधावसरे नाज्झलाविति शास्त्रेणागत्य तम्प्रतिचोक्तं मदीयं विषयं
परिहृत्यततोन्यत्र प्रवर्त्तितामिति तद्विषयपरिहारेणैव तत्प्रवृत्तिः अन्यथा मुक्तवन्तमिति न्यायेन तत
द्वेयर्थ्यस्यमेव अतएव प्रकल्प्य चापवादविषयं ततउत्सर्गोभिनिविशते इति सङ्गच्छते आश्रसत्राश्र ज्ञे॥

ह्रेशो ध्ये नितम्प्रिदर्ष ॥
तत्रहि किमर्थमादित्युच्य
ते ॥ स्यादहत्येवोच्यतां का
हेपरिदिष्टि ॥ आंतर्य्यतोदी
र्घस्यादीर्घोंऽभविष्यति ॥

एवं चात्र्हिदमेव ज्ञापयति॥ भवत्येषा परिभाषा बाध्यमानेनेत्यादिः त्वदुक्ते व्याख्याने दिपूर्वपदार्थे तयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिः॥ जातिपक्षे प्यन
येव परभाषया सवर्णग्रहणोनारणीये॥ व्यक्तिपक्षे ग्रहणभेदकत्वप्राप्तत्वकारणी यम॥ तेन घर वर्दित्यातौ नानुनासिको वकारः॥ एतेन ग्रुदित्येव सि
द्धे ग्रहणोनाइर सुग्रहणमेव कात्वेज्ञाप्यते इ निपरात्तमित्याहुः॥ नन्वचोरित्यादावनुवादेक यम दित्वमिति चेन्न॥ व्याकरणं तरेण ग्रहदित्से
कात्वेनादोषात॥ उपदेशासत्वस्यकरण साधनत्वे नष्टाल्लयस्वेऽस्यापि सात्लत्वेनेत्वमक्ष तेत्सलभाद्वा॥ चोभिन्न क्रमइत्यादौ दिद्वेति॥ यच्चपि
समुदायस्य वर्णिनो ग्रतिष्ठेत्स्यापि तदवयवचादिहवर्णग्रहणं प्राप्नोति॥ अग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्यानामे कारहणेन णकारादिचिह्नो

सि॰कौ॰

स्वर्पभागः

स्यात॥ तथाहि॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ १॥ १॥ ६९॥ प्रतीयते विधीयते इति प्रत्य
यः॥ अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात॥ अत्र वा णपरेण णकारेण॥ तदेवमइत्यष्टा
तयैकारौकारौ॥ ऋकारऌकारयोस्त्रिंशतः॥ एवं ऌकारोऽपि॥ एचो द्वादशानाम॥ एदैतोरोदौतो
श्च न मिथः सावर्ण्यं वाच्यम॥ ऐऔजिति सूत्रारंभसामर्थ्यात॥ तेनैच श्चतुर्विंशतेः संज्ञाः॥
स्युरिति नापादनीयं॥ नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव॥ तथा
पि हकारस्याकारो न सवर्णः॥ तत्राकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात॥ तेन विश्वपाभिरित्य

त्रेहोदः। हँः। गिरँ। त्वंँ॥ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधाः यवलाः॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा॥ तपरस्तत्कालस्य॥१।१।७०॥ तपरो ग्रस्तात्स च तात्परश्च उच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञः स्यात्॥ तेनादित्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। आदिति द्वादशानां॥

ऐजिति द्विमात्रएकेना स्वरत्वात्‌ न कृत्यैकत्वशित्य त्रिमात्रेण तपरकेरणमिह सर्वार्थं तेनैजैदक्षित्य त्रिमा

वृद्धिरादैच्॥१।१।१॥ आदैच वृद्धिसंज्ञः स्यात्॥ अदेङ्गुणः॥ अत् एङ् च गुण

त्रेतन्त्रतीत्य त्रच्चे कार एव ... कारः

कि यावाचिनः किं॥ पाः॥ वशब्दीत्यादेर्धातुत्वं मा भूत्॥

संज्ञः स्यात्॥ भूवादयो धातवः॥१।३।१॥ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः॥ चादयोऽसत्त्वे॥१।४।५७॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥१।४।५६॥ इत्यधिकृत्य॥

आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः तथा च भ्वश्च वाश्च भ्वौ आदी येषां ते भ्ववादयः इति बहु-
व्रीहिः भ्वप्रभृतयो वासदृशाः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्याभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याच्च
इयसीत्यादेर्धातुत्वं मा भूत्‌ सति हि आतो धातोरिति लोपः स्यात्‌ न च वहिरङ्गत्वेन वापीसिद्धत्वं स्यार्थनिमित्तापेक्षत्वाद्
दिति वाच्यम्‌ तिसृणामित्यत्र त्रयादेशस्ति स्वादेशस्य युगपदेव प्राप्तस्त्र तिसृादेशस्यैव सत्वात्‌ अन्यथा तिसृाद
शविधायकस्य स्यर्थनिमित्तापेक्षकत्वाद्बहिरङ्गत्वेन त्रयादेशस्यैवन्याप्यत्वात्‌ सन्नस्यप्रतिषेधो वक्तव्य इति वा x

देशान्तवादइतिबोध्यं॥ अतएवव्वनेरथेत्यादौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणमित्यस्य नापनिबोधं॥ इतिदिक्॥ प्रतिपदोक्तविधिरयः पकारेणप्रत्याहारोवकारव्यानान्तयपापिप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणमित्य
नैः शब्दरूपविशेषमादायतदन्तग्रहणंसिद्धम्॥ प्रत्ययेनसप्रकृत्यवयवकसमुदायस्यापदातदिशेषणत्वेनतदन्तविधिरितिनयुक्तम्॥ इयानित्यादौतस्यनादृशसमुदायेनव्यभिचारेतेषांसंभवात्सत्रादिप्रसङ्गाच्चेनच्यपाह
तथापिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थंमतग्रहणम्॥ तेनघसंज्ञानरप्तमयोरेवनतदन्तस्य॥ तेनगौरीब्राह्मणीतरत्यत्रनरूस्वः एतच्चिबोधसामर्थ्यादेवप्रदेशेष्वपिनतदन्तविधिः नचज्ञापितेपिव्यर्थत्व॥
पदप्रदेशेषात्प्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणेनैवसिद्धेरितिवाच्यं॥ परत्वस्यप्रकृतिमाधारतयापदप्रत्ययग्रहणेषु नाभावात्॥ पस्मात्प्रत्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः॥ पदंसमुदायस्यनपदत्वंस्यानित्यादौपस्मात्प्रत्यय
विधिस्तदादितदन्तंतावंव्यपदेशवद्भावेनबोध्यं॥ तेनाष्टाध्यायीयशोपेकाल्वादेरितिदेशात्‌विशिष्टनिर्दिष्टव्यवहारनभितकार्याणि समहायेपिकर्तव्यानीतितदर्थात्॥ अतएवेकस्मात्रमित्यादौपत्वंना
त्वार्थेरतिमात्रेचसिद्धिः॥ एकवद्रत्यादौसोलनेवंपदत्वंप्रसिद्धंवाक्यमितिनिर्देशोनसहायेनादष्टहनेनित्रीचत्वार१८काचेइतिभाष्यंतेषुपेत्यवादेनध्वेनितंचेदमादेचउपदेशेतास्वनुदात्तेत्यादौभाष्येतत्रहि
॥उंतेनतप्रत्यये त्वोच्चारणेसंज्ञाकतव्विकर्षस्यप्राप्तः परोत्कर्षिस्त्रत्वैणांधि॥उ॥

विरलः॥ भावेपदात्॥ उपरिष्टात्‌चक्रपद्यात्तात्त्वार्ये॥ उच्चारणभावत्वपर्यः सन्वत्कारवान्‌नार्किंचित्कुर्वन्निति॥ उच्चारणानंतरकालीकोन्यस्य

असत्वार्थेचादयोनिपातसंज्ञाः प्रादयः १।४।५८॥ असत्वार्थाः प्रादयस्तथा॥ उपसर्गाः क्रि

नेप्रवेशावहानादत्यादयः क्रभावस्यापिवृद्धिकृतंयोपावृतियबहिर्गत॥ पदान्तनान्याचयोदयात्त्वात्सुप्राप्तमिति॥ तत्कादतन्न॥ यार्तिराधनंदृतिः

१।४।५९॥ क्रियायोगे॥ गतिश्च १।४।६०॥ प्रादयः क्रियायोगेउपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्चस्युः प्रप

भावेसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालत्वबोधनेनरहितः अतएवावश्यानकार्फलंसंहिताधिकारेपाठः॥ नचासमानसंजापरत्वेसावकाशयाः संहिता

राअपसम् अनुअवनिसदुनिरदुसदुरविआङ्‌निअधिअपिअतिसुउदअभिप्रतिपरिउपतेप्रादयः

संज्ञाः॥ नत्वेविसभवेवाच्यमवतीतिशङ्केनविशयेभेदेसेनवाच्यः॥ स्यादितितदसंज्ञातिरेवेतिवाच्यं॥ तदर्थीकादेर्भेदेपाठेनाकडार

नवेतिविभाषा १।१।४४ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञास्यात्॥ स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा १।१।

रूपस्यपदशाल्लीचसंज्ञामाऽविशिष्टत्वेकल्पनात्॥ एतेनतथालोकेपिस्त्वात्॥ तदुक्तंवार्तिककृतासंहितानियमार्थंअवसानयोर्लोके

शब्दस्यस्वंरूपंसंज्ञिशब्दशास्त्रेयासंज्ञातांविना ६८॥ येनविधिस्तदन्तस्य १।१।७२॥ विशेषणं

तेवाचिदिति॥ नचावसानकार्येपुसंहिताधिकारसंबंधैवाच्यः॥ अन्येचनदूनेउत्तरेस्विविनिवाच्यम॥ समस्यामपवर्गे॥ मे

तदन्तस्यसंज्ञास्यात्स्वस्यचरूपस्य समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् विरामोऽव

इकान्तत्वेनेरपदुकृत्वात्॥ भ्वेनितंचेदेविसर्जनीयस्यसइतिसूत्रेभाष्ये॥ सन्निकर्षः सामीप्यं॥

येनविधि॥ येनेतिकरणेतृतीया॥ विधिरितिभावेकिः कर्मणिर्वाविधेयं॥ कर्तावाकार्यं प्रसिद्धत्वात्स्मर्तव्य॥ करणंकर्तृपरतंत्रमितित्रितीयया पारतंत्र्यंलक्ष्यतेतेनचशब्दोनां
विशेषणात्वेनेतिविशेषणमितिलब्धमितितत्त्व॥ उपविभक्तौनलक्षणेत्यस्यसर्वसंमतत्वात्॥ किंचकरणत्वेप्रत्ययानांमन्येषांवाशब्दानांमथैवविधानंकृतेशासनेतेषामस्यात्रार्थेतदर्थेचान्येषांतदेण
र्यापिसाधुत्वाभावस्पष्टत्वच॥ पङ्कोजाद्रित्यादिभाष्यतोलाभात्॥ करणस्यव्यापारवत्त्वनियमादन्तोवांव्यापाराभावाद्विशेषणमेवंकरणत्वतीयांतेनोच्यतेतस्यचेतरत्याव्रतिकरणमेवव्यापारः तदुक्तंभाष्येयेनेतिकर
णस्वातृतीयान्येनर्चान्चसेनेवसकोर्थवासिन्यरलक्ष्यतयोरकरणत्वदर्शितं॥ कान्यस्तेत्यपितैत्यस्पोप्युपलक्षणं॥ तत्रशब्दोपस्थितिविशेष्यस्तादृशेविशेषणमेवतदन्तस्यारुकं॥ कुचित्तत्तिगमकेपुतादृशंशब्दरूपंविशेष्यमोदायार्थतदन्तविधिः
तच्चोत्तरेगत्वात्समानाधिकरणमेवातउक्तंतदन्तविधेसतिया विशेषणात्वयेत्यर्थवेतस्मत्रेतोनिमितं॥ अतएवंकृन्निस्यादैः न्नशेतंतदन्तविधिर्नहीनंगमित्यन्वयोभवति॥ तदंतसेत्वस्यतदंतशब्दस्येत्यर्थः॥ नन्वेवमेरजित्यपरुत्यत्रनस्यादि
तत्रापदृष्टस्यचेति॥ विभित्यनुरंतावृत्याविपरतापनेइतिभावः॥ संप्रमितस्यव्याख्यानेतुतदन्तस्येतिपाठ्यमितिनोप्यम॥ समासप्रेति॥ विशेषणविशेष्यभावस्यतासेतात्पर्यगा॥ कमिदं॥ एवंचेद्दितीयाश्रि

ठौकतरत्वौकारस्यहतरत्वादवकारस्य जंतोपदेशात्वमकारातोपदेशात्वव्यपदेशीवद्भावेनाग्रह्यत्वार्थंवताअवदेशीवद्भावरस्तुक्तः॥ श्रेवर्णोर्थवानित्वतव्यप
देशीवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वेचैयावेत्याशंक्यद्भावेएवनतुप्रकृतेदृ त्तितदर्थः एवंचैकाल्मिन्निर्त्योर्थवतेत्यनेनोक्तमदात्रितिदिक्॥ रूसेन॰। अर्णः शतंरु
उचंता मित्यत्रत्वरूपाये शतरद्वन्वदत्वेसमुदायस्यैवसत्तानप्रत्येकं रूमनंतएइत्युक्तंम्बा। तस्यविशेषणात्तायाएवौचित्यात॥ यत्तुसंयुज्यंतेवर्णाः
यत्रेत्यन्वर्थसंज्ञावलान्नप्रत्येकंसंसेतितन्न॥ घाषयदैवंसंयुज्यंतेयत्रेत्यादौसंयुज्यमानपदाध्याति रिक्तस्यैवाम्यपदार्थत्वायत्तीतेनव्युत्पन्नत्वेननद
तरिक्तघटितपदवाक्यरूपसमुदायस्यसंज्ञापत्तावनिष्ठापत्तेः महत्तरनारप्रायानंदरोधारेवातेनसहइवङ्क्तीन्यत्रसंयोगांतलोपेनेत्यन्यत्रवि
लरः॥ हलइतिवत्‌वचनेशौत्रपद्धहलौचहलश्चेत्येकशेषःस्वरितात्संहितायामितिसूत्रेसुदात्तानामितिवदेतथैकशेषासभाष्येक

साऽनम् ७।१।४।११॥ वर्णानामभावेऽवसानसंज्ञः स्यात् परः सन्निकर्षः [illegible]॥ संहिता
वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् सुप्तिङंतंपदम् ७।१।४।१४। सुबंतंति
ङंतंचपदसंज्ञंस्यात् हलोऽनंतराः संयोगः अज्भिरव्यवहिताहलः संयोगसंज्ञाःस्युः ह्रस्वं
लघु॥ ७।१।४।१०॥ संयोगेगुरु ७।१।४।११॥ संयोगेपरेह्रस्वंगुरुसंज्ञंस्यात् दीर्घंच ७।१।४।
१२॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ इकोगुणवृद्धी ७।१।१।३॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यांयत्रगुणवृद्धीवि
धीयेतेतत्रेकइतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठते अचश्च ७।१।२।२८। ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्वि
धीयतेतत्राचइतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठते आद्यंतौटकितौ ७।१।१।४६ टित्‌कितौयस्योक्तौत
स्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः मिदचोंऽत्यात्परः ७।१।१।४७॥ अचइतिनिर्धारणेषष्ठी अचांमध्ये
योंऽत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांत्यावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थानेयोगा ७।१।१।४९। अनिर्दिष्टसंबं

षष्ठीत्वनिर्णयात्।। स्थाने योगेत्यस्य स्थानपदार्थनिरूपितसंबंधार्थकेत्यर्थः।। स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनात्साधुत्वमस्य भाष्ये उक्तत्वात्।। अस्तेरन्तरे इत्यादेरपि क्वानंतरादि
निरूपितसंबंधे इत्येवार्थः।। षष्ठी मा जो चारयो स्थानपदाध्याहारादित्यन्वयाविस्तरः।। प्रसंगः इति। दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा दर्शनात्।। अपूर्वे स्तु ट। स्थानशब्दः प्र
संगस्य हेतिहंभवेर्थ वोधना यप्रसंगेनत्यस्य ... कारघटित।। ... क्रव्यरत्यर्थः।। ... स्यादेश्च ते स्तु रि ति। अतो न शब्द नित्यता हानिः किंचेकारवृद्धिप्रसंगे चकारवृद्धिरित्यर्थः
अत एवाचः परस्मिन्नित्यादि संगच्छते।। ... रूत्रस्या निवर्त्तत्रयैर्थ्ये। स्थाने त। षष्ठी त्यनुवृत्त्या यत्र स्थाने षष्ठीत्युच्यते इति विधेक वाक्यतयैवास्य
नियामकत्वेन त्वविरुद्धानां नियमः।। ... तमिति स्याद्याविरोधात्फलितमाह।। प्रसंग इति।। सदृशतम इति।। अर्थात् प्रमाणतो मध्ये वा अत एव गोरक्षमित्यादौ द्वि
माद्योना।। तमपूर्किं। ... मानेना। ... नाय मानः पूर्वसवर्णे वर्ग द्वितीयो प्राप्तः किन्तु नारवान्महाप्राणः ... पधास्यादिति। स्थानेन्तरतम इति स
प्रत्यंतपाठस्ते ... रुद्धि इति भाष्ये ... केति। स्थाने ... पुनः स्थाने ... तृतीययाविपरिणामेन वाक्यमे

यद्विशेषाय षष्ठी स्थाने योगा वोध्या स्थानं च प्रसंगः स्थानेंतरतमः ७।१।१।५०। प्रसंगे सति
सदृशतम आदेशः स्यात् यत्रानेकविधमांतर्यं तत्र स्थानत आंतर्यं वलीयः तस्मिन्निति नि
र्दिष्टे पूर्वस्य ७।१।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णांतरेणाव्यवहितस्य पूर्व
स्य वोध्यं तस्मादित्युत्तरस्य ७।१।१।६७। पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णांतरेणाव्यव
हितस्य परस्य ज्ञेयम् अलोंत्यस्य ७।१।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टोंत्यस्यादेशः स्यात् ङिच्च ७।१
।१।५३ अयमप्यंत्यस्य स्यात् सर्वस्येत्यस्यापवादः आदेः परस्य ७।१।१।५४। परस्य यद्वि
हितं तत्स्यादेर्बोध्यम् अलोंत्यस्येत्यस्यापवादः अनेकाल्शित्सर्वस्य ७।१।१।५५
अलोंत्यसूत्रापवादः अष्टाभ्य औश् इत्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन वाध्यते स्व
रितेनाधिकारः ७।१।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं वोध्यम् परनित्या

अन्तःकलनिष्ठोमाधारणोदेशविशेषः स्वरितत्वं।। कर्पतंकुर्यं।। अननुनासिकप्रतिज्ञावत् ... ।।१।।

षष्ठी स्थानेइ
त्यनुवर्तते।। त
दाह षष्ठी त्यादि
स्थाने विधीयमानः
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टां
त्यस्येत्यर्थः।। स्थाने
त्यादि किं।। इट तच
रैकारान्तम्। कैं मा भूद
ति।। अंत्यस्येतिसाहचर्य

यादलइतिषष्ठ्यंतमंत्यस्यालमित्यर्थः।। अल इति किम्।। परस्येति विधीयमानं वसंतं ... चितिदत्वं स्वन
उ... मित्यादौ ... त्यस्यपरस्य माभूत्।। स्थाने विधीयमान इति प्रत्याहारि ... लेव्यं।। एवं चाल्यरावेति अंत्यस्येति

ना

न्तरंगाणयवादौ पुनरेतन्न बलीयः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः निमित्तविनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॰ इति परिभाषाप्रकरणम् इको यणचि ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये सुधी उपास्य इति स्थिते स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः सुध्य् य् उपास्य इति स्थिते अनचि च ८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि इति धकारस्य द्वित्वम् स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचि चेति द्वित्वनिषेधो नाशङ्क्यो नल्विधाविति निषेधात् अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये इति यणः स्थानिवद्भावप्राप्तेन पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु १।१।५८

परस्य चरस्याव यवे द्विर्वचनादेशे कृते अपरनिमित्तो ज्यादेशो न स्थानिवत्स्यात् इति स्थानिव
द्भावनिषेधः झलां जश् झशि ८।४।५३। स्पष्टम् इति यकारस्य दकारः अदर्शनं लोपः
१।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं त
स्य लोपः स्यात् इति लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये मय इति पंचमी
यण इति षष्ठी पदे यकारस्यापि द्वित्वे न दध्यत्र धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रू
पाणि एकयमेकयं द्वियं द्वियमेकयमेकयं द्वियम् सुध्युपास्यः मद्ध्वरिः धात्त्रंशः लाकृतिः
नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्तः आदिनी परे आक्रोशे गम्ये पुत्रादि
नी त्वमसि पापे आक्रोशगम्ये तत्र कृते द्विर्वचने भवत्येव पुत्रादिनी सर्पिणी तत्परे च पुत्र
पुत्रादिनी त्वमसि पापे वा हतजग्धयोः पुत्रहती पुत्रहती पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी त्रिप्रभृति
षु शाकटायनस्य ८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् इन्द्रः इन्द्रः राष्ट्रं राष्ट्रं म

द्वि किं३ यर

वेत्रशाकल्यस्य ३।१।२।१५१ इति तेन अर्कः ब्रह्मा दीर्घादाचार्याणां ३।१।२।१५२ इति तेन ह्मा
त्रंयात्रं अचो रहाभ्यां द्वे ३।१।३।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः हर्य्यन्त्र
भवः न य्यस्ति हलो यमां यमि लोपः ३।१।३।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि इ
ति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता अस्य आदित्यम् हवि
यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानं नेह माहात्म्य एचो यवायावः ३।१।२।७८। एचः क्रमादय्
अव् आय् आव् एते स्युरचि नमस्तेलोपः ३।१।३।१५ नमस्तेलोपः स्यात् इति यवयोर्लोपेन उच्चारण
सामर्थ्यात् एवं चेत्संज्ञापीह न भवति हरये विष्णवे नायकः पावकः वान्तो यि प्रत्यये ३।१।२।
८७।। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावेतौ स्तः गोर्विकारो गव्यम् गोपयसोर्यत् ना
वा तार्यं नाव्यम् नौवयोधर्म इत्यादिना यत् गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् अध्वपरिमाणे
च गव्यूतिः ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः वान्त इत्यत्र वकारात् गोर्यूतौ विस
र्ज्जकारात् पूर्वभागो लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते तेन श्रूयमाणवकारोन्ता

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ सप्तम्यन्ते विशेषणीभूते तदादेरलः कार्यं बोध्यं ॥ इति वाचनिकपरिभाषया येन विधिरिति सूत्रं बाधित्वा तदादेरलः कार्यं ॥

देशः स्यात् वकारो न लुप्यते इत्यतिव्याप्तिः धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०॥ यादौ प्रत्यये प
रे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य लव्यं अवश्यं लाव्यं तन्निमित्तस्ये
वेति किम् औयते औयत लव्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१। यान्तादेश निपात्यते शक्यार्थमिद
म् क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् जेतुं शक्यं जय्यम् शक्यार्थे किम् क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं जेयं मनः क्रय्य
स्तदर्थे ६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेदम् क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारिते
क्रय्यं क्रेयमन्यत् क्रयणार्हमित्यर्थः लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पद
न्तयोर्यकारवकारयोर्वा लोपोऽशि परे पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसंधिः ह
र एहि हरयेहि विष्ण इह विष्णविह श्रिया उद्यतः श्रियायुद्यतः गुरा उक्तः गुरावुक्तः
कानि संति कोस्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ नपदान्तेति सूत्रे
ण यलोपादौ तन्निषेधान्नस्तः एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४। इत्यधिकृत्य आद्गुणः ६।१।
८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् संहितायाम् उपेन्द्रः रमेशः गंगो

ननु लोपो व्योर्वलीति सूत्रात्
लोपः इत्यनुवर्त्तते तत्र वकारव वकार
कारयोरित्यस्यानुवृत्तौ तस्यैवेति त
त्र वेत्यत्र तस्यावश्यं प्राप्य
स्येन द्वोषाभावात् ५

पा०पं०॥७॥
यत्र स्वकीयं धान्यादि दत्वा परकीयं मौल्यं
गृह्यते तत्र क्रय्यम् यत्र स्वकीयं द्रव्यादि
दत्वा परकीयं धान्यादि गृह्यते तत्र के
यम् ५

३

२।१।१।५१ चो

रकम् उरण्रपरः अइतित्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् तस्थाने योण् स रपरस्त्वेव प्रवर्तते न
ग्रंतरतमत्वात् कृ सर्द्धिरित्यत्रारतवल्कार इत्यत्राल् अचोरहाभ्यामितिपक्षे द्वित्वम् कृरो
कृरिसवर्णे ८।४।६५। हलः परस्य कृरो लो वा स्यात्सवर्णे कृरि द्वित्वाभावे लोपे स
त्येकयम् असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्वियम् सति द्वित्वे लोपे चासति त्रियम् कृस
र्थिः कृसद्धिः कृसर्द्धिः यण इति पंचमी मयषष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् लस्यतत
चे चिंतितेनवचल्कार इत्यस्य रूपचतुष्टयम् द्वित्वे लस्यैवकस्यैव नो भयो रुभयोर पितल्का
रादिष्वप्युवैर्वाचरूपचतुष्टयम् वृद्धिरेचि ६।१।८८। आदेचिपरे वृद्धिरेकादेशः स्यात्
गुणापवादः कृष्णैकत्वम् गंगौघः देवैश्वर्यं कृष्णौत्कंठ्यम् एत्येधत्यूठ्सु अवर्णादे
जाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धि रेङि पररूपगुणापवादः उपैति उपैधते प्रष्ठौहः
एजाद्योः किम् उपेतः मा भवान् प्रेदिधत् पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूप
स्यैवबाधिकानतु ओमाङोश्चेत्यस्य तेनावैहीतिवृद्धिरसाधुरेव अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं

उरस्तादपवादन्याय अनंतरान्विधी
न्बाधंतेनोत्तरान् ॥ अपवादो यद्य
न्यत्रचरितार्थस्त द्वि परेणबाध्यतेन तु
पूर्वेण ॥

॥स्वेनईरतेइतिस्वैरं॥

अक्षौहिणी सेना स्वादीरेरिणोः स्वैरं स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी स्वैरिणी प्राद्दहोढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् अक्षादित्वे ऊहे प्रथक् आजि ग्रहणात् नै न ऊढ ग्रहणेऽक्रांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वंतस्यैकदेशः प्रौढवान् प्रौढिः इषु इच्छायां तुदादिः इष गतौ दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषा ग्रजि एषति च एष एष्य इति रूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः प्रैषः प्रैष्यः यत्तु ईष उंछे यत्र ईष गति हिंसा दर्शनेषु तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषईष्यः अत्रागुणे प्रेष्यः प्रेषः ऋते च तृतीया समासे सुखेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति किम् परमर्तः प्रवत्सवत्सतर कंबल वसनार्ण दशानामृणे॥ प्रार्णं वत्सतरार्णमि त्यादि ऋणस्यापनयनाय यदन्यत् ऋणं क्रियते तद्दृणार्णं दशार्णो देशः नदी च दशार्णा ऋणाश ह्रौ दुर्गभूमौ जले च उपसर्गात् इतिधातौ ॥६१॥४१। अवर्णांतादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् उपार्छति प्रार्छति अंतादिवच्च॥ योयमेकादेशः सः पूर्वस्यांतवत् परस्यादिवत् स्यात् इति रेफस्य पदांतत्वे प्राप्ते खरवसानयोर्विसर्जनीयः खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः।

॥६॥१॥९१॥ ८॥८॥२॥१५॥ वं१।

स्यात् पदांते इति विसर्गे प्राप्ते अंतवद्भावेन पदांतत्वाभावान्न विसर्गः स्यात्॥ उभयथर्क्षुकर्तरि च विदे वतयोरित्यादिनिर्देशात् उपसर्गाणां वधातौ रादेयेस्तिद्दे धौतावितियोगविभागेन पुनर्वृद्धि वि धानार्थेतेनस्त्यक इति यादिकोपि प्रकृतिभावो न भवति वा सुप्यापिशलेः ७६।१।९२। अ वर्णान्ताडुपसर्गात् कारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् आपिशलिग्रहणं पूजार्थं प्रार्षभीयति प्रा ऋषभीयति सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणं प्राल्कारीयति प्रल्कारीयति नपरत्वात् दीर्घेन उपऋकारीयति उ पर्कारीयति एङि पररूपं ७६।१।९४। अादुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति इह वा सुपीत्यनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तेन एङादौ सुब्धातौ वा उपेडकी यति उपैडकीयति प्रोचीयति प्रौचीयति एवं चानियोगे एङि प० वा० ७ नियोगे वधारणे क्व भोक्ष्यसे अनवक्लृप्तावेवशब्दः अनियोगे किं तवैव अचो मादिरि ७।१।६४॥ अचाम ध्ये यो मः स आदिर्यस्य तेन नाद्धि संज्ञः स्यात् प्राकंध्वादिपररूपं वाच्यं एङि प० वा० २॥ तञ्चटेः प्राकंधुः

प्र० सं० पत्रि ४

अनवक्लृप्तौ अवधारे: पररूपस्य गोचरः
एवमेव यौं दिवमेयं यदा भवेत

४

मतमृगण्डुःमतण्डुः
मतण्डस्यापत्य
म२

कर्कंधुः कुलटा सीमंतः केशवेषेः एङि०प०वा०३ सीमांतोन्यः मनीषा हलीषा लांगलीषा पतं
जलिः सारंगः पशुपक्षिणोः सारंगोन्यः आकृतिगणोयम् मार्तंडः ओत्वोष्ठयोः समासेवा प
ङि०प०वा० ५। स्थूलोतुः स्थूलौतुः विंवोष्ठः विंवौष्ठः समासेकिम् तवौष्ठः ओमाङोश्च ओमि
आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायोन्नमः शिवेहि अव्यक्तानुकरणस्यादितो ६।१ धात्वुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम न्यद्बहिरङ्गम
।९५। अपरिस्फुटाकारादिवर्णस्यध्वनेरनुकरणस्ययोत् शब्दस्तस्यादितोपरेपररूप
मेकादेशः स्यात् पटतइतिपटिति एकाचोन अदिति नाम्रेडितस्यांत्यस्यतुवा ६।१।९९॥
आम्रेडितस्यप्रागुक्तंनस्यात् अंत्यस्यतत्कारमात्रस्यवास्यात् डाचिवहुलं द्वेभवतइतिवहुलव
चनात् द्वित्वे तस्यपरमाम्रेडितं ८।१।२। द्विरुक्तस्यपरंरूपमाम्रेडितसंज्ञंस्यात् पटत्पटेति कृत्वा ३।८।२।३४॥
जशैते पदांतेकृतेजशत्त्वः पटत्पटदिति अकः सवर्णेदीर्घः ६।१।१०१॥ अकः सवर्णेचिपरेदी
र्घएकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः अचिकिं कुमारीशेते नाकृलावितिसावर्ण्यनिषेध

५

ऌनदीर्घप्लुतॠकारयोर्ग्रहणाक शास्त्रसंसावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः ऋकः किं हरये ऋको॥
किंदीर्घइत्येवस्तुवचं ऋतिसवर्णेऋवा ऋकः स॰वा॰१ होतृकारः होतॄकारः ऌतिसवर्णेऌवा ऋकः
स॰वा॰।२। होतॢकारः पदेऋकारसावर्ण्यात् होतृकारः ऋतिऋवाऌतिऌवेत्युभयत्रापिविधेयं
वर्णद्वयंद्विमात्रं आद्यस्यमध्येद्वौरेफौतयोरेकामात्राअभितोऽज्भक्तेरपराद्वितीयस्यतुमध्येद्वौ
लकारौशेषंप्राग्वत् इहोभयत्रापिऋत्यकइतिपाक्षिकः प्रकृतिभावोवक्ष्यते पदान्तादति ॥६।
१।१०५। पदान्ताटेङोतिपरे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेव विष्णोव सर्वत्रविभाषागोः ॥६।१।१२२॥
लोकेवेदेचैङन्तस्यगोरतिवाप्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते गोअग्रं गोग्रं पदान्ते किं चित्रग्वग्रे पदा
न्ते किं गोः अवङ्स्फोटायनस्य ॥६।१।१२३। अतीतिनिवृत्तंअचिपरेपदान्तेगोरवङ्वास्यात् गवा
ग्रं गोग्रं पदान्तेकिम् गवि व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः इन्द्रेच ॥६।१।१२४॥ गोरवङ्स्यादिन्द्रे गा
वेन्द्रः अथप्रकृतिभावः प्लुतप्रगृह्याचि [illegible] नित्यं प्लुताश्चप्रगृह्याश्चवक्ष्यन्तेतेचिनित्यंप्रकृ
त्यास्युः एहिकृष्णअत्रगौश्चरति हरीएतौ नित्यमितिकिं हरीएतावित्यादावयमेवप्रकृतिभावोय

वर्णैकदेशाःवर्णग्रहणेनगृ
ह्यन्ते इतिभाष्यम् ३ इतिभा
ष्यमुपाध्यायतोलीति शास्त्रे
रात तस्पलत्वम्

सन्निपातपरि
भाषायाअ
नित्यत्वाद्दीर्घ
इतिबोध्यम् २८

इत्यादौ नेतिप्लुतः
इकोसवर्णेशाकल्यस्येत्यत्रऋकः किं गवेन्द्रः
शाकल्यग्रहणं पूजार्थं असवर्णे किं कुमारीह॥

॥६।१।१२५॥
वाग्रहणनित्यमेवतत्रोमः॥

मिति
नचैतत्परिकपदार्थ
ज्ञानायप्रगृह्यत्वादि
कथनं पूर्वयुक्तौ वाच्य
म॥ इन्द्रेचेत्यत्रप्राची
नपठितनित्यग्रहण
स्यप्रामादिकत्वंबोध्य
यत्तु तद्व्यवहितमेव १०

वेति॥ ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तु न विकल्पः सिद्धः
अपदान्तादौ यण एव भवितापत्तिः॥२

बाधकविषयेऽप्ययमेवेति भावः॥१

यस्मात् इकोसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७॥ पदा
न्ता इको सवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनु
कर्षणार्थश्चकारोनकर्तव्य इति भाष्ये स्थितं चक्रि अत्र चक्र्यत्र पदान्ता इति किम् गौर्यौ न समा
से इकोसव॰ वा॰ १ सिन्नित्य इकोस॰ वा॰ २॥ वाप्यश्वः पार्श्वं ऋत्यकः ६।१।१२८॥ ऋति परे अकः प्रा
ग्वत् ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः पदान्ता इत्येव आर्च्छत् समासेप्ययं प्रकृतिभावः सप्त ऋषीणां वाक्यस्य
टेः प्लुत उदात्त ८।२।८२ इत्यधिकृत्य प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वा
क्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् स चोदात्तः अभिवादये देवदत्तोहं भो आयुष्मानेधि देवदत्त३ स्त्रियां न प्रत्यभिवा
द॥ अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि नामगोत्रे वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्येते तत्रैव
इष्यते नेह आयुष्मानेधि भो राजन्यविशां वेति वाच्यं प्रत्यभि॰ वा॰ १ आयुष्मानेधि भो३ आयुष्मा
नेधीन्द्रवर्म३न् आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ दूराद्धूते च ८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः
प्लुतः स्यात् सक्तून् पिब देवदत्त३ हे हे प्रयोगे हैहयोः एतयोः प्रयोगे दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तत्र हैहयो

शाकल्यस्य मतेन

प्रकृतिभावे इ इ ऋषिवां

एकदिक् प्रकृतिभावः

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमित्यतोऽको
नित इत्यनुवृत्त्या प्लुतप्रगृह्ययोर्म
ध्ये प्रत्ययलोपात् चात्
प्लुतप्रकरणे मा रमते च
वाक्यस्य टेः स्यात्
स्पष्टे रित्यर्थे तस्या
पि पदस्य टेः प्लुतः स्यात्

ल शे
यावति देशे ज्ञाह्वानप्रयत्नो
भवति तं संबोधनमानं न स्प
र्शोति किंत्वाधिकं प्रयत्न
मपेक्षते तावत् दूरम्॥ दूरादाह्वाने च दूराद्धूते धन स्योप
लक्षणम्॥ तत्र संबोधन विभक्तिरित्याह्वयानं संबोधनस्यो
पलक्षणम्॥ आगच्छ भो उभवीत देवत इत्येवमादौ न स्यो
दिति मतान्॥१०

गुरोरनृत इत्येव . गुरुवप्रयत्नाधि
तिद्धे नियमार्थमि दमतः प्रवरानुसर
दमित्याह यैरेवेति॥११

न्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् इ विस्मये इ इन्द्रः उ उमेशः अनाङिः त्युक्ते रङिः दाकादः प्रगृह्य ए व
आ एवं मन्यसे आ एवं किल तत् ङित्त्वान्न प्रगृह्यः ऽऽ ईषदुष्णं ओष्णं वाक्यस्मरणयोरङित्
अन्यत्र ङित् इति विवेकः ओत् १।१।१५ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् अहो ईशाः संबुद्धौ शा
कल्यस्येतावनार्षे १।१।१६ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः स्यात् अवैदिके इतौ प
रे विष्णो इति विष्णविति विष्ण इति अनार्षे किम् ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् १।१।१७ उञः उञः
वा प्रगृह्य उक्तं उ इति विति ऊँ १।१।१८ उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ ७।१ इम
य मादेशो वा स्यात् ऊँ इति विति मय उञो वो वा ८।३।३३ मयः परस्योञो वो वा स्यात् अचि
किमु उक्तं किमु उक्तं वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदू
दन्तं प्रगृह्यं स्यात् सोमो गौरी अधिश्रितः मामकी तनू इति सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् अर्थ
ग्रहणं किम् वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् वाप्यामश्वो वाप्यश्वः अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः
८।४।५७ अप्रगृह्यस्याणोऽवसाने नुनासिको वा स्यात् दधि दधिँ अप्रगृह्य किम् अग्नी इत्यत्र सं

न्न

अपिकयनेतांतेगुरोर
गुरोरप्यस्यात्

नेतस्या

रोवाप्लुतः हे३राम रामहे३ है३राम रामहै३ गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्य प्राचां ८।२।८६। दूराद्धू-
तेच यद्वाक्यंतस्य टेः ऋदिन्नस्यापि गुरोर्वाप्लुतः स्यात् देवदत्त३ देवद३त्त देव३दत्त गुरोः किम् ष
कारादकारस्य माभूत् अन्ततः किम् कृष्ण३ एकैकग्रहणंपर्यायार्थं ग्रहणाचामितियोगो वि
भज्यते तेन सर्वः प्लुतोपिविकल्प्यते अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्षइतिशब्द
स्तस्मिन्परे प्लुतोप्लुतवद्भवति अप्लुतकार्यंयणादिकं करोति सुश्लोक३ इति सुश्लोकेति वत्कि
म् अप्लुतवत्तेन प्लुत एव निषिध्यते तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् अग्नी
इति ई३चाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०। ई३प्लुतोचि परेऽप्लुतवद्वा चिनु३हि३इदं चिनुहीदं चिनुहीति उभयत्र
विभाषेयं ई३दूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं ईदूदेदंतंद्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञं स्यात् हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अ
मू पचेते इमौ मणीवोष्ट्रस्य लंबते इवार्थे वशब्दो वा वोष्य: अदसो मात् १।१।१२॥ अस्मात्परावीदूतौ
प्रगृह्यौ स्तः अमी ईशाः रामकृष्णावमू आसाते मात्किम् अमुकेत्र असतिमाङ्ग्रहणे एकारोप्य
नुवर्तेत १।१।१३। अयंप्रगृह्यः स्यात् अस्मेइंद्राबृहस्पती निपात एकाजनाङ् १।१।१४ एको

उपस्थिते प्राग्ने ऽनुपस्थिते
चा प्राग्ने इत्यर्थः॥ ८

चिनु३हि३ इति

॥शे॥

कशब्दो

कएवा॥ तथाहि॥ मणीवोष्ट्रस्य लंबेते
प्रियौ वत्सतरौ मम॥ म्रियमाणौ चतौ दृ
ष्ट्वा मुनिर्दृष्ट्वैवचोब्रवीत्॥४॥

किंमयाकर्तव्यमितिप्रश्नः त्राहि चिनुही इ३

षडध्यायानवतिरितिवि॰ ...॥ ६

अत्र पदस्येत्यधिकृतमपि न संबध्यते शादिति ज्ञापकात् ॥ तेन याञ्चा सिद्धा शात्परस्य तोः श्चुत्वनिषेधात् ॥ शारिति लिंगादेव निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यं न ॥ एवमुत्तरसूत्रेपि तोः षीति ज्ञापकाच्च तत्र शकारस्थवर्गौ स्तो ... इति यथासंख्यमिति शेषः ॥ १ ॥ संयोगे

वाशरीति विसर्गाभावे शः

यिः ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ३।८।३।४०॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः हरिश्शेते
सच्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जयः शात् ३।८।३।४४॥ शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् विश्नः प्रश्नः ष्टुना
ष्टुः ३।८।३।४१॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् रामष्षष्ठः रामष्टीकते पेष्टा तट्टीका चक्रिण्ढौकसे न पदान्ता
ट्टोरनाम् ३।८।३।४२॥ अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदं पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् षट् सन्तः
षट् ते पदान्तात् किम् ईट्टे टोः किम् सर्पिष्टमम् अनाम्नवतीनगरीणामिति वाच्यं न पदान्ता॰ वा॰
षण्णां षण्णवति षण्णगर्यः तोः षि ३।८।३।४३॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वं सन् षष्ठः झलां जशोऽन्ते
ते वागीशः चिद्रूपम् यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा
स्यात् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते चतुर्मु
खः प्रत्यये भाषायां नित्यं यरोऽनु॰ वा॰ तन्मात्रम् चिन्मयम् कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मंत इति यवादिगणे
दकारनिपातनात् तोर्लि ३।८।३।६॰ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् तल्लयः विद्वाँल्लिखति नकार

स्वार्थिकस्तत्र कृतवचनेऽइतिमयट्

धुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन तस्य चुत्वे जकारे चर्त्वमिति बोध्यम् ॥ तेन रवा रवस्तुत्वे सिद्धमार्थे ॥ १

पदाट्टोरित्येवसि द्धे नगरीणामस्य स्यार्थे ॥ ३

पदान्तस्यैव किं चिद्वि द्यति

यवादिगणे क कुद्मानिति प्र कृतप्रत्ययस्य दायः पठ्यत इति मतेनेदम् ॥ १०

राम राम राम

तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषा लभ्यमर्थमाह॥ उदः परयोरिति॥

कौ॰ सि॰ ८

स्यान्नासिको लकारः। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आदेः

परस्य १।१।५४। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झ

रीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम्। न तु खरि चेति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थकारस्यासि

द्धत्वात्। झयो होऽन्यतरस्याम्। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य सं

वृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः। वाग्हरिः। शश्छोऽटि ८।४।६३। पदान्ताज्झयः परस्य

शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि च ८।४।५५। खरि झलां चरः स्युः इति जकारस्य च

कारः। तच्छिवः। तच्शिवः। पदान्तात्किम्। विरस्सम्। छत्वममीति वाच्यम्। तच्छ्लोकेन· वा· तच्श्लोकेन। अमि

किम्। वाक्श्च्योतति। मोऽनुस्वारः ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य। हरिं वन्दे। पदस्य

किम्। गम्यते। नश्चापदान्तस्य झलि ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात्। यशांसि। आ

क्रंस्यते। झलि किम्। मन्यते। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८।४।५८। स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। गु

न चेदं स्तुत्वं व्यर्थं झलो झलीत्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धेरिति वाच्यम्॥ झलादौ प्रत्यये तेन लोपविधानार्थस्यानेन सिद्धेः। पनात्॥ २॥

पदस्येत्यधिकृतं मत्वा तेन विशेष्यते इत्याह मान्तस्येति॥

[illegible] परस्येति

क्रमेऽल्टि॥ क्राङ्‍· उद्गम नहुतितङेस्य॥ १०

अपदान्तस्य किं॥ राजन्याहि॥ ८॥

यशांसीति यशस् शब्दे जस शौ नपुंसकस्येति नुम् सान्तेति दीर्घः॥ ८

नेतिति द्वे मद्रुत्सु क्लित्व हे मपर इति तत्रे विठ्ठये प्रशाम स्फलयंतीत्या
दौमोनो च्यातो रिति नत्व वा धनार्थी नि ठे च स्व नंतरत्वा
दन्तस्वा रस्येव स्यात्॥ ३

म्फितः शान्तः कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते नस्यास्मिन् हत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्॥ ३।८।३।५८ वा पदा
न्तस्य॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि त्वं करोषि सँय्यन्ता संयन्ता सँव्वत्सरः
संवत्सरः यँल्लोकं यं लोकं अत्रानुस्वारस्य यत्वेनुनासिका यवलाः॥ मो राजि समः क्वौ॥ ८।३।२५। किवंतेरा
जतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट् समः किं इदं वा रा० राजि किम्। संस्कृत क्वौ किम्। संराग हे मपरे वा॥
८।३।२६। मपरे हकारे मस्य वा म एव स्यात्। ह्मलह्मल संचलने किम्ह्मलयति किंह्मलयति। यवलपरे
यवला वेति वक्तव्यम्। हे मपः वा। यथासंख्यमनुदेशः समानां १।३।१०। समसम्बन्धि विधिर्यथा संख्यं स्यात्।
किंय्ह्यः किंह्यः किंह्वलयति किंह्वलयति किंल्ह्लादयति नपरे नः॥ नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा ८।३।२७। किन्ह्नुते
किंह्नुते ङ्णोः कुक्टुक् शरि ८।३।२८। ङकारणाकारयोः कुक्टुगागमो वा स्तः शरि कुक्टुको वासि
द्धत्वाज्जश्त्वेन चयो द्वितीयः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्। प्राङ्ख्षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः सुग
णख्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः ङः सि धुट् ८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। षट्सन्तः

किंह्वलयति
किंह्लादयति॥

छन्दसि करणा नंतरत्वा ६
पीतिस्त्रमी यच्छ्रूयर्थेयाख्यानात्॥ त
दोहंतस्येति॥ २०॥

धुडिघस्य चर्त्वे लद्दयमेदात्तुर्नड्
सचर्त्वे ॥२ पदस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या विपर
=णम्यत इति भावः॥१॥

सि० कौ० ४

षट्सन्तः नश्च ३।८।३।३०। नकारान्तात्सस्य धुड्वा स्यात्। सन्त्सः सन्सः शि तुक् ३।८।३।३१। नस्य
पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोटीति छत्वविकल्पदेकेवोजरीति च लोपः सञ्छंभुः सञ्च्छंभुः
सञ्चशंभुः सञ्शंभुः ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति रूपचतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक्छत्वचलो
पानां विकल्पनात्। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ३।८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्पर
स्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः सन्नच्युतः। समः सुटि ३।८।३।५। समो रुः स्या
त्सुटि। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ३।८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात्।
अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ३।८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसान
योर्विसर्जनीयः। विसर्जनीयस्य सः ३।८।३।३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। एतदपवादे वा शरीति
पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते संपुंकानां सो वक्तव्यः। सम॰ स॰ वा॰ संस्स्कर्ता संस्कर्ता समो वा लोपमेके। समः सुः इति भा
ष्यम्। लोपस्याप्यिह प्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम्। द्विसकारं तु रूपकमेव तत्रा

प्राउभिचप
देइत्यतपदे
इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्य ङमु
डित्यर्थेन बोध्यः॥

नचिचेतिनिर्द्दिश्यपदेत्रिसकारमपिरूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानाम

कारोपरिशर्षु चपाठस्योपसंख्यानत्वेनानुस्वारस्याप्यचूत्वात् अनुनासिकवर्णांतयोरुभयोः ख

वा यँरुनिकद्विर्त्वेषट् अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापिद्वित्वेद्वादशः एषामष्टादशानां नकारद्वित्वेवच

नान्नवेणपुनर्द्वित्वेचषट्कतम् द्वितंत्रितमितिचनुष्टयंचाशात् अयोगनुनासिकत्वेअष्टौनवषातम्

पुमः खय्यमपरे ८।३।६। अंपरेखयिपुम्शब्दस्यरुः स्यात् खुमपातियदेअप्रत्ययस्येतिषत्वयर्युदा

सात् कः पयोप्राप्तौ अवधुमपतियदेतुषत्वप्राप्तौसंपुंकानामितिसः पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः पुं

स्पुत्रः पुंस्पुत्रः अंपरेकिम् पुत्रीरम् खयिकिम् पुंदासः ख्याजादेशेन पुंमः ख-वा-पुंख्यानम् न

च्छव्यप्रशान् अंमि ८।३।७। अंपरेछविनकारान्तस्यपदस्य... पदस्यरुः स्यातनतुप्रशान्शब्दस्य

स्यविसर्गः सत्वंस्तुत्वम् शार्ङ्गिः छिंधि शार्ङ्गिः छिंधि चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व पदस्यकिम् हंति

अंपरेकिम् सन्तुस्सरुः त्सरुः खङ्गमुष्टिः अप्रशान् किम् प्रशान्तनोति नृन्पे ८।३।१० नृतिस्य नृनितिद्वितीयांतानुकरणं

...त्यर्थादितिभावः॥ अकुत्यत्तीति॥ तत्पदेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः॥ वत्वेति॥ इदमनुनासिकपदे॥ अनुस्वारपदेतुकुप्वो

रित्यस्यैवप्राप्तिः॥ अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात्॥ ५॥

अप्रत्याहितिवक्ष्यपेपदमा ॥ १८

सि.
कौ.
१०

तस्य रुः स्यादशि परे कुप्वोः ≍क≍पौ च ८।३।३७ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वा
मूलीयोपध्मानीयौ स्तः चाद्विसर्गः येन नाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सइत्यस्यापवादोऽयम् न
तु शर्परे विसर्जनीयइत्यस्य तेन वासः क्षौमइत्यादौ विसर्ग एव नृँ≍पाहि नॄँ≍पाहि नृँः पाहि नॄँः
पाहि नॄन्पाहि कानाम्रेडिते ८।३।१२ कान्नकारस्य रुः स्यात् आम्रेडिते परे संहितायाम् कानामितिस
यद्वा कस्कादिषु च ८।३।४८ एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात् अन्यस्य तु सः ≍कपयोरपवा
दः कौस्कान् कस्कः कौतस्कुतः सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् आकृतिगणोऽयम् संहितामित्यधि
कृत्य ६।१।७२ छे च ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् ६।१।७३ संहितायाम् तुक्स्यासिद्धत्वा
ज्जश्त्वेन दः ततः श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः तस्य चर्त्वेन चः श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोक्तरीतिः कृतेन
स्वच्छाया शिवच्छाया आङ्माङोश्च ६।१।७४ एतयोः छे तुक् स्यात् यदा नाडेति विकल्पा
पवादः आच्छादयति माच्छिदत् दीर्घात् ६।१।७५ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् दीर्घस्यायन्न तुक् १०

येन नेति॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः येन नेत्यादेर्यत्कर्तव्यं तत्प्राप्तिरित्यर्थः॥ न स्त्रुपस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् २ क

प्रातिपदिका स्वौजसमौट् इति प्रत्यये कृते तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे कृते
विसर्जनीयस्येति सः ॥ अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं रुत्वं प्रति विसर्जनीयस्यासिद्धत्वा
त्॥ ३॥

स्यात् दीर्घस्याप्यन्तरङ्गत्वात्तस्य सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् चेच्छिद्यते पदान्ताद्वा दीर्घा
त्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् ६।१।७६। लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया इति हल्सन्धिः वि
सर्जनीयस्य सः खरि विष्णुस्त्राता शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयो
न त्वन्यत् कः त्सरुः घनाघनः क्षोभणः २ह यथायथं सते जिह्वामूलीयश्च न वा शरि ८।३।३६
शर्परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् हरिः शेते हरिश्शेते खर्परे शरि वा विसर्गलो
पो वक्तव्यः वा शरि वा रामस्थाता हरिस्फुरति पक्षे विसर्गसत्वे च तद्रूपम् कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च
कः करोति कᳲ करोति कः खनति कᳲ खनति कः पठति कᳲ पठति कः फलति कᳲ फलति
सोऽपदादौ ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः पयस्पाशम् यशस्कल्पम्
यशस्कम् यशस्काम्यति अनव्ययस्येति वाच्यम् सोपदादौ वा प्रातः कल्पं काम्येरे वेति वाच्यम् सो
प. वा. ३७ नेह गीः काम्यति इणः षः ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात्तद्वविषये सर्पि

सि० ष्काशम् सर्पिष्कल्पम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसञ्ज्ञयो रनयोर्विसर्गस्य सः
कौ० स्यात् कुप्वोः परयोः नमस्करोति साक्षात्प्रभृतिनाल्लञोयोगेर्विभाषा गतिसञ्ज्ञा तदभावे नमः क
११ रोति पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसञ्ज्ञा पुरस्करोति अगतित्वान्नेह पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः इदुदुपध
स्य चाप्रत्ययस्य ८।३।४१। इकार उकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुप्वोः निष्प्रत्यूषम् आ
विष्कृतम् अप्रत्ययस्य किम् अग्निः करोति वायुः करोति एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्
कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्र शब्दस्य पाठात्तेनेह न मातुः कृपा मुहुसः प्रतिषेधः मुहुः कामा तिरसोऽन्यतर
स्याम् ८।३।४२। सो वा स्यात् तिरस्कर्ता तिरः कर्ता द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्ग
स्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः द्विष्करोति द्विःकरोति इत्यादि कृत्वोर्थे किम् चतुष्कपालः इसुसोः सामर्थ्ये
८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्य षो वा स्यात् कुप्वोः सर्पिष्करोति सर्पिः करोति धनुष्करोति धनुः करोति
८।३।४५
सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा सामर्थ्ये किम् तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य इसुसो ॥

इदं सर्विकं
दिक्रायाइस्त
बेस्थः॥ सूत्र
सर्विदिसमस
स्तपदप्रित्तिवो
ध्यसमसामा
भो नपदेह्राप
चितिसधिविशे
षताक्रूस॥
विसार्थश्चतित्र
धभावः अस्या
से व्यपेक्षाविर
हेपि सत्वाप्राप्तो
त्विसनयावत्स
धिः पाठः व्यपेक्षा
यां तस्य ...इस
केचित् विरतो
न प्राप्तौ विसाधि
...॥१२

विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः सर्पिष्कुण्डिका अनुत्तरपदस्थस्य किम् परमसर्पिःकु-
ण्डिका कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका समासे शाब्दोव्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः व्यपेक्षायां त्वसामर्थ्यम् अतः कृ-
कमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ३।८।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं स-
कारादेशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु अनुत्तरपदस्थस्य अयस्कारः अयस्कामः अयस्कंसः कंसोऽस्त्रीयान भा-
जनम् अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अयःसहिता कुशा अयस्कुशा अयस्कर्णी अतः किम् गीःकारः अनव्य-
यस्य किम् स्वःकामः समासे किम् यशः करोति अनुत्तरपदस्थस्य किम् परमयशःकारः अधःशिरः-
सी पदे ३।८।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदशब्दे परे अधस्पदम् शिरस्पदम् समास इत्येव अधः
पदम् शिरः पदम् अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमशिरःपदम् कस्कादिषु च भास्करः इति विसर्गसन्धिः
स्वौजसमौडिति सुप्प्रत्ययः शिवस अम् इति स्थिते ससजुषो रुः पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात्
जस्त्वापवादः अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्यादप्लुते अति भोभगो इति प्राप्त ७८

सि॰
कौ॰
१२

६।१।१०२

स्य तस्यापवादः उरण्रपरेति तस्यासिद्धत्वेन तु न भवति तवमन्तु यद्युत्वविधेः सामर्थ्यात् प्रथमयोः पूर्व
सवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते नादिचि ६।१।१०४
अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः आद्गुणः एङः पदान्तादति शिवोऽर्च्यः अत इति तपरः किम्
देवा अत्र अतीति तपरः किम् स्व आगन्ता अप्लुतात् किम् एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि प्लुतस्यासि
द्धत्वादतः परोऽयम् अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धम् तपरकरणस्य तु तत्सा
मर्थ्यम् दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् अप्लुत किम् तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त गुरोरनृत इति प्लुतः
हशि च ६।१।११४ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि शिवो वन्द्यः रोरिति सकारान्तस्य ग्रहणे
णान्तेह प्रातरत्र प्रातर्गच्छ देवास् इह इति स्थिते रुत्वम् भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि एतत्पूर्व
स्य रोर्यादेशः स्यादशि परे असन्धिः सौत्रः लोपः शाकल्यस्य देवा इह देवायिह अशि किम् देवा
सन्ति यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वात् विसर्गे लब्धे तथापि विसर्गस्यासिद्धत्वेन रुत्वाश्रयत्वं ॥

१२

स्यात् नचयवमल्लिपिः दोदीतिसमुदायहणाश्रयणात् भोसभगोअघोअपूर्वस्य इति सकारान्तानि
पातितानि तेषां शेषत्वेकृते व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयका
रयोर्लघूच्चारणौ वयौ वास्तोऽशि परे यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं भवति
स लघूच्चारणः ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नयस्य नित्यं लो
पः स्यात् गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् भो अच्युतः लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युतः पदान्तस्य किम् तो
यम् उञि च पदे ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपः उञि स उ एकाग्निः पदे किम्
तन्त्वुतम् तन्व उतम् वेञः सम्प्रसारणे रूपम् यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञ् गृह्यते
तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् हलि सर्वेषाम् ८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारण
स्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन भो देवाः भो लक्ष्मि भो विद्वद्वृन्द भगो नमस्ते अघो
याहि देवा नम्याः देवा यान्ति हलि किम् देवा इह रोऽसुपि ८।२।६९ अह्नो रेफादेशः स्यात् २

नतु सुपि रोरपवादः अहरहः अहर्गणः अहुपि किम् अहोभ्याम् अत्राहन्निति रुत्वम् रूपरा
त्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् अहोरूपम् गतमहो रात्रिरेषा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहो
रात्रः अहोरथन्तरम् अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः विसर्गापवादः अहर्पतिः अहःपतिः पक्षे
विसर्गोपध्मानीयौ ८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ढरेफौ लो
पयतीति तथा तस्मिन् वर्णो यौ ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् पुनारमते हरीरम्यः
शम्भूराजते अणः किम् तृढः वृढः तृह हिंसायाम् वृह उद्यमने पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पू
र्वमात्रस्य दीर्घार्थम् अजर्घाः लीढः मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्रा
प्ते विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रा
सिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव मनोरथः एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२।
अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे एष विष्णुः स शम्भुः अकोः किम्

[illegible]

सि॰
कौ॰

एवं को रुद्रः अनञ्समासे किम् असः शिवः हलि किम् एषोऽत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्
६।१।१३४ स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत सेमामविड्ढि प्रभृतिम्
इह स क पादपूरणं लुप्तरमिवामन अविशेषात् श्लोकपादोऽपीत्यन्ये सैष दाशरथी रामः लो
पे चेदिति किम् स इदं तत् स एवमुक्त्वा सत्येवं स यथावरणानुसन्धेदस्ति वड्लग्ने निषद्वैव
शाहश्च स्यग्रणानुद्धृत्याते नेहत सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् इति स्वादिसन्धिः ॥ अथ षड्लि अर्थव
द्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं
प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः
अर्थवत्सूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्
हि समासस्यैव तेन वाक्यस्य न प्रत्ययः ३।१।१ आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् परश्च
३।१।२ अयमपि तथा ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४।१।१ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमय

[illegible]

2

नच्छेपर । ङ्यावन्ते तग्रहणे तदन्तरहे प्रसिद्धे प्रातिपदिकाधिकारोऽव्यर्थः

रिसमाप्तेरधिकारः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याप्ग्रहणं ङ्याब
न्तान्तदितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याप्ग्रहणमनर्थकम् इति स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्य
स्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४।१।२ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः

सि
कौ.
४९ स्युः सुङसोरुकारौ वकारौ जशौ टङसौ च इतः विभक्तिश्च १।४।१०४ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः तत्र स्वौ
जसादीनां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः सुपः त्रीणि त्रीणि
वचनान्येकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १।४।२२
त्वे स्तः बहुषु बहुवचनम् १।४।२१ बहुत्वे एतत्स्यात् रुत्वविसर्गौ रामः सरूपाणामेक
भक्तौ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते प्रथमयोः पूर्वस
वर्णः नादिचि इति इचि रामौ चुटू प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्येत्संज्ञा न विभक्तौ तुस्माः वि
भक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य नेत्त्वम् अतो गुणे अपदान्तादकारे ४९

परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते परत्वात्सवर्णदीर्घः अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा
नन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायेन अकः सवर्णे दीर्घे तस्यैवापवादोयम् न तु प्रथमयोरि
त्यस्यापि रामाः एकवचने संबुद्धिः संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् एङ्ह्रस्वात्सं
बुद्धेः एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् संबुध्यादि प्राङ्क्स्येङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणाद्रेह हे
कतरत्कुलेति हे राम हे रामौ हे रामाः एङ्ग्रहणं किम् हे हरे हे विष्णो अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सं
बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति अमि पूर्वः अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् रामम् रामौ
लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः इति शसः शस्येत्संज्ञा तस्माच्छसो नः
पुंसि पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसः सकारस्य नः स्यात्पुंसि अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि अट्क
वर्गपवर्गः आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्या
त् समानपदे पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्

इदन्तत्वादुकृदिवस्याकीरम्पंगो भद्रति घादेशेत्यस्येना देशोयेदृदावीनोरितीदीयस्येति लोपे
उनीपिदृयत्नीतिरूपम् न च तत्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्येयङा व्याप्तिरूपो दोषो न यस्येति लोपस्याभी
यत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम् व्याख्यातेना भीयासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्र दि समानाश्र
यत्वमपेक्षितं ...
यतिस्यो ... पेदप्रत्यास ... प्रत्ययान्तरपूर्वतो गेएवे यङ् प्रवृत्त्या स्त्री

सि. नत्र कर्तृत्वमशक्यम् अयोगवाहानामट्पदेशस्याकृतत्वात् इनिराम्निमात्रे पदान्तस्य पदान्तस्य नस्य

को. णत्वं न स्यात् रामान् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये गृह्णम् यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि श

१५ ब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञं स्यात् भवामि भविष्यामी इत्यादौ विकरणविशिष्टस्या

ङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् विधिरिति किम् स्त्री इयती प्रत्यये किम् प्रत्ययविशिष्टस्य ततो व्यधि

करणसमासभूत अङ्गस्येत्यधिकृत्य टाङसिङसामिनात्स्याः अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिना दय

आदेशाः स्युः णत्वम् रामेण सुपि च यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्याम् अ

तो भिस ऐस् अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः रामैः ङेर्यः अतोऽङ्गात्परस्य

ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् रामाय इहस्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः सन्नि

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषात्तु नेह प्रवर्तते कष्टाय क्रमणे इति निर्देश

तस्याप्यनित्यत्वज्ञापनात् बहुवचने झल्येत् झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्

योयमाप्रे त्योत्पद्यते ह तत्र तिसन्निपातः।।

अत्र शालेन्मा का...
...रणन कर्तव्यः
कारोच्चारणे नैव निर्दि
ता। न चात्र ...
अणाति वररूपा वते। न इ
विधान सा ...
रूपं न स्या ...
सर्वादेश ...
...
प्रतिः तकारैश्चैव निर्वाह
तां ... १५
परत्रैव ...

रामेभ्यः बहुवचने किम् रामः रामस्य ऊलि रामाणाम् सुपि किम् पचध्वम् जश्त्वम् वावसाने
अवसाने च रो वा स्युः रामात् रामाद् द्वित्वे रूपचतुष्टयम् रामाभ्याम् रामेभ्यः रामस्य सस्य द्वि
त्वपक्षे खरि चेति चर्त्वे घ्यान्तरतम्यात्ते सए व न तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् अत एव सः
सीति निमादेश आरभ्यते ओसि च ओसि च परे अतोङ्गस्य एकारः स्यात् रामयोः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्र
स्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् नामि नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्
रामाणाम् सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परत्वात्प्राप्तो हृत प्रवृत्ते सन्निपात परिभाषाविरोधात् नामी
त्यनेन नाराम्भ सामर्थ्यादेव परिभाषा बाध्यते रामे रामयोः सुपि रामेषु इति अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः
आपादपरिसमाप्तेरधिकारोयम् इण्कोरित्यधिकृत्य आदेशप्रत्यययोः सहेः साढः स इति सूत्रात्स
इति षष्ठ्यन्तपदमनुवर्तते इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्या
देशः स्यात् विवृतघोषस्य तादृशस्यैव षकारः रामेषु इण्कोः किम् रामस्य आदेशप्रत्यययोः किम् सु
पिः सुपिसौ सुपिसः अपदान्तस्य किम् हरिस्तत्र एवं कृष्णमुकुन्दादयः सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादी

ननुह्रस्वनद्यापोनुडिति
ह्रास्वेह्रस्वनद्ह र्दां नत
दै वाम् तत्रोच्यते
भावे सूत्रं कि यत्स्माते
स्यादर्घ अग्री पान्हां प
दोत तथाचं नद्यापर
तीय पकृस्वं नुडि तीप
पकृसूत्रम् तत्रार्थः
नद्यंतादा वंता सु
गात्परस्या नीनुडाग
मः स्यात् द्वितीयेप्राति
पदिकपदान्नुवर्त्यप्रा

चादूः दीर्घान्तानां चे नार्हि नद्यापरा वेति न चस्त्री तिपदि कान्नु ट् स्यादित्यर्थः प्रसज्येत रा वं च विश्वपा मित्यत्र नुडापत्तेर्दुरवारत्वं स्यादिति चेन्मे
लिंगानां चे त हि नद्या परा वेति विपरीत नियममा दन्न सर्वादितिदीर्घो लोपादि दीर्घ वलवत्त्वात् न व जगता मित्यादौ दोषः स्यादिति वाच्यम् षट्चतु
दायमन्हस्यास्या वयप कल्पातीति चेन्न गतीनाम् भ्यो तिस त्रे च तु र्दीह्र रासा मेधीत् ऊन्य था युद्र त्ये वव देत् तथा च ह्रस्वनद्नद्रांत्य तुं
मीत्यत्र दीर्घात् अन्यारीत्या ह्रस्वनद्रांत राक्रम तत्रोच्यते विश्वपामित्यत्र सर्वादितिदीर्घो लोपविधीर्वलवानिति परिभाषा मन्नित्यत
नद्यारान्तरूपकत्वात् कोस्तौ नियम इति चेत् ×

टि० रामेश

२३

इत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यजनकत्वविशिष्टमित्यनुव
सर्वनामत्वलक्षणम् [illegible] त्वाभावेऽपि इत्यर्थः

सि॰ कौ॰ १९ निशब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् तेन परमसर्वत्रेति त्र
ल परमभवकानित्यत्राकच् सिध्यति जसः शी अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् अनेकाल
त्वात्सर्वादेशः नचावेन स्थानिवत्त्वादादिवन्नाल्वधकत्वमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्रा
गित्संज्ञाया एवाभावात् सर्वे सर्वनाम्नः स्मै अदन्तात्सर्वनाम्नो ङेः स्मै स्यात् सर्वस्मै ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्नः एतयोरेतौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अवर्णान्तात्सर्वना
म्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् एत्वषत्वे सर्वेषाम् सर्वस्मिन् शेषं रामवत् एवं विश्वादयोऽप्य
कारान्ताः सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम स
म सिम पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्
अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्
ति उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अत एव नित्यं द्विवचनान्तः तस्येह पाठस्तु अकार्थस्तकज
र्थः न चकप्रत्यये नेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतः उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्

इत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यजनकत्वविशिष्टसर्वनामत्वलक्षणम् ... जनकत्वं

ज्ञे

तदुक्तम् उभयोऽन्यत्रेति अन्यत्रेति हि द्विवचनपरत्वाभावे उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः अस्ती
ति हरदत्तः तस्मात् स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते
विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वान्नित्यं सर्वनामसंज्ञा भवति उभये इतरइमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञाविधौ प्र
त्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापकात् तथापीह तदन्तग्रहणम् केवलयोः
संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् अन्यतरान्यतमशब्दाववुत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे व
र्त्तेते नत्वान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा त्वत्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ एकउदात्तोप
रोऽनुदात्त इत्येके शाकटायनस्त्वत्परे नेम इत्यर्धे समः सर्वपर्यायः तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते य
थासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रे अपुरीति वक्तव्यम् अं
तरवहि:वा. १ अन्तरायां पुरी पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् एतेषां
व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र प्राप्ता सा जसि वा स्यात् पूर्वे पूर्वाः स्वाभिधेया

परा

येक्षावधिनियमोव्यवस्था व्यवस्थायां किम् दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां किम्
उत्तराः कुरवः स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १।१।३५ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञान
सिवा स्यात् स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति वा ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयो धनानि वा अन्त
रं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञान सिवा स्यात् अन्तरे
अन्तरा वा गृहा बाह्या इत्यर्थः अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा
पभ्योः ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादीनामपि शेषं सर्ववत्
एकशब्दस्तु संख्यायां नित्यैकवचनान्तः न बहुव्रीहौ १।१।२९ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा
न स्यात् त्वकम्पिता यस्य त्वत्कपितृकः अहकम्पिता यस्य मत्कपितृकः इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावा
क्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत स च समासेऽपि श्रू
श्री येत अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकानितिवत् भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रू २८

वद्वारार्थनामकरणं संज्ञेत्युक्ते द्विरा: सपत्नीभवद्दिशास्पं इतिरघौ द्वादिशास्पाइति
पनस्यात् आधुनिकसंकेतो द्विसन्ज्ञेति लक्षणं उक्तमेव स्वार्थमुत्सृज्य पराधीवलं वनत्वं गोत्व
तम् १

पेदृशावर्तिकैनैवतन्निषेधप्रसङ्गाच्चयोगेयथानर्थकमुनीनांप्रामाण्यमसज्जोपसर्जनीभूतास्तुनसर्वादयः महा
न सन्ज्ञाकरणेनतदनुगुणानामेवगणेसन्निवेशात् अतः सन्ज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यंचतेषांनभवति सर्वो
नामकश्चित् तस्मैसर्वायदेहि अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मैअतिसर्वाय अतिकतरं कुलम् अतितत
तृतीयासमासे १।१।२७ अत्रसर्वनामतानस्यात् मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपिन मासेनपू
र्वाय द्वन्द्वेच १।१।३१ द्वन्द्वेउक्तासन्ज्ञानवर्णाश्रमेतराणाम् समुदायस्यायंनिषेधोनत्ववयवस्य न
प्र चैवंतदन्तविधिनास्तुट्स्मैः सर्वनाम्नोविहितस्याम: सुडितिव्याख्यानात् विभाषाजसि १।१।३२
जसाधारं यत्कार्यंशीभावाख्यंतत्रकर्तव्येद्वन्द्वेउक्तासन्ज्ञावास्यात् वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः शीभा
७।१।१७
वं प्रत्येवविभाषेत्युक्तम् अतोनाकच् किन्तुकप्रत्ययएव वर्णाश्रमेतरका प्रथमचरमतयाल्पार्द्धक
तिपयनेमाश्च एतेजसः कार्यंप्रतिसन्ज्ञावास्युः प्रथमे प्रथमाः इत्यादि शेषंरामवत् तयप्रत्ययः
तत्सत्वंतताग्रास्याः द्वितये द्वितयाः नेमे नेमाः शेषंसर्ववत् विभाषाप्रकरणेतीयस्यङिःसूपसंख्या

24

सि॰
कौ॰

नम् द्वितीयस्मै द्वितीयाय अर्थवद्ग्रहणान्नेह पटुजातीयाय निर्जरः जराया जरसन्यतरस्याम् ७।२।१०१
जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रा
प्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् निर्जरसौ निर्जरसः इत्या र
दीन् वाधित्वा परत्वाज्जरस् निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः पक्षे हलादौ च रामवत् वृत्तिकारास्तु पूर्वविप्र
तिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रू
पम् ततो निर्जरसा निर्जरस इति केचित्तु कम् तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तं तदनुसारिभि
षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्यपि रूपमिति स्वीकृतं एतच्च भाष्यविरुद्धम् पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दो
षन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु पाददन्तनासिकामासहृदयनिशाअसृक्यूषदोषयकृ
च्छकृदुदकआसनएषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति का
शिकायामुक्तम् तत्प्रामादिकम् पादः पादौ पादाः पादम् पादौ पादान् पदः पादेन पद्भ्याम् इत्यादि सुडनपुंस १८

२

हि

कस्य १।१।४३। सुडिति प्रत्याहारः स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य स्वादिष्वस
र्वनामस्थाने १।४।१७ कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् यचि भम् १।४।१८
यकारादिष्वजादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् आकडारादेका संज्ञा १।४।१ इत ऊर्ध्वं क
डाराख्यसूत्रात् प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या पराऽनवकाशा च तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम्
अतो न जस्त्वम् दतः दता जस्त्वम् दद्भ्यामित्यादि मासः मासा माभ्यामित्यत्र रुत्वे यत्वे च यलोपः माभ्याम् मा
भिरित्यादि भस्य अधिकारोयम् अल्लोपोनः अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थाना यजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकार
लोपः स्यात् रषाभ्यां नो णः समानपदे एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् पूष्णः पू
ष्णा पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्तेन अउत्व वा येपि इत्येवात्र णत्वं पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति नि
हनास्तिनस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य नेति प्रातिप
दिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे प्रातिपदिकसंज्ञं यत्पदं तस्य नकारस्य लोपः स्यात् नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घ

२१

सि॰ नमेनमे॰ ... न पथिभ्याम् पथिभिः पथिभ्य इत्यादि विभाषाङिश्योः अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानाजादिस्वादिप
१५ रोयोऽन् तस्याकारस्यलोपोवास्यात् ङिश्योः परतः पथि पथिनि पदेशमवत पदन्निति तिसृत्वे प्रभृति ग्रहण
म्प्रकारार्थम् तथाच ङौ ङः प्रयोगमपिदोषवत्वाद्दोषोभाष्येककुदोषणीभृत्सदाहृतःतेनपदंद्धिःप्रयोगोस्त्रियांस्या
न्नेहन्मानसेमनः इत्यादिसङ्गच्छते आसन्नंप्राणमन्वैच्छतिच आसेभवः आसमः दोषशब्दस्यनपुंसकत्वम
प्यतएवभाष्यात् तेनदक्षिणंदोर्निशाचरइत्यादिसङ्गच्छते भुजबाहू प्रवेष्टोदोरितिसाहचर्यात्पुंस्त्वमपिदो
षन्तस्यतथाविधस्यभजतइतिह्ययोर्भवोह्यन्हः संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्याहन्नन्यतरस्यांङौ संख्याविसाय
पूर्वस्याहनादेशोवास्यात्ङौ द्व्यन्हि द्व्यहनि द्व्यन्हे विगतमहोव्यन्हः व्यन्हि व्यहनि व्यन्हे अन्हः सायःसायान्हि सायाह्नः
सायाहनि सायान्हे इमदन्ताः विश्वपाः दीर्घाज्जसिच दीर्घाज्जसिइचिचपरेपूर्वसवर्णदीर्घोनस्यात्
वदिविश्वपोःसवर्णदीर्घः विश्वपाः यद्यपीहङौङिनादिचीत्येवसिद्धंजसिनसम्पिपूर्वसवर्णदीर्घदतिनो
क्तिनथापिगौर्य्यौगौर्य्यःइत्याद्यर्थेसूत्रमिहमाधवत्वाद्युपन्यस्तम् आतोधातोः आकारान्तोयोधातुस्तदन्त १५

व

स्यमस्याङ्गस्य लोपः स्यात् अल्लोन्तस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि एवं शङ्खध्मादयः धातोः किम्
हाहान् हाहासवर्णदीर्घः हाहाङेवृद्धिः हाहै ङसिङसोर्दीर्घः हाहाः ङोसि वृद्धिः हाहौः ङौ आद्गुणः हाहे
शेषं विश्वपावत् आतो धातोरिति योगविभागाद्धातोरप्याल्लोपः क्वचित् क्लोः स्त्रः श्मात् क्लाः हरिः प्रथमयोः ६८
पूर्वसवर्णः हरी जसि च ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे हरयः ह्रस्वस्य गुणः ह्रस्वस्य गुणः स्यात् क्लांस्त्रः आस्येत्वमित्या
सम्बुद्धौ एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः हे हरे हे हरे विसो हरिम् हरीन् ।।२१४।। शेषो घ्यसखि नदी सञ्ज्ञो ह्रस्वो दिप्रयोगस्य मत्रो दाह्रः लम्
यौ याविवर्णोवर्णौ वर्णौ नदीसञ्ज्ञे सखिवर्जं घिसञ्ज्ञं स्यात् शेषः किम् मन्मे एकसञ्ज्ञाधिकारात्कारात्सिद्धेः ऋ
शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ह्रस्वौ किम् वातप्रम्ये सखि किम् माते आङोनास्त्रियाम् घेः परस्याङो नास्त्रिया २
म् आङिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् हरिणा अस्त्रियां किम् मत्या घेर्ङिति घिसञ्ज्ञस्य ङिति गुणः स्यात् हर
ये घेः किम् सख्ये ङिति किम् हरिभ्याम् सुपि किम् पट्वी घेर्ङितीति गुणो हरेः ङसिङसोश्च एङो ङसि
ङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेः हर्योः हरीणाम् अच्च घेः इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् घेरन्तादे

अनङ् सौ।। साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात्।।
नकारस्तूच्चारणार्थः इत्संज्ञकः ।। १ ।।

सि॰ २॰

शास्त्रकारः हरौ हर्योः हरिषु एवंपत्यग्निरविकव्यादयः अनङ्सौ सख्युरंगस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौसौपरे
ङिच्चेत्यन्तादेशः अलोन्त्यात्पूर्वउपधा १।१।६५ अन्त्यादलः पूर्वो वर्णउपधासंज्ञः स्यात् सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौसर्वनामस्थानेपरे अपृक्तएकाल्प्रत्ययः एकाल्प्रत्ययः एका
ल्प्रत्ययोयः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहल् हलन्तात्परंदीर्घौयौङ्यापौतदन्ता
च्चपरंसुतिसीत्येतदपृक्तंहल्लुप्यतेसखा हल्ङ्याब्भ्यः किम् ग्रामणीः दीर्घात्किम् निष्कौशाम्बिः अति
खट्वः सुतिसीतिकिम् भैत्तासेल्लकारस्यलोपोमाभूत् नचैवमपिअभैत्सीत्इत्यादौसिचोलोपापत्तिः तिपा
सहचरितस्यग्रहणात्सिचोग्रहणंनास्ति अपृक्तस्यकिम् बिभर्ति हल्किम् बिभेद प्रथमहल्ग्रहणं कि
किम् राजा नलोपोनस्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् हेसखे सख्युरसंबुद्धौ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धि
वर्ज्जंसर्वनामस्थानंणिद्वत्स्यात् अचोञ्णिति ञितिणितिप्रत्ययपरेअजन्ताङ्गस्यवृद्धिः स्यात् सखायौ
सखायः सखायम् सखायौ सखीन् घिसंज्ञाभावान्नतत्कार्यम् सख्या सख्ये ख्यत्यात्परस्य खितिश २॰

ह्याभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरस्य उः स्यात् सख्युः । औत् इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्या
त् ङकानन्तृनिरूढनार्थो सख्यौ शेषं हरिवत् शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः अनङ्
णिद्वद्भावयोरङ्गत्वानन्तानपि प्रवृत्तिः समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीतिनिषेधाप्रवृत्तेर्घिसञ्ज्ञा सु
सखिना सुसखये ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावान्नाख्यत्यादिसूत्रेण सुसखेः सुसखौ इत्या
परम दि एवमतिशायितः सखा अतिसखः सखीं सखायमिच्छतीति विग्रहे परमसखा परमसखायौ परमसखा
यः इत्यादि गोणत्वे यनङ्णित्वे प्रवर्तेते सखीमतिक्रान्तमतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्य
त्वाच्चटच् हरिवत् इहानङ्णित्वे न भवतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्ष
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् पतिः समास एव १।४।८ पतिशब्दः समास एव घिसञ्ज्ञः
स्यात् पत्ये पत्युः पत्यौ शेषं हरिवत् समासे तु भूपतये कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः बहुगणव
तुडतिसंख्या एते संख्यासञ्ज्ञाः स्युः डति च १।१।२५ डत्यन्ताः संख्या षट्सञ्ज्ञा स्यात् प्रत्ययस्य लुक्श्लु

लुक: ७।१।२२ लुकः श्लुलुपशब्दैः कृते प्रत्ययादर्शने क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् षड्भ्यो लुक् षड्भ्यः परयोर्जश्
सि. प्रत्यये लोपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १।१।६२ प्रत्ययलोपे पित दाश्रितं कार्यं स्यात् इति जसि चेति
२१ गुणे प्राप्ते न लुमताङ्गस्य १।१।६३ लुकश्लुलुपशब्दैर्लुप्तः लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गका
र्यं न स्यात् कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु युष्मदस्मदषट्काः त्रिषु सरूपाः त्रिशब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यात् आमि त्रयाणाम् परमत्र
याणाम् गौणत्वे नेति केचित् प्रियत्रीणाम् वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् त्रिषु द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः
त्यदादीनामः ७।२।१०२ एषामकारोऽन्तादेशः स्यात् विभक्तौ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वयोः
द्विपर्यन्तानामिति किम् भवान् भवन्तौ भवन्तः संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् द्वि का.
र्नाम कश्चित् द्विः द्वौ द्वयः द्वावतिक्रान्तो तिद्विः हरिवत् संज्ञायामेतत्परमद्वौ औडुलोमिः औडुलोमी उडुलो
माः लोम्नो पत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः बाह्वादीञोपवादः औडुलोमिम् औडुलोमी उडुलोमान् इनोऽदन्ताः

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेणामाङ्ईप्रत्ययः वातंप्रमिमीतेवातप्रमीः दीर्घाज्जसिच वातप्रम्यौ वातप्रम्यःअ
मिपूर्वः वातप्रमीम् वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः वातप्रम्ये वातप्रम्यः वातप्रम्यो वा
तप्रम्याम् दीर्घत्वान्नुट् ङौतुसवर्णदीर्घः वातप्रमी वातप्रमीषु एवंपपीयय्यादयः यात्यनेनेतिययीर्मा
र्गम् पातिलोकमितिपपीसूर्यः यापोःकिद्द्वेचेतिईप्रत्ययः क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्यतुअमिशसिङौच
विशेषः वातप्रम्यम् वातप्रम्यः वातप्रम्यि एरनेकाचइतिवक्ष्यमाणेनयणा प्रधीवत् बह्व्यःश्रेयस्योयस्यस
बहुश्रेयसी दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबितिसुलोपः यूस्त्र्याख्यौनदी ईदूदन्तौनित्यस्त्रीलिङ्गौनदीसंज्ञौस्तः
प्रथमलिङ्गग्रहणंच पूर्वस्याप्यस्योपसर्जनत्वेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः अम्बा
र्थानांनद्यन्तानांचह्रस्वःस्यात्संबुद्धौ हेबहुश्रेयसि शसिबहुश्रेयसीन् आण्नद्याः नद्यन्तात्परे
षांङितामाडागमःस्यात् आटश्चआटोचिपरेवृद्धिरेकादेशःस्यात् बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याःनद्यन्ता
त्परत्वान्नुट् बहुश्रेयसीनाम् ङेराम्नद्याम्नीभ्यः नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्चङेराम्स्यात् इहपर।

सि·
२२

त्वादाटानुट्वाध्यते वड्श्रेयस्याम् शेषमीप्रत्ययान्त वातप्रमीवत् अश्वत्तत्वात्सुलोपोन अतिल
क्ष्मीः शेषंवड्श्रेयसीवत् कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारी क्यजन्तादाचारक्विवन्ता
द्वाकर्तरि क्विप् हलङ्याविति सुलोपः अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णा
न्तधातोर्भ्रू इत्येतस्य चाङ्गस्य इयङुवङौ स्तोजादौ प्रत्यये परे ङिच्चेत्यन्तादेशः आन्तरम्यादेरियङ् श्री
रुवङ् इति इयङि प्राप्ते एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो
धातुस्तदन्तस्यानेकाचोङ्गस्य यणस्यादजादौ प्रत्यये परे इति यण् कुमार्यौ कुमार्यः हे कुमारि अमि
शसि च कुमार्यम् कुमार्यौ कुमार्यः कुमार्यै कुमार्याः कुमारीणाम् कुमार्याम् प्रधीः प्रध्यौ प्रध्यः
प्रध्यि उन्नयतीत्युन्नीः धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् उन्न्यौ उन्न्यः हे उन्नीः उन्न्यं उन्न्यो
ङ्राम् उन्न्याम् एवं ग्रामणीः अनेकाचः किम् नीः निनियः अमिशसि च यरत्वादियङ् नियम् नियः
ङ्राम् नियाम् असंयोगपूर्वस्य किम् सुश्रियो यवक्रियो गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते अ २२

पौः

दुधियौ परमधियौ कथं तर्हि दुधियः वृश्चिकभियेमस्यने दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य
धीशब्दं प्रतिगतित्वमेव नास्ति यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः स्तंप्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा वृश्चिकशब्दस्य बु
द्धिकृतमपादानत्वंनेह विवक्षितम् वृश्चिकस्य भियेति वृश्चिकभीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा नमः सुधि
योः एनयोर्यणनस्यात् अविसुपिसुधियौ सुधियः सखायमिच्छतीति सखीयतिततः क्विप् अल्लोपय
लोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवत् एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्वे
सखा सखायौ सखायः हे सखीः अचिपूर्वरूपान्यत्वाद्यणि प्राप्ते ततः परत्वात्सख्युरसम्बुद्धाविति प्रव
र्तते सखायम् शसि यण् सख्यः सह खेन वर्तते सखः तमिच्छतीति सखीः सुखमिच्छतीति सुखीः
सुतमिच्छतीति सुतीः सख्यौ सुख्यौ सुत्यौ ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणम् उकारः सख्युः सुख्युः सु
त्युः लूनमिच्छतीति लूनीः क्षाममिच्छतीति क्षामीः प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः एषां ङसिङसोर्य
ण् नत्वमनयोरसिद्धत्वात्ख्यत्यादित्युत्वम् लून्युः क्षाम्युः प्रस्तीम्युः शुष्कीयतेरिति शुष्कीः पक्कीः इयङ्

लि॰ २३

सुश्रियौ सुश्रियः ङसिङसोः सुश्रियः इत्यादि इतीदन्ताः शंभुर्हरिवत् एवं विष्णुवायुभान्वादयः तृज्व
त्क्रोष्टुः क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्द
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् इति प्रा
प्ते ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ परे अप्तृन्तृच्स्वसृन
प्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् तेनेह पितृभ्रातृप्रभृतीनां न उद्गातृशब्दस्याभवत्येव समर्थ
सूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् विभाषा तृतीयादि
ष्वचि अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् क्रोष्ट्रा क्रोष्टे ऋत उत् ऋदन्ताद् ङसिङसोरति परे
उकार एकादेशः स्यात् रपरत्वम् रात्सस्य रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य रेफस्य विसर्गः
क्रोष्टुः आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् विप्रतिषेधेन क्रोष्टूनाम् क्रोष्ट
क्रोष्टोः

रि क्रोष्टुः एवंहलादौरामवत् ऊदन्ताः हूहूः हूह्वौ हूह्वः हूहूम् हूहूनित्यादि अतिचमूशब्देनदी
कार्यविशेषः हेअतिचमु अतिचम्वै अतिचमूनाम् अतिचम्वाम् खलपूः ओःसुपि धात्ववयवसंयो
गपूर्वोनभवतियउवर्णान्तदन्तोयोधातुस्तदन्तदन्तस्यानेकाचोङ्गस्ययणस्यादजादौसुपि गतिकार
केतरपूर्वपदस्ययणनेष्यते खलप्वौ खलप्वः इत्यादि एवंसुल्वादयः अनेकाचः किम् लूः लुवौ लु
वः धात्ववयवेतिकिम् उल्लूः उल्ल्वौ उल्ल्वः असंयोगपूर्वस्यकिम् कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः गती
त्यादिकिम् परमलुवौ सुपिकिम् लुलुवतुः स्वभूः नभूसुधियोः स्वभुवौ स्वभुवः वर्षाभ्वश्च असंयो
वर्णान्स्ययणस्यात् अपिसुपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः दृंभवतीतिदृंभूः अन्हूदृंभूजंबूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू
इत्युणादिसूत्रेकुत्वादितः दृंभ्वौ दृंभ्वः दृंभून् दृतिनांतेहिंसार्थकायेभुवः क्विप् दृंभूः दृन्करपुनः पूर्व
स्यभुवोयणवक्तव्यः दृंभ्वौ दृंभ्वः खलपूवत् करभूः करभ्वौ करभ्वः दीर्घपाठकरएवकारः स्वार्थिकः
प्रज्ञाद्यण् कारभ्वौ कारभ्वः पुनर्भूर्यौगिकपुंसि पुनर्भ्वइत्यादि हून्नकारान्तशब्दोस्वयम्भूवत् इत्यु

सि.
२४

दन्ताः धातारौ धातारः हे धातः धातारं धातारौ ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् धातॄणाम् इत्यादि एवं
नप्त्रादयः पिताङ्ख्यतिपदेन मादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः पितरौ पितरः पितरम् पितरौ शेषं
धातृवत् एवं यामातृभ्रात्रादयः ना नरौ नरः हे नः नृच नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् नॄणाम् नृ
णाम् शेषं पितृवत् इत्यदन्ताः क्रोष्टृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशा
दित्वेरपरत्वम् कीः किरौ किरः तीः तिरौ तिरः इत्यादि गीर्वत् इत्याभावपक्षे तन्नस्ड शनेति अस्तोऽस्तीति चेत
परकरणात् दनड् गुणेन नः क्रुः क्रोकः क्रुं क्रोक्रन क्रक इत्यादीत्कृदंताः गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽन
ङ् गमा शकाः गुणविषये लपरत्वं गमलौ गमलः गमलं गमलौ गम्लृन् गम्ला गम्ले ङसिङसो स्तस्तस्त उ
दित्वते संयोगान्तलोपः गमुल् शकुल् इत्यादि इति लृदंताः इकामः एहवर्तते सेः सयौ सयः स्मृतेः स्मृत
यौ स्मृतयः इत्येदंताः गोतो णित् गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात् गौः गावौ गावः औतो
म्शसोः आ ओतः इति छेदः ओकारात् अम् शसोः परे आकार एकादेशः स्यात् सशासाहचर्यात् सवेवाम् गर
हणे तेनेह अचिनवं गां गावौ गाः गवे गोः इत्यादि ओतो णिदिति वाच्यं विहितविशेषणं चैतेन सद्योः सद्या

नचात्रहलङ्यादिलोपेनैव लोपोस्तु ॥ प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौ चेत्यस्यापि प्रवृत्तिः संभवादिति शंक्यं ॥ परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चै
विप्रकृतेहलङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः ॥ स्थानिवद्भावादाप्त्वेपि आकाररूपत्वाभावात् आ आवित्याकारप्रश्लिष्य दीर्घग्र
हणस्य प्रत्याख्यानात् ॥ एङ्ह्रस्वादिलोपस्यापि परत्वेनन्याय्यत्वाच्च ॥ इतिभावः ॥ ६ ॥

वौ उकारांतादिहि नेः सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह हे भानो भानवः उः शंभुः स्वतो येन सः स्व
तोः स्वतावौ स्वतावः स्वतां स्वतावौ स्वतः ॥ इत्योदंताः ॥ रायो हलि ॥ रैशब्दस्याकारोंतादेशः स्याद्धलि
विभक्तौ ॥ आयादेशः ॥ राः रायौ रायः राया राभ्यां राभिः ॥ इत्यैदंताः ॥ ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावं ग्लावौ ग्लावः ॥ औतोम्शसोरादि ७।१।१८
तीह न प्रवर्तते पंडो चक्रुवेणऔ ङेतोः मा वर्णाभावज्ञापनात् ॥ इत्यजंताः पुंलिंगाः ॥ रमा ॥ औङ आ
पः ॥ आवंतादंगात्परस्यौङः शी स्यात् ॥ औङि त्यौकारविभक्तेः संज्ञा ॥ रमे रमाः ॥ संबुद्धौ च ॥ ७।३।१०६ ॥ आप एकारः स्या
त्संबुद्धौ ॥ एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः ॥ हे रमे २ हे रमाः ॥ रमाम् रमाः ॥ टीबान्तत्वाभावः ॥ आङि चा ७।३।१०५ ॥
पः ॥ आङि ओसि च परे आप एकारः स्यात् ॥ रमया रमाभ्याम् रमाभिः ॥ याडापः ॥ ७।३।११३ ॥ आपः परस्य ङिद्वचनस्य
याडागमः स्यात् ॥ वृद्धिरेचि ॥ रमायै ॥ सवर्णदीर्घः ॥ रमायाः २ रमयोः २ रमाणाम् ॥ ङेराम् ॥ रमायां
७।३।११६ = दीर्घात्परत्वं स्पष्टार्थं
म् १ रमासु २ एवं दुर्गादयः ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ आवंतात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादाप
श्च ह्रस्वः ॥ याटोपवादः ॥ सर्वस्यै सर्वस्याः २ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबिति सर्वनाम्नः ॥ स्याट्स

प्राचाचार्यैस्तूपन्यस्तं ॥ तदुपेक्षितं ॥ याट स्याटोरकारस्य समुदायानुबंधेन नेह ॥ आटोऽभावात् ॥ ८
आवंतस्य सर्वादिगणपाठाभावात् सर्वनामत्वेनेत्याशंक्याह ॥ एकादेशस्येति ॥ १०

नाविद्यकारादेशस्य पूर्वान्तत्वे नगरहणादतोमिस इत्यैसप्राप्नोति ॥ नचात्र परत्वसामर्थ्यान्नैवमिति वाच्यम् ॥ आकृतनैकादेशे विश्वपामिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्नैव ॥ आलिधावंतादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ ७ ॥

स्वतो हे इतिरमा २ ऊर्ध्वोकारे ६७ ॥ ३ यस्माद्वृत्ता षष्ठ्यन्तः एकारेशस्य पूर्वान्तत्वेन आंति पूर्व अकिति लिकसुभिर्गता इति ॥ काकुरिवाक्षा इतियादिशास्त्रिक इति ॥ विष्टुपरिभाषयापारिभदक त्वात्स्याद्यः ॥ ग्रौ ॥ ४ ॥

पद्धतिवत्तवक्त्र्ये दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् इति परस्य नचतोच्चारणायत्ति पदिः ॥ काकारोच्चारणसाम र्थ्यादिदवच्च व्यात ॥ ७ ॥

त्यक्तुं शक्यमिति॥ न चावन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावात् विभाषाद्वि गौणत्वादप्राप्तविभाषेयं॥ न तु बहुव्रीहावित्ति निषेधे प्राप्ते॥ इति मामि
तीयेति सूत्रं आवश्यकमिति शंक्यम्॥ राकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् तत्रावन्तस्यापि तत्वं॥ तस्य लौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्॥ अ
तीयप्रत्ययान्तत्वात्॥ तीयस्येति पुंवत्कार्यमवश्यं वक्तव्यं॥ नेनैवसिद्धिः॥ विभा स्य च सम. १॥१॥२८॥ सविषयत्वात्॥ १॥
इद्वितीयेति सूत्रेन कर्त व्यमिति भावः॥ ५॥

र्वासाम् सर्वस्याम् सर्वयोः २ सर्वासु एवं विश्वादय आवन्ताः विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्व
नामता वा स्यात् उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य
ग्रहणान्नेह योत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् अ ७॥३॥११४
न्तरस्यै शालायै बाह्यायै इत्यर्थः अपुरीत्युक्तेर्नेह अन्तरायै नगर्यै विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्
आभ्यां परस्य ङितः स्याट् स्याद् आपश्च ह्रस्वः इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् तीयस्य ङित्सु पसंख्यानात् द्वि
तीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः २ द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् शेषं रमावत् एवं तृतीया अम्बा
र्थनद्योर्ह्रस्वः हे अम्ब हे अक्क हे अल्ल असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न हे अम्बाडे हे अम्बाले
हे अम्बिके जराया जरस् जरा जरसौ शीभावात् परत्वाज्जरस् आमि नुट् परत्वाज्जरस् जरसाम् इत्या
दि पदे रमावत् इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं सन्निपातपरिभाषया अनित्यतां चाश्रित्य जर
सी इति केचित् तदाहुः स्मान्निर्मूलम् यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य डोङ् आपः

द्यवकानामेव ह्रस्वः तेन न जगरे
रिवके त्यादौ न दोषः॥ इत्याशये
न फलितमाह॥ अत्राहु केचित्

न्तेषवयोरितानौ इत्यस्मात् षिद्गौरादिभ्योङ् इत्यङि अदृशो ङीति गुणो कृते टाप्॥

स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वारते
इति भाष्यम् ॥ २ ॥

आङि चापः पाङ्आपः ह्रस्वनद्यापः ङेराम् इतिपञ्चापिविधयः प्राप्ताः एवंनसु निशः टन्सु तथाप्यन
लिथाविसर्गके नभवन्ति आआविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्रग्रहणात् एवं हलङ्याबि
तिसूत्रे आआवीईविति प्रश्लेषादनियहं निष्कौशाम्बिरित्यादि सिद्धेदीर्घग्रहणंप्रत्याख्येयम् नचै
वमप्यतिखट्वायेत्यत्रस्याश्रयमाकारं तस्यानिवद्भावेनाप्संचाश्रित्य याडसादिनिवाच्यं आवन्नेयद
ङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमात् पदन्निति नासिकायाः नसुन
सः नसानोभ्यामित्यादि पदेसुदिचरमावत् निशापानिशः निशः निशा व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज
जराजभ्राजच्छशां षः व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोन्तादेशः स्यात् रुलिपदान्तेच वस्रज
स्तेनडुः निड्भ्याम् निड्भिः सुपिडुः सीतिपुट् चर्त्वम् तस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयइति टतयोष्टुत्वेन
नपदान्ताट्टोरितिनिषेधेन निटसु निट्सु षढोः कः सि षसढस्यकः स्यात् सकारे परे इत्येतन्न भव
ति जस्त्वस्यासिद्धत्वात् केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरित्यनुवर्तयन्ति तन्मते जस्त्वेन जकारे कु

यत्रादिस्तत्प्रयं तन्नि
मित्तकमित्यर्थः

हसिचैतत्व

स्थानिवद्भावेनेति ॥
नचैवं लक्षणे कृत्वा
क्रियमिहयाट्सादि
तिवाच्यम् अतिदे
शविषये लक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषा
याप्रवृत्तौ अतिदेश
स्यैवैयर्थ्यापत्तेः ॥
अतो व्याचष्टे आ
वन्तं यदङ्गमिति ॥ य
स्मात्प्रत्ययविधि

स्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनेत्याशंक्याह
उपसर्जनेनेति ॥ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने
नेत्युपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो
प्रतिषेधो वक्तव्यते ॥ नत्तूपसर्जनेपि ॥ अत

स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति [redacted]
नियमादतिखट्वेतिपदं गं तदावन्तं न
भवति ॥ यद्यावन्तं खट्वा इति तदङ्गमा
वतीति नात्रयाडागमप्रसक्तिरिति भावः
४

ति क्त्व

त्रिभ्याम् त्रिभिः चर्व्वेभ्य स्त्र्यात्वम् त्रिस्तु वोः कुरिति कुत्वं तन्न भवति जस्त्वस्यासिद्धत्वात् मांसपृत

त्रि॰
२९

नासानून्नोमांस्पृत्स्नु वोवाच्यः शसादौ वा पृतः पृतो पृद्भ्याम् २ यद्वेस्तु दिवरमावत् गोपाविश्वपा

वत् मतिः प्रायेण हरिवत् स्त्रीत्वान्नत्वाभावः मतीः नात्वत्वमस्या ङितिह्रस्वश्च इयङुवङ्स्था

इयङुवङ्स्थानौस्त्री पाद्भिन्नौनित्यस्त्रीलिंगौ ईदूतौ ह्रस्वौ च ह्रस्वौ इवर्णोवर्णौ स्त्रियांनदीसंज्ञौ त्रिविशेषणानि इत्यर्थः स्त्रियामित्येवविशेषणं न तु स्त्रीत्वपर्यन्तं अन्यथा ङ॰ प्रपतिप्र भृतीनां सर्वलिंगानां स्त्रीत्वेपि नदीत्वेन स्यात्

नौस्त्री शाद्भिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूतौ ह्रस्वौ च ह्रस्वौ इवर्णोवर्णौ स्त्रियां नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे आ

डागमः मत्यै मतये मत्याः मतेः नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वे प्राप्ते इदुद्भ्याम् नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्या

परस्य ङेराम् स्यात् पक्षे अच्च घेः मत्याम् मतौ एवं श्रुतिसृत्यादयः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः अचिर ऋतः तिसृचतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफा

देशः स्यात् अचि गुणादीर्घोत्वानामपवादः तिस्रः २ तिसृभिः १ तिसृभ्यः २ आमि नुम् चिरोचित्रुट्

न तिसृचतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् तिसृणाम् तिसृषु स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह

प्रियास्त्रयः स्त्रीणां वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् आमि प्रियत्रयाणामिति विशेषः प्रियास्तिस्रो

तिस्रलिङ्गे तिसृत्र ऋतोङ्गी तिसृणामिस्वरत्वमपवादः तिस्रः पक्षेपत्रत्रप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णस्यापवादः प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्येतिविवेकः ३

आङ्नाद्यस्त्रियामिति नाचनाः
वा

२९

प्रियतिस्रेति ... प्रियाजस्य त्रिजस्इतिस्थिते स्थदुसनेत्मनडुःपद्यपीदजदन्त्वार्थाद्वृति पदे त्रिशाद्गुसनिरर्थकत्वेन स्त्रीवा चित्त्वं दुर्लभं तथापि भद्रतद्वगत्सास्रियां वृत्तिर्वा थ्यौ।

यस्य सः प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः इत्यादि प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुले प्रियत्रि स्वमोर्लुके
... लुमतेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात् पक्षे प्रियति
सृ एदेशात् सर्वविप्रतिषेधेन नुम् प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि तृतीयादिषु वत् माणगुम्वज्ञावे
विकल्पनात्पर्याये णा नुमर भावो प्रियतिसृा प्रियतिस्रणा इत्यादि द्वे रत्वेसत्वाप् द्वे २ द्वाभ्याम् इद
योः २ गौरी गौर्यौ गौर्यः नदीकार्यं हे गौरि गौर्यै इत्यादि एवं वाणीनद्यादयः प्रातिपदिकग्र
हणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादनङ्गणिद्वद्भावे च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् सखी सखौ
सख्यः इत्यादि गौरीवत् अङ्ग्यन्तत्वान्न सुलोपः लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ गौरीवत् एवं तरीतन्त्र्यादयः उङ्
न्तत्वान्न सुलोपः स्त्री हे स्त्रि स्त्रियाः स्त्री प्राह स्यपइ स्यात् अजादौ प्रत्यये परे स्त्रियौ स्त्रियः वाम्शसोः
अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रियोः परत्वा
न्नुट् स्त्रीणाम् स्त्रियाम् स्त्रीषु स्त्रियमतिक्रान्तो तिस्त्रिः अतिस्त्रियौ गुणनाभावो त्वनुट् भिः प

यथलक्षणप्रवृत्तिः नापुनरर्थं नदीतिवाच्यं उत्तरस्यैव कर्तव्यत्वाचीति कारणस्यैवेयर्थ्यात् नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वेन संवृद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तानन्तु मवारपित्तनदिति २

अमित्यत्वादिति इको चीसन्नुहत्मा [illegible] मिहलिंगं तथा हि प्रिया भिन्नादिसमपित्न मिनलोपः प्रातिप दिकान्तस्येति नलो पसंभवात् दीर्घत्वम् पीनत्वनदिसंबुद्धौ तितिनिषेधात् सर्वं दी लोपो न संभवतीति तस्मान्निष्टवारणाय उचीत्यावश्यकमिति वाच्यं सत्यं दिग्वल्लु कालप्रेपिलुमःप्रा प्रेरेवतत्र दुर्लभत्वा ल्लुमतेति निषेध स्यानित्यत्वाद्विनान्तद्

सौरीति स्त्र्यायते ऽस्यां श्रुत्वा रोगोति तेतिस्त्रीस्त्र्यायतेः इट्लोपो व्योति त्रियः ट्लोपः टिलाङीप तदाह उक्तत्वादिति द्वि पारुतीयउ येने यादेशा विनात्मनेति प्रजायै पउपायै हो दिविति उपसर्जनत्वे पुंसिवि घमानस्य स्त्रीत्वाद स्य उ साविति वेत्व नित्यं ॥ नत्वम उग्रहणनाभावा ति पूर्वेते बाधि तत्वादित्यर्थः उपा पउ वउ स्यात्वे नो वित्यस्येवेति तियस्या दयेवेति ज्ञात्वगुतो नादियउ वउ स्या नावितिर्दिद्धे तेतोर्वे शेबाणाते नेपरउ व

स्यान्न ग्रहणं किं
प्रकृत्याद्यर्थः हे स्त्रि
प्रयत्नस्यैकाच
इतियण् इयङ्
वाध्यन्ते नेयङ्
ङ् स्थानाविति
बौ सि यौनवति
यत्ते यङ् वङ्
नियते धातुः तैः
बहुत्रीस्त्री संज्ञा
ति प्रिधः यत्र
पवादेन वाधेने
ते नतत्रापि धः
इत्येव धस्थान
ज्रहणं कृतं ॥ ३ ॥

रत्वात् सिवाथ्यते क्लीबे तु मा च स्त्री शहस्य स्येयङि त्यव यथार्थतामू जसि च अतिस्त्रियः हे अतिस्त्रे हे अति
स्त्रियौ हे अतिस्त्रयः वाम्शसोः अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् अति॰
स्त्रिया अचघेः अतिस्त्रौ ङेरुसोकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया इयादेशस्तु नान्यत्र अतिस्त्रियाः
पुंस्त्वं यसर्जने अतिस्त्रि क्लीबे तत्वम् अतिस्त्रिणी आङो ना अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिणे ङेः प्रभृत्यजादौ
वा पुंवद्भावविकल्पस्तेषां गवत्पम् अतिस्त्रये अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणोः अति
स्त्रियोरित्यादि स्त्रियान्तु प्रायेण तुम्वद् शसि अतिस्त्रीः अतिस्त्रियाः ङितिहस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप
क्षे विकल्पः अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानाविति स्यैव पर्युदासं न्तस्त्वरूदैः स्यावान्नुहत्तेनदीत्वं स्यायां
निषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियै अतिस्त्रिये अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियाम् अतिस्त्रौ श्रीः
श्रियौ २ श्रियः नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ नस्तो न तु
स्त्री हे श्रीः श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः वामि ७।१।८।५ इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदी २७

प्रधीप्रभृतिस्यतितिति
का एरनेकाच इति यणात्र
पक्षे वा धात्वेक्षु
वक्ष्यमाणा इति ति
वेधीत्यनेन वर्तते ।।
भ्रमतीति ... भ्रमे
... मिति ... ते
प्रत्यय : ... लो
पः ... इति इ
प्रत्ययस्या ... प्रत्य
यत्वात् ... ऽपि
स्त्रियः ... भवति ।।
नेयङुवङ् स्थाना ...
ति नदी संज्ञा ... वे
धात्संबन्धि ... स्त्वा
ति भावः ।। ...
पयत्वे इति ...
तह्नीति विमान्य ... ता
... इति
इति ।। कालिदास
प्रयोगोपत्र पप
न्नेहति वोध्यम् ।।

नन्यो लोनन्तस्त्री श्रीणाम् श्रियाम् श्रियाम् श्रियि प्रधीशब्दस्यनुवृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रू
पम् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वे नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् गौणत्वगानविधायकत्वेनादि
निके पदमतेन तु सुमवद्रूपम् प्रकृत्यर्थातीरितिविग्रहे तु लक्ष्मीवद्रूपम् अभिधाभिचप्रथमं प्रध्यः इ
विशेषः सुधीर्यस्याः सुध्यायनिवाइतिविग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् मतान्तरे तु सुमत्
सुधी रितिविग्रहे तु श्रीवद्देव ग्रामणीः पुमवत् ग्रामनयनस्यात्त्रगतः पुंधर्मनयापदान्तरे विना
पि स्त्रियामवर्तेः खलवनादेरपि पुंधर्ममात्त्रसंगिकं बाधाम् येनुमं तिवत्स्त्रियाञ्च स्त्रीवाचिको
ष्टुशब्दस्य जन्तुवद्रूपं लभते अन्येभ्योऽपि ऋन्नेभ्यो नान्तेभ्य स्त्रियां ङीप् स्यात् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्रो
क्रोष्टुः वधूर्गौरीवत् सुभ्रूः श्रीवत् सुभ्रूः कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः प्रमाद एवा
यमिति वहूवः खलपूः पुमवत् पुनर्भूः दृन्करेति यणा उवङो बाधनात्तेनेयङुवङ्-ति निषेधोन हे पु
नर्भु पुनर्भ्वं पुनर्भ्वः एकोऽजुत्तरपदे णः एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थात् निमि
त्तात् परस्य प्रातिपदिकान्तनुविभक्तिस्थस्य नस्य णत्वं नित्यं स्यात् आरम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सि

बहुवः इति केचित्तु नेयं
... ति ... मीत्यतो वा
... मपवृत्त्यव ...
स्थित ... मावाज्ञापि
तपसमाधायि ... ।। तत
ले ... ।। तथा सती
... वामी
त्पुतरसु ... वर्ण
स्यात् ।। नेयङुवङ्
स्थाने ... वन्हे
शक्यत्वात् ।। ...
सामान्येन ...
मितिकथं चित्समा
धेयः ।। ७ ।। एतत्का
चः ।। एकोच पस्मिन
तत एकाच् ।। तदुत्त
रपदं यस्य स एकाज
त्तरपदं इति वहुव्रीहिः
गर्भो वहुव्रीहिः ।। उत्त
रपदाः समासाव
यवे रूढः ।। ...
तिपूः समासेनेन
विशिष्यते ।। इत्या

स्वयंभुपूर्वदिति मतद्वये पिनद्धि संज्ञायाः प्रभावात् ... दिनप्रवर्ततेइति भावः ॥ १ ॥

...ऽः पुनर्णीयहणांसमष्टार्थम् यणोवाधित्वात्परत्वान्नुट् पुनर्भूणाम् वर्षाभूः भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वा
भावात् हेवर्षाभूः केवलमते मतान्तरेतु हेवर्षाभु भेकोपुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभू दहे्रेपुमानिति
यादवः वर्षाभ्वश्च वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः स्वयम्भूप्रभृत नषट्स्वस्त्रादिभ्यः षट्सञ्ज्ञकेभ्यः स्वस्रा
दिभ्यश्चङीप्टापौनस्तः स्वसातिस्रश्चतस्रश्चननान्दादुहितानयायातामातेतिस्प्तैताः स्वस्रा
दयउदाहृताः अप्तृन्नितिदीर्घः स्वसा स्वसारौ मातापितृवत् पुंसिमातृः स्त्रीगोवत् वृः पुन
तु नौग्लौवत् इमजन्ताः सीलिङ्गाः अथ नोम् अनोज्ञाते क्लीवान्यरयोः स्वमोरमादेशः स्यात् अ
मिपूर्वः ज्ञानम् एङ्ह्रस्वादिति हलमात्रलोपः हे ज्ञान नपुंसकाच्च क्लीवात्परस्यौङः शी
स्यात् भसञ्ज्ञायाम् यस्येतिच भस्यवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारेतद्धितेचपरे इत्यकार
लोपेप्राप्ते औङः श्यां प्रतिषेधोवाच्यः ज्ञाने जश्शसोः शिः क्लीवादनयोः शिः स्यात् शिसर्वना
मस्थानम् ७।१।१५८। शिइत्येतदुक्तं सर्वनामस्थानसञ्ज्ञं स्यात् नपुंसकस्यझलचः झल
न्तस्याजन्तस्यक्लीवस्यनुमागमः स्यात् सर्वनामस्थानेपरे उपधायादीर्घः ज्ञानानि पुनस्तद्वत्

...इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

हलमात्रेति ॥ हे ज्ञान ह इति स्थिते ॥ ... लोपात्परत्वाद मादेशे कृते अमिपूर्व
इति ज्ञानमिति ॥ ... कीति ॥ ... ज्ञानमिति ... ॥ ... परत्वादमि ...

तेचतस्रात ... भवतीति ॥ ततः परत्वात् वृद्धिनेमकारस्यलो
परूपार्थः ॥ १

नषट्स्वस्रादिभ्यः स्त्रीपांव यत्रुटिति नभवतीतिव्याख्या नात्पदन्तरेऽपि ... वदितिष्टच पितेविष्यतइत्या शयेनाह ... पौनेति स्वस्रादीनां ... षट्सञ्ज्ञकानां ... ॥

शेषंरामवत् एवंवनयनादयः अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः एभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरदड्डादेशः स्यात् देःडि
तिपरे भस्यटेर्लोपः स्यात् वावसाने कतरत् कतरद् कतरे कतराणि पुनस्तद्वत् भस्येति किम् प
ञ्चमः टेर्लंघ्रवात्तयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति हे कतरत् शु
नस्तद्वत् कतमत् कतमद् कतमे कतमानि अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि इतरत् इतरद् अन्य
तरत् शेषं सर्ववत् अन्यतमे शब्दस्तु अन्यतममित्येव एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः एकतरम्
सोरमादेशे सन्निपातपरिभाषया न जरस् अजरम् अजरसी अजरे परत्वाज्जसि कृते फलन्तत्वा
न्नुम् सान्तमहतः संयोगस्य सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद सम्बुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे अजरांसि अजराणि अमिल्लुकोपवादममभावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् ततः
सन्निपातपरिभाषया न लुक् अजरसम् अजरम् अजरसी अजरे अजरांसि अजराणि शेषं
पुंवत् पदन्निर्हृदयोदकास्यानो हृद् उदन् आसन् इत्यादि हृदा हृद्भ्यामित्यादि उदानि उद्ना उद

एतेन स्वमोरमादेशे
कृते चाजरमिति
प्राचो ग्रंथः प्रत्यु
क्तः ॥६॥

अतिसखीनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता॥ वारिणीत्यत्र त्वचेघेरित्यौत्वे प्राप्ते। इकोऽचीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तगान
नुमन्नुटोः किं विरोधः न त्वाद्दृ॥ नामीति दीर्घत्वमिति॥ नुमचिरेत्यादि भत्वात्तस्मिन्नति दीर्घनस्यादिति भावः॥ ४॥

भ्यामित्यादि आसानि आस्ना आसभ्यामित्यादि मांसानि मान्भ्यामित्यादि वल्लनत्तु प्रभृतिग्रहणं
प्रकारार्थमित्युक्तम् अतएव भाष्ये मांसपृच्चन्याऊखाया इत्युदाहृतम् अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयो
गान्तलोपो न यद्यपि पदन्नित्यत्र छन्दसीत्यनुवर्तितं हतौ तथाप्ययोभिरित्यत्र मासः छन्दसीति
वार्तिके छन्दोग्रहणं सामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्र
योक्तव्या इति बोध्यम् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्
श्रीपं ज्ञानवत् श्रीपाय अत्र सन्निपातपरिभाषया औतो धातोरित्यालोपो न। स्वमोर्नपुंसका
त् क्लीबादद्गौ न्स्वमोर्लुक् स्यात् वारि इकोचि विभक्तौ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यात् अचि
विभक्तौ वारिणी वारीणि हलादौ हरिवत् न लुमते निमित्तस्यानित्यत्वान्मसंबुद्धिनिमित्तो
गुणः हेवारे हेवारि आङो नाऽस्त्रियां घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम्पूर्व
विप्रतिषेधेन वारिणा वारिणे वारिणः वारिणोः नुमचिरेति नुट् नामीति दीर्घत्वम् वारीणाम् वारिणि

श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदे णत्वमपीति विशेषः। श्रीपेणिपा ... नादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणा २९
ति भावः॥ २॥ दचः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्मादपि विधिरिति पंचमीसमासपक्षाश्रयेण ह्वास्याविवादाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव
णत्वं॥ ६॥

५५

तृतीयादिष्विति॥ यर्यन्त भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषित पुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत॥ तदा पीलुने त्यादावति प्रसंगः
स्यादतो व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति॥ अयंभावः॥ भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं॥ यच्छब्दरूपं कस्य
तेऽइति॥ प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति॥ पीलुशब्दस्य हि तत्त्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं॥ फले तु फल त्वव्याप्यजा

हलादेरिव तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्क
मिगंतं क्लीबं पुंवद्वास्यात् टादावचि अनादये अनादिने ऽस्यादिशेषं वारिवत् पीलुर्वृक्ष
स्तत्फले पीलुनस्मै पीलुने अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन
ङुदात्तः एषामनङ् स्याट्टादावचि स चोदात्तः अल्लोपोनः दध्ना दध्ने दध्नः दध्नोः दधनि द
ध्नि शेषं वारिवत् एवमस्थिसक्थ्यक्षि तदन्तस्याप्यनङ् अतिदध्ना सुधि सुधिनी सुधीनि
हे सुधे हे सुधि सुधिया सुधिना प्रध्या प्रधिना मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु एवं
संवादयः सानुशब्दस्य स्नुर्वा स्नूनि सानूनि स्नु स्नुनी स्नूनि स्नुना सानुना प्रि
यक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् प्रियक्रोष्टूनि टादौ पुंवत्वे प्रि
यक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रोष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे अन्यत्र तृज्वद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्
प्रियक्रोष्टुने नुमचिरेति नुट् प्रियक्रोष्टूनाम् थात् थातृणी थातॄणि हे थातः हे थातृ थात्रा

स मेव तद्यथा भाषितपुंस्कत्वा[redacted]भावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति न तु मधवे मधो॥ रैतपादिरिति कृ॥ स्नुर्वेति॥ मांसपृत नासानु
नामिति वार्तिककारोक्त्येति भावः॥ स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिंगः सानुशब्दः॥ तुल्यपुंस्कत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति॥ पुंसि तु स्नून्सानूनित्या
दिः॥ स्नुर्वेति॥ शोभन लवणकार्त्स्न्ये पुनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् पुवत्वे तदोषाभावाः सपीति यणः॥ सलनेति॥ यणो वाधीत्वोपर
त्वीन्नुम॥ धात्रेति॥ धारणपोषणकर्तृत्वपुंनपुंसकमेवेति पुंवत्त्वे यण्॥ ५

किंतु मध्याचवत्
तोत्वादिविरूपं॥ प्रि

प्रवृत्ति निमित्तभेदात् ... वृषभ उभयथापि पुं नपुंसकयोः नैकं प्रवृत्ति निमित्तभावः

यौरेकु

लीयरतः पदांते वाविघमान

त्यद्व स्वेत्यर्थः ॥६॥ लि

दास्वितेऽत्र रेफेन उः तस्य

रव विवेति चत्वेन टः तस्या

सिद्धत्वाच्चेयो द्वितीयाइ

तिटस्यठो न भवति नय

दांता द्वेषि ति निषेधा

सि:

प्रि

इ:

लिट्ल्वीति ढस्य जश्त्वे

न डुकारस्य कृते चर्त्वम्

सिद्धत्वान्नतः प्रगेव

डः सीति पदे घुट्च

त्वेन तकारः ॥ ततो

डुस्य चर्त्वेन टः ॥

धुट् फत्वस्यासिद्ध

त्वात् पदेत्वयोः द्विती

या इतितस्यष्टोन ष्टुत्वं ढ नकारस्य न णत्वमेव ॥ नपदांताद्विति निषेधस्याच्छनैवोत्नवात् ॥७॥ उपदेशग्रहणस्याख्या ॥ धृतिथापि पविदान्तः फल

मित्याह ॥ अधोगित्यादिना अमा भ्रदित्वं तेनेति ८ ॥

प्रघ्नेति ॥ प्रकृष्टस्वर्गवत्वादिकं चयत्प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पदेत्पुंवद्भावो व स्यादे

वेत्याशंक्याह ॥ यदिगंतमिति ॥ प्ररीति ॥ प्रकृष्टो रायस्येतत्प्ररि ॥ शोभनं नौयस्य तत्सुनु ॥ पं ॥ २ ॥ राम ॥

धारणा एवं शास्त्रकर्तोदयः एकद्रुग्नुसादेशो ५।४।१९ अदिश्यमाने बुद्धस्येष्ठम येषु च ङेङो वस्मात् ॥प्रद्यु॥

प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्युना इत्यादि इहनपुंस्वत् यदिगन्तप्रद्युइतितस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् एव

मग्रेपि प्ररिणी प्ररीणि प्ररिणा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रायो हलीत्यात्वम् प्रराभ्याम् प्रश

भिः नुम् चिरेति नुडानेवप्रस्वणामिति माधवः वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषयानुडाते नन्नामीति

दीर्घस्तु आरम्भसामर्थ्यादेव परिभाषाबाधनइत्युक्तम् प्ररीणाम् सुनु सुनूनि सुनुनेत्यादि ॥ सुनुनी

इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गा ॥ होढः हस्य ढः स्यात् झलि पदान्ते च हलङ्याब्भ्यइति सुलोपः पदा

न्तत्वाद्धस्य ढः जश्त्व चर्त्वे लिट् लिड् लिहौ लिहः लिहा लिड्भ्याम् ...... लिट्सु लिट्त्सु दादे

र्धातोर्घः उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि पदान्ते च उपदेशे किम् अधोगित्यत्र यथा स्यात्

दामलिहमात्मान मिच्छतीति दामलिह्यति ततः क्विप् दामलिट् अत्रमाभूत् एकाचो बशो भष् झ

षन्तस्य स्ध्वोः धातोरवयवो यो एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे परे पदान्ते च २०

एकाचोधातोरितिममानोधिकेरणोनान्वयेनतुहन्स्यात् गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततःक्विपुणि
लोपः गर्द्दप् रुल्लीतिनिर्देशतनम् स्थोर्थेहसासामर्थ्यात् तेनेहनतुगंचे होग्धा व्यपदेशिवद्भावेनया
तवयवत्वात् भष्भावः जस्त्वचर्त्वेधुक् धुग् दुहौ दुहः दुहा बवचर्त्वेधुत्तु वाडुहमुहस्नुहस्नि
हां एषांहस्यवाद्यःस्यात् रूलियदान्तोव धुक् धुग् धुट् धुड् दुहौ दुहः धुग्भ्याम् धुड्भ्याम्
धुत्सु धुटसु धुटत्सु एवंमुहस्नुहस्निहाम् इग्यणःसम्प्रसारणम् यणःस्थानेसुयुज्यमानो
यऽकसम्प्रसारणसंज्ञःस्यात् वाहऊठ् भस्यवाहःसम्प्रसारणमूठ्स्यात् सम्प्रसारणाच्चः
सम्प्रसारणादचिपूर्वरूपमेकादेशःस्यात् एत्येधत्यूठ्सुः विश्वौहः विश्वौहे त्यादि छन्दसेः
वर्णेनमस्यानेपरे
वर्णविदितिपदेशाजनाद्विच्च चतुरनडुहोरामुदात्तः अन्तयोरामसंचोदातः सावनडुहः अमसन्तु
मस्यात् सोपदेश्वरादित्यधिकारादर्वणेत्वबोयंतुम् अतोविशेषविहतेनापिनुमामन्तवाध्यते अमा
चतुरन्तवाध्यते सोलोपःनुमिधिसामर्थ्याद्दत्सुसासितिदत्वेन संयोगान्तलोपस्यासिद्दत्वान्नलो

आच्छीनद्योरितिसूत्रात् ... सावनडुह आच्छीनद्योरित्यतोनुममनुवर्त्यीदनुमस्यादिति॥९॥ विशेषविहितेनयामुटा
नलधातोरववव इतिवेधाधीकमेवना न्वयेपाहुवंतस्यदुहेर्दीसामान्यविहितःशीपुटद्दचा॥ विशेषविहितेनतुमा सामान्याविहितःआम्रवाध्यमां
देशितिघवेनऊथंततेवपिभ्रष्भावोनस्यात्॥ दधितिसमूहइत्याशंकांनिराकरोतिअवर्णत्यपरोयमित्यादिना॥ उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधा
पस्यपःपर्वानयवोदुहसेकाच गतस्यऊथंतरत्वाभाते॥ऊथेतुतेरावयवेनदवशभावादित्यत आह व्यपदेशिवद्भावेनेति॥२॥ दाहपतिघतेहृते

सि०
यौन अनड्वान् अमुम्ममुङ्हौ चत्वारनडुहोरमस्यानसमुङ्हौ आमेयवादः हेअनड्डन् अनड्वाहौ क्स
सेसघ्रुंस्वनडुह्वांदः सान्तस्यवस्वन्तस्यसंसुद्देश्वदः स्यान्यदान्नेअनडुद्भ्याम् अनडुद्भिरि
२१
त्यादि सान्तोनिकि विद्वान पदान्तोनिकिम् स्रस्तम् ध्वस्तम् सहेः साड़ःसः सड्रूपस्ससहेः
सस्समहेत्यादेशः स्यात् तुरासाट् तुरासाड् तुरासाहौ तुरासाहः तुरासाड्भ्यामित्यादि तुरेस
हते इत्यर्थेकर्मस्तिसहइतिणिः लोकेतुसाहपतेः क्विप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः दिवऔत् दि
वितिप्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौपरे अल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावात् हल्ड्यादिलोपेन सुद्योः सु
दिवौ सुदिवः सुदिवम् सुदिवौ दिवउत् दिवोन्तादेश उकारः स्यात्सपदान्ते सुद्युभ्याम् सुद्युभिः चत्वा
रः चतुरः चतुर्भिः षड्चतुर्भ्यश्च षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चपरस्यामोनुडागमःस्यात् णत्वद्वित्वे चतुर्णा
म् रोःसुपि सप्तमीबहुवचनेपरे रोरेवविसर्जनीयोनान्यरेफस्य षत्वंषस्यद्वित्वेप्राप्ते शरोचि अचियि
रेशरोनद्वित्वं चतुर्षु प्रियचत्वा हे प्रियचत्वः प्रियचत्वारौ गौणत्वेनुट्नेष्यते प्रियचतुराम् ग्राप्रान्से
कैवारहोभ्यामित्येते
आगत्वान्नदंतस्योपिचतुरनडुहोरित्याम्॥१०॥
नवोहुदित्यत्र मकारस्य एकारः ईत्सिलोपे सिद्धे सिद्धम
द्वोःमेव लोपस्य वकः त्यकोत्वनपदे द्रूकोः स्मृत्वा
प्रहाणात॥१८॥
२१

नन्वत्र इमद् इत्येव वक्तव्यतां त्तिमिष्टिमादीनां द्विवंतानामत्तिप्रसंगवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनामिमः स्यादिति व्याख्यास्यते नानर्थक इति निषेधादल्लोन्त्यविधिर्न भविष्यतीति किं कारे

[illegible]

तेत्करोतीति तदा चक्रे इति णिचि रत्वडादिलोपः॥ णिजंतात्क्विपि णेरनिटीति णिलोपः एवं हलि लमाचक्षाणः सलिलं सलिलो सलिलइत्यादि बोध्यं॥ नन्वेवं तोयमाचक्षाण इत्यत्र तोयो तोयः इति यांता अपि सुसाध्या न चैवं रेफलोपाद्धलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति यलोपः

शेनेत्यत आह अकच सहित स्यापीति॥

तस्मादेव परमचतुर्णाम् कमले कमलौ आचक्षाणः कमलः कलौ कमलः एवं कमन्स्य मोनो धातोः धातोर्मस्य नः स्यात् पदान्ते न तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशान्भ्यामित्यादि किमः कः किमः कः स्याद्विभक्तौ अकच् सहितस्याप्ययमादेशः कः कौ के कानित्यादि सर्ववत् इदमो मः स्यात् सौ त्यदाद्यत्वापवादः इदो य् पुंसि इदम इदः स्थाने अयः स्यात् सौ पुंसि सो लोपः त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् इदस्य इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः अनाप्यकः अककारस्य इदो न स्यादापि विभक्तौ [illegible] आपि विभक्तौ इदमः यकारेण प्रत्याहारः अनेन हलि लोपः अककारस्य इद इदो लोपः स्यादापि हलादौ नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमाद्यविवान्तवत् स्यात् आभ्याम् नेदमदसोरकोः अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् एभिः अनयोः निमित्तानाम् ऐसे पश्चाद्धलि लोपः अस्मै आभ्याम् एभ्यः अस्य अनयोः एषाम् अस्मिन् एषु ककारयोगे त्वयकम् इमकौ इमकेन इम

रेरोऽयं इति प्रथमं [illegible]

इमो अकारादि धौतत्वात् अकचकस इति रूपं स्यादिति भावः

॥३॥

[illegible]

सत्यन्यस्मिन्यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः सत्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्त्यः इति लोकप्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहायेन भवतीति तत्राद्यंतव्यपदिष्टानि कार्याणि

त्राणप्रा पुत्रः अतंत व्याख्यास्यते आद्यंताद्यंतवदित्यव्ययदं व्यदेशकास्मिन्निति स्त्रज्ञदिति विशिष्ट व्यपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सो स्यात्तीति व्यपदेशि मुख्य इति यावत् तेन तस्मिन्नेकस्मिन्नसहाये विकार्यं स्यादित्यर्थः॥ तेन इयाय चुक्रोशांते एकाच इति द्वित्वं सिद्ध्यति प्रत्ययाद्यंतोप विपर्ययेत भावा नदित्वं स्यादिति दिक्॥ नेदमदसोः आद्येतु इदमदसोः कात् नियमार्थमिदं इदमदसोः कात् एव भिस ऐस् न त्वन्यत इति स्थितं॥ नत्वात्सु न त्वपुः अतो यमनि इदमदसोः कात् इत्येतेन कार्यं ग्रन्थेः इदमसोरेवेति विपरीत नियमोऽपि सम्भाव्येत॥ तथा च पाचके गेत्याद्यन्नासिद्धेत गेन इदमदसोः कात् ग्रहणे देशात् आरभ्यते॥ ७ एवं सप्त अलं द्वयं सवक्तुमित्याहुः॥ ८॥

सि० ३२ काभ्याम् इमकैः इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ अन्वादेशविषयस्येदमोनुदात्तोऽशादेशस्तृतीया
दौ अप्रवचनं साकजकार्यम् द्वितीयाटौस्स्वेनः द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्याद
न्वादेशे किंचित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथानेन व्या
करणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनम् एनौ एना
न् एनेन एनयोः गणयतेर्विच् सुगण् सुगणौ सुगणः सुगणस्सु सुगणट्स्सु क्विप् सुगण् सु
गणौ सुगणः परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपः नलोपः राजा नङिसम्बुद्ध्योः नस्य लो
पो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च हे राजन् ङौ तु चर्मणि इत्यादौ ङेर्लुकि प्रत्ययलक्षणमिति ङेर्लुकि निषेधसामर्थ्या
त्प्रत्ययलक्षणं परमे व्योमन् ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः चर्मणीति लाक्षस्य चर्मति लः ब्रह्म
निष्ठा अस्येति ब्रह्मनिष्ठः राजानौ राजानः अल्लोपोऽनः अनुत्तमनत्वाल्लोपः स्यान्निवत सर्वनामस्थानेऽसिद्धो
येन त्रिपाद्यां नाविवहि रङ्गतयासिद्धः यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषा प्रतिषुत्वस्यासिद्धत्वात्तत्र रङ्गा
नन्विदमोनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितं रूपं सिद्ध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशेषेणादेशो विहितः किमनेनाप्रवचनेनेत्
यत आह सकचु कार्यमिति अन्वादेशेऽपि अस्मिन्निर्देशेऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः सिद्धः किं स्थानन्तु शक्यमित्याक र
कार्यं विधातुमिति अन्वादेशेऽथमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्यादित्यत्र तु ईषदर्थादयोऽनभिधीयन्ते कि

भावेपिपरिभाषाया ऽ प्रवृत्तेरितिभावः जजोर्ज्ञः राज्ञः राज्ञा नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति सु
ब्विधौस्वरविधौसंज्ञाविधौकृतितुग्विधौचनलोपासिद्धोनान्यत्र राजाश्व इत्यादौ इत्यस्यासिद्धत्वा
दात्वमेत्वमैस्त्वंन राजभ्याम् राज्ञे राज्ञः राज्ञोः राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीतिप्रतिदिवा प्रतिदिवा
नौप्रतिदिवानः भसंज्ञाविषये ऽल्लोपेकृते हलिचेरेफवान्तस्यधातोरुपधायाइकोदीर्घः स्याद्ध
लि नवाल्लोपस्यस्थानिवत्वंदीर्घविधौनेतिनिषेधात् वहिरङ्गपरिभाषान्तरङ्गन्यायेननप्रवर्तते न
प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्ने इत्यादि यज्वा [illegible] यज्वानौ यज्वानः नसंयोगाद्वमन्तात् वकारमकार
संयोगात्परस्यातोलोपोनस्यात् यज्वनः यज्वना यज्वभ्यामित्यादि ब्रह्मणः ब्रह्मणा इत्यन्त
पार्थमलांशा सांबाभ्यावेवोपधायादीर्घोनान्यत्र इतिनिषेधेप्राप्ते सौच इन्नादीनामुपधायादीर्घः
स्यादसंबुद्धौसौपरे वृत्रहा हे वृत्रहन् एकाजुत्तरपदेणः इति णत्वे वृत्रहणौ वृत्रहणः वृत्रहणम्
हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु इतिणत्वप्रत्ययेनकारेवपरे हस्यकुत्वंस्यात् हन्तेः उपसर्गस्यान्निमित्तात्स

यज्वा सुयजोङ्वनिप् ब्रह्मण इतिसर्वधातुभ्योमनिन्निति प्रकृत्यमनिन्प्रत्ययेनोद्धेति नस्यात्वविधानाद्रूपं ... सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ इत्यनेनैवसिद्धे
नियमार्थमिदंतदाह सांवेवोपधाया इति उपधादीर्घस्यैवायंनियमः तेनवृत्रहायते इत्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोभवत्येव पूर्वसूत्रेसौपमो
दीर्घस्याप्राप्तत्वात् सौचेति शिसोरितिवक्तव्ये योगविभागउत्तरार्थः वृत्रहेति वृत्रंहतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् हन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रेयोगविभागोवा

सिः ३२

रस्य हल्लेर्नस्यणत्वं स्यात् ग्रहणात् अन्तर्वस्य हल्लेरन्तर्वस्यैव नस्यणत्वं नान्यस्य अग्रुन्ति योगविभा
गस्तामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्भवति वेथ्योवेति न्यायं बाधित्वा राकाज्ञन्तरपदेतिणत्वमपि निवर्तते न
कारेपरेकृतविधिस्तमर्थ्यादज्ञोनस्यालिवत् सतपूः हत्रघ्नेत्यादौ वैकल्पकं णत्वं माथवेनोक्तं
तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् एवं शार्ङ्गिन यशस्विनमर्यमणएषन् यशस्विन्नितिविन्मतपेर्नो नर्थ
कत्वेपिइन्नन्वितत्वग्रहणाभावेस्येव अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवनाचानर्थकेर्नन्तदन्तविधिमयो
जयन्तीतिवचनात् अर्थम्णिपूषणि सर्वाणि मघवावहुलम् मघवन्शब्दस्य वान्द इत्यन्तादेशः
स्यात् ऋदत उगिदचां सर्वनामस्थानेचाधातोः अधातोरूगितोनलोपिनोञ्चतेश्चनुमागमः सर्व
सर्वनामस्थानेपरे उपधापादीर्घः मघवान् रहदीर्घकृतेसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनभव
तिवहुलग्रहणात् तथाचश्वन्नुदन्मघवन्नितिनिपातनात्नम्हुशब्दान्मनुपाचभाषायामपि
शब्दः प्रसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रंप्रत्याख्यातमाकरे हविजुहोतिनिः शङ्को मखेषुमघवानसावि
वादेवनदग्रहणसिद्देरतोज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषात्रनित्येति मघवावहुलं अवर्णान्तमाविमतमत्ऋत्यनुवर्तते तदपेक्षाचमघ्वेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमातदाहमघ्
वन्शब्दस्येति अथानाविति अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अचितिग्रहणाद्विनियमार्थं उगितोधातोश्चेद्भवति तर्हिअञ्चतेरेवेति पक्वगोमानिवाचरति गोमानितम्
दोसप्रतिषधत्वेपिविध्यर्थमधातुग्रहणं पतञ्चमृत्तलपवसुच्छ्रीभविष्यति अनन्दुदन्तसुषनशीदन् लोदनेत्यहन्मर्यन्मजन्नर्यमन्विधप्राप्यरिम्भमातरि

३१

हेमघवन् मघवंतं मघवन्तौ मघवतः

निभहिः मघुवन्तो मघवन्तः मघुवमा मघवद्भ्यामित्यादि त्रनाभावेमघवा छन्दसिवैयोचेति
वनिवन्तेमध्योदात्तं हर सेवमन्तोदात्तेलोकेपीतिविशेषः मघवानौ मघवानः सृष्टिराजन श्व
पूर्वकेनामतद्धिते श्वन्नन्तानांभसञ्ज्ञानांमनद्धितेपरेसम्प्रसारणंस्यात् मघोनः श्वन्नन्ता नोकिम
मघवतः स्त्रियां [illegible] मघवती श्रतद्धितेकिम् माघवनम् मघोनः मघोना मघवभ्यामित्यादि
शुनः शुना श्वभ्यामित्यादि युवन्नाह्वेवस्योतेकृते नसम्प्रसारणेसम्प्रसारणम् सम्प्रसारणेपरतः
सम्प्रसारणं [illegible] नस्यात् इतिपकारस्यनेत्वम् श्रतएवज्ञापकादन्त्यस्ययणः पूर्वंसम्प्रसारणम्
यूनः यूना युवभ्यामित्यादि श्रर्वा हेश्रर्वन् श्रर्वणस्त्रसावनञः नञारहितस्यार्वन्नित्यङ्गस्य स्त्र
स्यात्तादेशः स्यात् नतुसौ उगित्वान्नुम् श्रर्वन्तः श्रर्वन्तम् श्रर्वन्तौ श्रर्वतः श्रर्वता श्रर्वद्भ्यामित्या
दि श्रनञः किम् श्रनर्वा यज्वावत् पथिमथ्यृभुक्षामात् एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौपरे श्रइति
प्रश्लेषेणाप्युद्धायाएवव्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः इतोत्सर्वनामस्थाने पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्

स्त्रियां मघवतीइति मघवतीमघवन्तौमघवन्तइत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषयाउगिदचामितिनु— प्रत्ययः विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादि

उगिदचामिति

स्पा

क्रि

स्याङ्गः =

अन्नंतानांकिं मघवन इति पद्यपि नस्तादेशे एकदेशविकृ
तमनन्यवदित्यनेनताऽत्राप्येवतथापिविशेषणसामर्थ्या
तस्यप्रमाणेनकारान्तानेकेवसंप्रसारणंनत्वन्ते स्याङ्गः =

ननु उकारेणव्यवधानात्कथमत्र निषेधः विप्राप्यविप्राप्ये
त्यादावव्यवधानेनिषेधस्य चरितार्थत्वात् नचसवर्णदीर्घे
णैकेनाऽस्तिव्यवधानमितिवाच्यम्अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वात् =

सि०

र्वनामस्थाने योग्यः पथिमथोस्यस्यान्त्य देशः स्यात्सर्वनामस्थाने पन्थाः पन्थानौ पन्थानः भस्यटेर्लोपः भस
३८ ञ्ज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् पथः पथा पथिभ्यामित्यादि एवं मंथ्याऋभुक्षा स्त्रियांनान्तलक्षणोङीप्
भत्वाट्टिलोपः सुपथी नगरी अनडुत्सेना आत्वंनपुंसके नभवति नलुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधा
त् सुपथिवनम् सम्बुद्धौ नपुंसकानांनलोपोवावाच्यः हेसुपथि नलोपः स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वा
न्नुट् स्यगुणेन द्विवचने भत्वाट्टिलोपः सुपथी शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि पुनरपि सुप
थी सुपथे ष्णान्ताषट् षान्तानान्ताच सङ्ख्या षट्सञ्ज्ञास्यात् षड्भ्योलुक् पञ्चसङ्ख्याकिम् विप्रु
षः पामानः शतानिसहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया नलुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेनकृ
तस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् पञ्चभ्यः षड्तर्भ्यश्चेति नुट् नोपधायाः नान्तस्योपधायादीर्घः स्यान्ना
मि नलोपः पञ्चानाम् पञ्चसु परमञ्च परमपञ्चानाम् गौणत्वेनलुङ्नुटौ प्रियपञ्चानौ प्रियप
ञ्चानः प्रियपञ्चम् एवंसप्तनवदशन् अष्टनआविभक्तौ अष्टनआत्वंस्याद्धलादौविभक्तौ आष्टा ३८

भ्यः। औशाकृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जस्शसोर्विषये आत्वं ज्ञा
पयति वैकल्पिकञ्चेदमष्टन आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् अष्टौ अष्टः परमा
ष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टानाम् अष्टासु आत्वाभावे अष्टश्यादिपञ्चवत् गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्
शास्ति प्रियाष्टः इह सर्वत्वादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्या
ल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्टौ जश्शसोरनुमीयमानमात्वमाये यान्त्येव न तु गौणतायाम् तेन प्रियाष्टौ
हल्यादावेव वैकल्पिकमात्वम् प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टासु प्रियाष्टो राजवत्सर्वे हाहावच्चाप
हंहलि भष्भावः जश्त्ववर्तम् भुत् भद् बुधौ बुधः बुधाभुद्भ्याम् भुत्सु ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चु
युजिक्रुञ्चां च एभ्यः क्विन् स्यादलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदाद्युजेः कि
न् कनावितौ ऋदितङ् सन्निहितेयाधिकार इति उभिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् वेरपृक्तस्य अ
पृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः युजेरसमासे युजेः सर्वनामस्थाने

४२

सि॰ नुम्स्यादसमासे सलोपः संयोगान्तस्य लोपः क्विन्प्रत्ययस्य कुः क्विन्प्रत्ययोयस्मात स्य कवर्गोन्तादेशः

३५ स्यात् पदान्ते नस्य कुत्वेनानुनासिकोङकारः युङ् नश्चापदान्तस्येति नुमोनुस्वारः परसवर्णः तस्या

सिद्धत्वाच्चोःकुरिति कुत्वं न युञ्जौ युञ्जः इत्यादि असमासे किम् चोःकुः कर्गस्य कवर्गः स्यात् झलिप

किन्न्च॥ दान्तेच इति कुत्वं क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् सुयुक् सुयुग सुयुञ्जौ सुयुजः युजेरित्यात्मया

उपदिते काम्यविशिष्टस्यानुकरणम् निग्विकानिर्देशः तेनेह न युक् युजसमाथौ देवादिकस्यात्म

नेपदी संयोगान्तस्य लोपः खन् ञ्जौ खञ्जः इत्यादि व्रश्चेति षत्वम् जस्त्व चर्त्वे राट राड् राजौ राजः

रादन्तएवं विभ्राट देवेट् देवेजः विश्वसृजौ ई पजिसृजोः कुत्वं नेति स्रौ वेवदौ परिमृट् षत्वविधौ परिस्ट्द् ४८

राजिसाहचर्यात् दुभ्राजदीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते पक्षेप दुभ्राजदीप्ताविति नस्य कुत्वमेव

विभ्राक विभ्राग्भ्यामित्यादि परौवृतेः षः पदान्ते पक्षेपदेव्रजेः किस्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये

षत्वञ्च परित्यज्य सर्वं व्रततीति परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राड्भ्यामित्यादि स्कोः संयोगाद्योरन्ते ३५

ह

स्वाहैा भाविस्त्रै ऽ अति स्वमितिस्यात्॥   स्वमितिस्यादित्यभावः॥

च पदान्ते झलि परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् भ्रट् सस्यज्जुत्वे भ्रशः तस्य जत्वे भ्रज्जः भ्रज्जौ भ्रज्जः ऋत्विगित्यादिना ऋत्ताबुपदे युजेः क्विन् क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वम् ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः सुस्यस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः चोः कुः ऊर्क् ऊर्जौ ऊर्जः त्यदाद्यत्वम् पररूपत्वम् तदोः सः सावनन्त्ययोः त्यदादीनामन्त्यकारदकारयोरनन्त्ययोश्च सः स्यात् स्यः त्यौ त्ये सः तौ ते परमसः परमतौ परमते द्विपर्यन्तानामित्येवनेह त्वम् नच नकारेवाणां तामर्थ्यादिति वाच्यम् अतित्वमिति गौणत्वे च रितार्थत्वात् सञ्ज्ञोपगौणत्वे चानसत्वेन त्यदु त्यदै त्यदः अतिस्यद् अतित्यदौ अतित्यदः यः यौ ये एषः एतौ एते अन्वादेशे एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः ङे प्रथमयोरम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेः इत्यस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् मपर्यन्तस्येत्यधिकृत्य त्वाहौ सौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहावेतावादेशौ स्तः सौ परे शेषे लोपः आत्वयत्वनिमित्तेतर विभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् अतोगु

गवीत्येवोच्यता तथा च त्वाय्यत्तरपरे परे न त एव ल्लु गागम इत्युनेव इत्यत्रनोक्ते दोष इति चेत्॥ एवं तर्हि न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न लोपः स्यात्॥ विधान
म पर्यान्तमवती ति चेदेवम पि इ मो भ्रुत्वादवीति ड सह दुर्वार एव तत्त्वम्
तस्मानुडवीति सूत्रे पंचवृत्यं तमाव संकल्पे वरिदन्तवेधाश्चेति न दोष इति
क्ले नोरिति व सुमदृशवाचा। अत्र ने सइत्युक्तो अकरोषात्। अत्र केचैव पर॥ तो
र्भित्यु क्रोप्यते सइत्यत्र त्यत्व नमवेत नुडागमस्य पर ध्या प्रि तत्वेन वदि

ङे प्रथमयोरम्॥ ङे इतिद्विवचनं दलनपष्ठी कं॥ द्वि वचनबले तत्प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभया र्थक इत्याशयेन व्याचष्टे युष्मदस्मद्भ्यां परस्य

दे

शेषे लोपः॥ उकारादस्मः शेषः॥ स्मात्वेयत्वेच प्रागुक्तं तद्विषयादन्या विभक्तिरिह शेष शब्दार्थः॥ तदेतद्ध्याचष्टे स्मात्वयत्वनिमित्तेतरेति॥ अन्त स्येति अलोन्त्य परिभा
षयेति भावः॥ अतो गुण इति॥ नव्याप्तत्वाहो वाविति अत्वाहादेशयोरंत्यो ऽकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याशंक्य मद्र मिति
नन्वयुष्मा न तिकांतः अतिक्रान्तमित्यादौ सावित्यस्या वकामेनाति त्वामतिक्रांतेनातित्वया इत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः युष्मदस्मदित्यत्र
लेभ्यः प्रसंगे त्वमावेकवचने न परत्वाद्बाध्यम् नैष दोषः त्वमावपि अवाधं नैव वि विम निवेधत इति व स्यमाणत्वात् ११
यथा परत्वादनेन त्वमादेशे बाधितेपि विभक्तिकार्यं भवति इत्यर्थः
अ । अस्मि ह्रस्वहूपमपरमपि
ले अमिरर्वः त्वम् अहम् ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री त्वं त्वं अहम् अहामर्ति स्थिते अमि हर्वे हूपमपरमपि
वाथित्वाल्लरङ्गत्वाद्दाप्प्राप्नोति सत्यम् अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति नियमान्न टाप् पद्माशेषइति सप्तमी
स्थानिनोथि करणत्वविवक्षया नेन मपर्यन्तानां छेषस्य अद्दशाद्द स्य लोपः सच परोप्यन्तर
ङ्गः अतोगुणोकृते प्रवर्तते अदन्तताभावान्न टाप् परमत्वम् परमाहम् अतित्वम् अत्यहम्
युवावौ द्विवचने इपोरुक्तो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विरक्तो प्रथमापा अद्वि
वचने भाषायाम् इह युष्मदस्मदोर्मकारान्तादेशः स्यात् उ उत्येव सवचम् भाषायां किम्
युवं वस्त्राणि युवाम् आवाम् मपर्यन्तस्य किम् साकच्कस्यमाभूत् युवकाम् आवकाम् त्व
यामेपत्यत्रत्यामे ति माभूत् युवकाभ्यां आवकाभ्यां च न सिद्ध्येत् रूपव यौ जसि स्पष्टम्
रूपम् वयम् परमयूयम् परमवयम् अतियूयम् अतिवयम् इह शेषलोलन्त्यलोप इति प
रेजसः शी प्राप्ताः अङ्गकार्ये कृते नाङ्गकार्यमिति डे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरमश्लिष्यत
स्या वि परत्वस्य बाधितत्वात्॥ अतो गुणेकृते प्रवर्तत इति वर्णादांगं बलीय इति तु समानाश्रय एवेति॥ नन्तु व्याश्रये॥ इह तु शेषे लोपस्य
विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य तु अकार इति व्याश्रयत्वेति भावः॥ समानाश्रये उदाहरणं तु कार इत्यादि बोध्यम्॥ तत्राङ्गीय एव हे ह्योः प्राप्तयो
र्द्विरवभवति॥ अंगत्वाहंत विधिरित्यादुः परमत्वमित्यादि॥

शेषे लोपः त्वम्अहम् इ
त्यवस्थायां न प्रवर्त
ते किं तु अंतरंगत्वातो
गुणे कृते त्वदस्य बल्या
यो अकार मात्रस्य लोपः
अतो हलं तेत्वान्न टाप्

३९

न्मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा त्वमावेकवचने एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्त
स्य त्वमौ स्तः द्वितीयायाञ्च युष्मदस्मदोराकारः स्यात् त्वाम् माम् युवाम् आवाम् शसो न नेत्यविभ
क्तिकं युष्मदस्मद्भ्यामस्य शसो नकारः स्यात् आदेः परस्य संयोगान्तस्य लोपः युष्मान् अस्मा
न् योचि अनयोर्यकारादेशः स्यात् अजादौ परे त्वया मया युष्मदस्मदोरनादेशे अनयोराकारः स्या
त् हलादौ परे युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमह्यौ ङयि अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि
अमादेशः शेषे लोपः तुभ्यम् मह्यम् परमतुभ्यम् परममह्यम् अतितुभ्यम् अतिमह्यम् भ्य
सोभ्यम् अभ्यम् वा अभ्यादेशः स्यात् अत्र शेषे लोपस्यान्तलोप एव तत्राङ्गः इति परिभाषणात् नन्वत्र
भ्यस्तु पत्न हुपेपि साधुः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् एकवचनस्य च आभ्यामम्भ्यमेकवचनस्य अत् स्यात्
मत त्वत् ङसेश्चेति त्ववचम् युवाभ्याम् आवाभ्याम् पञ्चम्या अत् आभ्यामम्भ्यमाभ्यसोत् स्यात् युष्म
त् अस्मत् तवममौ ङसि अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् स्पष्टम् तव

ह्योर्विभक्त्यनुवर्तते अनादेशे हलि विभक्तौ परतः ॥

सि॰ मम युवयोः आवयोः सामस्माकम् आभ्यामस्य सामस्माके स्यात् भाविनः सदोनिहस्यर्थे ससङ्कु निर्दे
३८ शः युष्माकम् अस्माकम् त्वयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु त्वमस्माते द्वेकत्वकाञ्चिनी
युष्मदीस्ता मासांर्थौ न्यसङ्ख्ये अन्त्यो युवावौ त्वमावपि स्त्र सङ्ङेङः स्त्र परतश्चादेशाः स्युः सदैवतेत्वा हि
स्यपवयोत्नभ्यमह्योत च ममावपि एते परत्वा द्वाथन्ते युवावौ विषये स्त्र केत्वमावपि प्रवाथन्ते पूर्वविप्र
तिषेधतः द्वेकसङ्ख्यः समार्थौ वद्धूर्थे युष्मदस्मदोस्तयोर द्वेकतार्थत्वाल्युवावौ त्वमो न च त्वांमां
वाम् अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् अत्यहम् अतित्वाम् अतिमाम् अतियूयम् अतिवयम् अति
त्वाम् अतित्वान् अतिमान् अतित्वाया अतिमया अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अति
अतिमाभिः
त्वभ्यम् अतिमह्यम् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अतितवत् भ्यमिसाग्वत् भ्यसिङसिचन् अतितव अति
अतित्वयोः मम अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकयो अतित्वाकम् अतिमाकम् अतिमाकम् अतित्वयि अतिम
यि अतित्वासु अतिमासु युवांआवांवा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजसङेङसु प्राग्वत् औअम्औदस् ३८

अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया अत्यावया अतिइत्वाभ्याम् अतियुवा
भिः अत्यावाभिः भ्यसि अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् ङसिभ्यसोः अतियुवत् अत्यावत् ङसि अति
युवयोः अत्यावयोः अतियुवाकम् अत्यावाकम् अतियुवयि अत्यावयि अतियुवासु अत्यावासु
युष्मानस्माचेतिविग्रहेपि स्वतेङे अस्तश्चाग्वत् ङेअम्ङेदस्तु अतियुष्मम् अत्यस्मान् अतियु
ष्मात् अत्यस्मात् अतियुष्माया अत्यस्मया अतियुष्माभ्या अत्यस्माभ्याम् अतियुष्माभिः अ
त्यस्माभिः भ्यसि अतियुष्मभ्यम् अत्यस्मभ्यम् ङसिभ्यसोः अतियुष्मत् अत्यस्मत् ङसि अ
तियुष्मयोः अत्यस्मयोः अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् अतियुष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मासु
अस्मासु पदस्यपदात् अनुदात्तंसर्वमपादादावित्यधिकृत्य युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया
स्थयोर्वांनावौ पदात्परयोरपदादौस्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौस्तः स्वौ चा
नुदात्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तो वांनावयो

८४

सि॰ रपवादः तेमयावेकवचनस्य उक्तविषययोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतावादेशौ स्तः त्वा
३८ मौ द्वितीयायाः उक्तविषययोरनयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ स्तः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्से मे
शर्म सः स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नो विभुः सुखं वो नो ददात्वीशः पतिर्वामपि नो हरिः सो
व्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः २ पदात्परयोः किम् वाक्यादौ माभूत् त्वां पातु मां पात्वत्र
पदादौ किम् वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णः सर्वदावतु स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्तिकयोर
वेनेह इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
एकतिङ् वाक्यं तेनेह न ओदनं पच तव भविष्यति इह तु स्यादेव शालीनां ते ओदनं दास्यामि एते वां
नादयः आदेशा अन्वादेशे वा वक्तव्याः अन्वादेशे नित्यं स्युः धाता ते भक्तोस्ति तव भक्तोस्तीति वा न
तस्मै ते नम इत्येव न च वा हा हैव युक्ते चादिपञ्चभियोगे नैते आदेशाः स्युः हरिस्त्वां मां रक्षतु क
थं न त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगे एव निषेधः परम्परसम्बन्धे तु आदेशः स्या ३८

देहस्तोऽहरिस्त्वमेस्वामी पद्मपार्थैश्चानालोचने अचास्तषज्ञानार्थैर्यातुभिर्योगेएतेश्चादेशानस्तुः
वेतत्वांतांसमीक्षते परस्पममस्मद्येष्ययंनिषेधः भक्तस्त्वमहं पश्यायाति आलोचनेत्वभक्तः स्तप
श्यतिवद्वषा सर्वापाः प्रथमायाविभाषा विधसर्वोत्मयमात्वातरयोरन्वादेशेप्येतेश्चादेशावा
स्तुः भक्तः त्वमप्यहं तेनहरिस्त्वांत्रायतेसमाम् त्वामेत्तिवा सामन्त्रितम् सम्बोधनेयास्मयमातद्
न्तमामन्त्रितसञ्ज्ञंस्यात् आमन्त्रितेपूर्वमविद्यमानवत् स्पष्टम् अग्नेतवदेवदेवास्मान्पाहि अ
ग्नेनय अग्नेइन्द्रवरुणा इहपुत्रमदस्मदोस्मदेशास्तिङ् न्तनिषातआमन्त्रितनिषातश्चन सर्वदार
त्देवनरत्यग्रत्तुदेवत्सस्माविद्यमानवद्भावेपितन्तः प्राचीनरदेत्तदाश्रित्यादेशाः सर्वेश्मेमेगगोय
मुनेत्निमंत्रेयमनेत्यादिभ्यः प्राचीनामंत्रितावित्रमानवन्द्रावेपिमेशाह्मेत्ताश्रित्यसर्वेषांनिषेधात्तः
नामेन्द्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनम् विशेष्यंसमानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रितेपरेनाविद्य
मानवत्स्यात् हरेदयालोनः पाहि अग्नेतेजस्विन् विभाषितमविशेषवचनेअत्रभाष्यवहुवच

सि॰

३९

विशेषणे १

नमिति वक्ष्यामीति वहुवचनात्तं विशेष्यं समानाधिकरणोऽस्मान्क्विते परेऽस्य विमममानवद्भावः स्यात् स्यं

अभवोदेवाः शरण्याः युष्मान् भजे देवाः शरण्या वो भजे रुहान्तादेशोपि वैकल्पिकादेशाऽभवन्ति सुपा

त् सुपाद् सुपादौ सुपादः पादः पत् याह्वहान्तं पदङ्गं भं तस्यावयवस्य पादशब्दस्य पदादेशः स्यात् सु

पदः सुपदा सुपाद्भ्यामित्यादि अग्निमत्यतीति अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः अग्नि

मथा अग्निमद्भ्यामित्यादि ऋत्विगिति सूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् अनिदितां हल उपधायाः

क्ङिति हलन्तानामनिदितानामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् किति ङिति उगिदचामिति नु

मानकारः क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन ङकारः प्राङ् अनुस्वारस्य परसवर्णः प्राञ्चौ अचः लुप्तनकारस्या

ञ्चतेर्भस्याकारलोपः स्यात् चौ लुप्तनकारे अकारे ञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् प्राचः प्राचा प्रा

ग्भ्यामित्यादि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रतीचः अचउनिलोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि एनवर्जने प्राप्तत्वात्

हाड्विति परिभाषया प्रतीचः प्रतीचा अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च इति स्थिते विष्वग्देवयो

३९

ख्यानादंते तिरं गम्यानि वदादेशः इति ज्ञापकाच्च स्थाने योगात्वे सिद्धेपि आरंभसामर्थ्यात् षष्ठी स्थानेयोगेत्य अनिदितामिति हलिविकारः इत्संज्ञको येषां तानि इदंति अनिदंति तेषामनिदितां हल एतच्च अंगस्य विशेषणं

तेन वहुव्रीहेर्यत् सुक्षार्यसामर्थ्यादेव स्थाने तस्थाने न युज्यते ॥ न तु प्रतीचमानमित्यत्र स एव लभ्यते ॥ हल इत्यपि तदारहलंतानामनिदितामिति ॥ अनेन न्यौः पच्यते चतेर्भस्येति समानाधिकरणेन न्वयः स्वोक्ति

तस्याच निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति सिद्धं ॥ अलोत्यस्यादेः परस्येति योगो तु सारं महामहर्ष्यो निर्दिश्य यते न हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिद्ध्येत उपसर्गस्य हि तस्यैव भत्वेन केवलस्याचतेर्भत्वाभावात् ॥ भस्यावयव

मानपरिभाषायावाधकौ ॥ तेन पुनः स्वयम्परे उदः स्यात्तेभारित्यादौ न दोष इति दिक् ॥ शांताः ॥ ३ स्याचेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु भत्वयोगात्मनेत्यादावचतेरकारस्य लोपः स्यात् ॥ अचेत्यतस्य भस्य

ऽन्यवाधइति सूत्रे त्यदादत्वे इति नावयववष्ठी॥ एवं हि अलो ऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठते तथा च अदसोऽन्त्यस्य स्यात् परेण न भवति दस्य परस्य सः अदसोऽन्त्यस्य न भवति॥ इत्येवमंत्यवाचित्वसमीप सम्भवतीति तेषामाशयः उक्तं चेति॥ वार्तिककृतेति शेषः॥ एवं च अमुमुइ इति केषांचिदुदाहरणं भाष्याद्यनुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ लत्ववदिति॥ चलीक्लृप्यते इत्य

त्रऋपो रोलः तु भयोर्थ व्यालत्वं॥ तु चत्वर्थः ननु वप्रत्यये टेरादेशस्यापि उत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यत्र चैत्युत्तरपदे द्र्यादेशः स्यात् नतु विष्व

अद्रेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये अनयोः सर्वनाम्नष्टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते ञ्चतौ परे अदद्र्यञ्चइतिस्थिते

यथा अदसोसेर्दादुदोमः अदसोसांतस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारः ह्र

ह्रस्वः श्रांतरतम्याद्ध्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वो दीर्घे अदीर्घः अमुमुयङ् अमुमुयञ्चौ अमुमुयञ्चः अमुमुईचः अमु

मुईचा अमुमुयग्भ्यामित्यादि मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यणादेशः अन्त्यबाधेन्त्यसदेशस्येति परिभाषा माश्रित्य पर

स्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् असेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविष

य एव मुत्वं नान्यत्रेति पदे अदयुङ् उक्तं च अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् केचिदंत्यसदेश

स्येति केऽप्यसेर्हि दृश्यते विष्वग्देवयोः किं अश्वाची अंचतौ किं विश्वग्युक्‌ वप्रत्यये किं विश्वगं चनेव प्रत्य

यग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति तेनायस्कारः उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः उदई

उदईति॥ अचइत्यस्यापवादः॥ उद इत्यनुवर्तते॥ भस्येति किं उदञ्चौ उदञ्चः उदग्भ्यां॥ लुप्तनकारस्येति किं उदञ्चः॥ उदचेति यथा स्यात्॥ ८॥

गेचनमित्यत्र आतो व्याचष्टे॥ वप्रत्यय ग्रहणं ज्ञापयतीति अन्यत्रेति॥ अतः कृकमीत्यादै॥ तेनेति॥ अन्यथानित्यसमासइत्यतानुवृत्तेन समासगत्रहणे नोत्तरपदस्थादेव स्यात् अतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातोत्तरपदग्रवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यान्नत्वयोत्तरपदे अयस्कार इत्य त्रेति भावः॥ ८॥

विष्वग्देवयोश्च चकारेण सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते॥ इत्यादरसर्वनाम्नश्चेति विष्वग्देवयोस्तदाहरणं॥ विष्वगंचतीति विष्वद्र्यङ् देवानंचतीति देवद्र्यङ् इति बोध्यम्॥ अदसोऽसे॥ अ दसेरिति इकारस्तूच्चारणार्थः तदाहे॥ अदसोऽन्तस्येति॥ अन्त्यस्य इति किम् अमुमात्मानमिच्छतीति अदस्यति॥ ४॥॥३॥॥२॥॥३॥॥

तिरश्चेति ॥ लुप्ताकारत्वादिति यादेशाभावे सस्य श्रुत्वेन ... नचालोपस्य स्थानिवत्त्वात् श्रुत्वं तस्मादितिवाच्यम् ॥ पूर्वत्रासिद्धेन तदभावात्
परांतविधित्वाच्च ॥ नांचेः ॥ नन्वेवसिद्धे प्राचः प्राचेत्यादौ नस्याभावेपि नकारश्रवणापत्तिः ॥ प्राङिति ॥ प्रकर्षेण अंचति पूजयतीति पूजार्थ
देश्चतेः क्विन् ॥ प्राङ् इत्येति ङः णोः कुः ईति वा कुक् ॥ चयो द्वितीयाः इति पक्षे खकारो बोध्यः ॥

त् उदच्ध्यास्तरपल्लुप्तनकारस्याचतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि समः समि वप्रत्ययो
तें च तो परे सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः समीचः समीचा सहस्य सध्रिः सध्र्यङ् तिरसस्तिर्यलोपे अलुप्ताकारे
ञ्चाव प्रत्यये तेपरे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिर्यञ्चं तिर्यञ्चौ तिरश्चः तिरश्चा ति
र्यग्भ्यामित्यादि अंचेः पूजायां पूजार्थस्यांचतेरुपधानस्य लोपो न स्यात् अलुप्तनकारत्वान्नानुम् प्राङ्
प्राञ्चौ प्राञ्चः नलोपाभावादकारलोपो न प्राञ्चः प्राञ्चा प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु प्राङ्षु प्राङ्क्षु एवं पूजार्थे प्र
त्यङादयः क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् नलोपाभावो निपात्यते क्रुङ् क्रु
ञ्चौ क्रुञ्चः क्रुङ्भ्यामित्यादि चोः कुः पयोमुक् पयोमुग् पयोमुचौ पयोमुचः इत्यादि उर्गेति षत्वेन को
रिति सलोपः उग्मश्च चर्त्वे सुहृड् सुहृट् सुहृदौ सुहृदः सुहृद्भ्याम् ... पूजायां वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृ

तत्र पूजार्थप्रत्यङादयः ॥ शसादिषु ॥ प्रत्यंचः प्रत्यङ्भ्यां ॥ अमुमुयंचः ॥ अमुमुयङ्भ्याम् ॥ उदङ्भ्याम् इत्यादि लोपस्य अंचती
ति क्रुङ् ॥ सलोप इति श्रुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

वम्च पतेनिपातसंनेतत्वात्वेस्त्रेषांकार्यस्यात्‌उगितान्ननम्संतमहत्‌इतिदीर्घः मह्यनेडुत्‌नइतिमदानमहांतौम
हांतः हेमहन्‌महन्तः महतामहज्ञामिभ्यादिस्वनसंतस्यचाथातोः अत्वेतस्योपधायादीर्घस्याद्वातुभिन्नस्या
सेतस्यचासेउद्दौसौपरेपरंनित्यंचनमेवापित्वावचनसामर्थ्याद्दादौदीर्घस्ततोनम्‌धीमान्‌ धीमंतौधीमं
तः हेधीमनवश्रासादौमहद्वत्‌तथातेरप्यत्वंतस्यदीर्घः गोमंतमिच्छतिगोमानिवाचरतिवाक्यजेतादाचारक्कि
वेतादाकर्त्तरिक्विप्‌उगिदचामितिसूत्रेऽचग्रहणंनियमार्थंधातोश्चेद्‌उगित्कार्यंतर्ह्यंचतेरेवेतिनेनस्यत्
स्वतइत्यादौनधातोरितितुधातुअधातुभवतुपूर्वस्यापिनुमर्थंगोमान्‌गोमान्‌गोमंतौगोमंतः इ
त्यादि भातेर्डवतुः भवान्‌भवन्तौभवन्तः हेभवन्‌प्रत्वेनस्यवत्वेनतताभावान्नदीर्घः भवतीतिभवन्‌
उभेभ्यस्तं षाष्ठसद्धित्वप्रकरणेपेद्वेविहितेतेउभेसमुदितेअभ्यस्तसंज्ञेस्तः नाभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्ता

उभेभ्यस्तम्‌॥उभेशब्दरूपापेक्षयानपुंसकनिर्देशः॥ षाष्ठद्वित्वेति॥ अनंतरस्याविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिन्यायादितिभावः॥
द्वेइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमितिव्याचष्टे उभेसमुदितेइति॥ अन्यथानेनिजनीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्या
द्युदात्तत्वंप्रत्येकंपर्यायेणस्यात्‌॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ व्यवहितेऽपिनुमेवात्रनिषिध्यते अन्येषामप्रशक्तेरित्यभिप्रेत्याह॥नुमस्या
दिति॥७।८॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च त्यदादिषु कञ् तस्य नूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि तच्चात्रनोक्तं हलन्ते त्वनुपयोगात् अनालोचने किं तं पश्यति इति तादृशः
कर्मण्यण्॥ तादृश इत्यत्र दृशिरत्र त्यदादेरस्य त्वयवार्थेन वृत्यार्थ्यते॥ अत एवाऽज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते॥ आख्येतु कर्मकर्तरि वृत्त्यन्तिर्दर्शिता॥
तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थादज्ञानार्थादिति संगच्छते॥ तद्दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रविवक्षया त्वेपि विषयीकरणहृदि

मरसप्रानन्नम्स्मात्तददन्तदददनौददनः नदितिनादपः घट् घट्याते वोऽन्ये नदितिरिश्च सप्नमपतेश्चभ्यसम्संस्तः
सुः नदतनजहातौ नदतनः एवं ज्ञानतदरिद्वतु शासत चकासतु चकासन्नदीधीवेवीर्ङितो पि क्वांदसत्वाद्य
प्ययेन परस्मैपदं दीध्यतवेव्यात तपृ … नपीमपः … प्रामि … मादित्पदादि त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च
त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् क्विन् आ सर्वनाम्नः सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः
स्यात् दृग्दृशवतुषु कुत्वस्यासिद्धात् … निषेधः तस्य कुत्वेन गः तस्य चर्त्वेन पदे कः ताकृ ताहग् तादृशो तादृ
शः … नत्वापवादत्वात् … तेन व्वकार इति कैयस्य हरदत्तादिमतेन चर्त्वाभाव पदे … नत्वाद् … नेन गः जं श्रेष्ठ
ति … स्यासिद्धात् … भ्यो यदि त्यादि निर्देशाच्चासिद्धत्वमिति वा वोध्यम् विट् विड् … विशो नशे
र्वा नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते नक् नग् नट् नड् नशो नशः … स्पृशोऽनुदके क्विन् स्र ५१

नशेर्वा॥ केचिदिदं झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते॥ तन्न॥ नत्त्वमित्यादावतिप्रसंगात् नगिति वड गकाः प्राग्वत् स्पृशोऽनुदके क्विन् ककारो गुणाभा
वार्थः॥ नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदन्तविधपरिभाषया क्विन्तस्य कुत्वप्रशक्तेः॥ न चाप्युदा
त्तप्रयोजनं॥ क्विन्तः प्रकृती नाम काचत्वाद् नुस्वरेणापि तात्सिद्धेः॥ दध्द्धगित्यत्र त्वन्तोदात्तत्वं निपातनाद् अद्युदात्तत्वं नापेक्षितमितिदिक्॥ ८

घृतस्पृशीति॥ घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः॥ अनुदके किं। उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः॥ निषेधसामर्थ्यादिह क्विबपि न भवति॥ तस्मिन्निति क्विन्प्रत्ययो य
स्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदक इति निषेधस्य फलाभावात् केचित्तु उदकस्पृगिति प्रत्युदाहरंति निषेधसामर्थ्यात्कुत्वमा
त्र॥ क्विप्प्रत्ययादेर्देवेति तेषामाशयः॥ शांताः॥१ गोणत्वेत्विति॥ षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात्षडर्थप्राधान्य एव लुगनुटौ भव

नुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् घृतस्पृक् घृतस्पृग् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रय
णात् क्विप्यपि स्पृक् स्पृग् षड्गकाः प्रागवत् अनुदके किं उदकस्पृश् निष्पृशा प्रागल्भ्ये अस्मादित्यिगादिना क्विन्
द्वित्वमेतोदात्तत्वं च निपात्यते कृतात्पूर्वं न स्पृष्टेनडः गः कः धृष्णोतीति दधृक् दधृग् दधृषौ दधृषः दधृग्भ्यां रत्नानि
मुष्णातीति रत्नमुट् रत्नमुड् रत्नमुषौ रत्नमुड्भ्यां षड्भ्यो लुक् षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः २ षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् अना
मिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः यरोनुनासिके इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यं वचनात् नासिकः षण्णां षट्
त्सु नंदंत विधिः परमषट् परमषण्णां गौणत्वे तु प्रियषषः प्रियषषो रुत्वे प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रि
ति रुत्वं वोरुपधाया दीर्घ इकः रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदांते पिपठीः पिपठिषौ पिपठि
षः पिपठीर्भ्यां वा शरीति वा विसर्जनीयः नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इणकुभ्यां पर

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि॥ इणकोरिति पञ्चमी निर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनं घृत्वेन पूर्वस्येति॥ ततः ससजुषो रुत्व विसर्गयोः कृतयोर्वा शरीति
विकल्पात्पक्षे सकारः॥ तेन शार्ध्वी स्पः सस्य षत्वं॥ पूर्वस्य षत्वं॥ नत्वादेशप्रत्यययोरिति षः अपदांतस्येति निषेधादिति भावः॥ एवं स्थिते शर्ग्र
हणेन न प्रयोजनं॥ किंतु नुम्विसर्जनीयस्य व्यवायेपीत्येवं सूत्रयितुं वक्तुमुचितमित्येके॥ नुम्शर्व्यवायेपीत्येव सूत्रयितुमुक्तं शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य
लाभादित्यन्ये॥ ८॥

पिपठिषतेः क्विप् अतो लोपे कृते तत्वात्त्वादुत्पत्तौ पिपठिषस्र् इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदांतत्वात्सो रुर्भवति न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शंक्यं॥ पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात्॥७॥

कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ चिकीर्षतेः क्विप् ॥ चिकीः ॥ एकाच उपदेशे इति ॥ सनि ग्रहगुहोश्चेति ग्रा ॥ सन इड्भाव इको झलीति कित्वाद्गुणाभावे ऋत इद्धातोरिति इरि र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः ॥ इत्वे रपरत्वे ततो द्वित्वं हलादिशेषः कुहोश्चुः अतो लोपः सोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् वोरुपधाया इति दीर्घः ॥ ३ ॥

ससस्समर्दनादेशः सान्त्वत्वेन पूर्वं षत्वे पिपठीष्षु पिपठीः षु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकवचचथा नेषत्वेनतिस

स निं सेन मग्रहणं न मस्थानिकान्त्यारोपलक्षणार्थं व्याख्यानाद्वते नेह न सहिन्त्रपुंस ग्रन्तपवनशाश्यद

लोनगताधर्यतारात्मसेतिहलोपे विसर्गः चिकीः चिकीर्षौ चिकीर्षः रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः चिकीर्षुद

मेर्दोस् इति सामर्थ्याद्धिलोपः रुत्वविसर्गौ दोः दोषः यदन्निति वा दोषन् दोष दोषः दोष्णः दोषादोष्णा विश्

प्रवेशानेसन्नन्तात् क्विप् स्कोरिति कलोपे प्रतिकृते नस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः व्रश्चेति षः जश्त्वचर्त्वे विविड् वि

विड् विविष्टौ विविषः स्कोरिति कलोपः नडूतडुनतौ नतः गोरट् गोरटौ गोरटः तदिरदि भ्यां स्पेताभ्यां द्वि

पित्न स्कोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति तत्र स्यदोषः तस्य ग्रप्र

वृत्तिः संयोगादिलोपणात्वलत्वेष्विति निषिद्धं तस्मात्संयोगान्तलोप एव तत्कृतम गोरक गोरग स्कोरिति क

दोरिति ॥ दाम्यतीति दोः संयोगान्तलोप इति ॥ न चास्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनान्तो लोपस्यासिद्धत्वं शंक्यं ॥ वहिर्निमित्तापेक्ष पदसंज्ञासापेक्षत्वेन सं

योगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वादिति दिक् विविडिति विशः सन् एकाच इति निषेधे हलन्ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः द्वित्वाभ्यासकार्ये तदिति ॥

४२

वसोः सम्प्रसारणम्॥ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणमित्याह॥ वस्वन्तस्येति॥ सेदिवानिति॥ भाषायां सदिवसश्रुवइति लिटः क्वसुः लिटि धातोरिति द्वित्वं हलादिःशेषः अतएकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ वस्वेकाजाद्घसामितीट् नुम् सान्तेति दीर्घः सेदुषइति ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया विदेःशतुर्वसुरित्यस्यैव वसोसम्प्रसारणयुक्तं न क्वसोः सत्यम् वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्य ... गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोपदसहतः धातोरसत्वात् अतएव वैदिकप्रक्रियायाम्॥ तस्थिवान् जग्मिवान् इत्युदाहरिष्यति कवयस्तुप्रयुञ्जते अयोग्निर्वरोगाद्धेज ग्मुषस्ते न तस्थिवांसं न गरापकंठे इत्यादि॥ अत्र वदन्ति छांदसा अपि ते पदरदादय इव क्वाचि द्भाषायांभवंति मासश्छ दसीत्यस्यसामान्यापेक्षे लोप कत्वो अयणत् कथंचित्समाधेयमिति॥३॥४॥५॥

लोपं प्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः पिपक् पिपग् पिपक्षौ एवं विवक् विवग् दिधक् पिसगतौ स्तृन्‌पेसतौ

ति सुपीः सुपिसौ सुपिसः सुपिसा सुपीर्भ्याम् सुपीःषु एवं सुतूः तुसखेडने विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हे विद्वा

न् विद्वांसं विद्वांसौ वसोः संप्रसारणं वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् पूर्वरूपत्वं षत्वं विदुषः विदुषा वस्

स्वेति दत्वे विद्वद्भ्यामित्यादि सेदिवान् सेदिवांसौ सेदिवांसः सेदिवांसं सेदिवांसौ अन्तरंगोपीडागमः संप्र

(वस्वेकाजाद्घसां इति — इडागमः)

सारणविषयेन प्रवर्त्तते अकृतव्यूहाः इति परिभाषया सेदुषः सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादि सांतमहतः संयो

गस्य सांतसंयोगोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् सुहिंस् हिन्सीति सुहिं हिं

सौ सुहिंसः सुहिंसा सुहिन्भ्यां सुहिन्सु ध्वत् ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्याम् एवं स्रत् पुंसोसुङ् सर्वनामस्थाने विवक्षिते

(ध्वसतीति) (स्रुरिजाल्ल)

पुंसोसुङ्स्यात् उकार उच्चारणार्थः वकृपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीव्वर्थं कृते न पुंज्ञोड्रमस्त्विति प्रत्ययस्योगि

पुंसोसुङ् इतो त्सर्वनामस्थानइत्यनुवर्तनादाह सर्वनामस्थानइति विवक्षितइति॥ तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासांतोदात्तत्वं भवति सुङ् एव मकारस्य भवति॥ परसप्तम्यां तु नेतास्मिद्ध्येत सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमस्शब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संमतन धर्मणो हलः स्यानेतदूर्मिर्णोनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगात् पूजरति यण्पुणादिवृपातेर्डुमसुन्निति विवक्षति तथापिपाठांतरमनुसृत्य त्वात्रोक्तमिति वोध्यम्॥ ८॥

ऽहनिति॥ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोप धातोर्दीर्घः सुहिनस्त्विति नश्चेति वा धुट् ६ ध्वंसु स्रंसु इति ध्वन् स्रंसु ध्वेसुअवस्रंसने॥ ध्व सगत्येचेत्याभ्यां क्विप्र अनिदितामिति नलोपः वसुस्रंस्विति दत्वे॥ ७॥

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति॥ उत्तरत्र च क्वोरिति कलोपः स्यादि तिभावः पिपगिति पक्तुमिच्छतीति पिपक् वक्तुमिच्छती ति विवक् दादेरिति घः एकाचो बशो भष्भावः दग्धुमि च्छतीति दिधक् अंतोः सुत्तरिति॥ सुहुतोसतीति सुतूः॥ सार्वे वेत्तीति विद्वान् विदेःशतुर्वसुः अदादित्वाच्छपो लुक्॥ सार्व धातुकमपिदिति ङित्वान्न गुणः उगित्त्वान्नुम् सांतमहत इति दीर्घः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न॥१॥२॥३॥

क्रांतम इतीति

हेपुमन्निति॥ अत्र संबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः॥ पुंसीति॥ संयोगांतलोपो मो नुस्वारः नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणार्थम्॥ नेन नुम् विसर्जनीये तिनवार्त्वं॥ उसनेति वसेः कन् सिग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्॥ अस्य संबुद्धाविति॥ एतच्च वार्त्तिकं॥ इति ज्ञादयस्यादुः॥ सोऽईतिवाच्ये अनडुः सावितिवचनेन क्वाचिदनडुः एवमत्र णस्य संज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति॥ यद्यपि सोऽईकृते द्वित्वसामर्थ्यादिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः उशानेत्यनिष्टं रूपं प्रसज्यते॥ तस्माच्च न त्र्रिपरिभा यथादीर्घो नेतिक त्वात्तापकृत्वसंग अतर नित ना नाशयः पुमा अनेहसः वेधारूपि॥ अस्य अक रूणेनामि हत उति च॥

तेनेवत्तमसि हे पुमान् हे पुमन् पुमन्स्व पुमांसो पुमांसः पुंसः पुंसा पुंभ्यां पुंभिः अदुशनेत्यनेनङ् उशनाउशनसौउ विधात्रो वेधश्चेति कृत्यादन्तादृतेत्वे तिनदीर्घः॥ अनेहा कालः वेधा विश्व सृट्॥ २१३

शनसः अस्य संबुद्धौ वा अनङ् नलोपश्च वा वाच्यः हे उशन हे उशनन् हे उशनः उशनोभ्यां अनेहा अनेहसौ अ

सः

अनेहसं तस्याधाते

नेहसः वेधाः वेधसौ हे वेधः वेधोभ्यामित्यादि अध्यानो रित्यन्तेर्न दीर्घः सुष्ठु वस्ते सुवः सुवसौ सुवसः पिंडं ग्रसते

सपिंडग्रः पिंडग्लः ग्रसग्लसत्र अदसेन अदसग्रो सुलोपश्च अदस औ कारोंतादेशः स्यान्मोपरे सुलोपश्च तदोः सः

सावितिदस्य सः असौ औत्व प्रतिषेधः साकच्का स्याद्वाकच्कः साकुंच प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमत्वं तदभावेन

औत्वाभावेत्यरूपत्वं॥ स्त्रियांतुसादुत्वं॥ असकौ॥ असुकौ असुकइति असुकीति च प्रयोगोऽसाधुरेव॥ एवम्

प्रवर्त्तते असकौ असुकः त्यदादित्वपररूपं वृद्धिः अदसौ सेरितिमत्वोत्वे अमू जसः शी आद्गुणः एत ईद् ब

एत ईद्बहुवचने॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणं॥ अमीभिरित्यादि सिद्धावपि जाति अमी इति नासिद्धवेत्॥ नुस्तत्र एकार

वचने अदसोसात्परस्यैतईत्स्यात् दस्य च मो बहर्थोक्तौ अमी एवं त्रासिद्धं इति विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चात्

स्ववद्वचनपरतास्तीत्यतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति॥ विभक्तिकार्यं प्राग्विति॥ त्यदादीनामइत्यादिरूपादस्य प्राध्यायी मति

त्वमत्वे अमुं अमू अमून् उत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः नमुने नाभावेकर्त्ते मे कृते च मभावो नासिद्धः स्या

अदसो सेरिति लोपादि कार्यानन्तरं सिद्धत्वाद् कृते विभक्तिकार्यं सांतत्वाद्रुत्वमत्वयोरनहत्वमित्वेति भावः॥ यदि तु पूर्वं त्रासिद्धमित्यत्र कार्यं

सिद्धमिष्यते॥ तर्हि अमू अमुमित्यादिन सिद्धेत्॥ त्यदाद्यत्वे कृते पररूपात्प्राक् उत्वमत्वयोः॥ पश्चात्मत्वकार्यं स्यासिद्धत्वात्॥ अ

तो मुणइति पररूपं॥ अमो इत्यादि रूपसिद्धिप्रसंगात॥ किं च चर्म॰ वस्ते चर्मवः॥ सुष्ठु वस्ते सुवः अत्र परत्वात् कौरितिसलोप॥ तस्य

नहो धः ॥ दः इत्येव तु नोक्तं ॥ तथा हि सति ॥ न हि त्यजरजा ... इति लावस्यात् झयस्तयोरिति वचनस्यात् नहो हस्येति होढ इत्यतो नुवृत्तेः ... स्यैत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः उपानदिति ॥ उपपूर्वान्नहेः सं
पदादित्वात् क्विप् ॥ नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे धत्वं जश्त्व चर्त्वे ॥ ... एवं बोध्यम् ॥ पुंसु ... अनडुहः ... इति वदनडी है ॥ स्वनडुहिति पुंवदेव रूपं ॥ केचित्तु गौरादिभ्यो ङीषं
लनडुहीत्युदाजह्रुः तदसत् ॥ अनुपसर्जनाधिकारवोधात् गीरिति ॥ गृह्णातेः गिरतेर्गृ शब्दे वा इत्यस्मात् क्विप् ... ऋत इद्धातोरिति इत्वे रपरत्वे ... रूपधेति दीर्घः ॥ पूरिति ॥ पृ पालनपूरणयोः ... ५ ॥

तमुमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्य अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमी
षु ॥ इति हलन्ताः पुंल्लिंगाः ॥ नहो धः नहो हस्य धः स्यात् झलि पदान्ते च उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपानद्भ्यां
उपानत्सु अम्पूर्वात् महद्ग्रीवा वित्यस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् नियामानान्नलोपः धत्वे क्विन्नन्तत्वात् कुत्वेन हस्य
घः जश्त्व चर्त्वे उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः उष्णिग्भ्यां उष्णिक्षु द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्यां द्युषु गीः गिरौ गिरः एवं
पूः चतस्रः चतसृ आदेशः चतस्रः चतसृणां किमः कादेशे टाप् का के काः सर्वावत् यः सा इदमो दस्य यः स्यात् हलि
इयं त्यदाद्यत्वे टाप् दश्चेति मः इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया हलि लोपः आभ्यां आभिः अस्यै अस्याः अनयोः
आसां अस्यां अनयोः आसु अन्वादेशे तु एनां एने एनाः एनया एनयोः ऋत्विगादिना स्रजेः क्विन् अमागमश्च निपा
तितः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः स्रग्भ्यां स्रक्षु त्यदाद्यत्वे टाप् स्या त्ये त्याः एवं तद् यद् एतद् वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्यां वा

भ्यः ... इत्यादि ॥ ... अन्यथा ह्रिर शब्द इत्युकारस्येत्संज्ञा लोपौ ... चतस्रेति ॥ ऋतश्चतुरन्नडुहोरित्याम्न भवति ॥ परत्वाद्यामं बाधित्वा चतसृ आदेशः
शिकनिर्देशसामर्थ्यादि ... लोपो प्रतिषेधत्वं नास्त्युक्तमिति ... तिसृ चतसृ इत्यादे तेनैकदेशविकृत ... चतसृणामिति ॥ न तिसृ चतसृ इति न दीर्घः ॥
हल्ङ्यादिति ... अतो ... न लोपे ... सर्ववदिति ॥ तेन तुल्यमिति वृत्तिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ यः सा ॥ यत्वमिदं
वस्यानि ... प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशात् ... स्त्रियामेव ॥ परिशेषात् ॥ तदो यश्चेति पुंसि वचनात् स्त्रीवे ... च ॥ ५ ॥
हलिंगमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंल्लिंगाः ॥

51

दात्रप्रपृशब्दोनित्यंबहुवचनांतः अप्रन्निनिदीर्घः आपः अपः अपोभि अपत्तकारः स्यात्भादौप्रत्ययेपरेअद्भिः

अद्भ्यः अपांअप्सुदिक्दिग्दिशौदिशःदिशादिग्भ्यांदित्तमदादिष्विनिटशोः क्विविधानात्अन्यत्रापिकुत्वंट

कृटशौटशः त्विट्विड्त्विषौत्विषःत्विड्भ्यांत्विट्सुत्विट्सुसहजुषतेइतिसजूः सजुषौसजुषःसजूर्भ्यां

सजूःषुरुत्वेआशीःआशिषौआशिषःआशीर्भ्यांअसौत्यदाद्यत्वेटापूर्वौउःप्रौउत्वमत्वेअमूःअमूःअमुंअमू

अमूः अमुयाअमूभ्यांअमूभिःअमुष्यैअमूभ्यः अमुष्याःअमुष्याः अमुयोःअमूषांअमुष्यांअमुयोःअमूषु इतिह

वहलंविधिरात्वमनुडुहशब्दांतेपिप्रवर्ततिपदांगाधिकारस्थत्वात्य

लंताः स्त्रीलिंगाः स्वमोर्लुकदत्वं स्वनडुत्स्वनडुद्स्वनडुहौचस्वनडुहोरित्यादि स्वनड्वांहिपुनस्तद

पूर्वपदस्येवेति ॥ अन्यथाराजपुरुषंवा गाशीरित्यादौनलोपकृत्वादिकंयथासंभवंतत्स्था दितिभावः

न दिवउत् विमलद्युअहः अंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपूर्वपदस्येवोत्तरखंडस्यापिपदसंज्ञायांप्राप्तायां

उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते उत्तरपदस्यपदत्वेपदव्यपदेशःकर्तव्येप्रत्ययलक्षणंनभवतीत्यर्थः ॥ एतेनसाधियोसुधीयउत्पत्रांतर्वर्तिस्थपा

उत्तरपदत्वेचापदादिविधौप्रतिषेधइतिप्रत्ययलक्षणेनविमलदिवी [illegible] विमलदिवि अपदा ५४

पदत्वात्त्वदेशाकलप्रसंगइत्याशंकापराहतोउक्तरीत्याप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वेकिं ॥ राजपुरुषइत्यादौनलोपो

यथास्यात् ॥

अन्यत्रापीति ॥ त्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ त्विडिति ॥ त्विष
दीप्तावित्यस्मात्क्विप् नात्वचर्त्वे सजूरिति ॥ जुषीप्रीतिसेवनयोरि
त्यस्मात्क्विप् सहजुषेतिविग्रहस्ससुरुत्वंवोरितिदीर्घः आशीरिति आङ्शासः क्वौ
पसंख्यानं मित्युपधायाइत्वं शासिवसीतिषत्वं ॥ असाविति ॥ अद
सस्त्यदाद्य त्वं परत्वंपएकादेशस्सप्रकीतित्वेनग्रहणात् अदसौसेः
पश्चात्तदो रिति सत्वंमित्येकेअन्येतुपरत्वाद्विप्रतिषेधेपूर्वमौत्वं ॥
तदोत्वनावित्याशंका ॥ इतिहलंताः स्त्रीलिंगाः ॥ राम

अन्वादेशइति अस्यैवं विधीयते॥ नत्वोरष्मारिकुफ लाभावात्॥ इमोर्नपुंसकादित्यमो लुकालुक्त्वे विप्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते
वचनसामर्थ्यादित्याहुः॥ वस्तुतस्तु द्वितीयाटौस्स्वितिसूत्रे एनदृक्तव्यः॥ एनः एनौ एनानित्यादिस्तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्॥
लौ वेस्मभिलुकालुक्त्वे पितकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः॥

सिंचतीतिले यौ

विवियौ किंचिद्पि से चौरुहस्य त्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव चकारस्सकृत्त्वेन नवाः वारी वारि अन्वकलेन तवाग्ने

कि स्रः कः॥

नमचत्वामिनत्वमतेतिकादेशोन किंके कानि इदं इमे इमानि अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः एनत् ए

इहविभाषा डिःस्यादित्यल्लोपो नन्न संगाद्युमतेति निषेधात् = अहन्निति रुत्वे कृते तु हसी चेत्सुलुप्रहत्या अहो

नेएनानि एनेन एनयोः २ ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म ब्रह्मरोस्रपि अहर्भाति विभाषा डिःश्यो

सिद्धो नवृत्ते रूप इल्लोपो नो ग्रहः॥

अन्ही अहनी अहानि अहन् अहन्निमस्य रुः स्यात् पदान्ते अहोभ्यां अहोभिः इह अहः अहोभ्यामित्यादौ

अहन्नित्यत्र नकारान्तेर प्राप्तिरुच्यते तस्याहन्शब्दस्य रुरिति व्या

रत्वरूत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्निमा हृत्यान्नलोपाभावे निपातदितीयेन रुविधेयः तदन्ते

पदाधिकारत्वादितिभावः॥

स्यापि रुत्वरत्वे दीर्घाहो निदाघः इह लड्याद्विलोपे प्रत्ययलक्षणेन स्यापीति नि

षेधाद्वत्वाभावे रुः नस्यासिद्धत्वान्नांतलक्षण उपधादीर्घः सं इह ही नहे दीर्घाहो निदाघदीर्घाहानोदी

स्त्रि ग

र्घाहानः दंडि दंडिनी दंडीनि स्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मीनि वृत्रहणि वृत्रहाणि

ति॥ वस्तुतस्तु पदादादिः॥ पदादिरितिपदेतु
उपपदसमासेति वाच्यस्परिहरम्॥ १॥

तदंतस्यापीति॥ नचात्र प्रत्ययलक्षणन्याये नञ्चातर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य समासे
कदेशस्यापि पदत्वशाह्नस्य परत्वाद्युच्यं स्यादेव्याविमनेनन तदंत विध्याश्रयणेनेति श
क्यम्॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्ति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः॥ ५॥

सि॰ कौ॰
८५

ह्रूयमाणोऽस्मत्जेः पदान्तेकृतत्वेऽसत्जेः क्विनो विधानात् विभ्रस्त्द्रादौ नस्त्रिह्रशेरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति
अल्वसूत्रे स्त्रजयजेरिति विशिष्यग्रहणात्
भ्रांशप्रयोगात् यद्वा त्वग्भ्यादिसूत्रे स्त्रजियजोः पदान्ते षत्वे कृत्वापवादः स्रग्रत्विक्शब्दयोस्तु निपातना
देव कुत्वं अस्रकृ प्रावृट्स्त्वम् अस्रत्ते सोणास्थिके स्रज प्रत्यये वो ध्यः अस्रक् अस्रग् अस्रजौ अस्रंजि पदन्विति
वा अस्रन् अस्रानि अस्रजा अस्रग्भ्याम् अस्रग्भ्यां अस्रग्भ्यामित्यादि ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः ऊर्जिन रजान्तोसंयोगः
इदमंत्यादिनिवाचनिकं तथाच वार्त्तिकं प्रत्याख्याते एवं बहूर्जिरूपत्वमनुसर्दुर्लभः॥
बहूर्जिनम्प्रतिषेधः अस्यान्सर्वोवान्नम् बहूर्जिबहूर्जि बाकुलानित्यद्रूत्येत्यानितद्रूतेतानियवये
यानिपन्नत्पत्नेपत्तानि अन्वादेशेतुएनत्वेभियतेः क्विपूर्वेभित्वेभिद्वेभिदीशाव ज्ञापसस्यानि
वत्वादत्लंतत्वान्न नमः अंगेनतलत्वाणस्त्वनन्नस विधौ स्थानिवत्वाभावात्वेभिदिद्राह्मणाकु
लानिचे छिदिगवाकृशब्दस्यरूपाणि श्रीवेचांगतिभेदतः असंध्यवङ् पूर्वरूपेन वाधिकशतंमतं ८५
अंचेगतौ नलोपः॥ पूजायांत नेत्याराये नाह अचीगती भेदइति आदावादित्वा
न्तिपूजार्थगत्यर्थभेदेन असंध्यवङादि ... का संधिकेशतं रूपाणि वोध्यानीत्यर्थः॥ उक्त
संख्यामेवस्थापयति॥ स्वम्भृङ्भलवेति॥ प्रत्येकमिति शेषः॥ एवमग्रेऽपि॥ ८॥

नौ ५	ऽन्त्यद्वित्वे	१८
ऊहि ४	नद्वित्वे	७
जति २	नद्वित्वे अनु नासिकत्वे	१२
ऋति ८	ऽन्त्यद्वित्वे	१८
ऊहि ४	नद्वित्वे	७
शहि २	नद्वित्वे अनु नासिकत्वे च	१२
ट ४	नद्वि ७ अनु १४	१४
भ्यामि ६	भात्वत्वेस्य द्वि १२ यणोमये ति २४ नद्वित्वे ४	४८
भिहि ६	भात्वेस्य विसर्गद्वि [illegible] तिच द्वित्वे	२४
ऊपि ४	नद्वित्वे	७
भ्यामि ६	भात्वत्वेस्य द्वि १२ यणोमये ति २४ विसर्ग द्वि	४८
५८		२१५

सौनवानामंतस्यद्वित्वेष्टादश १८ ऊहिंचतुर्णांमध्येपूज्यार्थानोत्रयाणांजद्वित्वेसप्त ७ अणोप्रगृह्यउत्पनुनासिकस्तुनास्ति
प्रगृह्यत्वात जसि ञ द्वितस्यानुनासिकस्यचविकल्पाद्वादश १२ संकलनयासप्तत्रिंशत ३७ एवंद्वितीयाया
म पिविभक्तौसप्तत्रिंशत ३७ तयाचसंकलनयाचतुस्सप्ततिः ७४ टायांचतुर्णांमध्येपूज्यार्थानांत्रयाणांजद्विते
सप्त ७ तेषांचसप्तानामनुनासिकविकल्पेचतुर्दश १४ संकलनयाऽष्टाशीतिः ८८ भ्यामिषट्सुरूपेषुभा
त्वस्यद्वित्वेद्वादश १२ तेषांद्वादशानामपियणोमयइतियद्वित्वेचतुर्विंशतिः २४ तेषामपिमकारस्यचद्वित्वे
तु तेषांद्वादशानामपियणोमयइतियद्वित्वेचतुर्विंशतिः तेषामपिमकारस्यद्वित्वेऽष्टचत्वरिंशत् ४८
संकलनयाषड्विंशंशतत्रिंशतञ्च १३६ भिसिचतुर्विंशतिः २४ भात्वस्यविसर्गस्यचद्वित्वात् संकलनया
षष्ठ्युत्तरशतम् १६० ऊपि चतुर्णांमध्येपूज्यार्थानोत्रयाणांञ्च द्वित्वेसप्त ७ अनुनासिकस्तुनास्ति एका

प्रथमा ३७	द्वितीया ३७	तृतीया ८८	चतुर्थी १०२	पञ्चमी १२०	षष्ठी ८२	सप्तमी [illegible]	५२७		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

भ्यामि ६	भात्वत्वेस्य द्वित्वे १२ यणोमये तिद्वित्वे २४ विसर्गस्य द्वित्वे ४८	४८
ऊहो ४	नद्वित्वे ७ विसर्गद्वि १४	१४
भ्यामि	प्राग्वत्	४८
भ्यामि	प्राग्वत्	४८
ऊहि	नद्वित्वे विस नद्वित्वे च	१४
ऊभि	नद्वि विस द्वि	१४
ऋभि	नद्वि विसद्वि	१४
देन	नद्वि अनुना सिकत्वे च	१४
ऊभि	नद्वि विसद्वि	१४

[illegible] नेयणो [illegible] द्वित्वे [illegible] उकारस्यानुनासि कत्वे २४ | २४
पूज्यार्थ ऊ द्वित्वे १२ | १२
अनुनासिकत्वे च कुकारस्य द्वित्वे [illegible] ऊ [illegible] द्वित्वे अनुनासिकत्वे ४८ | ४८

१५२

सि॰ कौ॰
४६
53

रस्यानम् न् संकलनयासप्तोत्तरषष्ट्याधिकंशतं १६७ भ्यामि एवंवदेवाष्टचत्वारिंशत् ४८ तेयेवभ्यसि ४८
भ्यस्त्वंसु दिसर्गयोश्च द्वित्वात् संकलनया त्रयोदिकषष्ट्याधिकंशतद्वये २६३ ङसौ चतुर्णामध्येन्त्र द्विते
सप्त ७ तेषांतुसप्तानांविसर्गद्वित्वेचतुर्दश १४ संकलनयासप्तोत्तरसप्तत्यधिकंशतद्वयम् २७७ भ्योभ्यसोःप्राग्व
देवप्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् ४८ ४८ संकलनयासप्तत्यधिकंशतत्रयम् ३७३ ङसाविवङस् १४ ङोस् १४ आम् १४
ङि १४ ङोस् १४ इत्यत्रापिप्रत्येकंचतुर्दश चतुर्षुसुप्सुमध्येन्द्वित्वेसप्त ७ सप्तानामप्यन्त्यस्य द्वित्वात् १४ ङौतुसप्ताना
मप्यन्त्यस्यालोपश्चश्वस्येतिवैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः १४ संकलनयात्रिचत्वारिंशदधिकंशतचतुष्टयम् ४४३ सुपिगत्यर्थेत्रया
णांकृद्वित्वेषट् ६ तेषांतुत्रयःशरइतिषद्वित्वेद्वादश १२ इकारस्यानुनासिकेचतुर्विंशतिः २४ संकलनयासप्तोत्तरषष्ट्याधिकंशतचतु
ष्टय ४६७ एतासांतुक्रमाभावोत्रयाणांङकारद्वित्वेऽनुनासिकेत्वद्वादश १२ क्रमपदेन चपोद्वितीयादेशोषट्सुयाणांङयोर्द्वित्वेत्वनुनासि
केचत्वारिंशत् ४८ संकलनयासप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः ५२७ ॥

इहचयोर्द्वितीयेतिवार्त्तिकमनाश्रित्यनवाधिकशात्तमित्युक्तमितिवोध्यम्॥तदाश्रयणेतुत्रीणिरूपाणिवर्द्धंतइत्यनुपदमेववक्ष्यमाणत्वात्॥आदिशब्देनान्येपिज्ञेया
नि॥तद्यथा॥गवाग्भिः गोअग्भिः गोग्भिः गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोङ्भिः ङ्भि गोचे॥गवाचे॥गोअंचे॥गोंचे॥भ्यामिप्राग्वत्॥भ्यासिच॥गवाग्भ्यः॥गोअग्भ्यः॥
गोग्भ्यः॥ गवाङ्भ्यः॥गोअङ्भ्यः॥गोङ्भ्यः॥ ङ्भ्यः॥गो चः॥गवां चः॥गोअं चः॥गों चः भ्या भ्यामिप्राग्वत्॥ङो सिगो चोः॥ गवांचोः॥गोअं

स्मन्नवषड्‌दोषड्‌ सुस्त्रीणिजश्शसोः सर्वाणि शोभेदर्शकेरूपाणीतिविभावयनथाहि गामंचतीति चोः॥गोंचोः॥

विग्रहेक्वरत्विगादिनाक्विनगतोनलोपः,अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङ् गवाक्शब्दामवाम् सर्वत्रविभाषे आमि॥गोचाम्

तिप्रकृतिभावेगोअक् गोअग्पूर्वरूपेगोक् गोगपूजायांनसञ्चुत्वेनङः गवाङ् गोङ् अम्यन्येनाने गवांचाम्॥गोअं

वनवश्चोङः श्रीभ त्वादवङत्वलोपःगोचीएजायांनगवांचीगोअंचीगोञ्ची जश्शसोःशिः शौ: वाम्॥गोंचाम्

सर्वनामस्थानत्वान्नुम् गवांचिगोअंचिगोञ्चिगतिपूजनयोस्त्रीण्येव गोचागवांचागोअंचागोञ्चा ङौत्॥गोचि॥ग

गवाग्भ्यांगोअग्भ्यांगोग्भ्यांगवाङ्भ्यामित्यादितुपितुङान्तानांपदेङ्कौ क्रुमितित्रत्वगवाङ्हगवाङ् वांचि॥गोअंचि

घुगवाङ्नचेहचयोर्द्वितीयाश्चेतिपदेककारस्यखकारेणवक्ष्यमाणयकंश्कांचर्त्वस्यासिद्धत्वात्कुत्व गोंचि॥ङौसिप्रा

हेनतस्यासिद्धत्वान्नस्याभावेपदेद्वितीयादेशात्रीणिरूपाणिवर्द्धंतएवउग्रमेवाद्विर्वचनान्नुना ग्वत्॥सुपितु॥ग

वाङ्क्षु गवाङ्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गोङ्षु॥गवाक्षु गोअक्षु॥गोक्षु नत्॥

तिरश्चीति॥ अत्वादच इत्यल्लोपः॥ अ
लोप इति वचनान्निर्दिष्टस्याभावः॥१

सि॰कौ॰ ५६ सिकविकल्पनानरूपाण्यथ्यान्तिमूलानि ५२० भवेतीतिमनीषिभिः तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि पूजायां तु तिर्य

| 54 ङ् तिर्यञ्ची तिर्यञ्चि यकृत् यकृती यकृन्ति पद्दन्निति वा यकृत् यकानि यकृता यक्ना शकृत् शकृती शकृन्ति शकानि

शकृता शक्ना ददत् ददती ददन्ति वा नपुंसकस्य अभ्यस्तात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा स्यात्सर्व

३३ ति नामस्थाने ददन्ति ददति तुदत् आच्छीनद्योर्नुम् अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्वा स्याच्छी

नद्योः परतः तुदन्ती तुदती तुदन्ति भात् भान्ती भाती भान्ति शप्श्यनोर्नित्यम् [illegible] शप्श्यनो

रात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परयोः पचत् पचन्ती पचन्ति दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति

तिसर्पसत्व सपीनि स्यानयादपि नुमः प्राक् अप्रसन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् स्वो पि नि[illegible]रवकाशत्वं प्रति

पदोक्तत्वमिति पदे तत्प्रकृते न हिरहान्नुमसेवपिसपा अप्योभि स्वङ्गास्वद्भिः अद्विपिपर्त्रीत्यादिनाथनेरु ४९
खिविति॥ शोभना धीर्यस्मिन्सरसीति वा सुधीर्दृ॥ निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति॥ अपमेव पक्षः प्रबलः इति॥
धरादिरूपाधीवले ६जितिस्तत्रेमनोरमायां स्थितम्॥२॥

सर्वं त्वेपनः पयसी सांतेतिदीर्घः नुम्विसर्जनीयेति षत्वं पयांसि पयसा पयोभ्यां एवं चन्द्रादयः पिपठिष्

तेः क्विप् धांत तिदीर्घः पिपठीः पिपठिषा अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् बुलेतलक्षणोन मनस्तु विर्थो स्थानिव

त्वाभावादजेनत्वलक्षणोपि नत्वम् पिपठिषि पिपठीर्भ्यां पयः पयसी पयांसि पयसा पयोभ्यां मिस्मादिस्सु

मनस्पेसी सुमांसि अदः विभक्तिकार्यं उत्वमत्वे अमू अमू निशेषं पूर्ववत् इति हलंता नपुंसकलिंगाः स्वरा

स्वर्गे परलोके मध्ये प्रत्यूषे प्रथमेपि शेषेच अंतर्धाने महति अल्पे

दिर्निपातमव्ययं स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस्

क्रियासाध्ये सत्ये वर्जने एककाले दूरसमीपयोः भिन्ने अतीतेह्नि आगतेह्नि दिवसे निशि निशामुखे बहुकाले अल्पे अल्पे सुरते मौनेच

शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जो

प्रीते बाह्ये बाह्ये समीपे अंतिके आत्मने अर्थे रात्रौ निषेधे निमित्ते प्रकाशे स्फुटावधारणयो तुल्ये

षं तूष्णीम् बहिस् अवस् समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामि वत् ब्राह्म

नित्ये नित्ये नित्ये भेदे अंतर्द्धौ मध्येविनार्थे वर्जने कालभूयस्त्वे आकस्मिकाविमर्शे

णवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् अन्तरा अंतरेण ज्योक् कं शं सहसा विना

कमिति वारि मूर्द्धनिंदासुखे

सि· कौ·
४७

नाना· स्वस्ति· स्वधा· अलं· वषट्· श्रौषट्· वौषट्· अन्यत्· अस्ति· उपांशु· क्षमा· विहायसा· दोषा· मृषा· मि

थ्या· मुधा· पुरा· मिथो· मिथस्· प्रायस्· मुहुस्· प्रवाहुकं· प्रवाहिका· आर्यहलम्· अभीक्ष्णम्· साकं·

सार्द्धं· नमस्· हिरुक्· धिक्· अथ· अम्· आम्· प्रताम्· प्रशान्· प्रतान्· मा· माङ्· ० आकृतिगणोयं· च·

वा· ह· अह· एव· एवं· नूनं· शश्वत्· युगपत्· भूयस्· कूपत्· कुवित्· नेत्· चेत्· चण्· कच्चित्· यत्र· नह·

हन्त· माँ· माकिः· माकिम्· नकिः· नकिम्· आकीम्· माङ्· नञ्· यावत्· तावत्· त्वै· चै· द्वै· वै· रै· श्रौषट्

वौषट्· स्वाहा· स्वधा· वषट्· तुम्· तथाहि· खलु· किल· अथ० सुष्ठु· स्म· आदह· उपसर्गस्वरविभ

क्तिप्रतिरूपकाश्च· अवदत्तं· अहंयुः· अस्तिक्षीरा· अ· आ· इ· ई· उ· ऊ· ए· ऐ· ओ· औ· पशु· शुकम्· य

थाकथा च· पाट्· प्याट्· अङ्ग· है· हे· भो· अये· द्य· विषु· एकपदे· युत्· आतः· चादिरप्याकृतिगणः· तद्धि

४८

नहि सप्त यट् इति ॥ पंचम्यास्तसिल् इति विहितो यस्तसिल् तदादयो पाप्येपास्त्वितिविहितपाशप्प्रत्ययपर्यंताः इत्यर्थः ॥ शस्प्रभृतयइति ॥ बह्वल्पार्थादिति विहितो यः शस्तदादयः समासां
तविहितप्रत्ययपर्यंताः ॥ कृत्वोर्थाइति ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः कृत्वसुजादयस्तव ॥ तसिवती इति ॥ नानञाविति ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ पचतिकल्पमिति
... लकस्मादितिभावः ॥ कृन्मे जंत ... नन्वेकदेशस्य ... प्रत्ययस्य ... पचति ... लो क्षिपिलो

तस्मात्सर्वविभक्तिः यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते सततद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् परिगणनं कर्तव्यं तसिलादयः प्राक्
पाशपः शस्प्रभृतयः प्राक्समासांतेभ्यः अम् आम् कृत्वोर्थाः तसिवती नानाञाविति तेनेदं नपचति
स्मारंस्मारमिति स्मरतेराभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विः स्यात्त्वं ...
कल्पं पचतिरूपं कृन्मेजंतः कृत्वोमांतप्रजंतश्चान्तदंतमव्ययं स्यात् स्मारंस्मारं जीवसे पिवध्यै क्त्वातोसुन्
त्ववीप्सयोरिति द्विः ॥ जीवसइति ॥ तुमर्थे सेसेन् इत्यसेप्रत्ययः पिवध्यैइति तुमर्थे सेसेनेत्यध्यैप्रत्ययः पाघ्रेति पिवादेशः ॥
कसुनः एतदंतमव्ययं स्यात् कृत्वा उदेतोः विसृपः अव्ययीभावश्च अधिहरि अव्ययादाप्सुपः अव्यया
द्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् तत्र शालायां अथ विहितविशेषणान्नेह अत्युच्चैसौ अव्ययसंज्ञायां यद्य
लिंगेषु
पि तदंतविधिरस्ति न च तथापि न गौणेऽवाव गहणमव्ययमलिंगत्वात् सदृशं त्रिषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु
च ... सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं इति श्रुतिर्लिंगकारकसंख्याभावपरा वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुप
सर्गयोः आपं चैव हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा वगाहः अवगाहः पिधानं अपिधानं ... यानि च

पेवस्सोटिहद्वेः चलो
अजापिप्रसज्येत इति
भावः ॥ भवति ह्येतत्प्रत्य
यलक्षणेन वदंतमेजंतत्वं
च्यते इति ॥ तदाह ॥
कृत्वोमांत इति ॥ चो
नविधिस्तदंतग्रहणं तेन
वहिर्धूमकृत्वोमांत ... मो
पदेशिकप्रतिपत्त्यर्थः ॥ तेने
ह न ... घ्ये ॥ चिकीर्षये
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः सन्निपात
परिभाषया न स्यात् सिद्धेः ॥ तयोर
नित्यत्वज्ञापनार्थं स्मिति
मनोरमायां स्थितम् ॥

नहि ... सर्वविभक्तिः ... शस्त्रिवचनवदव्ययमिति ... कृत्वोर्थः ... अव्ययीभावः ... इत्यर्थः ...
इवारत्वाद्विपाणं कपाह्
परिगणनं कर्तव्यमिति ॥

56

पो अधिकारोयंसमर्थानामितियावत् अजाद्यतष्टाप् अजादीनामकारांतस्यचवाच्ये यत्स्त्रीत्वंतत्रद्योत्येटाप्स्या
त् अजाद्युक्तिर्ङीषोङीपश्चबाधनाय अजा अतः खट्वा अजादिभिः स्त्रीत्वस्यविशेषणान्नेह पंचाजी अत्रद्विसमा
सार्थसमाहारनिष्ठंस्त्रीत्वं अजा एडका अश्वा चटका मूषिका एषुजातिलक्षणोङीष्प्राप्तः बाला वत्सा
होडा मंदा विलाता एषुवयसिप्रथमइतिङीप्प्राप्तः संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफ
ला ङ्यापोरितिह्रस्वः सदच्कांडप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात् सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा शूद्रा चामहत्पूर्वा
जातिः पुंयोगेतु शूद्री अमहत्पूर्वा किं महाशूद्री क्रुंचा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेतिपुंयोगे
पि कोकिला जातावपि मूलान्नञः अमूला ऋन्नेभ्योङीप् कर्त्री दंडिनी उगितश्च उगिदंतात्प्रातिपदिका
त्स्त्रियांङीप्स्यात् भवंती पचंती शप्श्यनोर्नित्यम् उगिदचामितिसूत्रेचग्रहणेनधातोश्चेदुगित्का ५८

यंतद्धं चेन्नेवेति नियम्यते तेनेह न उखायाः स्रंसते उखास्रत् क्विप् अनिदितामिति नलोपः पर्णध्वत् अंचतेस्तु
स्यादेव प्राची प्रतीची वनो र च वन्नंतात्तदंताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चांतादेशः वन्निति ङ्वनि
पूक्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं तेन प्रातिपदि
कविशेषणात्तदंतानामपि लभ्यते सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी अतिधीवरी शार्वरी क्वनो न हश इति
वक्तव्यं हशंतात्परो विहितो यो वन्नंतदंताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः ओणृ अपनयने वनिप्
विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वे अवावा ब्राह्मणी राजयुध्वा बहुव्रीहौ वा बहुधीवरी बहुधीवा पक्षे डाप् एवं त्वावे पादोन्य
तरस्याम् पाच्छब्दः कृतसमासांतस्तदंतात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात् द्विपदी द्विपात् टाबृचि ऋचि वा
च्यायां पादंताट्टाप् स्यात् द्विपदा ऋक् एकपदा न षट्स्वस्रादिभ्यः पंच चतस्रः पंचेत्यत्र नलोपे कृते सं

गे. नाषट्भ्यनिषट्संज्ञांप्रतिनलोपः सुप्स्वरेतिनलोपस्यासिद्धत्वान्नषट्स्वसृ दिभ्यश्चेतिनदाप् मनः मन्नेतान्न
५९ डीप् सीमासीमानौ अनोवहुव्रीहेः अन्नेनादद्भ्यां वहुव्रीहेर्नेडीप् वहुयज्वावहुयज्वावहुयज्वानः डावुभाभ्याम
57 न्यतरस्याम् सूत्रद्वयोयात्राभ्यांडाववास्यात्सीमासीमेदामादामेदामानौदामानः नपुंसिदामेत्यमरः वहु
यज्वावहुयज्वे अनउपधा लोपिनोन्यतरस्याम् अन्नेनादहुव्रीहेरुपधालोपिनोवाडीप्स्यात्पक्षेडाप्रति
षेधौवहुराज्ञीवहुराज्ञ्यौवहुराजावहुराजेवहुराजानौ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः प्रत्ययस्थात्क
कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापिपरेसआप्सुपःपरोनचेत् सर्विकाकारिकाअतः किंनोकाप्र
त्ययस्यात्किंप्राप्नोतीतिशकारस्यपः किंवहुपरिव्राजकानगरीकाकिंनेदनापूर्वस्यकिंपरस्यमाभू
त् कहकात परकिंराकाआपिकिंस्यकारकः मामकनरकयोरुपसंख्यानं मामिकानरान्कायपती ५९

आशिषीति ॥ आशी
रर्थे विहितस्य वुन
प्रत्ययस्य अत इत्वं
न भवतीति वक्तव्य
मित्यर्थः ॥ जीवका
भवकेति देवदत्तेश
ब्दो स्त्र्याख्यकः
अमे त्यादेर्वविभा
षा लोपो वक्तव्य इति
प्राप्ति वीजे ध्रुवदस्यभा
सात्वात् द्वितीया
दच ऊर्ध्वस्य दत्तश
ब्दस्य लोपः देव
दत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं त
देशाभावे इत्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥

ल्लिन सिका त्यकत्यपोश्च दाक्षिणात्यिका इहत्यिका न यासयोः यत्तदोरस्येन्नस्यात् यकाः सकाः यकां
तकां मकनश्च निषेधः उपत्यकाधित्यका आशिषि वुनश्च न जीवका भवका उत्तरपदलोपेन दे
वदत्तिका देवका क्षिपकादीनां च क्षिपका ध्रुवका कन्यका चटका तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका
वर्णका तांतवे अन्यत्र वर्णिका वर्त्तका शकुनौ प्राचां उदीचां वर्त्तिका अष्टका पितृदेवत्ये अष्टिकाऽन्या
सूतका पुत्रिका वृंदारकाणां वेति वक्तव्यः इह वा अ इति छेदः कात्पूर्वस्य अकारादेशो वेत्यर्थः तेन पुत्रिका
शब्दे ङीनस्य वर्णस्य पदे अकारः अन्यत्रेत्वं वा यत्नार्थमकारस्यैव पदे अकारः सूतिका सूतका इत्यादि
उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यो अकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा
स्यादापि परे केणः इति ह्रस्वः आर्यिका चटकका चटकिका आतः किं सांकासे भवः सांकाश्यिकाय

सि॰कौ॰
५॰
58

केतिकिं अश्विकास्त्रीप्रत्ययः किंस्तुभंयातीतिस्तुभंयाः आत्ताःस्तुभंयाःस्तुभंयिकायात्वेनयकोस्तुनित्यं
स्तुनयिकास्तुपाकिका भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि सेत्येतल्लघुषष्ठीकेपदेपञ्चामतइद्वास्वा
न्तरंतविधिनैवसिद्धेनञ्पूर्वाणामपीतिस्पष्टार्थंभस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं अन्यस्यतु परस्त्रेण
सिद्धं एषादापनयोस्तुसपूर्वयोर्नत्वं अतद्वर्तितेतीविभक्तिमाश्रित्याभ्युपकृतिप्रतिषेधात् अनेष
कापरमैषका अहकेपरमहकेपरमद्वकेसघाद्यग्रहणेसंज्ञोपसर्जनार्थं इहहि आतःस्थानेइत्यनुवृ
त्तेःस्वघाद्वस्यातोविशेषणंनतद्वयोरसंभवात् नाप्यन्येषां अव्यभिचारात्स्वघाद्वस्त्वनुपसर्जन
मात्मीयवाचीअकजर्थः अर्थात्नेतेनस्त्रीसंज्ञोपसर्जनीभूतस्तुकप्रत्ययांतत्वात्स्वधतुदाहरणंएवंवा
त्मीयायाःस्विकापरमस्विकेतिनित्यमेवेत्वंनिर्भस्त्रकानिर्भस्त्रिकाएषकाकृतषत्वनिर्देशान्नेहविक ५०

वक्ष्यमाणेति॥ वचपरिभाषयोधातो स्टि स्यता सीत्स्युटोरिति शास्त्रेण स्वप्रत्यये॥ वचस्य तिङ्ति रूपं जातम॥ तटः शानच्॥ अत्र नेकुमिति गागमः॥
वौकुमिति कुत्वम॥ वदमाने निरूपं सिद्धम॥ अत्राय तत्रावितिशास्त्रेण टापि प्राप्ते॥ टित्वाद्गित्वाच्च॥ टिड्ढेत्यादि नाङीप्कृतो तनस्यादिति प्रश्नः॥ तत्रोच्यते॥
धातुटपरस्मैपदे कृदातो ङित्वे तिरटेङित्कृत्स्नं नकार्यम॥ टिङः स्या निवृत्त्यावेन ङित्वास्तिङ्कृत्स्नं नकार्यमिति चेन्न॥ अनल्विधाविति निषेधात्॥ तत्र स्थानि
निषेधे नाभ्येति॥ ङित्वेन ङित्वे ङीप्॥ भाष्ये निषेधेन वा॥ अनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते॥ इति ज्ञाप्यते॥ यथा त्र ता [illegible] रित्या दोषितं न॥

स्यः पतिके पतिका अजका अजिका नका ङिका द्वके द्विके निःस्वका निःस्विका अभाषितपुंस्काच्च एतस्मा
द्विहितस्यातः स्थाने अतइद्वा स्यात् गंगका गंगिका वद्गुरीटेर्भाषितपुंस्कत्वान्नतो विहितस्यनित्ये अज्ञा
ता अखट्वा अखट्विका शेषिके कपित विकल्प एव आदाचार्याणाम् एवं सूत्रविषये आ ह्वा स्यात् गंगाका
उक्तपुंस्कात् इभिका अनुपसर्जनात् अधिकारोयं सूत्र लिंगमभिव्याप्य अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तवि
धिं ज्ञापयति टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः अनुपसर्जनेपट्टिदादितदंतेय
दंतं तस्मात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात् कुरुचरी उपसर्जनत्वान्नेह बहुकुरुचरा नदट् नदी देवट् देवमा
तोत्सत्र टित्वात् गित्वाच्च ङीप् प्राप्तः याग्टेर्डित्वेन लाघवार्थम् नवे धकार्येनादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति
अः शानचः शित्वेन ङित्वे दनवे धिकार्ये ऽनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा सौपर्णेयी ऐन्द्री औत्सी ऊरुद्वयसी

[illegible]

[illegible]

सि॰कौ॰ ५१ 59

ऊरुदघ्नी ऊरुमात्री पंचतयी आक्षिकी लावणिकी यादृशी इत्वरी ताच्छीलिके णेपि चौरी नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुण

तलुनानामुपसंख्यानं स्त्रैणी पौंस्नी शाक्तीकी आढ्यंकरणी तरुणी तलुनी यञश्च यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अकारलोपे कृते

हलस्तद्धितस्य हलउत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे गार्गी अनपत्याधिकारस्थान्न ङी

प् द्वैपे भवा द्वैप्या अधिकारग्रहणान्न देवस्यापत्यं दैव्या देवात् यञञाविति हि प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधि

कारपठितः प्राचां ष्फ तद्धितः यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स च तद्धितः षः प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यादिः षः इत्स्या

त् आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां प्रत्ययादिभूतानां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः तद्धितो

तत्वात् प्रातिपदिकत्वं षित्सामर्थ्यात् ष्फो णोन्तेपि स्त्रीत्वे षिद्गौरादेरेति षत्समाणो ङीषू गार्ग्यायणी सर्वत्र लोहि

तादिकतन्तेभ्यः लोहितादिभ्यः कतप्रान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् लौहित्यायनी कात्यायनी कौरव्यमाडू ५१

काभ्यांच आभ्यांष्फःस्यात क्रमेणटापङीषोरपवादः कुरुव्यादिभ्योण्यः कौरव्यायणी दक्षमंडूकादिभ्य
ण मांडूकायनी आसुरेरुपसंख्यानं आसुरायणी वयसिप्रथमे प्रथमवयोवाचिनोऽदंतात्स्त्रियांङीप्
स्यात कुमारी वयस्यचरमे इतिकिं वधूटी चिरंटी वधूटचिरंटशब्दौयौवनवाचिनौ अतःकिं शिशुः
कन्यायाःन कन्यायाःकनीनचेति निर्देशात द्विगोः अदंताद्विगोर्ङीप्स्यात त्रिलोकी अजादित्वात्त्रिफला
अनीका सेना अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि अपरिमाणांताद्बिस्ताद्यंताच्च द्विगोर्ङीप्न
स्यात्तद्धितलुकिसति पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वा आर्हीयष्ठक् अध्यर्द्धेतिलुक् द्वौबिल्वौपचति द्विवि
स्ता द्व्याचिता द्विकंबल्या परिमाणांतात्तु द्व्याढकी तद्धितलुकि किं समाहारे पंचाश्वी काण्डांतात्क्षेत्रे क्षेत्रेयःका
ण्डांतो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि द्विकांडे प्रमाणमस्याः द्विकांडा क्षेत्रभक्तिः प्रमाणे द्वयसज्इति विहितस्य

मात्रचः प्रमाणे द्विगोर्नित्यमिति लुक्ततेत्रे किं द्विकांडी रज्जुः पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदंता
द्विगोर्ङीप्वास्यात्तद्धितलुकि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा ऊधसोऽनङ् ऊधोन्तस्य ब
हुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियांत्वनङि कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ऊधोन्ताद्बहुव्री
हेर्ङीष्स्यात्स्त्रियां कुंडोध्नी बहुव्रीहावेव नेह ऊधोतिक्रांता अत्यूधा येन नः स्त्रियां किं कुंडोध्नो धेनुकं येन तनास
मूढा येनकं रहानङ् यिनतद्धियोस्त्रियामित्युपसंख्यानात् संख्याव्ययादेर्ङीप् ङीषोपवादः द्व्यूध्नी अत्यू
ध्नी बहुव्रीहेरित्येव ऊधोतिक्रांता अत्यूधा दामहायनांताच्च संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांताद्धायनांताच्च ङीप् स्या
त् दामांते डाप्निषेधयोः प्राप्तयोः हायनांते त्वप्राप्तौ वचनं द्विदाम्नी अन्यस्य ग्रहणानुवृत्तेरुद्दामा ५२
वडवेत्यत्र डाब्निषेधाच्च परिपदेतम् ॥ एवं द्विहायनी बाला त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य णत्वं वाच्यं वयोवाचकस्ये

वहायनस्यङीप्णत्वंचेष्यते द्विहायणीचतुर्हायणीचतुर्हायणीवयसोन्यत्र द्विहायनाचतुर्हायनाशालानित्यं
संज्ञाछंदसो अन्नंताद्बहुब्रीहेरुपधालोपिनोङीप्स्याद्राज्ञीनामग्रामः अन्यत्रपूर्वेणविकल्पएववेदे
पियंचदाम्नी केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च एभ्योनवभ्योनि
त्यंङीप्स्यात्संज्ञाछंदसोः अथोतइन्द्रःकेवलीर्विशः भागधेयीपापीअपरीसमानीआर्यकृतीसुमंग
लीभेषजीअन्यत्रकेवलाइत्यादिमामकग्रहणंनियमार्थंअप्रसंगत्वादेवसिद्धेः तेनलोकेसंज्ञायांमा
मिका अंतर्वत्पतिवतोर्नुक् एतयोर्नुक्स्यात् स्त्रियां ऋन्नेतिङीप् गर्भिण्यांजीवद्भर्तृकायांचप्रकृ
तिभागौनिपात्येते तेन अंतर्वत्नी अस्त्यस्यांगर्भइतिविग्रहे अतःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्ति
सामानाधिकरण्याभावात्प्राप्नोमतुप् स्त्रियामिति पतिवत्नीत्यत्रतुवत्वंनिपात्यते अंतर्वत्नीपतिवत्नीप्र

सि॰ कौ॰
५३

त्युदाहरणंतु अंतरस्यस्यां प्रागालायोवदंयतिमतीष्ट ॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः

स्याद्यज्ञेन संबंधे वसिष्ठस्य पत्नी तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दंपत्योः सहाधिकारात् ॥ विभाषास

पूर्वस्य ॥ पतिशब्दांतस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ॥ गृहस्य पतिः गृहपतिः गृहपत्नी अनुप

(तथापि)
सर्जनस्येति ङ होत्राराधमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु नांतस्य तेन बहुव्रीहावपि दृढपतिः

दृढपत्नी वृषलपत्नी वृषलपतिः अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारा

(पतियौ) (या)
त् यद्वा आचारक्विबंतात्कर्तरि क्विप् अस्मिन्पक्षे पतिरियं पत्नी ङीप् ... विशेषः सपूर्वस्य किं गवां पतिः

(विभाषासपूर्वस्य)
स्त्री नित्यं सपत्न्यादिषु पूर्वविकल्पापवादः समानस्य सभावो निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी

कमपत्नी एकपत्नी पूतक्रतोरै च त्रयं त्रिषु स्त्रीपुंयोगे एवेष्यते पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी यया पूतक्रतवः

ष्टताः पूतक्रतोरैवसा वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः एषामुदात्त एवैऐआदेशः स्यान्ङीप्च वृषा

कपेः स्त्री वृषाकपायी हरविस्वृषाकपीत्यमरः वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च अग्नायी कुसितायी कुसि

दायी कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः मनोरौ वा मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा

ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च मनोः स्त्री मनायी मनावी मनुः वर्णादनुदात्तोपधात्तो नः वर्णवाची योऽनु

दात्तोऽन्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च एता एनी रोहिता रोहि

णी वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः श्येणी एता च शबलाल्पेति म्यस्य म ङीपेताः इति निषद्ध श्री

हिः अनुदात्तात्किं श्वेता घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयं अत एव शितिः स्त्री पिशंगाद्युपसंख्यानं पिशंगी पि

शंगा असितपलितयोः छन्दसि क्नमेके असिक्नी अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धिवाची तेनावदा

असितपलितयोर्न पलिक्नी

तेनेव अन्यतोङीष् नोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोनुदात्तांतात्प्रातिपदिकात्स्त्रियांङीष्स्यात् कल्माषीसारंगी
लघावंतेद्वयोश्चबह्वषोगुरुरितिमध्योदात्तावेतौ अनुदात्तांतात्किं कृष्णाकपिला षिद्गौरादिभ्यश्च
षिद्भ्योगौरादिभ्यश्चङीष्स्यात् नर्त्तकीगौरी अनडुही अनड्वाही पिप्पल्यादयश्च आकृतिगणोयम्
सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानांयउपधायाः अंगस्योपधायायोयस्तस्यलोपःस्यात्सचेद्यःसूर्याद्यवयवः
मत्स्यस्यङ्यांसूर्यागस्त्ययोश्छेचङ्यांचतिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोपइतिवाच्यम् मत्सीमातरिषि
च्चेतिषित्वादेवसिद्धेगौरादिषुमातामहीशब्दस्यपाठादनित्यःषितोङीष् दंष्ट्रा जानपदकुंडगोणस्थ
लभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायो
विकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु एकादशभ्यःप्रातिपदिकेभ्यःक्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषुङीष्स्यात्जानपदी ५५

वृत्तिश्चेत् अन्यात्र [illegible]जानपदी उत्सादित्वादञन्तत्वेन टिड्ढेति ङीप्प्राप्तावुदात्तः कुंडी अमत्रं चेत् कुंडान्या कुंडिवादे ग

रोम्रहृतस्य प्रत्ययः यस्तु अमत्रे जारजः कुंड इति मनुष्यजातिवाचिनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव अम

(त्री) त्रे हि विषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते न तु नियम्यते गोणी आवपनं चेत् गोणान्या स्थली अकृत्रिमा

चेत् स्थलान्या भाजी श्राणा (पक्का) चेत् भाजान्या नागी स्थूला चेत् नागान्या गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयो

(त्र) गादन्यत्र प्रयुक्तः उदाहरणम् सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् काली वर्णश्चेत् काला

न्या नीली अनाच्छादनं चेत् नीलान्या नीली पारक्ता शाटीत्यर्थः नील्या अन्वक्तौ अभ्यत्यनू अना(छा)दनेपि न

सर्वत्र किन्तु नीलादौषधौ नीली प्राणिनि चेत् नीला गौः संज्ञायां वा नीली नीला कुशी अयोविकारश्चेत्

कुशान्या कामुकी मैथुनेच्छा चेत् कामुकान्या कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः कबरान्या चित्रेत्यर्थः शोणा

त्राणां शोणी शोणा वोतो गुणवचनात् उदंतात्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् मृद्वी मृदुः उतः किम् शुचिः खरुणोतिः किं
श्राद्धः खरुसंयोगोपधान्न खरुः पतिंवरा कन्या पांडुः बह्वादिभ्यश्च एभ्यो वा ङीष् बह्वी बहुः कृदिकारादक्ति
नः रात्रिः रात्री सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके शकटी शकटिः अक्तिनः किम् अजननिः क्तिन्नंतत्वादप्राप्ते वि
कल्पोयं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते पद्धतिः पद्धती इत्यस्माद्वितीये च इति पद्भावः पुंयोगादाख्यायां या पुमा
ख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् गोपस्य स्त्री गोपी पालकांतान्न गोपालिका अश्वपालिका सूर्या
द्देवतायां चाब्वाच्यः सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या देवतायां किं सूरी कुंती मानुषीयम् इंद्रवरुणभवशर्वरु
द्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च इंद्रादीनां संज्ञामात
लाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते ततो ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते इतरेषां च त्वर्णांत्सूत्रमये इंद्राणी इ ५५

मारण्ययोर्महत्वे महद्धिमं हिमानी हिमसंहतिरित्यर्थः अरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्यां
यवनानां लिपिर्यवनानी मातुलोपाध्याययोरानुग्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी
या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः उपाध्यायी उपाध्याया आचार्यादणत्वं च आचार्यस्य स्त्री आ
चार्यानी आचार्यानी पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे अर्याणी अर्या
स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः क्षत्रियाणी क्षत्रिया पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियी कथं ब्रह्माणीति ब्रह्माणमानयति
जीवतीति ब्रह्माणी कर्मण्यण् क्रीतात्करणपूर्वात् क्रीतांतादंदंतात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् वस्त्रक्री
ती क्वचिन्न धनक्रीता क्तादल्पाख्यायाम् करणादेः क्तांतादंदंतात् ङीष् स्यात् अल्पत्वे द्योत्ये अभ्रलि
प्ती द्यौः बहुव्रीहेश्चांतोदात्ताद्वा बहुव्रीहेः क्तांतादंतोदात्तादंदंतात्स्त्रियां ङीष् स्यात् जातिपूर्वादि

सि॰कौ॰
५८
64

तिवकत्वम् तेनबह्वन्नस्य कालस्य स्वादिपूर्वस्य उरु भिन्नौ नेह बह्वकृता जातोतान्तः दंतजाता पाणिगृहीतीभा
र्यायां पाणिगृहीतान्या अस्वांगपूर्वपदाद्वा पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोयम् सुरापीता सुरापीती अंतोदात्ता
त्किम् वस्त्रच्छन्ना अनाच्छादनादित्युदात्तान्निषेधः अनएव पूर्वेणापि न ङीष् स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगो
पधात् असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वांगं तदंतादतः प्रातिपदिकाद्वा ङीष् स्यात् केशानतिक्रांता अति
केशी अतिकेशा चंद्रमुखी चंद्रमुखा असंयोगोपधात्किम् सुगुल्फा उपसर्जनात्किं सुशिखा स्वांगं त्रिधा अद्रवं मू
र्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजम् सुस्वेदा द्रवत्वात् सुज्ञाना अमूर्तत्वात् सुमुखा शाला अप्राणि
स्थत्वात् सुशोफा विकारजत्वात् अतत्स्थं तत्र दृष्टं च सुकेशा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्ट
त्वात् तेन चेत्तत्तथा युतं सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिसदृशे स्थितत्वात् नासिकोदरौष्ठजंघादंत ५८

कर्णौ स्वंगाच्चेभ्यो वा ङीष् स्याद्यद्ययोर्वृद्धजलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् ओष्ठादीनां पंचानां तु
असंयोगोपधादिति बाध्यते मध्येऽपवादन्यायात् सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वाद्बाधकः तुंगनासि
कीतुंगनासिका तुन्नादिनेह सहनासिका अनासिका अत्र वृत्तिः अंगगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यः स्वंगी स्वं
गेत्यादि पतञ्जलिनक्तमप्यवयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रामाणिकमिति प्रामा
णिकाः अत्र वार्त्तिकानि पुच्छाच्च सुपुच्छी कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् कवरे चित्रे पुच्छे यस्याः सा क
वरपुच्छी उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च नित्यमेव उलूकपक्षी शाला उलूकपुच्छी सेना न क्रोडादिबह्वचः क्रोडा
देर्बह्वचश्च स्वांगान्न ङीष् कल्याणक्रोडा अश्वानामुरः क्रोडा आकृतिगणोयं सुजघना सहनञ्वि
द्यमानपूर्वाच्च सहेत्यादि त्रिकात्पूर्वान्न ङीष् सकेशा अकेशा विद्यमाननासिका नखमुखात्संज्ञाया

सि॰ कौ॰
५७
65

सू नङीषूस्यात् सूर्पणखा गौरमुखा संज्ञायां किम् ताम्रमुखी कन्या दिक्पूर्वपदात् ङीप् दिक्पूर्वपदात् स्वां
गात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् प्राङ्मुखी आद्युदात्तं परमुखाः वाहंतात्प्रातिपदिकात् ङीष्ङी
षेवानुवर्त्ततेन ङीप् दित्यवाट् मे दित्यौही च मे सख्यशिश्वीति भाषायाम् इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्य
तेन रेंद्रश्छन्दः तेन छंदस्यपि क्वचित् सखी अशिश्वी आयेनवो पुनर्येताम शिश्वीः जातेरस्त्रीविषयादयोप
धात् जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतम् अयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् आकृतिग्रहणा जातिः अनुगतसं
स्थानव्यंग्येत्यर्थः नटीलिंगानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या असर्वलिंगत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथ
नाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणांतरं वृषली सत्यं ते किं शुक्ला सकृदित्यादि किमंदेव
दत्ता गोत्रं च चरणैः सह अपत्यप्रत्ययांतः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः औपगव ५७

कठीवह्वृचीब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीनाङ्गीषु बाध्यते जातेः किम् मुण्डा अस्त्रीविषयात्किम् ब
लाका अयोपधात्किम् क्षत्रियायोपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः गवयी
हयीमुकयी हलस्तद्धितस्येतियलोपः मनुषीमत्स्यस्यङ्यांमत्सीपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्त
रपदाच्च पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपिङीष्स्यात् ओदनपाकीशंकुकर्णीशालपर्णी
शंखपुष्पीदासीफलीदर्भमूलीगोवाली ओषधीविशेषेरूढा एते इतोमनुष्यजातेः ङीष्स्यात् दाक्षीयोप
धादपिउदमेयस्यापत्यमौदमेयीमनुष्येतिकिम् तित्तिरिः ऊङुतः उकारान्तादयोपधान्मनुष्यवाचि
नः स्त्रियामूङ्स्यात् कुरूः कुरुणादिभ्यो ण्यः तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिनालुक् अयोपधात्किम् अध्वर्यु
र्ब्राह्मणी अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव अलाबूः

सि॰ कौ॰ कंध्वा अनयोर्दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधऊङः फलम् प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः रज्ज्वा
५८ देस्तु रज्जुः हनुः बाह्वन्तात्संज्ञायाम् स्त्रियामूङ् भद्रबाहूः संज्ञायां किम् वृत्तबाहुः पंगोश्च पंगूः श्वशुरस्यो
66 कारलोपश्च चादूङ् पुंयोगलक्षणस्य ङीषोपवादः लिंगविशिष्टपरिभाषया स्यादयः श्वश्रूः ऊरूत्तरपदा
दौपम्ये उपमानवाचिपूर्वपदम् ऊरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् करभोरूः संहितशफलक्ष
णवामादेश्च अनौपम्यार्थमिदम् संहितोरूः सैवशफोरूः शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् ल
क्षणशब्दादर्शआद्यच् लक्षणोरूः वामोरूः सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः
सा सहितोरूः सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः यद्वा विद्यमानवचनस्य सहस्य समावृस्स ऊर्वतिशायप्रति ५८
पादनायप्रयोगः संज्ञायाम् कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायामूङ् स्यात् कद्रूः कमण्डलूः अछंदोर्थवचनेभा

ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवादेरञोऽकारान्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवी बैदी ज्ञातेरित्यनुवृत्तेः पुं
योगे ङीषेव नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रे नारी यङश्चाप् यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् यङ् ष्यङो सामान्यग्रह
णम् आम्बष्ठ्या कारीषगन्ध्या वाराह्यजन्ताद्वाचः यौतिमाव्या आवट्याच्च अस्मात् चाप् स्यात् यञन्तस्येति ङीषो
पवादः आवट्या आवटो गर्गादिः आवट्यात्स्त्रियाः प्रायेण समपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् यूनस्तिः युवन्शब्दा
त्ति प्रत्ययः स्यात् स च तद्धितसंज्ञः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः युवतिः अनुप
सर्जनादित्येव बहवो युवानो यस्याः सा बहुयुवा युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यं इति स्त्रीप्रत्ययाः प्रा

[illegible]

तिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्र

पदत्वादिति रुत्व विसर्गौ ॥

त्वात्

प्रयोगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञा

क्रघ्ममिति ॥ यद्यपि तीलद्रव्यं मयमनियतलिङ्गं तथापि वाएदेवेन
गवतितिय न पुल्लिङ्गः इति भावः ॥ ८ ॥

गुरोः प्रकृ ... ८
लिङ्गानि लिङ्गानि
नीडुति

पयसेति॥ भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेप्योदनत्वावच्छिन्नस्तमपः इयत्तस्य कारकत्वं न तु केवलपयसः पानेनहेत्वथ ति किं तु तत्स्वस्त्रैतेनोदनेन॥ ६॥

सि॰ कौ॰

67

नम अलिंगानियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्योदाहरणं अनियतलिंगास्तु लिंगमात्राधिक्यस्य तटः तटी तटम् परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिछिन्न इत्यर्थः प्रत्ययार्थपरिमाणे प्रकृत्यर्थो भेदेन संसर्गेण विशेषणं प्रत्ययार्थस्तु परिछेद्यपरिछेदकभावेन व्रीहौ विशेषणः वचनं संख्या एकः द्वौ बहवः इह उक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं सम्बोधने च हे राम कारके इत्यधिकृत्य कर्तुः

कर्तुरीप्सिततमं कर्म

क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्तुः किम् माषेष्वश्वं बध्नाति कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः तमपः ग्रहणं किम् पयसा ओदनं भुङ्क्ते कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् अनभिहिते इत्यधिकृत्य कर्मणि द्वितीया अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् हरिं भजति अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः तिङ् हे

एतच्च कारकइत्यधिकारान्न लभ्यते॥

अधिपीत्रु स्थानां कर्मेत्यतः

कर्तुरीप्सिततमं कर्म कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्॥

व्रीहिरिति॥ जातावेकवचनम् व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहयः इति भवत्येव॥ २॥ एवं च कर्त्रा क्रियया आप्तुमिष्टतमाणत्वं कर्मत्वम् इत्यर्थः॥ कर्तृत्वं च धात्वर्थव्यापाराश्रयः स च केनापि प्रकृतिकरणकारकान्यथा विशेषणीभूतव्यापारेणेत्यर्थः प्यते॥ नदेतदाह॥ क्रिययेति॥ ६॥

संबोधने च॥ मात्रग्रहणात्तत्रात्यारव्यान पदेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्धा संबोधनाधिक्ये प्राप्ते प्रस्तावं भः॥ इह संबोधन प्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं॥ तथाचोक्तम्॥ संबो॰ ४

धनं यदं पश्चात् क्रियायां विशेषणम्॥ व्रजानि देवकेति निघाते तत्रत्यासत्तिः॥ एवं वरामसां प्रासिद्ध इति वा वेदमं संबोधिसंबोधनविषयेमत्कर्मकंगमनमित्यर्थः॥ व्रजानीत्यत्र तु देवदत्तसंबोधिसंबोधनविषयमत्कर्मकंगमनमित्यर्थः॥ ४॥ इति प्रथमा॥

रिः सेव्यते कृष्ण लक्ष्म्या सेवितः तद्धितः शतेन क्रीतः शत्यः शतिकः समासः प्राप्तम् आनन्दो यम् प्राप्तानन्दः क्वचिन्निपा

तेनाभिधानं यथा विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः तथायुक्तं चा

गच्छन् भवन्

नीप्सितम् ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति विषं भुङ्क्ते

केनाकथितमित्याकांक्षायामाह अपादानादीति ॥ अपादानसंप्रदानमधिकरणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैः अपादानादिविशेषणैर्विशेषैरविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः

अकथितं च अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजि

वलेः पाचते वसुधामिति पचस्यादयः भवन्त्येव

मथ्मुषाम् कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतु

मुख्यकर्मणा सह संबंधियोग्यं यद्धमात्तं कारकं अपादानादिविशेषैरकथितं तत्कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः एतेन द्रुहादीनां द्विकर्मकत्वं सूचितं पयोऽत्र मुख्यं कर्म याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेन युज्यते बलिः

र्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां"

वितप्यतादर्थ्याविवक्षितायामकथितं चेतिकर्मसंज्ञा | पचेरोदनो मुख्यं कर्म तण्डुलास्तु ... करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म | दण्डेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्तु अपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म | गोमुख्यं कर्म व्रजस्त्वधिकरणत्वाऽविवक्षायामकथितं कर्म"

अविनीतं विनयं याचते तण्डुलानोदनं पचति गर्गान् शतं दण्डयति व्रजमवरुणद्धि गां माणवकं पन्थानं पृ

च्छति" वृक्षमवचिनोति फलानि" माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति" शतं जयति देवदत्तम्" सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति दे

पाककर्ता व्रजनानुकूलव्यापारो निर्मानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः पचति व्रजत्योः पाकानुकूलव्यापारो इतीत्यर्थः ॥ इत्येवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात्
सभाख्यादिरूपविरोधात् ॥ किंच हरिर्भजति देवदत्तः हरिः सेव्यते देवदत्तेन इत्यत्र चैकरूपत्वशाब्दबोधः इत्युक्तं नैयायिकानां मतेमिष्यते एव ॥ हरिर्नि
त्यप्रीत्यनुसारिभिः नादर्तव्यमेव ॥ परस्त्वेवमाह ॥ भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि इति ॥ परयम्भरो धावतीत्यादौ तत्तम्भगकर्तृकं गम
नं शक्तिर्यायां कर्म प्रधानं तदुद्देशक्रियैव उक्तेव सर्वं तत्त्वियप्रानेकं तिङ्तस्य विशेषणं तथा तिङ्त मित्यादः तिङ्त स्वविशेषणं
मितिसौकिकप्रयोगेषु तिङ्तस्य तिङ्तविशेषणत्वे दुर्लभमिति मन्तव्यं पुरीमवस्कन्दन् लुनीहि नन्दनमिति मा चन्द्रोकस्य पूर्ववत्किरदनेनं दनादिरूपाप्रत्ययक्रिये

सि॰ कौ॰
९०

वदत्यर्थं शास्तीत्यादि ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा अर्थनिबंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते वसुधाम् माणवकं धर्मं
कुरुपांचालादि
भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि कारके किम् माणवकस्य पितरं पंथानं पृच्छति अकर्मकधातुभिर्योगे देशः का
देवदत्त स्वपिति तेनाऽधिष्ठीऽ... नैवेयर्थ ॥   न चेह कालत्वात् सिद्धिः ॥ लोके कालत्वेन प्रसि
लो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् कुरून् स्वपिति मासमास्ते गोदोहमास्ते क्रोशमास्ते गतिबुद्धि
...त्यते णिः ... बुद्धिधातवः ... क्रियाप्रतियत्तीसः ... धातुवाच्यक्रि
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ गत्यर्थानां ... शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः
...प्रतिकर्मसंज्ञः स्यात्   ...वः स्वर्गम ... सकीयाः वेदार्थम् ... विदुःत्वात् देवाः ... विधिवेदमध्येत ...
कर्ता स णौ कर्म स्यात् शत्रूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिं २
सलिले पृथ्वीम् ... आशयत् ... श्रीहरिर्मे गतिः
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः गतीत्यादि किम् पाचयत्योदनं देवदत्तेन अण्यन्तानां किम् गमय
ति देवदत्तो यज्ञदत्तम् तमपरः प्रयुंक्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः नीवह्योर्न नाययति वाहय
नियंतापसुप्रेरकः
ति वा भारं भृत्येन नियंतृकर्तृकस्य वहेरेव निषेधः वाहयति रथं वाहान् सूतः आदिखाद्योर्न आदयति
यत्र ... तिशब्देन ... ते ... नावश्यकमिति बोध्यम्   प्रत्यवसानार्थत्वात् कर्मत्वे प्राप्ते नि
षेधमाह आदिखाद्योरिति आदिम
त्तेरेव खादिभक्षणेऽप्राचात्‌ ... इति

कुरुपांचालादि देशः कालो भावः ... अकर्मकास्तु ... भवति ... कालेऽपि ... इति चेत् ... कालत्वात् ॥ ३ ॥

... ३ ॥

९०

[illegible] ।खादयति वान्नं वटुना भक्षेरहिंसार्थस्यन भक्षयत्यन्नं वटुना अहिंसार्थस्य किं भक्षयति बलीवर्दा

अग्र्यं तावेस्या यो पुत्रः कर्त्ता

न्सस्यं जल्पति प्रभतीनामुपसंख्यानम् जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः हशोश्च दर्शयति हरिं भक्ताः स्त्रे

ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेनज्ञायते तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न स्मार

शब्दं करोति

यति घ्रापयति देवदत्तेन शब्दायते न्ते शब्दायति देवदत्तेन धात्वर्थसंगृहीत कर्मत्वेना कर्मकत्वात् प्राप्नि

येषां देशकालादिभिन्नं कर्मन संभवति ते ऽकर्मकाः नत्वविवक्षित कर्माणोपि तेन मासमासयति देव

दत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ न हृक्रोरन्यतरस्याम् हृक्रोर्णौ यः कर्त्ता स णौ वाक

हरतिकरोतिवाभृत्यः इत्यएवं तावत्याया भृत्यः कर्त्ता परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेन तेन व

र्मस्यात् हारयति कारयति वा भृत्येन वा कटम् अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् अभिवादयते द

अध्याहारः

र्शयते देवं भक्तेन भक्तं वा अधिशीङ्स्थासां कर्म अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् अधिशेते अ

त्र्यंषा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिमतं

गात एवं पुत्रो यत्किंजल्पयतीत्यायप्पृ से २

८२

सि॰ कौ॰
८२

69

संघातमूर्तस्येति ॥ तेनेह न निवसते यदिस्नेहकं सिरवायदे ॥

धितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुंठं हरिः अभिनिविशश्च अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् अ
भिनिविशते सन्मार्गम् परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यां ग्रहणम
नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न पापेभिनिवेशः उपान्वध्याङ्वसः उपादिपूर्वस्य वसतेराधा
रः कर्म स्यात् उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुंठं हरिः अभुक्त्यर्थस्य न वने उपवस

अशब्दो निवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेः धारः कर्मेत्यर्थः ॥ वने उपवसति ॥

धिक्शब्दयोगे द्वितीया कार्या

र्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उभयतः कृष्णं गोपाः सर्व
तः कृष्णम् धिक् कृष्णाभक्तम् उपर्युपरि लोकं हरिः अध्यधि लोकम् अधोधो लोकम् अभितः परि

कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपि

तः समयानिकषाहाप्रतियोगेपि अभितः कृष्णं परितः कृष्णम् समया ग्रामम् निकषा लंकाम् हा कृष्णाभक्तम् तस्य

केनोऽकृष्णस्य स

तवमम

शोच्यते इत्यर्थः बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् अन्तरान्तरेण युक्ते आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् अन्त

उपपदविभक्तिमाह ॥ उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ उभसर्वयोस्तसोन्तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः ॥ उभशब्देन उभयशब्दो लक्ष्यते ॥ केवलात्पर
स्य तसेरसंभवात् ॥

८२

जपमनुप्रावर्षदित्यत्र हेतुभूतेनजपेन लक्षणोपरत्वात्तृतीयास्यात्तांबाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पु
नः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव भवति ३

हरिं विनेत्यर्थः

गतांमांहरिः अनुर्लक्षणे हरिंनसेवमानं कर्मप्रवचनीयाइत्यधिकृत्य अनुर्लक्षणे लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनी

यसंज्ञः स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया एतेनयुक्ते द्वितीया स्यात् जपमनुप्राव

जपहेतुकवर्षणमित्यर्थः

र्षत् हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः परापि हेतौ तृतीया अनेन बाध्यते लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे

कर्मप्रवचनीयसंज्ञासिद्धे

पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् तृतीयार्थे अस्मिन्द्योत्ये अनुरुक्तसंज्ञः स्यात् नदीमन्ववसिता सेना नद्या सह

चकाराद्धीनेत्यनुकृष्यते अधिके च

संबद्धेत्यर्थः षिञ् बंधने क्तः हीने हीने द्योत्ये नुः प्राग्वत् अनुहरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः उपोधिके हीने च द्यो

त्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् अधिके सप्तमी वक्ष्यते हीने उपहरिं सुराः लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु

प्रतिपर्यनवः एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः लक्षणे वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्यु

किंचित्प्रकारप्राप्त इत्यर्थः॥

भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा

त् इत्थंभूताख्याने भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः वीप्सायाम् वृक्षंवृक्षं प्रति परि अनु वा सिं

लक्षत्ति वृक्षसंबंधिद्योतनमर्थः संबंधश्च लक्ष्यलक्षणभावः इति प्रत्यादयो द्योतयंति॥ ११

[illegible]

सि॰ कौ॰ ८२

70

उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम्

रतिश्च । उपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एवं किमपरिषिञ्चति । अभिरभागे । भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्या

मम भागः स्यादित्यर्थः

त् । हरिमभिवर्त्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभिसिंचति । अभागे किम् । यदत्र ममाभि स्यात्तद्दीयताम् । अधिपरी अ

अधिपर्योरिह विशेषाद्योतकत्वादनर्थकत्वं

नर्थकौ । उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधात् गतिर्गताविति निघातो न । सुः पू

जायाम् । सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किम् तवात्र । क्षेपोऽयम् । अतिरतिक्र

वात्पूजायां अतिक्रमणमनुचितादाधिक्यानुष्ठानं

मणे च । अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । अतिदेवान्कृष्णः । अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्ग

सर्पिषो बिन्दुः स्यादित्यर्थः संभाव्यते इति संभावना संभावनाया एव

गर्हासमुच्चयेषु । एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः । सर्पिषोऽपि स्यात् । संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने

भवनक्रियायाः दौर्लभ्यं द्योतयन् भवनक्रियावाचिना

कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्य

बिन्दुदौर्लभ्यद्योतकता

सर्पिरवयवि बिन्दुरवयवः

मानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते ८२

कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता । ८

अपिना द्योत्यभवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति ॥ कर्तृत्वाच्चेह बिन्दुप्रतीतिरेवेति प्र

प्रतीयते अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तम् तं विना गम्यमानस्येत्युक्तत्वात्

स्यात् प्रायत्यात ॥ ९।१८॥

सर्पिषोविंदुनाप्योगेनत्वः पिनित्युक्तत्वात्॥ अनुपसर्गत्वान्नषः॥ अपिस्तुयाद्विष्णुं॥
संभावनशक्त्युत्कर्षगर्हाविष्कर्तुमत्युक्तिः॥ अपिस्तुहि॥ अन्ववसर्गकामचारानुज्ञा॥ धिग्देवदत्तमपिस्तु
याद्वृषलं॥ गर्हा॥ अपिसिंच॥ अपिस्तुहि॥ समुच्चये॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ ३ह द्वितीयास्यात्॥ मासं
कल्याणी॥ मासमधीते॥ मासंगुडधाना॥ कोशंकुटिलानदी॥ कोशमधीते॥ कोशंगिरिः॥ अत्यंतसंयो
गेकिं॥ मासस्याह्निरधीते॥ कोशस्यैकदेशेपर्वतः॥ स्वतंत्रः कर्ता॥ क्रियायांस्वातंत्र्येणविवक्षितोर्थः कर्ता
स्यात्॥ साधकतमंकरणं॥ क्रियासिद्धौप्रकृष्टोपकारकंकरणसंज्ञंस्यात्॥ तमशब्दग्रहणंकिं॥ गंगायांघोषः
कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ अनभिहितेकर्तरिकरणेचतृतीयास्यात्॥ रामेणबाणेनहतोवाली॥ प्रकृत्यादि
भ्यउपसंख्यानं॥ प्रकृत्याचारुः॥ प्रायेणयाज्ञिकः॥ गोत्रेणगार्ग्यः॥ समेनैति॥ विषमेणैति॥ द्विद्रोणेनधा

सि॰ कौ॰ सुखेन याति ॥ दिवः कर्म च ॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ चात्करणसंज्ञं ॥ अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥
६२ अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृतीया स्यात् ॥ अह्ना
71 क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः ॥ अपवर्गे किं मासमधीतो नायातः ॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ सहार्थेन युक्तेऽप्रधा
ने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः पिता ॥ एवं साकं सार्धं समं योगेपि ॥ विनापि तद्योगे तृतीया ॥
वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥ येनांगविकारः ॥ येनांगेन विकृतेनांगिनोंगविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्
अक्ष्णा काणः ॥ अक्षि संबंधि काणत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ अंगविकारः किं ॥ अक्षि काणमस्य ॥ इत्थंभू
तलक्षणे ॥ किंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ॥ जटाभिस्तापसः ॥ जटाज्ञाप्यतापसत्ववि
शिष्ट इत्यर्थः ॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ सं पूर्वस्य ज्ञानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ॥ पित्रा पितरं वा
संजानीते ॥ पितरं संजानातीत्यर्थः ॥ हेतौ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् द्रव्यादि साधारणं निर्व्यापारसाधारणं

इत्यादिविषयेहेतुत्वमुदाहृ
रति दोहेनघटइति ॥१॥

रणत्वेन क्रियामात्रविषयेव्यापारनियतेच दोहेनघटः पुण्येनदृष्टोहरिः फलमपीहहेतुः अध्ययनेनवस
तिगम्यमानापि क्रियाविभक्तेःप्रयोजिका अलेभ्यमेणंश्रमेणसाध्येनाप्तीत्यर्थः इहसाधनक्रियांप्रति
श्रमः करणम् धानेनधातेनवत्सान्पाययति पयः धानेनपरिछिद्येत्यर्थः अशिष्टव्यवहारेदाणःप्रयोगेचतु

दानक्रियाक
र्मणा

र्थ्यर्थेतृतीयादास्यासंप्रयच्छतेकामुकः धर्मेतुभार्यायैसंयच्छति कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानम् दानस्य

कर्त्री संवध्नाति — वाहुलका

कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानसंज्ञः स्यात् चतुर्थीसंप्रदाने विप्रायगांददाति अनभिहितइत्येवदानी

संप्रदानेकर्तरीयर — पतिमनुकूलयितुंयोते

योविप्रः क्रियायायमभिप्रैतिसोऽपिसंप्रदाने यजेःकर्मणःकरणसंज्ञासंप्रदानस्यचकर्मसंज्ञा प

रुचिरर्थोयेषां प्रीञ्तर्पणेकर्मणिल्यट्

शुनारुद्रंयजते पशुंरुद्रायददातीत्यर्थः रुच्यर्थानांप्रीयमाणः रुच्यर्थानांधातूनांप्रयोगेप्रीयमाणो

हरिप्रीणयतीत्यर्थः — एतेनान्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयात्वंतत्कर्तृत्वंभवति

र्थः संप्रदानेस्यात् हरयेरोचतेभक्तिः अन्यकर्तृकोभिलाषोरुचिः हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिःकर्त्रीप्रीयमाणः

रुच्यर्थानामिति ॥ कर्मसंज्ञायांप्राप्तायांवचनं ॥ यद्यपिरुचिदीप्तावपिपठ्यते ॥ तथा
पीहदीप्तिर्नविवक्षितेत्याह ॥ अन्यकर्तृकोभिलाषइति ॥ १९८ ॥ अतएवआदित्योरोच
तेदित्यत्रदीप्त्यर्थेसंज्ञानभवति ॥ ८ ॥

किम् देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं
स्यात् गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा ज्ञीप्स्यमानः किम् देवदत्ताय श्लाघते पथि धारेरुत्तम
र्णः धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शतं धारय
ति ग्रामे स्पृहेरीप्सितः स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् पुष्पेभ्यः स्पृहयति ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो व
ने स्पृहयति ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा पुष्पाणि स्पृहयति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूया
र्थानां यं प्रति कोपः क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति
असूयति वा यं प्रति कोपः किम् भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः ईर्ष्या
ऽक्षमा असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते अतो विशेषणं सामान्येन ६५

यं प्रतिकोप इति क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रतिकोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् क्रूरमभि
क्रुध्यति अभिद्रुह्यति ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते कृष्णा
य राध्यति ईक्षते वा इह शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता आभ्यां परस्य
शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानं स्यात् विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति
वा विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्त्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः अनुप्रतिगृणश्च आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापा
रस्य कर्त्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्य
वेतनादिना
र्थः परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कार
कं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् शतेन शताय वा परिक्रीतः तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या मुक्तये हरिं भजति क्लृपि संप

तस्मै कार्याय इदं तदर्थं ॥ तस्य भावस्तादर्थ्यं ॥ न चैतद्वार्त्तिकस्याप्यवश्यकत्वं च
तुर्थी ॥ संप्रदाने इति सूत्रे चतुर्थीति विभक्तव्यं ॥ हरये रोचते इत्यादौ चतुर्थी तस्या
प्यावश्यकत्वात् ॥ विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थी प्राप्नोति नास्तीति प्राग

यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इत्यादि प्रयोगाः सिध्यन्ति॥ तथापि परिणामत्वप्रकारजो ध्यार्थमिदं वचनमित्याहुः संपद्यते जायतेति ॥ पं॰ ॥१॥ राम

प्राणिनां शुभाऽशुभसूचको भूतविकारः उत्पातः तेन ज्ञापिते अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः।

उपपदस्य यस्य क्रियार्था क्रिया य उपपदस्य तस्य अप्रयुज्यमानस्य परिक्रियात्मकस्य कर्मणि चतुर्थी॥

सि॰ कौ॰ प्रमाने च भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि उत्पातेन ज्ञापिते च वाताय कपिला विद्युत् हितयोगे च

चतुर्थी समासविधानात्… प्रकृते…   क्रियार्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया॥ क्रियार्था क्रिया यस्मिन्

९५ ब्राह्मणाय हितम् क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयु

द्वितीयापवादोऽयमिति भावः   आहरणार्था क्रिया यान क्रिया

ज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुमित्यर्थः नमस्कुर्मो नृसिंहाय नृसिंह

मनुकूलयितुमित्यर्थः एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि तुमर्थाच्च भाववचनात् भाववचनाश्चेति सूत्रे

ण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगा

इष्टदेवताको नमस्कारः

च्च एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् हरये नमः उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी नमस्करोति देवान् प्रजा

भ्यः स्वस्ति अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त

भाष्यप्रयोगोऽयं

इत्यादि प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् तेन प्रभुर्बभूव भुवनत्रय ९५

ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्येवास्तु॥ अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव… ताभिरित्यादौ कथा
इत्तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इति सूत्रे चतुर्थीदर्शनात् ॥=१ संतापाय प्रभवतीति
सांतापिकः॥

73

…प्रादुर्भवति… इति… भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इति ॥ पं॰ ॥१॥

वधि

षाडिति निमित्तस्य वषडिन्द्राय चकारः पुनर्विधानार्थः तेनाशीः विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषि षष्ठीति षष्ठीं वाधित्वा

चतुर्थ्येव भवति स्वस्ति गोभ्यो भूयात् मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु प्राणिवर्ज्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी

वा स्यात् तिरस्कारे न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न न त्वां तृणं मन्वे अप्राणिष्वि

त्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जेष्विति वक्तव्यम् तेन न त्वां नावं मन्ये अन्नं मन्ये अत्राप्राणित्वेऽपि च

तुर्थी न न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये अत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति चेष्टायां किं मनसा हरिं व्रजति अ

नध्वनीति किम् पन्थानं गच्छति गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्य

ते तदा चतुर्थी भवत्येव उत्पथेन पथे गच्छति ध्रुवमपायेऽपादानम् अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये ध्रुवमव

ध्रुवमिति॥ प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वं ध्रुवत्वमिति फलितं॥ तद्वार्ष्यो

वधिरेव इत्याह अवधिभूतमिति॥ पं०॥८॥

गंत्राधिष्ठितमेवेति॥ अस्थि तमत्ति चोवक्तव्य इति वा र्तिकादिति भावः॥ अस्थि तः सम्प्राप्तः॥ पंथानं गच्छ तीत्यत्र हि पंथाः प्राप्त एवेति न पथे चतुर्थी यदा तु अप्राप्तत्वे न विव क्षा तदा भवत्येव॥ पं०॥

धावतइति॥ दूरधावनक्रियाविशिष्टस्याप्यत्रकृतधातूपात्तक्रियांप्रत्यवधित्वंनविरुध्यते॥ परस्परस्मात्मेषावपसरत इत्यत्रतुस्वधातूपात्तगतिद्वयस्याप्यपादानात् एकतिष्ठा
धावतइति॥ ... पादानमुच्यते ॥१ पतितो ध्रुव एवास्वो यस्मादश्वात्पतत
गतिंप्रति कृतरस्याऽपादानत्वंनविरुध्यति उक्तंचहरिणा ॥ अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलं ध्रुवमेवतदा
त्यसौ तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते॥२॥ मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वंतुपृथक्पृथक् मेषयोःस्वक्रियापेक्षंकर्तृत्वंचपृथक्पृथक् ॥३॥ पर्वतात्पतितोऽश्वो

सि॰ कौ॰ धिभूतं कारकमपादानं स्यात् अपादाने पञ्चमी ग्रामादायाति धावतोऽश्वात्पतति कारकं किम् वृक्षस्य पर्णं प
संयोगपूर्वकोविश्लेषोविभागः सचेहनास्ति बुद्धिकृतस्तुसोऽगौणत्वान्नगृह्यते॥ इति सू
९९ निंदा विरतिः अनवधानता एतदर्थकानांधातूनांकारकमपादानसंज्ञंस्यात्
74 तति जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् पापाज्जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् पा
वेणाऽप्राप्तौवार्तिकारंभः॥
पाज्जुगुप्सते विरमति धर्मात्प्रमाद्यति भीत्रार्थानां भयहेतुः भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भयहेतुरपादा
नं स्यात् चौराद्बिभेति चौरात्त्रायते हेतुः किम् अरण्ये बिभेति त्रायते वा पराजेरसोढः पराजेः प्रयोगेऽसह्यो
ऽर्थोऽपादानं स्यात् अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः असोढः किम् शत्रून्पराजयते अभिभवतीत्यर्थः
वारणार्थानामीप्सितः प्रवृत्तिविघातो वारणम् वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् यवेभ्यो गां
वारयति ईप्सितः किम् यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्म
नो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् मातुर्निलीयते कृष्णः अन्तर्धौ किम् चौरान्न दिदृक्षते इच्छतिग्रहणं ९९
नन्वेवमीप्सितग्रहणमेवव्यर्थं॥ क्षेत्रेवारयतीत्यत्रपरत्वादाधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः॥ सत्यम्॥ आधि
करणस्यशेषत्वविवक्षायांतु इदंप्रत्युदाहरणमिति॥ पूर्वोक्तरीत्यापदप्रयोजनस्येहापि काल्पि

त्यतीत्यत्रतुपर्वता
वधिकपतनान्नयो
ग्यः॥ तदवधिकंदेव
दत्तादिश्रितंपतन
मर्थः॥ पं॥ ५॥

किम् अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् मातुर्निलीयते ऽसौ आख्यातोपयोगे नियमपूर्वकविद्यास्वीका-

उपेत्यास्मादधीयते तदुपाध्यायः॥ गाथाकर्मकं नटस्य वचः शृणोतीत्यर्थः॥ जननं जनिरुत्पत्तिः॥

रे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् उपाध्यायादधीते उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमान-

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः स च हेतुरेव न तूपादानं किं च मा... प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः॥

योवह्नितं चेतन्यं ब्रह्म तद्विवर्तोपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः॥

स्य हेतुरपादानं स्यात् ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते भुवः प्रभवः भवनं भूः भूकर्तुः प्रभवस्तथा हिमवतो गङ्गा प्रभव-

जनिकर्तुरित्येव वृश्चिकात्... ल्यब्लोपे ... अध्याहारप्रयोगः ल्यब्लोपे प्रति... आसने स्थित्वा प्रेक्षते

ति तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासादमारुह्य आसनमुप-

विश्य प्रेक्षत इत्यर्थः श्वशुराज्जिह्रेति श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् कस्मात्त्वं

यदवधित्वेनाश्रित्याऽध्वनः कालस्य निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते इहापि तद्युक्तादित्यनुवर्तते

नद्याः यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या वनाद्ग्रा-

अध्वनो यतः

मो योजने योजनं वा कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे अन्यारादितरर्त्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते पञ्चमी

गे पञ्चमी स्यात् अन्य इत्यर्थग्रहणम् इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् आराद्वनात् ऋते कृ-

अन्यो भिन्न इतरो वेति॥ न चैवं घटः घटेनेत्यत्राति प्रसङ्गः॥ नञो यस्मिन्देशे कृत्वा

दिति वाच्यम् निपातानां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् आराद्दूरा

सि॰ कौ॰
८७
75

स्मात् पूर्वो ग्रामात् दिक्शब्दः। आद्योदिक्शब्दस्तेन संप्रतिदेशकालवृत्तिना योगेपि भवति चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः अ
वयववाचियोगे तु न तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् पूर्वं कायस्य अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेपि षष्ठ्यतसर्थ इ

दक्षिणाग्रामात् इति॥ दिक् शब्देनैव सिद्धेरञ्जादिग्रहण

ति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् आचदक्षिणाग्रामात् आहि दक्षिणाहि ग्रामात् अपादा

चित्यप्रयोजनमित्याह प्रभृत योग इति

ने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यादियोगे पञ्चमी भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो
हरिः अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी ग्रामाद्बहिः अपपरी वर्जने एतौ वर्ज

विना तेनेति मर्यादा   सहते नेत्यभिविधिः

ने कर्मप्रवचनीयौ स्तः आङ् मर्यादावचने आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् वचनग्रहणादभिविधावपि

हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः॥   पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेन

पञ्चम्यपाङ्परिभिः एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् अप हरेः परि हरेः संसारः परिरत्र वर्जने लक्ष

मुक्तिमर्यादीकृत्येत्यर्थः   सकलमभिव्याप्येत्यर्थः॥

णादौ तु हरिं परि आ मुक्तेः संसारः आ सकलाद्ब्रह्म प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः एतयोरर्थयोः प्रति

तत्सदृशः प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं॥

८७

लक्षणसंज्ञः स्यात् प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति
तृतीयापवादः
तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् अकर्तर्यृणे पंचमी कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् शताद्बद्धः
अकर्तरीति किम् शतेन बंधितः विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् गुणे हेतावस्त्रीलिंगे पंचमी वा स्यात् जाड्याज्जाड्येन वा
बद्धः गुणे किम् धनेन कुलम् अस्त्रियां किम् बुद्ध्या मुक्तः विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् धूमा
इह हेतुग्रहणेऽपि इतिहेतु चयितव्यो पर्याय त्रयोपादानं पर्यायांतरनिवृत्यर्थं
ना दग्निमान् नास्ति घटोऽनुपलब्धेः पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् एतैर्योगे तृतीयास्यात्पंचमीद्वितीये च
अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् पंचमीद्वितीयेऽनुवर्तेते पृथग्रामेण रामात् रामं वा एवं विना नाना
च
करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापंचम्यौ स्तः स्तोकेन
असत्वग्रहणं किं
न स्तोकाद्वा मुक्तः द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च एभ्यो द्वितीया स्यात् चात्पञ्चमी
इह सप्तम्यपि वक्ष्यते ॥ किंच दूरान्तिकार्थेभ्यः इति सूत्रे सप्तम्यधिकारोऽचेत्त
रसूत्रेऽप्यनुवर्तमानोऽधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ ८

करणे तृतीयाप्राप्तौ पंचमी विधीयते ॥ ७

कर्मादीनामपीति। यथा अविशेषविवक्षायां रूपत्वाभिप्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलपीतइत्यादिः तथाऽत्रापि न्याय सिद्धमिति भावः॥ ३॥

संताः गच्छंति इत्यत्र व्याख्यातेन कर्तृत्वरूपे संबंधमात्रविवक्षा कर्तृनशक्यते इति षष्ठी हनन भवति किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव ॥ ३ ॥

सि कौ तृतीये प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा अन्तिकात् अन्तिकम् अन्तिकेन वा असत्वव
६८ चनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पन्थाः षष्ठी शेषे कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी
स्यात् राज्ञः पुरुषः कर्मादीनामपि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव सतां गतम् सर्पिषो जानीते मातुः स्मरति ए
धोदकस्योपस्कुरुते भजे शंभोश्चरणयोः फलानां तृप्तः षष्ठी हेतुप्रयोगे हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी
स्यात् अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वनाम्नस्तृतीया च सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च के
न हेतुना वसति कस्य हेतोः निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनं किं निमित्तं वसति केन निमित्तेन कस्मै
निमित्ताय इत्यादि एवं किं कारणम् को हेतुः किं प्रयोजनम् इत्यादि प्रायग्रहणात् सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः
ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन एतद्योगे षष्ठी स्यात् दिक्शब्देति ६८

पंचम्याश्चापवादः ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् एनपा द्वितीया एनवेतेनयोगेपि द्वितीया स्यात् एनपेति

योगविभागात्षष्ठ्यपि दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा एवमुत्तरेण दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् एतैर्यो

गे षष्ठी स्यात्पंचमी द्वितीया च दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा ज्ञोऽविदर्थस्य करणे जानातेरज्ञानार्थस्य क

आधिशब्दोच्चारणे इति कवच्छुपहार्गतोनव्याप्ति चुरि तइति ज्ञाप नार्थ ॥ कृ सर्पिषस्स उपदेयत्वामि त्येव ब्रूयात

रणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् सर्पिषो ज्ञानम् अधीगर्थदयेशां कर्मणि एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्या

त् मातुः स्मरणम् सर्पिषो दयनं ईशनं वा कृञः प्रतियत्ने कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने एधोदकस्योप

रुजा व्याधिरर्थो येषां भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः

स्करणम् रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे

षष्ठी चौरस्य रोगस्य रुजा अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् रोगस्य चौरज्वरः चौरसंतापो वा रोगकर्तृकं चौरसं

तदिनेस्यात

बंधिज्वरादिकमित्यर्थः आशिषि नाथः आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी सर्पिषो नाथनम्

इति शेषषष्ठीविधानार्थे अयमपि सूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ न स्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् ॥ तदाहि ॥ ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादौ शेषत्व

इत्यनुवर्तते ॥ शेषत्वे विवक्षिते तु करणादौ षष्ठी सिद्धैव तत्ययमर्थः ॥ इदं षष्ठी वनतुल्यकं तथा च लोकः प्रयोजकीभूतः समासएव न भवतीति ॥ तथा च वार्तिकम् ॥ प्रतिपद

विधाना षष्ठी न समस्यते ॥ इति श्चाह कारिकैवं पदिष्टेव व्रूयमाणं कि येप्रुनः ॥ प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥१॥

सि॰ कौ॰ आशिषिकिम् माणवकनाथनम् तत्संबंधिनीयाच्ञेत्यर्थः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायां
८१ हिंसार्थानामेषांशेषेकर्मणिषष्ठी चौरस्योज्जासनं निप्रौसंहतौविपर्यस्तौव्यस्तौच चौरस्यनिप्रहण
77 नंप्रणिहननम् निहननम् प्रहणनंवा नटअवस्कंदनेचुरादिः चौरस्योन्नाटनं चौरस्यक्राथनंवृषलस्य
पेषणम् हिंसायांकिम् धानापेषणम् व्यवहृपणोःसमर्थयोः शेषेकर्मणिषष्ठीस्यात् द्यूतेक्रयविक्र
यव्यवहारेचानयोस्तुल्यार्थताशतस्यव्यवहरणंपणनंवासमर्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः
ब्राह्मणपणनंवास्तुतिरित्यर्थः दिवस्तदर्थस्य द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्यचदिवः कर्मणि
षष्ठीस्यात् शतस्यदीव्यतितदर्थस्यकिम् ब्राह्मणंदीव्यतिस्तौतीत्यर्थः विभाषोपसर्गेपूर्वयोगापवादः
शतस्यशतंवाप्रतिदीव्यति प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने देवतासंप्रदानकेऽर्थेवर्त्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः ८१

(interlinear glosses: जासिताडने; हिंसायां)

कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छन्दसि षष्ठी स्यात् अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा

प्रेष्यब्रुवोरिति किं अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे

कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् पंचकृत्वोऽह्नो भोजनम् द्विरह्नो भोजनम् शेषे किम् द्विरहन्यध्य

शेषइतिनिहृत्तम्

यनम् कर्तृकर्मणोः कृति कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् कर्ता कृष्णस्य कर्म कृतिः जगतः कर्ता कृष्णः गुणे क

उभयप्राप्तेनकर्तृकर्मणोपजम्यते

र्मणि वेष्यते नेताश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा कृतीति किम् तद्धिते मा भूत् कृतपूर्वी कटम् उभयप्राप्तौ कर्मणि

पूर्वसूत्रेण [illegible] नियमार्थमिति ध्वनि यति कर्मण्येव

उभयप्राप्तौ कर्मणि उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन स्त्री

स्त्रीतिकाधिकारेविहितयो अकाराकारभिन्नेकृन्मात्रेइत्यर्थः भेदनं भर्तुमिच्छा

प्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः शेषे विभाषा स्त्रीप्रत्यय इत्येके वि

अकाराभिन्ने कृन्मात्रे

चित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य

स्त्रीप्रत्यययोरिति। अकाराकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरि इति यो नियमः उक्तः स न प्रवर्तते। किं तु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितार्थः॥ १॥

शेष इति॥ अकाकाराभ्यामन्यस्मिन् स्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः॥ कर्तरि षष्ठीति शेषफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्यैव षष्ठी स्यादानफलकस्या

सि॰ कौ॰
७॰
78

उकारेण कृतो निर्देशस्तदंतमपि लभ्यते ॥३ त्या शायेनाद ॥ अलंकरिष्णुरिति ॥३

पूजितो यः सुरैरपि च पूजितो यः सुरासुरैः ॥३ त्या दौ तद्भूते क्तः न तु वर्त्तमाने तेन तत्र तृतीयोपपद्यते ॥१

वा क्तस्य च वर्त्तमाने वर्त्तमानार्थस्य योगे षष्टी स्यात् नलोकेति निषेधस्यापवादः राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो
वा अधिकरणवाचिनश्च क्तस्य योगे षष्टी इदमेषां शायितम् नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् एषां
प्रयोगे षष्टी न लादेशाः कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः उः हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा उकः दैत्यान्घातुको हरिः
कमेरनिषेधः लक्ष्म्याः कामुकः अव्ययं जगत्सृष्ट्वा सुखं कर्त्तुम् निष्ठा दैत्यान् हतवान्विष्णुः विष्णुना हता
दैत्याः खलर्थः ईषत्करः प्रपंचो हरिणा तृन्निति प्रत्याहारः शानच्चानश्शतृतृनाम् शानन्
शानच् सोमं पवमानः चानश् आत्मानं मंडयमानः शतृ वेदमधीयन् तृन् कर्त्ता लोकान् द्विषः श
तुर्वा मुरस्य मुरं वा द्विषन् सर्वोयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः शेषे षष्टी न स्यादेव ब्राह्मणस्य कुर्वन् नरक
स्य जिष्णुः अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्टी न स्यात् स

द्विषः अप्रीतौ इत्यस्माद्धि बोमितृ इति विहितो यः शतृप्रत्ययः तत्प्रयोगे वा षष्ठी निषेधः इत्यर्थः ॥ ७॰

८

तः पालकोवतरति वज्रेणामीघातेशायी कृत्यानां कर्तरि वा षष्ठी स्यात् मया मम वा सेव्यो हरिः कर्तरीति किम् गे

माष्यकारैः॥

योमाणवकः साम्नाम् भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहिते कर्मण्य् अयोगे विभज्यते कृत्यासो उभयप्रा

प्राप्ताविति नेति याष्ठवत्र्तते नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन ततः कर्तरि वा उक्तोर्थः तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां

तृतीयान्यतरस्याम् तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णेन वा अतुलोपमा

व्यमद्रभद्रकु

वाकृष्णस्य नास्ति चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आयुष्यं

चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् एवं भद्रं मद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात्

यात् आशिषि किम् देवदत्तस्यायुष्यमस्ति व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणम् मद्रभद्रयोः पर्यायत्वा

आध्रियतेऽस्मिन्निति

दन्यतरो न पठनीयः आधारोऽधिकरणम् कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकर

अधीती व्याकरणमिति ।। भावे क्तः प्रत्ययेन तद् इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरि इनौ कृते पश्चाद् गुणभूतक्रियया सम्बन्धे ध्यस्मात् व्याकरणमनभिहितं कर्म ।। कृतपूर्वी कटमितिवत् द्वितीयात्र प्राप्ता पृ ४

सि॰ कौ॰ ७१ 79

णसंज्ञं स्यात् सप्तम्यधिकरणे च अधिकरणे सप्तमी स्यात् चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा कटे आस्ते स्थाल्यां पचति मोक्षे इच्छास्ति सर्वस्मिन्नात्मास्ति वनस्य दूरे अन्तिके वा दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् अधीती व्याकरणे अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरि इनिः निमित्तात्कर्मयोगे निमित्तमिह फलम् योगः संयोगः समवायात्मकः चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः सीमाण्डकोशः पुष्कलको गन्धमृगः योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं लुनाति यस्य च भावेन भावलक्षणम् यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् गोषु दुह्यमानासु गतः साध्वसाधुप्रयोगे च साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च सत्सु तरत्सु

यदि तु कारणमित्युच्यते तर्हि जाड्येन बद्धः इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् ।।

चर्मणः द्वीपादीनां समवायः संबंधः

निर्ज्ञातकालादि क्रियात्वनिर्ज्ञातकालायाः कालपरिच्छेदकत्वात्

यस्याः क्रियायाः ये उचिताः ते

अर्हाः तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी कार्या ।। एतेषां हि तत्क्रियार्हाः कर्तारश्च ७।

कारकार्हाणां च कारकत्वे ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते अकारकार्हाणां च अकारकत्वे दस्युषु आसीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति तद्विपर्यासे च दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा आसते ब्राह्मणेषु आसीनेषु वृषला तरन्ति ।

कर्तृत्वे किम् । अन्यत्र द्वितीया इति ।। कर्मणि द्वितीयायाः प्राप्तौ ... इत्यनेन सप्तमी ।। ३ ... यत्र यत्र ... ।। कृत्रिमो गरीयानिति ।। ३

विषयः पुण्यादेर्हेतुः प्रकृति ... स्थाने ... तत्वे ...

अवतरणक्रियाया असत्ताप्रमनई त्वमकर्तृ असत्सु तिष्ठत्सु असत्सु तरत्सु संतस्तरंति ॥ अनादरे सति यो भावस्तद्लक्षयति ॥ केवलसंदर्भे

॥ त्वेच ॥

असंत आसते असत्सु तिष्ठत्सु असंतस्तरंति असत्सु तरत्सु संतस्तरंति इति षष्ठी चानादरे अनादराधिक्ये भाव
लक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् रुदंतं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः स्वामीश्व
दायमादत्त इति दायादः
राधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षि
कसप्तम्यर्थं वचनम् गवां गोषु वा स्वामी गवां गोषु वा प्रसूतः गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः आयुक्तकु
शलाभ्यां चासेवायां आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे आयुक्तो व्यापारितः आयुक्तः कुशलो वा ह
रिपूजने हरिपूजनस्य वा आसेवायां किं आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः यतश्च निर्धारणम् जाति
गुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः नृणां नृषु वा
ब्राह्मणः श्रेष्ठः गवां गोषु कृष्णा बहुक्षीरा गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः

सप्तम्येव ॥ अनादराधिक्येन षष्ठीसप्तम्याविति सिद्धं ॥

सि० कौ०
७२

पंचमीविभक्ते॥ विभागोविभक्तम्॥ निर्द्धार्यमाणस्ययत्रभेदएवतत्रपंचमीस्यात्॥ माथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्य
तराः॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्रतेः॥ आभ्यांयोगेसप्तमीस्यादर्चायांनतुप्रतेःप्रयोगे॥ मातरिसाधुर्निपु
णोवा॥ अर्चायांकिम्॥ निपुणोराज्ञोभृत्यः॥ इहतत्वकथनेतात्पर्यं॥ अप्रत्यादिभिरितिवक्तव्यम्॥ साधुर्निपु
प्रसितोत्सुकतत्परे प्रसिताशङ्काविति अमरः॥
णोवामातरंप्रतिपर्यनुवा॥ प्रसितोत्सुकाभ्यांतृतीयाच॥ आभ्यांयोगेतृतीयास्याच्चात्सप्तमी॥ प्रसितःउ
त्सुकोवाहरिणाहरौवा॥ नक्षत्रेचलुपि॥ नक्षत्रेप्रकृत्यर्थेसतियोलुप्संज्ञयालुप्यमानस्यप्रत्ययस्यार्थस्त
नक्षत्रेणयुक्तःकालः॥ इत्यणोलुप्‌विशेषेलुप्
त्रवर्त्तमानात्तृतीयासप्तम्यौस्तः॥ अथिकरणेमूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेनविसर्जयेत्॥ मूलेश्रवणेइति
इहकालाधिकरणयोरपिसप्तमीभवत्यस्वरितत्वात्
वासप्तपिकिम्॥ पुष्येशनिः॥ सप्तमीपंचम्योकारकमध्ये॥ शक्तिद्वयमध्येयौकालाध्वानौताभ्यामेतेस्तः॥ अद्य
भुक्त्वायंद्व्यहेद्व्यहाद्वाभोक्ता॥ कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयंकालः॥ इहस्थोयंक्रोशेक्रोशाद्वालक्ष्यंविध्येत्॥ कर्तृकर्म
मध्येत्रकर्ताएकएवतत्कथंकारकयोर्मध्येकालः॥ सत्यं॥ नात्रशक्त्याश्रयंद्रव्यंकारकमितिव्यवह्रियते॥ किंतुशक्तिरेव॥ साचकालभेदाद्भिद्यतेएव
एकादिक्रियायुजःसाधनम्॥ अपरादिद्व्यहकातीतिमुजे॥ तदेतद्द्वाचष्टेकर्तृशक्त्योर्मध्येयंकालइति॥

७२

पंचमीध्याहिति॥ नत्वेदंसप्तुराइत्यज्ञापिपंचमीस्या
मेवं॥ पंचमित्रामिहानुवर्तते॥ तेनयत्नोमिद्धुर्यतेत

नदवेवल्पपि॥ लुपयुक्तोकार्थ

प्राक्तेषामधेयंदेशाः अधिकप्रह्लेनयोगेसप्तमीपंचम्याविधेयेतेनतदस्मिन्नधिकमितियस्मादधिकंइतिसूत्रनिर्देशा

त् लोकेलोकाद्वाधिकोहरिः अधिरीश्वरे स्वस्वामिसंबंधेयेऽधिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञःस्यात् यस्मादधिकंयस्यचे

उपोधिकेचेत्यनेनउपशब्दस्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञा

श्वरवचनंतत्रसप्तमी अत्रकर्मप्रवचनीयेनयुक्तेसप्तमीस्यात् उपपरार्द्धेहरेर्गुणाःपरार्द्धादधिकाइत्यर्थः ये

श्वर्येतुस्वस्वामिभ्यांपर्यायेणसप्तमी अधिभुविरामः अधिरामेभूःसप्तमी शौण्डैरितिसमासपक्षेतुरामाधी

धीना अव्ययं हेस्वामिन्नामभावः विभाषाकृञि अधिःकरोतौप्राक्संज्ञौवास्यादीश्वरेर्थे यदत्रमामधिधिकरि

ष्यतिविनियोक्तेत्यर्थः अहविनियोक्तरीश्वरत्वंगम्यतेअगतित्वान्निङिचोदात्तवतीतिनिघातोन इतिवि

विधिग्रहणं॥पदस्यविधिः॥पदयोर्विधिः॥पदानांविधिः इत्यनेकविभक्तिपतसमासः लोभार्थ॥

भक्त्यर्थः समर्थःपदविधिः पदसंबंधीयोविधिः ससमर्थाश्रितोबोध्यःप्राक्कडारात्समासः कडारांकर्मधा

रयइत्यतःप्राक्समासइत्यधिक्रियतेसहसुपासहेतियोगोविभज्यतेसुवंतेनसमर्थेनसमस्यतेयोगविभाग

समर्थमेवसामर्थ्य॥तत्सामर्थ्यंद्विविधं॥एकार्थीभावरूपंव्यपेक्षा च॥विशेष्यविशेषणभावावगाहि उपस्थितिजनकत्वंएकार्थीभाव रूपत्वं॥स्वार्थप

र्यवसायिनांपदानांआकांक्षादिवशात् यः परस्परसंबंधः साव्यपेक्षा॥सैववाक्ये॥यथा राज्ञः पुरुषः इत्यादौ॥एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादि

ष्वेवेव॥ अनेकपदानामेकत्वेन रूपेणयाउपस्थितिःसासमर्थः॥ ७॥

देवदत्तस्यच

सि॰ कौ॰
७३

इति सिद्धम् अर्थवत्त्वात् कनिषष्ठतिडं तोऽन्तरपदेऽयं समासः स च कडदेरीव पर्यभूषत अनुव्यचलत् सुपा सुप्सुपा सह सम

स्यते समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः एतयोरवयवस्य सुपो लुक् भूतपूर्वः भूतपूर्वे चरडिति

निर्देशात्पूर्वनिपातः इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च जीमूतस्येव अव्ययीभावः अधिका

रोऽयम् तत्पुरुषात्प्राक् अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपू

र्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु अव्ययमिति योगो विभज्यते अव्ययं समर्थेन सह समस्य

ते सोऽव्ययीभावः प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् उप

सर्जनं पूर्वम् समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् एकविभक्ति चापूर्वनिपाते विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं

तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्त

७३

अत्राऽपंचम्या इति निषेधप्रतिषेधः ॥ अनंतरत्वात् ॥ अ
जएवनतुव्यवहितस्य ॥ लुकोपि ॥ अमेवार्थे चो
तापितं सूत्रे तुशब्दः ॥ अतः किं अधिहरि ॥१॥

स्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् अव्ययीभावश्च नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः अदंतादव्ययीभावात्सुपो
न लुक् तस्य पंचमीं विना अमादेशः दिशयोर्मध्यमपदिशम् क्लीबत्वमव्ययत्वं च अपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रि
योरन्तरः तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् अदंतादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् अपदिशे

अत्र क्रमेण हलग्रहणमाहारसुपसर्गगाधिकरणमिति बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्य

अपदिशेन अपदिशं वा बहुलग्रहणात् सुमद्रम् उन्मत्तगंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः विभक्त्यादेरयमर्थः

यीभावत्वमित्यपास्तं ॥ उन्मत्तगंगमित्यादौ व्याप्तेः ॥
भक्तिः इत्यधिकाणिका भक्तिरिति बोधः ॥ अधिहरिस्यार्थे वाचकः ॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः विभक्तौ तावत् हरावित्यधिहरिः सप्तम्य
र्थं स्यैवाव्ययीनेकोऽपि हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे
वचनसामर्थ्यात्सप्तमी अव्ययीभावश्च अयं नपुंसकं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य गोपायतिगाः

इत्यादौ उपःसमीपवाचकः ॥ कृष्णस्य समीपमित्यर्थः ॥ अत्राव्ययानां द्योतकत्वादेव पूर्वप
दार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्युक्तं न स्यादिति वाहः ॥ द्योतकत्वे ... द्योतकत्वात्

पातीति गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपं समीपे कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् मया ग्रामे निकषा लंकं आराद्वनात्

अत्र यावदन्तेवचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते न तु प्रत्यन्ते स्थितेन वचनस्यैव वचन
ग्रहणात् ॥ एवं तत्सामर्थ्यात् द्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन वदास्या
मिति वदे स्वपुर इत्यत्र समासो न भवति उपर्यादयोऽपि दिग्देशकालेषु प्र
वर्तते ननु विभक्त्यर्थमात्रे प्रवृत्त एव क्रमादस्तु नार्थद्वयवाधिसंप्रत्याकोनाति

ऋते संप्रति न युज्यत इत्यर्थः ।।
अति निद्रमासीदित्यादौ त
था व्यवहारविषये लक्षणा
= ३।। म. १

सि. कौ. त्वत्रनाव्ययीभावः अभितः परि अन्यारादितिद्वितीयापंचम्योर्विधानसामर्थ्यात् मद्राणांसमृद्धिःसुम

७८ द्रंयवनानांव्यृद्धिःदुर्यवनंविगताऋद्धिःव्यृद्धिःमक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकम् हिमस्यात्ययोऽतिहिम

82

युजेः समाधानार्थिदिवादेरकर्मकस्य युज्यत इति रूपं हरिशब्दः शब्दप्रकाशपरः इति प्रकाशः
निद्राकर्तृकवर्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः ...

म् अत्ययोध्वंसः निद्रासंप्रतिनयुज्यतइत्यतिनिद्रम् हरिशब्दस्यप्रकाशइतिहरि विष्णोःपश्चादनुविष्णु

पश्चाच्छब्दस्यलक्षणार्थेसमासः ततः पश्चात्तस्मात्तरनिभाष्यप्रयोगात् योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्ति

√ । प्रति

सादृश्यानियथार्थाः अनुरूपंरूपस्ययोग्यमित्यर्थः अर्थमर्थंप्रतिप्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्यवीप्सायांकर्मप्रवच

नीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्नद्योगेद्वितीयागर्भवाकामपिशक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्तिहरेःसादृश्यंसह

रिवक्ष्यमाणेनसहस्यसः ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं चक्रेणयुगपदितिविग्रहे अव्ययीभावेचाकाले

सहस्यसःस्यादव्ययीभावेनतुकालेसचक्रंकालेतुसहपूर्वाह्णम् सदृशःसख्याससखियथार्थत्वेनैवसि ७४

हेपुनःसाहृश्ययद्गुणंगुणाभ्यतेयिसाहृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् तत्रागुणं संपन्निसत्तत्रेज्वरहेराधिकं

तद्गुणमहितं सकलं भोज्यमितिबोधः॥ तद्गुणाहितत्वं चात्रा तेपि तं वर्तीयतेन वाले

समर्द्धिः अनुरूपश्चात्म भावः संपत्तिरितिभेदः तृणमप्यपरित्यज्यसतृणमत्तिसाकल्येनेत्यर्थः ननु तृण

अग्निग्रन्थपर्यन्तंतरतोऽध्ययनकर्मकमध्ययनमितिबोधः॥

भक्षणेनात्यर्थम् अन्ते अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि यथाः साहृश्ये असादृश्ये पव यथा शब्दः समस्यते

ने नेहनयथाहरिस्तथाहरः हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति तेन साहृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तेऽनि

परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः श्लोकपरिमाणत्वेनापरिच्छिन्नाः प्रणामा इतिबोधः॥

षिध्यते यावदवधारणे यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युत प्रणामा यावच्छ्लोकम् सुप्प्रतिनामात्रार्थे शाक

स्यालेशः शाकप्रतिमात्रार्थे किम् वृक्षं प्रतिविद्योतते विद्युत् अक्षशलाकासंख्याः परिणा द्यूतव्यव

विपरीतवर्तनं परेऽर्थः एक हेतुकं स्वी

हारे परिजये एवायं समासः अक्षेणाविपरीतं वृत्तं तत् परि शलाकापरि एकपरि विभाषा अधिकारो

यम् एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् सुप्सुपेति नित्यसमासः अव्ययमित्यादि समा

सविधानात् त्रपुकात् अपपरिवहिरंचवः पंचम्या अपविष्णुसंसारः अपविष्णोः परिविष्णुपरिविष्णोः
वहिर्वनम् वहिर्वनात् प्राग्वनात् आङ्मर्यादाभिविध्योः एतयोराङ् पंचम्यंतेनवासमस्यते सो
व्ययीभावः आमुक्तिसंसारः आबालंहरिभक्ति आबालेभ्यः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये आभि
मुख्यद्योतकावभिप्रतीचिह्नवाचिनासहवाप्राग्वत् अभ्यग्निशलभाःपतंति अग्निमभिप्रत्यग्नि अग्निं
प्रति अनुर्यत्समया यंपदार्थंसमयातेनलक्षणभूतेनानुः समस्यतेसोव्ययीभावः अनुवनमशनिर्गतः
वनस्यसमीपेगतइत्यर्थः यस्यचायामः यस्यदैर्घ्यमनुनाद्योत्यतेतेनलक्षणभूतेनानुः समस्यते अनुगंगं
वाराणसीगंगाया अनुगंगादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच एतानिनिपात्यंतेतिष्ठं
निगावोयस्मिन्कालेसतिष्ठद्गुदोहनकालः आयतीगवंशत्रादेशःपुंवद्भावविरहः समासांतश्चनिपात्य

गंगामध्यात्

तेडन्त्यादि पारेमध्येषष्ठ्यावा पारमध्यशब्दौषष्ठ्यंतेनसहवासमस्येते एदंतत्वंचानयोर्निपात्येते पक्षेषष्ठीतत्पु
रुषः पारेगंगादानयगंगायापारात मध्येगंगात् महाविभाषयावाक्यमपिगंगायाःपारात् गंगायामध्या
त् संख्यावंश्येन वंशोद्विधाविद्यायाजन्मनाचतत्रभवोवंश्यः तद्वाचिनासहसंख्यासमस्यतेद्वौमुनीवंश्यौ
द्विमुनिव्याकरणस्यत्रिमुनिविद्यातद्वतामभेदविवक्षयात्रिमुनिव्याकरणं एकविंशतिभारद्वाजं नदीभिश्च
नदीभिःसंख्याप्राग्वत् समाहारेचायमिष्यते सप्तगंगंद्वियमुनम् अन्यपदार्थेचसंज्ञायां अन्यपदा
र्थेविद्यमानंसुबंतंनदीभिः सहनित्यंसमस्यतेसंज्ञायांविभाषाधिकारेपिवाक्येनसंज्ञानवगमादिहनि
त्यसमासः उन्मत्तगंगंनामदेशःलोहितगंगं समासांताअधिकारोयं अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः शरदा
दिभ्यष्टच्स्यात्समासांतोव्ययीभावेशरदःसमीपमुपशरदं प्रतिविपाशं शरद् विपाश् अनस् मनस्

सि॰ कौ॰
७८
84

उपानहृ दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् यद् किम् इयत् जराया जरस्च उपजरसं प्र
तिपरिसमनुभ्योऽक्ष्णः पथ्योऽक्ष्णश्च स्यात् समासांतः पक्षेति च प्रत्यक्षं अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासांत
विधानसामर्थ्यादव्ययीभावः परोक्षे लिटि इति निपातनात् परस्योकारादेशः परोक्षं परोक्षा क्रियेत्यन्नश्च
सीत्या विसमक्षं अन्वक्षं अनश्च अन्नंतादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् नस्तद्धिते नांतस्य भस्य टेर्लोपः स्या
त् तद्धिते उपराजं अध्यात्मं नपुंसकादन्यतरस्यां अन्नंतं यत् क्लीबं तदंतादव्ययीभावाट्टच् स्यात् उपचर्मं
उपचर्म नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः वा टच् उपनदं उपनदि उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि झयः झ
यंतादव्ययीभावाट्टच् वा उपसमिधं उपसमित् गिरेश्च सेनकस्य गिर्यंतादव्ययीभावाट्टच् वा सेनकग्रहणं
पूजार्थं उपगिरं उपगिरि इत्यव्ययीभावः तत्पुरुषः अधिकारोयं प्राक् बहुव्रीहेः द्विगुश्च द्विगुरपि तत्पु ७८

रुपमंतःस्याम [illegible] इत्यव्ययीभावः [illegible] द्वंद्वस्त्रेत्यत्रैशाको संख्याय
द्वप
वीहित्समेतिपठित्वाचकारबलेनसंज्ञासमावेशस्यसवचनत्वात समासोतःप्रयोजनेपंचराजे द्वितीयाश्रि
तातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयांतःश्रितादिप्रकृतिकैःसुबंतैःसहसमस्यतेवासतत्पुरुषः कृष्ण
श्रितः कृष्णश्रितः दुःखातीतः गम्यादीनामुपसंख्यानं ग्रामंगमी ग्रामगमी अन्नबुभुक्षुः स्वयंक्तेन द्विती
येतिनसंबध्यतेऽयोग्यत्वात स्वयंकृतस्यापत्येस्वायंकृतिः खट्वादेपेखट्वाप्रकृतिके द्वितीयांतेक्तांतप्रकृ
तिकेनसुबंतेनसमस्यतेनकस्यानेनिंदायांखट्वारूढोजाल्मः नित्यसमासोयंनहिवाक्येननिंदागम्य व
तेसामि सामिकृतंकालाः क्तेनेत्येव अनत्यंतसंयोगार्थवचनेमासप्रमितःप्रतिपच्चंद्रःमासंपरिछेत्तुमार
ब्धवान् अनत्यंतसंयोगेच [illegible] र्थवचनेमासप्रमितःप्रतिपच्चंद्रःमा

सि·कौ·
७८
85

संपर्श्विकेतहमारभ्यवान् प्रत्ययेनसंयोगेन कालइत्येव प्रक्रांतार्थवचनेमुहूर्तेसुखंमुहूर्तेसुखं तृतीयातत्कृतार्थे
नगुणवचनेनतत्कृतेनेत्युक्तं तृतीयांतेन तृतीयांतार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देनसह प्राग्वत् शं
कुलयाखंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थो धान्यार्थः तत्कृतेतिकिम् अक्ष्णाकाणः अक्षिकृतेकाणत्वेनभव
तीत्यर्थः पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः तृतीयांतमेतैः प्राग्वत् मासपूर्वः मातृसदृशः
पितृसमः ऊनार्थे माषोनंकार्षापणंमाषविकलंवाक्कलहः आचारनिपुणः गुडमिश्रः आचारश्लक्ष्णः मिश्र तृणः
ग्रहणेसोपसर्गस्यापिग्रहणं मिश्रंचानुपसर्गमसंधौ इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् गुडसंमिश्राधानाः अवर
वं· सोपसंख्यानं मासेनावरोमासावरः कर्तृकरणेकृताबहुलं कर्तरिकरणेचतृतीयाबहुलंप्राग्वत् हरिणा कृदंतेन
त्रातोहरित्रातः नखैर्भिन्नोनखभिन्नः कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंनखनिर्भिन्नः कृत्वा किं ७८

काष्टैः पचतितरां स्तुतैरधिकार्थवचने स्तुतिनिंदाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तृकरणे चतृ

तीया कृतैः सह प्राग्वत् काकपेया नदी वातच्छेद्यं तृणं अन्नेन व्यंजनं संस्कारकद्रव्यवाचि तृतीयांतमन्नेनश्रा

ग्वत् दध्ना ओदनः दध्योदनः प्रत्ययोत्तरं भर्तोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं भक्ष्येण मिश्रीकरणे गुडेन धानाः गुडधानाः

मिश्रक्रियाद्वारा सामर्थ्यं चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यंतार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभि

श्च चतुर्थ्यंतं प्राग्वत् तदर्थेन प्रकृतिविकृति[illegible]भाव एव बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् यू

पाय दारु यूपदारु नेह रंधनाय स्थाली अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासः अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंग

ता चेति वक्तव्यं द्विजायायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं पयः भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोरक्षि

तं पंचमी भयेन चौराद्भयं चौरभयं भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं वृकभीतः अपेतापोढमुक्तपतितोप

सि॰कौ॰ त्रस्तैरल्पशः एतैः सहाल्पं पंचम्यंतं समस्यते स तत्पुरुषः सुखापेतः कल्पनापोढः चक्रमुक्तः स्वर्गपतितः तरंगापत्रस्तः

७८ अल्पशः किं प्रासादात्पतितः स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अंतिकादागतः अभ्या

86 क्रुष्टादागत: शादागतः विप्रकृष्टादागतः पंचम्याः स्तोकादिभ्यः अलुक् षष्ठी राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः याजकादिभिश्च

एभिः षष्ठ्यंतं समस्यते तृजकाभ्यां कर्तरि इत्यस्य प्रतिप्रसवोयं ब्राह्मणयाजकः गुणात्तरेण तरलोपश्चेति

वक्तव्यम् तरवंतेन गुणवाचिना समासः न निर्द्धारणे इति पूरणेति च निषेधस्य [प्रति] प्रसवोयं सर्वेषां श्वेततर

ः सर्वश्वेतः सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् न निर्द्धारणे [निर्द्धारणे] या षष्ठी सा न समस्यते नृणां द्विजः श्रेष्ठः कृष्णा गा

च षष्ठी समस्यते इति वाच्ये ध्वज्ञसत्वनं प्रतिपद्विधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यं सर्पिषो ज्ञानं पूरणगुणसु

हितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते पूरणे सतां षष्ठः गुणे । ७८

ण। कस्य कारकं ब्राह्मणस्य पुत्रः यदा प्रकरणादिना देता इति विशेषो ज्ञाते न दृष्टमुदाहरणं अनित्योयं गुणे
न निषेधः संख्याप्रमाणान्वादित्यादिनिर्देशात् तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं सहिताया सप्र
र्थाः फलानां सुहितः तृतीयासमासस्तु स्यादेव स्वरे विशेषः सत्र द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा किंकर इ
त्यर्थः ब्रह्मयेब्राह्मणकर्तॄश्वौन्नरस्यसाहचर्यात् कृदयमेवगृह्यते तेन तृपरिशिष्टात् इमादिसिद्धमि
तिरस्तिनः तव्यः ब्राह्मणस्य कर्तव्यं तेयता भवतेवस्य कर्तव्यं स्वरभेदः समानाधिकरणेन तस्य कस्य सर्वस्य वि
शेषणसमासस्तु दवहुलग्रहणान्न गोर्थतो रित्यादिषु पोटायुवतीस्तादीनां विभक्तौ तेच मिता र्थानां
पात्वाद्धा यकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन वाध्यते केन च पूजायां मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्त
दं तेन षष्ठी न समस्यते राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा राजपूजित इत्यादौ तृ भूते क्तो तेन सह तृतीया तत्पुरुषस

ऽधिकरणे चेत्यनेन तृ(?)ः ॥ आसितं तेषामिति आसितम् ॥

शेषषष्ठ्येति केचिदू जहति कर्मणि प्रकृतिस्त ... योजिको हे ... निर्देशाद नित्यायं निषेध इत्या[illegible] सक्का ... हत्वं तेषामितत्रू ॥ न लोके ति षष्ठी निषेधश्चति ... भामिति वक्तव्येत ... चः सानुवंध क ... स्य ग्रहणात् तृजो ... पकादिति ॥

सि॰ कौ॰

७४ 87

सासः अधिकरणवाचिना च क्तेन षष्ठी न समस्यते इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा कर्मणि च उभयप्राप्तौ कर्मणि

इति या षष्ठी सा न समस्यते आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्तर्यर्थे तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः अपां स्रष्टा वज्रस्य भर्त्ता

ओदनस्य पाचकः कर्तरि किम् इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः भू

भर्त्ता कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेषषष्ठी समासः इति केचित् कर्तरि च

कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः भवतः शायिका नेह तृजकयोः कर्तरीत्यस्य योगे कर्तृग्रहणमिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात्

नित्यं क्रीडाजीविकयोः एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते उद्दालकपुष्पभंजिका क्रीडाविशेषस्य सं

ज्ञा संज्ञायामिति भावे ण्वुल् जीविकायां दन्तलेखकः तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्त

रीति निषेधे प्राप्ते वचनं पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे अवयविना सह पूर्वादयः समस्यं

व्यासमांशवाची तु नित्यनपुंसकः स एव गृह्यते पूर्वापरेति पूर्वस्तत्रार्द्धं पूर्वं पठनीयं अर्द्धं नपुंसकमिति योगविभागान्निर्देशान्नपुंसकत्वे

लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नियमार्थं येनाह विनेति ... त्रिसनपुंसकलिंगः सत्यर्थः प्राग्वदिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यते इत्यर्थः ॥

अन्ये तु मा जरवुः अर्द्धं नपुंसकमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं स्त्रीपुंलिंगनिर्देशो न विवक्षित इति सापयितुं तेन तस्येदमि

तिलिंगत्रयेपि भवति ॥१॥

७४

नैकत्वसंख्याविशिष्टश्चावयवी षष्ठीसमासापवादः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः एकदेशिना
किं पूर्वं नाभेः कायस्य एकाधिकरणे किं पूर्वं छात्राणां सर्व एवैकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञा
पकात् मध्याह्नः सायाह्नः केचित् सर्वं एकदेशं कालेन समस्यते न त्वह्नैव तायकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ते
न मध्यरात्रः उपाररात्रः पश्चिमरात्रगोचरादिस्यादि सिद्धमित्याहुः अर्द्धं नपुंसकं समोंऽशवाचि अर्द्धशब्दो नि
त्यं क्लीबे स प्राग्वत् एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचने एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः तेन पं
चखट्वीमादि सिद्धा नित्यं अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली क्लीबे किं ग्रामार्द्धः द्रव्यैकदेशे च अर्द्धं पिप्पलीनां द्वितीय
तृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् एतान्येकदेशिना सह प्राग्वत् द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा एकदेशिना
किं द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य अन्यतरस्यां ग्रहणात् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः

कोगस्त्रिवृत्तिवृत्तो क्रमयुक्तोऽस्मिन्निति द्वयमप्याह त्रिवेधं बाधित्वेति
प्राप्तजीविक इति गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्तापन्नेति
तत्पमालोन परवल्लिङ्गतानिषेधः नचेदं बहुव्रीहिणा गतार्थ
तमि द्विगं कंपस्वरे विशेषात्

सि॰कौ॰ श्रिता द्वितीयं प्राप्तापन्ने च द्वितीयया पदे द्वितीयान्ते न समासः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः जीविकाप्राप्तः आ

८॰ पन्नजीविकः इह सूत्रे द्वितीययेति छित्वा अकारोऽपि विधीयते तेन जीविकां प्राप्ता प्राप्तजीविका आपन्नजीविका आपन्न

४४ जीविका कालाः परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते मासो जातोऽस्य समासजा

तः द्व्यहजातः द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यह्नः द्व्यह्नो जातोऽस्येति विग्रहः उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये

बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं दे इत्यहर्जातस्य सद्व्यह्नजातः अह्नोऽह्न एतेभ्यः इत्यह्नादेशः पूर्वत्र तु न संख्या

देः समाहार इति तन्निषेधः सप्तमी शौण्डैः सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिर्वा प्राग्वत् अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः अधिश

ब्दोऽत्र पठ्यते अध्युत्तरपदादिति खः ईश्वराधीनः सिद्धशुष्क पक्व बन्धैश्च एतैः सप्तमी प्राग्वत् सां

काश्यसिद्धः आतपशुष्कः स्थालीपक्वः चक्रबन्धः ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं प्राग्वत् ८॰

निंदायांतीर्थेध्वांक्षइवतीर्थध्वांक्षः तीर्थकाकः क्षेपे कृत्यैरृणे सप्तम्यंते कृत्यप्रत्ययांतैः सह प्राग्वत् आवश्यके मा
सेदेयमृणम् ऋणे किम् पूर्वाह्णे गेयं साम संज्ञायां सप्तम्यंते सुपा प्राग्वत् संज्ञायां वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्य
समासोयं अरण्येतिलकाः वनेकसेरुकाः हलेदंताः संज्ञायामिति सप्तम्या अलुक् क्तेनाहोरात्रावयवाः अ
होरात्रस्यावयवाः सप्तम्यंताः क्तांतेन सह प्राग्वत् पूर्वाह्णकृतम् अपराह्णकृतम् अपररात्रकृतं अवयवग्रह
णं किम् अहनि दृष्टः तत्र तत्रेत्येतत्सप्तम्यंतं क्तांतेन सह प्राग्वत् तत्रभुक्तम् क्षेपे सप्तम्यंतं क्तांतेन प्राग्वत् निं
दायाम् अवतप्तेनकुलस्थितं तेनवतत् पात्रेसमितादयश्च एते निपात्यंते क्षेपे पात्रेसमिताः भोजनसमय ए
व संगताः न तु कार्ये गेहेनर्दी [illegible] गेहेशूरः [आकृति]गणोयम् चकारोवधारणार्थः तेनैषां समासांतरे घटकतया
प्रवेशो न तेन परमाः पात्रेसमिताः इति वाक्यमेव न तु परमपात्रेसमिताः इति शर्वकाले [सर्व]के जरत्पुराणनवके

सि. कौ.
८१

वेत्ताः समानाधिकरणेन विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रे एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामि
ति नियमावाधनार्थं च पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः एकनाथः सर्वयाज्ञिकाः जरन्नैयायिकाः पुरा
णमीमांसकाः नवपाठकाः केवलवैयाकरणाः दिक्संख्ये संज्ञायाम् समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमा
प्तेरधिकारः संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् पूर्वेषुकामशमी सप्तर्षयः नेह उत्तरावृक्षाः पंचब्राह्मणाः त
द्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परे समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् पूर्वस्यांशा
लायांभवः पौर्वशालः समासे कृते दिक् पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः आप
रशालः पूर्वशालाप्रियायस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्र प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे
आकार उदात्तः पूर्वशालाप्रियः दिक्समाहारो नास्त्यनभिधानात् संख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातृणाम् ८१

वैयाकरणखसूचिरिति सूचयतेसूचयतेपा: स्वः सन्प्रश्नविस्मारयितुं खसूचयपत्यम्पात्तवे धृष्ट्या स्वस्ववक्तव्यते नतुवक्तो तोऽस्माकं रसं तद ध्यपपं वा कुत्सितवेदांगत्वेन तस्यप्रशस्तत्वात्॥ तथापि प्रतिमानाभावेन निष्फलत्वात्॥ कुत्स्यते॥

पतंग्याएमान्तरः पंचमावोथनेयस्येनित्रिपदेवहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्यविकल्पेप्राप्तेइदंद्वन्तत्पुरुषयो
स्तन्नरपदेनित्यसमासवचनम् गोरतद्धितलुकि गोन्नान्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासांतोननतद्धितलुकिपंचगाव
धनः पंचानांगवांसमाहारः संख्यापूर्वोद्विगुः नद्धितार्थेत्युक्तःसंख्यापूर्वोद्विगुःस्यात् द्विगुरेकवचन
म् द्विग्वर्थःसमाहारएकवत्स्यात्सनपुंसकमितिनपुंसकत्वेपंचगवम् कुत्सितानिकुत्सनैः कुत्समानानिकु
त्सितैःसहप्राग्वत् वैयाकरणखसूचिःमीमांसकदुर्दुरूढःपापाणकेकुत्सितैःपूर्वसूत्रापवादःपापनापि
ते अणकःकुलालः उपमानानिसामान्यवचनैः घनश्यामःइहपूर्वपदेनतत्सादृश्यमेलाद्वाणाकमितिसूच
यितेलौकिकविग्रहेस्वशब्दःप्रयुज्यतेपूर्वनिपातनियमार्थमिदंसूत्रम् उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयो
गे उपमेयंव्याघ्रादिभिःसहप्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगेसतिविशेष्यस्यपूर्वनिपातार्थंसूत्रंपुरुषव्याघ्रःश्र

[illegible]

सि॰ कौ॰ ८२ ९० सोमः व्याघ्रादिराकृतिगणः सामान्याप्रयोगे किं पुरुषो व्याघ्र इव शूरः विशेषणं विशेष्येणैव बहुलग्रहणात्क्वचि
न्नित्यम् कृष्णसर्पः क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च पूर्वनि
पातनियमार्थमिदम् पूर्ववैयाकरणः अपराध्यापकः अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः अपरश्चासावर्द्ध
श्च पश्चार्द्धः प्रथमैकवीरः दिक्पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् बाहुल
काद्भविष्यति श्रेण्यादयः कृतादिभिः श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृ
ताः क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् कृतं च न कृतं च कृताकृतम् शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद
लोपस्योपसंख्यानम् शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवब्राह्मणः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः
सद्वैद्यः वक्ष्यमाणेन महत आकारः महावैयाकरणः पूज्यमानैः किम् उत्कृष्टो गौः पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ८२

वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमाने गोवृंदारकः व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् क
तरकतमौ जातिपरिप्रश्ने कतरकठः कतमकालापः गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वं किंक्षेपे कुत्सितो राजा
किंराजा यो न रक्षति पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधू
र्त्तैर्जातिः तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु कर्मधारये जातीयदे
शीययोश्च परतो भाषितपुंस्कस्य अनूङः भावो यस्मिन्तथाभूते पूर्वे पुंवत् रूपवतीप्रियादिषु प्राप्तः पुंवद्भावो
विधीयते महानवमी कृष्णचतुर्दशी महाप्रिया न तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारये वा प्रतिप्र
सूयते याचकस्त्री दत्तभार्या पंचमभार्या स्रौघ्नभार्या एकशभार्या ब्राह्मणभार्या एवं याचकजातीया या
चकदेशीयेत्यादि उभयोरन्यतरयोः स्त्रीपुंसलक्षणा उभयवती अग्निष्टोकः उदश्वित्कतिपयम् गृष्टिः

सि॰कौ॰
८३
91

सकृत्प्रसूतागोगृष्टिः धेनुर्नवप्रसूतिकागोधेनुः वशावंध्यागोवशा वेहद्गर्भघातिनी"गोवेहत् "बष्कयणीतरुणव
त्सागोबष्कयणी कठप्रवक्ताकठश्रोत्रियःकठाध्यापकः कठधूर्तः "प्रशंसावचनैश्च "एतैःसहजातिःप्राग्वत्
गोमतल्लिकागोमचर्चिकागोप्रकांडंगवोद्धः गोतल्लजःप्रशस्तागौरित्यर्थः मतल्लिकादयोनियतलिंगाः नतु
विशेष्यनिघ्नाः"जातिःकिम् "कुमारीमतल्लिका"युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः पूर्वनिपातनियमार्थमिद
ल्लिंगविशिष्टपरिभाषयायुवतिशब्दोपिसमस्यते युवाखलतिः युवखलतिःयुवतिःखलती
युवखलतीयुवत्यामेवजरतीधर्मोपलंभेनतद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् कृत्यतुल्याख्या अजात्याभो
ज्योष्णम् तुल्यश्वेतःसदृशश्वेतः अजात्याकिम् भोज्यौदनः प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपिन "वर्णो
वर्णेन"समानाधिकरणेनसहप्राग्वत् कृष्णसारंगः कृञ्जराःकर्मधारये कञ्जारादयःशब्दाःकर्मधारयेवाप् ८३

वं प्रयोगाः कडारजैमिनिः जैमिनिकडारः ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्र

मणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिंगाः पठ्यंते लिंगविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं वोध्यम् ॥ चत

ष्पादो गर्भिण्या ॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ॥ गोगर्भिणी मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते

निपात्यंते मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः मेसको पूर्वः उदक्च अवाक्च उच्चावचम् निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्र

चम् नास्ति किंचनं यस्या किंचनं आख्यानमाख्यानेन क्रियासातत्ये अश्नीतपिवतेत्येवं सततं यत्राभिधी

यते सा अश्नीतपिवता पचतभृज्जता खादतमोदता एहीडादयोन्यपदार्थे ॥ एहीडमिति यस्मिन् कर्मणि तदेहीडं

पहिपचेऽद्वरकाद्यान् उत्तरनदेहीति च संक्रियायां साउद्धरोत्सृजा उद्धमविधमा अमुमातनार्थेवचनं ग

हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति जहीत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये

समासेनचेत् कर्त्राभिधीयतेऽर्थः जरिनोऽजः जरिसंवः नास्तिकुतोपिभयंयस्य साकुतोभयः अन्योराजारा
जांतरम् चिनेवचिन्मात्रं ईषदकृता ईषत्पिंगलः ईषद्गुणवचनेनेतिवाच्यम् ईषदुन्नतम् नञ् नञ् सुपा
समस्यते नलोपोनञः नञोनस्यलोपःस्यादुत्तरपदे अब्राह्मणः तस्मान्नुडचि उदित् नकारान्नञउत्तरपदस्याजा
देर्नुडागमःस्यात् अनश्वः अर्थाभावे अव्ययीभावेनसहायंविकल्पते रक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजन
मिति अद्भुतायामसंहितमिति भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् तेनानुपलब्धिरविवाद अविघ्नमित्यादिसिद्ध
म् नञोनलोपस्तिङिक्षेपे अपचसित्वंजाल्मनैकधेत्यादौ तनप्राधेनसहसुप्सुपेतिसमासः नभ्राण्नपान्न
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषुप्रकृत्या पादितिप्राप्तेनः वेदाः स्वसन्नतः नस
त्याः असत्याः मेचनीतिनमुचिः नकुलमस्य नखमस्य नस्त्रीपुमान् स्त्रीनपुंसकयोः पुंसकभावोनिपातनात्

नक्षरतीतिनक्षत्रम् क्षीयतेर्दपतेर्वा क्षत्रमितिनियाम्यनेन क्रामतीतिनक्रः क्रमनेडूः नअकमस्मिन्निति
नाकः नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् नगाद्यत्रनञ्प्रकृत्यानगः अगः पर्वतः अप्राणिषु किं अगो वृषलः शी
तेन नित्यं क्रीडेत्यतोनित्यमित्यनुवर्त्तमाने कुगतिप्रादयः एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते कुत्सितः पुरुषः कु
पुरुषः गतिश्चेत्यनुवर्त्तमाने ऊर्यादिच्विडाचश्च एते क्रियायोगे गतिसंज्ञास्युः ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटा
कृत्य कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् कारिकाक्रियाकारिकाकृत्य अनुकरणंचानितिपरम् खाटकृत्य अनि
तिपरे किम् खाडितिकृत्वानिरष्ठीवत् आदरानादरयोः सदसती सत्कृत्य असत्कृत्य भूषणेऽलम् अलंकृत्य
भूषणे किम् अलंकृत्वौदनंगतः पर्याप्तमित्यर्थः अनुकरणमित्यादिविसूत्रीस्वभावात्कृञ्विषया अन्तरप
रिग्रहे अन्तर्हत्यमध्येहत्वेत्यर्थः अपरिग्रहे किम् अन्तर्हत्वागतः हतंपरिगृह्यगतइत्यर्थः कणेमनसीश्रद्धा

कौ. प्रतिघाते कणेहत्यपयः पिबतिमनोहत्यकणेसप्तमीप्रतिरूपकोनिपातोभिलाषातिशयेवर्त्ततेमनःशब्दोप्यत्रै
२५ वपुरोव्ययम् पुरस्कृत्य अस्तंच अस्तमितिमांतमव्ययंगतिसंज्ञंस्यात् अस्तंकृत्य अच्छगत्यर्थवदेषु अव्य
93 यमित्येव अच्छगत्य अच्छोद्य अभिमुखंगत्वा उक्त्वाचेत्यर्थः अव्ययंकिम् जलमच्छंगच्छति अदोनुपदेशे अ
दःकृत्यादःकृत्वम् परंप्रत्युपदेशोप्रत्युदाहरणम् तिरोन्तर्द्धौ तिरोभूय विभाषाकृञि तिरःकृत्यतिरस्कृत्यतिरः अदःकृत्वाइदङ्कुरु
कृत्वा उपाजेन्वाजे एतौकृञिवागतिसंज्ञौस्तः उपाजेकृत्य अन्वाजेकृत्य उपाजेकृत्वा अन्वाजेकृत्वा दुर्बलस्यबल
माधायेत्यर्थः साक्षात्प्रभृतीनिच कृञिवागतिसंज्ञानिस्युः च्व्यर्थवचनेचक्तव्यम् साक्षात्कृत्यसाक्षात्कृत्वाल
वणंकृत्यलवणंकृत्वामांतत्वं निपातनात् अनत्याधानउरसिमनसी उरसिकृत्यउरसिकृत्वा अभ्युपगम्येत्य
र्थः मनसिकृत्यमनसिकृत्वानिश्चित्येत्यर्थः अनत्याधानकिम् उपश्लेषणउरसिकृत्वापाणिंशेते मध्येप ८५

१८

देनिवचनेच एतेकृञिगतिसंज्ञावास्युरनत्याधानेमध्येकृत्यमध्येकृत्वानिवचनेकृत्यनिवचनेकृत्वावाचंनियमे
त्यर्थः नित्यंहस्तेपाणावुपयमने हस्तेकृत्यउपयमनेविवाहः स्वीकारमात्रमित्यन्येहस्तेकृत्यप्राध्वंबंधने प्राध्व
मित्यव्ययम् प्राध्वंकृत्यबंधनेनानुकूल्यंकृत्वेत्यर्थः प्रार्थनादिनात्वानुकूल्यकरणेप्राध्वंकृत्वा जीविकोपनि
षदावौपम्ये जीविकामिवकृत्वाजीविकाकृत्यउपनिषदमिवकृत्वाउपनिषत्कृत्य औपम्येकिम् जीविकांकृत्वा
प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् सुपुरुषः अत्रवार्त्तिकानिप्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया प्रगतआचार्यःप्राचार्यः अत्या
दयःक्रांताद्यर्थेद्वितीयया अतिक्रांतोमालामतिमालः अवादयःक्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया अवक्रुष्टःकोकिलया
ऽवकोकिलः पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या परिग्लानोऽध्ययनायपर्यध्ययनः निरादयःक्रांताद्यर्थेपंचम्या
निष्क्रांतः कौशांब्याःनिष्कौशांबिः कर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधः वृक्षंप्रति तत्रोपपदेसप्तमीस्थम् सप्तम्यंतेप

ने॰ देकमगणीत्यादौ वाच्यत्वेनस्थितं कुंभादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्

उपपदमतिङ् ॥ उपपदं सुबंतं समर्थेन नित्यं समस्यते ऽतिङंतश्चायं समासः कुंभं करोतीति कुंभकारः इह कुंभ अम् कार

इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् अतिङ् किम् मा भवान् भूत् माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् अतिङ्

ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक् कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्राकृष्यते सुपेति

च निवृत्तं तेन याच गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुपोत्पत्तेरिति सिद्धम् व्याघ्री अश्व

क्रीती कच्छपी अमैवाव्ययेन अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते स्वादुंकारं नेह कालसमय

वेलासु तुमुन् कालः समयो वेला वा भोक्तुं अमैवेति किम् अग्रे भोजं अग्रे भुक्त्वा विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु इति क्त्वा

णमुलौ अमाचान्येन तुल्यविधानमेतत् तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदा ८९

तुल्यविधानमित्यस्यार्थं लभ्यते अमा तुल्यविधानं माङित्यस्य तत्संज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तम् येनामैव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधी
यते तदुपपदममैवाव्ययेन समस्यते नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थः ॥ तत्फलितमनुवदति तदेवेति कालादेरग्रे भ्रष्टे श्रामेव तुल्यविधानत्वाभा
वात् दोषः ॥ एवमुत्तरत्र सूत्रे तत्सामान्यग्रहणम् तेन चौरं कारमित्युदाहरणम् ॥ ३ ॥

ममं तेनात्ययेन सहवासमसंते मूलकेनोपदंशं भुंक्ते मूलकोपदंशं क्त्वा वततीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वांतेन सह
वासमसंते उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा प्रमयेवयाभिप्रेतेति क्त्वा तृतीयाप्रभृतीनीति किम् अलंकृत्वा खलु कृत्वा मत्स
रुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य समासांतो ऽच् स्यात् द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्य
ंगुलं दारु निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलम् अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात् संख्याव्य
यादेः अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थम् अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्य
रात्रः द्वयोः रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् अतिक्रांतो रात्रिमतिरात्रः राजाहःसखिभ्यष्टच् एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्या
त् परमराजः अतिराजी कृष्णसखः अह्नष्टखोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र उत्तमाहः द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः तद्धितार्थे
द्विगुः तमधीष्टभृत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहः संवत्सराच्चेति खः लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वा

त.कौ.
२०95

ह्नो ऽ

न्नेहस्मद्राणोरात्रीमहरात्री अन्होऽह्न एतेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशः स्यात्समासांते परे अह्नो
ऽदंतात् अदंतपूर्वपदस्थाद्रेफात् परस्याह्नो नस्य णः स्यात् सर्वाह्णः संख्याताह्नः द्वयोर्भवो द्व्यह्नः कालाद्वन् द्विगो
र्लुगनपत्ये इति ठञो लुक् [illegible]ः स्त्रियामदंतत्वाट्टाप् द्व्यह्ना द्व्यह्नप्रियः तथा द्विगुत्व एकत्वेन स्यात् दीर्घाह्नी प्रा
वृट् एवं चैतद्दर्शमन्त इत्यदंतानुकरणात् क्लीबे नकर्मत्वः प्रातिपदिकांतेति णत्वं चारणाय ह्रस्व आदिपाठस्यावश्य
कत्वात् अदंतादिति नपरकरणान्नेह परागतमहः पराह्नः न संख्यादेः समाहारे समाहारे वर्तमानस्य संख्या
देरह्नादेशो न संख्यादेरिति स्पष्टार्थं द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः त्र्यहः उत्तमैकाभ्यां च आभ्यामह्नादेशो न उत्तम
शब्दोंऽत्यार्थः पुण्यशब्दमाह पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् पुण्याहं सुदिनाहं सुदिनत्वप्रशस्तवाची
एकाहः उत्तमग्रहणमुपोत्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके संख्याताहः अग्राख्यायामुरसः टच् स्यात् अश्वानामुरउ ८७

१८

व अश्वोरसम् मुख्योऽश्वइत्यर्थः अनोश्मायः सरसांजातिसंज्ञयोः टच्स्याज्जातौसंज्ञायांचउपानसम् अमृता

श्मः कालायसम् मंडूकसरसमितिजातिः महानसम् पिंडाश्मः लोहितायसम् जलसरसमितिसंज्ञा ग्रामको

टाभ्यांचतक्ष्णः ग्रामस्यतक्षाग्रामतक्षः साधारणइत्यर्थः कुट्यांभवः कौटः स्वतंत्रः सएवासौतक्षाचकौटतक्षः

अतेःशुनः अतिश्वोवराहः अतिश्वीसेना उपमानादप्राणिषु अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्या

त् आकर्षश्वेवाकर्षश्वः अप्राणिषु किम् वानरः श्वेववानरश्वा उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः चादुपमानात्

उत्तरसक्थम् मृगसक्थम् फलकमिवसक्थि फलकसक्थम् नावोद्विगोः नौशब्दांताद्द्विगोष्टच्

नतुतद्धितलुकि द्वाभ्यांनौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादौ

नलुक् पंचनावप्रियः द्विनावंत्रिनावम् अतद्धितलुकीतिकिम् पंचभिर्नौभिःक्रीतःपंचनौः अर्धाच्च अ

सि·कौ· हीन्वावष्टच्स्यात्नावोर्थंअर्थंनावमक्लीवत्वंलोकात् एवार्थाप्राचां द्विगोरर्थाद्यलायाष्टच्स्यात् द्वित्वारंद्वित्वा
९८ त्रिअर्थलारंअर्द्धखारीद्विविभ्यामंजलेः टज्वास्यात् द्विगौ द्व्यंजलम् द्व्यंजलिम्अतद्धितलुकीत्येवद्वाभ्यामंजलि
96
भ्यांक्रीतःद्व्यंजलिः ब्रह्मणोजानपदाख्यायाम् जाह्मोनात्तत्पुरुषात्टच्स्यात्समासेनजानपदत्वमाख्यायतेचे
त् सुराष्ट्रेब्रह्मासुराष्ट्रब्रह्मः कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् आभ्यांब्रह्मणोवाटच्स्यात्तत्पुरुषे कुत्सितोब्रह्माकुब्रह्मः कु
ब्रह्मा आन्महत तःसमानाधिकरणजातीययोः महतआकारोन्तादेशःस्या
त्समानाधिकरणेउत्तरपदेजातीयेचपरेमहाब्रह्मःमहाब्रह्मामहादेवःमहाजातीयःसमानाधिकरणेकिम्
महतःसेवामहत्सेवालाक्षणिकंविहायप्रतिपदोक्तःसन्महदितिसमासोग्रहीष्यतइतिचेन्न महाबाहुर्नस्या
त् तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषानेहप्रवर्त्ततेसमानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् ९८

आदितियोगविभागात्त्वम् प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा एकादश महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे
कृते आत्वम् महाजातीया महद्दात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्याने पुंवद्भावश्च असमानाधिकरणार्थमिदम्
महतो महत्या वा घासः महाघासः महाकरः महाविशिष्टः अष्टनः कपाले हविषि अष्टाकपालः गवि च
युक्ते गोशब्दे परे युक्तेऽर्थे गम्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः अष्टागवं शकटम् अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राजितियो
गविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा द्व्यष्टनः सं
ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः आत्स्यात् द्वौ च दश च द्वादश द्व्यधिका दशेति वा द्वाविंशतिः अष्टाविंशतिः अब
हुव्रीह्यशीत्योः किम् द्वित्राः द्व्यशीतिः प्राक्शतादित्युक्तम् नेह द्विशतम् द्विसहस्रं त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्र
यस्स्यात्पूर्वविषये त्रयोविंशतिः बहुव्रीहौ तु त्रिदशास्त्रिदशाः सुजर्थे बहुव्रीहिः अशीतौ तु त्र्यशीतिः प्राक्

सि॰ कौ॰ ९७
97

शतादिष्वेव त्रिशतम् त्रिंसदन्त्रम् विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदा
दौ परे द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् ए
वं पंचाशत् षष्टिसप्ततिनवतिषु एकादिश्चैकस्य चादुक् एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च न
ञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः अनुनासिकविकल्पः एकेनन विं
शतिः एकान्नविंशतिः एकाद्नविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धा
सु वेति वक्तव्यम् षोडन् षोडश षोढा षड्धा परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः एतयोः परपदस्येव लिंगं स्यात् कु
क्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ अर्धपिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः
पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः अलंकुमार्यै अलंकुमारी अतएव

९७ सि॰

त्तापकात्समासः निष्कौशाम्बिः पूर्ववदश्ववडवौ द्विवचनमतन्त्रं अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः रात्राह्ना
हाः पुंसि एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽयं परत्वात्समाहारे नपुंसकतां वा
धते अहोरात्रः रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः पूर्वाह्णः द्व्यहः सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् द्विरात्रं त्रिरात्रम् गणरात्रम्
अपथं नपुंसकम् तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र तु अपथो देशः कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह अपन्थाः अर्धर्चाः पुंसि
च अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः अर्धर्चः अर्धर्चम् ध्वजः ध्वजम् एवं तीर्थशरीरमण्डपपीयूषदेह अं
कुशकलशइत्यादि जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति ब्राह्मणाः
पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः अस्मदो द्वयोश्च एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात् वयं ब्रूमः पक्षे अहं
ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा सविशेषणस्य प्रतिषेधः पटुरहं ब्रवीमि फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे द्वित्वे बहु

सि॰ कौ॰
98

तत्प्रयुक्तंकार्यंवास्यात् पूर्वेफल्गुन्यौपूर्वाफल्गुन्यः पूर्वेप्रोष्टपदेपूर्वाःप्रोष्टपदाःनक्षत्रेकिम् फल्गुन्यौमाणविके
तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यम् बहुत्वंद्वित्ववद्भवति तिष्यश्चपुनर्वसूचतिष्यपुनर्वसू
तिष्येतिकिम् विशाखानुराधाः नक्षत्रेतिकिम् तिष्यपुनर्वसवोमाणवकाः सनपुंसकम् समाहारेद्विगु
र्द्वंद्वश्चनपुंसकंस्यात् परवल्लिंगापवादः पंचगवम् दंतोष्ठम् अकारांतोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियामिष्टः पंच
मूलीआबंतोवापंचखट्वीपंचखट्वं अनोनलोपश्चवावाच्यः द्विगुःस्त्रियाम् पंचतक्षम् पंचतक्षी पात्राद्यंत
स्यन पंचपात्रम् त्रिभुवनम् चतुर्युगम् पुण्यसुदिनाभ्यामह्नःक्लीबतेष्टा पुण्याहम् सुदिनाहम् पथःसंख्या
व्ययादेः संख्याव्ययादेःपरःकृतसमासांतपथप्राक्क्लीबमित्यर्थः त्रयाणांपंथाःत्रिपथम् विरूपःपं
थाःविपथम् कृतसमासांतग्रहणान्नेहसुपंथाः सामान्येनपुंसकम् मृदुपचति प्रातःकमनीयम् तत्पुरु

योऽनञ्कर्मधारयः अधिकारोयम् संज्ञायां कंथोशीनरेषु कंथान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्सा चेदुशीनरदे
शोत्पन्नायाः कंथायाः संज्ञा सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कंथा सौशमिकंथम् संज्ञायां किम् वीरण
णकंथाः उशीनरेषु किम् दाक्षिकंथा उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च
तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेद्व्याख्यातुमिष्यते पाणिनेरु
पज्ञा पाणिन्युपज्ञम् ग्रंथः नंदोपक्रमम् द्रोणः छाया बाहुल्ये छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदा
र्थबाहुल्ये इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् विभाषा सेनेति विकल्पस्यापवादः इक्षुच्छायानिषादिन्य इति त्वा
समंतान्निषादिन्य इत्याङः प्रश्लेषो बोध्यः सभा राजामनुष्यपूर्वा राजपर्यायपूर्वो मनुष्यपूर्वश्च सभा
न्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् इनसभम् ईश्वरसभम् पर्यायस्यैवेष्यते नेह राजसभा चंद्रगुप्तसभा अम

सि. कौ.

५१

९९

नुष्यशब्दोरूढ्यारक्षःपिशाचादीनाह रक्षःसभम् पिशाचसभम् अशाला च संघातार्थायासभायास्तदन्तस्तत्पु

रुषः क्लीबं स्यात् स्त्रीसभम् स्त्रीसंघातइत्यर्थः अशाला किम् धर्मसभाधर्मशालेत्यर्थः विभाषासेनासुरा

च्छायाशालानिशानाम् एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबंवास्यात् ब्राह्मणसेनंब्राह्मणसेनायवसुरंयवसुराकुड्य

च्छायम् कुड्यच्छायागोशालम् गोशाला श्वँकारो यम् द्वितीयाश्रितेत्यादिनायस्यत्रिकस्यविशिष्यस

मासोनोक्तः सशेषः प्रथमान्तमित्यर्थः अनेकमन्यपदार्थे अनेकंप्रथमान्तमन्यस्यपदस्यार्थेवर्त्तमानं

वासमस्यतेसबहुव्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थेबहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामितिचफलितम्

प्राप्तमुदकंयंप्राप्तोदकोग्रामः ऊढरथोनड्वान् उपहृतपशूरुद्रः उद्धृतौदनास्थालीपीताम्बरोहरिः वीर

पुरुषोग्रामः प्रथमार्थेतुनवृष्टेदेवेगतः व्यधिकरणानामपिनपंचभिर्भुक्तमस्य प्रादिभ्योधातुजस्यवा ५१

निशं [illegible] [illegible]
[illegible] इत्
[illegible]
[illegible] सेना परम[illegible]
[illegible]
[illegible] बहुव्रीहिः [illegible]

च्यो वा चोत्तरपदलोपश्च प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः नञस्त्यर्थानां वोत्तरपदलोपः अविद्यमानपुत्रः अपु
त्रः अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् अस्तिक्षीरा गौः स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधि
करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात् पं
चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् तस्य प्रवृत्तिनिमित्ते यद्युक्तं पुंस्त्वं तस्मात्परस्य ऊङभावो यत्र तथाभूतस्य
स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च
परतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः चित्रा गावो यस्येति लौकिके विग्रहे चित्रा अस् गो अस् गो अस् गो अस् इ
ति अलौकिकविग्रहे चित्रगुः रूपवद्भार्यः चित्राजरतीगौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनां बहुव्री
हिः अत्र केचित् चित्राजरतीगुः जरतीचित्रागुर्वा एवं दीर्घतन्वीजंघः तन्वीदीर्घजंघः त्रिपदे बहुव्री

सि॰कौ॰
९२
100

हौप्रथमेनपुंवत् उत्तरपदस्यमध्यमेनव्यवधानात् द्वितीयमपिनपुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरप
दशब्दोहिसमासस्यचरमावयवेरूढः पूर्वपदशब्दस्तुप्रथमावयवेइतिवदंतिवस्तुतस्तुनेहपूर्वपदमा
क्षिप्यते आनङृतइत्यत्रयथातेनोत्तरपदस्यपुंवदेवचित्राजरद्गुरित्यादि अतएवचित्राजरत्यौगावौय
से निर्देशगर्भेपिचित्राजरद्गुरितिभाष्यम् कर्मधारयपूर्वपदेतुद्वयोरपिपुंवत् जरच्चित्रगुःकर्म
धारयोत्तरपदेतुचित्रजरद्गवीकः स्त्रियाःकिम् ग्रामणिकुलेदृष्टिरस्यग्रामणिदृष्टिःभाषितपुंस्का
त् किंगंगाभार्यःअनङ्किम् वामोरूभार्यःसमानाधिकरणेकिम् कल्याण्याःमाताकल्याणी
मातास्त्रियांकिम् कल्याणीप्रधानेयस्यसकल्याणीप्रधानःपूरण्यांतुअप्पूरणीप्रमाण्योः पूरणा
र्थंप्रमाणंतेयत् स्त्रीलिंगेतदंतात्प्रमाण्यंतात्चबहुव्रीहेरप्स्यात् कल्याणीपंचमीयासांरात्रीणांताःक ९२

ल्याणीपंचमारात्रयः स्त्रीप्रमाणीयस्य सस्त्रीप्रमाणः पुंवद्भावनिषेधः अप्रत्ययस्य प्रधानपूरणीमेवरा

त्रिः पूरणीवाच्याचेत्युक्तोदाहरणेत्वाख्या अन्यत्रतु नद्यन्तस्य नद्युत्तरपदात्संदेतोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्या

त् पुंवद्भावः केणः कपरे ह्रस्वः स्यात् इति प्राप्ते नकपि कपिपरे ह्रस्वो न स्यात् कल्याणीपंचमीकः प

तः अत्र निरोहितावयवभेदस्य पतस्यान्यपदार्थतया रात्रिः प्रधानं बहुकर्तृकः अप्रियादिषु किम् क

ल्याणीप्रियः प्रियामनोज्ञकल्याणीसुभगादुर्भगाभक्तिः सचिवास्वसाकांताक्षांतासमाचपलादुहिता

वामा अबलातनयासामान्येनपुंस्कस्य दृढभक्तिर्यस्य सदृढभक्तिः स्त्रीत्वविवक्षायांतु दृढाभक्तिः तसि

लादिष्वाकृत्वसुच तसिलादिषु कृत्वसुजंतेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् परिगणनं कर्त्तव्यम् अव्याप्

तिव्याप्ति परिहाराय तत्र तसेन्तरम त्रपोचरट् जातीयरो कल्पप देशीयरो रूपप्पाशपो थाल् तिलध्यैनो

बह्वीषु बहुत्र बह्वतः दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा यरूपेति वक्ष्यमाणो द्दलः परत्वात्तु बह्वावेवाथनेपह्नि
रापह्नितमापट्जातीयाद्दर्शनीयकल्पादर्शनीयदेशीयादर्शनीयरूपादर्शनीयपाशावह्नथाप्रशाला
हृकीहृकलिः अजाभ्योऽदिता अजघ्या शांसिवह्वल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः बह्वीभ्यो देहि बह्वशः अल्पशः त्व
तलोर्गुणवचनस्य शुक्लायाभावः शुक्लत्वम् शुक्लता गुणवचनस्य किम् कर्त्र्याभावः कर्त्रीत्वं शर
दः कृतार्थं तेस्यादौ तसमासमेन पुंस्कम् भस्याढे तद्धिते हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् अढेति किं रोहणो
यः स्त्रीभ्यो ढगिति ढोत्र मह्यते अग्नेर्ढगिति ढक्तु पुंवदेव आग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्याग्ने
यः सपत्नीशब्दस्त्रिधा शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनीपकः समानः पतिर्यस्या इति
सौ. विग्रहे विवाहनिबंधनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यं स्त्रं लिंगविशिष्टपरिभाषया पत्न्युत्तरपदलक्षणो ण्य ९३
१ लिंगो द्वितीयस्यामि पर्यायपतिशब्देन भावितपुंस्कत्वं तीयः आद्ययोः शिवाद्यण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः तृतीयात्तु ९

वचनत्वात् शिवादेरूढयोरेव ग्रहणात् सापत्नः ठक्छसोश्च भवत्याश्छात्राभावत्काः भवदीयाः एतद्वार्त्तिकमे
कतद्धिते चेति सूत्रे च न कर्त्तव्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्यागतार्थत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यति
सर्वकाभार्यायस्य सर्वकभार्यः सर्वप्रियः अस्मादिपूर्वस्यैवेदम् भस्त्रैषाद्वेति लिंगात् नेनाकचि पक्षे बहू
नोचन सर्विका सर्वाः कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् मृग्याः पदम् मृगपदम् मृगक्षी
रम् काकशावः क्यङ्मानिनोश्च एतयोः परतः पुंवत् एनीवाचरति एतायते श्येनीवाचरति श्येनायते स्वभि
न्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः न कोपधायाः
कोपधाया न पुंवत् पाचिकाभार्यः रसिकाभार्यः मद्रिकायते मद्रिकामानिनी कोपधप्रतिषेधे तद्धित
वुग्ग्रहणम् नेह पाकाभार्या यस्य स पाकभार्यः संज्ञापूरणोश्च अनयोर्न पुंवत् दत्ताभार्यः दत्तामानि

सि॰ कौ॰
९४
102

नीदीनक्रियानिमित्तःस्त्रियांपुंसिचसंभवतोयमितिभाषितपुंस्कत्वमस्तिपंचमीभार्यःपंचमीपाशा वृद्धिनिमित्तस्य
चतद्धितस्यारक्तविकारे वृद्धिशब्देनविहितायावृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदंतास्त्रीनपुंवत् स्रौ
घ्नीभार्यःमाथुरीपतेमाथुरीमानिनीवृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यःतद्धितस्य किम् मध्यमभार्यःतद्धित
स्य किम् काण्डलावभार्यःवृद्धिशब्देनकिम् तावद्भार्यःरक्तेऽन्तकाषायीकंथायस्यसकाषायकंथःविकारेतुहै
मस्रूचिकःवृद्धिशब्देनप्रतिषेधोपधान्नाभावादिहपुंवत् वैयाकरणभार्यःसौवश्वभार्यःस्वांगाच्चेतः स्वांगाद्य
ईकारस्तदंतास्त्रीनपुंवत् सुकेशीभार्यःस्वांगात्किम् पटुभार्यःईतःकिम् अकेशभार्यः अमानिनीतिवक्तव्य
म् सुकेशमानिनी जातेश्च जातेःपरोयःप्रत्ययस्तदंतंनपुंवत् शूद्राभार्यःब्राह्मणीभार्यःसौत्रस्यैवायंनिषे
धःनेहहस्तिनीनांसमूहोहास्तिकमित्यत्रभस्याढेतद्धितेइतिभवत्येवसंख्यायाश्चयासन्नादूराधिकसंख्याःसंख्येये ९४

ख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यंते स बहुव्रीहिः दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः नव एकादश वेत्यर्थः ब
हुव्रीहौ संख्येये डजिति वक्ष्यमाणो डच् तिविंशतेर्डिति विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति आसन्नविंशाः
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः अदूरत्रिंशाः अधिकचत्वारिंशाः द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः द्विरावृत्ता दश द्विदशाः विंशति
रित्यर्थः दिङ्नामान्यन्तराले दिशां नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोन्तरालं दक्षि
णपूर्वा नामग्रहणाद्यौगिकानां न ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालम् तत्रतेनेदमिति सरूपे सप्तम्यंते ग्रहण
विषये सरूपे पदे तृतीयांते च प्रहरणविषये इदं युद्धमित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः इतिश
ब्दादये विषयविषयविशेषो लभ्यते अन्येषामपि दृश्यते दीर्घः इत्यनुवर्त्तते इच् कर्मव्यतिहारे बहुव्री
हौ पूर्वपदांतस्य दीर्घः इच् समासांतो वक्ष्यते तिष्ठद्गुः प्रभृतिषु इच् प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्य

यत्नेन केशाकेशि मुसलामुसलि दंडादंडि प्रहृत्य केशाकेशि दंडादंडि प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि दंडादंडि मुष्टामुष्टि ओर्गुणः ३
वार्णीतस्य भस्य गुणः स्यात् तद्धिते अयादेशः वाहूवाहवि ओरोरिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनि
त्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायंभुवमित्यादि सिद्धं सरूपे किम् हलेन मुशलेन तेन सहेति तुल्ययोगे तुल्ययोगे वचनं मा
नेम हैमेपत्ताननीयांतेन प्रागवत् वोपसर्जनस्य बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सस्याद्वा पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा
आगतः तुल्ययोगवचनं प्रायिकं सकर्मकः सलोमकः प्रकृत्याशिषि सहस्य सः प्रकृत्या स्यादाशिषि स्वस्ति राज्ञे स
हपुत्राय सहामात्याय अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् सगवे सवत्साय सहलाय बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणा
त् संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् उपदशाः अबहुगणात् किम् उपबहवः उपगणाः अत्र संख्येये विशेषः स
ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यम् निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतोंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः ९५

त्वङ्गः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच् व्यत्ययेन षष्ठी स्वांगवाचिसक्थ्यंताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् दीर्घसक्थि
नीयस्य समसक्थ्यः जलजाक्षी स्वांगात्किम् दीर्घसक्थि शकटम् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः अक्ष्णोदर्शनादिमच्
अंगुलेर्दारुणि अंगुल्यंताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् दारुण्यर्थे पंचांगुलयो यस्य तत् पंचांगुलं दारु अंगुलीसदृशा
वयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठमुच्यते बहुव्रीहेः किम् द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुला यष्टिः तद्वितार्थेति तत्पुरुषे
तत्पुरुषस्यांगुलेरिति च दारुणि किम् पंचांगुलिर्हस्तः द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः आभ्यां मूर्ध्नः षः स्यात् बहुव्रीहौ द्विमू
र्धः त्रिमूर्धः नेतुर्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः पुष्यनेत्राः अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः आ
भ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ अंतर्लोमः बहिर्लोमः अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् नासिकांताद्बहुव्री
हेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् पूर्वपदात्संज्ञायामगः णत्वमदस्यान्निमित्तात्पर

सि॰ कौ॰ स्थनस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः खरणसः अगः किम् ऋचामयनम् ऋग
५८ यनम् ऋग् गयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति प्रत्याख्यातं भाष्ये अस्थूलात् किम्
104 स्थूलनासिकः खुरखराभ्यां वा नस् खुरणाः खरणाः पक्षेऽजपीष्यते खुरणसः खरणसः उपसर्गाच्च प्रा
देर्यो नासिकाशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च असंज्ञार्थं वचनम् उन्नता नासिका अस्य
उन्नसः उपसर्गादनोत्परइति सूत्रं तद्रक्षाभाष्यकारस्त्वाह उपसर्गाद्बहुलम् उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो
नस्य णः स्याद्बहुलम् प्रणसः वेर्ग्रो वक्तव्यः विगता नासिका अस्य विग्रः ख्यश्च विख्यः कथं तर्हि विनसा ह
तबांधवा इति भट्टिः विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणी
पदाजपदप्रोष्ठपदाः एते बहुव्रीहावच् प्रत्ययांता निपात्यंते शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः शो ५८

भने द्विवाम्नदिवः शारिकुक्षिवक्षाद्विरस्पशारिकुक्षः चतस्रोऽश्रयो यस्य स चतुरश्रः एण्या इव पादा अस्य एणीपदः अजप
दः प्रोष्ठो गौः तस्येव पादा अस्य प्रोष्ठपदः नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् अच् स्यात् अहलः द्विहलिः
असक्थः असक्थिः एवं दुःसुभ्यां शक्तेरिति योगे तद्गे अशक्तः अशक्तिः नित्यमसिच् प्रजामेधयोः न
ञ्दुःसुभ्यः इत्येव अप्रजाः दुःप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः धर्मादनिच् केवलात् केवलात्पूर्वपदा
द्यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् कल्याणधर्मा केवलात् किम् परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहु
व्रीहौ मा भूत् स्वशब्दो हीह न केवले पूर्वपदे किं तु मध्यमस्यादापेदिकं संदिग्धसाध्यधर्मसादौ तु कर्मधा
रय पूर्वपदो बहुव्रीहिः एवं परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् पूर्वपदं तु
बहुव्रीहिणाऽप्यभिप्रेत जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः जंभेति कृतसमासांतो निपात्यते जंभो भक्ष्यं दंतो च

सि॰ कौ॰
श्री
105

शोभनौजंभौयस्यसुजंभाः स्वहरितजंभातृणंभक्ष्यंयस्यतृणमिवदंता अस्येतिवातृणजंभा एवंसोमजंभा स्वा
दिभ्यः किम् पतितजंभः दक्षिणेर्मालुब्धयोगे दक्षिणेऽर्मंव्रणंयस्यदक्षिणेर्मामृगः व्याधेनकृतव्रणइत्यर्थः
इच्चकर्मव्यतिहारे कर्मव्यतिहारेयोबहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात्समासांतः केशाकेशिमुशलामुशली द्विदण्ड्यादि
भ्यश्च तादर्थ्येचतद्धर्म्या एषांसिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययःस्यात् द्वौदंडौयस्मिन्प्रहरणेतत् द्विदंडी द्विमुसली
उभाहस्ति उभयाहस्ति प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः आभ्यांपरयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशःस्यात् बहुव्रीहौ प्रगतेजा
नुनीयस्यप्रज्ञुः ऊर्ध्वाद्विभाषा ऊर्ध्वज्ञुःऊर्ध्वजानुः धनुषश्च धनुरंतस्यबहुव्रीहेरनङादेशःस्यात् शार्ङ्गधन्वा
वासंज्ञायां शतधन्वा शतधनुः जायायानिङ् जायांतस्यबहुव्रीहेर्निङादेशःस्यात् लोपोव्योर्वलि वकारयका
रयोर्लोपः स्याद्वलिपुंवद्भावः युवतिर्जायायस्ययुवजानिः गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः एभ्योगंधस्येकारों ९६

तादेशःस्यात् उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधिःसुरभिगंधिः सेमिनदेकांतग्रहणं एकांतमेकदेश एव अवि
भागेनलक्ष्यमाणाङ्मत्वर्थः सुगंधिपुष्पं सलिलंवसुगंधिर्वायुः नेहशोभनागंधाद्रव्याएयस्यशोभनगुणो
कः अल्पाख्यायां अयस्यगंधोलेशोयस्मिन्सूपगंधि भोजनंघृतगंधोगंधकआमोदेलेशोसेवयथा
वंयोरितिविश्वः उपमानाच्च पद्मस्येवगंधोऽस्यपद्मगंधिः पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यः हस्त्यादिवर्जितादु
पमानात्परस्यपादशब्दस्यलोपःस्याद्बहुव्रीहौस्यातिहारेणायंसमासांतःव्याघ्रस्येवपादावस्यव्याघ्रपात्
अहस्त्यादिभ्यःकिम् हस्तिपादःकुसूलपादः कुंभपदीषुच कुंभपद्यादिषुपादस्यलोपोङीचनिपा
त्यतेस्त्रियां पादःपत् कुंभपदीस्त्रियांकिम् कुंभपादः संख्यासुपूर्वस्य पादस्यलोपःस्यात् समासां
तेबहुव्रीहौ द्विपात् सुपात् वयसिदंतस्यदतृ सुदती वयसिकिम् द्विदंतःकरीसुदंतः स्त्रियांसंज्ञायां

सि॰ कौ॰
९८
106

दंतस्यदतृसमासांतोबहुव्रीहौ अयोदती फलदती संज्ञायांकिम् समदंती विभाषाश्यावारोकाभ्याम्
दंतस्यदतृबहुव्रीहौ श्यावदन् श्यावदन् श्यावदंतः अरोकदन् अरोकदंतः अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्य
श्च एभ्योदंतस्यदतृवा कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रदंतः ककुदस्यावस्थायांलोपः अजातककुत् पूर्ण
ककुत् त्रिककुत्पर्वते त्रीणिककुदान्यस्यत्रिककुत् संज्ञैषापर्वतविशेषस्यत्रिककुदोन्यः उद्विभ्यांका
कुदस्य उत्काकुत् विकाकुत् तालुकाकुदम् पूर्णाद्विभाषा पूर्णकाकुदः पूर्णकाकुत् सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः
सुदुर्भ्यांहृदयस्यहृद्भावोनिपात्यते सुहृन्मित्रम् दुर्हृदमित्रः अन्यत्रसुहृदयः दुर्हृदयः उरःप्रभृतिभ्यः
कप् व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः द्विपुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीरिति एकवचनांतानियान्येतेद्विवच
नबहुवचनांतेभ्यः शेषाद्विभाषेतिविकल्पेनकप् द्विपुमान् द्विपुमान् द्विपुंस्कः अर्थान्नञः किम् अपा ९८

र्थे इनः स्त्रियां बहुदंडिका नगरी अनिनस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंति बहुवा
ग्मिका स्त्रियां किं न बहुदंडी बहुदंडिको ग्रामः शेषाद्विभाषा अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहे
कप् वा महायशस्कः महायशाः अनुक्तेत्यादि किम् व्याघ्रपात् सुगंधिः प्रियपथः शेषाधिकारस्यात् किम्
उपबहवः उत्तरपूर्वा सपुत्रः तेनादिना शेषग्रहणाद्वोर्थद्वयपरः आपोन्यतरस्यां कपि आवंतस्य ह्रस्वो वा स्या
त् बहुमालकः कवभावे बहुमालकः कवभावे बहुमालः न संज्ञायां शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात् सं-यां विश्वे
देवा अस्य विश्वदेवः ईयसश्च ईयसंतोत्तरपदान्न कप् बहवः श्रेयांसो अस्य सः बहुश्रेयान् गोस्त्रियोरि
ति ह्रस्वे प्राप्ते ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं बहवः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी बहुव्रीहेः किम् अतिश्रेयसिः वं
दिते भ्रातुः पूजितेर्थे यो भ्राता तदंतान्न कप् स्यात् प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता सुभ्राता सुभ्राता न पूज

नाडीतिनिषेधस्तुबहुव्रीहौसम्प्रयुज्यतेमाभूदित्यतःप्रागेवेतिवक्तव्येवंरितेकिम् मूर्खश्रोत्रकः नाडीतंत्र्योःस्वांगे स्वांगे
यौनाडीतंत्रीशब्दौतदंतकप्नस्यात् बहुनाडिःकायःबहुतंत्रीग्रीवातंत्रीधमनीस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावहृस्वोन
स्वांगेकिम् बहुनाडीकःस्तंभःबहुतंत्रीकावीणा निष्प्रवाणिश्चकवभावोत्रनिपात्यते प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्यु
ट् प्रवाणीतंतुवायशलाकानिर्गताप्रवाणीअस्यनिष्प्रस्यनिष्प्रवाणिःपटःसमाप्तवानःनवइत्यर्थः स
प्तमीविशेषणेबहुव्रीहौ सप्तम्यंतंविशेषणंचबहुव्रीहौपूर्वंप्रयोज्यंकंठेकालः अतएवज्ञापकाद्व्यधिक
रणपदोबहुव्रीहिः चित्रगुः सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं सर्वश्वेतःद्विशुक्लःमिथोनयोःसमासेसंख्या
पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् द्व्यन्यः संख्यायाअल्पीयस्याः द्वित्राः द्वंद्वेपि द्वादश वाप्रियस्य गडुप्रियः प्रि
यगडुः गड्वादेःपरासप्तमी गडुकंठः क्वचिन्न वहेगडुःनिष्ठा निष्ठांतंबहुव्रीहौपूर्वंस्यात् कृतकृत्यः जातिका ९९

लत्ववालिभ्यः परानिशावाच्या सारंगजग्धी मासजाता कुवजाता प्रायिकंचेदं कृतकटः पीतोदकंः वाहि
ताग्न्यादिषु ग्राहिताग्निः अग्न्याहितः आकृतगणोयं प्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठासप्तम्यौ अस्युद्यतः दंडपाणिः
कुचित्राविधृतासिः इतिबहुव्रीहिः चार्थेद्वंद्वः अनेकंसुबंतंचार्थेवर्त्तमानंवासमस्यते समस्तं द्वंद्वः
समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः
अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेअन्वाचयः मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः समूहः समाहारः तत्रेश्वरंगुरुंच
भजस्वेतिसमुच्चयेभिक्षामटगांचानयेचनसमासोसामर्थ्यात् धवखदिरौसंज्ञापरिभाषं अनेकोक्ते
होतृपोतृनेष्टोद्गातारः द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वंकृत्वापुनर्द्वंद्वे होतापोतानेष्टोद्गातारः राजदंतादिषुपरं एषु
एवंप्रयोगागार्हपत्येसात दंतानांराजाराजदंतः धर्मादिष्वनियमः अर्थधर्मौ धर्मार्थौ जंपती दंपती

यावतां नायासात्तुसजेभावोद्वंभावेप्यनियमस्ते आकृतिगणोयं द्वंद्वेघि द्वंद्वेघिसंज्ञकस्यपूर्वंस्यात् हरिश्च
रश्चहरिहरौ अनेकप्राप्तावेकत्रनियमोऽनियमःशेषेहरिगुरुहराः हरिहरगुरवः अजाद्यदंतम् द्वंद्वे
द्वेपूर्वंस्यात् ईशकृष्णौ बहुष्वनियमः अश्वरथेंद्राः इंद्राश्वरथाः घोतादजाद्यदंतंविप्रतिषेधेन इंद्रा
ग्नी अल्पाच्तरं शिवकेशवौ ऋतुनक्षत्राणांसमाक्षराणामानुपूर्व्येणहेमंतशिशिरवसंताः कृत्तिका
रोहिण्यौ समाक्षराणांकिम् ग्रीष्मवसंतौ लघ्वक्षरंपूर्वं कुशकाशं अभ्यर्हितंच तापसपर्वतौ वर्णा
नामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुर्ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानाम्
सर्वोद्वंद्वएकवत्स्यात् पाणिपादं मार्दंगिकपाणविकम् रथिकाश्वारोहं समाहारस्यैकत्वादेकत्वे
सिद्धेनियमार्थंप्रकरणं प्राण्यंगादीनांसमाहारएवयथास्यात् अनुवादेचरणानां द्वंद्वएकवत्स्यात् सिद्धस्या १००

पत्याशे सोपोलुङ्तिवकार्थे कुदगानि कटकालापं प्रत्यष्टाकठकौथुमं अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं यजुर्वेदे वि॰
हितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिंगानां द्वंद्व एकवत्स्यात् अर्काश्वमेधम् अध्वर्युक्रतुः किम् इषुवज्रौ
सामवेदे विहितौ अनपुंसकं किं राजसूयवाजपेये अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानां अध्ययने
न प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वंद्व एकवत् पदकक्रमकं जातिरप्राणिनां प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकं
वत् धानाशष्कुलि प्राणिनां तु विट्शूद्राः द्रव्यजातीनामेव नेह रूपरसौ गमनाकुंचने जातिप्राधान्य एवा
यमेकवद्भावः द्रव्यविशेषविवक्षायां न बदरामलकानि विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः ग्रामवर्ज्जनदी
देशवाचिनां भिन्नलिंगानां समाहारे द्वंद्वः स्यात् उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति गंगा च शोणश्च गंगाशो
णं कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रं भिन्नलिंगानां किं गंगायमुने मद्रकेकया अग्रामाः किं जांबवं नग

सि॰कौ॰ रे शालूकिनीग्रामः जांबवशालूकिन्यौ क्षुद्रजंतवः एषां समाहारे द्वंद्वः स्यात् यूकालिक्षं आनकुलात् क्षुद्रजं
११ तवः येषां च विरोधः शाश्वतिकः एषां प्राग्वत् अहिनकुलं गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ परत्वात् विभा
109 षा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते शूद्राणामनिरवसितानां शूद्राणां प्राग्वत् तक्षायस्कारं पात्राद्
बहिष्कृतानां तु चंडालमृतपाः गवाश्वप्रभृतीनि च यथोच्चारितानि साधूनि गवाश्वं दासीदासमि
त्यादि विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां वृक्षादीनां सप्तानां द्वं
द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वंद्वत्रयं च प्राग्वत् वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं प्लक्षन्यग्रोधाः रुरुपृषतं रु
रुपृषताः कुशकाशं कुशकाशाः व्रीहियवं व्रीहियवाः दधिघृतं दधिघृते गोमहिषं गोमहिषाः
शुकबकं शुकबकाः अश्ववडवं अश्ववडवौ पूर्वापरं पूर्वापरे अधरोत्तरं अधरोत्तरे फलसेनावनस्पतिमृ ११

गशकुनिष्वङ्गेनयास्यरणानां वङ्गप्रोक्तुनिरेव द्वंद्व एकवदिति वाच्यं बदराणि चामलकानि च बदरामलकं
जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः नेह च बदरामलके रथिकाश्वारोहौ सेनाङ्गत्वात्क्तो यो द्वन्द्वादि विभाषावृक्षे
तिसूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं पशुग्रहणं हस्त्यश्वादि
षु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वंद्वः अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमा
र्थं मृगशकुनिग्रहणं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि अश्ववडवग्रहणं द्विपदेन प्रसकार्थं अन्यथा पर
त्वात् पूर्वपदस्य वडवेति स्यात् विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एक
वद्वा स्यात् वैकल्पिकः समाहारे द्वंद्वश्चार्थ इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवा
चिनामेवेति नियमार्थमिदं तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव शीतोष्णे उदके स्तः विप्रतिषिद्धं किम् नं

सि·कौ
१२
110

दकपावतनं इहपातिकः समाहारद्वंद्वोद्वेभवत्येव न द्धिपयआदी नि एतानि नैकवत्स्युः दधिपयसी
इध्मावर्हिषी निपातनात् दीर्घः हकारामेवाश्चनसे अधिकरणैतावत्त्ववहुत्वसंख्यावगमेएकवद्वेति
नियमोनस्यात् दृषदंतोष्ठाः विभाषासमीपे अधिकारणेतावत्त्वसामीप्येनयरिच्छेदेसमारयवेन्ने
वेरू पोनियमोवास्यात् उपदशादंतोष्ठं उपदशादंतोष्ठाः आनङृतो द्वंद्वे विद्यायोनिसंबंधवाचि
नामृदंतानांद्वंद्वे आनङ्स्याद् उत्तरपदेपरे होतापोतारौ होतृपोतृनेष्टोद्गातारः मातापितरौ पुत्रेमत
रस्याभिज्ञतोमेदूकसृमापुत्रइत्यन्वयवृत्तेः पितापुत्रौ देवताद्वंद्वेच उद्गोत्तरपदेपरे आनङ् मित्रावरुणौ
वायुशब्दप्रयोगेप्रतिषेधेः अग्निवायूवाय्वग्नी पुनर्द्वंद्वग्रहणात्प्रसिद्धसाहचर्यस्येपरिग्रहार्थंतेनब्रह्म
प्रजापतीइत्यादौनानङ् एतद्धिनैकहविर्भागित्वेनश्रुतंनापिलोकेप्रसिद्धंसाहचर्यं इंद्राग्नीसोमवरुणा १२

यौः देवताद्वंद्व इत्येव अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः अग्नेः परेषां मिषांसस्य षः स्यात्समासे अग्निवरुणौ इद्वृद्धौ वृद्धिमत्यु
रपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे अग्नामारुतौ देवतास्य आग्निमारुतं कर्म अग्नीवरुणौ देवतास्य आ
ग्निवरुणं देवताद्वंद्वे च उभयपदवृद्धिः अलौकिके वाक्ये आनङः ईत्वे च वा पितामहः वृद्धौ किम् आग्नेंद्रः ने
द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः विसोमन अग्नावैष्णवं दिवो द्यावा देवताद्वंद्वे उत्तरपदे द्यावाभूमी द्या
वाक्षामे दिवसश्च पृथिव्यां दिवश्चेति चात् द्यावा आदेशः कारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूत् इत्यर्थं द्यौश्च पृथि
वी च दिवस्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ छंदसि दृष्टानुविधि द्यावा चिदस्मै पृथिवी स्विदस्पृथिव्याः इत्यत्र परका
रा विसर्गे पदे उषासोषसः उषस् शब्दस्य उषासादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे उषासासूर्यं मातरपितरावुदीचा
मुदीचां किं मातापितरौ द्वंद्वात् चुदषहांतात् समाहारे चवर्गांताद्दषहांताच्च द्वंद्वात् टच् स्यात् समाहारे वाक्

त्वचं त्वक्स्रजं शमीदृषदं वाक्त्विषं छत्रोपानहं समाहारे किं प्रावृट्शरदौ इति द्वंद्वः अथैकशेषः सरूपाणां रा
मौ रामाः विरूपाणामपि समानार्थानां वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडौ कुटिलदंडौ वृद्धो यूना तल्लक्षण
श्चेदेव विशेषः यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् गार्ग्यश्च गार्ग्या
यणश्च गार्ग्यौ वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ यूना किम् गर्गगार्ग्यौ तल्लक्षणः किम् गावित्तिः भागवित्ति
कौ कृत्स्ने किम् गार्ग्यवात्स्यायनौ स्त्री पुंवच्च यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् गार्गी च
गार्गीयणौ च गर्गाः अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक् दाक्षायणश्च दाक्षाः पुमान्स्त्रिया स्त्रि
या सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् हंसी च हंसश्च हंसौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् भ्रा
ता च स्वसा च भ्रातरौ पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् अक्लीबेन सहोक्तौ

क्तौ वं शिष्यते तच्चेद्वाचकवत्स्यात् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् भ्रातृः पदः स्वसृस्त्रीपदी भ्रातृवत्स्त्रंतदिदंस्

कृतानीमानि स्वसृदुहितृनि पितामात्रा मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते माता च पिता च पितरौ मातापितरौ

श्वशुरः श्वश्र्वा श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् सर्वैः स

होक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते स च देवदत्तश्च तौ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते स च यश्च

यौ पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम् स च यश्च तौ त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि सा च देवद

त्तश्च तौ तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसके शिष्यते तच्च देवदत्तश्च ते

अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ तच्च सा च अर्द्धं

पिप्पल्यौ ते ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री पशुसंघविवक्षायां स्त्री शिष्यते पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः

सि॰ कौ॰ ९४ गावश्चमाः ग्राम्येतिकिम् रुरवश्चमेपशुषुकिम् ब्राह्मणाश्चमेसंघेषुकिम् एतौगावौ अतरुणेषुकिम् वत्सा

112 इमे अनेकशफेष्विति वाच्यम् अश्वाश्चमेइहसर्वत्र एकशेषेकृतेऽनेकाभावाद्द्वंद्वेऽन्यतेन शिरसीशिरांसीस

दौसमासस्यंतोदात्तः प्राण्यंगत्वादेकवद्भावश्चनपंथानौ कश्यादौसमासांतोन इत्येकशेषः कृत्तद्धित

समासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः परार्थाभिधानंवृत्तिः वृत्त्यर्थवोधकंवाक्यंविग्रहः सद्विधा

लौकिकोऽलौकिकश्चपरिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः यथाराज्ञः पुरुषः

राजन् अस् पुरुष सु इति अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोवा समासास्तुचतुर्द्धेतिप्रायोवादः अव्ययी

भावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वंद्वाधिकारबहिर्भूतानामपिसहसुपेतिविधानात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी

भावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानोद्वंद्वः इत्यपिप्रायोप्र १०४

वादः प्रायोभिप्रायः शाकप्रतिडन्मनगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्विगावस्त्यादिवर्ज्जं श्रीहैदं
तोऽपूर्भित्यादिद्वंद्वे चाभावात् तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः अनेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्री
ह्योरेव न तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् किंच सुपांसुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा सुबंतेनेति चत्वारः स
मासः षड्विधो बुधैः सुपा राजपुरुषः तिङा पर्यभूषत् नाम्ना कुंभकारः धातुना कटप्रूः अजस्रं तिङां तिङापि
बतखादता खादतमोदता तिङां सुपा कृंतविचक्षणा तिष्ठसा क्रियायां साकृतं वितन्तण पहीञादयो न्यपदा
र्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः इति सर्वसमासशेषः अकृ पूरब्धूः पथामानते अग्रनते इतिच्छेदः
अगात्येतत्समासस्य प्रत्ययोनावयवः स्यात् अदेपाप्स्त्वदंतस्यतन अर्हर्चः अनचवबह्वृचावध्येतर्ये
व नेह अनकसाम बहृकत्रुत्युक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम् ज्ञावत्वं लोकात् विमलापं सरः धातरुपसर्गेभ्यो अपर्ई

त् अपप्रकृतिकृतसमासांतस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थप्रथमाराभोऽपसर्गत्यात् द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीपम् अं
तरीपम् प्रतीपम् समीपम् समापो देवयजनमिति समा आपोऽस्मिन्निति वोध्यम् इतसमासांतग्रह
णान्नेह स्वपुरूपी अवर्णांतादा प्रेयंपरेयं प्रापम् परापम् ऊदनोर्देशे अनोपरस्य ऊत्स्यादेशे अनू
पो देशः राजधुरं अक्षे तु अक्षधूः दृढधूरक्षः सखिपथः रम्यपथो देशः अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः
एतत्पूर्वात्साम लोमांतात्समासादच्स्यात् प्रतिसामम् अनुसामम् अवसामम् प्रतिलोमम् अनुलो
मम् अवलोमम् कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते कृष्णभूमः उदग्भूमः पाण्डुभूमः द्विभू
मः त्रिभूमः प्रासादः संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च पंचनदम् सप्तगोदावरम् अजिति योगविभा
दन्यत्रापि पद्मनाभः अक्ष्णोऽदर्शनात् अचतुर्पर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासांतः गवामक्षीव गवाक्षः अ ९५

चतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहृक्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिं
दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः एते पंच
विंशतिरजंतानि पात्यंते आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः विचतुरः सुचतुरः
सुपाम्भो चतुरजिष्यते त्रिचतुराः चतुराः चतुरोंसमीपे उपचतुराः ततेपकादश द्वंद्वाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुह
म् ऋक्सामे वाङ्मनसे अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् दाराश्च गावश्च दारगवम् ऊरू च अष्ठीवंतौ च ऊर्वष्ठी
वम् निपातनाट्टिलोपः पदष्ठीवम् निपातनात्सदशावृत्सप्राद्भावः नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् रात्रौ च दिवा च
रात्रिंदिवम् रात्रेर्मांतत्वं निपात्यते अहनि च दिवा च अहर्दिवम् वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः
सरजसमिति साकल्ये ऽव्ययीभावः बहुव्रीहौ न सरजः पंकजम् निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् तत्पुरुष एवेष्ट

निःश्रेयान्पुरुषःपुरुषस्यायुःपुरुषायुषम् ततोद्विगुः द्व्यायुषम् त्र्यायुषम् ततोद्वंद्वः ऋग्यजुषम् ततस्तत्पुरुषःकर्मधार
यःजातोक्षःमहोक्षःवृद्धोक्षःशुनःसमीपंउपशुनंटिलोपाभावःसंप्रसारणंचनिपात्यतेगोष्ठश्वागोष्ठश्वः ब्रह्म
हस्तिभ्यांवर्चसः अच्स्यात् ब्रह्मवर्चसम् पल्यराजभ्यांचेतिवक्तव्यम् पल्यवर्चसम्राजवर्चसम् अवसमंधे
भ्यस्तमसः अवतमसम् संतमसम् अंधयतीत्यंधम् पचाद्यच् अंधंतमोऽधतमसम् श्वसोवसीयश्रेयसः॥व
सुशब्दःप्रशस्तवाचीततोऽयसुन्वसीयःश्वःशब्दउत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाहमयूरव्यंसकादि
त्वात्समासःश्वोवसीयसंश्वःश्रेयसंतेभ्यस्यात् अन्ववतप्ताद्रहसः अनुरहसंअवरहसम्तप्तरहसम् प्रतेरु
रसः सप्तमीस्थात् उरसि[प्रति]प्रत्युरसम्विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अनुगवमायामे एतन्निपात्यतेदीर्घत्वे अनु
गवंयानंयस्यचायामइतिसमासः द्विस्तावात्रिस्तावावेदिःअच्प्रत्ययष्टिलोपःसमासश्चनिपात्यतेयावती १९

प्रकृतौवेदिःततोद्विगुणात्रिगुणावाश्वमेधादौतत्रेदंनिपातनम् वेदिरितिकिम् द्विस्रवतीत्रिस्रावतीरज्जुः उपसर्गा
दध्वनः प्रगतोध्वानंप्राध्वोरथः नपूजनात् पूजनार्थात्परेभ्यःसमासान्तानस्युःसुराजा अतिराजा स्वतिभ्यामेव
नेहपरमराजः पूजनात्किम् गामतिक्रान्तोतिगवः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यतःप्रागेवायंनिषेधःनेह
सुसक्थःस्वक्षः किमःक्षेपे क्षेपेयःकिम्शब्दस्ततःपरंयत्तदंतात्समासांतानस्युःकुत्सितोराजाकिंराजाकिंस
खाकिंगौःक्षेपेकिम् किंराजः किंसखः किंगवः नञस्तत्पुरुषात् समासांतोन अराजा असखा तत्पुरुषात्कि
म् अधुरम् शकटम् पथोविभाषा नञ्पूर्वात्पथोवासमासांतः अपथम् अपंथाःतत्पुरुषादित्ये
व अपथोदेशः अपथेवर्त्मनेइतिसमासांताः अलुगुत्तरपदे अधिकारःप्रागानङः उत्तरपदाधि
कारस्त्वापादसमाप्तेः पंचम्याःस्तोकादिभ्यः एभ्यःपंचम्याअलुक्स्यादुत्तरपदेस्तोकान्मुक्तः एवमेति

सि.कौ.
९०
115

कार्यहरार्थकुत्स्नेभ्यः उत्तरपदे किम् निष्क्रान्तस्तोकान्निस्तोकः ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ब्राह्मणे विहिता
निशस्त्राण्युपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः द्वितीयार्थे पंचम्युपसंख्यानादे
व ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ओजसाकृतमित्यादि अंजसउपसंख्यानम् अंजसाकृतम् आर्जवेनकृ
तमित्यर्थः पुंसानुजो जनुषांधइतिच अस्याग्रजः पुमाननुजः जनुषान्धो जात्यंधः मनसः संज्ञा
याम् मनसागुप्ता आज्ञायिनिच मनसइत्येव मनसा आज्ञातुंशीलमस्य मनसाज्ञायी आत्मनश्च आ
त्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात् पूरण इति वक्तव्यम् पूरणप्रत्ययांते उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मनापंचमः जना
र्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेतिलिंगवद्व्रीहिर्वा अथ पूरणे किं आत्मकृतम् वैयाकरणाख्यायांचतुर्थ्याः आत्मनश्चे
व आत्मनेपदम् आत्मनेभाषा तादर्थ्ये चतुर्थी चतुर्थीतियोगविभागात्समासः परस्यच परस्मैपदं पर ९०

सैभाषा हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायाम् हलदंताच्चसप्तम्या अलुकसंज्ञायाम् त्वचिसारः गवियुधिभ्यांस्थिरः
आभ्यांस्थिरस्यसस्यषःस्यात् गविष्टिरः अत्रगवीतिवचनादेवालुक्युधिष्ठिरः अरण्येतिलकः अत्रसंज्ञायामिति
सप्तमीसमासः हृद्युभ्यांच हृदिस्पृक् दिविस्पृक् कारनाम्निप्राचांहलादौ प्राचांदेशेयत् कारनामतत्रहला
दावुत्तरपदेहलदंतात्सप्तम्याअलुक् मुकुटेकार्षापणम् दृषदिमाषकः पूर्वेणसिद्धेनियमार्थंकारनाम्न्येव
प्राचामेवहलादावेवेतिकारनाम्निकिम् अभ्यर्हितपशुःकरादन्यसैतद्वयस्यनामप्राचांकिम् यूथपशुःह
लादौकिम् अविकटेउरणः हलदंतात्किम् नद्यांदोहः नदीदोहः मध्याद्गुरौमध्येगुरुः अंतात्त्र अंतेगुरुः अ
मूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे कंठेकालः उरसिलोमा अमूर्धमस्तकात्किम् मूर्धशिखः मस्तकशिखः अकामे
किम् मुखेकामोस्यमुखकामः बंधेचविभाषा हलदंतात्सप्तम्याअलुक् हस्तेबंधः हस्तबंधः हलेदत्तेति

सि॰कौ॰ १८ 116 किम् गुप्तिबन्धः तत्पुरुषे कृति बहुलम् स्तंबेरमः कर्णेजपः क्वचिन्न कुरुचरः प्रावृट्शरत्कालदिवां जे प्रावृषिजः श
रदिजः कालेजः दिविजः पूर्वाह्णापराह्णाऽऽर्द्रामूलप्रदोषावस्करात् पञ्च विभाषा वर्षक्षरशरवरात् वर्षेजः वर्षजः क्षरे
जः क्षरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः घकालतनेषु कालनाम्नः सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात् पूर्वाह्णे
तरे पूर्वाह्णतरे पूर्वाह्णेतमे पूर्वाह्णतमे कालः पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले तने पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने शयवा
सवासिष्वकालात् खेशयः खशयः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी अपो योनियन्मतिषु
अप्सुयोनिः अप्सुमतिः अप्सव्यः अप्सुमन्तावाज्यभागौ नेन्सिद्धबध्नातिषु च इन्नन्ते उत्तरपदे
दिषु सप्तम्या अलुक् न स्थण्डिलशायी सांकाश्यसिद्धः चक्रबन्धः स्थे च भाषायां सप्तम्या अलुङ् न समस्थः
भाषायां किम् कृष्णोऽस्यास्तेरेष्टः षष्ठ्या आक्रोशे चौरस्यकुलम् आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् वाग्दिक्प १८

श्वपुच्छो युक्तिं दंडहरेषु वाचोयुक्तिः दिशोदंडः पश्यतोहरः आमुष्यायणः आमुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च अमु
ष्यापत्यमामुष्यायणः नडादित्वात्फक् अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् एवमामुष्य कु
लिका देवानांप्रियः मूर्खः अन्यत्र देवप्रियः शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः शुनःशेपः शुनोलांगूलः शुनःपुच्छः दि
वश्च दासे दिवोदासः पुत्रेन्यतरस्याम् षष्ठ्याः पुत्रे लुग्वा निंदायाम् दास्याःपुत्रो दासीपुत्रः निंदायां किं ब्राह्म
णीपुत्रः ऋतो विद्यायोनिसंवंधेभ्यः विद्यासंवंधयोनिसंवंधयोनिसंवंधवाचिन ऋदंतात्षष्ठ्याः अलुक्
होतुरंतेवासी होतुःपुत्रः पितुरंतेवासी पितुःपुत्रः विद्यायोनिसंवंधेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् नेह हो
तृधनम् पितृगृहम् विभाषा स्वसृपत्योः ऋदंतात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः मातुः पितुर्भ्या
मन्यतरस्याम् आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःष्वसा पितुःस्वसा लुग्पक्षे

त्रे मातृपितृभ्यां स्वसा मातृपितृभ्यां स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे मातृष्वसा पितृष्वसा असमासे तु मातुः स्वसा पितुः स्वसा इमसु
वसमासः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः
स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्मणिरूपा ब्राह्मणि
कल्पा ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणिब्रुवा ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ब्रूञः पचाद्यच् वचादेशगुणयोरभावोपि निपातनेन
चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः ङ्यः किम् दत्तातरा भाषितपुंस्का
त्किम् आमलकीतरा कुवलीतरा कुवलीतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् अङ्यन्तनद्याः अनेकाचश्च श्रेयादिषु ह्र
स्वो वा स्यात् ब्रह्मबन्धूतरा ब्रह्मबन्धुतरा स्त्रीतरा स्त्रितरा ङित्वयानलक्ष्मीतरा उगितश्च उगितः परा या नदीत
दन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् विदुषितरा ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति पुंवत् विद्वत्तरा घ्न्यादिषु तु विदुषी १८

तेरेयणुदष्टंतेनन्निर्मलम् हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेषु हृदयंलिखतीतिहृल्लेखः हृदयस्यप्रियंहृद्यम् हृदयस्येदंहार्दम् हृल्ला
सः लेखेयण्णेतस्यग्रहणम् घञिनहृदयलेखः लेखग्रहणमेवज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारेनदंतविधिर्नास्तीतिवाशो
कष्यञ्रोगेषु हृच्छोकः हृदयशोकः हृदयशोकः सौहार्द्यम् सौहृदयम् हृद्रोगः हृदयरोगः हृदयशब्दपर्यायोहृत्क
व्द्रोप्यस्तितेनसिद्धेप्रपंचार्थमिदम् पादस्यपदाज्यातिगोपहतेषु पश्चत्तरपदेषुपादस्यपद्इत्ययंनादेशः पादाभ्या
मजतीतिपदाजिः पदातिः अजतिभ्यांपादेचेतीणप्रत्ययः अजेर्व्यभावोनिपातनात् पदगः पदोपहतः पद्यत्यतदर्थे
पादस्ययत्यादतदर्थेयतिपरेपादेशोविध्यंतिपद्याः शर्कराः अतदर्थेकिम् पादार्थमुदकंपाद्यम् इकेचरताउपसं
ख्यानम् पादाभ्यांचरतिपदिकः पर्यादिनाष्ठन् हिमकाषिहतिषुच पद्धिमम्पकाषीपद्धतिः ऋचःशेऋचःपाद
स्यपत्स्यात्केपरेगायत्रीचतुःशेसतिपादंपादमित्यर्थः ऋचःकिम् पादशः कार्षापणंददाति वाघोषमिश्रशब्देषु

का॰ वृ॰
ष॰
१८
118

पादस्यपतवोपहोषः पादघोषः पन्मिश्रः पादमिश्रः पच्छब्दः पादशब्दः निष्केतिवक्तव्यम् पन्निष्कः पादनिष्कः उदकस्योदः
संज्ञायाम् उदमेघः उत्तरपदस्येतिवक्तव्यम् क्षीरोदः पेषंवासवाहनधिषुच उदपेषंपिनष्टि उदवाहनः उदधिर्घटः
समुद्रेतुपूर्वेणसिद्धम् एकहलादौपूरयितव्येन्यतरस्याम् उदकुंभः उदककुंभः एकेतिकिम् उदकस्थाली पूरयि
तव्ये किम् उदकपर्वतः मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषुच उदमंथः उदकमंथः उदौदनः उदकौ
दनः इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य इगंतस्याङ्यंतस्य ह्रस्वोवास्यादुत्तरपदे ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः इकः किम् रमा
पतिः अङ्य इतिकिम् गौरीपतिः गालवग्रहणंपूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः इयङुवङ्भाविनामव्ययानांच
नेतिवाच्यम् श्रीमदः भ्रूभंगः शुक्लीभावः भ्रूकुंसादीनामितिवक्तव्यम् भ्रुकुंसः भ्रुकुटिः भ्रूकुंसः भ्रूकुटिः अका
रोनेनविधीयतेइति आख्यातरं भ्रकुंसः भ्रकुटिः भ्रुवाकुंसोभाषणंशोभावायस्यसः स्त्रीवेषधारीनर्तकः भ्रुवंकु १८

दिः कौटिल्यं एकतद्धिते च एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च एकस्या आगतम् एकरूप्यम् एकक्षीरम् ङ्यापोः सं
ज्ञाछंदसोर्बहुलम् रेवतिपुत्रः अजक्षीरम् त्वे च त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः अजत्वम् ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरु
षे ष्यङंतस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे संप्रसारणस्य संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादु
त्तरपदे कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः कौमुदगंधीपतिः व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वेन स्त्रीप्रत्यये चानुप
सर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीषगंधीपुत्रः उपसर्जने तु तदानियमोऽस्त्येव अतिकारीषगंध्या
पुत्रः बंधुनि बहुव्रीहौ बंधुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ कारीषगंध्या बंधुरस्येति कारीषगंधी
बंधुः बहुव्रीहौ किम् कारीषगंध्यायाः बंधुः कारीषगंध्याबंधुः क्लीवनिर्देशात् शब्दस्वरूपापेक्षया मातच्मा
तृकमातृषु वा कारीषगंधीमातः कारीषगंध्यामातः कारीषगंधीमातृकः कारीषगंध्यामातृकः कारीषगंधी

सि॰ कौ॰ मातांकारीषगंध्यामाता अस्मादेवनिपातनात् मातृशब्दस्य मातज्ञादेशःकच्चिकल्पश्चवहुव्रीहौविवेदम् कारीषगंध्या हे॰
१११ याः मताकारीषगंध्यामाता वित्तस्तामर्थात् वित्सरोवहुव्रीहिस्वरेणाद्येत इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु इष्ट
कादीनांतदंतानांचपूर्वपदानांचितादिषुउत्तरपदेषुह्रस्वःस्यात् इष्टकचितम् पक्वेष्टकचितम् इषीकतूल
म् मुंजेषीकतूलम् मालभारी उत्पलमालभारी कोरसमासादस्य मस्यात् सत्यंकारः अगदंकारः अस्तोस्त्विति
वक्तव्यम् अस्तुंकारः धेनोर्भव्यायाम् धेनुंभव्या लोकस्यपृणे लोकंपृणः पृणइतिमूलविभुजादित्वात्कः
इत्येनभ्यासस्य अनभ्यासमित्यः इरतःपरिहर्त्तव्य इत्यर्थः भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे भ्राष्ट्रमिंधः अग्निमिंधः गिलेऽगि
लस्य तिमिंगिलः अगिलस्य किम् गिलगिलः गिलगिलेच तिमिंगिलगिलः उष्णभद्रयोःकरणे उष्णंकरण
म् भद्रंकरणम् रात्रेःकृतिविभाषा रात्रिंचरः रात्रिचरः रात्रिमटः रात्र्यटः अखिदर्थमिदंसूत्रम् खितित्वनु ह

द्विषदितिनित्यमेवबद्यते रात्रिंमन्यः सहस्यसः संज्ञायाम् उत्तरपदेसपलाशम् संज्ञायाकिम् सहयुध्वा ग्रंथांता
ताधिकेच अनयोरर्थयोसहस्यसः स्यादुत्तरपदेसमुहूर्त्तंज्योतिषमधीतेसद्रोणाखारी द्वितीयेचानुपाख्ये अ
नुमेयेद्वितीयेसहस्यसः स्यात् सराक्षसीकानिशाराक्षसीसाक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते समानस्य
छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु समानस्यसः स्यादुत्तरपदेनतुमूर्धादिषु अनुभ्राता सगर्भ्यः अनुसखासयूथ्यः योनःस
नुत्यः तत्रभवइत्यर्थेगर्भसयूथसनुताद्यत् अमूर्धादिषुकिम् समानमूर्धासमानप्रभृतयः समानोदर्काःस
मानस्येतियोगोविभज्यते तेनसपक्षःसाधर्म्यंसजातीयइत्यादिसिद्धमितिकाशिका अथवासहशब्दःस
म दृशवचनोस्तिसदृशः सख्यासखीतियथातेनायमस्वपदविग्रहोबहुव्रीहिः समानःपक्षोयस्येत्यादि ज्योतिर्ज
नपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु एषुद्वादशसूत्तरपदेषुसमानस्यसः स्यात् सज्योतिःस

जनपदरुत्यदिचरणेब्रह्मचारिणि॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदेसमानस्यसः स्यात्चरणेसमानत्वेनगम्यमानेचरणःशा
खाब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थंव्रतमपिब्रह्मतच्चरतीतिब्रह्मचारीसमानःसब्रह्मचारी तीर्थेये तीर्थेउत्तरपदेया
दौप्रत्ययेविवक्षितेसमानस्यसः स्यात्सतीर्थ्यःएकगुरुकः समानतीर्थेवासीतियत्प्रत्ययःविभाषोदरे या
दौप्रत्ययेविवक्षितेतदुत्तरेवसोदर्यःसमानोदर्यः दृग्दृशवतुषु सदृक्सदृशः दृक्षेचेतिवक्तव्यम्सदृक्षः
वतुरुत्तरार्थः इदंकिमोरीश्की दृग्दृशवतुषुइदमईश्किमःकीस्यात् ईदृक् ईदृशःकीदृक्कीदृ
शः वतुदाहरणंवक्ष्यतेदृक्षेच ईदृक्षःकीदृक्षः आसर्वनाम्नः तादृक्तादृशःतावान्तादृक्षःदीर्घःमतो
त्ते अमदृक्अमदृशःअमदृक्षः समासेंगुलेःसंगः अंगुलीषङ्गोत्सेगस्यसस्यमूर्द्धन्यःस्यात्समासेअंगुली
षंगःसमासेकिम् अंगुलेःसंगः भीरोस्थानम् भीरुष्ठाव्यादात्स्थानस्यसस्यमूर्द्धन्यःस्यात्समासे भीरुष्ठानम्

घसमासेत्वभीरोस्थानम् ज्योतिरायुषः स्तोमः आभ्यांस्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे ज्योतिष्टोमः आयुःष्टोमः स
मासे किम् ज्योतिषः स्तोमः सुषामादिषु च सस्य मूर्द्धन्यः शोभनं साम यस्य सुषामा सुषेधिः पतिसंज्ञायामगात्
समासस्य मूर्द्धन्यः हरिषेणः पत्ति किम् हरिसक्थ्यः संज्ञायां किम् पृथुसेनः अगकारात्किम् विष्वक्सेनः उप
कारित्येव सर्वसेनः नक्षत्राद्वा रातिसंज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा रोहिणीषेणः रोहिणीसेनः अगकारात्कि
म् शतभिषक्सेनः आकृतिगणोयम् अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकार
करागच्छेषु अन्यस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु अन्यदाशीः अन्यदाशा अन्यदास्था अन्यदास्थितः अन्यदु
त्सुकः अन्यदूतिः अन्यद्रागः अषष्ठ्यादि किम् अन्यस्य अनेन वा आशीरन्याशीः कारके छे च पं निषेधः अन्यस्य
कारकोन्यत्कारकः अन्यस्यापमन्यदीयः गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अर्थे विभाषा अन्यदर्थः अन्यार्थः कोः कत्तत्पु

रुषेपि अजादावुत्तरपदे कुत्सितोश्वः कदश्वः कदन्नम् तत्पुरुषे किम् कुष्ट्रो राजा त्रौ च कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः रथव
दयोश्च कद्रथः कद्वदः तृणे च जातौ कत्तृणाम् का पथ्यक्षयोः कापथम् काक्षः अतच्छब्देन तत्पुरुषः अदिशब्दे
न बहुव्रीहिर्वा ईषदर्थे ईषज्जलम् काजलम् अजादावपि परत्वात्कादेशः काम्लः विभाषा पुरुषे कापुरुषः कु
पुरुषः अप्राप्तविभाषेयम् ईषदर्थे हि परं विप्रतिषेधान्नित्यमेव कवं चोष्णे उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्या
त् कवोष्णम् कोष्णम् कदुष्णम् पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव
साधूनि पृषतः उदरं पृषोदरम् तलोपः वारिवाहकः बलाहकः पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् भवेद्
वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा द
क्षिणतारम् दक्षिणतीरम् उत्तरतारं उत्तरतीरम् दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं चाडः खेनदास्यते ह ११३

डाशः दुःखेन नाश्यते दूणाशः दुःखेन दभ्यते दूडभः खल त्रिभ्यः दभेर्नलोपो निपात्यते दूढ्यः ध्यायतीति दूढ्यः आत्म्ये
निकः वुवेनास्मांसीदंतिवृसीवुवछवृसवृ आदेशः सदेरधिकरणेऊड् आकृतिगणोयम् संहितायाम् अधिकारो
यम् कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः द्विगुण
कर्णः लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः अविष्टादीनां किम् विष्टकर्णः अष्टकर्णः पंचकर्णः मणिकर्णः भिन्नकर्णः
छिन्नकर्णः छिद्रकर्णः स्रुवकर्णः स्वस्तिककर्णः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ क्विबंतेषु पूर्व——
स्य दीर्घः ——उपानत् नीवृत् प्रावृट् मर्माविध् नीरुक् ऋतीषट् परीतत् क्वाविति किम् विभाषा पुरुषे इत्यतो
मंडूकप्लुत्या विभाषानुवर्त्तते सा च व्यवस्थिता तेन गतिकारकयोरेव नेह पटुरुक् तिग्मरुक् वनगिर्योः संज्ञायां
कोटरकिंशुलकादीनाम् कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात् संज्ञायां वने कोटरा मिश्रकासि

सि॰कौ॰
११४
122

शुकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः वनशब्दस्योत्तरपदस्याभ्यपवणात्वंनतन्येभ्यः इह कोटरान्ताः पंचदीर्घविधौकोटरादयो

वोध्याः तेषोक्तनदीर्घाणांणत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः अग्रेशब्दस्तत्वविधर्थः पुरगावणम् मिश्रकावणम् सि

श्रकावणम् शारिकावणम् कोटरावणम् वनस्याग्रे अग्रेवणम् राजदंतादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक प्रा

तिपदिकार्थमात्रे प्रथमा पञ्चम्यर्थे वेति किम् असिपत्रवनम् किंशुलकागिरिः वलेवलप्रत्ययेपरे दीर्घः स्यात् नेहवल

यवतीशरादीनां च शरावती वंशावती कोटरावती शकटेः पीलोः अंगनस्य दीर्घः स्याद्वहे ऋषीवहम् कपीवहम् [illegible] इकः

किम् पिंडवहम् अपीलोः किम् पीलुवहम् अपील्वादीनामिति वाच्यम् देव दारुवहम् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये वा

हुलम् उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् घञंतेन त्वमनुष्ये परियाकः परीपाकः अमनुष्ये किम् निषादः इकः काशे अंगतस्यो

पसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे वीकाशः नीकाशः इकः किम् प्रकाशः अष्टनः संज्ञायाम् उत्तरपदे दीर्घः अष्टापदम् संज्ञा

कृषीवलः
मतौ बह्वचोऽन
जिरादीनाम् (१)
अमरावती। अन
जिरादीनां किम्
अजिरवती।। बहु
चः किम् ... व्रीहि
मती।। संज्ञा
यामित्येव।। ४

किम् अष्टपुत्रः चितेः कपि एकचितीकः द्विचितीकः नरे संज्ञायाम् विश्वानरः मित्रे चर्षौ विश्वामित्रः ऋषिः किम्
विश्वमित्रो माणवकः ऋन्तोदंतदंष्ट्राकर्णाकुंदवाराहपुछपदेषु दीर्घो वाच्यः स्वादेतः इत्यादि प्रनिरंतःशरे
क्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि एभ्यो पानस्यैव दीरपाने दीरपाणे गिरिनद्यादीनां वा
गिरिनदी गिरिणदी चक्रनितंबा चक्रणितंबा प्रातिपदिकांतनुम् विभक्तिषु चैव नस्य णत्वं स्यात् प्रवणम् कार्ष्य
वणः इह घात्यरत्वास्सतम् विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् दूर्वावणं दूर्वावनम् शिरीषव
नम् द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव नेह देवदारुवनम् इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इरिकावनम् गिरिकावनम् वा
मा हनमाहितात् आरोप्यं यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहनकारस्य णत्वं स्यात् इक्षुवाहणम् आहितात्किम्
इन्द्रवाहनम् इंद्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् पानं देशे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्

सि॰कौ॰
११५
123

रस्य पानस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये क्षीरं पाणं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः सुरापाणाः प्राच्याः पीयत इति पानम् कर्मणि ल्यु

ट् वा भावकरणयोः पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यैषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् प्रातिपदिकांते माषवापिणौ नु

मि व्रीहिवापाणि विभक्तौ माषवापेण वद्वे माषवापिना वित्यादि उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदंतस्यैव णत्वं नेह

गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी अत एव नुम् ग्रहणम् अंगस्य नुम् विधानात् तदंतत्वाद्धिनुम् न तदुत्तरपदस्य किंच

च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिन्वेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम् ग्रहणं प्रेन्वनमित्यादौ इन्व आदित्वान्न युवादेर्न रम्यूनापरि

पक्वानि पक्वात्तत्तरपदेणः नित्यमिमुक्रम् वृत्रहणौ हमिंमानयतीति हरिमाणि नुमि क्षीरपाणि विभक्तौ क्षीरपे

णस्य विणाक्रमति च कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् हरिकामाणौ हरिकामाणि हरिकामेण पदव्यवायेपि पदेन व्यव

धाने णत्वं न स्यात् माषकुंभवापेन चतुरंगयोगेन अतद्धित इति वाच्यम् आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण कुसुंभवृ ११५

णाजातिः अत्र सुट् निपात्यते कुस्तुंबुरूणि धान्यं क्लीवत्वमत्रेष्टम् जातिः किम् कुतुंबुरूणि कुत्सितानि तिंडुकानीत्यर्थः
अपरस्पराः क्रियासातत्ये सुट् निपात्यते अपरस्पराः सार्था गच्छंति सततमविच्छेदेन गच्छंतीत्यर्थः क्रियेति किम्
अपरपरा गच्छंति अपरे च परे च सकृदेव गच्छंतीति गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु सुट् सत्वं च निपात्यते गा
वः पद्यंते यस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः असेविते अगोष्पदान्यरण्यानि प्रमाणे गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् सेवीति
ति किम् गोः पदम् आस्पदं प्रतिष्ठायाम् आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते प्रेति किम् आपदापदम् आ
श्चर्यमनित्ये अद्भुते सुट् आश्चर्यं यदि स भुंजीत अनित्ये किम् आचर्यं कर्म शोभनम् वर्चस्केऽवस्करः कुत्सिते वर्चो
वर्चस्कोऽन्नमलम् तस्मिन् सुट् अवकीर्यत इत्यवस्करः वर्चस्केति किम् अवकरः अपस्करो रथांगम् अपकरोऽन्यः
विष्किरः शकुनौ वा एतद्विष्किरः वा वचनेनैव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा

सि॰ कौ॰ ११८

124

भूदितिवृत्तिःतत्त्वभाष्यविरोधात् प्रतिष्कशश्चकशेः कशेःप्रतिकशोम्यः पद्यपिकशेरेवकस्मात्तथापिकशेरितिथा
तोर्ग्रहणम् उपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थं तेन यातं तनरोपसर्गान्त प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी हरिश्चन्द्रग्रहणमसमंत्रार्थम्
ऋषीतिकिम् प्रकण्वोदेशः हरिचंद्रोमाणवकः मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः मकरस्य ह्रोश्चुत्वन्नत्वस्य
सुडिति निपात्यते वेणाविति किम् मकरोग्राहः मकरी समुद्रः कास्तीराजस्तुन्दे नगरे अश्वतीरमस्येति कास्तीरं नाम
नगरम् अजस्येव तुन्दमस्येत्यजस्तुन्दं नाम नगरे इति किम् कातीरम् अजतुन्दम् अजतुन्दम् कारस्करो वृक्षः कारं
करोतीति कारस्करो वृक्षः अन्यः कारकरः केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् एता
नि ससुट्कानि निपात्यन्ते पारस्करः किष्किंधा तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्चनात्स्वंच
तेन दकारोऽपि वाच्यः तद्बृहतोरीकारतकारौ लुप्येते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः तस्क

११८

रः बृहस्पतिः ऽप्रायस्यचित्तिचित्तयोः प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् वनस्पतिरित्यादि आकृतिगणोयम् इति समासाश्र
यविधयः समर्थानां प्रथमाद्वा इदं पदत्रयमपि क्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् कृतसंधि
कार्यत्वमिति यावत् प्राग्दीव्यतोण् तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च एभ्योण् स्यात् प्राग्दी
व्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः तद्धितेष्वचामादेः ञिति णिति च तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात्
किति च किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् गाणपतम् गाणपतो मंत्र इति प्रामादिकमेव दित्यदि
त्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् अणोपवादः दैत्यः अदितेरादित्यस्य
वा आदित्यः प्राजापत्यः यमाच्चेति काशिकायाम् याम्यः पृथिव्या ञाञौ पार्थिवा पार्थिवी देवाद्यञञौ दैव्यम् दैवम् बहि
षष्टिलोपो यञ्च बाह्यः ईकक्च वाहीकः स्यान्नोऽकारः अश्वत्थामः पृषोदरादित्वात्सस्यतः भवार्थेनलग्वा

सि॰ कौ॰
१२७
125

भ्यः अश्वत्थामा लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः बाह्वादीञोपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषु किम् औडुलोमिः गो
रजादिप्रसंगे यत् गव्यम् गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् गोमयम् उत्सादिभ्योञ् औत्सः अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः
अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् कालेयम् इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवना
त् धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः स्त्रैणः पौंस्नः वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात्
स्त्रीवत् पुंवत् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् पंचसु क
पालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः द्विगुनिमित्तस्येति किम् पंचकपालस्येदं खंडं पांचकपालम् अजादिषु
किम् पंचगर्गरूप्यम् अनपत्ये किम् द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः गोत्रेलुगचि अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षि
ते गोत्रप्रत्ययस्य लुङ्न स्यात् गार्गीयणं छात्राः वृद्धाच्छः आपत्यस्य च तद्धितेनाति हलः परस्यापत्ययकारस्य लो

११८

यः स्यात् तद्धिते परे न त्वाकारेण गार्गीयाः गार्गीव्यतः किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् अचि किम् गर्गेभ्य आगतं गर्ग
रूप्यम् इति नि लुक् गार्गीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं
ग्लुचुकायनिः वक्ष्यमाणः फिञ् ततो यून्यण् ग्लौचुकायनः तस्य छात्रा अपि ग्लौचुकायनाः अणो लुकि
वृद्धत्वाभावाच्छो न पैलादिभ्यश्च एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् पीलाया वेत्यण् तस्मादणो द्व्यचः इति फिञ् तत
स्य लुक् पैलः पिता पुत्रश्च नद्राजाच्चणः इञन्तमणन्तं तादंगशाह्वास्मो द्व्यच इति फिञो लुक् आंगः पि
ता पुत्रश्च इञः प्राचाम् गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति पन्नागारस्यापत्यं अत इञ्
यत्रिञोश्चेति फक् पान्नागारिः पिता पुत्रश्च प्राचां किम् दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः न तौल्वलिभ्यः तौल्वल्यादिभ्यः पर
स्य युवप्रत्ययस्य लुङ्न स्यात् पूर्वेण प्राप्तः तुल्वलः ततः इञ् फक् तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः फाण्टाहृतेरन्यतरस्या

सि॰कौ॰
११८
126

म् वृद्धिनिमित्तस्येति किम् प्राग्देशे विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्यापत्यं यास्कः
शिवाद्यण् तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः अणो द्व्यचः इति फिञ् तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः तस्यापत्यं ष
ष्ठ्यन्तात्कृतसंधेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः उपगोरपत्यमौपगवः आदिवृद्धिरंतोपधावृ
द्धिं बाधते तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् उत्सर्गः शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् भानोरपत्यं भान
वः कृतसंधेः किम् सौत्थितिः अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिति प्राप्तम् समर्थपरिभाषयानेह वस्त्रमुपगो
रपत्यं चैत्रस्य मा भूत् किम् अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थमा भूत् वाग्रहणाद्वाक्यमपि दैवयज्ञीत्यादिसूत्रादन्यतरस्यां
ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि उपग्वपत्यं जातित्वात् ङीष् औपगवी आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः अपत्यं पौत्र
प्रभृति गोत्रम् अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् जीवति तु वंश्ये युवा वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्य ११८

दपत्यंचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेवस्यान्नतुगोत्रसंज्ञम्‌ भ्रातरिचज्यायसि ज्येष्ठेभ्रातरिजीवतिकनीयान्‌ चतुर्थादिर्युवा
स्यात्‌वाऽन्यस्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवति भ्रातरन्यस्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवतिपौत्रप्रभृतेरपत्यंजीवदेवयुवसं
ज्ञम्‌ एवंजीवतिग्रहणमपत्यस्यविशेषणम्‌ द्वितीयेसपिंडस्तरम्निर्देशाउभयकृतकार्थः स्थानेनवयसाचोत्कृ
ष्टेनपितृव्येमातामहेभ्रातरिवाजीवतिगार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्यायणः गार्ग्योवास्थवीतिकिम्‌ स्थानवयोन्यूनेगार्ग्यप
वज्जीवतिकिम्‌ मृतेमृतोवागार्ग्यएव वृद्धस्यचपूजायामितिवाच्यम्‌ गोत्रस्यैववृद्धसंज्ञाप्राचाम्‌ गोत्रस्यैववृद्ध
संज्ञाप्राचाम्‌ गोत्रस्ययुवसंज्ञायांगम्यमानायाम्‌ तत्रभवान्‌ गार्ग्यायणः पूजेतिकिम्‌ गार्ग्यः यूनश्चकुत्साया
म्‌ गोत्रसंज्ञेतिवाच्यम्‌ गार्ग्योजाल्मः कुत्सेतिकिम्‌ गार्ग्यायणः एकोगोत्रे गोत्रएकएवापत्यप्रत्ययः स्यात्‌ उपगोर्गो
त्रापत्यमौपगवः गार्ग्यः नाडायनः गोत्रस्यैकोनसंख्यानांप्रत्यायानांपरेपरायद्वास्यद्यूनसंख्येभ्योनिष्ठोत्पत्तिः

सि॰ कौ॰
११९
127

प्रसज्यते १ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च मतभेदेन तद्व्याख्यैः सूत्रमेतत्प्रत्योत्तरम् २ पितुरेवापत्यमिति
पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगव्यादिः स्यात् चतुर्थे तु जीवज्येष्ठभ्रातृवंश्ये औपगवे फक् स्यात् फक्फिञोः प
रप्रत्ययासम्भवात् तन्मते गोत्रे एको न शतं प्रत्ययाः स्युः पितामहादीनामपीतिपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा
इष्टे सिद्धेऽपि अणो नादिञपि स्यात् चतुर्थे ततः फगिति फक्फिञोः परं परायोभ्रातन्मते गोत्रेऽप्यनवधिरनिष्टप्रत्य
याः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् एवमनन्तरसूत्रेऽप्यूह्यं गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव
प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः अत इञ् अदन्तं
यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्येऽर्थे दाक्षिः बाह्वादिभ्यश्च बाहविः औडुलोमिः आकृति
गणोऽयम् सुधातुरकङ् च सुधातुरपत्यं सौधातकिः व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्त ११९

यम्‌ नवाभ्यांपदांताभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच्‌ पदांताभ्यांयकारवकाराभ्यांपरस्याचोनवृद्धिः किंतुताभ्यांपूर्वौक्र
मादैचागमौस्तः वैयासकिः वाहडकिः गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फञ्‌ व्रातच्फञोरस्त्रियं व्रातवाचिभ्यश्च्फञंते
तेभ्यश्चस्वार्थेञ्यः स्यान्नतुस्त्रियांकौंजायन्यः बहुत्वेतद्राजाञ्ञाणोतिलुग्वक्ष्यते वाभ्रायन्यः स्त्रियांकौंजा
यनी गोत्रत्वेनजातित्वान्ङीष्‌ अनंतरापत्येकौंजिः नडादिभ्यः फक्‌ गोत्रइत्येवनाडायनः चाराय
णः अनंतरो नाडिः हरितादिभ्योञः यञ्भ्योऽञंतेभ्यश्च्‌ निपक्‌ हारितायनः इहगोत्राधिकारेपिसाम
र्थ्यादनंतरम्‌ नहिगोत्रादपरगोत्रप्रत्ययः विदाद्यंतर्गणोहरितादिः यञिञोश्चगोत्रे यौयञिञौतदं गौ३
तात्फक्स्यात्‌ अनातीत्युक्तेरापत्यस्येतियलोपोनगार्ग्यायणः दाक्षायणः शारद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुव
साग्रायणेषु गोत्रेफक्‌ अञिञोरपवादः आद्योविदादौशारद्वतायनो भार्गवश्चेत्‌शारद्वतोन्यः शौ

सि॰ कौ॰
१२
128

नकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां ए
भ्यो गोत्रे फक्वा द्रौणायनः द्रौणिः पार्वतायनः पार्वतिः जैवंतायनः जैवंतिः अत्रादिविहद्रोणः अश्वत्था
म्नेनेतरेतरप्रचारात् अनृष्यानंतर्ये विदादिभ्योऽञ् एभ्यो गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनंतर्ये स्र त्रैला
र्थेऽञ् विदस्य गोत्रं वैदः अनंतरो वैदिः बाह्वादिराकृतिगणत्वादिञ् पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः गर्गा
दिभ्यो यञ् गोत्र इत्येव गार्ग्यः वात्स्यः यञञोश्च गोत्रे यद्यञंतमञंतं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृ १
ते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः तत्कृते किम् प्रियगार्ग्याः स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः गोत्रे कि
म् द्वैप्याः औत्साः प्रवराध्याय प्रसिद्धमिह गोत्रम् तेनेह न पौत्राः दौहित्राः मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिक
योः गोत्रे यञ् माधव्यो ब्राह्मणः माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः कौशिकः बाभ्रवोऽन्यः बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठा १२

त्मिदेनियमार्थमिदम् गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् वाभ्रव्यायणी कपिवोधादांगिरसे गोत्रेय
ञ्स्यात् काप्यः वौध्यः आंगिरसे किम् कापेयः वौधिः वतंडाच्च आंगिरसे वातंड्यः अनांगिरसे तु ग
र्गादौ शिवादौ पाठाद्यञणौ वातंड्यः वातंडः लुक् स्त्रियाम् वतंडाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम्
शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वतंडी अनांगिरसे तु वातंड्यायनी लोहितादित्वात्ष्फः अणि तु वातंडी ऋषिका
ह्वयमाणः ष्फङ् न अश्वादिभ्यस्फञ् गोत्रे आश्वायनः पुंसि जाते पुंसीति प्रकृतिविशेषणं जातस्य गो
त्रे जातायनः पुंसीति किम् जाताया अपत्यं जातेयः भर्गात्त्रैगर्ते गोत्रे फञ् भार्गायणस्त्रैगर्तः भार्गिरन्यः
शिवादिभ्योऽण् गोत्र इति निवृत्तं शिवस्यापत्यं शैवः गांगः पक्षे तिकादित्वात्फिञ् गांगायनिः शुभ्रादि
त्वात् ढक् गांगेयः अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो

सि॰ कौ॰ ग्रहणात् ढकोऽपवादः यामुनः नार्मदः वितिनाया वैतिनः अवृद्धाभ्यः किम् वासवदत्तेयः नदीमानादि
१२। किम् वैनतेयः तन्मामिकाभ्यः किं शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च ऋषयो मंत्रद्रष्टारः
129 वासिष्ठः वैश्वामित्रः अंधकेभ्यः श्वाफल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः शौरिरिति तु बाह्वादित्वात् कुरुभ्यः
नाकुलः साहदेवः इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढगेव आत्रेयः मातुरुत्संख्यासंभद्रपू
र्वायाः संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च द्वैमातुरः सांमातुरः भाद्रमातुरः आदेशार्थं वच
नं प्रत्यय उत्सर्गेणैव सिद्धः स्त्रीलिंगनिर्देशाद्धान्यपेत्तुः तेन धान्यमातुर्न संख्येति किम् सौमात्रः शुभ्रादित्वाद्द्वैमात्रे
यः कन्यायाः कनीन च ढकोऽपवादोऽण् तत्संनियोगेन कनीनादेशश्च कानीनो व्यासः कर्णश्च अनूढाया एवा
पत्यमित्यर्थः विकर्णशुंगच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु अपत्येऽण् वैकर्णो वात्स्यः वैकर्णिरन्यः शौंगो भारद्वा १२

जः शौंगेरन्यः काशालग्राद्वेयः काशालिरन्यः केचित्तु भंगेत्येवं तं पठंति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणं शौंगेयः पीला
यावा तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यचश्चेति ढकि प्राप्ते पक्षे अण् विधीयते पीलाया अपत्यं पैलेयः ढक्च मंडूकात् चाद
ण् पक्षे इञ् मांडूकेयः मांडूकः मांडूकिः स्त्रीभ्यो ढक् स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यो ढक्स्यात् वैनतेयः बाह्वादित्वात्सौमि
त्रिः शिवादित्वात्तापतः द्व्यचः द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययांतेभ्योऽपत्ये ढक्स्यात् तन्नामिकाणोपवादः दात्तेयः पार्थेइत
रत्तनस्येदमित्यण् इतश्चानिञः इकारांताद्व्यचोपत्ये ढक्स्यान्नत्विजंतात् दौलेयः नैधेयः शुभ्रादिभ्यश्च ढक्
शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः विकर्णकुषीतकात्काश्यपे अपत्ये ढक् वैकर्णेयः अन्यो वैकर्णिः कौषीतकिः भ्रुवो
वुकच ढक् भ्रौवेयः प्रवाहणस्य ढे प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे प्र
वाहणेयः प्रावाहणेयः तत्प्रत्ययस्य च ढांतस्य प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा प्र

सि॰कौ॰ वाहणेयस्यापत्यंप्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः वास्यतद्धितनिमित्तवृद्धिः तच्चयेणविकल्पेनवाधितुंनशक्यते
१२२ इतिसूत्रारंभः कल्याण्यादीनामिनङ् एषामिनङादेशः स्यात्ढक्च काल्याणिनेयः बांधकिनेयः कुलटा
130 याचा इनङ्मात्रंविकल्पतेढकत्तुनित्यः पूर्वेणैव कौलटेयः कौलटिनेयः सतीभिक्षुकात्रकुलटाः यातुव्य
भिचारार्थंकुलान्यटतितस्यास्तुक्षुद्राभ्योवेतिपक्षेढ्रक् कौलटेरः हृद्भगसिंध्वंतेपूर्वपदस्यच हृदाद्यंतेपूर्वो
त्तरपदयोरचामादेरचोवृद्धिर्णितिकितिच सुहृदोऽपत्यंसौहार्दः सुभगायाअपत्यंसौभागिनेयः सक्तुप्र
धानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः तेषुभवः साक्तुसैंधवः चटकायाऐरक चटकस्येतिवाच्यम् लिंगविशिष्टप
रिभाषयास्त्रियाअपिचटकस्यचटकायावाअपत्यंचाटकैरः स्त्रियामपत्येलुगैरकश्चः तयोरेवअपत्यंच
काश्रुजादिताङ्गृ गोधायाढ्रक् गौधेरः शुभ्रादित्वात्पक्षेढक् गौधेयः आरगुदीचाम् गौधारः ढ्रकाभिदे
१२२

आकारो द्वारणामन्यतो विधानार्थं जडस्यापत्यं जाडारः पेडस्यापत्यं पैडारः क्षुद्राभ्यो वा अंगहीनाः शीलहीनाश्च
क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक् काणेरः काणेयः दासेरः दासेयः पितृष्वसुश्छण् अणोपवादः पैतृष्वस्रीयः ढकि लोपः पि
तृष्वसुरंतलोपः स्याड्ढकि अनण्वढक् पैतृष्वसेयः मातृष्वसुश्च पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् मातृष्वस्रीयः
मातृष्वसेयः चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ढे लोपोऽकद्र्वाः कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य लोपः स्यात् ढे परे कामण्डलेयः कमण्डलुश
ब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे गृष्ट्यादिभ्यश्च एभ्यो ढञ् स्यात् अणो ढकोरपवादः गार्ष्टेयः मित्रयोरपत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्
केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे इति इयादेशे प्राप्ते दा
डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि एता
नि यात्यंते इति यलोपः मैत्रेयः मैत्रेयौ यस्कादिभ्यो गोत्रे एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियामि

सि॰
कौ॰
१२३
[3]

यवः अत्रिभृगुकुत्सवशिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे च। त्रयः भृगवः कुत्साः
वसिष्ठाः गोतमाः अंगिरसः बह्वचः प्राच्यभरतेषु बह्वचः परो यः इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लु
क् स्यात् पन्नागाराः युधिष्ठिराः नगोपवनादिभ्यः एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् विदाद्यंतर्गणोपवनाः शैग्रवाः ति
ककितवादिभ्यो द्वंद्वे एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वंद्वे तैकायनश्च कैतवायनश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक्
तिककितवाः उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वंद्वे एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् द्वंद्वे चाद्वंद्वे च उपकाः औपकाः
आष्टककपिष्ठलाः आष्टकिकापिष्ठलयः लमकाः लामकायनाः आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच् एतयोरवय
वस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात् अविशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुंडिनच् एतावादेशौ
स्तः अगस्तयः कुंडिनाः राजश्वशुराद्यत् राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् ये चाभावकर्मणोः पादौ तद्धिते परे ऽन् प्रकृत्या स्या

न्नत्भावकर्मणोः राजन्यः सममुर्यः जातिग्रहणाच्छब्दादेवमन्यो राजनः अन् अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति
टिलोपो न अभावकर्मणोः किम् राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् संयोगादिभ्यश्च इन् प्रकृत्या अणि परे रैविणोऽपत्यं
चाक्रिणः न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि भाद्रसामः मपूर्वः किम् सौत्वनः अपत्ये
किम् चर्मणा परिवृतो चार्मणो रथः अवर्मणः किम् चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः वा हितनाम्न इति वा अम
हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः हैतनामः ब्राह्मोऽजातौ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः ब्राह्म इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि
ब्राह्मं हविः ततोऽजातौ अपत्ये जातावणि ब्रह्मणः टिलोपो न स्यात् ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः अपत्ये किम् ब्राह्मी
औषधिः औक्षमनपत्ये अणि टिलोपो निपात्यते औक्षं पदम् अनपत्ये किम् उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः षपूर्वह
न्धृतराज्ञामणि षपूर्वो यो न् तस्य हन्तादेश्च भस्यातो लोपोऽणि ताक्ष्णः औष्णः धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः षेति

किमस्यामनः अणि किमताच्छयः तत्राहुः क्षत्रियः जाताविमेवचनात्रिरन्यः कुलात्खः कुलीनः तदंतादपिउ
त्तरसूत्रे ऽपूर्वपदादितिलिंगात् आढ्यकुलीनः अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ कुलादिसेवपदेखः कुल्यः कौ
लेयकः कुलीनः पदग्रहणं किम् बहुकुल्यः बाहुलेयकः बहुकुलीनः महाकुलादञ्खञौ अन्यतरस्यामि
त्यनुवर्त्ततेपक्षेखः माहाकुलः माहाकुलीनः दुःकुलाड्ढक् पूर्ववत्पक्षेखः दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः स्वसुश्छः
स्वस्रीयः भ्रातुर्व्यच्च चाच्छः अणोपवादः भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः व्यन्सपत्ने भ्रातुर्व्यन्स्यात्पर्यायेप्रकृतिप्रत्ययसमु
दायेन शत्रौवाच्ये भ्रातृव्यः शत्रुः पाप्मना भ्रातृव्येणेति तु पचारज रेवत्यादिभ्यष्ठक् ठस्येकः अंगात्परस्यठस्य
इकादेशः स्यात् रैवतिकः गोत्रस्त्रियाः कुत्सने णच गोत्रेया स्त्रीतद्वाचकाच्छष्ठाणठकौ स्तः कुत्सायां सामर्थ्यात्
युनि यागर्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः पुंवद्भावाद्ह्रस्वात्प्राग्दणठकौ यस्येतिलोपः आपत्यस्येतियलोपः

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात्कुत्सायाम् भा
गवित्तेरपत्यं भागवित्तिकः पक्षे यक् भागवित्तायनः फेश्छ च फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः स्याट्ठक् च कुत्सनेण
मेयमुंदस्यापत्यं यामुंदायनिः तिकादित्वात्फिञ् तस्यापत्यं यामुंदायनीयः यामुंदायनिकः कुत्सने किम् या
मुंदायनिः औत्सर्गिकस्याण एव दत्तविषये तिलुक् सौवीरेषु किम् नैकायनिः फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ
सौवीरेषु नेह यथासंख्यम् अल्पाच्तरस्य परनिपातात्लिंगादिति वृत्तिः भाष्ये तु यथासंख्यमेव स्थितम् फां
टाहृतः फांटाहृतायनिः मैमितः मैमितायनिः कुर्वादिभ्यो ण्यः अपत्ये कौरव्याः ब्राह्मणाः वावदूकाः सैम्रा
जः क्षत्रियो सम्राजः सांम्राजोन्यः सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च एभ्यो ण्यः हारिषेण्यः लाक्षण्यः कारिशिल्पी
तस्मात् तांतुवाय्यः कौंभकार्यः नापित्यः उदीचामिञ् हारिषेणिः लाक्षणिः तांतुवायिः कौंभकारिः नापि

सि॰
कौ॰
१२५
133

तान्तपरत्वात्किं नैवनायितायनिः तदणोऽग्रा उपसंख्यानं तादग्राः यैद्वैतादग्रायणः तिकादिभ्यः फिञ् तैकाय
निः कौशल्यकार्मार्याभ्यां च अपत्ये फिञ् इञोऽपवादः परमप्रकृतेरेवायमिष्यते प्रत्ययसंयोगेन प्रकृतिस्वरू
पं निपात्यते कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः छागवृषयोरपि छागायनिः वा
र्ष्यायणिः अणो द्व्यचः अपत्ये फिञ् इञोऽपवादः कार्त्रायणिः अण इति किम् दाक्षायणः द्व्यचः किम् औ
पगविः त्यदादीनां वा फिञ् वाच्यः त्यादायनिः त्यादः उदीचां वृद्धादगोत्रात् आम्रगुप्तायनिः प्राचां तु आम्र
गुप्तिः वृद्धात्किम् दाक्षिः अगोत्रात्किम् औपगविः वाकिनादीनां कुक् च अपत्ये फिञ् वा वाकिनस्यापत्यं वाकिन-
कायनिः पुत्रान्तादन्यतरस्याम् अस्माद्वा फिञि वृद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते गार्गीपुत्रकायणिः
गार्गीपुत्रायणिः गार्गीपुत्रिः प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ग्लुचुकायनिः मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च समुदायार्थो जा

त्तिः मानुषः मनुष्यः जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ्स्यादपत्ये दोड्डिनायनेतिसूत्रेनियातादि
लोपः ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकौ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवत् तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसं
ज्ञासामर्थ्यात् पंचालानांराजापांचालः पूरोरप्येवक्तव्यः पौरवः पांडोर्ड्यण् पांड्यः साल्वेयगांधारिभ्यांच आभ्याम त्रे
ञ्वृद्धेदितिप्राप्तञ्योऽपवादः साल्वेयः गांधारः तस्यराजन्यप्येवं द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण् अञोऽपवादः द्व्यच्
आंगः वांगः सौह्मः मागधः कालिंगः सौरमसः तस्यराजन्यप्येवं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् वृद्धात् आंबष्ठ्यः सौवीर्यः
इत्त आवंत्यः कौसल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः कुरुनादिभ्योण्यः कौरव्यः नैषध्यः सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौतुशे
षिकोण् साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् साल्वोजनपदस्तदवयवाउदुंबरादयः तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य
श्चिभ्यश्चइञ्स्यादञोऽपवादः औदुंबरिः प्रात्यग्रथिः कौलकूटिः आश्मकिः राजन्यप्येवम् तेतद्राजाः अजादयएत

त्संता॰ सु॰ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात् तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् इक्ष्वाक
वः पंचालाः इत्यादि कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेव रघोः पांड्याः इति कौरव्ये पांड्ये च साधव इति समाधेयम् रघू
णामन्वये वंशे निरुच्यमानाय षड्भिः कथं चिदिति तु रघुपांडुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया कंबोजाल्लुक् अस्मात्त
द्राजस्य लुक् कंबोजः कंबोजौ कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम् चोलः शकः अम् लक्षणस्याणो लुक् केरलः आ
जो लुक् कंबोजाः समरे इति पाठः सुगमः दीर्घादि पाठे तु कंबोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽण्
जो इत्यण् स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यः तद्राजस्य लुक् अवंती कुंती कुरूः अतश्च तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् शूरसेनी
मद्री कथं माद्रीसुतावितिह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः भार्गादित्वैकल्यं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः एभ्यस्तद्राज
स्य न लुक् पांचाली वैदर्भी आंगी वांगी मागधी एते प्राच्याः भार्गी कारूशी केकयी कैकेयी त्यत्र जन्मेजनक भाव ल १२६

त्तणोपुंयोगेङीषगुधामुक्ता ग्राभ्यांष्यच इतिट कृततः स्वार्थे यार्ष्वादिर्यो येयादिभ्यामणाञा वित्यत्र शार्ङ्गरवाद्य

ञइतिङीन् आद्युदात्तं पदं अत एवेतितकिं तढगंततान्ङीमुदात्तनिर्दिष्टेतिस्वरः स्यात् योथेपीशेक्तपी अणिञो

रनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे आदीनामंत्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ

तदंतयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यणिञोरेवष

ङ्विति यङश्चाप् कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या वाराह्या अनार्षयोः किम् वासिष्ठी वैश्वामित्री गुरूपो

त्तमयोः किम् औपगवी जातिलक्षणो ङीष् गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री गोत्रावयवात् गोत्रावयवा

गोत्राभिमताः कुलाख्याः ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् अगुरूपोत्तमार्थमारंभः

पौणिकाभौणिकाक्रौड्यादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् अगुरूपोत्तमार्थेनाणिञर्थश्चारंभः क्रौड्या

लि॰
कौ॰
१२७

135

उगास्तत्रभवत्यां स्तस्य भोजनस्तत्रिये भोज्यादैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् एभ्यश्च
तुभ्यः ष्यङ्गोत्रेगोत्रार्थमिदं गोत्रेपि परत्वात्प्रवर्तते पदोऽनो मनुष्येति ङीष् दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी इत्यपत्याधिकारः
तेन रक्तं रागात् रज्यतेनेनेति रागः कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् मांजिष्ठम् रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं ला
क्षारोचनाट्ठक् लाक्षिकः रौचनिकः शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् शाकलिकः कार्दमिकः आभ्यामण्
पीतिवृत्तिकारः शाकलः कार्दमः नील्याअन् नील्यानक्तम् नीलम् पीतात्कन् पीतकम् हरिद्रामहारज
नाभ्यामञ् हारिद्रम् माहारजनम् नक्षत्रेण युक्तः कालः पुष्येण युक्तं पौषमहः पौषी रात्रिः लवविशेषे पूर्वे
णविहितस्य लुप्स्यात् षष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते अद्य पुष्यः कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौ रात्रि
र्णमासी पौषीति विभाषा फाल्गुनी श्रवणा कार्तिकी चैत्रीभ्यः इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति तत्त्वात्

१२७

श्रवणाषाढ्यात् अतएव लमूपुकवद्भावाभावश्च अश्रवाय काम्यपिनिपातननानि श्रावणीसंज्ञायां श्रवणाश्वत्या
भ्यां विशेषार्थोयमारंभः श्रवणरात्रिः अश्वत्यो मुहूर्तः संज्ञायां किम् श्रावणी आश्वत्थी इदं दाक्षुः न दत्र
इंदाक्षुके कालेछः स्याद्विशेषसत्यस्तिच तिष्यपुनर्वसवीय महः राध्यानुराधीया रात्रिः दृष्टंसाम तेनेनेव
वशिष्ठेनदृष्टं वाशिष्टंसाम अस्मिन्नर्थे ऽण् डिद्वा वक्तव्यः उशनसा दृष्टं औशनं औशनसम् कलेटक् कलि-
ना दृष्टं कालेयं साम सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्वक्तव्यः अग्निना दृष्टं तत्र भवं तत आगतं तस्य स्वमिदं वा आग्नेयम् वा
मदेवाड्ड्यो वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् सिद्धयस्येति लोपेन किं मर्थं ययतो डित्तैयग्रहणं मातदर्थं अजवा
मदेव्यस्यन जस्वरे परिवृत्तो रथः वस्त्रैः परिवृत्तो वास्त्रो रथः नच्च किं मूवस्त्रेण परिवृत्तः कायः समंतात् वेष्टितः
परिवृत उच्यते तेने हनच्छात्रैः परिवृत्तो रथः पांडुकंबलादिनिः पांडुकंबलेन परिवृत्तः पांडुकंबली पांडु

सि॰
कौ॰
१२८
136

केवलशब्दोराज्ञामन्तरणाकेवलस्यवाचकस्यमतत्वर्थीयेनैवसिद्धेवचनमणोनिवृत्त्यर्थं दैयवैयाघ्रादञ् द्वीपि
नोविकारोद्वैयंतेनपरिवृतोद्वैयारथः एवंवैयाघ्रः कौमारपूर्ववचने कौमारेत्यविभक्तिकोनिर्देशः अपूर्व
त्वेनिपातनमिदं अपूर्वपतिंकुमारीउपपन्नः कौमारःपतिः यद्वा अपूर्वपतिः कुमारीपतिमुपपन्नाकौमा
रीभार्यातत्रोद्धृतममत्रेभ्यः शरावेउद्धृतः शारावओदनः उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वकेनिधानेवर्त्ततेतेनससी
उद्धृत्यनिहितइत्यर्थः स्थंडिलाच्छयितरिव्रते तत्रेत्येवसमुदायेनचेद्व्रतंगम्यते स्थंडिलेशयितेनियमोस्य
स्थांडिलः भिक्षुः संस्कृतंभक्षाः सप्तम्यंतादण्स्यात्संस्कृतेर्थे यत्संस्कृतंभक्ष्याश्चेत्तेस्युः भ्राष्ट्रेसंस्कृताभ्राष्ट्राः
अष्टसुकपालेषुसंस्कृतोष्टाकपालःपुरोडाशः शूलोखाद्यत् अणोपवादः शूलेसंस्कृतंशूल्यंमांसंउखापात्र
विशेषः तस्यांसंस्कृतमुख्यम् दध्नष्ठक् दधिसंस्कृतंदाधिकम् उदश्वितोन्यतरस्याम् ठक्स्यात्पक्षेण् उदश्वित्कं १२८

तान्तः इसुसुक्तान्तात्कः इसुसुक्तान्तादंगात्परस्य ठस्य कं स्यात् उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतं औद
श्वित्कः औदश्वितः इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह आशिषा चरति आशिषिकः उषा चरति औषिकं
दोषउपसंख्यानम् दोर्भ्यां तरति दोष्कः तीरादृन् अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्ष्या इति तेनपवाग्वा
मपि भवति दैरे पौ सास्मिन्पौर्णमासीति इति प्रथमान्तेन्तायामपि लभ्यते पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मा
सः आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् अग्रेहायनस्याद् आग्रहायणी प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् पूर्वपदात्संज्ञाया
मिति णत्वम् आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्व
त्थानियात्तस्यां पौर्णमास्यामपि लप आश्वत्थिकः विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः एभ्यष्ठ
ग्वा पक्षे ण फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः चैत्रिकः चैत्रः मास

सि॰ कौ॰ १२९ 137

देवताः इंद्रो देवता अस्य ऐंद्रं हविः पाशुपतम् बार्हस्पत्यं त्यजमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मंत्रस्तुत्या च ऐं

द्रो मंत्रः आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेर्थे सर्वत्राग्नीतिठक् कस्येत् कशब्दस्य इकारादेशः स्या

त्प्रत्ययसंनियोगेन अस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः श्रीर्देवतास्य श्रायम्

शुक्राद्घन् शुक्रियम् अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः अपोनप्त्रियम् अपांनप्त्रियम् अपोनपात् अपांनपाच्च देव

ताप्रत्ययसंनियोगेन तृचो रूपं निपात्यते अत एव अपोनपातेऽपांनपाते नप्त्रे ब्रूहीति प्रैषः छ च योगविभा

गो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः अपोनप्त्रीयम् अपांनप्त्रीयम् शतरुद्राद्घश्च चात् छः शतं रुद्रो देवतास्य शतरु

द्रियम् शतरुद्रीयम् षष्ठ्यर्थे विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् महेन्द्राद्घाणौ च चात् छः महेन्द्रियं हविः

माहेन्द्रं महेन्द्रीयम् सोमाट्ट्यण् सौम्यम् टित्वान्ङीप् सौमी ऋक् वाय्वृतुपित्रुषसो यत् वायव्यम् ऋतव्यम् १२९

रीकृतः अकृञ्यकारे परे ऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्तं गस्य रीङादेशः स्यात् यस्येति च यिङ्गेऽउष संय्या

वापृथिवी शुनासीरम् मरुत्वत् अग्नीषोमौ वास्तोष्पति गृहमेधाच्छ च चाद्यत् द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम्

शुनासीरीयम् शुनासीर्यम् अग्नेर्ढक् आग्नेयः कालेभ्यो भववत् मासिकम् प्रावृषेण्यम् महाराजप्रोष्ठ

पदाट्ठञ् माहाराजिकम् प्रौष्ठपदिकम् देवताद्वन्द्वे च अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचोर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति

च परे आग्निमारुतम् नेन्द्रस्य परस्य सौमेन्द्रः परस्य किम् ऐन्द्राग्नं दीर्घाच्च वरुणस्य दीर्घात्परस्य वरुणस्य

न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् दीर्घात्किम् आग्निवारुणीमनड्वाहीम् तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्याने ॥

नावयज्ञिकः कालः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण्वक्तव्यः पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः पितृव्यमा

तुल मातामहपितामहाः एते निपात्यन्ते पितुर्भ्रातरि व्यत् पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्डुलच् मातुर्भ्राता मातुल

सि॰ कौ॰ १३

लः मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् मातुः पिता मातामहः पितुः पिता पितामहः मातरि षिच्च मातामही पितामही
अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः सकारपाठसामर्थ्यान्न षः अविसोढम् अविदूसम् अविमरीसम् तिलान्नि
ष्फलात्पिंजपेजौ तिलपिंजः तिलपेजः वंध्यस्तिल इत्यर्थः पिंजश्छंदसि डिच्च तिल्पिंजः तस्य समूहः काकानां
समूहः काकम् वाकम् भिक्षादिभ्योऽण् भिक्षाणां समूहो भैक्षम् गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् इह भस्याढे इति
पुंवद्भावे कृते इनण्यनपत्ये अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न युवतीनां स
मूहो यौवनम् प्राच्चैतादेरञि यौवतं गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् एभ्यः
समूहे वुञ् स्यात् लौकिकमिह गोत्रम् तदपत्यमात्रम् युवोरनाकौ युवु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अ
क एतावादेशौ स्तः ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् औक्षकमित्यादि आपत्यस्य च यलोपे प्राप्ते अ १३

138

कृत्याः केराजन्यमनुष्ययुवानः राजन्यकम् मानुष्यकम् वृद्धाच्चेतिवक्तव्यम् वार्द्धकम् केदाराद्यञ्च
वाद्वुञ् कैदार्यम् केदारकम् गणिकायायञितिवक्तव्यम् गाणिक्यम् ठञ् कवचिनश्च चात्केदा
रादपिकवचिनां समूहः कावचिकं कैदारिकम् ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ब्राह्मण्यम् माण
व्यम् वाड्व्यम् पृष्ठादुपसंख्यानम् पृष्ठ्यः ग्रामजनबंधुभ्यस्तल् ग्रामताजनता बंधुता गजसहाय
भ्यां चेतिवक्तव्यम् गजतासहायता अह्नःखः क्रतौ अहीनः अहर्गणसाध्यस्य क्रतोरित्यर्थः
क्रतौ किम् आह्नः अहःखंडिकादित्वादञ् अह्नष्टखोरेवेतिनियमाट्टिलोपो न पर्श्वाणस्वक्तव्यः सि
तिच सितिपरे पूर्वं पदं स्यात् अभत्वादोर्गुणो न पर्शूनां समूहः पार्श्वम् अनुदात्तादेरञ् कापोत
म् मायूरम् खंडिकादिभ्यश्च अञ्स्यात् खंडिकानां समूहः खांडिकम् चरणेभ्यो धर्मवत् का

सि॰ कौ॰
१३१
139

ठकम् छांदोग्यम् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् साक्तुकम् हास्तिकम् धैनुकम् केशाश्वाभ्यां यञ् छा
वन्यतरस्याम् पक्षे ठगसौ कैश्यम् कैशिकम् अश्वीयम् पाशादिभ्यो यः पाश्या तृण्या भस्या वन्या
वात्या खलगोरथात् खल्या गव्या रथ्या इनित्रकट्यचश्च खलादिभ्यः क्रमात् खलिनी गोत्रा
रथ्यकट्या खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः डाकिनी कुटुंबिनी आकृतिगणोऽयम् विषये देशे षष्ठ्यंता
द्गणादयः स्वरत्नेन परिशीलितर्थस्य चेद्देशः शिबीनां विषयो देशः शैवः देशे किम् देवदत्तस्य वि
षयोऽनुवाकः राजन्यादिभ्यो वुञ् राजन्यकः भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ भौरि
कीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् भौलिकिविधम् ऐषुकारिभक्तम् सारसायनभक्तम्
सोऽस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु पंक्तिरादिरस्येति पांक्तः प्रगाथः स्वार्थे उपसंख्यानम् त्रिष्टुबेव त्रै १३१

पृभम् संग्रामेप्रयोजनयोद्धृभ्यः सोऽस्मिन्ननुवर्त्तते सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः भरता
योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दां
डा मौष्टा घञः सास्यां क्रियेति ञः घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिं
गे ञ प्रत्ययः स्यात् घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् श्येनतिलस्य पाते ञे श्येन
तिलपतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्ययपरे पातशब्दे उत्तरपदे श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनंपाता मृगया
पा तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलंपाता स्वधा श्येनतिलस्य किम् दंडपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता
तदधीते तद्वेद आकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् क्रतुविशेषवा
चिनामेवेह ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत् प्रतिपादकग्रंथपरेभ्यस्त्वध्येतरि आग्निष्टोमि

सि॰कौ॰
१३२
140

कः वाजपेयिकः उक्थं सामविशेषः तल्लक्षणपरो ग्रंथविशेषो लक्षणयोक्थम् तदधीते वेद वा औक्थि
कः मुख्यार्थात्तु उक्थशब्दाद्वा तु गणेनोक्तेन्यायमधीते वेद वा नैयायिकः वृत्तिं वार्त्तिकः लोकायतम् लौ
कायतिकः सूत्रान्तात्तु अकल्पादेरेवेष्यते सांग्रहसूत्रिकः अकल्पादेः किम् काल्पसूत्रः विद्यालक्षणक
ल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् वायसविद्यिकः गौलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः अंगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्ने
ति वक्तव्यम् आंगविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः आ
ख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानम् उपचाराद्यावक्रीतं तदधी
ते वेत्ति वा यावक्रीतिकः वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता अधिकृत्य कृते ग्रंथे इत्यर्थे वृद्धाच्छः
तस्य लुगाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् ततोऽनेन ठक् वासवदत्तिकः ऐतिहासिकः पौराणिकः सर्वा १३२

देः सादेश्चात्सूत्रकलापः सर्ववेदमधीते सर्ववेदः सर्वतन्त्रः सर्वमन्त्रः सर्ववार्त्तिकः द्विगोर्लुगिति लुक् द्वितन्त्रः
इकन् पदोत्तरपदादित्यत्र घट्टेः विकल्पः पूर्वपदिकः उत्तरपदिकः शतपथिकः शतपथिकी षष्टिपथिकः
षष्टिपथिकी क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः क्रमपदशिक्षामीमांसा क्रमादिः अनुब्राह्मणादिनिः तदधीते तद्वे
देत्यर्थे ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणो बाधनार्थमिदम् वसन्ता
दिभ्यष्ठक् वासन्तिकः आथर्वणमधीते आथर्वणिकः दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न प्रोक्ताल्लुक् प्रो
क्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पाणिनेन पणाः चञर्थैकविधानमितिकः सोऽस्यासीति
पाणीतस्य गोत्रापत्यं पाणिनः गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च पतेऽणि प्रकृत्या स्युः इति टिलोपो न त
तो यूनि इञ् पाणिनिः एयत्तदिपार्थजितो पृ निषेधः णिञोः एयप्रत्ययान्तात्तदन्त्रियगोत्रप्रत्ययान्तात् छ अभि

सि॰कौ॰ १३३ ण्यापिनोगोत्रप्रत्ययांतात्स्त्रितस्य परयोः युवाप्रत्यययोरणिञोर्लुक्स्यात् कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः स्वाफ
ल्कः पुत्रः वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्रः एभ्यः किं शिवाद्यण् कौहडः ततइञ्
कौहडिः पुत्रः एभ्यः किम् वामरथ्यस्य छात्राः वामरथ्याः इति ञ्नोऽलुक् न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदो
क्तस्य ऋष्यणाप्युग्रहणात् पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् वृद्धाच्छः इञश्चेत्यण् न गोत्रे पइञ् तदंता
द्विति वक्ष्यमाणत्वात् ततोऽप्येतद्वेदितव्यणो लुक् स्वरे स्त्रियां च विशेषः पाणिनीयः पाणिनीयाः स्त्रा
त्रकोपयात् सूत्रवाचिनः ककारोपयादप्येतद्वेदितव्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात् अप्रोक्तार्थआरंभः अष्टा
वध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनेः सूत्रमनद्यीयते विदंति वा अष्टकाः छंदोब्राह्मणानि चत द्वि
षयाणि छंदांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययांतानि तद्विषयाणि स्युः अध्येतद्वेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्या १३३

नीयर्थः कठेनप्रोक्तमधीतेकठाः वैशंपायनांतेवासित्वास्मिन्नितस्यकठचरकादितिलुक ततोऽणतस्य
प्रोक्ताल्लुक तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि उदुंबरासंत्यस्मिन्देशे औदुंबरः तेननिर्वृत्ते कुशांबेननिर्वृत्ता
कौशांबीनगरीतस्यनिवासः शिवीनांनिवासोदेशः शैव अदूरभवश्च विदिशायाअदूरभवंनगरंवैदिशंच
कारेणप्राग्दक्कास्त्वयोऽर्थाः सन्निधाप्यंतेतेनवक्ष्यमाणप्रत्ययानांचातुरर्थिकत्वेसिध्यतिध्यति ओरञ् अणो
पवादः कत्तलकावतवम् नद्यांतपरत्वात्मतुप्रत्तुमतीमतोश्च वह्वजंगात् वह्वचअंगंयस्यमतुपः तदे
तादञ् नाणासैध्रकावतम् वह्वेतिकिम् आह्निमतम् अंगग्रहणंवह्वजितितद्विशेषणंयथास्यात् म
त्वेनविशेषणंमाभूत वह्वचः कूपेषु अणोपवादः दीर्घवरत्रेणनिर्वृत्तः दैर्घवरत्रः कूपः उदक्चविपा
शः विपाशः उत्तरेकूलेयेकूपास्तेष्वञ् अवह्वजर्थआरंभः दत्तेननिर्वृत्तः कूपोदात्तः उदक्किम्वद्विण

सि॰ कौ॰ तः॥ कूपेषु अणेव॥ संकलादिभ्यश्च॥ कूपेष्विति निर्वृत्ते॥ संकलेन निर्वृत्तं सांकलं पौष्कलम्॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्व
१३५ प्राक्षु॥ स्त्रीलिंगे देशे वाच्ये ऽण्॥ सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी॥ साल्वे वैधूमाग्नी॥ प्राचि माकंदी॥
142 सुवास्त्वादिभ्योऽण्॥ अञोऽपवादः॥ सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्॥ वर्णौ वार्णवम्॥ अण्ग्रहणं न यो मत्वर्थीया
धनार्थं सौवास्तवी रोणी॥ रोणी॥ शब्दात् तदन्ताच्चाण्॥ कूपाद्यञोऽपवादः॥ रौणः॥ आजकरौणः॥ कोपधाच्चाण्॥ अ
ञोऽपवादः॥ कार्णच्छिद्रकः॥ कार्णच्छिद्रकः कूपः॥ कार्कवाकवं त्रैशंकवम्॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्
ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्ष
कर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ सप्तदशभ्यः क्रमात्सप्तदश प्रत्ययाः स्युः॥ अरीहणादिभ्यो वुञ्॥ आ
रीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम्॥ कृशाश्वादिभ्यश्छण्॥ कार्शाश्वीयम्॥ ऋश्यादिभ्यः कः॥ ऋश्यकम्॥ कुमुदा १३४

दिभ्यष्ठञ् कुमुदिकम् काशादिभ्य इलः काशिलः तृणादिभ्यः सः तृणासं प्रेक्षादिभ्य इनिः प्रेक्षी अश्मादि
भ्योरः अश्मरः सख्यादिभ्यो ढञ् साखेयं संकाशादिभ्यो ण्यः सांकाश्यम् बलादिभ्यो यः बल्यम् पक्षादि
भ्यः फक् पाक्षायणः पथः पंथ च पांथायनः कर्णादिभ्यः फिञ् कार्णायनिः सुतंगमादिभ्य इञ् सौ
तंगमिः प्रगद्दिनादिभ्यो यः प्रागद्दिन्यः वराहादिभ्यः कक् वाराहकः कुमुदादिभ्यष्ठक् कौ
मुदिकः जनपदे लुप् जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने लुपि स
ति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः कुरवः अंगाः वंगाः कलिंगाः
तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् युक्तवद्वचनेन कर्त्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् लुब्योगाप्रख्यानात्
लुब्वपि न कर्त्तव्यो ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात् यदिह योग

सि॰ कौ॰
१३५
143

स्यावयवार्थस्येदंबोधकेस्यान्नदानंतदभावेनदृश्येत प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् प्रत्यया
र्थः प्रधानमित्येवंरूपंवचनमशिष्यंकुतोऽर्थस्यलोकतएवसिद्धेः कालोपसर्जनेचतुल्यम् अतीताया
रात्रेः पश्चादर्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेनचसहितोदिवसोऽद्यतनः विशेषणमुपसर्जनमित्यादिपूर्वाचार्यैःप
रिभाषितम् तत्राप्यशिष्यत्वेसमानेलोकप्रसिद्धेः विशेषणानांचाजातेः लुबर्थस्यविशेषणानामपित
दल्लिंगवचनेस्तोजातिंवर्ज्जयित्वापंचालारमणीयाः गोदौरमणीयौअजातेःकिम् पांचालाजनपदः गो
दौग्रामः हरीतक्यादिषुव्यक्तिः हरितक्याफलानिहरितक्यः खलतिकादिषुवचनम् खलतिकस्यपर्वतस्या
दूरभवानिखलतिकंवनानि मनुष्यलुपिप्रतिषेधः मनुष्यलक्षणोलुबर्थेविशेषणानांन लुवंतस्यतुभ
वतीत्यर्थः चंचाअभिरूपः वरणादिभ्यश्च अजनपदार्थआरंभः वरणानामदूरभवंनगरंवरणाः शार्करा १३५

यावा अस्माद्वा ठगधिकस्वाल्लक्षत्यात् ठक्छौच शर्करायावा नोरतः कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्
देठच्छकौ वाधते णसामर्थ्यात्तेनौत्सर्गिको णतस्यलुव्विकल्पः षट्‌रूपाणि शर्करा प्राक् शार्करं शाकरिकम्
शार्करिकं शर्करीयं शर्करकम् नद्यां मतुप् चातुरर्थिकः इक्षुमतीमध्वादिभ्यश्च मतुप् स्यात् चातुरर्थिकः मधुमान्
अनर्थमारंभः कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् कुमुद्वान्नड्वान्वेतस्वान्वेतस्वान् आद्यणो जयइतिश्रेषमा
दुपधायाइति वक्ष्यमाणेन वः महिषाच्चेति वक्तव्यम् महिष्मान्नामदेशः नड्शादाड्ड्वलच् नड्वलः शादोजंबा
लघासयोः शाद्वलः शिखायावलच् शिखावलम् उत्करादिभ्यश्छः उत्करीयम् नडादीनां कुक्च नड्की
यम् कुंचाद्ध्रस्वत्वंच कुंचकीयः तक्षन्नलोपश्च तक्षकीयः विल्वकादिभ्यश्छस्यलुक् नडाद्येन्तर्गता विल्वका
दयस्तेभ्यश्छस्यलुक् नहितेपरे विल्वापस्थोसेतिसावि चकीयानसंभवा वैल्वकाः वैत्रकीया वैत्रकाः छस्य

सि॰कौ॰
१३९
144

किंछमात्रस्य ग्रहणं यथा स्यात् कोनिर्द्धारितो भवत् अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति न्यायेन पिनिवर्त्तेनल्यग्रहणं
सर्वलोपार्थमलोपो हि यमात्रस्येत्यर्थात् इति चातुरर्थिका ॥ शेषे अपत्यादिचातुरर्थ्यन्तादन्योर्थः शे
षस्तत्राणादयः स्युः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् श्रावणः शब्दः औपनिषदः पुरुषः दृषदि पिष्टा दा
र्षदाः सक्तवः उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः अश्वैरुह्यते आश्वो रथः चतुर्भिरुह्यते चातुरम् श
कटम् चतुर्द्दश्यां दृश्यते चातुर्द्दशं रक्षः शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः
राष्ट्रावारपाराद्घखौ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे राष्ट्रियः अवारपारीणः अवारपाराद्विगृहीतादपि
विपरीताच्चेति वक्तव्यम् अवारीणः पारीणः पारावारीणः इह प्रकृतिविशेषात् घादयः ष्ट्युट्युलं
ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ग्रामाद्यखञौ ग्राम्यः ग्रामीणः कत्र्या १३९

दिभ्योढकञ् कुमितास्त्रयः कत्रयः तत्रजातादिः कात्रेयकः नागरेयकः ग्रामाद्दिमनञ्नैग्रामेयकः कुल
कुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु कौलेयकः श्वा कौलोऽन्यः कौक्षेयको सिः कौक्षोऽन्यः ग्रैवेयको लंकारः ग्रैवो
ऽन्यः नद्यादिभ्यो ढक् नादेयम् माहेयम् वाराणसेयम् दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् दक्षिणोतिश्रांतमव
यम् दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः कापिश्याः ष्फक् कापिश्यांजातादिः कापिशायनं मधु कापिशाय
नी द्राक्षा रंकोरमनुष्ये ण्च चात्फक रांकवो गौः रांकवायणः अमनुष्ये किम् रांकवो मनुष्यः तस्य
वा
योरितिवृत् द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् दिव्यम् प्राच्यम् अपाच्यम् उदीच्यम् प्रतीच्यम् कंथाया
ष्ठक् कांथिकः वर्णौ वुक् वर्णनदं तत्र समीपे देशो वर्णः तद्विषयार्थवाचिकेभ्यः शब्दान्तुक्कुय
थादिजाते हिमवन्तकोऽथकम् अव्ययात्त्यप् अमेहक्वतसित्रेभ्य एव अमान्तिकसहार्थयोः अमात्यः

सि॰ कौ॰
१३८
145

इहत्यः क्वत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः परिगणनं किम् उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः अनित्यो
यं बहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न आरातीयः त्यब्नेर्ध्रुवक्तव्यम् नित्यः निसो गते ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ह्र
स्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ न तु तिङि निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चंडालादिः अरण्याण्णः आरण्याः
दूरादेत्यः दूरेत्यः उत्तरादाहञ् औत्तराहः ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्याम् एभ्यस्त्यब्वा पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्यु शौवस्तिकम्
ट्युलौ ऐषमस्त्यम् ऐषमस्तनम् ह्यस्त्यम् ह्यस्तनम् श्वस्त्यम् पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते तीररूप्योत्तरपदाद
ञौ यथासंख्येन काकतीरम् पाल्वलतीरं शैवरूप्यं नादिति नोक्तम् बह्वच इत्येव बाहुरूप्यम् दि
क्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः अणोपवादः पौर्वशालः असंज्ञायां किम् संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् पूर्वेषुका
मशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः प्राचां ग्रामनगराणाम् इत्युत्तरपदवृद्धिः मद्रेभ्योञ् दिक्पूर्वपदादित्येव १३८

व दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः आपरमद्रः उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् अञ्
स्यात् शैवपुरम् प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् माहकिप्रस्थः पालदः नैलीनकः कण्वादिभ्यो गोत्रे एभ्यो
गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् काण्वो गर्गादिः काण्वस्य छात्राः काण्वाः इञश्च गोत्रे यदिञन्तं तस्मात् दाक्षाः
गोत्रे किम् सौतंगमेरिदं सौतंगमीयम् गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकम् तेनेह न पाणिनीयम् न द्व्यचः प्रा
च्यभरतेषु इञन्तान्नाणपवादः प्राष्ठीयाः कौशीयाः भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे प्राच्यग्र
हणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्ध
संज्ञं स्यात् त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि स्युः वृद्धाच्छः शालीयः तदीयः एङ् प्राचां देशे एङ् यस्याचामादिस्तद्
वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने एणीपचनीयः ऐणीपचनः गोनर्दीयः गौनर्दः भोजकटीयः भौजकटः एङः कि

सि॰ कौ॰ म्। आह्निकः। कान्यकुब्जः। वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। देवदत्तीयः दैवदत्तः। भवतष्ठक्छसौ। वृद्धाद्भवत
१३८ एतौ स्तः। भावत्कः। भवदीयः। वृद्धादित्यनुवृत्तेः शात्रेनादृणोर्भावतः। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। इकार उच्चा
146 रणार्थः। काशिकी काशिका। चैदिकी चैदिका। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्। आपदादिराकृतिगणः। आ
पत्कालिकी आपत्कालिका। वाहीकग्रामेभ्यश्च। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः। छस्यापवादः।
कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः। कास्तीरिकी कास्तीरिका। विभाषोशीनरेषु। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्य
ष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी सौदर्शनिका सौदर्शनीयः। ओर्देशे ठञ्। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषाद
कर्षूः। नैषादकर्षुकः। केण इति ह्रस्वः। देशे किम्। पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम्। वृद्धा
त्छं परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः। वृद्धात्प्राचाम्। प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्देवेति नियमार्थं सूत्रम्। आढकजं १३८

ऊकः शाकजंबूकः नेह मल्लवास्तु माल्लवास्तवः धन्वयोपधाद्वुञ् धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचि
नो वृद्धाद्वुञ् स्यात् छस्यापवादः ऐरावतं धन्व ऐरावतकः सांकाश्यकांपिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण
ण्यान्तौ सांकाश्यकः कांपिल्यकः प्रस्थपुरवहान्ताच्च एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् छस्यापवा
दः मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलुवहकः पुरान्तग्रहणमप्राग्गर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धे रोपधेतोः प्राचा
म् रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् पाटलिपुत्रकः ईतः काकंदकः जनपदतदवध्योश्च
जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् आदर्शकः त्रैगर्तकः अवृद्धादपि बहुवचनविषया
त् अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात् अवृद्धादणोऽपवा
छस्यापवादः अवृद्धाज्जनपदात् आङ्गकः अवृद्धाज्जनपदावधेः आजमीढकः वृद्धाज्जनपदात् दार्वकः

सि॰ कौ॰ वृद्धा ज्जनपदावधेः कालंजरकः विषयग्रहणं किम् पकशोधेण वक्रत्वे माभूत् वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्य वर्त्तनः
१३५ नात्मभवो वार्त्तनः कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात् दारुकच्छकः काण्डाग्न
147 कः सैधुवक्त्रकः वाहूवर्त्तकः धूमादिभ्योश्च देशवाचिभ्यो वुञ् धौमकः नैर्धकः नगरात्कुत्सनप्रावीण्य
योः नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये नागरकः चोरः शिल्पी वा एतयोः किम् नागरा ब्राह्मणाः
आरण्यान्मनुष्ये वुञ् अरण्याण्णस्यापवादः पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् आ
रण्यकः पंथा अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा आरण्यकः वा गोमयेषु आरण्यकाः आरण्याः
कौरवकः गोमयाः विभाषाकुरुयुगंधराभ्याम् वुञ् कौरवकः यौगंधरकः यौगंधरः मद्रवृज्योः कन् जनपदवुञो
पवादः मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः कोपधादण् माहिषिकः कच्छादिभ्यश्च देशवाचिभ्यो ण्वुञो १३५

पवादः काच्छः सैंधवः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् कच्छादिभ्यः अणोपवादः कच्छेजातादिः काच्छको मनु॰
ष्यः काच्छकं हसितं मनुष्येति किम् काच्छो गौः अपदातौ साल्वात् साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि
सिद्धे नियमार्थमिदम् अपदातावेवेति किम् साल्वको ब्राह्मणः अपदातौ किं साल्वः पदातिर्व्रजा
ति गोयवाग्वोश्च साल्वाद्वुञ् कच्छाद्यणोपवादः साल्वको गौः साल्वका यवागूः साल्वमन्यत् गर्त्तोत्त
रपदाच्छः देशे अणोपवादः वृकगर्त्तीयम् उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् गहादिभ्यश्च
छः गहीयः मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च मुखतीयम् पार्श्वतीयम् अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानि॰
त्यतां ज्ञापयितुमिदम् कुग्जनस्य परस्य परस्य च जनकीयम् परकीयम् स्वस्य वा स्वकीयं स्वीयं देवस्य
च देवकीयम् वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः वैणुकीयम् वैत्रकीयम् औत्तरपदीकीयम् प्राचां कटादेः

कटपल्वलीयम्

ग्रामदेशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् अणोपवादः कटनगरीयम् कटघोषीयम् राज्ञः क च वृद्धाच्छे सि
द्धे तत्संनियोगेन कारेशमात्रं विधीयते राजकीयम् वृद्धादकेकान्तखोपधात् अक इक अन्त ख उपधान्ता
त्वोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात् ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः
तत्र जातो ब्राह्मणकीयः शाल्मलिकीयः आयोमुखीयः कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्
कंथादिपंचकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् ठञ्ञिठोरपवादः दाक्षिकंथीयम् दाक्षिपलदीयम्
दाक्षिनगरीयम् दाक्षिग्रामीयम् दाक्षिह्रदीयम् पर्वताच्च पर्वतीयः विभाषाऽमनुष्ये मनुष्यभि
न्नेर्थे पर्वतात् छो वा स्यात् पक्षे अण् पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि अमनुष्ये किम् पर्वतीयो
मनुष्यः कृकणपर्णाद्भारद्वाजे भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः कृकणीयम् पर्णीयम् भारद्वा

कृपंतर्हि तत्रयो
ररयोजी[illegible] त्वंप
र्वतीयेऽणीत्य
दिति उच्यते पर्व
तीयस्य रात्रैरमे
ऽत्यर्थेर्थ्यं तात्पर्य
[illegible]

जेतिकिम् कार्षिणम् पार्णिम् युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च चाच्छः प्रत्येण युवयोर्युस्माकेवाऽयंयुष्मदीयः
अस्मदीयः तस्मिन्नणि चयुष्माकास्माकौ युष्मदस्मदोरेवादेशौस्तः खञिअणिचयौष्माकीणः आस्मा
कीनः यौष्माकः आस्माकः तवकममकावेकवचने एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौस्तः ख
ञिअणिचतावकीनः तावकः मामकीनः मामकः छे तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च मपर्यन्तयोरेकार्थयो
स्त्वमौस्तः प्रत्ययेउत्तरपदेच त्वदीयः मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः अर्द्धाद्यत् अर्ध्यः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च
परार्ध्यम् अपरार्ध्यम् अधमार्ध्यम् दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च चाद्यत् पौर्वार्धिकम् पूर्वार्ध्यम् ग्रामजनप
दैकदेशादञ्ठञौ ग्रामैकदेशवाचिनोजनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः
इमेस्माकेग्रामस्यजनपदस्यपौर्वार्धापौर्वार्धिकाः ग्रामस्यपूर्वस्मिन्नर्धेभवाइतितद्धितार्थेसमासः

ठञ्ग्रहणंस्पष्टार्थमन्यथात्वेयतोपनकर्षःसंभाव्येत मध्यान्मः मध्यमम् अंसांप्रतिके मध्यशब्दादकारप्र
त्ययःस्यात्सांप्रतिकेर्थेउत्कर्षापकर्षहीनोमध्योवैयाकरणः मध्यंदारुनातिह्रस्वंनातिदीर्घमित्यर्थः द्वी
पादनुसमुद्रंयञ् समुद्रसमीपेयोद्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ्स्यात् द्वैप्यंद्वैप्या कालाट्ठञ् काल
वाचिभ्यष्ठञ्स्यात् मासिकम् सांवत्सरिकम् सायंप्रातिकःपौनःपुनिकःकथंतर्हिशार्वरस्यतमसो
निषिद्धयेइतिकालिदासः अनुदिनोष्मसरागेति भारविःसमानकालीनंप्राक्कालीनमित्यादिच अप
भ्रंशएवेतिप्रामाणिकाः तत्रजातइतियावत्कालाधिकारः श्राद्धेशरदः ठञ्स्यात् ऋत्वणोऽप
वादः शारदिकंश्राद्धम् विभाषारोगातपयोः शारदिकःशारदोवारोगःआतपोवा रोगातपयोःकिम्
शारदंदधि निशाप्रदोषाभ्यांच वाठञ्स्यात् नैशिकम् नैशम् प्रादोषिकम् प्रादोषं श्वसस्तुट्

म॰द॰स्वस॰[redacted]

२८

स्वसृशाख्याहूर्त्त्रे स्यात् तस्यतुडागमः द्वारादीनांच द्वारंस्वरव्यल्कशंस्वस्तिस्वःस्वाड्श्वन्स्वकृतं एषांनवृद्धिः

ऐजागमश्चसौवस्तिकम् संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् संधिवेलादिभ्यः ऋतुभ्योनक्षत्रेभ्यश्चकालवृत्ति

भ्योऽण्स्यात्संधिवेलायांभवंसांधिवेलम् नैषंग्रैष्मम् संधिवेलासंध्या अमावास्यात्रयोदशीचतुर्दशी

पंचदशीपौर्णमासीप्रतिपत् संवत्सरात्फलपर्वणोः सांवत्सरम् फलेपर्ववासांवत्सरिकम

न्यत् प्रावृषएण्यः प्रावृषेण्यः वर्षाभ्यष्ठक् वर्षासुसाधुर्वार्षिकंवासः कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने

ष्विति साधुर्थेसर्वत्राण् चतलोपश्च हेमंतादण् स्या[redacted]त्तलोपश्चवेदलोकयोः चकारात्पदेऽर

तण् हैमनं हैमंतम् सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट् सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च

कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौस्तस्तयोस्तुट् तदः प्राग्नादेशः अद्यतनइत्यादिनिर्देशात् सायंतनम्

चिरंतनम् प्राह्णप्रगयोरेदंतत्वंनिपात्यते प्राह्णेतनम् प्रगेतनम् दोषातनम् दिवातनम् चिरपरुत्परारिभ्य
स्त्नोवक्तव्यः चिरत्नम् परुत्नम् परारित्नम् अग्रादिपश्चाड्डिमच् अग्रिमम् आदिमम् पश्चिमम् अंताच्च
अंतिमम् विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् आभ्यांट्युट्युलौवास्तस्तयोस्तुट्पक्षेठञ् पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेत
नम् घकालतनेष्वित्यलुक् पूर्वाह्णःसोढोस्येतिविग्रहे पूर्वाह्णतनम् अपराह्णतनम् पौर्वाह्णिकम् आपराह्णि
कं तत्रजातः सप्तमीसमर्थाज्जातइत्यर्थेऽणादयोघादयश्चस्युः स्रुघ्नेजातःस्रौघ्नः औत्सः राष्ट्रियः अवार वा
पारीणइत्यादि प्रावृषष्ठप् एण्यस्यापवादः प्रावृषिजातःप्रावृषिकः संज्ञायांशरदोवुञ् ऋत्वणोपवादः
शारदकाःदर्भविशेषामुद्गविशेषाश्च उत्तरपदस्यच अधिकारोयंहनस्तइत्यस्मात्प्राक् अवयवादृतोः
अवयववाचिनःपूर्वपदादृतुवाचिनोचामादेरचोवृद्धिर्ञितिकितिचतद्धितेपूर्ववार्षिकः अपरहैमनः १४२

अवयवात्किम् पूर्वासुवर्षासुभवः पौर्ववर्षिकः ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामितितदंतविधिः पूर्व
त्रऋतुत्वेनअवयवत्वाभावात् सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य उत्तरपदस्यवृद्धिः सुपांचालकः सर्वपांचालकः अर्द्धपां
चालकः जनपदतदवध्योश्चेतिवुञ् सुसर्वार्द्धदिकशब्देभ्योजनपदस्येतितदंतविधिः दिशोऽमद्राणाम्
दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनोवृद्धिः पूर्वपांचालकः दिशः किम् पूर्वपंचालानामयं पौर्वपंचालकः अमद्राणांकि
म् पौर्वमद्रः योगविभागउत्तरार्थः प्राचांग्रामनगराणाम् दिशः परेषांग्रामवाचिनांनगरवाचिनांचांगाना
मवयवस्यवृद्धिः पूर्वेषुकामशम्यांभवः पूर्वैषुकामशमः नगरः पूर्वपाटलिपुत्रकः पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामू
लप्रदोषावस्कराद्वुन् पूर्वाह्णकः अपराह्णकः आर्द्रकः मूलकः प्रदोषकः अवस्करकः पथः पंथचपथिजा
तः पंथकः अमावास्यायावा अमावास्यकः आमावास्यकः आमावास्यः अच अमावास्यः सिंधवपकराभ्यांकन्

न् सिंधुकः कछादिगणे मनुष्यावुञ् ञिच प्राप्ते अपकरकः औत्सर्गिके अणि प्राप्ते अणञौच क्रमात्तः सैंधवः
आपकरः अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक प्रथमोनक्षत्र
वाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक्स्यात् लुक्तद्धितलुकि नद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्स्या
त् अविष्ठासु जातः अविष्ठः फल्गुन इत्यादि चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् चित्रायां जा
ता चित्रा रेवती रोहिणी आभ्यां लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्ङीष् फल्गु
न्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ स्त्रियामित्येव फल्गुनी अषाढा अविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः अस्त्रियाम
पि आविष्ठीयः आषाढीयः ञे प्रोष्ठपदानाम् प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्जातार्थे ञि
ति किति च प्रोष्ठपदासु जातः प्रौष्ठपादो माणवकः ञे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः बहुवचन १५३

श्रातभिषः

निर्द्देशात् पर्यायोपि गृह्यते ऽर्थे भद्रपादः स्थानान्तगोशालखरशालाच्च एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् गोस्थाने
जातः गोस्थानः गोशालः खरशालः विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभि
षजो वा एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् वत्सशाले जातः वत्सशालः वात्सशालः इत्यादि जातार्थप्र[illegible]तिप्रसूतो ऽण्
वाडिहृक्कव्यः शतभिषजः शातभिषजः नक्षत्रेभ्यो बहुलम् जातप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् रोहिणः रौहिणः
कृतलब्धक्रीतकुशलाः तत्रेत्येव स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः प्रायभवः तत्रेत्येव स्रुघ्ने प्राये
ण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् औपजानुकः औपकर्णिकः औपनीविकः
संभूते स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः कोशाड्ढञ् कौशेयं वस्त्रम् कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु हेमन्ते साधुः
हैमन्तः प्राकारः वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः उप्ते च हेमन्ते उप्यं

तेहैमंताःयवाः आश्वयुज्यावुञ् ठञोपवादः आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजकामाषाः ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्या
म् पक्षेऋत्वण् ग्रैष्मकम् ग्रैष्मम् वासंतकम् वासंतम् देयमृणे कालादित्येवमासेदेयमृणंमासिकम् क
लाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् यस्मिन्कालेमयूराःकलापिनोभवंतिसउपचारात्कलापीतत्रदेयमृणंकला
पकम् अश्वत्थस्यफलमश्वत्थः तद्युक्तःकालोश्वत्थः यस्मिन्कालेश्वत्थाःफलंतितत्रदेयमश्वत्थकम्
यस्मिन्यवबुसंसंपद्यतेतत्रदेयंयवबुसकम् ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ग्रीष्मेदेयमृणंग्रैष्मकम् आवरसम
कम् संवत्सराग्रहायणीभ्यांठञ्च चाद्वुञ्सांवत्सरिकम् सांवत्सरकम् आग्रहायणिकम् आग्रहाय
णकम् व्याहरतिमृगः कालवाचिनःसप्तम्यंताट्ठञ्स्यात्व्याहरत्यर्थेसःयोव्याहरतिमृगश्चेत् निशायां
व्याहरतिनैशोमृगःनैशिकः तदस्यसोढम् कालादित्येवनिशासहचरितमध्ययनंनिशातत्सोढमस्यनै १५४

कण्ठ्यम्

शः नैशिकः तत्रभवः स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः राष्ट्रियः दिगादिभ्यो यत् दिश्यम् वर्ग्यम् शरीरावयवाच्च दंत्यम् कर्ण्यं

प्राचां नगरान्ते प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञ्णिति किति च सुह्मनगरे भ

वः सौह्मनागरः पौंड्रनागरः प्राचां किम् मद्रनगरम् उदक्षु तत्रभवः माद्रनगरः जंगलधेनुवलजान्तस्य वि

भाषितमुत्तरम् जंगलाद्यन्तस्यांगस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिः उत्तरपदस्य च ञ्णिति किति वा कुरुजंग

ले भवं कौरुजंगलम् कौरुजांगलं वैश्वधेनवम् वैश्वधैनवम् सौवर्णवलजम् सौवर्णवालजं दृतिकुक्षि

कलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् दार्तेयम् कौक्षेयम् कलशिर्वेदः तत्रभवं कालशेयम् वास्तेयं आस्तेयं आहेयं वस्तिर्ना

भेरधो हृदयोरित्यमरः ग्रीवाभ्योऽण् च बाहुत्वं ग्रैवेयम् ग्रैवम् गंभीराञ्ञ्यः गंभीरे भवं गांभीर्यम् पंचजनादुप

संख्याने पांचजन्यं अव्ययीभावाच्च परिमुखे भवं पारिमुख्यं परिमुखादिभ्य एवेष्यते नेह औपकूलं

अंतःपूर्वपदाट्ठञ् अव्ययीभावादित्येव वेश्मनि अंतर्वेश्मं तत्र भवम् आंतर्वेश्मिकम् आंतर्गणिकम् अध्या[illegible]
त्मादेष्ठञिष्यते अध्यात्मं तत्र भवम् आध्यात्मिकम् अनुशतिकादीनां च एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति
णिति किति च आधिदैविकम् आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् आध्यात्मादिराकृति
गणः देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् एषां पंचानां वृद्धिःप्राप्तावादेरच आत् स्या
त् ञिति किति च दाविकम् देविकाकूले भवा दाविकाः शालयः शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः
पलाशादिभ्यो वेत्यण् वित्यौहइदं दात्यौहं दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् श्रेयसि भवं श्रायसं कम् ग्रामात्प ता
र्यनुपूर्वात् ठञ् स्यात् अव्ययीभावादित्येव पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः जि
ह्वामूलीयम् अंगुलीयम् वर्गान्ताच्च कवर्गीयम् अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् पदे पूर्वे णाठः महा

र्णेः महार्णाः महार्णीयः अप्राग्दीव्यतीति किम् कवर्गीयो वर्णः कर्णललाटात् कललंकारे कर्णिका ललाटिका
तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः तैङः कार्त्तः सुप्सु भवं सौपम् बह्वचोऽन्तो
दात्ताट्ठञ् षत्वणत्वयोर्विधायकम् शास्त्रं षात्वणत्विकम् तस्य व्याख्यानस्तत्रभवो वा षात्वणत्विकः क्र
तुयज्ञेभ्यश्च सोमसाध्येषु यागेषु रूढौ प्रसिद्धौ तत्राग्न्यन्तरोपादानेन सिद्धे उभयोपादानसामर्थ्यादसो
मकाश्चपीहस्यंते अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्रभवो वा आग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः पाकयज्ञि
नावपत्रिकः कः बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् अन्तोदात्तार्थ आरंभः अध्यायेष्वेवर्षेः ऋषिश
ब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयो ग्रन्थः तत्र विभवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् वसिष्ठेन दृष्टो मंत्रो वसिष्ठस्त
स्य व्याख्यानस्तत्रभवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः अध्यायेषु किम् वासिष्ठी ऋक् पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् पु

रोडाशसहचरितोमंत्रःपुरोडाशःसएषवपौरोडाशः ततष्ठन् पौरोडाशिकःपुरोडाशिकः छंदसोयदणौ छंदस्यः
छांदसःद्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् द्व्यचःऐष्टिकःपाशुकःऋत् चातुर्होतृकम् ब्रा
ह्मणिकःआर्चिकःइत्यादिअणृगयनादिभ्यः ठञादेरपवादःआर्गयनः औपनिषदःवैयाकरणः त
तआगतः स्रुघ्नादागतःस्रौघ्नःठगायस्थानेभ्यः शुल्कशालायाआगतःशौल्कशालिकःशुंडादिभ्यो
ण् आयस्थानेठक् ठगादीनांचापवादःशुंडिकादागतः शौंडिकःकार्कणःतैर्थःविद्यायोनिसंबं
धेभ्योवुञ् औपाध्यायिकःपैतामहकः ऋतष्ठञ् वुञोपवादःहौतृकःभ्रातृकः पितुर्यच्च चाट्ठ
ञ् रीङृतः यस्येतिलोपःपित्र्यंपैतृकम् गोत्रादंकवत् विदेभ्यआगतंवैदम् गार्गम् दाक्षम् औ
पगवकम् नञःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् नञःपरेषामेषामादेरचोवृद्धिः १५८

एवंपत्स्यत्रवात्तिदादौ आशौचं अशौचं आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् आक्षैत्रज्ञम् अक्षैत्रज्ञम् आकौशलम्
अकौशलम् आनैपुणम् अनैपुणम् हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः समादागतेसमरूप्यम् विषमरूप्य
विषमीयम् म् पक्षे गहादित्वाच्छः समीयम् देवदत्तरूप्यम् दैवदत्तम् मयट् च सममयम् विषममयम् देवदत्तम
यम् प्रभवति ततइत्येव हिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा विदूराञ्ञ्यः विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः त
द्गच्छति पथिदूतयोः स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पंथाः दूतो वा अभिनिष्क्रामति द्वारम् तदित्येव स्रुघ्नमभि कृ
निष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जं द्वारम् अधिकृत्य कृते ग्रंथे तदित्येव शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकी
यः शारीरकं भाष्यमितित्वभेदोपचारात् शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः शिशूनां क्रंद
नं शिशुक्रंदः तमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शिशुक्रंदीयः यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वंनिपातनात् यम

सि॰कौ॰ सभीयः किरातार्जुनीयम् इंद्रजननादिराकृतिगणः इंद्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् सोस्यनिवासः स्रुघ्नो
१५८ निवासोऽस्य स्रौघ्नः अभिजनश्च स्रुघ्नोऽभिजनोस्य स्रौघ्नः यत्र स्वयं वसति स निवासः यत्र पूर्वैरुषितं सोभि
155 जन इति विवेकः आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दात्सोस्येत्यर्थे छः स्यात्
हृद्गोलः पर्वतोभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः आयुधेति किम् ऋक्षोदः पर्वतोभिजनो येषां ते दिभ्योऽण्ञः॥ शंडिको
आर्क्षोदाः द्विजाः शण्डिकोऽभिजनोस्य शाण्डिक्यः सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ सिंध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादि
भ्योञ् स्यादुक्तेर्थे सैंधवः तक्षशिलानगरी अभिजनोस्य ताक्षशिलः तूदीशालातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्
छण्ढञ्यकः तूदी अभिजनोस्य तौदेयः शालातुरीयः वार्मतेयः कौचवार्यः भक्तिः सोस्येत्यनुवर्त्तते भज्य
ते सेव्यत इति भक्तिः स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः अचित्ताददेशकालाट्ठक् अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः पायसि १५८

कः अचित्तात्किम् देवदत्तः अदेशात्किं स्रौघ्नः अकालात्किम् ग्रैष्मः महाराजाट्ठञ् माहाराजिकः वासुदेवा
र्जुनाभ्यां वुन् वासुदेवकः अर्जुनकः गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् अणोपवादः परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते
ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः नाकुलकः बहुलग्रहणान्नेह पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः
स्वामिवाचि जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपद
वाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया दवाचिनां
उक्तास्ते चातिदिश्यंते अंगाः जनपदो भक्तिरस्य आंगकः अंगाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आंगकः जनपदिनां किम्
पंचाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पांचालाः जनपदेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः तेन प्रोक्तम् पा
णिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् छंदो ब्राह्मणानीति तद्विषयता तित्तिरि

णप्रोक्तमधीयतेतैत्तिरीयाः काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः काश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनः
कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च कलाप्यंतेवासिभ्यः हरिद्रुणाप्रोक्तमधीयतेहारिद्रविणः वैशंपायनां
तेवासिभ्यः आलंविनः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु तृतीयांतात्प्रोक्तार्थेणिनिः स्यात्यत्प्रोक्तंपुराण
प्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तेभवंति पुराणेनचिरंतनेनमुनिनाप्रोक्ताः भल्लुभाल्लविनः शाट्यायनः शाट्या
यनिनः कल्पेपिंगिपैंगीकल्पः पुराणेतिकिम् याज्ञवल्क्यानिब्राह्मणानि आश्मरथः कल्पः अणिअपत्य
स्येतियलोपः कठचरकाल्लुक् आभ्यांप्रोक्तप्रत्ययस्यलुक्स्यात् कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः चरकाः क
लापिनोऽण् कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः नांतस्यटिलोपेसब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौ
थुमितैतिलिजाजलिलांगलिशिलालिशिखंडिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमितिसुपसंख्या १५८

नाद्धिलोपः छागलिनो दिनुक् छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसू
त्रयोः णिनिः पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणः भिक्षवः शैलालिनो नटाः कर्मन्दकृशा
श्वादिनिः भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्विनो नटाः तेनैकदि
क् सुदाम्नाम्नि गिरावेकदिक् सौदामनी तसिश्च स्वरादिपाठादव्ययत्वं पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः
उरसो यच्च चात्तसिः अणोपवादः उरसैकदिक् उरस्यः उरस्तः उपज्ञाते तेनेत्येव पाणिनिना उपज्ञातं पा
णिनीयम् कृते ग्रन्थे वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः संज्ञायाम् तेनेत्येव अग्रन्थार्थमिदम् मक्षिकाभिः
कृतं माक्षिकम् मधु कुलालादिभ्यो वुञ् तेन कृते संज्ञायाम् कुलालेन कृतं कौलालकम् वारुडकम् क्षुद्रा
भ्रमरवटरपादपादञ् तेन कृते संज्ञायाम् क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् भ्रामरम् वाटरम् पादपम् तस्येदम् उपगो

सि॰कौ॰ विदमौपगवम् वहेस्तुरणिट्च संवोढुरिदं सांवहित्रम् आग्नीधः शरणे रण् भं च अग्निमिंधे अग्नीत् तस्यस्था
१५५ ने आग्नीध्रम् तस्मात्स्वार्थे आग्नीध्रः समिधामाधाने षेण्यण् सामिधेन्यो मंत्रः सामिधेनी ऋक् रथाद्यत् र
157 थ्यं चक्रं पत्रपूर्वादञ् पत्रं वाहनम् अश्वरथस्येदं आश्वरथम् पत्राध्वर्युपरिषदश्च अत्र पत्राद्वाह्ये अश्व
स्येदं वहनीयम् आश्वम् आध्वर्यवम् पारिषदम् हलसीराट्ठक् हालिकम् सैरिकम् द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिक
योः काकोलूकिका कुत्सकुशिकिका देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरम् गोत्रचरणाद्वुञ् औपग
वकम् चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् काठकम् संज्ञांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण् घोषग्रहणमपि कर्त
व्यम् अत्र वेदः संज्ञो कोवा घोषो वा वैदं लक्षणम् यञ् गार्गं इञ् दाक्षिः दाक्षम् परंपरासंबंधोंकः साक्षात्तु ल
क्षणम् शाकलाद्वा अणेवोक्तेऽर्थे पदे चरणत्वाद्वुञ् शाकलेन प्रोक्तमधीयते वा शाकलाः तेषां संज्ञोंको १५५

ह्योषोवाशाबलः ल्लवलोल्कीवता छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः छंदोगानांधर्मश्राम्नायोवाछांदोग्य

म् औक्थिक्यम्याज्ञिक्यम् बाह्वृच्यम् नाट्यम् चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तम् तत्साहचर्यान्नटशब्दाद्

पि तयोरेव नदंडमाणवांतेवासिषु दंडप्रधानामाणवादंडमाणवास्तेषुशिष्येषुचवुञ्नस्यात् दाक्षाः

दंडमाणवाः शिष्यावा रैवतिकादिभ्यश्छः तस्येदमित्यर्थेवुञोपवादः रैवतिकीयः बैजवापीयः कौपिंजल

हास्तिपदादणवक्तव्यम् कुपिंजलस्यापत्यं इहैवनिपातनादण् तदंतात्पुनरण् कौपिंजलः गोत्रवुञो

पवादः हास्तिपादस्यापत्यंहास्तिपादः तस्यायहास्तिपादः चरणात्वुञोपवादः आथर्वणिकस्ये

कलोपश्च अण्स्यात् आथर्वणिकस्यायं आथर्वणोधर्मोम्नायोवाचरणाद्वुञोपवादः समाप्ताः शेषि

काः ॥ तस्यविकारः अश्मनोविकारेटिलोपोवक्तव्यः अश्मनोविकारः आश्मः भास्मनः मार्त्तिकः अ

सि॰ कौ॰ व्ययवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः चाद्विकारे मयट् स्यादवयवो विकारो वा मायूरः मौर्वं काण्डं भस्म वा पैप्पलम् बिल्वा
१५॰ दिभ्योऽण् बैल्वः कोपधाच्च अण् अञोऽपवादः तर्कु तार्कवम् तैत्तिडीकम् त्रपुजतुनोः षुक् आभ्यामण् स्या
158 द्विकारे एतयोः षुगागमश्च त्रापुषम् जातुषम् ओरञ् दैवदारवम् अनुदात्तादेश्च दाधित्थम् कापित्थम्
पलाशादिभ्यो वा पालाशम् कारीषम् शम्याष्ट्लञ् शामीलम् भस्म षित्वान् ङीष् शामीली स्रुक् मयड्वैतयो
र्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः अश्ममयम् आश्मनम् अभक्ष्ये
त्यादि किम् मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनम् नित्यं वृद्धशरादिभ्यः आम्रमयम् शरमयम् एकाचो नि
त्यम् त्वङ्मयम् वाङ्मयम् कथं तर्हि आप्यमन्नमयमिति तस्येदमित्यण्णान्तात् वार्थे ष्यञ् गोश्च पुरीषे गोः
पुरीषं गोमयम् पिष्टाच्च मयट् स्याद्विकारे पिष्टमयं भस्म कथं पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायां तस्येदमि १५॰

ण्यण् संज्ञायां कन् पिष्टादिन्येव पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् व्रीहेः पुरो
डाशे मयट् स्यात् बिल्वाद्यणोऽपवादः व्रीहिमयः पुरोडाशः व्रैहमन्यत् असंज्ञायां तिलयवाभ्यां तिल पपर
प तिलमयम् संज्ञायां तु तैलं यावकः तालादिभ्योऽण् अन्मयटोऽपवादः [redacted] तालाद्धनुषि
तालं धनुः अन्यत्तालमयम् पैङ्गायुधम् जातरूपेभ्यः परिमाणे अणेव बहुवचनात्पर्यायग्रहणम्
हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
शौकम् बाकम् राजतम् ञितश्च तत्प्रत्ययात् ञितो विकारावयवप्रत्ययान्तादञ् स्यात् तयोरे
वार्थयोः मयटोऽपवादः शामीलस्य शामीलम् दाधित्थस्य दाधित्थम् ञितः किम् बैल्वमय
म् क्रीतवत्परिमाणात् प्राग्वहतेष्ठञ् निष्पाद्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः येनोपाधिना परिमाणाद्विहि

ताल्लेनत्येव विकारे इति दिश्यन्ते अणादीनामपवादः निष्केन क्रीतं नैष्किकम् एवं निष्कस्य विकारो
नैष्किकः शतस्य विकारः शत्यः शातिकः उष्ट्राद्वुञ् प्राग्दीव्यतोऽपवादः औष्ट्रकः उमोर्णयोर्वा औ
मम् औमकम् और्णम् और्णकम् वुञ्भावे यथाक्रमं मयडणौ एण्या ढञ् ऐणेयम् एणस्य तु ऐ
णम् गोपयसोर्यत् गव्यम् पयस्यम् द्रोश्च द्रुर्वृक्षः तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् माने वयः द्रो
६ रित्येव द्रुवयम् यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् फले लुक् विकारावयवप्रत्ययस्य
लुक् स्यात् फले आमलक्याः फलम् आमलकम् प्लक्षादिभ्योऽण् विधानसामर्थ्यान्न लुक् प्ला
क्षम् न्यग्रोधस्य च केवलस्य अस्य न वृद्धिः ऐजागमश्च नैयग्रोधम् जम्ब्वा वा जम्ब्वाः फलेऽ
ण् वा स्यात् जाम्बवम् पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु जम्बू लुप् च जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् लुपि यु

ष्ठवत् जाम्ब्वाः फलम् जाम्बू फलम् पाकमुग्राम पसंख्यानम् व्रीहयः मुद्गाः पुष्पमूलेषु बहुलम् मल्लि
कायाः पुष्पं मल्लिका जात्याः पुष्पं जाती विदार्याः मूलं विदारी बहुलग्रहणान्नेह पाटलानि पुष्पा
णि साल्वानि मूलानि बाहुलकात् क्वचिल्लुक् अशोकम् करवीरम् हरीतक्यादिभ्यश्च पम्यः फल
प्रत्ययस्य लुप् स्यात् हरीतक्यादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत् हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः कंसीय
परशव्ययोर्यञञौ लुक् च कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च लुक् कंसाय हितं कंसी
यं तस्य विकारः कांस्यम् परशवे हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः प्राग्व
हतेष्ठक् तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् माशब्दं कार्यमिति
य आह स माशाब्दिकः स्वागतादीनां च पेचुन स्यात् स्वागतमित्याह स्वागतिकः स्वाध्वरिकः संगस्याप

तैस्वांगिः व्यांगिः अङस्यापत्यं आडिः व्यवहारेणाचरति व्यावहारिकः स्वपतौ साधु स्वापतेयम् आहौ प्रभूतादि
भ्यः प्रभूतमाहप्राभूतिकः पार्याप्तिकः पृछतौसुस्नातादिभ्यः सुस्नातंपृछति सौस्नातिकः सौखशायनि
कः आनुशातिकादिः गछतौपरदारादिभ्यः पारदारिकः गौरुतल्पिकः तेनदीव्यति खनति जयति जि ति २
तम् अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः अभ्र्याखनति आभ्रिकः अक्षैर्जयति आक्षिकः अक्षैर्जितमाक्षिकं संस्कृत
म् दध्नासंस्कृतंदाधिकं मारिचिकम् कुलत्थकोपधादण् ठकोपवादः कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्
तैत्रिडीकम् तरति उडुपेनतरति औडुपिकः गोपुच्छाट्ठञ् गौपुच्छिकः नौद्व्यचष्ठन् नाविकः घटि डु २
कः बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री चरति तृतीयान्तात् गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोः शकटात् हस्तिना चरति
हास्तिकः शाकटिकः दध्नाचरति दाधिकः आकर्षात्ष्ठल् आकर्षो निकषोपलः आकर्षादिति पा

डांतरंतेनचरति आकर्षिकः षित्वान्ङीष् आकर्षिकी पर्यादिभ्यः ष्ठन् पर्येणाचरतिपर्यिकः पर्यिकी
येनपीठेनपंगवश्चरंतिसपर्यः अश्विकः रथिकः श्वगणाट्ठञ्च चात्ष्ठन् श्वादेरिञिचेव नंश्वभस्त्रा
पत्यश्वाभस्त्रिः श्वादंष्ट्रिः तदादिविधौचेतदेवज्ञापकम् इकारादाविति वाच्यम् श्वगणेनचरतिश्वाग
णिकः श्वागणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी पदांतस्यान्यतरस्याम् श्वादेरंगस्यपदशब्दांतस्यैच्वाश्वाप
दस्येदंश्वापदम् शौवापदम् वेतनादिभ्यो जीवति वेतनेनजीवति वैतनिकः धानुष्कः वस्नक्रयवि
क्रयाट्ठन् वस्नेनमूल्येनजीवतिवस्निकः क्रयविक्रयग्रहणंसंघातविगृहीतार्थं क्रयविक्रयि
कः क्रयिकः आयुधाच्छच चाट्ठन् आयुधेनजीवति आयुधीयः आयुधिकः हरत्युत्संगादिभ्यः
उत्संगेनहरत्यौत्संगिकः भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् भस्त्रयाहरतिभस्त्रिकः षित्वान्ङीष्भस्त्रिकी विभाषाविव

वद्देऽठक् वैवधिकः

सि. कौ. १५३ याति विवधेन हरति विवधिकः। एकप्रदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् वीवधिकः वीवधिकी विवध / वीवध
161 शब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते। अण् कुटिलिकायाः। कुटिलिका व्याधानां गतिविशे
षः कर्मारोपकरणं च। तेन लोहं च कुटिलिकया हरति स्मशानात् अंगारान् कौटिलिको व्याधः कर्मा
रश्च। निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरम्। त्रेर्मम्नित्यम्। त्रिप्रत्ययान्तात्प्रकृ
तिकादनीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमं पक्त्रिमम्। भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्त
व्यम्। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम्। त्यागिमम्। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। अपमित्येति ल्यबन्तं। अ
पमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्। संसृष्टे। दध्ना संसृष्टं दाधिकम्। चू
र्णादिनिः। चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः। लवणाल्लुक्। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः लवणम् १५३

कंमद्वादश मोद्गः औदनः व्यंजनैरुपसिक्तो दध्ना उपसिक्तं दाध्यिकम् ओजस्सहोंभसा वर्त्तते ओजसिकः
शूरः साहसिकश्चौरः आंभसिको मत्स्यः तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् द्वितीयांतादस्माद्वर्त्तते इत्यस्मि
न्नर्थे ठक् कस्मात् क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः आन्वीपिकः प्रातिलोमि
कः आनुलोमिकः प्रातिकूलिकः आनुकूलिकः परिमुखं च परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः चात् पारिपा
र्श्विकः प्रयच्छति गर्ह्यम् द्विगुणार्थं द्वैगुण्यं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः त्रैगुणिकः वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः वा
र्धुषिकः कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ गर्ह्याभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छत्यर्थे कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं
कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः कुसीदिकी एकादशार्थत्वादेकादशानेव दत्तो दश चेति विग्रहे इकारः
समासांतः इहैव सूत्रे निपात्यते दशैकादशिकः दशैकादशिकी दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्णः एवेहापि

तद्धितार्थः उंछति बदराण्युंछतीत्यादि बादरिकः रक्षति समाजं रक्षतीति सामाजिकः शब्ददर्दुरं करोति शब्दं क
रोति शाब्दिकः दार्दुरिकः पक्षिमत्स्यमृगान्हंति स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं मत्स्यपर्याये
ष्वमीनस्यैव पक्षिणो हंतीति पाक्षिकः शाकुनिकः मायूरिकः मात्स्यिकः मैनिकः शाकुलिकः मार्गिकः हंति ४
हारिणिकः सारंगिकः परिपंथं च तिष्ठति अस्मात् द्वितीयांतात्तिष्ठति चेत्यर्थे ठक् स्यात् न तु वर्जयित्वा
व्याप्य वा तिष्ठतीति पारिपंथिकश्चौरः परिपंथं हंतीति पारिपंथिकः माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति
दंडाकारो माथः पंथाः दंडमाथः दंडमाथं धावति दांडमाथिकः पादविकः आनुपदिकः आक्रंदा
ट्ठञ्च अस्मात् ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे आक्रंदं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रंदिकः पदोत्तरप
दं गृह्णाति पूर्वपदं गृह्णातीति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः प्रतिकंठार्थललामं च पभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ठक् १५४

पद्दैठक्२

प्रतिकंठंगृह्णातिप्रातिकंठिकः आर्थिकः लालामिकः धर्मंचरति धार्मिकः अधर्माच्चेतिवक्तव्यम् आध
र्मिकः प्रतिपथमेतिठंश्च प्रतिपथमेतिप्रातिपथिकः समवायान्समवैतिसामवायिकः सामूहिकः प
रिषदोण्यः परिषदंसमवैतिपारिषद्यः सेनायावाण्यः स्यात् सैन्याः सैनिकाः संज्ञायांललाटकुक्कुट्यौ ट्यौ२
पश्यति ललाटंपश्यतिलालाटिकः सेवकः कुक्कुटीशब्देनतत्पातार्हः स्वल्पदेशोलक्ष्यतेकौक्कुटि
कोभिक्षुः तस्यधर्म्यम् आपणस्यधर्म्यंआपणिकम् अण्महिष्यादिभ्यः महिष्याधर्म्यंमाहिषम् या
जमानम् ऋतोऽञ् यातुर्धर्म्यंयात्रम् नराच्चेतिवक्तव्यम् नरस्यधर्म्यानारी विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च
वक्तव्यः विशसितुर्धर्म्यंवैशस्त्रम् विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्चवाच्यः विभाजयितुर्धर्म्यंवैभाजित्रम् अ
वक्रयः षष्ठ्यंताट्ठक्स्यादवक्रयेर्थे आपणस्यावक्रयआपणिकः राजग्राह्यंद्रव्यमवक्रयः तदस्यपण्यम्

सि॰ कौ॰ १५५ 163 अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः लवणाट्ठञ् लावणिकः किसरादिभ्यः ष्ठन् किसरं पण्यमस्य किसरिकः षित्वा
न्ङीष् किसरिकी किसर उशीर नलद स्थगरादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः शलालुनोऽन्य
तरस्याम् ष्ठन् पक्षे ठक् शलालुकः शलालुकी शालालुकः शालालुकी शलालु सुगन्धद्रव्यविशेषः
शिल्पम् मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगिकः मड्डुककर्करादणन्यतरस्याम् मड्डुकवादनं शिल्पमस्य
माड्डुकिकः कार्करः कार्करिकः प्रहरणम् तदस्येत्येव असिः प्रहरणमस्य आसिकः धानुष्कः परश्व
धाट्ठञ् पारश्वधिकः शक्तियष्ट्योरीकक् शाक्तीकः याष्टीकः अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः तदस्येत्येव
अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः दिष्टमतिर्यस्य स दैष्टि
कः शीलम् अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः छत्रादिभ्यो णः गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तत १५५

शीलमस्यछात्रः कार्मस्ताच्छील्ये कार्म इति ताच्छील्ये णो टिलोपो निपात्यते कर्मशीलः कार्मः नस्तद्धित इत्येव सि
न द्धे ऐणकार्य्यं ताच्छीलिके णे पि तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् ताच्छील्ये किम् कार्मणः कर्माध्ययने वृत्तम् प्रथ
मोनान्यस्यार्थे ठक्स्यात् अध्ययने वृत्तायाक्रियायां सा चेत्प्रथमोऽतस्यार्थः एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिकः यस्याध्य
ने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् प्राग्विषये ॥ द्वादशान्या
निकर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः हितंभक्षाः अपूपभक्षणं हि
तमस्मै आपूपिकः तदस्मै दीयते नियुक्तम् अग्रे भोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः श्राणामांसौदनाट्टि
ठन् श्राणा नियुक्तं दीयते अस्मै श्राणिकः श्राणिकी ॥ मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं मांसौदनिकः मांसिकः औ
दनिकः भक्तादणन्यतरस्याम् पक्षे ठक् भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तिकः तत्र नियुक्तः आकारे नियुक्तः आकरि

भक्तिः ॰ १

कि॰ सो॰
१५८
164

कः अगारान्ताट्ठन् देवागारे नियुक्तो देवागारिकः अध्यायिन्यदेशकालात् निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यात् अध्ये
तरि श्मशानेऽधीते श्माशानिकः चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति तत्रैव
वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः वंशो वेणुः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे प्रायिणा
यावद्गृहेयातान्तयैवान्नतिष्ठतीत्यर्थः प्रास्तारिकः सांस्थानिकः निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः आवसथात् ष्ठल्
आवसथे वसति आवसथिकः षित्वान्ङीष् आवसथिकी आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च आवस
थात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे षडिति सूत्र षड्भिरिह विहिता इत्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त ठकोवधिः समाप्ता प्रा
ग्घिताद्यत् तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते तद्वहति रथयुगप्रासंगम् रथं वहति रथ्यः युग्यः वत्सानां द
मनकाले स्कंधे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासंगः तं वहति प्रासंग्यः धुरो यड्ढकौ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते न भकुर्छुराम् भ १५८

सक्तुर्रोऽस्त्वोपयापादीर्योनस्यात् धुर्यः धौरेयः खः सर्वधुरात् सर्वधुरंवहतिसर्वधुरीणः एकधुरात्स्वक्च एक
धुरीणः एकधुरः शाकटात्तण शाकटंवहतिशाकटोगौः हलसीराट्ठक् हलंवहतिहालिकः सैरिकः संज्ञायां
जन्या जनीवधूः तांवहतिप्रापयतिजन्याविश्वस्यपत्न्यषा द्वितीयांताद्विध्यतीत्यर्थेयस्मान्नचेतत्रयतः क
रणोपाडौविध्यंतिपथ्याः शर्कराः यत्नगणोलभ्यान्नन्नोतन यत्नेनलभ्यायन्याः गणोलभ्यागणपः अन्वाह्यः अ
त्वेलव्याग्रान्तः वैरंमानः वंशाः परेछानुचारी पदमस्मिन्दृश्यम् पद्यः कर्दमः नातिम्लक्षकहर्ष्यः मूलम व्या॥ धेनु
स्यावर्हि आवर्हणमवर्हः उत्पाटनंतदस्यास्तीत्यावर्हिम् मूलमावर्हिपियांतेमूल्याः मुञ्जाः संज्ञायांयेनुंशष्पस
भृगायाम्योयत्नस्यपश्वस्यार्थेनिपात्यतेसंज्ञायाम् येनुष्यावंधकेस्थिता गृहपतिनासंयुक्तेञ्य गृहपतिर्यज
मानः तेनसंयुक्तोगार्हपत्योऽग्निः नौवयोधर्मविषमूल मूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमस

सि·कौ·
१५७
165

मितसंमितेषु नावातार्येनाप्यम् वयसातुल्योवयस्यः धर्मेणप्राप्यंधर्म्यं विषेणवध्यो विष्यः मूलेनग्रानाम्यं
मूल्यंमूलेनसमोमूल्यः सीतयासमितंसीत्यम् देवंतलयासंमितंतुल्यंधर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते धर्मादन
नपेतंधर्म्यंग्रर्थ्यंपथ्यंन्याय्यम् छंदसोनिर्मिते छंदस्यानिर्मितं छंदस्यंइ छयाकृतमित्यर्थः उरसोणच
चाद्यव उरसानिर्मितः पुत्रः औरसः उरस्यः हृदयस्यप्रियः हृद्योदेशः हृदयस्यहृल्लेखपदणलासे
षितिहृद्यादेशः वंधनेचर्षौ हृदयशाक्त्वष्ठांताहेदयनेयत्स्याद्वेदेऽभिधेयेषेहृदयस्यवंधनोहृद्यः
वशीकरणमंत्रः मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु मतंज्ञानंतस्यकरणंभावः साधनंवामतम्य जन
स्यजल्पोजन्यः हलस्यकर्षोहल्यः तत्रसाधुः अग्रन्नः सामसुसाधुः सामान्यः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृति
भावःकर्मणः शरणः प्रतिजनादिभ्यः खञ् प्रतिजनेसाधुः प्रातिजनीनः सांयुगीनः सार्वजनीनः वै १५८

स्वजनीनः भक्ताण्णः भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः परिषदो ण्यः पारिषद्यः परिषद इति योगविभागाण्णो
पि पारिषदः कथादिभ्यष्ठक् कथायां साधुः काथिकः गुडादिभ्यष्ठञ् गुडे साधुर्गौडिकः इक्षुः साक्तुको य
वः पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् पथि साधुः पाथेयं आतिथेयं वसतेर्वसतिः तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः स्वापते
येयं धनं सभाया यः सभ्यः सभ्यः समानतीर्थे वासी सा धुरिति निवृत्तं वसतीति वासी समाने तीर्थे गु
रौ वसतीति सतीर्थ्यः समानोदरे शयित ओ चोदात्तः समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता सोद
राद्यत् सोदर्यः अर्थप्राग्वत् इति प्राग्घितीयाः प्राक्क्रीताच्छः तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते
उगवादिभ्यो यत् प्राक्क्रीतादित्येव उवर्णान्तात् गवादिभ्यश्च यत्स्यात् छस्यापवादः नाभि नभं च नभ्योऽक्षः नभ्यमं
जनं रथनाभावेवेदं शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं शून्यं शुन्यं शुन्यम् ऊधसोऽनङ् ऊधन्यः केवलाच्च संज्ञायां

यस्मात् कैवल्यम् एणीपलशातेसंज्ञायांकिंकवलीपाकुर्णोवि भाषाहविरपूपादिभ्यः आमिक्षीयंदधिआमिक्षी
यम् पुरोडाशपाकंडलाः पुरोडाशीयाः अपूप्यम् अपूपीयम् तस्मै हितम् वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्
षंकव्येदाहगव्यम् हविष्यम् शरीरावयवाद्यत् दंत्यम् कंठ्यंनस्तनासिकायायत्तसक्षुद्रेषु नस्या
भ्यम् ये च तद्धिते पादेन तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् शीर्षण्यः तद्धिते किम् शिरइच्छति
शिरस्यति वा केशेषु शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः अचि शीर्षः इति वाच्यम् अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षा
देशः स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च खलाय हितम् खल्यम् यव्यम्
माष्यंतिल्यंब्रह्मण्यम् चाद्दण्या अजाविभ्यांथ्यन् अजथ्यायूथिः अविथ्या आत्मन्विश्वजनभोगोत्त
रपदात्खः आत्माध्वानौखे इत्यौखे प्रकृत्या स्तः आत्मने हितमात्मनीनम् विश्वजनीनम् कर्मधा १५८

स्यादेवेभ्यानेषष्टीनत्पुरुषाद्वञ्जनीवेत्युक्तेपवविश्वजनीयम् पंचजनादुपसंख्यानम् पंचजनीनम् सर्वजनाट्ठ
ञ्खश्च सार्वजनिकः सर्वजनीनः महाजनाट्ठञ् माहाजनिकः मातृभोगीणः पितृभोगीणः राजभोगीनाः
आचार्यादणत्वंच आचार्यभोगीनः सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ सर्वस्माद्वेतिवक्तव्यम् सर्वस्मैहितेसार्वेसर्वीय
म् पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगान्नेनत्यस्य द्वंद्वमध्ये निवेशः पुरुषस्यवधः पौरुषेयः
तस्येदमित्यणिप्राप्ते पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञिप्राप्ते समूहे णिप्राप्ते प
काकिनोऽपि पठितः पौरुषेयकृताश्वेतिभाष्यः तेनकृते तु ग्रंथेऽणिप्राप्ते अयंयोगः प्रासादादौ अप्राप्त एवेतिवे
कः माणवचरकाभ्यांखञ् माणवायहितेमाणवीनम् चारकीणम् तदर्थंविकृतेः प्रकृतौ विकृतिवाच
काच्चतुर्थ्यंतात्तदर्थायांप्रकृतौवाच्यायांयथाविहितप्रत्ययःस्यात् अंगारेभ्य एतानिअंगारीयाणिकाष्ठानि

सि॰ कौ॰ १५९ 167

प्राकारीया इष्टकाः प्रासादीयं दारु छदिरुपधिबलेर्ढञ् छादिषेयाणि तृणानि वालेयास्तण्डुलाः उपधिशब्दा-
त्स्वार्थे ष्यत उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गम् तदेव औपधेयम् ऋषभोपानहोर्ञ्यः छस्यापवादः आर्षभ्यो चर्मणोऽञ्
वत्सः औपानह्यो मुञ्जः चर्मण्यण् अयमेव पूर्वविप्रतिषेधेन औपानह्यम् चर्म चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचका-
वर्ध्रा वारत्रम्
दन्यस्मान्न वर्ध्रं वारत्रम् चर्म तदस्य तदस्मिन्स्यादिति प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः
प्रासादीयं दारु प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति तेनेह न प्रासा-
ढञ्
दो देवदत्तस्य स्यादिति परिखाया ढञ् पारिखेयी भूमिः छ प्रतोः पूर्णोऽवधिः प्राग्वतेष्ठञ् तेन तुल्य-
मिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् तदर्हतीत्येतदभि-
व्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा असमासे निष्कादिभ्यः आ १५९

निष्क पाद पण माष
वाह द्रोण षष्टि

र्हाद्विसेनतेनक्रीतमिति यावत्सप्तदशास्त्वामनुवर्त्ततेनिष्कादिभ्योऽसमासेठक्स्यादार्हीयेष्वर्थेषुनै
ष्किकंसमासेतुठञ् परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः उत्तरपदवृद्धिर्ञिदादौ परमनैष्किकम् असंज्ञेति
किं पंचकलापाः परिमाणमस्यपांचकलापिकाः असमासग्रहणंज्ञापकंभवतीतःप्राक्तदंतविधि
रितितेनसप्तगव्यंपवापूपमिमादिरुतउंईदंतसंख्यापूर्वपदानांतदंतग्रहणंप्राग्वतेरिष्यतेतच्चालुकि
पारायणिकः द्वैपारायणिकः द्वैपादायणिकः अलुकीतिकिम् द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतंद्विशूर्पंद्विशू
र्पेणक्रीतेशूर्पादञन्यतरस्यामितिनवञ् द्विशौर्पिकम् अर्द्धात्परिमाणस्यपूर्वस्यपूर्वस्यतुवा अर्द्धात्परिमा
णवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्यतुवाञ्णितिकितिच अर्द्धद्रोणेनक्रीतमर्द्धद्रौणिकम्
आर्द्धद्रौणिकम् नातःपरस्य अर्द्धात्परिमाणाकारस्यवृद्धिर्नपूर्वस्यतुवाञ्जिदादौ अर्द्धप्रस्थिकम् आ

आर्द्धप्रस्थिकम्
अतः किम् आर्द्धकौडविकम्

168

ईकौङविकम् तपरंकिम् अर्द्धखार्यांभवा अर्द्धखारी अस्मादण्यसंप्रतिर्ईकारलोपः पुनष्ठिठे विङीपपदेस्या
र्द्धखारी अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र टाड्ङिनिमित्तस्येति ङ्खेवद्भावनिषेधो न स्यात् शताच्चठन्यतावशते श
शत्यम्२ तेन क्रीतं शत्यं शतिकम् अशतेतिकिम् शतंपरिमाणमस्य शतकः संघः इह प्रत्ययार्थोवस्त्रनः प्रकृ
त्यर्थान्नभिद्यते तेन यन्ठनौ न किंतु कन एव अ समासे इत्येव द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् संख्याया अतिश
दन्तायाः कन् संख्यायाः कन्स्यादार्हीयेर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः पंचभिः क्रीतः पंचकः बहुकः त्यन्ताया
स्तु साप्ततिकः शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः वतोरिड्वा वतन्तात्कन इड्वा स्यात् तावत्कः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वु तावतिकः२
न्नसंज्ञायाम् योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन्स्यात् असंज्ञायां ड्वुन्स्यात् कनोपवादः विंशकः त्रिंश
कः संज्ञायां तु विंशतिकः त्रिंशत्कः कंसाट्टिठन् टिड्ढीवर्थः इकार उच्चारणार्थः कंसिकः कंसिकी अर्द्धा

द्वेतिवक्तव्यम् अर्द्धिकः अर्द्धकी कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिशादेशश्च वा कार्षापणिकः कार्षापणिः
कीप्रतिकः प्रतिकी शूर्पादञन्यतरस्याम् शौर्पं शौर्पिकम् शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् एभ्यो
ण्स्यात् ठञ्वक्तनामपवादः शतमानेन क्रीतं शातमानम् वैंशतिकम् साहस्रम् वासनम् अध्यर्द्धपू
र्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्याहीयस्य लुक्स्यात् अध्यर्द्धकंसम् द्विकंसम्
संज्ञायां तु पांचकलापिकम् विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् लुग्वा स्यात् अध्यर्द्धकार्षापणम्
अध्यर्द्धकार्षापणिकम् द्विकार्षापणम् द्विकार्षापणिकं ऊपसंख्यानिकस्यादिवनोलुक् पदे
अध्यर्द्धप्रतिकं द्विप्रतिकं अध्यर्द्धसाहस्रम् द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् लुग्वा स्यात् द्विनिष्कम् द्विनै
ष्किकम् त्रिनिष्कम् त्रैनैष्किकम् बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् बहुनिष्कं बहुनैष्किकं बिस्ताच्च द्वि

अध्यर्द्धसहस्रम् २

सि॰ कौ॰
१८१
169

त्रिपूर्वाद्विस्तादाहीयप्रत्ययस्यलुक्वास्यात् द्विविस्तं द्विवैस्तिकं विंशतिकात्खः अध्यर्द्धपूर्वाद्विगोरित्येव अध्य
र्द्धविंशतिकीनं द्विविंशतिकीनं खार्या ईकन् अध्यर्द्धखारीकं द्विखारीकं केवलायाश्चेति वक्तव्यं खारीकं प
णपादमाषशताद्यत् अध्यर्द्धपण्यं द्विपण्यं अध्यर्द्धपाद्यं द्विपाद्यं इह पादः पदिति न यस्येति लोपस्य
स्थानिवद्भावात् पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न प्राण्यंगस्यैव तत्र ग्रहणात् शाणाद्वा यत्स्याद्वापक्षे ठञ् तस्य लु
क् अध्यर्द्धशाण्यं अध्यर्द्धशाणं द्वित्रिपूर्वादण्च शाणादित्येव वा यत् तेन त्रैरूप्यं परिमाणान्त
स्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव द्वैशाणं द्विशाण्यं द्वैशाणं इह ठञादयस्त्रयोदशप्र
त्ययाः प्रकृताः तेषांसमर्थविभक्तयोर्थाश्चाकांक्षिताः ते इदानीमुच्यन्ते तेन क्रीतं ठञ् गोपुच्छेन क्री
तं गौपुच्छिकं साप्ततिकं प्रास्थिकं ठक नैष्किकं इह द्वौपणाः गोपणा इत्यस्मान्न द्विगुलुकि लुकोपवादः १८१

पंचभिः गोणीभिः क्रीतः पटः पंचगोणिः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ संयोगः संबंधः उत्पातः शुभाशुभसूचकः
शतस्य शांतिको वा धनपतिसंयोगः शांतिकं शतं दक्षिणा दिसंदर्शनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः वातपित्तश्ले
ष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं स
न्निपाताच्चेति वक्तव्यं सान्निपातिकं गोद्व्योः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् गोर्निमित्तं संयोग उत्पा
तो वा गव्यं द्व्यचः धन्यः यशस्यः स्वर्ग्यः [illegible] गोद्व्यचः किं विजयस्य वैजयि
कः अस्य संख्योत्पादिकं पंचानां पंचकं सप्तकं प्रास्थिकं खारीकं अश्वादिभ्यः आश्विकं ब्रह्मवर्च
साद्युपसंख्यानं ब्रह्मवर्चस्यं पुत्राच्च चायत् पुत्रीयः पुत्र्यः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ सर्व
भूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः सर्वभूमिशब्दोऽनुशातिकादिषु पठ्यते तस्ये

त्रि·कौ· श्वरः तत्रविदितइतिचसर्वभूमीश्वरःसर्वभूमेर्वाविदितोवासार्वभौमःपार्थिवः लोकसर्वलोकात्ठञ् तत्रसेविदि
१८२ तइतिचलौकिकःअनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिसार्वलौकिकः तस्यवापः उप्यतेऽस्मिन्नितिवापःक्षेत्रंप्र
170 स्थस्यवापःप्रास्थिकंद्रौणिकंखारीकंपात्रात्ष्ठन् पात्रस्यवापःपात्रिकीक्षेत्रभक्तिःतदस्मिन्वृद्ध्यायल
भशुल्कोपदादीयते वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेणप्रत्येकंसंबंधादेकवचनेपंचास्मिन्वृद्धिरायःलाभःशुल्कं
उपदावादीयतेपंचकःशत्यःसाहस्रःउत्तमर्णेनमूलातिरिक्तंग्राह्यंवृद्धिर्ग्रामादिषूत्पन्नोस्वामिग्राह्योभाग
आयःविक्रेत्रामूल्यादधिकंग्राह्यंलाभःरक्षानिर्वेशोराजभागःशुल्कंउत्कोचःउपदाचतुर्थ्यर्थेउपसं
ख्यानं पंचास्मैवृद्ध्यादिदीयतेपंचकोदेवदत्तःसमप्राह्णोदानमितिवदधिकरणविवक्षावास्वरणा
दौवत् यथाक्रमंठकठनौरपवादःद्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन्दीयतेद्वितीयिकःतृतीयिकःतृतीयिकः

आर्द्धिकः अर्द्धशब्दो रूपकसार्द्धे रूढिकः भागाद्यच्च चात्ठन् भागशब्दोपि रूपकसार्द्धे भागो रूढस्तस्मि
न्भागिकं भाग्यं शतं भाग्या भागिका विंशतिः तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः वंशादिभ्यः परो
यो भारशब्दः तदंतं प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयांतादित्यर्थः वंशभारं हरति वहत्यावहति वा
वांशभारिकः पैत्वभारिकः भाराद्वंशादिभ्यः इत्यस्य व्याख्यानं तेभ्यो भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति भारभू
तान्वंशान्हरति वांशिकः पैत्वकः वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ यथासंख्यं वस्नं वहति हरति वा आवह
ति वास्निकं द्रव्यकं संभवत्यवहरति पचति प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं यस्मिन्समावे
शयतीत्यर्थः प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमुपसंहरति पचतीत्यर्थः तत्पचतीति द्रोणादण् च द्रोणं पच
ति द्रौणी द्रौणिकी आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् पक्षे ठञ् आढकं संभवति अवहरति पचति

वाऽऽढकीना आढकिकी आचितीना आचितिकी पात्रीणा पात्रिकी द्विगोष्ठंश्च आढकाचितपात्रादित्येव आढ
कायन्नाद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् खो वा स्तः पक्षे ठञ् न स्याध्यर्धेति लुक् षित्वान्ङीष् द्व्याढकिकी द्व्याढकी
ना द्विगोर्ष्ठंश्चेति ङीप् द्व्याढकी द्व्याचितिकी द्व्याचितीना अपरिमाणेति ङीषू निषेधः द्वी विता द्विपात्रिकी द्विपात्री
णा द्विपात्री कुलिजाल्लुक्खौ च कुलिजाद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः चात् ष्ठंश्च लुगभावे ठञ्
अवर्णे द्विकुलिजी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी द्वैकुलिजिकी सोऽस्यांशवस्नभृतयः अंशो भागः वस्नं
मूल्यं भृतिर्वेतनं पंचांशो वस्नो भृतिर्वास्य पंचकः तदस्य परिमाणं प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः सं
ख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु सर्वसूत्रमनुवर्तते तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः यद्वा द्वैकयोरिति वत्संख्या
मात्रवृत्तेः परिमाणे प्रत्ययः पंचैव पंचकाः शकुनयः यद्वा पंच परिमाणमेषामिति वा संघे पंचकः संघोऽष्ट १६३

कंपाणिनीयंब्राह्मणेसंवशाद्दूस्यप्राणिसमहेरूढत्वान्स्त्रेटयगउपान्नेपंचकेस्त्रध्ययनेस्तोमेऽविधिः पं
चंदशमेत्रापरिमाणमस्यपंचदशाःसप्तदशाःएकविंशाःसोमयागेषुछन्दोगैःक्रियमाणाष्टशादिसंज्ञिका
स्तुतिःस्तोमःपंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतंपतेह्ठिशष्टानिपामे
तेपंचदशात्तौवर्गेवा पंचपरिमाणमस्यपंचतवर्गाःदशात्पदेपंचकःदशाकःत्रिंशच्चत्वारिंशतोब्रा
ह्मणेसंज्ञायांडण्त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषांब्राह्मणानांत्रैंशानिचात्वारिंशानि तदर्हति लब्धुंयो
ग्योभवतीत्यर्थेद्वितीयान्तात्वज्ञादयःस्युःश्वेतछत्रमर्हतिश्वैतछत्रिकः छेदादिभ्योनित्यंनिमित्ताभीदणे
छेदंनित्यमर्हतिछैदिकोवेतसःछिन्नप्ररूढत्वात् विरागविरंगांच विरागंनित्यमर्हतिवैरंगिकःशीर्षच्छे
दाद्यच्च शिरःछेदंनित्यमर्हतिशीर्षच्छेद्यःशीर्षछेदिकःएतकोस्तन्नियोगेनशिरसःशीर्षभावोनिपा

त्यनेदंडादिभ्यः य्भ्योपत्स्याद्दंडमर्हतीतिदंड्यः अर्घ्यः वध्यः पात्राद्यन्च चाद्यन्नदर्हतीत्यर्थेपात्रियःपात्र्यः क
डंकरदक्षिणाछच चाद्यच कडंकरोत्तीतिविग्रहेअत एव निपातनात्वच कडंकरमाषमुद्गादिकाष्टम
र्हतीति कडंकरीयोगौःकडंकर्यःदक्षिणामर्हतीतदक्षिणीयःदक्षिण्यःस्थालीविलात्स्थालीविलमर्हति
स्थालीविलीयास्तंडुलाःस्थालीविल्याःयाकयोग्याइत्यर्थः यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ यथासंख्यंस्तः यज्ञमृत्वि
जंवार्हतीतियज्ञियाः आर्त्विजीनोयजमानःयज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं यज्ञियोदेशःआर्त्वि
जीनाऋत्विक्आर्हीयानोठगादीनांद्वादशानांसर्वोऽवधिःअतःपरंवज्रेवपारायणचांद्रायणेवर्त्तय
ति पारायणंवर्त्तयतिपारायणिकःछात्रःत्रायणंयज्ञविशेषःतंवर्त्तयतितौरायणिकोयजमानः
चांद्रायणिकः संशयमापन्नः संशयविषयीभूतोर्थःसांशयिकःयोजनंगच्छति योजनिकःक्रोशशत

तयोजनशतयोरुपसंख्याने क्रोशशतेगच्छतिक्रौशशतिकः यौजनशतिकः ततोभिगमनमर्हतीतिचवक्त
व्यम् क्रोशशतादभिगमनमर्हतिक्रौशशतिकोभिक्षुः यौजनशतिकः आचार्यः पथष्कन् षोडशीपथः
पंथानंगच्छतिपथिकः पथिकी पंथोणनित्यं पंथानंगच्छतीतिपांथः उत्तरपथेनाहृतंच उत्तरपथेना
हृतमौत्तरपथिकं उत्तरपथेनगच्छत्यौत्तरपथिकः आहृतप्रकरणेवारिजंगलस्थलकांतारपूर्वोड
पसंख्यानं वारिपथिकम् कालात् व्युष्टादिभ्योणित्यतः प्रागधिकारोयं तेननिर्वृत्तम् अन्हानिर्वृत
मान्हिकम् तमधीष्टोभृतोभूतोभावी अधीष्टः सत्कृत्यव्यापारितः भृतोवेतनेनक्रीतः भूतः स्वसत्तया
व्याप्तकालः भावीतादृशएवानागतः मासमधीष्टः मासिकोऽध्यापकः मासंभृतोमासिकः कर्मकरः मासं
भूतोमासिकोव्याधिः मासंभावीमासिकउत्सवः मासाद्वयसियत्खञौ मासंभूतोमास्यः मासीनः द्वि

गोर्यन् मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते द्वौमासौभूतो द्विमास्यः षण्मासाण्ण्यच्च वयसीत्येवण्यप्यनुवर्त्ततेचाद्यन् षा
ण्मास्यः षण्मास्यः षाण्मासिकः अवयसिठंश्चचाल्यप् षाण्मासिकोव्याधिः षाण्मास्यः समायाःखः स
मासमधीष्टोभृतोभूतोभावीवासमीनः द्विगोर्वासमीनः द्विगोर्वासमायाःखः इत्येवतेनत्रैसमनः प्राधीष्टादि
ष्वपंचस्वर्थेषु प्रत्ययाः द्विसमीनः द्वैसमिकः रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोरित्येव द्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः द्व्यहीनः
द्वैयह्निकः समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् द्विसंवत्सरीणः संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्य च संख्यायाउत्तरप
दस्यवृद्धिःस्याञ्ञि दाहो द्विसांवत्सरिकः द्वेषष्टीभृतो द्विषाष्टिकः संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येवसिद्धे संवत्सरग्र
हणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं तेनद्वैसमिक इत्यत्रोत्तरपदवृद्धिर्न वर्षाल्लुकच वर्षशब्दान्ता
द्विगोर्वाखःपरस्यठञोवालुक् त्रीणिरूपाणि द्विवर्षीणोव्याधिः द्विवर्षः वर्षस्याभविष्यति उत्तरपदवृद्धिःस्या ६५

त्र द्विवार्षिकः भविष्यतीति द्वैवार्षिकः अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न गम्यते तेनात्र द्विभविष्यतो नमत

द्विवार्षिकः द्वैवर्षिः धीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः द्वौ कुड

वौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकः द्विनैष्किकं असंज्ञेति किं पंचकलापाः

परिमाणमस्य पांचकलापिकं न द्वितान्तः संज्ञा द्वैशाणं कुलिजशाष्ट्रमपि कौविरुद्धेति द्वैकुलिजिकः वि

नवतिनित्यम् वर्षशाष्टांतात् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक्त्याद्वेवेनेप्रत्ययार्थे द्विवर्षो दारकः षष्टिकाः षष्टिरात्रे

ण पच्यंते बहुवचनमतंत्रं षष्टिको धान्यविशेषः तस्य विशेषः तृतीयांतात्कन् त्रिशब्दलोपश्च निपात्यते तेन प

रिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकं तद्

स्य ब्रह्मचर्यम् द्वितीयांता कालवाचिनो ऽस्मिन्नर्थे प्रत्ययः स्यात् अस्मिन्तसंयोगे द्वितीया मासे ब्रह्मचर्यमस्य मा

सिकोब्रह्मचारीआर्द्धमासिकः पदार्थग्रमोमादसेत्यर्थेप्रत्ययः मासोस्येतिमासिकंब्रह्मचर्यंमहानाम्न्यादिभ्यःषष्ठी
तेभ्यउपसंख्यानं महानाम्न्योनामविदामघवन्नित्याद्याऋचः तासांब्रह्मचर्यमस्यमाहानाम्निकः हरदत्तस्तुम
स्यादइतिपुंवद्भावान्माहानामिकइत्याह चतुर्मासाण्ण्योयज्ञेतत्रभवेइत्यर्थेचतुर्षुमासेषुभवंतिचातुर्मास्यानिय
ज्ञाः अण्संज्ञायां चतुर्षुमासेषुभवतिचातुर्मासीपौर्णमासीआषाढीतस्यदक्षिणायज्ञाख्येभ्यः द्वादशाहस्य
दक्षिणाद्वादशाहिकीआख्याग्रहणादकालादपिआग्निष्टोमिकीवाजपेयिकी तत्रचदीयतेकार्यंभववत् प्रा
वृषिदीयतेकार्यंवाप्रावृषेण्यंशारदंकालाधिकारस्यपूर्णोऽवधिः व्युष्टादिभ्योऽण् व्युष्टेदीयतेकार्यंवावैयुष्ट
म् व्युष्टतीर्थसंग्रामप्रवासइत्यादिनेनपथाकथाचहस्ताभ्योणयतौ यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयांता
द्धस्तशब्दाच्चयथासंख्यंणयतौस्तः अर्थाभ्यांतुयथासंख्यंनेष्यते यथाकथाचदीयतेकार्यंवायाथाकथा १६९

वम् अनादरेणादेयं कार्यं वैमर्घः हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् संपादिति तेनेत्येव कर्णवेष्टकाभ्यां संपादिका
र्णवेष्टकिकं मुखम् कर्णालंकाराभ्यामवयवं शोभनमित्यर्थः कर्मवेषाद्यत् कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यं
वेषेण संपादी वेष्यो नटः वेषः कृत्रिम आकारः तस्मै प्रभवति संतापादिः संतापाय प्रभवति सांतापिकः सां
ग्रामिकः योगाद्यच्च चाट्ठञ् योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकः कर्मण उकञ् कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्
समयस्तदस्य प्राप्तम् समयः प्राप्तोस्य सामयिकः ऋतोरण् ऋतुः प्राप्तोस्य आर्तवम् कालाद्यत् कालः
प्राप्तोस्य काल्यं शीते प्रकृष्टे ठञ् कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम् प्रयो
जनमेतदस्येत्येव ऐंद्रमहः प्रयोजनमस्य ऐंद्रमहिकम् प्रयोजनं फलं कारणं च विशाखाषाढादण्मंथदंड
योः आभ्यामण्स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मंथदंडयोरर्थयोः विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मंथः

सि॰ कौ॰
१८८
175

आषाढो दंडः चूडादिभ्य उपसंख्यानं चौडं श्रद्धाश्राद्धं अनुप्रवचनादिभ्यश्छः अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अ
नुप्रवचनीयं समापनात्सपूर्वपदात् व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयं ऐकागारिक
ट् चौरे एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः आकालिकडाद्यंतवचने
समानकालावाद्यंतौ यस्य आकालिकः समानकालस्याकालआदेशः आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिवसे
मध्यान्हादावुत्पद्य द्वितीयदिने तत्रैव नश्वरश्शिवा आकालादठंश्च आकालिका विद्युत् ठञः पूर्वोविधिः
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते क्रिया चेत्किं गुणतुल्ये मा भूत् पुत्रेण तुल्यः स्थू
लः तत्र तस्येव मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः तदर्हम् विधि
मर्हति विधिवत्पूज्यते क्रियाग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्तते तेनेह न राजानमर्हति छत्रं तस्य भावस्त्वतलौ प्र १८८

कृतिजन्यबोधेप्रकारोभावः गोर्भावः गोत्वंगोतात्वांतंक्लीबम् आचत्वात् ब्रह्मणस्त्वः इतःप्राक्

त्वतलावधिक्रियेते अपवादैःसहसमावेशार्थंगुणवचनादिभ्यःकर्मणिविधानार्थंचेदंचका

रेणनञ्स्नञ्भ्यामपिसमावेशार्थः स्त्रियाःभावः स्त्रैणंस्त्रीत्वंपौंस्नंपुंस्त्वंपुंस्तानञ् पूर्वात्तत्पुरुषादच

तुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः इतःपरेयेभावप्रत्ययास्तेनञ्तत्पुरुषान्नस्युःचतुरादीन्

वर्जयित्वाअपतित्वंअपटुत्वंनञ्पूर्वात्किंवार्हस्पत्यंतत्पुरुषात्किंनास्यपटवःसंतीत्यपटुःतस्यभा

वःआपटवंअचतुरेतिकिंआचतुर्यंआसंगत्यंआलवण्यंआवट्यंआयुध्यंआकत्यंआरस्यंआलस्यं

पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा वावचनमणादिसमावेशार्थंरऋतोहलादेर्लघोःइष्ठेमेयस्सुटेः टेर्लोपःस्या

दिष्ठेमेयस्सुपृथोर्भावःप्रथिमापार्थवंम्रदिमामार्दवंवर्णदृढादिभ्यःष्यञ्च चादिमनिच्शौक्ल्यं

म्रज्ञिमादार्ढ्यंपृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवरत्वंरूढिमाषोऽशीवर्ध्यःऔचितीयायाथाकामीग्रगुणवच
नब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच चाद्भावेजडस्यकर्मभावोवाजाड्यंमौढ्यंब्राह्मण्यं अर्हतोनुम्चः अर्हतोभावःक
र्मवाआर्हन्त्यंआर्हन्तीब्राह्मणादिराकृतिगणः यथातथायथापुरयोःपर्यायेण नञःपरयोरेतयोःपू
र्वोत्तरपदयोःपर्यायेणादेरचोवृद्धिर्नित्दोऽत्रअयथातथाभावःआयथातथ्यंअयाथातथ्यंअयथापु
र्यंअयाथापुर्यंआपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः चतुर्वर्णादीनांस्वार्थेउपसंख्यानं चत्वारोवर्णाश्चा
तुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यंत्रैस्वर्यंषाड्गुण्यंसैन्यंसान्निध्यंसामीप्यंऔपम्यंत्रैलोक्यमित्यादिसर्ववेदान
धीतेसर्ववेदःसर्वादेरितिलुक्सएवसार्ववेद्यः चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च चतुरोवेदानधीते
चतुर्वेदःसएवचातुर्वैद्यःचतुर्विद्यस्येतिपाठान्तरेचतुर्विद्यएवचातुर्वैद्यःस्तेनात् यन्नलोपश्च नेतिसंज्ञा

नत्रद्दणं स्तेन नैचौर्यं पचाद्यच् स्तेनस्य कर्मभावो वा स्तेयं स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति योगं विभज्य स्तैन्यमिति भाष्ये अपि केचिदिच्छन्ति॥ स
ख्युर्यः॥ सख्युः कर्मभावो वा सख्यं॥ दूतवणिग्भ्यां च॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं वाणिज्यं॥ इति काशिका माधवस्तु
वणिज्या शब्दः स्वभावादेव स्त्रीलिंगो भावे प्रवर्त्तते प्रत्ययो न तु कर्मणि इत्याह भाष्ये तु दूतवणि
इत्याह भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव वाह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि॥ कपिज्ञात्योर्ढक्॥ कापेयं ज्ञा
तेयं॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक्॥ सैनापत्यं पौरोहित्यं॥ राजाऽसमासे॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभते॥ रा
ज्यं॥ राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं॥ समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् आधिराज्यं॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनो
द्गात्रादिभ्योऽञ्॥ प्राणभृज्जातिः आश्वं औष्ट्रं वयोवचनं कौमारं कैशोरं औद्गात्रं औन्नेत्रं सौष्ठवं हायनांतयु
वादिभ्योऽण्॥ द्वैहायनं त्रैहायनं यौवनं यौवनं स्थाविरं श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ श्रोत्रं कौशलं च

सि·कौ·
१६१
177

तरनिपुणाकुतूहलदेवजाः ब्राह्मणादिषुयुवादिषुपठ्यंते कौशल्यंकौशलमित्यादिदुर्गताञ्चलच्चुम्बर्वात
ष्मचेर्भावः कर्मवा शौचं मौनं कथ्यं काव्यं कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् रामणी
यकं आभिधीनीयकं सहायाद्वा साहाय्यं साहायकं द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च शैष्योपाध्यायिकामानो
ज्ञकं गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु अत्याकारोऽधिक्षेपः तदवेतः तेगोत्रचरणयोर्भावकर्म
णी प्राप्तः अवगतवान्वा गार्गिकयाश्लाघते गार्गित्वेन विकत्थत इत्यर्थः गार्गिकयात्याकुरुते गार्गि
त्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः गार्गिकामन्ववेतः गार्गित्वं प्राप्तोऽवगतवानित्यर्थः होत्राभ्यश्छः होत्राश
ब्दऋत्विग्वाची स्त्रीलिंगः बहुवचनाद्विशेषग्रहणं अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयं मैत्रावरु
णीयं ब्रह्मणस्त्वः होतृवाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्याच्छस्यापवादः ब्रह्मत्वं नेतिवाच्येनवचनेनतलोवाधना १६१

र्यं ब्राह्मणपर्यायात् ब्रह्मनशब्दात्त्वतलौ ब्रह्मत्वं ब्रह्मता नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः धान्यानां भवने क्षे
त्रे खञ् भवन्त्यस्मिन्निति भवनं मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रैहेयं शालेयं यवयवकषष्टिका
द्यत् यवानां क्षेत्रं यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः यद्वा स्यात्पक्षे खञ् तिल्यं तैलीनं मा
ष्यं माषीणं उम्यं औमीनं भंग्यं भांगीनं अणव्यं आणवीनम् सर्वचर्मणः कृतः खखञौ असामर्थ्येऽपि निपातनात्स
मासः सर्वचर्मणः कृतः सर्वचर्मीणः यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः मुखस्य सादृश्यं यथामुखं प्रतिबिंबं
निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः समं सर्वं मुखं संमुखं समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते यथामुखं दर्शनः य
थामुखीनः सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति सर्वादेः पथ्याद्ये
ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात् सर्वं पथानं व्याप्नोति सर्वपथीनः सर्वांगीणः सर्वकर्मीणः सर्वपत्रीणः सर्वपा

त्रीणः आप्रपदं प्राप्नोति पादाग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं आप्रपदीनः पटः अनुपदसर्वान्नायानयं
बद्धाभक्षयतिनेयेषु अनुरापामेसाहृश्येवा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् सर्वान्नानि भक्षयति सर्वा
न्नीनोभिक्षुः अयानयः स्थलविशेषः तन्नेयः अयानयीनः शारः परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति
परांश्च अवरांश्च अनुभवति परोवरीणः अवरस्योत्वं निपात्यते परांश्च परतरांश्चानुभवति परंपरीणः
प्रकृतेः परंपरभावो निपात्यते पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः परंपराशब्दस्त्वव्युत्पन्नः शब्दांतरं
स्त्रीलिंगतस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारंपर्यं कथं पारोवर्यंवदिति असाधुरेवायं त्वप्रत्ययस्तियोगे नैवपरो
वरेतिनिपातनात् अवारपारात्यंतानुकामंगामी अवारपारंगामी अवारपारीणः पारावारीणः पा
रीणः अवारीणः अत्यंतगामी अत्यंतीनः भृशंगंता अनर्थः अनुकामंगामी अनुकामीनः यथेष्टंगंता

समांसमां विजायते यलोपोऽवसिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते समांसमीना गौः समांसमीना सायैव
प्रतिवर्षं प्रसूयते खप्रत्ययान्तं निपात्यते यलोपो वा वक्तव्यः समांसमां विजायते समायां समायां वा अद्यश्वीना
वष्टव्ये अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा आसन्नप्रसवेत्यर्थः केचित्तु विजायते इति नानुवर्तयति
अद्यश्वीनं मरणं आसन्नमित्यर्थः आगवीनः आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते गोः प्रत्यर्पण
पर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः अनुगवं अलंगामी अनुगवोः पश्चात्यानुगच्छति अनुगवीनो गोपा
लः अध्वनो यत्खौ अध्वानमलंगच्छति अध्वन्यः अध्वनीनः येचाभावकर्मणोः आत्माध्वानौ खे इति
प्रकृतिभावः अभ्यमित्राच्छ च यत्खौ अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रमभिमुखं सुष्टु गच्छती
त्यर्थः गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः अश्वस्यैकाहगमः एकाहेन गम्यते इत्येकाह

सि॰ कौ॰
१८१
179

गमः आश्वीनोध्वाः शालीनकौपीनेऽधृष्टाकार्ययोः शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनः अधृष्टः कूपपतनमर्हतीति
कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तदङ्गोप्यतादापुरुषलिंगमपि तत्संवंधात्तदाच्छादनमपि व्रातेन जीवति व्रातेन
शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन व्रातीनः साप्तपदीनं सख्यं सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं
हैयंगवीनं संज्ञायां ह्योगोदोहस्य ह्रियंगु आदेशः विकारार्थे खञ् निपात्यते दुह्यते इति दोहः ह्यो ह्योगोदो
हस्य विकारः हैयंगवीनं तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणप्जाहचौ पीलूनां पाकः पीलुकुणः
कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् पक्षात्तिः मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते पक्षस्य मूलं पक्षतिः तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ
यो यकारः प्रत्यययोरादौ लत्र निर्दिष्टः तेन चञ्चपनेत्संज्ञा विद्यया वित्तः विद्याचुंचुः विद्याचणः विनञ्भ्यां नाना
नाञौ न सह असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ विनानाना वेः शालच्छंकटचौ क्रियावि १८१

शिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे विस्तृतं विशालं विशंकटं संप्रोदश्चकटच् संकटं प्रकटं उत्कटं चाद्विकटं अला
बूतिलोमाभंगाभ्योरजस्युपसंख्यानम् अलाबूनां रजः अलाबूकटं तिलकटं उमाकटं भंगाकटं गोष्ठजादयः
स्थानादिषु पशुनामभ्यः गवां स्थाने गोगोष्ठं अश्वगोष्ठं संघाते कटच अवीनां संघातः विस्तारे पटच्
अविपटः — द्वित्वे गोयुगच् द्वौ उष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगं षट्त्वे षड्गवच् अश्वषड्गवं स्नेहे तैलच् तिलतैलं सर्षपतैलं
सर्षपतैलं भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनं अवात्कुटारच्च चात्कटच् अवाचीनः अ
वकुटारः अवकटः नते नासिकायाः संज्ञायां टीटच्नाटच्भ्रटचः अवादित्येव नतं नमनं नासिकाया
नतं अवटीटं अवनाटं अवभ्रटं तद्योगान्नासिका अवटीटा पुरुषोऽवटीटः नेर्बिडच्बिरीसचौ निबिडं
निबिरीसं इनच्पिटच्चिकचि च नेरित्येव नासिका नतेऽभिधेये इनच्पिटच्चौ प्रत्ययौ स्तः प्रकृतेश्चिक

चिइत्यादेशौ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ चिकिनं चिपिटं चिक्कं क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः चुल्लचुल्लः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः संज्ञायामित्यनुवर्त्तते पर्वत
स्यासन्नं स्थलं उपत्यका आरूढं स्थलं अधित्यका कर्मणि घटोऽठच् घटइति पचाद्यच् कर्मणि
घटते इति कर्मठः पुरुषः तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः
आकृतिगणोऽयं प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः तदस्येत्यनुवर्त्तते ऊरूप्रमाणमस्य ऊरुमात्रं प्र
माणे लो वक्तव्यः शमः दिष्टिः वितस्तिः द्विगोर्नित्यं द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमं प्रमाणपरि
माणाभ्यां संख्यायाश्च संशये मात्रज्वक्तव्यः शमपात्रं प्रस्थमात्रं पंचमात्रा वत्वंतात् स्वार्थे द्वयस
ज्मात्रचौ तावदेव तावद्द्वयसं तावन्मात्रं पुरुषहस्तिभ्यामण् च पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं पु

रुषद्वयसंहास्तिनेद्रुनञ्‌पनपत्ययइतिप्रकृतिभावः हस्तिदघ्नं यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुप् यत्परिमा
णमस्ययावान्तावान्एतावान् किमिदंभ्यांवोघः आभ्यांवतुप्याद्वस्यचघः इदंकिमोरीश्की
कियान्इयान् किमःसंख्यापरिमाणेडतिच चाद्वतुपतस्यचवस्यघःकासंख्याएषांकतिवि
शाःकियंतःसंख्यायाअवयवेतयप् पंचअवयवाअस्यपंचतयंद्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा द्वयंद्वित
यंचयंत्रितयंउभादुदात्तोनित्यं उभशब्दात्तययोऽयच्स्यात्सचोदात्तः उभयंतदस्मिन्नधिकमिति
दशांताड्डः एकादशाअधिकाअस्मिन्एकादशंशतंसहस्रयोरेवेष्यतेनेह एकादशाअधिकाअस्यांप्र
कृतिप्रत्ययार्थयोःसमानजातीयत्वेस्यात्तेनेह एकादशमाषाअधिकाअस्मिन्सुवर्णशतेशदंतविंश
तेश्चडःस्यादुक्तेर्थे त्रिंशदधिकाअस्मिंत्रिंशंशतंविंशंसंख्यायागुणस्यनिमानेमयट् भागस्यमूल्येव

सि॰कौ॰
१७३
181

नैमानानांषष्ठ्यमांनात्संख्यावाचिनःषष्ठ्यर्थेमयट्स्यात् यवानांद्वौभागौनिमानमस्योदश्वितोभागस्यद्विमयमुद
श्विद्यवानांगुणस्येतिकिं द्वौव्रीहियवौनिमानमस्योदश्वितःनिमानेकिंद्वौगुणौक्षीरस्यैकस्तैलस्यद्वि
गुणंतैलंपच्यतेक्षीरेणमयण्माभूत् तस्यपूरणेडट् एकादशानांपूरणःएकादशः नांतादसंख्यादे
र्मट् डटोमडागमस्स्यात् पंचानांपूरणःपंचमःनांतात्किंविंशःअसंख्यादेःकिंएकादशःषट्कति
पयचतुरांथुक् एषांथुगागमःस्यात्डटिषण्णांपूरणःषष्ठःकतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेपिअत
एवज्ञापकात्डट्कतिपयथःचतुर्थः चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च तुरीयःतुर्यःबहुपूगगण
संघस्यतिथुक्डटीत्येवपूगसंघयोरसंख्यात्वेपिअतएवडट्बहुतिथःइत्यादिवतोरिथुक्डटी
त्येव यावतिथःद्वेस्तीयःडटोपवादःद्वयोःपूरणोद्वितीयःत्रेःसंप्रसारणंच तृतीयःविंशत्यादिभ्यः ७३

लमडन्यतरस्याम्॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः विंशः एकविंशतितमः एकविंशः नित्यं
शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च॥ शतस्य पूरणः शततमः एकशततमः मासादेरत एव डट्‌मास
तमः षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ षष्टितमः संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव एकषष्टः एकष
ष्टितमः मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥ मत्वर्थे छः स्यात् अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तं वा
रुतीयं साम अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ मत्वर्थस्य छस्य अत एव ज्ञापकात् छः विधानसामर्थ्याच्च वि
कल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः विमुक्तादिभ्योऽण्॥ मत्वर्थे अण् स्यात् अध्यायानुवाकयोः विमुक्त
शब्दोऽस्मिन्नस्तीति वैमुक्तः दैवासुरः गोषदादिभ्यो वुन्॥ मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः गोषदकः इषेत्वकः
तत्र कुशलः पथः॥ वुन् स्यात् पथि कुशलः पथकः आकर्षादिभ्यः कन्॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः आ

सि॰कौ॰ १७४ 182 कषादिभ्यइतिरेफस्यरहितोमुख्यःपाठःआकर्षोनिकषः यनहिरण्यकामेकामःइच्छायनेकामोयनको
देनदत्तस्यहिरण्यकः स्रांगेभ्यःप्रसितेकेशेषुप्रसितःकेशकःतदचनायांतत्परइत्यर्थः उदराट्ठगा
द्यूने अविजिगीषौठक्स्यात्कनोपवादः बुभुक्षयात्यन्तपीडितउदरेप्रसितःऔदरिकः आद्यूनेकिं
उदरकःउदरपरिमार्जनादौप्रसक्तइत्यर्थः सस्येनपरिजातःकन् सर्यतेनतुठकस्यप्राप्तौगुण
वाचीनतथान्यवाचीशस्येनेतिपठितंशस्येनगुणेनपरिजातःसंवद्धःशास्यकःसाधुःअंशंहा
रीहारीस्यावश्यकोणिनिअन्नपवतद्योगेषष्ठीनअंशकोदायादः तंत्रादचिरापहृते तंत्रकः
पटःप्रत्यग्रइत्यर्थःब्राह्मणकोष्णिकेतिसंज्ञायां आयुधजीविनोब्राह्मणायस्मिन्देशेसब्राह्म
णकःअल्पमन्नंयस्यांसोष्णिकायवागूःअन्नशब्दस्यउष्मादेशोनिपात्यते शीतोष्णाभ्यांकारिणि १७४

शीतंकरोतिशीतकः अलसः उष्णंकरोतिउष्णकः शीघ्रकारी अधिकं अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलो
पश्चअनुकाभिकःकमिता अन्वभिभ्यांकन् अभेःपाक्षिकोदीर्घश्च अनुकामयतेअनुकः अभिकाम
येअभिकः अभीकः पार्श्वेनान्विच्छति अनृजुरुपायःपार्श्वं तेनअन्विच्छतिपार्श्विकः अयःशूलदंडाजि
नाभ्यांठक्ठञौ तीक्ष्णउपायोऽयःशूलंतेनान्विच्छतिआयःशूलिकःसाहसिकः दंडाजिनंदंभःतेना
न्विच्छतिदांडाजिनिकः तावतिथंग्रहणमितिलुग्वाकन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्यचवालुक्द्वितीयकंद्विकंवाग्र
हणंदेवदत्तस्यद्वितीयेनरूपेणग्रहणमित्यर्थः तावतिथेनगृह्णातीतिकन्वक्तव्यः नित्यंचलुक्षष्ठेनरू
पेणगृह्णातिषष्ठकोदेवदत्तःपंचकः सएषांग्रामणी देवदत्तोमुख्योयेषांतेदेवदत्तकाः त्वत्काःमत्काः शृंखलम
स्यबंधनंकरभे शृंखलमस्यशृंखलकःकरभः उत्कःउन्मनः उद्गतमनस्कवृत्तेः उच्छब्दात्स्वार्थेकन् उत्कःउत्के

सि॰ कौ॰
१८५
183

ठितः कालप्रयोजनाद्रोगे कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयकः ज्वरः प्रयोज
नेकारणे रोगस्य फले वा विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः उष्णं कार्यमस्य उष्णकः रोगे किं द्वितीयो दिवसोऽस्य तद्दसि
न्नन्ने प्रायेसंज्ञायां प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे कन्स्यात् यत्प्रथमांतमन्नं चेत्तत्प्रायविषयं तद्भवति गुडापूपाः प्रायेणान्न
मस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी वटकेभ्य इनिर्वाच्यः वटकिनी कुल्माषादञ् कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्मा
षी श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते श्रोत्रियः वेत्त्यन्यः छांदसः श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ श्राद्धी श्राद्धिकः पूर्वादिनिः
पूर्वं कृतमनेन पूर्वी सपूर्वाच्च कृतपूर्वी इष्टादिभ्यश्च इष्टमनेन इष्टी अधीती छंदसि परिपंथि परिपरिणौ
पर्यवस्थातरि लोके तु परिपंथिशब्दो न प्रयोज्यः अनुपद्यन्वेष्टा अनुपदमन्वेष्टी अनुपदी गवां साक्षाद्द्रष्टरि
संज्ञायां साक्षाद्द्रष्टा साक्षी क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः शरीरांतरे चिकित्स्यः अप्रतीकार्य इत्यर्थः १८५

इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमितिवा इंद्रआत्मातस्यलिंगंकरणेनकर्त्तुरनुमानात् इं
द्रिकरणंप्रकारार्थेइंद्रेणदुर्जयमिंद्रियंतदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् गावोस्यास्मिन्वासंतिगोमान् भूमनिंदा
प्रशंसासुनित्ययोगेतिशायनेसंसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयः रसादिभ्यश्च मतुप्स्यात् रसवान् रूपवा
न् अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थंवचनं रसरूपवर्णगंधस्पर्शशब्दस्नेहगुणात्एकाचः रसवान् गुणग्रहणंरसा
दीनांविशेषणंतसौमत्वर्थे तांतसांतौभसंज्ञौस्तोमत्वर्थेप्रत्ययेवसोःसंप्रसारणंविदुष्मान् गुणवचनेभ्यो
मतुपोलुगिष्टः शुक्लोगुणोस्यास्तिशुक्लःपटःकृष्णः मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यः मवर्णावर्णांता
न्मवर्णावर्णोपधाच्चयवादिवर्जितात्परस्यमतोर्मस्यवःस्यात् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् लक्ष्मीवान्यश
स्वान्भास्वान्यवादेस्तुयवमान् भूमिमान् झयः झयंतान्मतोर्मस्यवःस्यात् अपदीतवान्नजुस्वेविद्यु

सि॰कौ॰ १८९ 184 त्वात् संज्ञायां मतोर्मस्य वः स्यात् अहीवतो शरादित्वाद्दीर्घः मुनीवती आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्व
च्चर्मण्वती एते षट् संज्ञायां निपात्यंते आसन्नशब्दस्यासंदीभाव आसंदीवान् अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः अष्ठीवा
न् इति शरीरैकदेशसंज्ञा अस्थिमानन्यत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः चक्रीवान्नाम राजा चक्रवानन्यत्र कक्ष्यायाः सं
प्रसारणं कक्षीवान्नाम ऋषिः कक्ष्यावानन्यत्र लवणशब्दस्य रुमण्भावः रुमण्वान्नाम पर्वतः लवणवान
न्यत्र चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च चर्मण्वती नाम नदी चर्मवत्यन्यत्र उदन्वानुदधौ च उदकस्य उदन्भावो मतौ
उदधौ संज्ञायां च उदन्वान्समुद्र ऋषिश्च राजन्वान् सौराज्ये राजन्वती भूः राजवानन्यत्र प्राणिस्थादातो ल
ज् अन्यतरस्यां चूडालः चूडावान् प्राणिस्थात्किं शिखावान्दीपः आतः किं हस्तवान् प्राण्यंगादेव नेह मेधा
वान् प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अंतोदात्तत्वे चूडालो सीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादावितिस्वरितवाधनार्थं १८९

चकारः सिध्मादिभ्यश्च लज्वा स्यात् सिध्मलः सिध्मवान् अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविक
ल्पार्थं तेनाकारान्तेभ्य इनठनौ न वातदंतबलललाटानामूङ् च वातूलः वत्सांसाभ्यां कामबले आभ्यां लज्वा
स्याद्यथासंख्येकामवति बलवति चार्थे वत्सलः अंसलः फेनादिलच्च चात् लच् अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्
समुच्चयार्थं मत्वर्थे तेन फेनिलः फेनलः शः लोमशः लोमवान् रोमशः रोमवान् पामादिभ्यो नः पामनः
अंगात्कल्याणे अंगना लक्ष्म्या अच्च लक्ष्मणः विषुगिनुत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः विषुणः पिछादिभ्य इ
लच् पिच्छिलः पिछवान् उरसिलः उरस्वान् प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः प्राज्ञो व्याकरणे प्राज्ञा श्राद्धः आर्चः वृत्ते
श्च वार्त्तः तपः सहस्राभ्यां विनीनी विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः तपस्वी सहस्री असंतत्वाद्धि सिद्धे
पुनर्वचनमणो बाधो मा भूदिति सहस्रात्तु ठनोपि बाधनार्थं अण् च योगविभाग उत्तरार्थः तापसः सा

सि॰कौ॰
१७७
185

ह्स्नः ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं ज्यौत्स्नः तामिस्रः सिकताशर्कराभ्यां च सैकतो घटः शार्करः देशे लुबिलचौ
च चादण् मतुप् च सिकताः संत्यस्मिं देशे सिकता सिकतिलः सैकतः सिकतावान् एवं शर्करा इत्यादि दं
त उन्नत उरच् उन्नता दंताः संत्यस्य दंतुरः ऊषसुषिमुष्कमधोरः ऊषरः सुषिरः मुष्कोंडः मुष्करः मधु माधुर्यं
मधुरः रप्रकरणे खमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं खरः मुखरः कुंजो हस्तिहनुः कुंजरः नगरं पांसुपांडुभ्यश्च नग
रं पांसुरः पांडुरः पांडुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च कच्छुरः द्युद्रुभ्यां मः द्युमः द्रुमः केशाद्वोन्यतर
स्यां प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुप् सिद्धे पुनर्ग्रहणं इनिठनोः समावेशार्थं केशवः केशी केशिकः के
शवान् अन्येभ्योपि दृश्यते मणिवो नागविशेषः हिरण्यवो निधिविशेषः अर्णसो लोपश्च अर्णवः गां
ड्यजगात्संज्ञायां ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तंत्रेण निर्देशः गांडीवं गांडिवं अर्जुनस्य धनुः आजगवं पिनाकः कां १७८

डांडादीरन्नीरचौ कांडीरः आंडीरः कांडनीरः आंडनीरः रजःकृष्यासुतिपरिषदोवलच् रजस्वलास्त्रीकृषीवलः
वलेइतिदीर्घः आसुतीवलः शौंडिकः परिषद्वलः पर्षदितिपाठांतरेपर्षद्वलः अन्येभ्योपिदृश्यते भ्रातृवलः
पुत्रवलः शत्रुवलः वलइत्यत्रसंज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेहदीर्घः दंतशिखात्संज्ञायां दंतावलोहस्ती शिखाव
लः केकी ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः मत्वर्थेनिपात्यंते ज्योतिष
उपधालोपोनश्चप्रत्ययः ज्योत्स्ना तमसउपधायाइत्वंरश्च तमिस्रा स्त्रीत्वमतंत्रं तमिस्रं शृंगादिनच् शृंगि
णः ऊर्जसोवलच् तेनवायामास्मदिति विनिरपि ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः नञोंऽसुगागमेइतिसूत्रेन्निस्वतिविं
नाऊर्जस्वतीतिचन अनंतेनैवोपपन्नेः गोशब्दान्मिनिः गोमी मलशब्दादिनच् मलिनः ईमसश्च
मलीमसः अतइनिठनौ दंडी दंडिकः व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीही व्रीहिकः नचसर्वेभ्योव्रीह्यादिभ्यइनिठनौ

सि॰ कौ॰ १७८

विघेते किं तर्हि शिखावान् मालावान् संज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः अन्येभ्य उभयं तुंदादिभ्य इलच्च चादिनिठनौ म
तुप् च तुंदिलः तुंदी तुंदिकः तुंदवान् उदरः पिचंड यव व्रीहि स्वांगाद्विवृद्धौ स्वांगाद्विवृद्ध्युपाधिकादिलजादयः
स्युः विवृद्धौ कर्णौ अस्य स्तः कर्णिकः कर्णिलः कर्णी कर्णवान् एकगोपूर्वात्ठञ् नित्यं एकशतं अस्यास्तीति ऐ
कशतिकः ऐकसहस्रिकः गौशतिकः गौसहस्रिकः शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् अनयोर्यौ शतसहस्रशब्दौ त
देतात्प्रातिपदिकात्तस्यास्मिन्नित्यर्थे नैष्कशतिकः नैष्कसहस्रिकः रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् आहतं रूपं
अस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः आहते इति किं रूपवान् अन्येभ्योपि दृ
श्यते हिम्याः पर्वताः गुण्या ब्राह्मणाः अस्मायामेधास्रजो विनिः यशस्वी यशस्वान् मायावान् मायावी
व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ मायी मायिकः स्रिन्त्वं ततान्कुः स्रग्वी आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च आमयावी १७८

शृंगवृंदाभ्यामारकन् शृंगारकः वृंदारकः फलवर्हाभ्यामिनच् फलिनः वर्हिणः हृदयाच्चालुरन्यत्रसो
हृदयिकः हृदयी हृदयवान् शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने शीतेनसहतेशीतालुः उष्णालुः तृप्रायितेचीति
रक्तत्वप्रःपुरोडाशः तन्नसहतेतृप्रालुः तृप्रंदुःखमितिमाधवः हिमाच्चेलुः हिमंनसहतेहिमेलुः बला
त्तूलः बलंनसहतेबलूलः वातात्समूहेच वातंनसहतेवातसमूहोवावातूलः तप्पर्वमरुद्भ्यां पर्वतः
मरुत्तः ऊर्णायायुस् अस्तित्वान्मदर्थे ऊर्णायुः अत्रछंदसीतिकेचिदनुवर्त्तयंतियुक्तंचैतत् अन्यथाहि
अहंशुभमोर्युस्तेनैवोर्णायुग्रहणंकुर्यात् वाचोग्मिनिः वाग्मीः आलजाटचौबहुभाषिणि कुत्सि
तइत्यनुवृत्तं कुत्सितंबहुभाषतेवाचालः वाचाटः यस्तुसम्यग्बहुवदतितत्रवाग्मीत्येवस्वाद्दामि
न्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थेआमिनिच् स्वामी अर्शआदिभ्योऽच् अर्शांस्यस्यविद्यंते

सि॰कौ॰
१७५
187

र्णसः आकृतिगणोऽयं द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः द्वंद्वी कटकवलयिनी शंखनूपुरिणी उपतापो रोगः कु
ष्ठी किलासी गर्ह्यं निंद्यं ककुदावर्त्ती काकतालुकी प्राणिस्थात्किं पुष्पफलवान्वृक्षः प्राण्यंगान्न पाणिपाद
वती अतद्वस्यैव चित्रकललाटिकावती सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थं वातातीसाराभ्यां कुक्
च वातादिनिः वातकी अतीसारकी रोगे चायमिष्यते नेह वातवती गुहा पिशाचाच्च पिशाचकी वय
सि पूरणात् पूरणप्रत्ययांतान्मत्वर्थे इनिः स्यात् वयसि द्योत्ये मासः संवत्सरो पंचमोऽस्यास्तीति पंचमी
उष्ट्रः ठन्बाधनार्थमिदं वयसि किं पंचमवान्ग्रामः सुखादिभ्यश्च इनिर्मत्वर्थे सुखी दुःखी मालाक्षे
पे माली धर्मशीलवर्णांताच्च धर्माद्यंतादिनिर्मत्वर्थे ब्राह्मणधर्मी ब्राह्मणशीली ब्राह्मणवर्णी
हस्ताज्जातौ हस्ती जातौ किं हस्तवान् पुरुषः वर्णाद्ब्रह्मचारिणि वर्णी पुष्करादिभ्यो देशे पुष्करिणीप

ग्मिनी देशे किं पुष्करवान् हस्तीवाहस्तः स्वेपदाद्बलात् वाहुबली ऊरुबली सर्वादेश्च सर्वधनी सर्ववीजी अर्था
च्चासंनिहिते अर्थीसंनिहिते किं अर्थवान् तदंताच्चाथान्माथी हिरण्यार्थी बलादिभ्यो मतुपन्यतरस्यां
बलवान् बली उत्साहवान् उत्साही संज्ञायां मन्माभ्यां मन्नंतान्मांताच्च इनिर्मतुबर्थे प्रथिमिनी दामिनी होमि
नी सोमिनी संज्ञा किं सोमवान् कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः कंशमिति मांतो कमित्युदकस्य सुखयोः शमिति
सुखे आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः सप सोः सकारः पदत्वार्थः कंवः कंभः कंयुः कंतिः कंतुः कंतः कंयः शंभः शंयुः
शंतिः शंतुः शंतः शंयः अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः वकारयकारपरस्यानुनासिको वयोः तुन्दिवलि
वटेर्भः तुन्दिभः वृद्धा नाभिरस्त्यस्य ईर्ष्योपयोग मितिमायवः तुन्दिभः वलिभः वटिभः पामादित्वात्
वलिनोऽपि अहंशुभमोर्युस् अहमिति मांतम् अव्ययमहंकारे शुभमिति शुभे अहंयुः अहंकारवान्

सि॰कौ॰
१८

अभेषुः अभान्वितः इतिमत्वर्थीयाः अथस्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्राग्दिशोविभक्तिः दिक्शब्देभ्यः इतः प्रागवक्ष्यमा
णाः प्रत्ययाविभक्तिसंज्ञाः स्युः अथस्वार्थिकाः प्रत्ययाः समर्थानामितिप्रथमाद्वेतिचनिवृत्तमेवेतित्स्वव
न्तेतएवकिंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः किमः सर्वनाम्नोबहुशब्दाच्चेतिप्राग्दिशोऽधिक्रियते इदमइ
श् प्राग्दिशीयेपरेएतेतौरथोः इदमशब्दस्यएतइतइत्यादेशौस्तोरेफादौथकारादौचप्राग्दिशीये
परेइशोऽपवादः एतदोन् योगविभागःकर्तव्यः एतदः एतेतौरथोः अन्एतदइत्येवअनेकाल्त्वा
त्सर्वादेशः नलोपः प्रतिपदिकान्तस्य सर्वस्यसोऽन्यतरस्यांदि प्राग्दिशीयेदकारादौप्रत्ययेपरेसर्व
स्यसोवास्यात् पंचम्यास्तसिल् पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्स्याद्द्व्यादिहोः किमःकुस्याद्द्व्यादौ
ह्वादौचविभक्तौपर इतः कुतःकस्मात् यतःततः इतः अतः अमुतः बहुतः द्व्यादेस्तुहाभ्यांतसेस्त्र १८

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्स्वरार्थं विभक्त्यर्थे वचनम् पर्यभिभ्यांच आभ्यां तसिल्स्यात्सर्वो
भयार्थाभ्यामेव परितः सर्वत इत्यर्थः अभितः उभयत इत्यर्थः सप्तम्यास्त्रल् कुत्र यत्र तत्र इदमो हः त्रलोपवादः इशा
देशः इह किमोऽत् वाग्रहणमपकृष्यते सप्तम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात्पक्षे त्रल् क्वाति किमः क्वादेशः स्यादति
क्व कुत्र वा ह च छन्दसि कुह स्थः कुह जग्मथुः एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ अन्वादेशविषये एतदोऽशः स्यात्स चा
नुदात्तस्त्रतसोपरतः तौ चानुदात्तौ एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः अथो अत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः इतराभ्यो
ऽपि दृश्यन्ते पंचमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव स भवान् तत्र
भवान् तं भवंतम् ततो भवन्तम् एवं दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा सप्त
म्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् सर्वस्मिन्काले सदा एकदा अन्यदा कदा यदा तदा काले किम् सर्वत्र देशेऽ

दमोर्हिल् सप्तम्यंतात्कालेइत्येव हस्यापवादः अस्मिन्काले एतर्हि काले किम् इहदेशे अधुना इदमः सप्तम्यंतात्कालवाचिनः
स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् इशायस्येतिलोपः अधुना दानींच इदानीं तदोदाच तदातदानीं तदोदाच तदातदानीम् त
दोद्दावचनमनर्थकं विहितत्वात् अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् कर्हि कदा यर्हि यदा एतर्हि तदा एतस्मिन्काले एतर्हि सद्यःपरुत्
रार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुत्तरेद्यु एते निपात्यंते समानस्य सभावो द्यश्च
चाहनि समानेहनि सद्यः पूर्वपूर्वतरयोः परउदारौ च संवत्सरे पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् पूर्वतरे वत्सरे परारि इदम इश्
समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे अस्मिन्संवत्सरे एषमः परस्मादेद्यव्यहनि परस्मिन्नहनि परेद्यवि इदमोऽश् द्यश्च
अस्मिन्नहनि अद्य पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः उभयोरह्नोरु
भयेद्युः द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः उभयद्युः प्रकारवचने थाल् प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात्स्वार्थे तेनप्र १८९

कारेणतथायथा इदमस्थमुः थालोपवादः एतदोपिवाच्यः अनेनएतेनवाप्रकारेणइत्थम् किमश्च केनप्रकारे

णकथम् प्राग्दिशोयानां विभक्तिसंज्ञादीनांइतोवधिः दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेषु

स्तातिः सप्तम्याद्यंतेभ्योदिशिरूढेभ्योदिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेअस्तातिप्रत्ययःस्यात् पूर्वाधरावराणामसिपुर

धवश्चैषाम् एभ्योऽस्तात्यर्थेसिप्रत्ययःस्यात्तद्योगेचैषांक्रमात्पुर् अध् अव् इत्यादेशाःस्युः अस्तातिच अस्तातौप

रे पूर्वादीनांपुरादयःस्युः पूर्वस्यांपूर्वस्याःपूर्वावादिक्पुरः पुरस्तात् अधःअधस्तात् अवःअवस्तात् विभाषाव

रस्य अवरस्यास्तातौपरेऽवस्याद्वाअवस्तात् अवरस्तात् एवंदेशेकालेचदिशिरूढेभ्यः किंपैश्यांवसतिसप्तम्या

द्यंतेभ्यः किम् पूर्वंग्रामंगतः दिगादिवृत्तिभ्यः किंपूर्वस्मिन्गुरौवसति अस्तातिचेतिज्ञापकादसिरस्तातिंनबाध

ते दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् अस्तातेरपवादः दक्षिणतःउत्तरतः विभाषापरावराभ्याम्परतः अवरतःपरस्तात्

अवरस्मात् अंचेर्लुक अञ्चत्यंतात् दिक्शब्दादस्तातेर्लुक्स्याल्लुक्तद्धितलुकि प्राच्यांप्राच्याःप्राचीवादिक्प्राक् उद
क् एवंदेशेकालेच उपर्युपरिष्टात् अस्तातेर्विषयेऊर्द्धशब्दस्योपादेशःस्याद्रिल्रिष्टातिलौचप्रत्ययौउपरिष्टाद्वा
वसतिआगतोरमणीयंवापश्चात् अपरस्यपश्चभावःआतिश्चप्रत्यययोःस्तातेविषयेउत्तराधरदक्षिणादातिः उ
त्तरात् अधरात् दक्षिणात् एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः उत्तरादिभ्यएनब्वास्यादवध्यवधिमतोःसामीप्ये पं
चम्यंतंविनाउत्तरेणअधरेणदक्षिणेनपदेयथासंप्रत्ययाः इहकेचिदुत्तरादीननन्तर्वर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमा
हुःपूर्वेणग्राममपरेणग्रामंदक्षिणादाच् अस्तातेर्विषयेदक्षिणावसतिअपंचम्यास्त्वेवदक्षिणादागतः
आहिचदूरे दक्षिणादूरेआहिःस्यात्चादाच् अस्तातेर्विषयेदक्षिणाहिदक्षिणा उत्तराच्च उत्तराहिउत्तरासंख्याया
विधार्थेधा क्रियाप्रकारेवर्त्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थेधास्यात्चतुर्धापंचधा अधिकरणविचालेच द्व्येकसंख्या

तत्रायाद्यानेसंख्यायाथास्यात्प्रकंराशिंपंचथाकृत्यकाद्धोध्यमुत्तमनंतरस्याम् पेकथ्यमप्रकथाद्विमोग्रथ
मुत्र आभ्यांयाद्गमस्यथध्वास्यात्द्वैधम् द्विधात्रैधम् त्रिधामुत्तंतात्स्वार्थेऽदर्शनम् पश्चिद्वैधानिपथाद्व
द्वैधात्रैधायाध्यपाशम् कुत्सितोभिषकृभिषकृपाशः पूरणाद्भागेतीयादन् द्वितीयोभागःद्वितीयःस्वरेवि
शेषःतीयादीकक्स्वार्थेवाच्यः द्वैतीयीकःद्वितीयःत्रातीयीकःतृतीयः नविद्यायाःद्वितीयात्तृतीयाविद्ये
त्येवप्रागेकादशभ्यश्छंदसि पूरणप्रत्ययाद्भागेऽन्चवत्षष्ठः पंचमःषष्ठाष्टमाभ्यांञच चादन् षष्ठोभागःष
ष्ठःषाष्ठःअष्टमःआष्टमःमानपश्वंगयोःकन्लुकौच षष्ठाष्टमशब्दाभ्यांक्रमेणकन्लुकौस्तोमानेपश्वं
गेवाच्येषष्ठकोभागःमानंचेत् अष्टमोभागःपश्वंगंचेत् जस्यअन्तोवाल्लुक्चकराद्यथाप्राप्तम्षष्ठःषाष्ठः
अष्टमःआष्टमःमहाविभाषयासिद्धेल्लुग्वचनंपूर्वत्रजनैौनित्यार्थविरितिज्ञापयतिप्रकाराकिनिष्ठ्वासहायेचाक

सि॰कौ॰
१९३
191

न्लुकौ एकः एकाकी एककः भूतपूर्वे चरट् आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः षष्ठ्या रूप्य च षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्या
च्चरट् च कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः तसिलादिषु रूप्यस्य परिगणितत्वात्पुंवत् शुभ्राया भूत
पूर्वः शुभ्रारूप्यः अतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः अयमेषामतिशयेना
ढ्यः आढ्यतमः लघुतमो लघिष्ठः तिङश्च तिङंतादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् तरप्तमपौ घः एतौ घसंज्ञौ स्तः
किमेत्तिङव्ययाद्घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे किमेदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदंतादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे किंतमा
म् प्राह्णेतमाम् पचतितमाम् उच्चैस्तमाम् द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः द्विवचनविभज्योपपदे तरबीय
सुनौ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङंतादेतौ स्तः पूर्वयोरपवादः अयमनयोरतिशये
न लघुः लघुतरो लघीयान् उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः अजादी गुणवचनादेव इष्ठन्नीयसु १९३

नैगुणवचनादेवस्तः नेह पाचकतरः पाचकतमः ऽछंदसि तु न तृजंतादिष्ठन्नीयसू नैास्तः तुरिष्ठेमेयःसु
तृणो लोपः स्यादिष्ठादिषु परेषु अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः दोहीयसी धेनुः प्रशस्यस्य श्रः प्रशस्यस्य श्रादेशः स्या
दजाद्योः प्रकृत्यैकाच् इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् श्रेष्ठः श्रेयान् ज्य च प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः
ज्येष्ठः ज्यादादीयसः आदेः परस्य ज्यायान् वृद्धस्य च ज्यादेशः स्यादजाद्योः ज्येष्ठः ज्यायान् अंतिकबाढ
योर्नेदसाधौ अजाद्योः नेदिष्ठः नेदीयान् साधिष्ठः साधीयान् स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि
परं पूर्वस्य च गुणः एषां यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः ह्रसिष्ठः क्षेपि
ष्ठः क्षोदिष्ठः एवमीयसु ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादिमा ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरु
वृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृंदाः प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादि

सि॰ कौ॰
१८४
192

प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः बंहिष्ठः गरिष्ठः वर्षिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः वृंदिष्ठः एवमीयस्सु प्रियोरुबहुलगुरुदी
र्घाणां इष्ठन्यादिष्वान प्रेमाइत्यादि बहोर्लोपोभूचबहोः बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद् बहोश्चभूरादेशः
भूमाभूयान इष्ठस्ययिट्च बहोः परस्यइष्ठस्यलोपः स्यात् यिडागमश्च भूयिष्ठः युवाल्पयोकनन्य
तरस्याम् एतयोःकनादेशोवास्यादिष्ठेयसोः कनिष्ठः कनीयान पक्षेयविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि विन्मतो
र्लुक् विनोमतुपश्चलुक्स्यादिष्ठेयसोः अतिशयेनस्रग्वीस्रजिष्ठः स्रजीयान अतिशयेनत्वग्वान् त्व
चिष्ठः त्वचीयान प्रशंसायांरूपप् सुबन्तात्तिङन्ताच्चप्रशस्ते पटुः पटुरूपः प्रशस्तंपचतिपचति
रूपम् ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः ईषदूनोविद्वान्विद्वत्कल्पः यशस्कल्पम् यजुष्कल्पम्
विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्पम् विभाषासुपोबहुच्पुरस्तात्तु ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुब॰ १८४

त्वादङ्क् न्वास्यात्स च प्रागेव न तु परत इष्टप्रयत्नः पटुः बहुपटुः पटुकल्पः स्वपः किंयजतिकल्पम् प्रकारव
चने जातीयर् प्रकारवति चायम् घालन्तप्रकारमात्रे पटुप्रकारः पटुजातीयः प्रागिवात्कः इवे प्रति
कृतावित्यतः प्राक्काधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राक्टेः तिङश्चेत्यनुवर्त्तते कस्य च दः कान्ता
अयस्य इकारोन्तादेशः स्यादकच श्रुताने कस्यायमच्छ्योः स्वकः उच्चकैः नीचकैः सर्वके विश्वके ओ
कारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच युवकयोः आवकयोः युष्माकास्वस्माकासु
युष्मकाभिः ओकारेत्यादि किम् त्वयका मयका अकच प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः शिवादेमादेवः
परः तूष्णीकामास्ते शीले को मलोपश्च तूष्णींशीलः तूष्णीकः पचतकि जल्पतकि धिकिन हिरुकुत
कुत्र कुत्सिते कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः संज्ञायां कन् संज्ञायां कन्स्मात् तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते शूद्रकः रा

सि॰कौ॰ धकः स्वार्थे वचनम् अनुकंपायां पुत्रकः अनुकंपितः पुत्र इत्यर्थः नीतौ च तद्युक्तात् सामदानादिरूप
१८५ यो नीतिः तत्संगम्यमानायामनुकंपायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् हन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि अद्धकि पूर्वेणा
193 नुकंप्यमानात्प्रत्ययः अनेन तत्परंपरासंबंधेपीति विशेषः बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा पूर्वसूत्रद्वय
विषये चानिल्वौ च तत्रैव वठाजादावूर्द्धं द्वितीयादचः अस्मिन्प्रकरणे पंचोऽजादिप्रत्ययस्तस्मि
न्परे प्रकृतेर्द्वितीयादचः ऊर्द्धं सर्वं लुप्यते अनुकंपितो देवदत्तः देविकः देवियः देविलः देवदत्तकः अ
नुकंपितो वायुदत्तः वायुदत्तः वायुकः ठग्रहणमको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् वायुदत्तः वा
युकः पितृकः चतुर्थादचऊर्द्धस्य लोपो वाच्यः अनुकंपितो बृहस्पति दत्तो बृहस्पतिकः अनजादौ
चैविभाषालोपो वक्तव्यः देवदत्तकः देवकः लोपः पूर्वपदस्य च दत्तिकः दत्तियः दत्तिलः दत्तकः विना १८५

विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः देवदत्तः दत्तः देवः सन्तभामाभामामास्याउवर्णाल्ल इलस्य च भानुदत्तः
भानुलः ऋवर्णादपि सवित्रियः सवितृलः चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इल
स्य च प्राचामुपादेरडज्वुचौ च उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् च प्रत्ययौ स्तः चाद्यथाप्राप्तं प्रत्ययग्रह
णोपलक्षणार्थं अनुकंपित उपेन्द्रदत्तः उपडः उपकः उपिकः उपियः उपिलः उपेन्द्रदत्तकः षड्रूपाणि जातिनाम्नः
कन् मनुष्यनाम्न इत्येव जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयं तस्मात्कन् स्यादनुकंपायां नीतौ च सिंहकः शरभकः
द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः कहोडः कहिकः एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः वागा
शीर्दत्तः वाचिकः कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिकः इति षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धं शेवलसुपरिविशालवरुणार्य
मादीनां तृतीयात् एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचऊर्ध्वं लोपः स्यात् पूर्वस्यापवादः अनुकंपितः शे

१

वलदत्तः शेवलिकः शेवलिलः सुपरिकः विशालिकः वरुणिकः अर्यमिकः अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च अजि
नांतात्मनुष्यनाम्नोऽनुकंपायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः अनुकंपितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः सिंहकः अल्पे
अल्पं तैलं तैलकः ह्रस्वे ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः संज्ञायां कन् ह्रस्वत्वेन कायासंज्ञातस्यां गम्यायां कन् पूर्वस्यापवा
दः वंशकः वेणुकः कुटीशमीशुंडाभ्यो रः ह्रस्वा कुटीरः शमीरः शुंडारः कुत्वा डुपच् ह्रस्वा कुतूः कुतुपः कुत
कृतेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् कासूगोणीभ्यां ष्टरच् आयुधविशेषः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी
गोणीतरी वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः उक्षतरः अश्वतरः ऋषभतरः प्रकृतिनि
मित्ततनुत्वे एवायम् किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् अनयोः कतरो वैष्णवः यतरः ततरः महाविष
याकः यः सः वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमच् वा स्यात् जातिपरिप्रश्न इति प्र १८९

नात्मानमाकरेकतमोभवतांकठः पतमः वाग्रहणामकजर्थयकः सकः महाविभाषयायः सः किमोस्मिन्विष
येडतरच्चपिकतरः पकाच्चप्राचाम् उतरच्चवास्यात् अनयोरेकतरोमैत्रः पषांपकतमः अवदेपणोकन् आ
करणाकेनगर्वितः येनेतरः क्रान्सोनेनदिहोदाहरणांस्वतः कुत्सितेइत्यस्यप्रागिवीयानांष्टरणोवधिः इवेप्रति
कृतौकन्स्यात् अश्वइवप्रतिकृतिः अश्वकः प्रतिकृतौकिम् गौरिवगवयः संज्ञायांचइवार्थेकन्स्यात्सम
दायस्येत्संज्ञा अप्रतिकृत्यर्थआरंभः अश्वसदृशस्यसंज्ञाअश्वकः उष्ट्रकः लुम्मनुष्येसंज्ञायांविहितस्यकनो
लुप्स्यात्मनुष्येवाच्येवंचात्त्णामणायः पुमानुचंचेवमनुष्यः चंचावर्ध्रिका जीविकार्थेचापण्ये जीवकार्थे
यदविक्रयमाणंतस्मिन्वाच्येकनोलुप्स्याद्वासुदेवः शिवः स्कंदः देवलकानांजीवकार्थासुदेवप्रतिकृति
रिदम् आपण्येकिम् हस्तिकान्विक्रीणीतेदेवपथादिभ्यश्चकनोलुप्स्यात् देवपथः हंसपथः आकृतिग

सि॰कौ॰ १९७ णीयम् वस्तेर्ढञ् इवइत्यनुवर्त्तते प्रतिकृतौविहितनिवृत्तम् वस्तिरिववास्तेयम् वास्तेयीशिलापाठः शिलायाइतियोग
विभागाद्ढञपीत्येके शिलेवशैलेयम् शैलेयम् शाखादिभ्योयः शाखेवशाख्यः मुख्यः जघन्यः अग्र्यः शरण्यः द्रव्यं
चभव्ये द्रव्यमयंब्राह्मणः कुशाग्राच्छः कुशाग्रमिवकुशाग्रीयाबुद्धिः समासाच्चतद्विषयात् इवार्थविषयात्समा
साच्छः स्यात् काकतालीयोदेवदत्तस्यवधः इहकाकतालसमागमसदृशश्चोरदेवदत्तसमागमइतिसमासा
र्थः तत्सदृक्काकमरणसदृशस्त्रपतनपार्थः अजाकृपाणीयः अतर्कितोपनतइतिफलितोर्थः शार्करादिभ्यो
ऽणः शर्करेवशार्करम् अंगुल्यादिभ्योठक् अंगुलीवआंगुलिकः भरुजेवभारुजिकः एकशालायाष्ठजन्यतर
स्याम् एकशालाशब्दादिवार्थेठञ्वापक्षेठक् एकशालेवऐकशालिकः एकशालिकः कर्कलोहितादीक
क् कर्कः शुक्लोऽश्वः सइवकार्कीकः लौहितीकः स्फटिकः प्रगाश्वोः ग्रामणीपूर्वात् इवार्थोनिवृत्तः नाम्ना १९७

जातीयाअनियतवृत्तयोर्थकामप्रधानाःसंघाःपूगाःतद्वाचकात्स्वार्थेञ्यःस्यात् लौहित्यध्वज्यःव्रातच्फञोरस्त्रि
याम् व्रातकापोतपाक्यःच्फञ् कौंजायन्यःब्राध्नायन्यःआयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्
वाहीकेषुयआयुधजीविसंघस्तद्वाचिनःस्वार्थेञ्यट् हौड्यःमालव्यःटित्वान्ङीप्हौड्कीआयुधेतिकि
म् मल्लाःसंघेतिकिम् सम्राड्वाहीकेषुकिम् शबराःअब्राह्मणेतिकिम् गोपालवाःशालंकायनाःरा
जन्याःब्राह्मणेतद्विशेषग्रहणम् राजन्येस्वरूपग्रहणम् वृकाट्टेण्यण् आयुधजीविसंघवाचकात्स्वा
र्थेवार्केण्यःआयुधेतिकिम् जातिशब्दान्माभूत् दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठात् छः दामन्यादिभ्यःत्रिगर्त्तषष्ठे
भ्यआयुधजीविसंघवाचिभ्यःस्वार्थेछःस्यात् त्रिगर्त्तःषष्ठोवर्गोयेषांतेत्रिगर्त्तषष्ठाःआहुस्त्रिगर्त्तषष्ठां।
स्तुकौंडोपरथदांडकीक्रोष्टुकिर्जालमानिश्चब्रह्मगुप्तोथजानकिःदामनीयःदामनीयौदामनयः औ

लपिश्रो लपीयः त्रिगर्त्तः कौंडोपरथीयः दांडकीयाः पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ आयुधजीविसंघवाचिभ्यः
क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे पार्शवः पार्शवौ यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमी
वदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् अभिजितोऽपत्यमाभिजितस्सएवा
भिजित्यः वैदभृत्यः शालावत्यः शैखावत्यः शामीवत्यः और्णावत्यः श्रावयत्यः ञ्यादयस्तद्राजाः पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्योक्ता
रातत्संज्ञाः स्युः तेनैते वास्त्रियां बहुषु लुक् लोहितध्वजाः कपोतपाकाः कौंडायनाः इत्यादि पादशतस्य सख्या
देर्वीप्सायां वुन् लोपश्च लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थं अतो न स्थानिवत् पादः पत् न हितार्थ इति स
मासे कृते वुन्प्रत्ययः वुनन्ते स्त्रियामेव द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां द्विशतिकां ददाति पादशतग्रहणमनर्थक
मन्यत्रापि दर्शनात् द्विमोदकिकां दंडव्यवसर्गयोश्च वुन् स्यात् अवीप्सार्थमिदं द्वौ दंडितः द्विपदिकां च १९८

वस्त्रजातिं ददातीत्यर्थः स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् जातीयरोपवादः स्थूलप्रकारः स्थूलकः अणकः चंचद्बृ
हतोरुपसंख्याने चंचत्कः बृहत्कः स्त्रियामेहीकन्स्यात् स्त्रीवर्णाः हिः स्त्रकः अनत्यंतगतौ क्तात् छि
न्नकं भिन्नकं न सामिवचने सामिपर्याये उपपदे क्तांतान्न कन् सामिकृतं अर्द्धकृतं अनत्यंतगतेरिह प्र
कृत्यैवाभिधानात् पूर्वेण कन् प्राप्तः इदमेव निषेधसूत्रं अत्यंतस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति बृहतरकं बृह
त्या आच्छादने कन् स्यात् द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा आच्छादने किं बृहती छंदः अषडक्षाशि
तंगवलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः स्वार्थे अषडक्षीणो मंत्रः द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः आशितागा
वोस्मिन्नित्याशितंगवीनमरण्यं निपातनात् सर्वस्य मुम् अलंकर्मणे अलंकर्मीणः अलंपुरुषीणः ईश्व
राधीनः नित्योपरेवः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् अन्येष्वपि केचित्स्वार्थिका नित्यमिष्यंते तमवाद्यः प्रा

सि॰कौ॰
१८५
197

क्तन्ः स्यादयः प्राग्वुनः आमादयः प्राग्घपटः बृहतीजात्यन्ताः समासान्ता इत्येते विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् अदिक्

स्त्रीवृत्तेरंचत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे प्राक् प्राचीनं प्रत्यक् प्रतीचीनं निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफ याप्या

वमाधमाः अर्वैतन्मे चतीत्यर्वाङ् अर्वाचीनं अदिक्स्त्रियां किं प्राचीना ब्राह्मणी स्त्रीग्रहणं किं प्राचीनं ग्राम

दाम्राः जात्यन्ताच्छ बंधुनि ब्राह्मणजातीयः बंधुनि किं ब्राह्मणजातिः शोभना ज्ञाने बंजके द्रव्यं बंधुः स्यान्नो

ता हि भाषा सस्थानेनेति चेत् सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानं नमर्घवदित्यर्थः पितृस्थानः सस्थानेनेति किं

गोस्थानं अनुगादिनष्ठक् अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः विसारिणो मत्स्ये अण् स्यात्

वैसारिणः मत्स्ये किं विसारी देवदत्तः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् अभ्यावृत्तिर्जन्म क्रियाज

न्मगणनं वृत्तेः संख्या प्राग्वृत्त्यात्स्वार्थे कृत्वसुच् पंचकृत्वो भुंक्ते संख्यायाः किं भूरिवारान्भुंक्ते द्वित्रिचतुर्भ्यः १८५

स्य कृत्वसुचोपवादः द्विर्भुंक्ते त्रिःशतस्य च तः एकस्य सकृच्च एकस्य सकृदित्यादेशः स्याद्वात्कृत्वसुक्तादि
तिर्भुंक्ते संयोगांतस्येति लोपः न तद्धलङ्यावितिअभैत्सीत् इत्यत्रापि च इत्त्वसुचोपि तद्योगात् विभाषा
बहोर्द्धा विप्रकृष्टकाले अविप्रकृष्टआसन्नः बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुंक्ते आसन्नकाले किंव
हुकृत्वो मासस्य भुंक्ते तत्प्रकृतवचने मयट् प्राचुर्येण प्रस्तुते प्रकृतं तस्य वचने प्रतिपादनम् भावेऽपि
कारणे वा लुट् आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् अपूपमयम् यवागूमयी द्वितीये अन्नमयो यज्ञः अपूपमयं पर्व समूहव
च्चवद्रुष्ठु लाक्षणिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चात्मयट् मोदकाः प्रकृता मौदकिकम् मोदकमयम् शाष्कुलिक
म् शाष्कुलिमयम् द्वितीये मौदकिको यज्ञः मोदकमयः अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः अनंत एवानंत्यः आवस
थ एवावसथ्यम् इतिहेतिनिपातसमुदायः ऐतिह्यम् भेषजमेव भैषज्यम् देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् तदर्थ एव तादर्थ्यं

सि॰ कौ॰
१९
198

स्वार्थेऽञ् अग्निर्देवतास्येदम् आग्निदेवतम् पादार्घाभ्यां च पादार्थम् उदकम् पाद्यम् अर्घ्यम् नवस्य नू आदेशस्त्न
प्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः नूत्नम् नूतनम् नवीनम् नश्च पुराणे प्रात् पुराणे वर्तमानात् प्रशब्दात् नो
वक्तव्यः चादुक्ताः प्रणम् प्रत्नम् प्रतनम् प्रीणम् भागरूपनामभ्यो धेयः भागधेयम् रूपधेयम् आ
ग्नीध्रसाधारणादञ् आग्नीध्रम् साधारणम् स्त्रियां ङीप् आग्नीध्री साधारणी अतिथेर्ञ्यः तादर्थ्य इत्येव आतिथे
यम् आतिथ्यम् देवात्तल् देव एव देवता अवेः कः अविरेव अविकः यावादिभ्यः कन् याव एव यावकः मणि
कः लोहितान्मणौ लोहित एव मणिर्लोहितकः वर्णे चानित्ये लोहितकः कोपेन लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा
लोहितिका लोहिनिका कोपेन रक्ते लाक्षादिना रक्ते लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् लि
ङ्गबाधनं वेत्येव लोहितिका लोहिनिका शाटी कालाच्च वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते कालकं मुखं १९

वैलक्षण्यात्कालिकः पटः कालिकाशाटी विनयपवैनयिकः सामयिकः उपायाद्ध्रस्वत्वं च औपयिकः वाचो
व्याहृतार्थायाम् संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् संदेशवाग्वाचिकं स्यात् तद्युक्तात्क
र्मणोण् कर्मैव कार्मणं वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ओषधेरजातौ स्वार्थेऽण् औषधं पिबति अजा
तौ किम् ओषधयः क्षेत्रे रूढाः प्रज्ञादिभ्यश्च प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञी स्त्री दैवतः बांधवः मृदस्तिकन् मृत्ति
का सस्नौ प्रशंसायाम् रूपपोऽपवादः प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना उक्तं रत्रान्यतरस्यांग्रहणान्नित्योयम्
बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् बहूनि ददाति बहुशः अल्पशः बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनम् ने
ह बहु ददात्यनिष्टेषु अल्पमाभ्युदयिकेषु वा संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् द्वौ द्वौ ददाति द्विशः माषं माषं
माषशः प्रस्थशः प्रस्थशः परिमाणशब्दाद्वृत्तावेकार्थादेव संख्यैकवचनांतात् किं घटं घटं ददाति वीप्सायां कि

सि॰कौ॰
१९८
199

महोदरातिकारिकादिमेवहयोर्द्वयोः सामीप्यनियोगेपंचम्यास्तसिः प्रतिनाकर्मप्रवचनीयेनयोगेयापंचमीवि
हितानदन्तात्तसिःस्यात् प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति आद्यादिभ्यउपसंख्यानम् आदावादितः मध्यतः अंततः पृष्ठतः
पार्श्वतः आकृतिग्रहणोयम् स्वरेणस्वरतः वर्णतः अपादानेचाहीयरुहोः अपादानेयापंचमीतदन्तात्तसिः।
स्यात् ग्रामादागच्छतिग्रामतः अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्धीयतेपर्वतादवरोहति अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वक
र्त्तरितृतीयायाः अकर्त्तरितृतीयान्ताद्वा तसिः अतिक्रम्यग्रहोतिग्रहः चारित्रेणातिगृह्यतेचरित्रतोऽतिगृह्यते
चारित्रेणान्यानतिक्रम्यवर्त्ततइत्यर्थः अव्यथनमचलनम् वृत्तेननव्यथतेवृत्ततोनव्यथते वृत्तेन
नचलतीत्यर्थः क्षेपेवृत्तेनक्षिप्तः वृत्ततःक्षिप्तः वृत्तेननिंदितइत्यर्थः अकर्त्तरिकिम् देवदत्तेनक्षिप्तः ही
यमानपापयोगाच्च हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरितृतीयान्ताद्वा तसिः वृत्तेनहीयतेवृत्ततोहीयते वृ १९८

त्रेनपापः छन्नः पापः हेपस्याविवत्सायामिदं हेपेन शृंगेण सिद्धः अकर्त्तरि किं देवदत्तेन हीयते वधाद्या
मये षष्ठ्यन्ताद्दानसिन्नीनापत्यसमासप्रयोदेवास्त्रं नतो भवत् आदित्याः कर्णतोऽभवत् अन्नेन स्यापत्य
त्यर्थः आप्रयेकिं हृतस्य श्रावरोगाद्वापनयने रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्दानसि प्रिकित्सायां प्रवाहिकातः
कुरु प्रतीकारमस्य कुर्वित्यर्थः अपनयने किं प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि
च्विः अभूततद्भावइतिवक्तव्यं विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्
करोतीत्यादिभिर्योगे अस्य च्वौ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ वेर्लोपः च्व्यन्तादव्ययत्वं अकृष्णः संपद्यते कृष्णी करोति
ब्रह्मीभवति गंगी स्यात् अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिः एतच्चाव्ययीभावस्य
तिसृत्वेभाष्ये उक्तं क्वचिद्भेष्म्र हलः परस्यापत्यप्रत्ययकारस्य लोपः स्यात् कौ च्वौ च परतः गार्गीभवति च्वौ च च्वौ च परे ष्व

सि॰कौ॰
२५२
200

स्यदीर्घः स्यात् शुचीभवति पटूस्यात् अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् निर्मलं स्वस्ति स्यादिति तन्महाविभाषया च्वेरभा
वे मिश्रं स्वस्ति स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु पदिनेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यत उत्पत्त रीकृतः
मात्रीकरोति अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च पञ्च लोपः स्यात् च्वौ अरूकरोति उन्मनीस्यात् उच्च
क्षूकरोति विचेतीकरोति विरहीकरोति विरजीकरोति विभाषा साति कार्त्स्न्ये च्विविषये सातिर्वा स्यात् साक
ल्ये सात्पदाद्योः सातेः पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यात् दध्यपि सिंचति कृत्स्नं शस्त्रम् अग्निः संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नि
भवति महाविभाषया वाक्यमपि कार्त्स्न्ये किं एकदेशेन शुक्लीभवति पटः अभिविधौ संपदा च संपदा कृ
भ्वस्ति भिर्योगे सातिर्वा स्यात् व्याप्तौ पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः संपदा तु वाक्यमेव अग्निसात्संपद्यते अग्नि
साद्भवति शस्त्रं अग्नीभवति जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणं एकस्याप्यनेकस्य सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा १५२

भावः कार्त्स्न्यं बहूनां अक्षोनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथाभावत्वमभिविधिः तदर्थीनवचने सा
तिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे राजसात्संपद्यते राजाधीनमित्यर्थः देये त्रा च तदर्थीनिर्देये
त्रा स्यात् स्यान्निम्नकादियोगे विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा संपद्यते पदे विप्रसात्करोति देयं किंरा
जसात्करोति राष्ट्रं देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् एभ्यो द्वितीयांतेभ्यः स
प्तम्यंतेभ्यश्च त्रा स्यात् देवत्रा वंदे रमे वा बहुलोक्तेरन्यत्रापि बहुत्रा जीवतो मनः अव्यक्तानुक
रणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् द्व्यच्यवरं त्यूनं न तु ततोऽन्यूनमनेकाज्झितियावत् ताद्दशमर्द्धं यस्य
तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे डाचि विवक्षिते द्वे बहुलं नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्ये डाच्परं य
यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपे स्यादिति तकारपकारयोः पकारः पटपटाकरोति अ

सि॰ कौ॰ १६३ 201

वक्रानुकरणं किं दृषत्करोति ध्वजवराङ्कौ किं अत्करोति अवरां किं खरदखरटां करोति त्रपटत्रटाकरोतित्र
नेकाचक्रुन्मेषस्त्रयेन्वृक्षेपवेहिङ्गाचीतिपरसम्रमेव द्वित्वम्भवेत्यभिधेयंत्रनितौ किंपटदितिकरोति
कृञो द्वितीयतृतीयषष्ठंबबीजात्कृषो द्वितीतादिभ्योडाच्स्यात् कृञोयोगेकर्षणेचार्थेवङ्गलोकेरम्
क्रानुकरणाद्व्यस्पडाचिन द्वित्वं द्वितीयंतृतीयंकर्षणाकरोति द्वितीयाकरोतितृतीयाकरोति
तृतीयाकरोति शंबशाद्वः प्रतिलोमेअनुलोमंकृष्टंदेत्रेपुनः प्रतिलोमंकर्षतिबीजेनसहकर्षतिबी
जाकरोति संख्यायाश्चगुणान्तायाः कृञोयोगेकर्षेडाच्स्यात् द्विगुणाकरोतित्रेत्रेत्रेत्रकर्मकं
द्विगुणांकर्षणंकरोतीत्यर्थः समयाच्चयापनायाम् असमात्कृञोयोगेडाच्स्यात् यापनेर्थे समया
रोतिकालक्षेपंकरोतीत्यर्थः सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने सपत्राकरोतिमृगंसपुंखशरप्रवेशने १६३

नसपत्रंकरोतीत्यर्थः निष्पत्राकरोतिसपुंखस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रंकरोतीत्यर्थः अतिव्य
थनेकिंसपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतलंनिष्कु लान्निष्कोषणे निष्कुलाकरोतिदाडिमंनिर्गतंकुलमे
तरवयवानांसमूहोयस्मादितिविग्रहःत्रीहेर्डाचसुखप्रियादानुलोम्ये सुखाकरोतिप्रियाकरोतिगुरुंस्व
नुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्ये दुःखाकरोतिस्वामिनंपीडयतीत्यर्थः शूलात्पा
के शूलाकरोतिमांसंशूलेनपचतीत्यर्थः सत्यादशपथे सत्याकरोतिभांडंवणिक्क्रेतव्यमितिनि
श्चिंकरोतिविग्रहःमद्रात्परिवापणे मद्रशब्दोयंमंगलार्थः परिवापणंमुंडनंमद्राकरोतिकुमारंमंग
लमुंडनेनसंस्करोतीत्यर्थः भद्राच्चेतिवक्तव्यं भद्राकरोतिअर्थःप्राग्वत् परिवापणेकिंभद्रंकरो
ति ॥ इतितद्धितप्रक्रिया ॥ सर्वस्यद्वेइत्यपिकृत्यनित्यवीप्सयोः आभीक्ष्ण्येवीप्सायांचद्वे।

सि॰ कौ॰
१५४
202

त्वेपवदस्य हविर्वञ्चनं स्यात् ग्रभीतांपतिङंतेषु अध्ययसेवकदंतेषु पचति पचति भक्ष्य भक्ष्य वीप्सायां हृदे
हृदे सिंचति ग्रामो ग्रामो रमणीयः परेर्वर्जने परि परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः परि त्रिगर्तेभ्य इत्यर्थः परेर्वर्जने वा
वचने परि वंगेभ्यः उपर्यध्यधसः सामीप्ये उपर्युपरि ग्रामं ग्रामस्योपरिष्टात् समीपदेशे इत्य
र्थः अध्यधि सुखं सुखस्योपरिष्टात् समीपकाले दुःखमित्यर्थः अधोधो लोकं लोकस्याध
स्तात् समीप इत्यर्थः वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु असूयायां सुंदर सुं
दर वृथा ते सौंदर्यं संमतौ देवदेव वंद्योसि कोपे दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि कुत्स
ने पाक पाक वृथा ते पाकः भर्त्सने चौर चौर घातयिष्यामि त्वां एकं बहुव्रीहिवत् द्विरु
क्तमेकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ एकैकमक्षरं इह द्वयोरपि सुपो लुकि १५४

सतिबहुव्रीहिविवक्षावादेवप्रातिपदिकत्वात्समुदायात्तस्यएकैकयाङ्गत्वात्इह पूर्वभागस्य पुंवद्भावादविग्रहे विशे
षः न बहुव्रीहावित्यत्र पूर्वं बहुव्रीहिग्रहणं मत्वर्थबहुव्रीहिलाभार्थं तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामता वा इति
प्राचः वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रमाणाभ्यामेतत्तस्त्रममतेपि बहुव्रीह्यर्थे अलौकिके विग्रहे निषेधकेन न बहुव्रीहावि
तिसूत्रातिदेशांशे केवलांश्लिएकैकस्मैदेहि आवाधे च पीडायां यो मायां हे स्त्रो बहुव्रीहिवच्च गतगतः विरहा
पीडामानस्य प्रवृत्तिः बहुव्रीहिवद्भावात् सुलुक् गतगता इह पुंवद्भावः कर्मधारयवदुत्तरेषु इत्यस्य उत्तरेषु हि
वचने पु कर्मधारयवत्कार्यं प्रयोजनं स्त्रीपुंवद्भावो नोदात्तानि प्रकारे गुणवचनस्य सा इत्यस्य पोलगुण
वचनस्य द्वे स्तः स्त्र कर्मधारयवत् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्यांत
तोदात्तत्वं च पटुपटी पटुपटुः पटसदृशाई खमृदुरित्यर्थः गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनस्त्वेह

रट्सुंतेभ्यक्तभ्यक्ते रूपंभ्यक्तात्भ्यक्तपरः ओन्तृर्भैर्हेवाच्ये मलेमलेस्थूलःतंभ्रमेणाप्रवृत्तौपथेष्टमनेकधा प्रयो
गोन्यायसिद्धः सर्व्यः स्त्रुथ्यस्त्व इत्सर्पः ४ इथ्यस्त ४ क्रियासमभिहारे च लूनीहिलूनीहीत्येवायंलुनातिनित्यवी
प्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदंयोनःपुन्येपिलोदासदसमद्वित्वद्योतकतांलभते वा कर्मव्यतिहारेसर्वना
म्नोद्वेवाच्ये समासवच्चबहुलंबहुलग्रहणादन्यपरयोर्नसमासवत् इतरशब्दस्यतुनित्यं असमासवद्भावेपूर्व
पदस्यसुपःसुर्वक्तव्यः अन्योन्यंविप्रानमंति अन्योन्यौअन्योन्यानअन्योन्येनकृतंअन्योन्यस्मैदत्तमित्यादिअ
न्योन्येषांपुष्करैरामृशंतइतिमाघः परस्परं अत्रकस्कादित्वात्सः इतरेतरं इतरेतरेण स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरप
दस्याम्भावोवावाच्यः अन्योन्याम् अन्योन्यं परस्परां परस्परं इतरेतरां इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कु
लेवाभोजयतः अत्रकेचित् आमादेशो द्वितीयायामेव भाष्यादौ तु नपुंसकयोरपि इतरेतरान्येनस्त्रीनपुंसकयोरपि द्वितीया १९५

यादिषुपूर्ववदेवरूपमिमाङ्गः अन्येन्तदाहरणस्यदिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनांस्यामादेशमाङ्गःलहृयेदा
वभावःक्लवेचादरहिरहःस्वमोःसमासेसोरलुक्चेतिसिद्धंवाद्वलकाद्भयंतयादिअन्योन्यपरस्परमित्य
त्रदलहृयेपिदापप्राप्तःनचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपूर्ववद्भावःअन्यपरयोरसमासवद्भावान्नचद्वि
र्वचनमेववृत्तिःयोयांप्रियःप्रैतत्समासेन्यादावतिप्रसंगात् अन्योन्यमित्यत्रेतरमित्यत्रचादड्डतरादि
भ्यइत्यदड्प्राप्तःअन्योन्यस्येसक्तमहस्त्रियामेअन्योन्याश्रयःपरस्पर।क्षिसाहृर्षणंअदृष्टपरस्परैरिमा
दौसोर्लुगपिप्राप्तःसर्वंवाड्डलकत्वेनसमाधेयंप्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणेस्त्रियामितिसूत्रेअन्यो
न्यसंश्रयत्वेनदतिभाष्यंचात्रप्रमाणमिति प्रकृते प्रियस्त्वयोरन्यतरस्यां प्रियप्रियेणददातिप्रि
येणवासत्त्वसत्त्वेनसत्त्वेनवाद्विर्वचनेकर्मधारयवद्भावान्सुपिसुनःतदेववचनेअतिप्रियमपिव

सि॰ कौ॰ १९८ 204 स्वत्रनायासेन ददातीत्यर्थः यथास्वे यथायथं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः यो य आत्मा यच्चात्मीयं
तद्यथास्वं तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथात्मापमिति
वा द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावो
त्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते षष्ठ्यर्थेषु तत्र रहस्यं द्वंद्वशब्दस्य वाच्यं इतरे विषयभूताः द्वंद्वं मं
त्रयते रहस्यमित्यर्थः मर्यादास्थित्यनतिक्रमः आचतुरं ह्यमे पशवो द्वंद्वं मिथुनायंते माता पुत्रेण मि
थुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण गच्छतीत्यर्थः व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानं द्वंद्वं व्युत्क्रांताः द्विवर्गसंबंधेन पृ
थगवस्थिताः द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति द्वंद्वं संकर्षणवासुदेवौ अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः योगविभागा
दन्यत्रापि द्वंद्वमीष्यते ॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥ इति श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यांश्वे १९८

श्रीरामरामरामरामरामरामराम

ऽत्रोतिशयस्य भावः औत्र्यं ॥ अर्हतो भावः आर्हंति ॥ ताभ्यामधितैः ॥ औत्र्यार्हंतीचरणैः ॥ औत्रियत्वयोग्यताभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः ॥ किंभ्वगुणैर्गुणवद्भिः ॥ प्रशस्तगुणयुक्तैरित्यर्थः ॥ अहर्दिवमिति ॥ अहन्यहनि प्रत्यहमित्यर्थः ॥ अपिशब्देन विरोधं द्योतयति ॥ वस्तुतस्तु न विरोधः

स्तुतिनयोजनीभूताना मनंतकल्याणगुणानां अकृतिस्तु तिर्हि द्रूत्वेपि व्यपदादिवद्भाव व्यावहारिकात्वात् ऽभावस्य पारिमार्थिकत्वात् एतच्चोत्तरमीमांसायांस्पष्टमेव ॥ विभुर्व्यापकः परमेश्वरः ॥ अतिशयेन विजयते तराम् ॥ सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति फलितोर्थः ॥ विपराभ्यां जेरिति

तङ् ॥ तदंताद्विवचनविभज्येत्यादिना तरपि किमेत्तिङ् आम्व घादाम्वित्याम् ननु इहतरपुद्र्लभ एव विजयते त्यस्या प्रातिपदिकत्वाददतिङ् ॥ तत्वाच्च ॥ नचसहस्तवेत्यत्र सुडेति योगविभागात्तिङ् तेन विशष्टसमासे प्रातिपदिकं स्यादेवेति वाच्यम् ॥ सच घटस्येवेति तत्र गत्र

सेनसह विरोधापत्तेः ॥ किंच प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सोरुत्पत्तिः स्यात् ॥ लिंगसर्वनामतोभ्युपगमे नपुंसकत्वात्सोर्लुक्यपि हस्वो दुर्वारः स्यात् समुदायांतरगतस्य जयत इत्यस्य तिङ् तत्वेपि साकांक्षत्वेनासामर्थ्यान्न तोपि भवतु नाहृति ॥ समर्थः पदविधिरिति सा

परिभाषितत्वात् ॥ आमंते न विशदूप्यत इति कल्प्यनायां तु अंतरंगत्वात्परस्मैपदस्य इत्यौ विजयतितराम्स्यादिति चेदत्राहुः ॥ समुदायांतर्गतां जयत इत्यस्मादेव तरप् ॥ नचतस्य विशष्टेन सह साकांक्षत्वेनासामर्थ्यशंकम् तिङ् तस्याग्रा

धानत्वेनास्य पेक्षत्वेपि दोषाभावादुपसर्जनस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकामर्थ्याएवनास्ति इतिसाकांक्षितायावक्रमश्चक्यत्वाच्चेति ॥ १ ॥ गुणेषु साधवः गुण्याः साधुत्वार्थेयत्प्रत्ययः ॥ गुणनिष्ठ गुणाभिधानं स्तुतिः ॥

ॐ श्री गणेशाय नमः श्रीमद्धिसवे नमः ॥ श्रीवर्द्धमानं चमेर्गुण्यैर्मणिभिरहर्दिवम् तोष्टूयमानोप्यगु

(interlinear: अर्हंतं पूर्व ॥ पूर्वीः परेति समासः ॥ पूर्वशब्दस्यानेनापि पूर्वनिपातः)

णोविभुर्विजयतेतराम् १ इत्थं कथितास्तत्र्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाश्च प्रथकथ्यन्तेऽतृतीया

(interlinear: अनुवंधभेदेन भेदमाश्रित्य ॥ लट् लिट् इत्यादि प्रोक्तक्रमापेक्षयैवपंचमत्वं बोध्यम् न तु सूत्रक्रमेण ॥)

ध्यायगोचरः २ तत्रादौ दशलकाराः प्रदर्श्यन्ते लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् एषु लृङ्

(interlinear: आरब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं वर्तमानत्वं)

पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः वर्तमाने लट् वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् अटावितौ

(interlinear: विधिसूत्रम् ॥ धात्वर्थः केवलाच्छुद्धः भाव इत्यभिधीयते ॥)

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्त

रि च लस्य अधिकारोयम् तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्

एतेऽष्टादशलादेशाः स्युः लः परस्मैपदम् लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः त

शकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमितिवाच्यम् ॥ अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो [redacted]

लकारानापत्तेः ॥ तस्माद्भावे चेति चकारस्याविशेषकः ॥ न चैवं भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् ॥ भावे क

र्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भावेऽपि कर्तर्यपि लकारानापत्तेः ॥ नन्वेवमपि लस्य

भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु ॥ चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणात् लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युः ॥ अकर्मकेभ्यो

भावे कर्तरि स्युरित्यर्थपर्यवसिते कर्मणि तु लापकादुर्विध्यति इति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेन्मैवम् ॥

वर्तमान इत्येतत [redacted] विशेषणं ॥ इत्याह ॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति सूत्रमाध्यायांतमधिक्रियत इति भावः ॥ तस्य वाच्यं तु अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ॥ वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः ॥ किंतु द्योत्य एव ॥

ङानावात्मनेपदम्   तङ्प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः पूर्वसंज्ञापवादः
अनुदात्तङित आत्मनेपदम्   अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने
आत्मनेपदं स्यात्   स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले   स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्म
नेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले   शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्   [illegible]   आत्मनेपदनिमि
त्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्   तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः   तिङ उभयोः
पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः   तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः   लध
प्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः युष्मद्युपपदे समानाधिक

कौ.
३.
२
206

रणोस्थानिमध्यमः तिङ्वाच्यकारकवाचिनियुष्मदि प्रयुज्यमानेप्रयुज्यमानेचमध्यमःस्यात् प्रहासेच
मन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्च मन्यधातुरुपपदंयस्यधातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूतेसतिमध्यमःस्या
त्परिहासे गम्यमानेमन्यतेरुत्तमः स्यात्तच्चैकार्थस्यवाचकःस्या अस्मद्युत्तमः तथाभूतेऽस्मद्युत्त
मःस्यात् शेषेप्रथमः मध्यमोत्तमयोरविषयेप्रथमःस्यात् भूसत्तायाम् कर्तृविवक्षायांभूतिङ्इति
स्थिते तिङ्शित्सार्वधातुकम् तिङःशितश्चधात्वधिकारोक्ताएतत्संज्ञाःस्युः कर्तरिशप् क
र्त्रर्थेसार्वधातुकेपरेधातोःशप्स्यात् शपावितौ सार्वधातुकार्धधातुकयोः अनयोःपरयोरिग
न्ताङ्गस्यगुणःस्यात् अवादेशःभवति भवतः कोन्तः प्रत्ययावयवस्यझस्यान्तादेशःस्यात्

अतो गुणे भवन्ति भवसि भवथः भवथ अतो दीर्घो यञि अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधा

तुके परे भवामि भवावः भवामः स भवति तौ भवतः ते भवन्ति त्वम्भवसि युवाम्भवथः यूयम्भव

थ अहम्भवामि आवाम्भवावः वयम्भवामः २ एहि मन्ये ओदनम्भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे यातस्तेन ते पिता प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च प्रहासे गम्यमाने मन्यधातुसिमभिहितेऽतिथिभिः

पितमेतवाम मन्ये ओदनम्भोक्ष्ये भोक्ष्यसे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादिः मन्यसे मन्येथे

मन्यध्वे इत्यादिरर्थः युष्मद्युपपदे इत्यायनुवर्तते तेनेह न एतु भवान्मन्यते ओदनम्भोक्ष्य इत्यादिः

प्रहासे किम् यथार्थकथने मा भूत् एहि मन्यसे ओदनम्भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः परोक्षे लि

ट् भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् लस्य तिबादयः लिट् लिडादेशास्तिङाई थानुक

सञ्ज्ञएवस्यान्नतुसार्वधातुकसञ्ज्ञः तेनशवादयोन परस्मैपदानांलतुसुस्थलथुसणल्वमाः लिट
स्तिवादीनांनवानांणलादयोनवस्युः भूअइतिस्थिते भुवोवुग्लुङ्लिटोः भुवोवुगागमःस्या
ल्लुङ्लिटोरचि नित्यत्वाद्वुग्गुणवृद्धीवाधते एकाचोद्वेप्रथमस्य अजादेर्द्वितीयस्य इत्य
धिकृत्य लिटिधातोरनभ्यासस्य लिटिपरेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्यद्वेस्तः आदिभूता
दचः परस्यतुद्वितीयस्य भूवूभूवूअइतिस्थिते पूर्वोभ्यासः अत्रयेद्वेतयोःपूर्वोभ्याससञ्ज्ञःस्यात्
हलादिःशेषः अभ्यासस्यादिर्हल्शिष्यतेऽन्येहलोलुप्यन्तेइतिवलोपः ह्रस्वः अभ्यासस्याचोह्र
स्वःस्यात् भवतेरः भवतेरभ्यासोकारस्यऽःस्याल्लिटि अभ्यासेचर्च अभ्यासेझलांचरःस्युर्जशश्च

रुपांजशः खपात्वरः नत्रापि प्रकृतिजशो प्रकृतिजशः प्रकृतिचरं प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरतम्यात् असि
द्धवदत्राभात् इत ऊर्द्ध मायादयरिसमाप्तेरभीयम् समानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्येतदसिद्धं स्यात् इति वुको ऽसिद्धत्वाडुव
ङि. आप्तेवुग्युटावुवङ्‌ यणोः सिद्धौवक्तव्यौ बभूव बभूवतुः बभूवुः आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः वलादेरार्द्धधातुक
स्येडागमः स्यात् बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूव बभूविव बभूविम अनद्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धा
तोर्लुट् स्यात् स्यतासी लृलुटोः लृ इति लृङ् लृटोर्ग्रहणम् धातोः स्यतासी एतौ स्तो लृलुटोः परतः शवाद्यपवा
दः आर्द्धधातुकं शेषः तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् इट् लुटः प्रथमस्य डारौरसः डा
रौरसेतेक्रमात्स्युः डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः पुगन्तलघूपधस्य च पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः
स्यात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः येननाव्यवधानंतेनाव्यवहितेऽपि इति वचनप्रामाण्यात् तेन भिनत्तीत्यादावने
कव्यवहितस्येकोनगुणः भविता अत्रेको गुणप्राप्ते दीधीवेवीटाम् दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः भविता ता
सस्त्योर्लोपः तासेरस्तेश्चलोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे रिच रादौ प्रत्यये प्रागवत् भवितारौ। भवितारः भवितासि भ

सि॰ कौ॰
उ॰
४
208

वितास्थः॰ भवितास्थ॰ भवितास्मि॰ भवितास्वः॰ भवितास्मः॰ लृट् शेषे च॰ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां
क्रियायामसत्यां सत्यां वा स्यः इट् भविष्यति॰ भविष्यतः॰ भविष्यन्ति॰ २ भविष्यसि॰ भविष्यथः॰ भविष्यथ॰ २ भवि
ष्यामि॰ भविष्यावः॰ भविष्यामः॰ ३ लोट् च॰ विध्याद्यर्थेषु लोट् स्यात् आशिषि लिङ्लोटौ रुः॰ लोट इकारस्य
उः स्यात्॰ भवतु॰ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः यद्य
कृतात् हृष्टात् इष्टात् उप्तात्
पि ङित्त्वेऽस्त्ययमपवादस्तातङ्याप्यनन्त्यार्थो ङित्त्वेष्टनङादिषु च विनार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थं न
अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परेण बाध्यते
यासम्भवत्ययोजनङ्कारेणातङि मन्यपरत्वात् परेण बाध्यते इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् भव
तात्॰ लोटो लङ्वत् लोटो लङ इव कार्यं स्यात् तेनातामादयः सलोपश्च तथा हि तस्थस्थमिपां तांतंतामः
ताम॰ ङित्त्वश्चतसृणां तामादयः क्रमात्स्युः॰ नित्यं ङितः॰ सकारान्तस्य ङित उत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात्॰ अलोन्त्यस्येति स
स्य लोपः॰ भवताम्॰ भवन्तु॰ सेर्ह्यपिच्च॰ लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च॰ अतो हेः॰ अतः परस्य हेर्लुक् स्यात्॰ भव॰ भव
तात्॰ भवतम्॰ भवत॰ मेर्निः॰ लोटो मेर्निः स्यात्॰ आडुत्तमस्य पिच्च॰ लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् पिच्च॰ हिन्योरुत्वं न॰ ४

इकारो च्चारणसामर्थ्यात्. भवानि. भवाव. भवाम. ३ अनद्यतने लङ्.. अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्

लङ् स्यात्. लुङ्. लङ्. लृङ्. ष्वुदात्तः. एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः इतश्च. ङितो लस्य परस्मैपदस्येकारा

न्तस्य लोपः स्यात्. अभवत्. अभवताम्. अभवन्. १ अभवः अभवतम्. अभवत. अभवम्. अभवाव. अभवाम २ विधि

निमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्. एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्. विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्ट

स्य प्रवर्तनम्. निमंत्रणं [highlighted] नियोगकरणम्. आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्. आ

मंत्रणं कामचारानुज्ञा: अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः. प्रवर्तनायां लिङ्. चतुर्णां पृथग्ग्रहणादानेन प्रपंचार्थम्.

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च. लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च. ङितो के लीयते क. र

चिदनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति प्रतिषेधस्य तिप्यादेशस्य स्थानवच्छित्वमपीह लिंगम्. सुट् तिथोः. लिङः

या
लकारथकारयोः सुट् स्यात् सुटा सुड् न बाध्यते लिङो यासुट् तकारस्य सुट् इति विषयभेदात् लिङः सलोपो
सि·कौ· ५ नन्त्यस्य सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यादिति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः सुटः श्रवणं त्वाशी।
209 वा र्लिङि स्फुटतरं तु तत्रैवात्मनेपदे अतो येयः अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात् गुणो यलो
पः भवेत् सार्वधातुके इति किम् चिकीर्ष्यात् मध्येपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत भवेदित्यादौ तपरत्वा
द्दीर्घः स्यात् भवेतां झेर्जुस् लिङो झेर्जुः स्यात् उस्यपदान्तात् अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः
स्यादिति प्राप्ते परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राप्तं चः पश्चाद्यस्मिन्नन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यं तथापि यासुट्त्वेन तत्स्वरूप
इति व्याख्येयं एवं च सलोपस्यापवाद इय् अतो येय इत्यत्र सेधि राद्धः भवेयुः भवेः भवेतं भवेत भवेयं भवेव भवे
म लिङाशिषि आशिषि लिङ् स्तिङार्द्धधातुके संज्ञः स्यात् किदाशिषि आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्
५

स्कोरिति सलोपः क्ङिति च गित्कित्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः भूयाः भू
यास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ् भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् माङि लङ् सर्वलकारापवादः स्मोत्तरे लङ्
च स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च्लि लुङि धातोर्लुङि परे च्लि प्रत्ययः स्यात् शबाद्यपवादः च्लेः सिच् च्लेः सिजादेशः
स्यात् इचावितौ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। एभ्यः परस्य सिचो लुक् स्यात् गापाविहेणादेशापि
बतीग्रहीते भूसुवोस्तिङि। भूसुवोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् अस्तिसिचोऽपृक्ते सिच् अस्ते
समाहारः सद्वंद्वः सिच्क्त्वस्य सोत्रं भवम् असीत्यव्ययेन कर्मधारयः ततः पंचम्याः सौत्रो लुक् विद्यमानास्ति
चोऽपृक्तस्य परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् इति ईडेनेह सिचो लुप्तत्वात् अभूत् न हलः किम् राधिषिः अभूताम्
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात् इति प्राप्ते आतः सिज्लुका

सि॰कौ॰
६
210

दत्वादेवकेञ्जेमस्यात्॰ अभूवन्॰ अभूः॰ अभूतम्॰ अभूत॰ २ अभूवम्॰ अभूव॰ अभूम॰ ३ नमाङ्योगे॰ अडाटौ
नस्तः माभवान्भूत् मास्मभवद्भूद्वा॰ लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ॰ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भ
विष्यत्यर्थे लृङ्स्यात् क्रियायाऽनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् अभविष्यत् अभविष्यताम्॰ अभविष्यन्॰ अभविष्यः॰
अभविष्यतम्॰ अभविष्यत॰ २ अभविष्यम्॰ अभविष्याव अभविष्याम ३ ते प्राग्धातोः॰ ते गत्युपसर्गसंज्ञा धा
तोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः आनि लोट्॰ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात्॰ प्रभवा
णि॰ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः॰ दुःस्थितिः दुर्भवानि अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपस
र्गत्वं वाच्यम् अन्तर्द्धा अन्तर्द्धि आतश्चोपसर्गे इत्यङ् उपसर्गे घोः किः इति किः विधिः अन्तर्भवाणि॰ शेषे विभाषाऽक
खादावषान्त उपदेशे॰ उपदेशे कादिः खादिः षान्तवर्जे गदनदादेर्नेर्णो वा स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ने

६

णीत्वं स्यात् प्रणिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहितानित्या । तदुक्तम् संहितैकपदे नित्या नित्या धातूप
सर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति समाद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्त्वर्गो भवती
त्यादुपसर्गं सूत्रश्चायर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः प्रभवति पराभवति सम्भवति अनुभवति । अ
भिभवति उद्भवति । परिभवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः ॥ उक्तञ्च उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति । राध हद्वौ कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥ दित आत्मनेपदं नोटे
रेदितो लस्य आत्मनेपदानां देरेत्वं स्यात् राधते । सार्वधातुकमपित् अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् आ
तो ङितः ॥ अतः परस्य ङितामाकारस्य यः स्यात् । राधेते । राधन्ते । थासः से दितो लस्य थासः सेस्यात् । राध
से । राधेथे । राधध्वे २ अतो गुणे । राधे । राधावहे । राधामहे ॥ २ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ इजादिर्यो धातु
र्गुरुमान् ऋच्छ भिन्नस्तत आम् स्याल्लिटि । आमो मकारस्य नेत्वम् । आसः कासोराम्विधानाज्ञापकात् ।

211

आमः॰ आमः परस्य लुक् स्यात्॰ कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि॰ आमन्ताल्लिट्परान् कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते॰ आ
म्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगो भ्वस्त्योरपीति ज्ञायते॰ तेन कृभ्वस्ति॰
योगे रूपमतः कृञो द्वितीये त्रिकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः॰ तेषां क्रियासामान्यवाचित्वा
दाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्पदिस्तु प्रत्याहारान्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न
प्रयुज्यते॰ कृञस्तु क्रियाफलेऽपरगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते॰ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य॰ आम्प्रत्य॰
यो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॰ आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्या
त्॰ इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते॰ पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति॰ तेन कर्तृ
गेऽपि फले इन्दाञ्चकारेत्यादौ न तङ्॰ लिटस्तझयोरेशिरेच्॰ लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेच एतौ स्तः॰ एकारो
च्चारणं ज्ञापकं तङ आदेशानां टेरेत्वं नेति॰ तेन ङारौरसां न कृ ए इ इति स्थिते॰ संयोगाल्लिट् कित् स्यात्॰ ङि॰

6

ति चेति निषेधात् सार्वधातुकयोरिति गुणेन · द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते · द्विर्वचनेऽचि · द्वित्वनिमित्तेऽचि परे
ऽजादेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये · इयत · अभ्यासऋवर्णस्याऽत्स्यात्प्रत्यये परे · रपरत्वम् · प्रत्यये किम् · वव्रश्च · हला
दिः शेषः · कुहोश्चुः · अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् · एधाञ्चक्रे · एधाञ्चक्राते · एधाञ्चक्रिरे २ ए
काच उपदेशेऽनुदात्तात् · उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्यार्धधातुकस्येण्न स्यात् · उपदेशे इत्यु
भयान्वयि एकाच इति किम् यङ्लुगन्ताद्धातोर्यथा स्यात् स्वरतिसूति · श्रियाद्यायामनुबंधेन निर्दिष्टं यङ्ग्रहणेन
चयत्रैकाज्ग्रहणं श्रैतानि न यङ्लुकीति एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते अचश्चेत्येकत्वविवक्षयानेकाज्ग्रहणेन
च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्याद् अनेकाचो यदेशो यावर्तते तेन वध्येर्हन्नुपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः आदेशोप
देशेऽनेकाच्त्वात् अनुदात्तात्त्वान्नुपदमेव सङ्गृहीष्यन्ते · एधाञ्चकृषे · एधाञ्चक्राथे · इणः षीध्वंलुङ्लि
टां धोऽङ्गात् · इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः स्यात् · एधाञ्चकृढ्वे · एधांचके · एधांचकृ

212

वहे· एधांचकृमहे· ३ एधामभूव· अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न अन्यथा कृञ्चानुप्रयुज्यत इति कश्चित्
वाक्यात् अतआदेः अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् पररूपापवादः एधामास· एधामासतुरित्यादि· एधिता
एधितारौ एधितारः १ एधितासे एधितासाथे· धि च· धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्· एधिताध्वे १ हएति· ता
सस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे· एधिताहे· एधितास्वहे· एधितास्महे· ३ एधिष्यते एधिष्येते· एधिष्यन्ते १ ए
धिष्यसे एधिष्येथे· एधिष्यध्वे २ एधिष्ये· एधिष्यावहे· एधिष्यामहे ३ आमेतः· लोडेकारस्य आम् स्या
त्· एधताम्· एधेताम्· एधन्ताम्· १ सवाभ्यां वामौ· सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः· एधस्व·
एधेथाम्· एधध्वम्· २ एत ऐ· लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्· आमोपवादः· एधै· एधावहै· एधामहै· ३ आडजा
दीनाम्· अजादीनामाट् स्याल्लङादिषु· अटोपवादः· आटश्च· ऐधत· ऐधेताम्· ऐधन्त· १ ऐधथाः· ऐधे
थाम्· ऐधध्वम्· ऐधे· ऐधावहि· ३ लिङः सीयुट्· सलोपः· एधेत· एधेयाताम्· रुस्य रन्· लिङो रुस्य रन्

८

स्यात्· एधेरन्·१ एधेथाः· एधेयाथाम्· एधेध्वम्· इटोऽत्· लिङादेशस्येटोऽत्स्यात्· एधेय· एधेवहि·२ एधे
महि·३ आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न· सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्· एधिषीष्ट· एधिषी
यास्ताम्· एधिषीरन्·१ एधिषीष्ठाः· एधिषीयास्थाम्· एधिषीध्वम्· एधिषीय· एधिषीवहि· एधिषीमहि·३
ऐधिष्ट· ऐधिषाताम्· आत्मनेपदेष्वनतः· अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात्· ऐधिषत·१
ऐधिष्ठाः· ऐधिषाथाम्· इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्· ऐधिढ्वम्·२ इङ्गित्त्वएवेणोग्रहण्यत इतिमतेन तु ऐधि
ध्वम्· हयवोर्वसमस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि· ऐधिषि· ऐधिष्वहि· ऐधिष्महि· ऐधिष्यत· ऐ
धिष्येताम्· ऐधिष्यन्त·२ ऐधिष्यथाः· ऐधिष्येथाम्·२ ऐधिष्यध्वम्·२ ऐधिष्ये· ऐधिष्यावहि· ऐधिष्याम
हि·३ उदात्तत्वाद्धलादेरिट्प्रसङ्गादनुदात्ताः सङ्गृह्यन्ते· ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहिताः स्मृताः·१ शक्लृपच्मुचिरिचवच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भ

सि०
उ०
५
213

नः भञ्ज भुज भस्ज मस्जि यज युज रुज रञ्ज विजिर् स्वञ्जि सञ्ज सृजः २ अद् क्षुद् खिद् छिद् तुदि नुदः
पद्य भिद् विद्यति विनद् शद् सदी स्विद्यतिः स्कन्दि हदी क्रुधि क्षुधि बुध्यती ३ बधिर्युधिरुधी राधि व्य
धू शुधः साधि सिध्यती मन्य हन्न् आप् क्षिप् छुपि तप् तिपस् तृप्यति दृप्यती ४ लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृपि यभ् रभ्
लभ् गम् नम् यमो रमिः क्रुशिर् दंशि दिशी दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश स्पृशः कृषिः ५ त्विष् तुष् द्वि
ष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः वसतिर् दह दिहि दुहो नह मिह रुह लिह वहिस्तथा
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतं तदादौ मतभेदेन स्थितो यो वद्गुए दिशुन्तृपृष्टयीनो वारयन्ते श्यना
निर्देशश्चादन्तः किन्त्वस्विद्यपयोस्सिध्यतुध्योमन्यसुष्यश्लिषः श्यना वसिः शपा लुका यो निर्दिष्टो न्य
निवृत्तये निजिर विजिर शक्लृ इति सानुबन्धा ग्रमीतथा विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्ये ऽपि दृश्यते आत्र
भृत्यादयश्चैनं नेद्यतेडुरीति स्थितम् । १ । रञ्जिमञ्जी अदियदी नुदः तृपदृपिपुषी शिषिः भाष्यानुक्ता नवेहो

९

नैत्याद्यभ्यासादिस्मृतेः ॥ स्पर्ध संघर्षे संघर्षः पराभिभवेच्छा धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः स्पर्धते शर्पू-
र्वाः खयः अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते हलादिःशेषस्यापवादः पस्पर्धे स्पर्धिता स्पर्धिष्यते स्पर्ध-
ताम् अस्पर्धत स्पर्धेत स्पर्धिषीष्ट अस्पर्धिष्ट अस्पर्धिष्यत ३ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च गाधते जगाधे
गाधिता गाधिष्यते गाधताम् अगाधत गाधेत गाधिषीष्ट अगाधिष्ट अगाधिष्यत ४ बाधृ लोडने लो-
डनं प्रतिघातः बाधते ५ नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु आशिषि नाथ इति वाच्यम् अस्याशिष्येवात्म-
नेपदं स्यात् नाथते। अन्यत्र नाथति। नाधते दध धारणे दधते अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि लिङ्नि-
मित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्त हल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च कि-
ति लिटि थलि च सेटि प्रागुक्तं स्यात् आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञाप-
कात् तेन प्रकृतिजश्चरान्तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव देधे देधाते देधिरे अतः किम् दिदिवतुः तपरः

किमुरणसे एकेमादिकिम् तन्स्वरतः अनादेशादेः किम् चकणन्तः लिडादेशविशेषणादिहस्वादेव मे
सि· मिथ्यसेहेस्कुदिस्राप्रवणे आपवणामुत्मवनमङ्गरणञ्च इदितोनुम्धातोः स्कुन्दतेचुस्कुन्दे· श्विदि· श्वैत्ये·
उ· अकर्म्मकः श्विन्दते· शिश्विन्दे· ९· वदि· अभिवादनस्तुतिसोः वन्दते ववन्दे भदि कल्याणेसुखेच भन्दते·
१ बभन्दे· १२ मदि· स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु मन्दते· ममन्दे १३ स्पदि· किंचिच्चलने· स्पन्दते· प
214 स्पन्दे· १४ क्लिदि परिदेवने शोक इत्यर्थः सकर्मकः क्लिन्दते चैत्रम् चिक्लिंदे १५ मुद· हर्षे· मोदते· १६ द
द· दाने· ददते· नशसददवादिगुणानाम्· एसेर्द्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देनभावितस्यच योकारस्तस्य
एत्वाभ्यासलोपौन· दददे· दददाते· दददिरे· १७ ष्वद ष्वर्द आस्वादने· अयमनुभवेसकर्मकः रुचावकर्म
कः धात्वादेः षःसः उपदेशेधातोरादेः षस्य सः स्यात्· सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः अनुस्वदते· सस्वदे· स्व
र्दते· सस्वर्दे· १८ उर्द· मानेक्रीडायांच उपधायाञ्च धातोरुपधाभूत योर्रेफवकारयोर्हल्परयोः परतइको

दीर्घस्यात्· ऊर्दते· ऊर्दांचक्रे· कुर्द खुर्द गुर्द गुद· क्रीडायामेव· कूर्दते· चुकूर्दे २२ खूर्दते· २२ गूर्दते·
२३ गोदते· जुगुदे· २४ षूद· क्षरणे· सूदते· सूदते· सुषूदे· सेकसृसृपसृजस्तृस्त्यामेदन्ता
जन्नसादयः एकाचः षोपदेशाः षष्क्विदस्विदस्वञ्जस्वपस्मिङः १ दन्त्यः केवलसदन्त्यो नतु दन्त्यो
ष्ट्जोपि ष्वष्कादीनामस्यग्रहणात् २५ ह्राद· अव्यक्ते शब्दे· ह्रादते· जह्रादे २६ ह्लादी सुखे च·
ह्लादते· जह्लादे २७ स्वाद· आस्वादने· स्वादते· सस्वादे २८ पर्द· कुत्सिते शब्दे· गुदरवइत्यर्थः पर्दते·
पपर्दे २९ यती· प्रयत्ने· यतते· येते· ३· युतृजुतृ· भासने· योतते· युयुते ३१ जोतते· जुजुते विथृवे
थृ· याचने विविथे ३२ विवेथे ३४ श्रथि· शैथिल्ये· श्रन्थते· ३५ ग्रथि· कौटिल्ये· ग्रन्थते· ३६ क
त्थ· श्लाघायाम्· कत्थते· ३७ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः· अथाष्टात्रिंशत तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः·
अत· सातत्यगमने· अतति· अत आदेः· आततुः· आतुः· लुङि आतिस् ईदिति स्थिते· इट ईटि· इटः परस्य

सि॰ लोपः स्यादीडिपरे॰ सिज्लोपएकादेशे सिद्धोवाच्यः॰ अतीत्॰ अतिष्टाम्॰ अतिषुः॰ वदव्रजहलन्तस्याचः॰
उ॰ वदेर्व्रजेर्हलन्तस्याङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु॰ इति प्राप्ते॰ नेटि इडादौ सिचि प्राग्वन्न
११ स्यात्॰ माभवानतीत्॰ अतिष्टाम्॰ अतिषुः॰ ३७ चिती॰ सञ्ज्ञाने॰ चेतति॰ चिचेत॰ अचेतीत्॰ अचेतिष्टाम्॰
215 अचेतिषुः ३८ च्युतिर्॰ आसेचने॰ सेचनमार्द्रीकरणम्॰ आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च॰ इर इत्सञ्ज्ञा वाच्या॰
च्योतति॰ चुच्योत॰ इरितो वा॰ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदेपरे॰ अच्युतत्॰ अच्योतीत्॰ ४॰ श्चुति
र॰ क्षरणे॰ श्च्योतति॰ चुश्च्योत॰ अश्चुतत्॰ अश्च्योतीत्॰ पकाररहितोप्ययम्॰ श्चोतति॰ ४१ मन्थ॰ वि
लोडने॰ यास्सुटः कित्वादाशिषीति किन्त्वादनिदितामिति नलोपः॰ मथ्यात्॰ ४२ कुथि पुथि लुथि मथि
हिंसासंक्लेशनयोः॰ इदित्वान्नलोपो न॰ मन्थ्यात्॰ कुन्थ्यात्॰ ४३ षिधु॰ गत्याम्॰ सेधति॰ सिषेध॰ सेधि
ता॰ असेधीत्॰ सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते॰ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनय ११

षेधसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्॰ उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्॰ सदिरप्रतेः॰ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य
षः स्यात् स्तन्भेः॰ स्तन्भेः सौत्रस्य षः स्यात् योगविभाग उत्तरार्थः किंत्व अप्रतेरिति नानुवर्तते॰ वाङ्प्रतिष्टम्भ
विष्टब्धमनः॰ अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोः॰ अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॰ वेश्च स्वनो भोजने॰ अवाभ्यास्व
नतेः षः स्याद्भोजने परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्॰ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः
स्यात्॰ निषेधयति॰ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्रागेषु सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि ष
त्वं स्यात् न्यषेधयत् न्यषेधीत् न्यषेधिष्यत् स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवा
येऽपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् निषिषेध निषिषिधतुः सेधतेर्गतौ॰ गत्यर्थस्य
सेधतेः षत्वं न स्यात्॰ गङ्गां विसेधति॰ ४८ षिधू शास्त्रे मांगल्ये च॰ शास्त्रं शासनम् स्वरतिसूतिसूयतिधूञू
दितो वा॰ स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्॰ ऋषस्तथोर्धोऽधः॰ ऋषः परयोस्तथोर्धः स्या

सि॰
उ॰
१२
216

व्रतदयातेः उडन्तम्॰ सिषेद्ध॰ सिषेधिथ॰ सेद्धा॰ सेधिता॰ सेत्स्यति॰ सेधिष्यति॰ असैत्सीत्॰ झलोझलि॰ झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि॰ असैद्धाम्॰ असैत्सुः॰ असैत्सीः॰ असैद्धम्॰ असैद्ध॰ असैत्सम्॰ असैत्स्व॰ असैत्स्म॰ पक्षे॰ असेधीत्॰ असेधिष्टामित्यादि ४९ खादभक्षणे॰ ऋकारइत्॰ खादति॰ चखाद॰ ५॰ खद॰ स्थैर्येहिंसायांच॰ चाद्भक्षणे॰ स्थैर्येअकर्मकः खदति॰ अतउपधायाः॰ उपधाया अतोवृद्धिः स्यात्॰ ञितिणितिच प्रत्ययेपरे॰ चखाद॰ णलुत्तमोवा॰ उत्तमोणल्वाणित्स्यात्॰ चखाद॰ चखद॰ अतोहलादेर्लघोः॰ हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदे परेसिचि वृद्धिर्वा स्यात्॰ अखादीत्॰ अखदीत्॰ ५१ वदस्थैर्ये॰ पवर्गीयादिः वदति॰ ववाद॰ वेदतुः॰ वेदुः॰ वेदिथ॰ ५२ गद॰ व्यक्तायांवाचि॰ गदति॰ जगाद॰ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषुच॰ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णः स्याद्गदादिषुपरेषु॰ प्रणिगदति॰ ५३ दविलेखने॰ विलेखनंभेदनम्॰ रदति॰ ररद॰ अत्र

क्ते शब्दे · णोनः · धातोर्णउपदेशस्य नः स्यात् · णोपदेशास्त्व नर्द नाटि नाथ नाध नन्द नक्क नॄ नृतः · नादेर्दीर्घा इह ८
स्य पर्युदासात् हृदादिर्णोपदेश एव तवर्गचतुर्थान्तभाधतेर्न्दनयोश्च केचित् णोपदेशतामाहुः · उपस
र्गात् समासेपि णोपदेशस्य · उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात् समासेऽसमा
सेऽपि · प्रणदति · प्रणिनदति · ५५ अर्द गतौ याचने च · अत आदेः · तस्मान्नुट् द्विहलः · द्विहलो धातोर्दीर्घी
भूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् · आनर्द · आर्दीत् · नर्द गर्द · शब्दे · णोपदेशत्वाभावान्न णः · प्रनर्दति · ५७ गर्द
ति · जगर्द · ५८ तर्द · हिंसायाम् · तर्दति · ५९ कर्द · कुत्सिते शब्दे · कुत्सिते कौक्षे · कर्दति · खर्द · दन्दशूके ·
दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः खर्दति · चखर्द · ६१ अति अदि बन्धने · अन्तति · आनन्त ·
६२ अन्दति · आनन्द · ६३ इदि · परमैश्वर्ये · इन्दति · इन्दाञ्चकार ६४ विदि · अवयवे · पर्वाङ्गत्तीयादि ·
विविन्दति · अवयवङ्करोतीत्यर्थः ६४ भिदीति पाठान्तरम् · ६५ गडि वदनैकदेशे · गण्डति · अत्यादयः पे

217 स्रैतेननतङ् विषयाइतिकाश्यपः अन्येतु नङ् मयी हृति ६६ णादि कुत्सायाम् निन्दति ६७ टुनदि
समृद्धौ आदिर्ञिटुडवः उपदेशेधातोराण्यात्तेइतः सुः नन्दति इतित्वान्नलोपो नः नन्द्यात् ६८ च
दि आह्लादने चचन्द ६९ त्रदि चेष्टायाम् तत्रन्द ७० कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च चकन्द ७१
चक्रन्द ७२ क्लिदि परिदेवने चिक्लिन्द ७४ स्पन्य स्पृद्धौ स्पस्पन्य स्पध्यात् ७५ अथकवर्गीयान्ता
अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् शीकृ सेचने तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके शीकते शिशीके ७६ लोकृ
दर्शने लोकते लुलोके ७७ श्लोकृ सङ्घाते सङ्घातो ग्रन्थः स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा
आद्ये ऽकर्म्मकः द्वितीये सकर्म्मकः श्लोकते ७८ द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः उत्साहो वृद्धि रौद्धत्यं च
दिद्रेके ७९ दिध्रेके ८० रेकृ शङ्कायाम् रेकते ८१ सेकृ स्रेकृ स्रकि श्रकि श्लकि गतौ त्रयोद
न्त्यादयः द्वौ तालव्यादी अषोपदेशत्वान्न षः सिसेके ८६ शकि शङ्कायाम् शङ्कते शशङ्के ८७

अकि· लक्षणे· अङ्कते· आनङ्के· ८८ वकि· कौटिल्ये· वङ्कते· ८९ मकि· मंडने मङ्कते· ९० कक· लौल्ये·
लौल्यं गर्वश्चापलञ्च· ककते· चकके· ९१ कुक वृक· आदाने च· कोकते· चुकुके· ९२ वर्कते· ऋदु
पधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन· ववृके ९३ चक· तृप्तौ प्रतिघाते च· चकते· चेके· ९४ कं
कि वकि श्वकि त्रौकृ ष्वष्क वष्क मष्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि· गत्यर्थाः· कङ्कते· ९५ वङ्कते ९६
तुत्रौके ९९ तत्रौके १०० सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः· ष्वष्कते· षष्वष्के· १०१ अत्रत्नीयंदं
त्यादिमेके· लघि भोजननिवृत्तावपि· १०९ अघि वघि मघि· गत्याक्षेपे· आक्षेपो निंदा· गतौ गत्यारम्भे च अंघ्य
ते· आनंघे· १० वंघते· १११ मंघते· मघि· कैतवे च· ११२ राघृ लाघृ द्राघृ· सामर्थ्ये· राघते· ध्राघृ· इत्यपि केचि
त्· द्राघृ· आविस्तारे यामे च ११८ श्लाघृ कत्थने श्लाघृ· ११७ अथ परस्मैपदिनः पंचाशत्· फक्क नीचैर्गतौ· नीचैर्गति
र्मन्दगमनं असद्व्यवहारश्च फक्कति· ११८ तक· हसने· तकति· १२९ तकि· कृच्छ्रजीवने· तङ्कति· १२० बुक्क भ

सि.
उ.
१४
218

षणे· भषणां ष्वरवः· चुक्रति· १२१ कख· सहने· प्रनिकखति· १२। ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ· शोषणालम
र्थयोः १२० शाखृ श्लाखृ· व्याप्तौ· शाखति· १२५ उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि
इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि ग्लगि इगि रिगि लिगि· गत्यर्थाः द्वितीयान्ताः पञ्च
दश· तृतीयान्तास्त्रयोदश· इह खान्तेषु रिखत्रिखत्रखिशिखि इत्यपि केचित्पठन्ति· अभ्यासस्या
सवर्णे· अभ्यासस्य वर्णेऽवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि· उवोख· सन्निपातपरिभाषया इजादेरित्या
मन्न· ऊखतुः· ऊखुः· इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात्· आ
ऊः· त्वाद्वियङ्वल्लत्वग्रहत्वाद्ध्रस्वे कृते ततो दीर्घः वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात्· परत्वाच्च· १३· ऊखति· १३१
ववखतुः· १३२ वंखति· १३३ मेखतुः· १३४ नगि· कम्पने च· १३५ पुगिज्जु सिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वाउ
त्वमेव मनोरथः एततदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ककारयोरेततदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु

गिवुगि॰ वर्ज्जने॰ वुंगति॰ १९४ घघ॰ हसने॰ घघति॰ जघाघ॰ १९५ मघि॰ मण्डने॰ १९६ शिघि॰ आ
घ्राणे॰ १९७ अथ चवर्गीयान्ताः॰ तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः॰ वर्च॰ दीप्तौ॰ १९८ षच॰ सेचने से
वने च॰ सचते॰ सेचे॰ सचिता १९९ लोचृ॰ दर्शने॰ लोचते॰ लुलोचे॰ ७०॰ शचि॰ व्यक्तायां
वाचि॰ शचते ७१ श्वचं श्वचि॰ गतौ॰ श्वचते॰ शश्वचे॰ ७३ कच॰ बन्धने॰ चकचे १७४ कचि काचि॰
दीप्तिबन्धनयोः॰ चकञ्चे॰ चकाञ्चे॰ ७६ मच मुचि॰ कल्कने॰ कल्कनं दम्भः॰ शाठ्यञ्च॰ कथनमित्यन्ये॰
मेचे॰ मुमुचे॰ १७८ मचि॰ धारणोच्छ्रायपूजनेषु॰ ममञ्चे॰ १७९ पचि॰ व्यक्तीकरणे॰ पञ्चते॰ १८ ष्टुच॰ प्रसादे॰ स्तो

सि·
उ·
१५
219

चते· तष्टुचे· १८१ ऋज· गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु· अर्जते· नृद्ववियौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेनाऽ
·श्रितेतेन द्विहल्त्वान्नुट् आनृजे· १८२ ऋजि भृजी· भर्जने· ऋञ्जते· उपसर्गाद्वतीति वृद्धिः· प्रार्ञ्जते·
ऋञ्जाञ्चक्रे· आर्ञ्जिष्ट· बभृजे· अभर्जिष्ट १८३ एजृ भेजृ भ्राजृ· दीप्तौ· राजाञ्चक्रे १८४ ईज· गतिकुत्सन
योः· ईजाञ्चक्रे· १८८ अथ द्विसप्ततिर्ह्रजन्तसमाः परस्मैपदिनः· शुच· शोके· शोचति १८९ कुच· शब्दे तारे·
कोचति· २९· कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः· अनिदितामिति नलोपः कुच्यात्· क्रुच्यात् १९१ लुंचु·
अपनयने· १९२ अञ्चु गतिपूजनयोः· अच्यात्· गतौ नलोपः पूजायां तु· अञ्च्यात्· १९ वञ्चु चञ्चु त
ञ्चु त्वञ्चु म्रुञ्चु म्लुञ्चु म्रुचु म्लुचु· गत्यर्थाः· वच्यात्· चच्यात्· तच्यात् त्वच्यात् अम्रुंचीत् अम्लुंचीत् २··
ग्रुंभु म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु षिमश्च एभ्यः श्लेरङ्वा स्यात् अम्रुचत् अम्रोचीत् अम्लुचत् अम्लोचीत्

ग्रुचुग्लुचुकुजुखुजुस्तेयकरणे जुग्रोच अग्रुचत् अग्रोचीत् जुग्लोच अग्लुचत् अग्लोचीत् अकोजीत् अ
खोजीत् ग्लुंचु षस्जगतौ अग्लुंचत् अग्लुंचीत् ससस्ज तेन शस्त्रसज्जत्वेन जः सज्जति अयमात्मनेपद्य
पि सज्जते गुजि अव्यक्ते शब्दे गुंजति गुंज्यात् २०९ अर्चपूजायाम् अर्चति आनर्च २१० म्लेछ अव्यक्ते शब्दे
अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः म्लेछति मिम्लेछ २११ लछ लाछि लक्षणे ललछ ललांछ वांछति वाछि इ
च्छायां ववांछ आछि आयामे आंछति अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थं तेन दीर्घा
भावान्नुट् आंछ तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मतेन तु आनांछ ह्रीछ लज्जायां जिह्रीछ हुर्छा कौटि
ल्ये कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः उपधायां चेति दीर्घः हूर्छति मुर्छा मोहसमुच्छ्रायपयोः मूर्छति स्फुर्छा वि
स्तृतौ स्फूर्छति युछ प्रमादे युछति २१३ उछि उंछे उंछः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम् इति याद

सि॰ उ॰ १९ 220

वः उंछति उछांचकार उछी विवासे विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः व्युछति ध्रज ध्रजि ध्रृज ध्रृजि ध्व
जध्वजि गतौ ध्रजति ध्रंजति ध्रृजति ध्रृंजति ध्वजति ध्वंजति कूज अव्यक्ते शब्दे चुकूज अर्ज षर्ज अर्जने अ
र्जति आनर्ज सर्जति ससर्ज गर्ज शब्दे गर्जति जगर्ज तर्ज भर्त्सने तर्जति कर्ज व्यथने खर्ज पूजने च चक
र्ज चखर्ज अज गतिक्षेपणयोः अजति अजेर्व्यघञपोः अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यात् आर्धधातुकविषये घ
ञमपं च वर्जयित्वा वलादावार्धधातुके वेष्यते विवाय विव्यतुः विव्युः अत्र वकारस्य हल्परत्वात् उपधायां
चेति दीर्घे प्राप्ते अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन अचः परत्वेन च न पदान्तेति निषेधः स्वरदीर्घयलोपे
षु लोपोजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः यलि एकाच इति निषेधे प्राप्ते कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ए
भ्यो लिटि इण्न स्यात् क्रादीनां च तुर्णां ग्रहणं नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान्निट् निषेधः १९

सलिटि चेन्नर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति ततश्च तुदेर्थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादि
नियमप्रापितस्येटो निषेधार्थः अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्या
निट् ततः परस्य थल इण्णस्यात् उपदेशे ऽत्वतः उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटस्ततः परस्य थल
इण्णस्यात् ऋतो भारद्वाजस्य तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन तेनान्यस्य स्यादे
व अयमत्र संग्रहः अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो
लिटि सेड्भवेत् नचस्तुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शंक्यः अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयेन
प्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो वर्तकः अनंतरस्येति न्यायात् विवयिथ विवेथ आजिथ
विव्यथुः विव्य विवाय विवियिव विवियिम वेता अजिता वेष्यति अजिष्यति अजतु आजत् अजेत् वी

सि॰ उ॰ ९८ 221

स्यात् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। इगंतांगस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि अवैषीत् आजीत् अवेष्यत्
आजिष्यत् तेज पालने तेजति खज मंथे खजति खजि गतिवैकल्ये खंजति एजृ कंपने एजां चकार टु
ओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे स्फूर्जति अस्फूर्जीत् क्षि क्षये अकर्मकः अंतर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः क्षय
ति चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः चिक्षयिथ चिक्षेथ चिक्षियिव चिक्षियिम क्षेता अकृत्सार्वधातुकयो
र्दीर्घः अजंतांगस्य दीर्घः स्यात् यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः क्षीयात् अक्षैषीत् क्षीज अव्यक्ते
शब्दे कुजि नाम सहायं पठितं युक्तः चिक्षीज लज लजि भर्जने लाज लाजि भर्त्सने च जज जजि युद्धे तुज हिं
सायां तोजति तुज तुजि पालने गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः गज मदने च वज व्रज गतौ व
दव्रजेति वृद्धिः अव्राजीत् अय टवर्गीयांताः शाडंताः षट्त्रिंशत् अट अतिक्रमणहिंसयोः दोपधो

पंतोपर्यायंइत्येके अट्टते आनट्टे वेष्टवेष्टने वेष्टचेष्टायां अचेष्टिष्ट गोष्टलोष्टसंघाते जुगोष्टलुलो
ष्टघट्टेवलने जघट्टे स्फुटिविकसने स्फोटते पुस्फुटे अटि गतौ अंटते वटि एकचर्यायां वंटते ववंटे
मठिकठिशोके शोकः इह ध्यानं मंठते कंठते मुठि पालने मुंठते हेठ विबाधायां विबाधाशाकंरः
जिहेठे एठ च एठते चक्के हिडि गत्यानादरयोः हिंडते जिहिंडे हुडि संघाते हुंडते जुहुंडे कुडि दाहे कुंडते
चुकुंडे वडि विभाजने मडि च मडि परिभाषणे सन्निंदोपालंभ अयं परिभाषणं पिडि संघाते पिपिंडे मु
डि मार्जने मार्जनं शुद्धिर्निमग्नभावश्च मुंडते तुडि तोडने तोडनं दारणं हिंसनं च तुंडते हुडि वरणे हरणे
इत्येके स्फुडि विकसने इत्येके चडि कोपे चाडि रुजायां संघाते च तडि ताडने पडि गतौ कडि मदे खडि
मंथे हेडृ होडृ अनादरे जिहेडे जुहोडे वाडृ आप्लाव्ये आप्लाव्यमाप्लवः स्नानं वाडते द्राडृ धाडृ विशरणे

सि. उ. १८ 222

शाड्ढ्यामायायो अथ आटवर्गीयांतसमाप्तेः परस्मैपदिनः श्रौढृवर्गे शैवेटति श्रुश्रौढृ पौढृवंधे पौढृति।
म्लेछ म्रेडृ चन्मादे हितीयोऽतः टांतमध्ये पाठस्तर्थसामर्थ्यान्नात्यतिवन् म्लेछति म्रेडति कदेवर्षाव
रणयोः चेटेटुम्भेके चकाट चचाट सिचि अतो हलादेरिति वृद्धौ प्राप्तायां ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्वि
दितां। ह्मयंतस्य क्षणादेर्णिपतस्य स्तीपतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यात् तृडादौ सिचि अकटीत् अटपटगतौ
आट आटतुः आटुः पपाट पेटतु पेटुः रटपरिभाषणे लटबाल्ये शठकुजाविशरणगत्यवसादनेषु
वटवेष्टने ववाट ववटिथ किटखिटत्रासे शिटषिट अनादरे शेटति शिशेट सेटति जटझट संघाते
भटभृतौ नट उत्क्रापेक्षादकांत्यायां नटन्नैति नटचयति पुष्पसंघातयोः हट दीप्तौ षट अवयवे लुट वि
लोडने जंतेयमिसेके चिट परप्रेष्ये विट शब्दे किट त्रासे वशादिः हिवेम्भेके तुट किट कटीमानो

१८

एटतिकेटतिकटतिईकारःश्वीदितोनिष्ठायामितीण्निषेधार्थः केचित्तुइदितंमन्वानानुमिकृतेकंटतीत्या
दिवदंतिअटेतेचरइइतिप्रश्लिष्यअटतिइ पापईयतुः ईयुः ईयथिथइयेथइयायइयपदीर्घस्यविजा
देरित्यामिअयांचकारेत्यादिउदाहरंतिमडिभूषायांकुडिवैकल्येकुंडतिकुंडतइतिवदाहरंतेमुट
मुटमर्दनेचुडिअल्पीभावेमुडिखंडने मुंडतिपुडिचेत्येकेपुंडतिरुटिस्तेयेरुंटतिलुंटतिरुटिलु
विइत्येकेरुडिलुडीत्यपरेस्फुटिरविशरणेइदित्वात्स्फुटाअस्फुटत्अस्फोटीत्स्फुटीत्यपिकेचित्तु
इदित्वान्नुमस्फुंटति पठव्यक्तायांवाचिचेवतुःपेठिथअपठीत्वठस्थौल्येववठतुःववठिथमुठम
र्दनिवासयोः कठकृच्छ्रजीवनेरटपरिभाषणेहठप्लुतिशठत्वयोःबलात्कारेचहठतिजहाठरुठ
लुठउठउपघातेरोठतिलोठति ओठतिऊठेत्येकेऊठतिऊठांचकारपिठहिंसासंक्लेशनयोःशठ

सि॰कौ॰
उ॰
५९
223

कौटिल्येचशुठप्रतिघातेशोठतिशुठीतिस्वामीशुंठतिकुठिच कुंठतिलुठिआलस्येप्रतिघातेचशुठि
शोषणेरुठिलुठिगतौचुडुभावकरणेभावकरणमभिप्रायसूचनंचुड्डतिचुड्डअड्डअभियोगेअ
ड्डतिअनड्डकड्डकार्कश्ये कड्डतिचुड्डादयस्त्रयोदोपधाः तेनक्विपिचुत्अत्कत्इतिक्रीडुविहारेविक्री
डत्क्रूडृतोडने तोडतितुतोडतुड्इत्येकेहुडृहूडृहूडृगत्यावज्ञानेहोडृअनादरेरोडृअनादरेरौडृउन्मादेय
डउन्मादेअड्डतिआडआडतुःआडुःलडविलासे लडतिलडयोरैकत्वस्मरणाल्ललतीति
लाम्यादयः कडमदे कडतिकडिइत्येकेकेडति गडिवदनैकदेशे इतिटवर्गीयान्ताः अ
थपवर्गीयान्ताः तत्राप्रस्थानेतःसोभमेताश्चत्रिंशत् तिष्टृतेष्टृष्टिष्टेष्टृक्षरणार्थाः आ
योन्वदाढ्येतः हीरस्वामीत्वयंसेटितिवग्रामतेपनेतितिपेक्षादिनियमादिडूतितितिपिषेनेष्णाते १९

स्यते लिङ्ः सिचावात्मनेपदेषु इकः समीपाद्धलः परौ कलादौ लिङ्ः आत्मनेपदपरः सिच्चित्सेनो कि
क्कान्त्यगुणः तिसीरन् पलोकलीति सकारलोपः अतिन्न अनिष्पातो अतिष्पतनितेयेतिष्टिपाते
तिष्टिपिरे नेष्टकंपने म्लेष्टष्टेन्वे म्लेपते टुवेष्टकंपने वेपते केष्ट गेष्ट म्लेष्टच चाकंपने गतौ च सत्रवि
भागादिति सामीमेत्रेय ल्लचकारमेनरेणपठितभकंपनेड्मपेदततुम्याह्ग्लेपदर्थभेदामुनःपाठः से
ष्टेष्टगतौ त्रपूष्लज्जायां त्रपते न्हफलभजत्रपश्च एषामतएकारो अभ्यासलोपश्च स्यात् किति
लिटि सेटि थलि च त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे कुरित्नादिद्वात्रपिता त्रपिषीष्ट त्रप्ता त्रप्सीष्ट कपि चलने कंप
ते चकंपे रविलवि श्रविशब्दे रंवते लंवते ररंवे ललंवे अंवते आनंवे लविअवस्रंसने च कब्रूवर्णे चकवे
क्लीब्र्अधाष्ट्ये क्लीवते चिक्लीबे क्षीवृमदे क्षीवते णीभृ कथने मीभते चीभृ चरेभृ शब्दे रेभे अभिरभी क्रवि

सि॰ कौ॰ उ॰ २० 224

स्फोटते ॥ ग्रंभते रंभते ष्टभि स्कंभि प्रतिबंधे ॥ लंभते उज्जृंभते उदस्याल्लंभो रिति पूर्वसवर्णः ॥ विलंभते लंभेरि
ति षत्वेन भवति स्तुविधो निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ नहीजेलस्यालंभो रिति पवर्गीयोपधपाठः
लंभेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ॥ केचिदस्य टकारमौपदेशिकमाहुः ॥ तम्भते ष्टंभते टंभे
जृंभी जृभि गात्रविनामे ॥ रधिजभोरचि ॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि ॥ जंभते जंभिता अजंभिष्ट ॥ जंभते जं
जंभे ॥ शल्भ कत्थने ॥ शल्भते ॥ वल्भ भोजने ॥ दंतोष्ठ्यादिः ॥ वल्भते ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये ॥ गल्भते ॥ स्रंभु प्रमादे ॥ तालव्यादि
दंत्यादिश्च ॥ स्रंभते ॥ श्रंभते ॥ ष्टुभु स्तंभे ॥ स्तोभते ॥ विष्टोभते ॥ व्यष्टोभिष्ट ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ गुपू रक्षणे ॥ ग
गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ एभ्य आय प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे ॥ पुगंतेति गुणः ॥ सनाद्यंता धातवः ॥ सना
द्यः कमेर्णिङंताः प्रत्यया अंते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वाल्लडादयः ॥ गोपायति ॥ आयादय आर्धधा ९६

तकेवा आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयोवास्युः कासप्रत्ययादाममंत्रेलिटि कास्यातेः प्रत्ययांतेभ्यश्चाम्स्या
न्निटिनतुमंत्रे कास्यनेकाच्ग्रहणं कर्त्तव्यं सूत्रेप्रत्ययग्रहणमपनीयतत्स्थाने ऽनेकाचइतिवाच्यमित्य
र्थः अतोलोपः आर्द्धधातुकोपदेशकालेयदकारांतंतस्याकारस्यलोपस्यादार्द्धधातुकेपरेगोपायां
बभूवगोपायामासजुगोपजुगुपतुः ऊदित्वाद्वेट् जुगोपिथ जुगोप्थगोपायितागोपितागोप्तागोपाय्या
त् गुप्यात् अगोपायीत् अगोपीत्अगौप्सीत् धूपसंतापे धूपायतिधूपायांचकारदुधूपधूपायिताधूपि
तासि जपजल्पव्यक्तायांवाचि जपमानसेचचपसांत्वनेषपसमवाये समवायःसंबंधःसम्यगवबोधोवा
षपतिरपलपव्यक्तायांवाचिचुपमंदायांगतौचोपति तुपतुंपत्रुपत्रुंपतुफतुंफत्रुफत्रुंफहिंसार्थाः तो
पतितुतोपतुंपतितुतुंपतुंप्यात्संयोगात्परस्यलिटः कित्वाभावान्नलोपोनकिदाशिषीतिकित्वान्न

सि॰कौ॰
उ॰
२१
225

लोपः तृप्यात् प्रातृंपतो गविकर्त्तरीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् प्रस्तुंपति गौः क्विपा निर्देशाद्यङ्लुकि न प्रतोतो
पीत् त्रोपति त्रुंपति तोफति तुंफति त्रोफति त्रुंफति इहाद्यौ द्वौ पंचमषष्ठौ च तनी रेफात्र्यन्ये सरेफाः आद्याश्च
त्वारः प्रथमांताः ततो द्वितीयांताः अष्टावप्युकारवंतः पर्प रफ रफि अर्व पर्व लर्व वर्व मर्व कर्व गर्व षर्व
शार्व सर्व चर्व गतौ आद्यः प्रथमांतः ततो द्वितीयांतौ ततएकादश तृतीयांताः द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा
सर्वे रोपधाः पर्पति पपर्प रफति रंफति अर्वति आनर्व पर्वति लर्वति वर्वति पवर्गादिरयं मर्वति
खर्वति शार्वति सर्वति चर्वति क्रुवि आच्छादने क्रुंवति लुवि अर्दने लुंवति तुंवति त्रुवि वक्त्रसंयो
गे त्रुंवति सृम्भु सृंभु हिंसार्थे सर्भति ससर्भ सर्भिता सृम्भ सृभ्यात् षिभु षिंभु इत्येके सेभति षिभ भस्त्रं
भभाषणे भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये अघ्राणे नासिकां नाः ततकाम्यंताः अनुदात्तेतो दशाद्य २१

णिद्युणिग्रहणे नमष्टत्वे चिस्मनेनिजि चिस्मेद्युसनेजद्युसे चद्युसनेजद्युस्मेद्युणाचूर्णीभ्रमणो चोणानेरद्युस्मीने
इमौतन्त्रादौपरस्मैपदिनौपणव्यवहारेस्तुतौचपनस्तुतावित्येवंमेवपनेष्टथद्विर्देशात्पनिसाहचर्या
त्पणेरपिस्तुतावेवायप्रत्ययः व्यवहारेचपणतेपेणेपणितेत्यादिस्तुतावनुबन्धकस्यकेवलेचरितार्थ
त्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदंपणायांचकारपेणेपणायितासिपणितासिपणाय्यात् पणिषीष्टपना
यतिपनायांचकारपेने भामक्रोधे भामतेबभामेक्षमूषसहने क्षमतेचक्षमिषेचक्षंसेचक्षमिध्वेचक्षं
ध्वेचक्षमिवहे म्वोश्च मांतस्यधातोर्नकारादेशःस्यान्मकारेवकारेचपरेक्षण्वेचक्षण्वहेचक्षमिदेक्ष
मिष्यतेक्षंस्यतेक्षमेतक्षमिषीष्टक्षंसीष्टअक्षमिष्टअक्षंस्तकमुकान्तौ कान्तिरिच्छाकमेर्णिङ्
स्वार्थेङि॰त्वात्तङ्कामयतेअयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु आमन्तआलुआय्यइत्नुइष्णुएषुपरे

सि॰कौ॰ उ॰ २२ णुणेरयादेशः वक्ष्यमाणणिलोपापवादः कामयांचक्रे आयादय आर्द्धधातुके वा चकमे कामयिता कामयिष्य
ते कामिष्यते णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् एयन्तात्श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे काम् अ त
इति स्थिते णेरनिटि अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते
णेर्लोपो यावियङ्यणाउणाद्धिर्दीर्घेभ्यः एवं विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिके णिलोपस्तत्त्वयाचयनेनाक्लि
रित्यादिकिं जेतमवकाश इति भावः वस्तुतस्तु निटीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य वि
षयः तथा चेयङादेरपवाद एवायं इयङ् अततत्तत् आदिः ट्वनसणः कामणा वृद्धिकारकः दीर्घः
कार्यते णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङ्परे णौ यदंगं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् चङि परे अनभ्यासस्यधा
त्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ततो लघुनि चङ्परे ऽनग्लोपे चङ्परे इति व २२

ङ्क्षी हि: सचांगस्येति च हृद्यमप्यावर्त्तते अंगसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णि तत्परं यल्लघु तत्परो यो ऽ
ङ्गःस्याभ्यासस्तस्य सन्वत्कार्यं स्यात् णावग्लोपे सन्नित्यथवांगस्येति नावर्त्तते चङ्परे णौ यदंगं तस्य
योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् सन्यतः अभ्यासस्यात इकारः स्यादिति दीर्घो लघोः लघो
रभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये अचीकमत् णिङभावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः णेरभावान्न
दीर्घसन्वद्भावौ अचकमत् संज्ञायाः कार्यकालत्वादंगपत्रद्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाद्वि:
माधवः चकास्त्यर्धापयत् णौ त्यादौ नांगं द्विरुच्यते किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाद्विदं द्वयेव सत्तैतौ:
गस्यावयवो ऽभ्यास इति विवरणात् ऊर्णौ दीर्घो ऽर्थापयतोर्द्वयं स्यादिति मन्महे च कालो नु भयमिदं न स्या
त्स्याद्वा अवयवस्य या णौ विशेषं संनिहितं लघुनीयं गमेव वा इतिमा ध्यो विकल्पस्यैकै यदेनेव वर्णनात् णौ

सि॰कौ॰ २३ 227

रल्लोपेपिसंवंथस्त्वगितामपिसिद्धये अथक्रम्यंतास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः अणरणवणभणमणकण
क्वणव्रणभ्रणध्वणशब्दार्थाः अणतिरणतिवणतिवकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौनववणतुः वव॰
णिथवणिथरपिकेभ्रिम्ध्वनेयणतिओणृअपनयने ओणतिओणांचकार ४८० शोणृवर्णगत्योः
शोणतिश्रोणृसंघातेश्रोणतिश्लोणृचश्लोणतिदयस्त्रयोमीतालव्योष्मादयः पैणृगतिप्रेरण
श्लेषणेषुपैणतिपिपैणध्रणशब्देउपदेशेनोनोयंरेफात्परत्वमिहणत्वंध्रणतिनोपदेशेफलंयङ्लुकि
दंध्रंतिवणेत्यपिकेचित्तुवेणृःवेणृघकनीदीप्तिकांतिगतिषुचकानष्टनवनशब्दे स्तनतिवनतिव
नतिववणतुःवनषणसंभक्तौवनेरर्थभेदात्पुनःपाठःसनतिससानसेनतुःयेविभाषाजनसनखना
मात्वंवास्यात्झलादौक्ङितिङितिसायात् सन्यात् ४७ अमगत्यादिषुकनीदीप्तिगतिषुभ्रमगतेःपरपोश २३

दसंभवस्तयोरादिशब्देनग्रहः चमतिचामन्नमहममीमगतौ इमतिदद्रामहयन्नेतिनवृद्धिः अदमीत् दे
मतिजहंममीमतिमिमीमअयंशब्देचमरूमप्पम अदमेष्टिवृद्धौचमांषिति प्रधामचोदीर्घः स्यात्
षितिदीर्घत्वमाङिचमग्रतिवक्रम्यचाचामतिम्राङि किंचमतिविचमतिअचमीत् ज्ञिमिंकेचितमठेति
ज्ञेमति क्रमुपादविक्षेपेवाभ्राशभ्लाशभ्रमक्रमक्लमत्रसित्रुटिलषः प्रभ्यः श्यन्वास्यात्कर्त्रर्थेसार्वधातु
केपरेक्रमःपरस्मैपदेषु क्रमोदीर्घः स्यात्परस्मैपदेपरे शिति क्राम्यतिक्रामतिचक्रामक्राम्यतः स्तुक
मोरनात्मनेपदनिमित्ते अत्रैवेट् अक्रमीत् अधरेवत्संगा अनुदात्तेतः अपवयपयमयचयतय
णायगतौ अयतेर्यासस्य दयअयपश्रामपभ्यः श्यामस्याल्लिटि अयांचक्रे अयेत् अयिषीष्ट विभाषे
टः इणः परोयइट्ततःपरेषांषीध्वंलुङ्लिटांधस्यवामूर्द्धन्यःस्यात् अयिषीढ्वं अयिषीध्वं आयि

षीध्वं आयिषीढ्वं आयिढ्वं उपसर्गस्यायतौ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् प्लायते प
लायते निसदुसोर्हत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वं निरयते दुरयते निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते प्रत्ययस्थितित्विणा
रूपं अयपकथम् वयति विनतोऽर्ईरष्यिमरज्ञाविति माचः ऋ इक्किटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यतिय
दाश्वनुदात्तेत्वल्लक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणात् ज्ञापकात् ४८० वादित्वात् वय वयेपेये
मेथे चेये तेये प्रणायते नेपे दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु आदाने ग्रहणं दयांचक्रे रय गतौ ऊयी तं
तुसंताने ऊयांचक्रे पूयी विशरणे दुर्गंधे च पूयते पुपूये ४९ क्नूयी शब्दे उन्दे च चक्नूये क्ष्मायी विधूनने
चक्ष्माये स्फायी ओप्यायी वृद्धौ स्फायते पस्फाये प्यायते लिड्यङोश्च लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्या
त्तनः प्रसंगविज्ञानात् पी शब्दस्य द्वित्वं एरनेकाचः इति यण् पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे दीपजनबुधपूरि २७

तापिप्यापीभ्योन्यतरस्यात् पभ्यस्लेष्मिपवासादेकवचनेतशब्देपरेचिणोलुक् चिणःपरस्यलुक्स्यात्
अप्यापिअप्यापिष्ट तापृसंतानपालनयोः संतानःप्रबंधःतापतेततापे अतापिष्ट शालचलनसंवं
रणयोःशालेववलवल्लसंवरणेसंचलनेच ववलेववल्लेमलमल्लधारणेमेलेममल्ले ५ं भलभल्ल
परिभाषणेहिंसादानेषुबभलेवभल्लेकलशब्दसंख्यानयोःकलतेचकलेकल्लअव्यक्तेशब्देकल्ल
तेअशब्देइतिस्वामीअशब्दतल्लीभावइतिचतेवृदेवने तितेवेदिदेवेषेवृगेवृग्लेवृषेवृमेवृम्लेवृसेवने परिनि
विभ्यइतिषत्वंपरिषेवनेसिषेवेअयंसोपदेशोपीतिस्मासकारादयःतन्नाच्छविरुद्धंगेवते ग्लेवेग्लेवेम
वतेम्लेवत ५१ शेवृखेवृकेवृप्लेवृप्लवगतौप्लवगतिःप्लुतगतिःरेवते अथावर्स्मिताःपरस्मैपदिनः म
वबंधनेममव्रमव्रृदेपर्देदीर्द्व्यापाथ्योः हयगतौ अहयीत्यांतस्मान्नवृद्धिः शश्चअभिषवे अवयवानोशिथि

लीकरणे सरायाः सेधाने वा अभिषवः स्नाने च शब्दे च उत्तु च इत्येके हर्यगतिकान्त्योः उदित्वं पर अलभूषणप
र्याप्तिवारणेषु अलति आल अतो ल्रान्तस्य ल्रेति लस्य षष्ठीके पदं अतः समीपे यो ल्रान्तदन्तांगस्यातोवृद्धिः
स्यात्परस्मैपदे परे सिचि नेटीति निषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्यापवादः माभवान् आलीत् अयं
स्वरितेदित्येके तन्मते अलते ञिफला विशरणे फलेत्येवं फेलतुः फेलुः अफालीत् मील श्मील
स्मील क्ष्मील निमेषणे निमेषणं संकोचः द्वितीयस्तालव्यादिः तृतीयो दन्त्यादिः पील प्रतिष्टंभे प्रतिष्टंभो
रोधनं णील वर्णे निनील शील समाधौ शीलति कील बंधने कूल आवरणे शूल रुजायां संघोषे च तूल
निष्कर्षे निष्कर्षो निष्कोषणं तच्चान्तर्गतस्य बहिः निःसारणं पूल संघाते मूल प्रतिष्ठायां फ
ल निष्पत्तौ फेलतुः फेलुः ञिफुल्ल भावकरणे भावकरणमभिप्रायाविष्कारः फुल्ल विकसने चिल्ल शैथि

त्वेभावकरणेच तिलगतौ तेलति तिल्लमेके तिल्लति ५४· वेल्ल चेल्ल केल्ल खेल्ल क्ष्वेल्ल वेल्ल चलने पंचम्रहितः षष्ठो लोप
धुः पेल्ल फेल्ल शेल्ल गतौ षेल्ल इत्येके सवल संचने चसवाल असवीलीत् ५५० खल संचये गल अदने गलति
अगालीत् षल गतौ षलति दल विशरणे श्वल श्वल्ल आशुगमने श्वाल अश्वालीत् श्वल्ल अश्वल्लीत् खो
ल्ट खोर्ऋ गति प्रतिसंघाते खोलति खोरति धोर्ऋ गति चातुर्ये धोरति त्सर छद्मगतौ तत्सार अत्सारीत् ५८· क्म
र हूर्छने च कम्मार अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः चरति भक्षणेपि अभ्रति आनभ्र माभवान् भीत् अंगां मरेफस्या
नमसीपत्वाभावान्न वृद्धिः ष्ठिवु निरसने ष्ठिवुक्लमिति दीर्घः ष्ठीवति अस्य द्वितीयस्यकार षकारो चेति द्वि
त्विःति ष्ठेवति ष्ठिवतः तिष्ठिवुः टिष्टेव टिष्ठिवतुः हलि चेति दीर्घः ष्ठीव्यात् जि जये अपमजंनेषु पठितेष्वुक्तः
जयउत्कर्षप्राप्तिः अकर्मकोयं जयति सेल्लिटो जेः जयतेः सवलिटि न्नि मिज्ञो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वंस्या

त् जिगाय जिग्यतुः जिग्युः जिगयिथ जिगेथ जिगाय जिगय जिग्यिव जिग्यिम जेता जीयात् अजैषीत् जी
व प्राणधारणे जिजीव पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये पिपीव मिमीव तितीव निनीव क्षिवु क्षेवु निरसने उर्वी तुर्वी
थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ऊर्वांचकार उपधायां चेति दीर्घः तूर्वति तुतूर्व गुर्वी उद्यमे गूर्वति ५८० मुर्वी बन्धने
पूर्व पर्व मर्व पूरणे चर्व अदने भर्व हिंसायां कर्व खर्व गर्व दर्पे अर्व शर्व षर्व हिंसायां आनर्व ५८१ शर्वति सर्व
ति इवि व्याप्तौ इन्वति इन्वांचकार पिवि मिवि णिवि सेचने तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके सेवन इति तरंगिण्यां
पिन्वति पिपिन्व हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः हिन्वति दिन्वति धिन्वति धिन्विकृण्वोरच्च अनयोरकारोन्ता
देशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये अतो लोपः तस्य स्थानिवत्वाल्लघूपधगुणो न उप्रत्ययस्यापित्त्वाद्गुणः धिनो
ति धिनुतः धिन्वन्ति लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः अस्य योगविभागः प्रत्ययेकारस्तदन्तस्यांगस्य लोपो वास्यान्म्वो २८

परयोः धिन्वः धिनुवः धिन्मः धिनुमः मिपि तपरत्वाद्गुणः धिनोमि उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् असंयोगपू
र्वो यः प्रत्ययोकारस्तदंतादङ्गात्परस्य हेर्लुक्स्यात् धिनु नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाडुट् धिनवानि धिनवाव
धिनवाम जिन्वतीत्यादि ६०० रिवि रवि धवि गत्यर्थाः रिण्वति रण्वति धन्वति कृवि हिंसाकरणयोश्च च
कारात् गतौ कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् अयं स्वादौ च मव बंधने मवति मेवतुः मेवुः अमवीत् अव रक्षणगतिकां
तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादानभागवृद्धि
षु अवति आव मा भवानवीत् धावु गतिशुद्ध्योः स्वरितेत् धावति धावते दधाव दधावे अथोष्मांता आ
त्मनेपदिनः धुक्ष धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु धुक्षते दुधुक्षे धिक्षते दिधिक्षे वृक्ष वरणे वृक्षते ववृक्षे
९९ शिक्ष विद्योपादाने शिक्षते भिक्ष भिक्षायामलाभे च भिक्षते क्लेश अव्यक्तायां वाचि बाधने इति दुर्गः

सि·कौ·
२८
231

क्लेशते चिक्लेशे दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च दक्षते ददक्षे दीक्ष मौंड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु दीक्षते दिदीक्षे ईक्ष
दर्शने ईक्षांचक्रे ईष गतिहिंसादर्शनेषु ईषांचक्रे भाष व्यक्तायां वाचि भाषते बभाषे वर्ष स्नेहने दंत्योष्ठ्यादिः
ववर्षे गेषृ अन्विच्छायां ग्लेषृ इत्येके अन्विष्टास्यन्वेषणं जिगेषे ९१· येषृ प्रयत्ने जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ गतौ येषते
निनेषे एषांचक्रे पिप्रेषे रेषृ हेषृ अव्यक्तशब्दे आद्यो वृकशब्देऽन्त्यो हौ अश्वशब्दे रेषते हेषते कासृ शब्दकुत्सायां
कासांचक्रे भासृ दीप्तौ बभासे ९३ णासृ रासृ शब्दे नासते प्रणासते णसि कौटिल्ये नंसते भ्यस भये भ्यसते
बभ्यसे आङः शसि इच्छायां आशंसते आशशंसे ग्रसु ग्लसु अदने ग्रसते जग्लसे ईह चेष्टायां ईहांचक्रे
वहि महि वृद्धौ वंहते मंहते अहि गतौ अंहते आनंहे गर्ह गल्ह कुत्सायां जगर्हे जगल्हे वर्ह वल्ह प्रा
धान्ये प्राधान्यादौ वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाछादनेषु दंत्योष्ठ्यादी केचित्तु पूर्वयोर्दंत्योष्ठ्यादितामनयोः २८

ष्ठ्यादित्वोचाङः ष्ठिदगतेोपि ष्ठिरे पेहृजेहृ वाहृ प्रयत्ने आद्योऽटस्तोष्ठ्यादिः अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिउभावप्योष्ठ्या
दिरित्येकेऽटंस्योष्ठ्यादीनपरेऽजेहृत्विर्गीतयोपि ८५० ववाहे ग्लाहृ निद्राक्षये निहवेपेउस्मेके कासृ दीप्तौ चकासे
ऊहवितर्के ऊहांचक्रे गाहू विलोडने गाहते जगाहे जगाहिषे जघाक्षे जगाहिढे जगाहिध्वे जगाहे गाहि
ता ढोढेलोपः ढस्य लोपः स्याढ्ढे परे गाढा गाहिष्यते घाक्ष्यते गाहिषीष्ट अगाढ अगाहिष्ट अघाक्षातां अघा
क्षत अगाढाः अगाढ्वं अघाक्षि गृहू ग्रहणे गर्हते जगृहे जगृहिषे ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्र
तिषेधेन जगृक्षे जगृढ्वे गर्हिता गर्ढा गर्हिष्यते घर्क्ष्यते गर्हिषीष्ट घृक्षीष्ट लुङि अगर्हिष्ट इडभावे शल इगुपधा
दनिटः क्सः इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटः च्लेः क्सादेशः स्यात् अघृक्षत क्सस्याचि अजादौ तङि क्स
लोपः स्याद् लोपस्सस्य अघृक्षातां ग्लहच ग्लहते जुगुषि कांतिकरणे जुगुषते जजुगुषे केचिद्यघेत्यदुपधं पठं

सि॰ कौ॰
उ॰
२८
232

ति अथार्हन्ताः परस्मैपदिनः घुषिर् अविशब्दने विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके शब्द इत्यन्ये पेठुः
घोषति घोषिता इरित्वादङ्वा अघुषत् अघोषीत् अक्षू व्याप्तौ अक्षोऽन्यतरस्यां अक्षेर्वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रे
र्थे सार्वधातुके परे पक्षे शप् अक्ष्णोति अक्ष्णुवंति अक्षति अक्षतः अक्षंति आनक्ष आनक्षिथ आनष्ठ अ
क्षिता अष्टा अक्षिष्यति स्कोरिति कलोपः षढोः कः सि अक्ष्यति अक्ष्णोतु अक्ष्णु हि अक्ष्णवानि आ
क्ष्णोत् आक्ष्णवै अक्ष्यात् आक्ष्णुयात् आक्ष्णुयुः अक्ष्यात् ऊदित्वाद्वेट् नेटि माभवानक्षीत् अक्षिष्टां
अक्षिषुः इडभावपक्षे तु माभवानाक्षीत् आष्टां तक्षू त्वक्षू तनूकरणे तनूकरणे तक्षः श्नुः स्याद्वाप्राविष
येन तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठं ततक्षिथ ततष्ठ अतक्षीत् अतक्षिष्टां अतक्षिषुः अताक्षीत् अताष्टां अताक्षुः
तनू करणे किं वाग्भिः संतक्षति निर्भर्त्सयतीत्यर्थः उक्ष सेचने उक्षांचकार रक्ष पालने णिक्ष चुंबने प्र २८

णिद्दतिनिरत्तष्टुद्दगणादगतौ तद्दतिम्लदतिनदनिवत्तरोषसंघातेइत्येकेमरतसंघातेमतइत्येकेतद्दतव वि
ने तवनंस्वरणंतवचोग्रहणंचपदपरिग्रहइत्येकेसूर्दश्रादरेसस्मूर्दश्रनादरइतिनक्कालकोपपाठः श्रव
तावहेलनमसूर्दणमित्यमरःकादिवादिमादिकोंदायां दादिष्वादिधादिशोरवास्तिनेच चूषपाने तु
चूषमूषश्रलंकारेमूषतितूषतुष्टौ ६८० पूषवृद्धौमूषस्तेयेलूषरूषभूषायांशूषप्रसवेनाल्त्रयोष्मा
द्दिः यूषहिंसायांजूषचऊषरुजायांऊषांचकार्ईषउंछे ६९० कषखषशिषजषझषशषवषमषरुष
रिषहिंसार्थाः तृतीयषष्ठौतालव्योष्मादीसप्तमोदंत्योष्ठ्यादिःचकाषचखोषशिशेषशिशोषिपयशोष्टाक्तं
श्रशिशत श्रशीशत जेषतुः जझषतुःशेषतुःववषतुः मेषतुः तीषसहलभरुषरिषः इट्सादेःपदस्य
तादेरार्द्धधातुकस्येड्वास्यात् रोषितारोष्टारोषिष्यतिरेषितारेष्टारेषिष्यति ७०० भषभर्त्सने उहभर्त्स

सि॰कौ॰
२५
233

नेऽग्रहं भर्त्सनेत्यूरवः भवति व भाव उष दाहे ओषति उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यां एभ्यो लिट्याम्स्याद्वा ओषांचका
र उवोष ऊषतुः ओषिता जिषु विषु मिषु सेचने जेषति क्रादिनियमादिट् विवेषिथ विविषिव वेष्टा वेक्ष्यति नित
षु प्लुष्टौ प्लोषति प्लोषिता योषिष्यति अप्लोषीत् अनिट्केषु पुष्यतिश्यना निर्देशादयं सेट् अतो न क्त्वः अङ्
विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे श्रेषति शिश्रेष श्रेषिता श्लेषति शिश्लेष श्लेषिता
अयमपि सेट् अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः यत्तु निष्कारिकाव्याख्याने द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं
तल्लोकविरोधाद्ग्रंथान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यं प्रोषति पुप्रोष ८१॰ पृषु वृषु मृषु सेचने मृषु सहने च इतरौ हिं
सासंक्लेशनयोश्च पर्षति पपर्ष पर्षिष्यति वर्षति ऋषु संचर्ये हृषु अलीके तसु सह ह्लस रस शब्दे तोसति जह्रा
स जह्लास ररास लस श्लेषणक्रीडनयोः ८२ चर्च अदने अयं न सार्वत्रिकः लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशवि २५

थानान्तत्मय यत्र लिंगं वचनं वा लिनत्रैवास्य प्रयोगः अत्रैव पाठः शापि परस्मैपदे लिंगाल्दि करणमद्विः अनितुकारि

कास्यपाठो वल्लाद्यार्हं याम्तके कस्य रविन्न विशिष्मोपादाने च स्मति च स्तास्स्यार्द्धं यात्के सस्यतः स्यात्मादावार्थथा

त्के चत्स्यति च सत्र असत चसेत लिंगाद्यभावादाशिष्मस्याप्रयोगः प्रषादिद्युतादिल्दितः परस्मैपदेषु

प्रपत्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्ल्दितश्च परस्मैलेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु अचसत जर्जं वर्चं फर्कं परिभाषणहिंसात

र्जनेषु पिस्रपेस्गतौ पिपिसत पिपेसत हसे हसने पदितान्तवृद्धिः अहसीत् णिशसमायौ तालव्योष्मांतः

प्रणोष्टाति मिषामशाशाहेरोषकृतेव तालव्योष्मांतौ ७३० शावगतौ दंतोष्मांतः तालव्योष्मादिः शवतिस्त्रं

शावीत अशावीत् शशाप्लुतगतौ तालव्योष्माद्यंतः शशास शोशात शोत शोशिष्यम स्हदिंसायां दंत्योष्मांतः

नपासतेस्मंवनशाशासतः शाशास्तेः शाशासिष्यशं स्हस्तौ अयंदुर्गतावतीतिदुर्गः स्वशं सो चात्कः क्रूरइत्यम

सि॰कौ॰ उ॰ ३॰ रः शाशेमस्याशिश्विनलोपः शासाव् चहपरिकल्कने कल्कनंशाठ्यं अचहीत् महपूजायां अमहीत् रहत्या

गेरहि गतौ रहतिरंहतिरंह्याव् दृहदृहिवृहवृहिवृद्धौ दर्हति दृदर्ह दद्दृहतः दृंहति ५८ वर्हति वृंहति बृ

234 हि शब्दे च बृंहितं करिगर्जितं बृहिरयमेके अवर्हत् अवर्हीत् तुहिरदुहिरउहिरर्दने तोहति तुतोह अ

तोहत् अतोहीत् अदुहत् अदोहीत् अनिटकारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेत्यन्ति ओहति उवोह ऊहतुः

ओहिता मा भवानुहत् औहीत् अर्ह पूजायां आनर्ह अथ कृपूपर्यंता अनुदात्तेतः द्युत दीप्तौ द्योतते

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे द्योतिता द्युद्भ्यो लुङि

द्युतादिभ्यो लुङि परस्मैपदं वा स्यात् पुषादीति सूत्रेण परस्मैपदे ऽङ् अद्युतत् अद्योतिष्ट श्विता वर्णे श्वेतते शि

श्विते अश्वितत् अश्वेतिष्ट ञिमिदा स्नेहने मेदते मिमिदे मिदेर्गुणः मिदेरिको गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्य ३॰

मा दिशिताऽभावान्नानेनगुणः मिमिदे अमिदत् अमेदिष्ट ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः मोहनयोरित्येके स्वे
दते सिष्विदे अस्विदत् अस्वेदिष्ट ञिक्ष्विदा चेत्येके अक्ष्विदत् अक्ष्वेदिष्ट ७५ रुचदीप्तावभिप्रीतौ च रो
चते रुरुचेः रुचये रोचते भक्तिः अरुचत् अरोचिष्ट घुट परिवर्त्तने घोटते जुघुटे अघुटत् अघोटिष्ट रुट लुट लुठ
प्रतिघाते अरुटत् अरोटिष्ट शुभ दीप्तौ क्षुभ संचलने णभ तुभ हिंसायां आद्यो भावेपि नभंतामन्यके
सर्वे इति निरुक्ते अनभत् अनभिष्ट अतुभत् अतोभिष्ट भ्रंसु भ्रमो दिवादौ ज्यादी च स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंस
ने ध्वंसु गतौ च अद्वि. नलोपः अस्रसत् अस्रंसिष्ट नाव्यस्तकरिणीं ग्रीवमिति रघुकाव्ये ७९ श्रुभ्र
पिके चित्येतुः अत्र स्रस्तीय एव तालव्यांतश्चन्ते भ्रंशभ्रंशु भ्रंसु अधःपतने इति दिवादौ संभ विश्वासे अस
भत् अस्रंभिष्ट इत्यादि येनालव्यादिस्तु प्रमादे गतः वृतु वर्त्तने वर्त्तते ववृते वृद्भ्यः स्यसनोः वृतादिभ्यः प

सि.कौ.
उ.
३१
235

रस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः एभ्यः सकारादेरार्द्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे वर्त्स्यति विवर्त्स्यि
ष्यते अवृतत् अवर्तिष्ट अवर्त्स्यत् अवर्तिष्यते वृद्धु वृद्धौ ऽशृधु शब्दकुत्सायां यो ऽमौ हन्निवत् स्यंदू प्रस्रव
णे स्यंदते सस्यंदे सस्यंदिषे सस्यंत्से सस्यंदिध्वे सस्यंध्वे स्यंदिता स्यंता वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मै
पदे कृते ऽकुदित्त्वात् सामंतरंगमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषे
धः स्यंत्स्यति स्यंदिष्यते स्यंदिषीष्ट स्यंत्सीष्ट युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङि नलोपः अस्यदत्
अस्यंदिष्ट अस्यंत अस्यंत्सातां अस्यंत्सत अस्यंदिष्यत अस्यंत्स्यत अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंद
तेरप्राणिषु एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यंदतेः सस्य षो वा स्यात् अनुष्यंदते अनुस्यंदते वा जल
म् अप्राणिषु किं अनुस्यंदते हस्ती अप्राणिषु इति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यंदते इत्यत्रापि पक्षे ३१

घञं भवत्येव प्राणिषु नेत्युक्तेर्न तन स्यात् कृपःसामर्थ्ये कृपोरोलः कृपउऋइतिच्छेदः कृपेतिलुप्तषष्ठीकस्यत
स्यावर्त्तनेन कृपोरेफस्यलः स्यात् कृपेर्ऋकारस्यावयवोयोरेफसदृशस्तस्यचलकारसदृशः स्यात् कल्पते
चक्लृपे चक्लृपिषे चक्लृप्से इत्यादि संदिवत् लुङि च क्लृपः लृदित्त्वात्स्यसनोः कृपेःपरस्मैपदंवास्या
त् नास्तिचक्लृपः परस्यतासेःसकारादेशाद्वेधा नकस्यचेपदस्यान्ते नानयोरभावेकल्प्तास्मिकल्प्ता
स्थः कल्पितासेकल्प्स्यतेकल्पिषीष्टक्लृप्सीष्ट अक्लृपत् अकल्पिष्ट अक्लृप्त अकल्प्स्यत् अकल्पिष्य
त अकल्प्स्यत द्युत् वृत्तः संपूर्णो द्युतादिः वृतादिश्चापत्यर्थः अथत्वरत्यन्ताः त्रयोदश अनुदात्तेत
षितश्च घट चेष्टायां घटते घटादयोमित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा तत्फलं तु णौ मितांह्रस्व
इति चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते नेघटयति विघटयति कथं तर्हि कमलवनोद्घा

सि॰कौ॰
उ॰
३२
236

ढनंकुर्वतेयेप्रविश्याटयिताममत्पतनन्हरिदश्वःकमलाकरानिवेत्यादिश्रूणुचरसंचातेइतिचौरादिक
स्येदम् नचतस्यैवार्थविशेषेमित्वार्थमनुवादोयमितिवाच्यं नान्येमितोह्रस्वाइतिनिषेधात् अहे
तौस्वार्थेणिचित्यादिपंचकव्यतिरिक्तग्रहणाद्योमितोनेत्यर्थः व्यथभयचलनयोः व्यथते व्य
थेलिटि व्यथोभ्यासस्यसंप्रसारणंस्याल्लिटिहलादिःशेषापवादः थस्यहलादिःशेषेणनिवृत्तिः
विव्यथे ७७॰ प्रथप्रख्याने पप्रथेप्रसविस्तारेपप्रसतेम्रदमर्दनेस्खदस्खदने स्खदनंविद्रावणंक्षजि
गतिदानयोः मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपिचिण्णमुलोरितिदीर्घविकल्पः अक्षंजि अक्षांजि क्षंजंक्षां
जंमदक्षगति हिंसनयोः योयंदक्षिशेत्र्ययोरनुदात्तेनपठितस्तस्येहार्थविशेषेमित्वार्थो
नुवादः क्रपकृपायांगतौ कदिक्रदिक्लदिवैक्लव्ये वैकल्प्यइत्येकेत्रयोप्यनिदितइतिनंदीइ

दितइतिस्वामीकदिक्रदीउदितौक्रदक्लदेतिचानिदिताविति मैत्रेयः कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः
परस्मैपदेष्वुक्तानांपुनरिहपाठोमित्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च ७८ जित्वरासंभ्रमे घटादयः षितः
त्विरादङ् क्रुन्तवद्यन्ते अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ज्वर रोगे ज्वरति जज्वार गड सेचने गडति ज
गाड ह्देड वेष्टने हेडु अनादरे इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवात्र घटादिष्वनुवर्त्यते अर्थविशेषे मि
त्वार्थं परस्मैपदित्वार्थं ज्वरादिभ्यः प्रागिवानुवादे कर्त्रभिप्रायेऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदं हेडति
जिहेड हिडयति अहिहिडत् अनादरे तु हेडयति वटभट परिभाषणे वट वेष्टने भट भृतौ इति पठित
योः परिभाषणे मित्वार्थोऽनुवादः नटनृत्तौ इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् तत्रायं विवेकः पूर्वपठि
तस्य नाट्यमर्थः यत्कारिषु नटव्यपदेशः वाक्यार्थाभिनयो नाट्यं घटादौ तु नृत्तं नृत्तस्य चार्थः य

सि॰कौ॰
उ॰
३३

त्त्वकारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्तं गात्रविक्षेपमात्रं नर्त्तके चित्तूर्यशब्दो नटन्त्राविति पठं
तिगतावित्यन्ये ऽणोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् त्रदादिर्णोपदेशः आवष्टकप्र
तीचानेस्तकतिचकत्तश्नात्तश्निप्रतिघातयोः पूर्वपठितस्य त्तश्निमात्रेमित्वार्थोनुवादः आत्मनेप
देषु पठितस्य परस्मैपदि ष्ठिन्नवाडारपरस्मैपदं कव्वेहमनेपदितान्नट्रद्धिः अकखीत् ७९ र
गेशंकायां लगे संगे ह्लगे ष्टगे षगे संवरणे कगेनोच्यते अस्यायमर्थः अनिविशिष्यनोच्यते क्रिया
सामान्यार्थत्वादनेकार्थत्वादित्यन्ये अक अग कुटिलायां गतौ कण रण गतौ चकाण अरराण ८००
चण शण श्रण दाने च शणगतावित्यन्ये श्नथ क्नथ क्लथ चक्लथ हिंसार्थाः जासिनिप्रहणेति सूत्रेक्राथे
तिमित्वे पितृह्विर्निपात्यतेक्राथयतिमित्वं तु निपातनात् परत्वात् चिस्सुमुलोर्दिर्तिदीर्घश्च चगिता

३३

र्थ्यंश्वकथिश्वकाथिकथंकथंकाथंकाथ्येवनच हिंसायामिति शेषः वन्नु चनोच्यते वनु उत्पूर्वं एवार्थ्येथा
नुनेनुतानादिकस्यानुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि प्रवनयति अ॰
नुपसृष्टस्यानुमिते विकल्पो वक्ष्यते ८९ ज्वलदीप्तौ णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाणएवार्थमित्यर्थमनु
घनेप्रज्वलयति ह्वलह्मलचलने प्रह्वलयति स्मृत्र्याख्याने चिन्तायां पठिष्यमाणस्यैवञ्चाख्याने मि॰
त्वार्थोनुवादः आख्यानमुत्कंठापूर्वकं स्मरणं दृभये दृविदारणे इतिक्र्यादेरपमनुवादः दृणंतं प्रे
रयति दरयति यान्तं तरमेवेदमिति मतेनुदरतीत्यादिके विद्धस्पष्टोऽत्र न स्मृदृत्वरेति स्त्रेदृश्यति
दीर्घस्यानेह्रस्वे पठंतिमाधवः नृनये ज्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः नपात्यत्र नारयतिश्रा
पाके श्रै इति कृतात्वस्य श्रायत्यदादिकस्य च सामान्येनानुकरणात् लुग्विकरणालुग्विकरणयोर

सि॰कौ॰ लुग्विकरणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाभ्यासमुपपत्तिविक्लेदयतीत्यर्थः पाकादन्यत्रश्रापयति
उ॰
३४ क्लेदयतीत्यर्थः मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा निशामने चाक्षुषज्ञानमिति माधवः ज्ञापनमात्रमित्यन्ये
238 निशानेष्विति पाठांतरं निशानेन तीक्ष्णीकरणं पश्वर्थेषु जानाति मित् ज्ञप मिच्चेति ज्ञपादेर्ज्ञापने मा
रणादिकं चतस्यार्थः कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेनीतितत्र ज्ञापयता चार्य इति च शृणु माधवमते
चाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात् ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति तेन ज्ञानियोगद्गुति चौरादिकस्य यात्नूनामनेकार्थत्वा
न्निशानेष्विति पठतो हरदत्तादीनां मते अनेकापपत्तिः चलकंपने इत्यलादिः चलयतिशा
खां कंपनादन्यत्र तु चालं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थः हरतीत्यर्थ इति स्वामी सूत्रे चालयति
दीपयतीत्यर्थः छदिर् ऊर्जने छदश्चपवारण इति पोजादिकस्या वार्थे णिजभावे मित्वार्थोपम ३४

नुवादः अनेकार्थत्वाद्धर्मैर्थवृत्तिः छदं प्रयुंक्ते छंदयति बलवंतं प्राणवंतं वा करोतीत्यर्थः अन्यत्र छादयति
अपवारयंतं प्रयुंक्ते इत्यर्थः स्वार्थे णिचि तु छादयति बली भवति प्राणी भवति अपवारयति वेत्यर्थः
जिह्वोन्मथने लडिः लड विलास इति पठितस्येत्यर्थोनुवादः उन्मथनं क्षापनं जिह्वाशब्देन षष्ठी
तत्पुरुषः लडयति जिह्वां लुलतीपान तत्पुरुषो वा लडयति जिह्वया अन्ये तु जिह्वाशब्देन तत् आपा
दोलद्यते समाहारद्वंद्वोयम् लडयति शत्रुं लडयति दंपे अन्यत्र लाडयति पुत्रं मदी हर्षग्लेपनयोः
ग्लेपनं दैन्यं दैवादिकस्येत्यर्थोपमनुवादः मदयति हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः अन्यत्र मादयति चित्तवि
कारमुत्पादयतीत्यर्थः ध्वन शब्दे भावयंमित्यर्थस्यानुवादः ध्वनयति चेटो अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरम्
उच्चारयतीत्यर्थः अत्र भोजः दलि वलि स्खलि रणि ध्वनि त्रपि क्षपयश्चेति पपाठ तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ दल विदा

सि॰कौ॰
उ॰
३५
239

रणोवलसंवरणेस्खलसंचलनेत्रपूष्लज्जायांइतिगताःतेषांणौदलयतिवलयतिस्खलयतित्रपयतिदैत्तये इतिवक्ष्यमाणस्यकृतात्वस्यपुकानिर्देशःदापयतिस्वनअवतंसनेघोषेइतिपठिष्यमाणस्यानुवादःस्वन यतिध्वनयतिस्वनयति घटादयोमितः मित्संज्ञाइत्यर्थः जनीजॄषक्नसुरंजोऽमंताश्चमितइत्यनुवर्त्तते जॄषितिषित्त्वनिर्देशात्जीर्यतेर्ग्रहणंजृणातेःस्तुजारयतिकेचित्तुजनीजॄषक्नसुरइतिपठित्वाजॄषनिरस नेइतिदैवादिकमुदाहरंतिज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा एषांमित्त्वंवाप्राप्तविभाषेयंज्वलयति ज्वालयतिउपसृष्टेतुनित्यमित्त्वंप्रज्वलयतिकथंतर्हिप्रज्वालयति उन्नामयतीतिचणिजंतान्तुतत्करोति णौकथंतर्हिसंक्रामयतीतिमितांह्रस्वइतिसूत्रेवाचिन्नविश्रमाइत्यतोवेत्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रय णादितिवृत्तिकृत्तेनेनरजोविश्रामयन्राज्ञांयुर्योन्विश्रमयेतिसइत्यादिव्याख्यातम् ग्लास्नावनुच

मंच अनुपसर्गादेषामित्येवास्वादयपीरप्राप्तो इतरयोः प्राप्ते विभाषा नकम्यमिचमाम् अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्व
मेषां न स्यात् कामयते आमयतीत्यामयति शमो दर्शने शाम्यति दर्शने मित्त्वं स्यान्निशामयति रूपम् अन्य
त्र तु प्रणिधिनो निशाम्य वधूकथां कथं तर्हि निशामयन्तु त्यान्निविलासाक्रन्दत्तोममेति शामश्चालोचने
इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणेऽपि वृत्तिः शाम्यतिवत् यमोऽपरिवेषणे यच्छतिर्भोजन
तोन्यत्र मित्त्वं स्यात् आयामयति व्यापारयतीत्यर्थः परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः
पर्यवसिते नियमस्त्विष्यादितु निषमवच्छिष्टान्करोतीति णौ वोध्यम् स्खदिरवपरिभ्यां च मित्त्वे
नैव अवस्खादयति परिस्खादयति अपाव परिभ्य इति न्यासकारः स्वामी तु नकमीति न जमु
न्तेरत्रिसृ आमनन्तवर्त्मेश्च श्रम अदर्शने इति चिच्छेदयमत्त्व परिवेषणे मित्त्वमाह तन्मते पर्यवसितं

सि·कौ·
उ·
३९
240

नियमयन्निमादिसम्प्रगेव उपसृष्टस्य स्वदेश्येदवादिपूर्वस्येति नियमात् प्रस्खादपतीत्याह नस्मात्सूत्रद
येउदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यमाभ्सः फलितः इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यं फणागतौ नेतिनि
वृत्तमसंभवात् निषेधात्पूर्वमसौ न प्रवृत्तिः फणादिकार्यानुरोधात् फणां चस्रप्तानो एधां वा प्रत्वा
भ्यासलोपयोस्तः किति लिटि सेटि थलि च फेणतुः फेणिथ पफणतुः पफणुः फणायतिवृत्त् चटादि
समाप्तः फणोः प्रागेव वृद्दिमेकेतन्मते फाणयतीत्येव राजृ दीप्तौ स्वरितेत् राजति राजते रेजते रे
जतुः रराजतुः रेजे भ्रतइत्यनुवृत्त्ना व प्रिविधानसामर्थ्याद् तानेपत्वं टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ
भ्रनुदात्तेतः भ्राजते रिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्वपाठस्तु ब्रश्चादिषत्वाभावार्थः तत्र हि राजि
साहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणं भ्रेजे वा भ्राशे तिप्रपन्ना भ्राश्यते भ्राशते भ्लाश्यते भ्लाशते भ्लेशे वभ्लाशे द्वा ३९

वपि॰ह्मौनालब्धांनौस्यमुस्वनध्वनशब्दे स्यमादयः त्वरयंताः परस्मैपदिनः स्येमतुः सस्यमतुः अस्यमीत् स्वेन
तुः सस्वनतुः अस्वनीत् अस्वानीत् विष्वनति अवष्वणति स्वशब्दे भंजेर्तनोर्थः वेष्वस्तनोरिति षत्वं फणाद
योगताः दध्वनतु ९२· षमष्टम अवैकल्ये समाम तस्ताम ज्वलदीप्तौ अज्वालीत् चलकंपने ज्वलह्वा
तेन त्यानतेनैतस्मपंज लतिटलहलवैक्लव्ये ष्टलस्थाने हलविलेखने णलगंधे वंधनइत्येके पलगतौ प
लतिवद्याप्राणनेथात्याबरोथे चवेलन्तः वेलः पुलमहत्वे पोलति कुलसंस्त्याने बंधुषु च सस्त्याने संघा
तः वंधुशाष्ठूनतद्यायारोगन्यूनेकोलतिचुकोलशलहुलपल्लगतौ शशालहोलपपातपेतनः प
तिता पतःप्रुम अपिपरेअपप्तत् नेर्गदेतिणत्वं प्रणिपतत् कथेनिष्पाके क्वथतिचक्वाथ अक्व
थीत् पथिगतौ अपथीत् मथेविलोडने मेथतुः अमथीत् ९४· टुवमउद्गिरणे इहैव निपातना

सि॰कौ॰
उ॰
३७
241

त ऋतश्च त्वमिति सुधाकरः ववाम ववमतुः वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न भा गावृत्तौ तवेमतुरित्यप्युदाहृतं तन्न भा
ष्यादौ न दृष्टं भ्रमु चलने वा भ्राशेति श्यन्वा भ्रम्यतीति तिन्नदिवादेर्वक्ष्यते वा जॄभ्रमुत्रसां एषामेत्वाभ्यासलोपौ
वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च भ्रेमतुः बभ्रमतुः अभ्रमीत् क्षर संचलने अक्षारीत् अथ द्वावनुदात्ते
तौ षह मर्षणे परिनिविभ्य इति षत्वे परिषहते सेहे सहिता सोढा तीषसहेति वेट् इडभावे ढत्वष्टुत्वढलो
पः सहिवहोरोदवर्णस्य अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढे लोपे सोढः सोढ यस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात्
परिसोढा सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपीति परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य वा स्यादड्भ्यासव्यवाये
पि पर्यषहत पर्यसहत रमु क्रीडायां रेमे रेमिषे रन्ता रंस्यते रंसीष्ट अरंस्त अथ कसंताः परस्मैपदिनः
षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन ३७

यङ्पक्षेऽघौशीयमीदाः पादीनांपिवादयश्चादेशाः स्युरित्यनेनकमस्काराशे प्रत्ययेसीदतिसमादेसेदतुःसेदि
थसमत्यसन्नासत्समितिलृदित्वादङ् असदत् सदिरप्रतेः निषीदतिन्यषीदत् सदेःपरस्य लिटि सदेरभ्यासात्पर
स्यषत्वंनस्यात् छिदिनिषिसाद निषेदतुः शद्लृ शातने विशीर्णतायाम् अयंशातनेनु विषयतयानिर्दिश्यतेशदेः
शितः शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदंस्यात् शीयते शशाद अशदत् शेदिथशशाथ शशाद शत्स्यति अशदत् क्रुश आह्वाने
रोदनेच क्रोशति क्रोष्टा क्रोक्ष्यति अक्रुक्षत् कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टंभविलेखनेषु कोचति चुकोच ब
ध अवगमने बोधति बोधिता बोधिष्यति ८५० रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च रोहति रुरोह रुरोहिथ रो
ढारोक्ष्यति अरुक्षत् कस गतौ अकसीत् अकासीत् अकासीत् ज्वलादिगणः समाप्तः अथ गृहूह्यन्ताः
दुवितेनः हिक्क अव्यक्ते शब्दे हिक्कति हिक्कते अंचु गतौ याचने च अंचति अंचते अचुइत्येके डुया

सि.कौ. उ. टुयाच्ञायां याचति याचते रेटृ परिभाषणे रेटति रेटते चते चदे याचने चचान चेते अचतीत् चचाद चेदे अच
३८ दीत् प्रोथृ पर्याप्तौ पुप्रोथ पुप्रोथे मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः मिमेद मिमिदे एयं तानाविमौ वितिस्वामी मिमेध यं
242 ताविति स्वामी मेधृ संगमे च मेधति मेधते मिमेधे णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः निनिद निनिदे निने
दतुः निनेदे मृधु मृधु उन्दने उन्दने क्लेदने शर्द्धति शर्द्धते बुधिर् बोधने बोधति बोधते इरित्वादङ्वा अबुधत्
अबोधीत् अबोधिष्ट दीपजनेति चिण्वा न भवति पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणा
त् उबुन्दिर् निशामने निशामनं ज्ञानं बुबुन्द बुबुन्दे अबुन्दत् वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्र
ग्रहणेषु वेणति वेणते अयम् ८८० खनु अवदारणे खनति खनते गमहनजनखनघसां लोपः
क्ङित्यनङि एषामुपधाया लोपः स्यात् अजादौ क्ङिति न तु ङि. चखन चख्नतुः येविभाषा आत्वं स्यात् यावत् खन्यात् चीवृ आदा ३८

नसंवरणयोः चिचीव चिचीवे चायते चायति चाटस्त्रज्ञा निशामनयोः अपगतो अमतीत् दाम्यदाने दाशाद
दाशे भेषृ भये गतौ विभेके भेषति भेषते भ्रेषृ भ्लेषृ गतौ असगतिदीप्त्यादानेषु असति असते आस आसे॰
अयेषां नोपि स्पश बाधनस्पर्शनयोः स्पशनेग्रंथने स्पशति स्पशते ८८० लष कान्तौ वा भ्राशेति
प्रपन्नाल षति लेषे चष भक्षणे छष हिंसायां चछषतः चछषेज सष आदानसंवरणयोः भ्लक्ष
भक्ष अदने लास्स दाने माह माने गुह संवरणे ऊदुपधाया गोहः गुह उपधाया ऊत्स्यात् गुणहे
नावजादौ प्रत्यये परे गूहति गूहति गूहते कृ हित्वा दिकृ गूहिता गोढा गूहिष्यति घोक्ष्यति गू
हेत गुह्याव अगूहीत कुंभावे क्सः अघुक्षत लुग्वा दुह दिह लिह गुहामात्मनेपदे दन्त्ये प
घोक्ष्य वा लुक्स्यात् दंत्ये तङि ढत्व पत्व षत्व ढलोपदीर्घाः अगूढ अघुक्षत क्सस्याचीत्यंतलो

सि॰कौ॰
उ॰
३५

243

पः अघुक्षातां अघुक्षत अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि अथाजंता उभयपदिनः श्रिञ् सेवायां श्रय
ति श्रयते शिश्राय शिश्रिये श्रयिता णिश्रीति चङ् अशिश्रियत् ए॰ भृञ् भरणे भरति बभार बभ्र
तुः बभर्थ बभृव बभृम बभ्रे बभृषे भर्ता ऋद्धनोः स्ये ऋतो हंतेश्च स्य स्यइट् स्यात् भरिष्यति भि
ङ् शयग्लिङ्क्षु शेयकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् रीङ् प्रकृते रिङ्विधिसा
मर्थ्याद्दीर्घो न भ्रियात् उश्च ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ् परः सिज्जेत्येतौ कितौ स्तः भृषीष्ट भृषीयास्तां
अभार्षीत् अभार्ष्टां अभार्षुः ह्रस्वादंगात् सिचो लोपः स्यात् झलि अभृत अभृषातां अभृ
षत हृञ् हरणे हरणं प्रापणे स्वीकारः स्तेयं नाशने स्वीकारः स्तेयं नाशने च जहर्थ जहिषे हर्त्ता हरि
ष्यति धृञ् धारणे धरति अधार्षीत् अधृत णीञ् प्रापणे निनयिथ निनेथ निन्यिषे अथाजंताः प ३५

रस्मैपदिनः धेट्पाने धयति आदेचउपदेशेशिति उपदेशेएजंतस्यधातोरात्वंस्यान्नतुशिति आतऔणलः
आदंतान्धातोर्णलऔकारादेशः स्यात् दधौ आतोलोपइटिच अजाद्योरार्द्धधातुकयोः क्ङिदिटोः प
रयोरातोलोपः स्यात् द्वित्वात्पूर्वमाल्लोपेप्राप्तेद्विर्वचनेचीतिनिषेधेद्वित्वेकृते आतोलोपः स्यात् द
धिथ दधाथ दधिव धाता दाधाघ्वदाप् दारूपाधारूपाश्चधातवोघुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौविना एर्लि
ङि घुसंज्ञानांमास्थादीनांएत्वंस्यादार्द्धधातुके लिङि किति धेयात् धेयास्तां धेयासुः विभाषाधेट्
श्व्योः आभ्यांच्लेश्चङ्वास्यात्कर्त्तृवाचिनिलुङिपरेचङीतिद्वित्वेअदधत् अदधतां विभाषाघ्राधेट्
शाच्छासः एभ्यः सिचोलुग्वास्यात्परस्मैपदेपरेअधात् अधातां अधुः पक्षे यमरमनमातांसक्च
एषां सक्स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु अधासीत् अधासिष्टां अधासिषुः ग्लै म्लै हर्षक्षये

सि॰कौ॰
३॰
४॰
244

हर्षक्षयो याल चयः ग्लायति म्लायति जग्लौ जग्लिथ जग्लाथ वान्यस्य संयोगादेः घुमास्थादेरन्यस्य संयो-
गादेर्धातोरात एत्वं वा स्यात् आर्द्धधातुके किति लिङि ग्लायात् ग्लेयात् अग्लासीत् म्लायति द्यै न्यक्कर-
णे न्यः करणं तिरस्कारः द्रै स्वप्ने ध्रै तृप्तौ १२.. ध्यै चिंतायां रै शब्दे स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः स्त्यायति षोप-
देशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यं षोपदेशस्य फलं तु तिष्ट्यासति अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वं खै खदने क्षै जै षै
क्षये क्षायति जज्ञौ जाता सायाति ससौ साता घुमास्थेत्यत्र विभाषाघ्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य
तेनैत्वं सिज्लुकौ न सायात् असासीत् कै गै शब्दे गेयात् अगासीत् ११९ श्रै श्रै पाके पै ओवै शो-
षणे पायात् अपासीत् घुमास्थेतीत्वं तदपवाद एर्लिङि एत्वं गातिस्थेति सिचो लुक् पा रूपस्य
लाक्षणिकत्वात् ष्टै वेष्टने शोभायां चेत्येके स्नायति दैप् शोधने दायति अघुत्वादेत्वादेत्वसिज्लुकौ

नदापात् अदासीत् पापाने पाघ्रेति पिबादेशः तस्मादन्तत्वान्नोपधागुणः पिबतिपेयात् अपात् घ्रा
गंधोपादाने जिघ्रति घ्रापात् घ्रेयात् अघ्रात् अघ्रासीत् ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः धमति ष्ठागतिनि
वृत्तौ तिष्ठति स्थादिष्वभ्यासेति षत्वं अपि तष्टे उपसर्गादिति षत्वं अधिष्ठाता स्थेयात् २१ म्नाभ्य
भ्यासे मनति दाणदाने प्रणिपक्ष्यति देयात् अदात् ह्वृकौटिल्ये ह्वरति ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ऋदंतस्य सं
योगादेरंगस्य गुणः स्याल्लिङि किदर्थमपीदं परत्वात्यात्सपि भवति रपरत्वं उपधावृद्धिः जह्वार जह्व
रतुः जह्वरुः जह्वर्थ ह्वर्त्ता ऋद्धनोः स्ये ह्वरिष्यति गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः अर्त्तेः संयोगादेऋदंतस्य च
गुणः स्यात् यकि यादावार्धधातुके परे लिङि च ह्वर्यात् अह्वार्षीत् अह्वार्ष्टां स्वृशब्दोपतापयोः स्व
रति स्वरतीति वेट् सस्वर्थ वमयोस्तु श्रुकः किति इत्यस्मिन्नपकाच उगंताञ्च परयोर्गित्कितोरिन्नस्यात्

सि॰ कौ॰
उ॰
७१
245

रमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नि
त्यमिट् सस्वरिव सस्वरिम परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् अस्वरिष्टां अस्वारीषीत् स्वरिष्यति स्वर्यात् अस्वा
रीत् अस्वार्ष्टां स्मृ चिन्तायां वृ संवरणे स्रृ गतौ क्रादित्वान्नेट् ससर्थ ससृव ऋङ् स्त्रियात् असार्षीत् असार्ष्टां
सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि उः हल्लघुप्राप्ताप्राप्तास्तिनासाचर्यान्तस्यैत्रीजोहोसा
दिकावेव अदृश्येनेतेन म्रादयोर्नाङ् शीघ्रगतौ पाघ्रेति धौ आदेशः धावति ऋ गतिरेषणयोः ऋच्छ
ति ऋच्छत्यृतां तौदादिक ऋच्छेः ऋयातो ऋदन्तानां च गुणः साल्लिटि णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः आ
र आरतुः आरुः इडत्यर्त्तिव्ययतीनां अदृश्येत्र पम्यस्य लो नित्यमिट् स्यात् आरिथ अर्त्ता अरिष्यति
अर्यात् आर्षीत् आर्ष्टां गृ सेचने गरति जगार जगर्थ जगरिव रिङ् ग्रियात् अगार्षीत् ५९३ ध्वृ हूर्च्छे ४१

वेस्कृगतौ स्तम्भोयम्स्तम्भःस्वस्तृयात् णिश्रीतिचङ् लघुपधगणादंतत्वंगात्वङुवङ् अस्मस्कृवत् शुप्रसवैश्वर्ययोः
प्रसवोभ्यनुज्ञानेस्तम्भोयम्स्तुभुविवस्तुभुविवस्तुभिम्लेता स्तुसपजभ्यः परस्मैपदेषु पभ्यः सिचङ् हस्व
त्परस्मैपदेषु असावीत् एवोत्क्रोशांसांनिश्चांसाप्ट चर्यात्मनेतेरेव ग्रहणमिति निर्पदेशअसोषीत् अप्रस्नवणा-
स्कवः सृच स्कवः स्वृत्पादेशः स्यात् ऋणाम्यधम्मशायोपवादः अर्तिहृदि नाद्वातेर्गौणा न सूणो तिसूण
नः ऊसुघोः सर्वधातुके जहोतेः सम्प्रसयोनस्यानेकाचोगस्यासंयोगपूर्वाचर्णोस्मपएद्स्यादजादौ क्ङि
ति सार्वधातुके उवङोपवादः सृणावति सुएवः सुएमः सुएउवः सुएउमः प्रत्ययोपपअस्रुवसुएउसुएण
वातिसृणयात् सूयात् असावीत् धुस्थैर्ये धवति अयंकुरादौ भावसर्घापिङ् डुगतौ ङुङविघङुवणि
सीतिचङ् अडुङुवत् जिञि अभिभवोन्मतीकरणेन्मनीभवनेच आद्येमकर्मकः प्राञ्जयतिद्दि

सि॰ कौ॰
उ॰
४२
246

णीयेत्यकर्मकः अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं पराजेरसोढ इत्यपा
दानत्वं अयङीङः नात्मनुदात्तेतः ष्मिङ् ईषद्धसने स्मयते सिष्मिये सिष्मियिढ्वे सिष्मियिध्वे ९४० गुङ्
अव्यक्ते शब्दे गवते जुगुवे गाङ् गतौ गाते गाते इङ्रूपत्विक्ताते वृद्धिः गेलिङ् ड्रिअ्योगे गेत गेयातां गेरन्
गासीष्ट गासीयास्तां गासीरन् गाङ् कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्येति नाङित्वात् घु
मास्थेतीत्वं न अगास्त आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः फले तु न भेदः कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे अत्र न
उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यन्ये कवते चुकुवे घवते अवते ऊवे वा णौ दीर्घो वलयेस्युवङ् ततः
सवर्णदीर्घः ओता ओष्यते ओषीष्ट औष्ट ङवते ङुङुवे ङोता च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ क्लुङ् इत्येके ९५०
रुङ् गतिरेषणयोः रेषणं हिंसा रवते रुरुवे रविता धृङ् अवध्वंसने धरते दध्रे मेङ् प्रणिदाने प्रणिदानं वि ४२

निमयेप्रत्यर्पणो चप्रणिमयतेणोगंदेतिणात्वंनत्रत्रुप्रकृतिमाङि.तिपठितांङि.तोमाप्रकृतेरपिग्रहणाः
ष्टत्वान् देङ्.न्नतोणदयेतेदयतेर्दिंमिलिरिदिणादेशोनहिन्नवायनमिष्यतइतिवृत्तिः दिषेपदिणातिदि
णिवेस्याच्चोरिच्चश्रनयोर्गदादेघः स्यात्सिच्चकित्स्यादिदिव श्रदिषाःश्रदिधिष्टेपेगतोघ्णापतिषा
प्रेप्येङ्.वृद्धौप्यायतेपघोप्यामाचेङ्.पालनेत्रायतेतत्रेसङ्.पवनेपवनेपवनेपवितामरुङ्.वेयतेम
वतेङ्गीङ्.विहायसागतौउपनेङिङोङपिता ९८० नृच्छूवननतरणयोः ऋतनुद्धातोः ऋदंतस्यथातोरग
सोस्यादितोत्वाभ्योगणाद्वृद्धौविप्रतिषेधेनतरति ऋच्छ तृत्यामितिगणाः न्फलेस्यात्वंनेवङ्.गेनहः
वृतोवावृङ्.वृत्र्यंग ऋदंतात्त्वेदोर्हीर्घोवासान्म्नलिरितिरितातरीताश्रलिटीतिकिम् तेरिथहलि
चेतिदीर्घः तीर्यान् सिचिचपरस्मैपदेषु श्रत्रवृतइटोदीर्घोनश्रताविष्टोश्रघाष्टावन्नदान्तेनः

सि. कौ.
उ.
४३

गुपगोपने तिजनिशाने मानपूजायां वधबंधने गुप्तिज्किद्भ्यः सन्मानवधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यास
स्य सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारः स्याद्दीर्घश्च गुपेर्निंदायां तिजेः क्षमायां कि
तेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च माने र्जिज्ञासायां वधेश्चित्तविकारे दानेरा
र्जवे शानेर्निशाने सनाद्यन्ता इति धातुत्वं सन्यङोः सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तः अजादेस्तु
द्वितीयस्य अभ्यासस्य कार्यं गुपप्रभृतयः किद्भ्यान्निंदाद्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ चस्व
रितेतौ एते नित्यं सन्नन्ताः अर्थान्तरे त्वनन्तवं यकाश्चुरादयः अनन्तवं यस्य केवले चरितार्थत्वात्स
न्नेत्रान्तङ्‌ धातोर्विहितत्वात्सनोऽत्र नार्द्धधातुकत्वम् तेनेह गुणो न जुगुप्सां चक्रे तितिक्षते मी
मांसते बधभावः चर्त्वं बीभत्सते रभराभस्ये आरभते आरेभे रस्यारप्सते डुलभष् प्राप्तौ लभ ४३

तेषंज परिष्वंगे दंश संज स्वंजां ष्णापि वेजेश्च पर्यां ष्णापि नलोपः स्वजते पर्यष्वजत नेत्र्याथि अथि दंशि संजीनां लि
टः किन्नेवेति व्याकरणांतरं देभतः सस्वज इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते स दे:
परस्य लिटी तिस स्वैः संजे रूपसंख्याने चेतोभ्यासात्परस्य षत्वे न परिषस्वजे परिषस्वंजे सस्वञ्जिषे सस्व॰
ञ्जिषे सञ्जास्वङ्द्यते स्वजेन स्वङ्दीर्घ प्रत्यय ङक्रू प्राक्सितादिति षत्वं परिनिविभ्य स्लिवादीनां
चेति विकल्पः एतदर्थमेव उपसर्गात्सुनोति इत्येव सिद्धे स्तस्वञ्जोः परिनिवीत्यत्र पुनरूपादाने पर्य
षङ्क्रपर्यस्वङ्क्र हद पुरीषोत्सर्गे हदते जहदे हन्ता हत्स्यते हद्दे तहत्सीष्ट अहत्त अघपरस्मैपदि
नः ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे ९७०० स्कंदिर् गतिशोषणयोः चस्कंदिथ चस्कं[illegible] स्कंता स्कंत्स्यति न्लो
पः स्कद्यात् अस्कदत् अस्कान्त्सीत् अस्कान्तां अस्कान्त्सुः वेः स्कंदेर निष्ठायां षत्वं वा स्यात्कृ

सि॰कौ॰ त्वैवेदंष्वनिष्ठायामितिपर्युदासात् विष्कन्तविस्कन्तविस्कन्त्वानिष्ठायांतुविस्कन्नःपरेश्च
उ॰ अस्मात्परस्यस्कन्देःसस्यषोवायोगविभागादनिष्ठायामितिनसंबध्यतेपरिष्कन्तापरिस्कन्तापरि
४४ ष्कण्णःपरिस्कन्नःषत्वपक्षेणत्वंनचपदद्वयाश्रयतयाबहिरंगतयाषत्वस्यासिद्धत्वंधातूपसर्गयोःकार्य

248

मंतरंगमित्यभ्युपगमात् एवंधातूपसर्गेणप्रत्युत्ततःसाधनेनेतिभाष्यंपूर्वंसाधनेनेतिमतांतरेतन
णत्वंयभमैथुने यभिथययप्थययब्धयप्स्यतिअयाप्सीत् णमप्रह्वत्वेशब्देचनेमिथननंथअनंसीत्
अनंसिष्टांगम्लृसृप्लृगतौ२इषुगमियमांछः एषांछस्याच्छितिपरेगच्छतिजगामजगमतुःजगमिथ
जगंथजगंतागमेरिट्परस्मैपदेषुगमेः परस्यसकारादेरार्धधातुकस्येट्स्यात् गमिष्यतिलृदित्वाद
ङ्॰अनङीतिपर्युदासान्नोपधालोपःअगमत्सर्पतिससर्पस्रप्स्यतिसर्प्स्यतिस्रप्तासर्प्तासृपत् अ ४४

नदान्तस्य चर्तुर्थस्थानमन्तरतमः उपदेशेऽनुदात्तोपञ्च उपपन्नस्य अस्वास्यात् कलादावकितिपरेयमउयर
मेयरुक्तिपिमिथ्यथयंथयघ्नाम्र्यंसीत् अयंसिद्धान्तपसंमापेतम्रागन्तामीत् निसस्तपतावमासेवनंयोनः पु
ण्यंपतनोऽन्यसिनिषेधपनिष्ठपनिम्नजहानो नत्वजियतनत्वकथनीक्रामनादीनुषंजसंगे दंशसंजेतिल्लोपः
सजतिसङ्क्रान्हदृशिमप्रेदाएो पञ्चपतिविभाषास्पृजिदृशोः आभ्यांयलड्डासात् स्पृजिदृशोक्तस्यमकि
ति अनयोरमागमः स्यात् कलादावकितिद्रष्टदर्शिपयद्रष्टाद्रस्यतिदृशपात् ऋत्विगादनूञ दृशो
ड्डिश्रणः ऋत्विगन्तानोदृशोऽप्रणः स्यादङि सदृशीत् अरुःभावेनदृशः दृशाश्र्वः क्वोनक्स्यात् दं
शादशाने दशानंदेष्टाआपारः पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः अत एवपवनिपातनादिम्येकेतस्मा
प्यैवनामर्थेअर्थनिर्देशास्याधुनिकत्वात् दंशसंजेतिल्लोपः दशातिदृंदंशीयददेष्टदंष्टादंस्पति

दशेत् दश्यात् अदाङ्क्षीत् कृष विलेखने विलेखनमाकर्षणम् क्रष्टा कर्ष्टा क्रक्ष्यति कर्क्ष्यति स्पृशमृश
कृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः अक्राक्षीत् अक्राष्टां अकार्क्षीत् अकार्ष्टां अकार्क्षुः पक्षे क्सः अकृक्षत् अ
कृक्षातां अकृक्षन् दह भस्मीकरणे देहिथ दग्ध दग्धा धक्ष्यति अधाक्षीत् अदाग्धां अधाक्षुः मिह सेचने
मिमेहिथ मेढा मेक्ष्यति अमिक्षत् कित निवासे रोगापनयने च चिकित्सति चिकित्सामास अचिकित्सी
त् अचिकित्सिष्टां संशये प्रायेण यं विपूर्वः विचिकित्सा तु संशये इत्यमरः अस्मात् अनुदात्तत्वमाश्रित्य
चिकित्सते इत्यादि कश्चित् दुदाजदार निवासे तु केतयति दान खंडने शान तेजने इतो वहन्तसनाः स्वरि
तेतः दीदांसति दीदांसते शीशांसति शीशांसते अर्थविशेषे सन् अन्यत्र दानयति शानयति डुपचष्
पाके पचति पचते पेचिथ पपक्थ पेचे पाक्षीष्ट षच समवाये सचति सचते भज सेवायां भेजतुः ४५

भेजिथवभक्थअभाक्षीत्अभक्त ११० रंजरागेनलोपःरजतिअराङ्क्षीत् अरंक्तःशपआक्रोशे आक्रोशो
विरुद्धानुध्यानंशशापशेपेअशाप्सीत् अशप्तत्विषदीप्तौत्वेषतितित्वेषतित्विषेत्वेष्टातित्वि
क्षीष्टअत्विक्षत् अत्विक्षतयजदेवपूजासंगतिकरणदानेषुयजतियजतेलिट्यभ्यासस्योभ
येषांवच्यादीनांग्रहादीनांचाभ्यासस्यसंप्रसारणंस्यात्लिटिइयाजवचिस्वपियजादीनांकितिवचिस्व
पोर्यजादीनांचसंप्रसारणंस्यात्कितिपुनःप्रसंगविज्ञानात् ह्रित्वेईजतुःईजुःइयजिथइयष्ठईजेयष्टा
यक्ष्यतियक्ष्यतेइज्यात्यक्षीष्टअयाक्षीत् अयाष्टडुवपबीजतन्तुसंतानेबीजसंतानंक्षेत्रेविकरणंगर्भा
धानंचअयंछेदनेपिकेशान्वपतिवपतेउवापऊपेवप्ताउप्यात्वप्सीष्टअवाप्सीत् अवप्तवहप्रा
पणेउवाहउवहिथसहिवहोरोदवर्णस्यउवोढवोढावक्ष्यतिअवाक्षीत् अवोढांअवाक्षुःअवो

ह्यवत्तातां अवत्तान् अवोढाः अवोढुं वस निवासे परस्मैपदे वसति उवास शासिवसिघसीनां च इण्कुभ्यां
परस्यैषां सस्य षः स्यात् ऊषतुः ऊषुः उवसिथ उवस्थ वस्ता सस्यार्द्धधातुके वत्स्यति उष्यात् अवात्सीत्
अवात्तां वेञ् तंतुसंताने वयति वयते वेञो वयिः वा स्यात् लिटि इकार उच्चारणार्थः उवाय ग्रहिज्या
वयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् का
रस्य प्राप्ते लिटि वयो यः वयो यस्य संप्रसारणं न स्यात् लिटि ऊयतुः ऊयुः वश्चास्यान्यतरस्यां किति वयो य
स्य वो वा स्यात् किति लिटि ऊवतुः ऊवुः उवयिथ वयस्तास्ताव भावात् थलि नित्यमिट् स्यात् निवज्ञा वेञि वा
तङ् ऊये ऊवे वपादेशाभावे वेञः संप्रसारणं न स्यात् लिटि ववौ ववतुः ववुः वविथ ववाथ ववे वाता ऊयात्
वासीष्ट अवासीत् व्येञ संवरणो व्ययति व्ययते न व्येञो लिटि व्येञः आत्वं न स्यात् लिटि वृद्धिः परमपि ह ४९

न्नादिः॥ शेषं बाधित्वा परस्य संप्रसारणं उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चान्
तर्भावस्य सिद्धेः किं तेन विव्याय विव्यतुः विव्युः इड्त्यत्यन्तौ नित्यानिट् विव्ययिथ विव्याथ विव्ययिव विव्यवि
व्याते विव्यिरे व्याता वीयात् व्यासीष्ट अव्यासीत् अव्यास्त वेञ् सार्द्धां पांशाष्टे च अव्यस्त स्व
अव्यस्तम विव्यते वेञः संप्रसारणं ननो हितं ऊहाव ऊहव तुः ऊहुतुः ऊहविथ ऊहोथ ऊहहविव
५१॰ ऊक्ष्वे ह्वाता ह्वयात् ह्वासीष्ट लिपिसिचि ह्वश्च अह्वत् अह्वास्त आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् आतो
लोपः अह्वत अह्वत अह्वास्त अथ यद्धो परस्मैपदिनौ वद व्यक्तायां वाचि अब्रवदति उवाद ऊदतुः ऊ
दुः उवदिथ उद्यात् वदव्रजेति वृद्धिः अवादीत् टुओश्वि गतिवृद्ध्योः श्वयति विभाषा श्वेः श्वयतेः सं
प्रसारणं वा स्यात् लिटि यङि च शुशाव शुशुवतुः श्वयते लिङि अभ्यासस्य लक्षणप्रतिषेधः तेन लिङ

सि॰कौ॰
उ॰
४७
251

भ्यामलदत्ताणस्येतिसंप्रसारणंनशिश्वाययिशिश्वियतेः श्वयिताश्वयेत् श्वयात् नृलंभीत्प्रहा
श्वयेतेरः श्वयतेर्विकारस्याकारस्याकारः स्यादङिस्परस्रूपे अश्वत् अश्वतां अश्वन् विभाषा यङ्श्वेमाणि
तिचङ्ङ्यङः अशिश्वियत स्तेनेतिहृद्विते अश्वयीत वृत् यजादयो वृत्ताः आदिस्वा कृतिगणः
तेनत्रुलंपीनीमादिसेयहः इतिभ्वादयः ऋतेरीयङ् ऋतीति सौत्रोधातुः तस्मादीयङ् स्यात्स्वा
र्थेजगुप्सायामपयात्वगितिवहवः कृपापांचेत्येकेसनाद्यंतादितिधातुत्वे ऋतीयते ऋतीयांच
क्रे आपादयः आर्द्धधातुकेवेतीयङभावपक्षेशेधातुः कर्तरिपरस्मैपदं आनर्त आर्तिष्यति आर्तीत्
अदभक्षणे अदादिरपरस्मैपदिनौ अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक् स्यात् अत्ति अत्तः अदंति लिट्यन्यत
रस्याम् अदोघस्लृवास्यात्लिटि जघासगमहनेत्युपधालोपः तस्यचर्वित्वंप्रतिस्यानिवद्भा ४७

वनिषेयथाहस्यचर्त्वंशासिवसीतिषत्वेजततः जत्रः चसस्तासाभावात्स्येलितित्यमिह्जच्चेषिघ्यआदआदत्रः
दृतत्पूर्णीतिनित्यमिह् आदिश्यअत्तात्सत्सतिअतः द्रुकलभ्योद्देहि होर्कलंतेभ्यश्चहेर्थिः स्यात अ
द्विअत्ताव अदानिअदः सर्वेषां अदः परस्याष्टक्रसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन आदत
आन्नेआदत आदःआन्नेआदेयाहआग्नअचात ग्रचातांअग्रः अया स्तांअयाम्सः लङ्मनो
र्वेमर अदोचहल्लस्याल्लुङि सतिचल्टदित्वादङ् अचसत हनदिंसागमोः प्रणिद्हेतिअनुदात्तो
पदेशावनति तनोत्यादीनामनुनासिकलोपोझलिक्ङिति अनुनासिकेतिलुप्तषष्ठीकंवननीत
देषांविशेषणंअनुनासिकान्तानामेषांवनतेश्चलोपः स्याज्झलादौक्ङितियमिरमिनमिगमिह
निमन्यतयोनुदात्तोपदेशाः तनुयम् द्याु दिाउअटाउव्हाउचहाउमनुवनतनोत्यादयः हतः घ्र

सि.कौ.
३
५८
252

नित्यं वा ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हंतेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परत प्रहण्मि प्रहन्मि प्रहण्वः प्रहन्वः ॥ हो हंतेर्ञ्णित्
कुत्वं जघान जघान जघ्नुः अभ्यासाच्च ॥ अभ्यासात्परस्य हंतेर्हस्य कुत्वं स्यात् जघनिथ जघंथ हंता हन्
नौ प्रिती हृहनिष्यति हन्तु हतात् घ्नंतु हंतेर्जः ॥ हौ परे आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् जहि हता
त् हतं हत हनानि हनाव हनाम अहन् अघ्नन् अदन्तं आर्द्धधातुक इत्यधिकृत्य हनो वध लिङि ॥ चवधादेशो ऽदन्तः
आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारांतत्वादतो लोपः वध्यात् वध्यास्तां अ
र्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात् हन्तेरिति णत्वं प्रहण्यात् अवधीत् अथ चत्वारः स्वरितेतः द्विष अप्री क्लेशोपस्य स्याति
तौ द्वेष्टि द्विष्टे द्वेष्टा द्वेक्ष्यति द्वेष्टु द्विष्टात् द्विड्ढि द्वेषाणि द्वेषै द्वेषावहै द्वेषामहै अद्वेट् अद्विषुः वलादतो हलादे
लङो जुस् वा स्यात् अद्विषुः अद्विषन् अद्वेषम् द्विष्यात् द्विक्षीष्ट अद्विक्षत् दुह प्रपूरणे दोग्धि रिति न वृद्धिः
५८

दुग्धः योदितु ग्धे धुदेधु ग्धे दोग्धु दुग्धि दोहानि दुग्ध्वम् दोहै अधोक् अदोहम् अदुग्ध दुग्ध्वम् अधुक्षत
लुग्वा दुहे दिहे लिहु क्षु पद्देन थाम धेवदिग्धु लिढ्ढ दपिदि हि इउपच पे प्रणि दे मिपदिग्धे लिह आस्वादने लेढि
लीढः लिहन्ति लेक्षि लीढे लिहे लिढ्ढे लेढु लीढि लेहानि अलेट् अलिढां अलीढ अलिढाव हि अलि
हाम हिंदू सन्नापांवा चिंग्रयेद पुनेपि द्रकारो नुदात्तः पूजार्थः विचदाणः प्रणपन्नु मत्न नये
रूदिदि निव्या एया नात ङ्कार स्तु अनुदात्तेत्व प्रयुक्तं अत्मनेपदम् नित्यमिति ज्ञापनार्थं तेन स्का
यन्ति मौक्सं सेथी त्यादिसिध्यति च ऐ चदात्तेत्रार्ईयात के च दिड्ण्यान्त्वालिटि अत्रभाष्ये लक्षणादि
रयमादेशः असिद्धका पड्डे शसस्ययो वेति स्थिते निवात्पट इयं च क्षौ च क्षे च क्रुशौ च क्रुशे च यो
द्वितीयाद्रुति न न चत्वं स्यात् सिद्धत्वा व च च द्दोक प्राणता ख्याता ख्यास्यति ख्यास्यते क्ष्यास्यति क्रु

सि.कौ.
उ.
५९
253

शास्सतेश्रचष्टेचष्टीनःप्याःपानःप्यापानःकशोपात् अस्सतिकन्तिःप्यातिमोऽड् पश्यक्षेरड् अविताश्रेशी
शासीतःम्रकम्रोत्तवर्जनेत्वशास्त्रनेहः समचतिष्टेत्यादिस्रघ एचंताम्रान्दानेतः इंगतोकस्मनेवई
मैईरोचक्रेइंग्रोमईःसईईंध्वंपेविषईइस्लनौईहेईशाःसैईइजनोर्थ्वेचईप्रीड्जनोसेध्वेशाष्टयोःसा
र्वधातुकपोगेह्रस्मात्योगविभागोवैचित्र्यार्थःईडिषेईडिध्वेपकदेशाविकृतस्यानन्यत्वादीडिष
ईडिध्वेविकृतिग्रहणेनप्रकृतेरग्रहणात् पेडुहं ईशापे स्वर्येई ईहेई शिषेई शिध्वे आसउपवेशने
आस्ते आसांचक्रे आस्व आध्वे आसिहआङः शासइच्छापां आशास्ते आशास्ते आशास्ते आङःपूर्वत्वंप्रा
पिकं तेन नमो वाकं प्रशास्महे इति सिद्धं वस आच्छादने वस्ते वस्से वध्वे ववसे वसिता कसिगति
शासनयोः कंस्ते कंसाते कंसते नमो वाकं प्रशास्महे इति सिद्धं वस आच्छादने वस्ते (वा) अयमनि ५९

द्विदित्येकेक स्लेनालव्यांतोण्यनिदित्वकाष्टेकम्णानेकद्देकडुह्हेणेणि चुवंनेनिंस्तेदंस्यांतोपमम् आभरणेका
रस्तनालव्यांतइतिवभ्रामणीन्निमुद्दोनिदुक्केनिंदुद्देनिंजिनाशिजिन्ग्रव्यक्केभ्राष्टेशिडःक्केपिजिवर्णासंप
चेनइत्येकेउभयपत्रेतन्येग्रवयवेइत्यपरेग्रम्भक्केभ्राष्टेइतीतरेपिडुःक्केष्टजीवर्जनेदंस्योष्ठादिःईलितत्वक्रे
क्रजातेदृदेरद्विदित्यन्येषृडुःक्केष्टचासंपर्चनेष्टक्केषूडःप्राणिगर्भविमोचनेसम्नेतस्तुविषेसेतास्वि
ताम्सम्वोरिनिरुणानिषेधःसंवेडसोषीष्टसविषीष्टग्रसोष्टग्रसविष्टपुगीडुःस्वन्नेग्रीडःसार्वधाके
गुणःक्रिःतिचेत्यस्यापवादःश्रोतेश्रापातेश्रीडोहहरीडः परस्मकादेश्यास्यानोरुडागमःस्यात्प्रारनेशेषेश्रे
थ्येश्रापेपोवहेशिप्रेपेप्राप्पिताग्रशायिष्टग्रयकोत्यन्ताःपरस्मैपदिनःउर्णेज्ञरुरुभयपदीयुमिश्र
णेःमिश्रणेचउतोवृद्धि र्लुकिहलिलुग्विषयेउकारस्यवृद्धिःस्यात्पितिहलादौसार्वधातुकेन

सि कौ॰
उ॰
५॰

त्वभ्यस्तस्यैवेति युतः युवंति युयाव पविता युस्मात् इह उतो वृद्धिर्लुकि भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् वि
शेषविहितेन ङित्वेन पित्त्वस्य बाधात् फयात् अपापीत् रुशा हेतु रुस्तु शाम्यमः सार्वधातुके पभ्यः परस्य सार्व
धातुकस्य हलादेः पितः ईड्वा स्यात् नाभ्यस्तस्येत्यस्य नेह तु प्रसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्थम् स्त्वी
ति रौति स्तवीतः स्तुतः हलादेः किं स्तुवंति तिङः किं शाम्यति सार्वधातुके किं आशिषि स्तूयात् स्तवीयात् अस्ता
वीत् अरविष्यत नु इति सौत्रो धातुः गति स्तुति हिंसासु अपंचत्वम् विकरणाः इति स्सदंति नवीति नौति
नवीतः नौतः नोष्यति एउस्त्रे नौ नौति निनविता टुक्षु प्राहे क्षौति क्षविता क्ष्णु तेजने क्ष्णौति क्ष्णविता
—अक्ष्णावीत् स्नौति सुस्नाव स्नविता स्नूयात् ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोनेर्विभाषा वृद्धिर्वा स्यात् हला
दौ पिति सार्वधातुके ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवंति ऊर्णुते ऊर्णोवानेरूर्णोतेराम्नेति वाच्य ५॰

म् नन्द्राः संयोगादयः अचः पराः संयोगादयः अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवंति ऊर्णुशब्दस्य द्वि
त्वे णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु नित्यं उभौ साभ्यासस्येति लिंगात् ऊर्णुनाव ऊर्णु
नुवतुः ऊर्णुनुवुः विभाषोर्णोः इडादिप्रत्ययो ङिद्वा स्यात् ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुविता ऊ
र्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवै गुणोपृक्ते ऊर्णोतेर्गुणः स्यात् अपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके वृद्ध्य
पवादः और्णोत् और्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयाः इह वृद्धिर्न ङिच्च पिन्नेति भाष्यात् ऊर्णूयात् ऊर्णु
विषीष्ट और्णुवत् और्णुविष्टां ऊर्णोतेर्विभाषा इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् पक्षे गुणः
और्णावीत् और्णाविष्टां और्णाविषुः और्णवीत् और्णविष्टां द्यु अभिगमने द्यौति द्योता षु प्रसवैश्व
र्ययोः प्रसवोऽभ्यनुज्ञानं सौति सोता असौषीत् टुक्षु शब्दे क्षौति ष्टुञ् स्तुतौ स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तवीतः

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके

सि॰कौ॰
उ॰
५।
255

स्तेनेस्तवीतिस्तवीतेस्तुस्तयुजंभ्यः इती ट् अस्तावीत् प्राकसितादित्विषुत्वे अभ्यष्टौत् सिवादीनांवा पर्य

ष्टौत् पर्यस्तौत् व्यकाषीत् कृञ् व्यकार्षीत् पांवाचित्स्रुवः पंचानामादित्व आदेशो स्रुवः स्रुवोल दः परस्मैपदानामादितः

पंचानामादयः पंचवा स्तुवन्त्वस्य आदेशाः अकारउच्चारणार्थः आहस्त्वाहत्वं आहः आहस्थः फ

लि परे षत्वं आत्थ आहथुः ब्रुवः ईट् ब्रुवः परः स्फहलादेः पित्र्ई ट् स्यात् आत्थेत्यत्रस्थानिवद्भावा

त्र प्राप्नोयं कृलीतिघत्वविधानात्त्भवतिब्रवीतिकृतः ब्रुवं तिद्मन्ते आर्हं थात्तकाविकारोयं ब्रुवो

वचिः उवाचऊचतुः ऊचुः उचविथउवक्थ उवेवक्ता वक्ष्यति अवचिपित्वेति आयितादीपत्त्ववाणिव्रवै

च्चपात् उच्यात् अस्पातिवक्तीस्तडू वचउमअङिपरे अवोचत् अवोचत अथणास्यंताः परस्मैपदिनः इङ्

ताढात्मनेपदी इणागतौ एतिइतः इयाय ऋाद्रे नादौ प्रत्यये परे इयङो पवादयंतिइयायदीर्घः इणः कि ५।

तिङ्गणोभ्यासस्य दीर्घः स्यात् क्विति लिङि पतेर्लिङि उपसर्गात्परस्य णोऽणो ह्रस्वः स्यात् आईयात् के क्विति लि
ङि निरियात् ईयत् ईयुः इयपिथ इयेथ इयेय इतांग्रभीपतेन पणोरिसिद्धत्वात् आपन्नयात् ईयात् उभयत आ
अपणोनोनादिवत् अभीयात् अणः किमस्समेयात् समीयादिति प्रयोगास्तु भैभ्वादिकस्य इणो गाल्
ङि गाति स्थेति सिचोलुक् अगात् अगातां अगुः इङः अध्यपनेनित्यमधिपूर्वः अधीते अधीयाते अ
धीयाते अधियते गाङ् लिटि इङो गाङ् स्यात् लिटि लावस्थायां विवक्षितेत्वात् अधिजगे अधिजगा
ते अधिजगिरे अध्येताध्य ध्ये ष्यते अध्यैयैङ णायादेशयोः कृतयो रुपसर्गस्य पणरपूर्वं यात् उपस
र्गेणेनि दर्शनेनान्तरंगत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णोरध्ययनेवृत्तमिति निर्देशान्न भवति
अध्यैनपरत्वाद्विपङ् ततआट् वृद्धिः अध्यैपातां अध्यैयत अध्यैयि अध्यैव हि अध्यैमहि अधीयी

सि॰कौ॰
उ॰
५२
256

तेअधीयातांअधीध्वंअधीयीयअध्येषीष्टविभाषालुङ्लृङोःइङोगाङ्वास्यात् गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्
गाङादेशात्कुटादिभ्यश्चपरोञ्णित्प्रत्ययोङित्स्यात्घुमास्थागापाजहातिसांहलिएषामातईत्
स्याद्धलादौक्ङित्यार्द्धधातुकेअध्येष्टअध्येषातांअध्यगीष्यत्अध्यैष्यत्इकस्मरणेअयमप्यधिपूर्वः
अधीगर्थदयेशामितिलिंगात् अन्यथाह्यधीगर्थेत्येवब्रूयात्इण्वदिकइतिवक्तव्यम् अधियंति
अध्यगात्केचित्तुआर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुःतन्मतेयणन्तथाचभट्टिःसमी
तयोराह्यवयोरधीयन्नितिवीगतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषुप्रजनोगर्भग्रहणंअसनं
क्षेपणंवेतिवीतःवियंतिवेषिवेमिवीहिअवीत्अवीतांअवियन्अडागमेसत्यनेकाचत्वा
द्यणितिकेचित्तुअव्यन्अचइंकारोपियात्वज्ञरंप्रश्लिष्यतेप्रतिईतःइयेतिईयात्पेषीतया ५२

प्रापणेप्रापणमिहगतिःप्रणीयातीयातःयोतिलङःशाकटायनस्यैवश्रादेनात्परस्यलङोह्रेडैस्यासा
तश्रयुःअपानयायातयायानीयापास्तीवागतिर्गंथनयोःगंथनेसूचनेंभादीन्नोभानिलासोचेस्ता
तिष्यापाकेंष्यानिंद्राकल्पायोंगनोचद्रातिष्याभदाणेंपास्दाणेंपापास्तीअयासीत्‌दादानेंलाश्रादाने
दावपिदानद्रतिचेद्रःदाह्नवनेप्रणिदातिप्रनिदाति अदासीत्‌ख्याप्रकथने अयंसार्वधात
कमात्रविषयःसंस्यानतंनमःख्याचेइतिवार्त्तिकेतद्वाशंचेहलिंगेसंस्यानोज्ञिद्धाम्‌लीपः
सनेनिरवपूर्णाज्यादेशास्यस्तुशाप्दिलेप्रयोजनमित्यर्थःसंपूर्वस्यख्यातिप्रयोगोनेतिन्यासकारः
प्राप्स्रणोमामानेअकर्मकःननोममस्त्रनकेटभद्विषः उपसर्गवसेनार्थान्तरेसकर्मकःउद
रेपरिमानिम्‌छिनानेगंदेत्पत्रनास्ययहणंप्रणिमातिप्रनिमातिवचपरिमाषतोवक्तिव

सि॰ कौ॰
उ॰
५३
257

क्तः अपमन्निपरो न प्रयुज्यते बहुवचनपरत्वं त्वेकिपरत्वं परे वा यिवच्यात उच्यात अवोचत विद ज्ञाने वि
दो लटो वा वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद विद्व वि
म पक्षे वेत्ति वित्तः विदंति विवेद विविदतुः उषविदेत्याम् पक्षे विदेरकारान्तनिपातनान्न लघूपध
गुणः विदांचकार वेदिता विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यां वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लो
टं तनकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते पुरुषवचने न विवक्षिते इति शाकटायनः तनादिकृञ्भ्य उः तनादे
कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात् शपोपवादः तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिंगं तेन न वि
श्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धं विदांकरोतु अत उत्सार्वधातुके उप्रत्ययान्तकृञो अकारस्य उत्स्यात्सार्वधा
तुके क्ङिति उदिति निमित्तपरत्वसामर्थ्यान्नात्र गुणः विदांकुरुतात् विदांकुरुताम् उतश्चेति हेर्लुगत्राभीयते ५३

नलुकौ सिद्धत्वादुत्वं विदांकुरु विदांकुरु विदांकरवाणि अवेत् अविज्ञो सिज भ्यस्तेति फेर्जुसम अविदुः दस्यो यातोर्दसपरो
तस्याक्षिपि परे रुः स्याद्वा अवेः अवेत् असम् अविअक्षिसमासोवल्लोपः स्मसातेस्याकारस्य लोपः स्यात्सार्वयातके क्ङि
निल्लः संतितासस्योपारि निसलोपः असिस्थः स्यअसिसः स्मः आर्द्धयात्ककउसपिहासअस्तेर्भूः वभूव भवितास्थ
ल्लस्यात् तलोसेतद्धसोरेद्धावभ्यासलोपश्च योरस्तेश्च पत्वं स्याद्धो परे अभ्यासलोपश्च आभीपत्वेन पत्वं
स्यासिद्धत्वाद्धेर्हिः लसोरितिअतोलोपः पथितानङ् पद्दे पत्वेन परेणतानङ्गावायावत्सक्तिकृतावितिस्य
यात् ल्लात्तस्तेल अस्तानि असाव असाम अस्ति सिच इतीट् आसीत् लसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाआ
इत्वं आस्तां आसन् स्यादिस्यात् स्याः भूयात् अभूत् सिचो लेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणात् ईडागम उपसर्गप्रादु
र्भ्यांमस्तिर्यच्परः उपसर्गात्प्रादुस् चास्तेः परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् यकारे अचि च परे निष्यात् प्रादुःष्यात् निषंति

सि.कौ.
उ.
५५
258

प्राडुःषेतिपच्चरः किंअभिक्तः मृजूःशुद्धौ मृजेर्वृद्धिः मृजेरिकोवृद्धिः स्यात्धातुप्रत्ययेपरे क्ङित्यजादौवेष्यतेव
श्वेतिषः मार्ष्टि मृष्टः मृजंति मार्जंति ममार्ज ममार्जतुः ममृजतुः ममार्जिथ ममार्ष्ठ मार्जिता मार्ष्टा मृड्ढि
अमार्ट् अमार्जं अमार्जीत् अमार्क्षीत् रुदिर्अश्रुविमोचने रुदादिभ्यः सार्वधातुके रुदस्वप्श्वसन्
जक्षएभ्योवलादेः सार्वधातुकस्येट्स्यात् रोदिति रुदितः हौपरत्वादिदिधित्वेन रुदिहि रुदश्चपंचभ्यः
हलादेःपितःसार्वधातुकस्यापृक्तस्यईट्स्यात् अट्गार्ग्यगालवयोः अरोदीत् अरोदत् अरुदितां अरु
दन् अरोदीः अरोदः प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामंतरंगत्वाद्यात् अरुदन् अरोदीत् ञिष्वप्शये स्वा
पिति स्वपितः सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः षभ्यः स्वप्यादेःस
ष्षः स्यात् एवंधातूपसर्गेणगुण्येनेक्रिति लिटिपरत्वात्संप्रसारणे षत्वेचकृते द्वित्वे एवंश्रासिद्धीपम ५५

द्विर्वचनेसुषुषुपतुःसुषुषुपुः अकितीतिद्वितेऽभ्यासंप्रसारणं घतस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वंहलादिशेषः नित्यत्वा
च्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः सुष्वापसुषुप्नाम् अस्वपीत् अस्वपत् स्वप्यात् सुप्यात् अस्वाप्सीत् श्वस प्रा
णने श्वसिति श्वसिता अश्वसीत् अश्वसत् श्वस्यात् श्वस्यात् लेह्येनद्रणोऽतिनवृद्धिः अश्वसीत् अन च प्र
निति अनात् अनिता आनीत् आनत् अनिति: उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् प्राणि
ति जक्ष भक्षहसनयोः जक्षिति जक्षितः अदभ्यस्तात् झस्यात्स्यादंतापवादः जक्षति जक्ष्यस्तेति जक्ष
अजक्षुः अयमेतस्यादिरितु ज्वलदक्षोवभ्रामहृदादयः पेचगताः जागृ निद्राक्षये जागर्ति जागृतः जाग्र
ति उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् जागरांचकार जजागार जाग्रो विचिण्णल्ङित्सु जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽ
न्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च जजागरतुः अजागः अजागरतां अभ्यस्तत्वाज्जुस् जुसि च

सि॰कौ॰
उ॰
५५
259

षजागरौजुसीभिंनंतोगसगुणःस्यात्अजागरुःस्यात्अजागरुःअजागरैःकिंजागृयुःआशिषितुजागर्यात्जा
गर्यास्तांजागर्यासुःलुङिअजागरीत्जागृहुस इत्यत्रयणःप्राप्तःनेचसार्वधातुकगुणोवाधतेतेनसिचि
वृद्धिःतांजागर्त्तिगुणःतत्रकृतेहलंतलक्षणावृद्धिःप्राप्तानेडीतिनिषिद्धाततोऽतोहलादेरितिवाप्य
नातोलांतस्येतिप्राप्तायांनेतिनिषिध्यतेतदाहःगुणोवृद्धिर्गुणोवृद्धिःप्रतिषेधोविकल्पःपुनर्वृद्धिर्नि
षेधोऽतोयणःपूर्वाःप्राप्तयोनवेतिंदरिद्रातेर्गतोदरिद्रातिदरिद्रःस्पदरिद्रातेरिकारःस्याद्धलादौ
क्ङितिसार्वधातुकेदरिद्रितःआभस्तयोरातःअनयोरातोलोपःस्यात्क्ङितिसार्वधातुकेदरिद्र
तिश्नेनेकाचत्वादामदरिद्रांचकारध्यानप्रोणलत्रुत्यत्रओंउसेवसिद्धेओकारविधानंदरिद्रातेरा
र्द्धधातुकेविवक्षितेआलोपोवाच्यःलुङिवासनित्खलिल्युटिचनदरिद्रिताअदरिद्रानअदरिद्रितां ५५

अदरिद्रियात् अदरिद्रान् अदरिद्रीन् इत्यस्य कौ अदरिद्रासीत् चकासृ दीप्तौ ३ सम्यनच्चकास्ति चकास्तः चका
र्यिचेति सलोपे सिचं वेत्येके चकाद्धि चकाधीत्येव भाष्ये तिप्यनस्तेः पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि अनस्तेः
अचकात् अचकाद् अचकास्तुः सिपि धातोरुर्वा पदान्तस्य धातोः सस्य रुर्वा स्यात् पक्षे दः अचकाः अच
कास्तुः सिपि धातोरुर्वा पदान्तस्य धातोः सस्य रुर्वा स्यात् पक्षे दः अचकाः अचकात् शासु अनुशिष्टौ शास
इदङ्हलोः शास उपधाया इत्स्यात् अङि हलादौ क्ङिति च शासिवसिघसीनां च षः शिष्टः शासति शशासतुः
शास्तु शिष्टात् शिष्टां शासतु शाहौ शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः शाधि अ
शात् अशिष्टां अशासुः अशाः अशात् शिष्यात् सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च अशिषत् अशासिष्यत् दीधीङ् दी
प्तिदेवनयोः एतद्धादयः पञ्च धातवः छान्दसाः दीधीते परत्वेन का च इति यणादी ध्याने पीवर्णयोर्दीधी

सि॰कौ॰
उ॰
५९
260

वेव्योः एतयोरंतस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे इति लोपं बाधित्वाद्धेरेत्वं दीध्ये दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः दी
ध्यांचक्रे दीधिता दीधीष्यते वेवीङ् वेतनातुल्ये वीगतीत्यनेन तुल्यार्थे वर्त्तते इत्यर्थः अथ त्रयः परस्मैपदि
नः षस सस्ति स्वप्ने सस्ति सस्तः ससंति ससास ससेसतुः सस्तु ससिथ पूर्ववत् असिद्धत्वात् अतो हेरिति न लुक्
अससत् अससतां अससुः अससत् ससात् अससासीत् अससीत् संस्ति संस्तः संसंति बहूनां समवाये द्वयोः सं
योगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति सलोपाभावात् संस्ति संस्तः उशेके वश कांतौ वष्टि उष्टः उशंति व
क्षि उष्ठः उवाशातुः ऊशुः वशिता वष्टु उष्टात् उष्टां उड्ढि अवट् औष्टां औशन् अवशं औश्व औश्मा लो
चर्करीतं च यङ्लुगंतम् अदादौ बोध्यं ह्नुङ् अपनयने ह्नुते जुह्नुवे ह्नोता अह्नोष्ट ७४ इत्यदादयः
हु दानादनयोः आदाने चेत्येके प्रीणनेपीति भाष्यं दानं चेह प्रक्षेपः स च वैधे आधारे हविषप्रक्षे ५९

विधिसंबंधिनि आधारे हविषः प्रक्षेपः

तिस्त्वभावाल्लभ्यते इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः शपः श्लुः स्यात् श्लौ धातोर्द्वे स्तः अदभ्यस्तादि

हुश्नुवोः सार्वधातुके यो: त्यत जुहुतः हुश्नुवोरिति यण् जुह्वति भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं च जुहवांचकार

जुहाव होता होष्यति जुहोतु जुहुतात् जुहुधि हुझल्भ्यो हेर्धिः अपित्त्वात् परत्वाद्गुणः जुहवानि परत्वाज्जुसि चेति गुणः अ

जुहवुः जुहुयात् हूयात् अहौषीत् ञिभी भये बिभेति भियोऽन्यतरस्याम् इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधा

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यण् तुके बिभीतः बिभितः बिभ्यति बिभयांचकार बिभाय भेता ह्री लज्जायां जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति जि संयोगपूर्वत्वान्न यण्

ह्रयांचकार जिह्राय पृ पालनपूरणयोः अर्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ उदोष्ठ्य

पूर्वस्य अंगावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्यांगस्य उत्स्यात् गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते पिपर्ति उत्वं रपरत्वे

हलि चेति दीर्घः पिपूर्तः पिपुरति पपार कित्ति लिटि ऋच्छत्यॄतामिति गुणे प्राप्ते शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा पप्रा।

सि॰कौ॰
उ॰
५८
261

कितिलिटिह्रस्वोवास्यात्पदेऽजणः पप्रतुः पप्रतुः पप्रुः पपरतुः पपरुः परितापरीता अपिपः अपिपृतां अपि
परुः पिपूर्यात् पूर्यात् अपारीत् अपारिष्टां ह्रस्वो नेत्यमिति केचित् पिपर्त्ति पिपृतः पिप्रति पिपृयात् आशिषि
प्रियात् अपार्षीत् पाणिनीयमते तु तेरोदसी पिपृतमित्यादौ छांदसत्वं शरणां दुभृञ् धारणपोषणयोः भृ
ञामित् भृङ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ विभर्त्ति विभृतः विभ्रति विभृथ्येश्लुव
त्त्वाद्द्वित्वेत्त्वे विभरामास वभार वभर्थ वभृव विभृहि विभराणि अविभः अविभः अविभृतां अविभ
रुः विभृयात् भ्रियात् भर्षीष्ट अभार्षीत् अभृत माङ् माने शब्दे च ईहल्यघोः श्नाभ्यस्तयोरातः ई स्यात्सा
र्वधातुके क्ङिति हलि न तु घोः मिमीते श्नाभ्यस्तयोरातो लोपः मिमाते मिमते ममे मास्त ओहाङ्
गतौ जिहीते जिहाते जिहते जहे हाता हास्यते ओहाक् त्यागे भसंसेपदी जहाति जहीतः ई हल्यघोः (?) इत्स्यात् हलादौ क्ङिति ५८

सार्वधातुके परे ईत्वं जहितः जहीतः जहति जहौ जहातु जहितात् जहीतात् आ च हौ जहातेर्हौ परे आत्स्याद्वा
दिदीतौ जहाहि जहिहि जहीहि अजहात् अजहुः लोपो पि जहातेर्वा लोपः स्याद्यात् परे लिङि देयात् अहासी
त् हुदाञ् दाने प्रणिददाति दत्तः ददति दत्ते ददाते ददते दाघुमास्थेत्यादिना भ्यासलोपौ देहि अददात् अदत्त
अददुः दद्यात् देयात् अदात् अदुः हुधाञ् धारणपोषणयोः दाने इत्येके प्रणिदधाति दधस्तथोश्च हि
रुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यान्निवर्तत इति वा
मनमाधवीयवृत्तस्तत्पूर्वत्रासिद्धेन स्यान्निवर्तत् धत्तः दधति धत्थ धद्ध्वः धत्ते धत्से धध्वे धेहि अधात्
अधित अधिथ्य त्रयः स्वरितेतः णिजिर् शौचपोषणयोः णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ णिजिर् विजिर् विषाम् अभ्यास
स्य गुणः स्यात् श्लौ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनिक्ते नेनेजानि नेनिक्ते नेनिग्धि नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधा

सि॰ कौ॰
उ॰
५८
262

तके लघूपधस्यगुणोनस्यात् नेनिजानि अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः नेनिज्यात् निज्यात् अनिजत् अनेनी
त् अनिक्त विजिर् पृथग्भावे वेवेक्ति वेविक्ते विवेज विवेजिथ अत्र विजिइड् ङिदिति ङित्वेन गुणो विजीइत्यस्यैव तत्र
ग्रहणान्गुणो विजी तृयादावपि विष्लृ व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टे लृदित्वादङ् अविषत् तङि क्सः अजादौ
क्सस्याचीति अल्लोपः अविक्षातां अथ आगणान्ता परस्मैपदिनः छंदसाश्च घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्मि
ग्निं हविषा घृतेन भज्जामित्र वज्रलेबंदसीतिद्वर्ते हृ प्रसह्यकरणे अयं स्तवो अभिजिहर्ति होमा
नक्ररस्तगतो वज्रल्लेबंदसीमेवमिद्दे अर्त्तिपिपर्त्योश्चेति त्वविधानात् इये भाषायामपि अभ्यासस्या
सवर्णे इतीयङ् इयर्त्ति इयृतः इयुरति आर आरतुः आरुः उरुः अर्तीति नित्यमिट् आरिथ अर्त्ता अरिष्यति इ
यराणि पेयः पेप्टतो पेयरुः इयृयात् अर्यात् आरत् समसत्रिभसभर्तसे नदीश्यो: विभक्तिचक्षिभमोर्हलिचेत्
५८

पयाल्लोपः कलोकलीति सलोपः ववव्यवम्प्सति किज्ञाने चिकेति अजरत्नरणोत्तेर्तित्तित्‌ रति थियशाह्वे दिवि
ष्टः यनयास्मेदयं निदंधतः दधनति जनजनने जजंजेति सनुजनत्वनोसजलोः पघामाकारोनादेशः स्यात्
कल्लादोसनिकलादोङ्किति चजजातः जजति जजे सिजायजजानजजम्पात् जजायात् गास्त्वेनोदेव
न्जिगातिस्पम्नयुः जिगीतः जिगाति इति जुहोत्यादयः दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमो
दमदस्वप्नकान्तिगतिषु कथंतः परस्मैपदिनः दिवादिभ्यः श्यन् प्रागपोपवादः हलिचेति दीर्घः दीव्य
ति दिदेव देविता देविष्यति दीव्यतु अदीव्यत् दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् षिवु
तंतुसंताने परिषीव्यति परिषिषेव न्यषेवीत् न्यसेवीत् ष्ठिवु गतिशोषणयोः ष्ठिवु नि
रसने केचिदिहेमं न पठंति स्त्रुखस्त्रदने त्रासादने पिके अदर्शनत्वपरे स्तुस्यति सस्तोस स्तस्ति स

सि॰कौ॰
उ॰
५९
263

ने लसयति लस्तास क्रसु ह्वरणदीप्त्योः ह्वरणं कौटिल्यं च क्रास व्युष दाहे व्युषो प्लुष च नृती गात्रविक्षेपे
नृत्यति नर्त्ते से ऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात्
नर्तिष्यति नर्त्स्यति नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् त्रसी उद्वेगे वा भ्राशेति श्यन्वा त्रस्यति त्रसति वा जॄभ
मुत्रसामिति वा एत्वाभ्यासलोपौ त्रेसतुः तत्रसतुः कुथ पूतीभावे पूतीभावो दौर्गन्ध्यं पुथ हिं
सायां गुध परिवेष्टने क्षिप प्रेरणे क्षिप्यति क्षेप्ता पुष्प विकसने पुष्प्यति तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभा
वे तिम्यति स्तिम्यति स्तीम्यति व्रीड चोदने लज्जायां च व्रीड्यति इष गतौ इष्यति षह षुह चक्यर्थे ति सु
ह्यति जॄष् झॄष् वयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः जरिता जरीता अजीर्यात् ज्रॄस्तम्भित्यङ् ऋदृशो
ऽङि गुणः अजरत् अजारीत् अ अजारिष्टां झीर्यति जझरतुः अझारीत् षूङ् प्राणिप्रसवे सूयते स ५९

ष्वेस्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः किनीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् सस्मिषिव विवेदिषो
तोतविता ह्रुङ् अपनयने ह्रूयते दीङ् क्षये दीयते दीङो युडचि क्ङिति दीङः परस्माज्झादेः क्ङितिनिष्ठायामीद्यातन्
कस्य युट् स्यात् वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धो दिदीये मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च एचामात्वं स्यात् ल्य
पि च एचामात्वे स्यात् ल्यपि च कारादशिति जनिमित्ते दाता दास्यते अदास्त अदास्याः संनिपातपरि
भाषया स्याद्धोरित्वं तीनेन भवति अदास्याः डीङ् विहायसा गतौ डीयते धीङ् आधारे धीयते ये नामी
ङ् हिंसायां हिंसात्र प्राणवियोगः मीयते रीङ् श्रवणे रीयते लीयते लीयतेः लीयते रिनियकानिर्दिष्टो न च प्रुष
नाली लीङो रात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च लेता लाता लास्यते लास्यते एज्विषये किं लीयते लिल्ये व्री
ङ् वृणोत्यर्थे व्रीयते विव्रिये स्वादयः ओदितः तत्फलं तु निष्ठानत्वे पीङ् पाने पीयते माङ् माने मा

सि.को.
उ.
९.
264

यतेममेईङ्‌ गतौईयते अपांचक्रे प्रीङ्‌ प्रीतौसकर्मकः प्रीयते पिप्रियेअथ परस्मैपदिनश्चत्वारः शोतनूक
करणे ओतःश्यनिलोपः स्यात्श्यति श्यन्तः श्यन्तिशशौ शाशातः शाताविभाषाघ्राधेट्‌शाच्छासः इतिसिचोवालु
कूलुगभावेयमरमेतिईङ्सकौ अशात् अशाताम्‌ अशुः अशासीत्‌अशासिष्टां छोछेदने छ्यतिषोऽन्तक
र्मणिस्यति ससौ अभिष्यति अभ्यष्यत् अभिससौ दो अवखंडने द्यति ददौ प्रणिदाता देयात्‌अदात्‌अथा
त्मनेपदिनः पंचदश जनीप्रादुर्भावे ज्ञाजनोर्जा अनयोर्जादेशः स्यात्क्ङिति जायते जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे ज
निता जनिष्यते दीपजनेतिवाचिण्‌ जनिवध्योश्च अनयोरुपधायावृद्धिर्नस्यात् चिणिञ्णिति कितिच
अजनि अजनिष्ट दीपी दीप्तौ दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट पूरी आप्यायने पूर्यते अपूरि अपूरिष्ट
तूरी गतित्वरणहिंसनयोः तूर्यते तुतूरे धूरी गूरी हिंसागत्योः धूर्यते दुधूरे गूर्यते जगूरे घूरी हिं ९.

सावयोर्हान्योः स्मरी हिंसालम्भनयोः च्छीदाहे श्रद्दरिष्टनयपेक्ष्वार्यवा अपं यान्ते वैश्वर्यं वा तङ् ष्पनौ लभते
अन्यदात्मप्राद्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः केचित्तु वाग्रहणं छन्ने धातोरायेवयत्व मिच्छन्ति तप्यते तेपेतप्ता
तप्स्ते पने ति अभ्यासेन पाठो नवे श्रुनयामानियुतः परस्मैपदीत्यर्थः केचित्तु वाग्रहणं छन्ने धातेभ्यायव
यवमिच्छन्ति तप्यते तामानः वृत्तवरणो हूयते पदांनवेवा हूयते तनोवाहूयमाना साभामशालोन्य वि
हूयेनेतिभट्टिः क्लिशउपतापे क्लिश्यते क्लेशिता कास्दीप्तौ काश्यते वाश्यते वाष्टवावाप्तौ अथयं च स्वरि
तेतः स्वपतितिद्वायोः स्वप्यति स्वप्यते मम र्षमष्टेषर्द्धिचिरस्तीभावेफतीभावः क्लेदः स्नुच्यति स्नुच्य
ते स्नु ष्ठीवनिरसने च श्रुष्टव तत्र अप्राणि विष्टणाद्वेयनेन ह्यतिनह्यते नना हन्न नहने द्विपने हेनद्धा नत्स
ति ऋनात्मीनरंजरागे रज्यति रज्यते शापआक्रोशे शाप्यति शाप्यते अथैकादशानुदात्तेत पदगतौ

सि॰कौ॰
ऊ॰
८१
265

पद्यते पेदे पत्ता पद्येत पत्सीष्ट चिण्ते पदः पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे अपादि अपत्सातां अपत्सत खिद
दैन्ये खिद्यते चिखिदे खेत्ता अखित्त विद सत्तायां विद्यते वेत्ता बुध अवगमने बुध्यते बुबुधे बोद्धा भोत्स्यते भुत्सी
ष्ट अबोधि अबुद्ध अभुत्सातां युध संप्रहारे युध्यते युयुधे योद्धा अयुद्ध कथं युध्यतीति युध्यमिच्छतीति क्य
च् अन्तर्णीतण्यर्थतामात्मनेपदमनित्यमिति वा अनो रुध कामे अनुरुध्यते अण प्राणने अण्यते आ
णे अणिता अनेनिदंत्तेतो यमित्येके मन ज्ञाने मन्यते मेने मन्ता युज समाधौ समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः
अकर्मकः युज्यते योक्ता सृज विसर्गे अकर्मकः संसृज्यते सर्वसिद्धैर्वरहणोष्व भिन्नैः सस्रजे स्रष्टा स्र
ष्टा स्रक्ष्यते लिङ्सिचावितिकित्त्वान्नगुणो नाप्यम् सृक्षीष्ट असृष्ट असृक्षातां लिश अल्पीभावे लि
श्यते लेष्टा लेक्ष्यते लिक्षीष्ट अलिष्ट अलिक्षातां अथ राधादयो गणान्ताः परस्मैपदिनः राधोऽकर्मकाद्वृद्धा

वेव एवकारो भिन्नक्रमः। यो कर्मकादेवग्रपन्न उदाहरणमाह स्तृह्याविति पन्मज्ञमरा। ख्यति द्रुह्यतीत्य

र्थः। विरा। ख्येनं तमेतकः। द्रुह्येत। राख्यमोदनः। क्षिण्यतीत्यर्थः। क्रुसा। परा। ख्यमि। दैवयर्पा लोचयतीत्यर्थः। दे

वस्य थातर्वोन्त भी। वाज्जीवत्पादिवदकर्मकात्। वरा। थवरा। धनः। रा। धिग्धरा। यो हिंसायामिसेना। भ्य

सत्लोपा विहन हिंसार्थस्य सकर्मतया दैवादिकत्वायोगात्। वराद्धारात्स्यति अयंस्तादिश्रुरा। दिश्रुव्य

थताडने ग्रहिज्येति संप्रसारणे विध्यति विव्याय विविधतुः विव्यद्ध विव्यद्ध विव्यध्विथ व्यद्धा व्य

त्स्यति विध्येत् विध्यात् अव्यात्सीत् पुष पुष्टौ पुष्यति पुपोष पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति पुषादीत्यङ् अपु

षत् शुष शोषणे २ अशुषत् तुष प्रीतौ दुष वैकृत्ये श्लिष आलिंगने श्लिष्यति शिश्लेष श्लेष्टा

श्लेक्ष्यति श्लिषः। अस्मात्सस्यानिट क्सः। क्सः स्यात् पुषाद्यङोपवादो न तु चिणः पुरस्तादपवा

सि.कौ. दन्यायात् आलिंगने श्लिषः श्लेरालिंगन एवक्सो नान्यत्र योगविभागसामर्थ्याच्छलइगुपधादित्य
उ. स्याप्ययं नियमः अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः आलिंगने स्त्रिजेवनतक्सः एकवचने चिणाश्लेस्रेपिश्र
८२ श्लिक्षत् अश्लिक्षातां अश्लिक्षः अश्लिक्षे प्राक विभाषितउद्गमयपश्चीत्यर्थः प्राकतिप्राकयतेह्रिंद्रुंड्
266 भक्तः प्राप्राकप्रोकियशाप्राव चप्रोकेप्राक्नांप्राद्यतिप्राद्यनेअप्राकत् अप्राकत् अप्राक्षसेद्वौ घमिते
केतन्मतेनानिट्काविकाम्लल्ट्दित्सठितः प्राकिताप्राकि ष्यति ष्विदागात्र प्रतरां चर्मेस्तुतावि
मर्थः अयंजीद्दितिनासकारादपः नेतिहवदत्रादयः स्विद्यतिस्विस्वेदस्विद्वेदियसेताअस्विदत्
क्रुथक्राथेक्रोस्यनिद्रुयवभ्रत्तायोंद्वाद्वाकथेतस्यालमेषाद्भयनस्यतिस्पदादिनादित्वच्युति
मायवः वस्तनस्त्वस्यतिहृयोगिनीरुद्सातेपउयशौचेपउप्यतिपउशौयपोगद्वाषिद्युसेरायेयोऊरि

त्पाठः प्रामादिकः सिध्यति सेद्धा सेत्स्यति असिधत् रध हिंसासंराध्योः रध्यति रंधिजभोरचि इति नुम् ररंधयर
रंधतुः रधादिभ्यश्च वलाद्यार्द्धधातुकस्येड्वा स्यात् ररंधिथ ररंथ नेट्यलिटि रधेः लिड्वर्जे इडादौ रधेर्नुम् न
स्यात् रधिता रद्धा रधिष्यति रत्स्यति अरधत् नुम् अनिदितामिति न लोपः अरधत् णश अदर्शने नश्य
ति ननाश नेशतुः नेशिथ मस्जिनशोर्झलि नुम् स्यात् ननंष्ठ नेशिव नेश्व नेशिम नेश्म नशिता नं
ष्टा नशिष्यति नङ्क्ष्यति नश्येत् नश्यात् अनशत् प्रणश्यति नशेः षान्तस्य णत्वं न स्यात् प्रनष्टः
अन्ते नग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रनङ्क्ष्यति तृप प्रीणने प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं नाग्निस्तृप्यति काष्ठा
नां पितॄन् अतार्प्सीत् इत्युभयत्र दर्शनात् तर्पिता ततर्प त्रप्ता कृषमृषसृपदृपेति सिज्वा अतार्प्सीत् अत्रा
प्सीत् अतार्पीत् अतृपत् अतर्पीत् दृप हर्षमोहनयोः मोहने गर्वे दृप्यति सादिवत् यादितादिसो

वेटकाभ्यवमर्षमन्तदात्तेनाद्रुह जिघांसायामीषाद्रुहेतिवाच्यः घेत्तेढः दुद्रोग्ध दुद्रोढ दुद्रोहिथ द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्य
ति ढत्वघत्वयोस्सत्सं रूपं अद्रुहत् मुह वैचित्ये वैचित्त्यमविवेकः मुह्यति मुमोह मुमोहिथ मुमोग्थ मुमो
हिष्यति मोक्ष्यति अमुहत् ष्णुह उद्गिरणे स्नुह्यति सुस्नोग्ध सुस्नोढ सुस्नुहिव सुस्नुह्म स्नोहिता स्नो
हिता स्नोग्धा स्नोढा स्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति अस्नुहत् ष्णिह प्रीतौ स्निह्यति सिष्णेह वृत् रधादयः स्मा
प्ताऽऽवृत्यर्थः पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः शमु दमु उपशमे शमामष्टानां दीर्घः श्यनि शामादी
त्वात् दाम्यति अस्य हवे नाभिमतार्थः दीर्घः स्यात् प्रातिस्याम्यति शेमतुः शेमिथ शमिता अशमत् दमु उपशमे उपशा
मे इति ण्यन्तस्यैव सकर्मकोऽयं न तु शामिवदकर्मकः अदमत् श्रमु तपसि खेदे च श्राम्यति अश्रमत्
भ्रमु अनवस्थाने वा भ्राशेति श्यन्वा तत्र इह शमामष्टानामिति दीर्घः भ्राम्यति लुङि अभ्रमत् क्षमू

थंभ्यादिवत्तत्सहने तास्यति वदामिथच संथचवत्तमिवचदाएवचदामिमचदाएम्दामितादेताश्च येनषितभ्या
दिन्लषित् अषितःद्यमतेःद्यौतिद्यमषःद्यमतेःद्यमाक्लम्लानौ क्लाम्यति क्लामतिश्च यीवष्यम्पपिष्टिवल्क
स्विन्मेवदीर्घ्येसिद्धेश्यमाद्विषुपाठो ध्यिनेणर्थःश्रद्रःश्रज्ञामतन्मदीहर्षेमाद्यतिश्रमदश्रमात्दमामाद
येष्टोगताःश्रमदेपए श्रस्यतिश्रासत्रमिताश्रस्येतेस्य कु श्रङ्भिपरेश्रस्यतपुषादित्वाद्‌ङ्गितेश्च
श्रस्थतिवक्तीतिवचनेतङर्थेनङितत्उपसर्गादस्यत्यूह्योरितिवहूपतेपर्यास्यतयसप्रयत्ने यसोनुप
सर्गात्संयसश्च श्यन्वास्यात्यस्यतियसतिसंयस्यतिसंयसतिश्रनुपसर्गात्किंप्रयस्यतिजसुमोक्षणे न
सउपक्षयेयसुच तस्यतिश्रतसतदसतिश्रदस्यत्वस्वलंभेवस्यतिववासवसुस्तंभेनशासदेतितिषे
यःवसादिरयमितिमतेत्तवेमस्तःवेसुःभुषविभागे श्रयंदादेपिपठितःश्रर्थभेदेनत्वङर्थेपुनःपठतिश्च

सि॰ कौ॰
उ॰
६७
268

मुषत् श्रोष्ठ्यादिरिदित्वान्नोपधप्रुसितत्वे अपकारत्वसउत्पपरेत्तुषदादि अलुषत् एवंचपाठः सिजर्थीमिनिनरु
वचंक्षिस्रेरणे विसृतिअविसत्वरुसः स्मृत्ते ष्णेग्रक्रस्नत्रसउन्सर्गमुस्वेडनेमसीपरिमाणे परि
णामोविकारः समीमेके लुठविलोडने उच समवाये उच्यति उवोच ऊचतुः माभवानुचत् भ्रशुभ्रंशुअधःपत
नेवभ्रंशभ्रंशःभ्रशात् अनिदितामितिनलोपः भ्रश्यति अभ्रशत् वृशवरणे वृश्यति कृशतनूकरणे
कृश्यति जितृष पिपासायां हृषतुष्टौ हृष्यन्तः भावादिकाद्विशेषः रुष रिष हिंसायां रोषिता रोष्टा रेषि
तारेष्टा डिपक्षेपे कुपक्रोधे गुपव्याकुलत्वे युपरुपलुपविमोहने युप्यति रुप्यति लुप्यति सेट्कः अनिट्कौ
रकारस्तु लिपसाहचर्यात् क्रौदादिकस्यैव ग्रहणात् लुभगार्ध्ये गार्ध्यमाकांक्षा तीषसहेतिवेट् लोभिता
लोब्धा लोभिष्यति लुभ्येत् लुभ्यात् अलुभत् आदेरप्युदुन्तवात् लोभमनीत्यपीत्याहुः क्षुभसंचलने क्षुभ्यति ६६

णामन्तमहिंसायां। ह्मिणामित्यमयोयुतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते। तेन यौयुतादित्वात्स्कुः सिद्धः। भ्वादित्वात्स्तोसिज्जभवतो

व्रूह्यपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यति विक्लेदिथ विक्लेत्थ विक्लिद्व विक्लिद्म क्लेदिता क्लेत्ता। ञिमि

दा स्नेहने। मिदेर्गुणः। गुणसंज्ञकस्य कार्यस्य प्रमेपपरे मेद्यति। अमिदत्। द्युतादिपाठाद्वा अमिदत्। अमेदिष्ट। इति

सिद्धे वृद्धपाठोऽमेदीदिति माभूदिति द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपरिभषपाठस्तु चिंतः। ञिक्ष्विदा स्नेहनमो

हनयोः। क्रु युद्दैस्रानद्दस्रानद्वेनः आर्द्वेत्यत्र पुष्मकोद्वायो अग्रटयनवृत्तु षादयो द्विबादपस्वत्र

ताः केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणं दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणस्तेन ह्रीयति मत्यपतीत्या

दिसिद्धमित्याहुः। इति दिवादयः। षुञ् अभिषवे अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासंधानं च तत्र

त्वानेकर्मकः स्वादिभ्यः श्नुः। सुनोति सुनुतः। हुश्नुवोरिति यण् सुन्वन्ति सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः सुन्वे

सुनुमहे सुषाव सुषुवे सोता सुनु सुनवानि सुनवै सुनुयात् सूयात् स्तुसुधूञ्भ्यः इतीट् असावीत् असोष्ट अभिषु
णोति अभ्यषुणोत् अभिसुनोतेः स्यसनोः स्यसनि च परे सस्य न षः षो न स्यात् विसोष्यति षिञ् बंधने सिनोति
विसिनोति सिषाय सिष्ये सेता शिञ् निशाने तालव्यादिः शोता डुमिञ् प्रक्षेपणे मिनोति मिनोतीत्यात्वम्
ममौ ममिथ ममाथ मिम्ये माता मीयात् मासीष्ट अमासीत् अमासिष्टां अमास्त चिञ् चयने प्रणिचिनोति विभा
षा चेः अभ्यासात्परस्य विजः कुत्वं वा स्यात् सनि लिटि च प्रणिचिकाय चिकाय चिक्ये चिच्ये अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ् आ
च्छादने स्तृणोति स्तृणुते स्तृणुयात् गुणोऽर्तीति गुणः स्तर्यात् ऋतश्च संयोगादेः ऋदन्तात्संयोगादेः ऋ
दन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत कृञ् हिंसायां कृ
णोति कृणुते चकार चकर्थ चक्रे क्रियात् कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत वृञ् वरणे ववृथ न तेयजरभ

ववर्थेतिनिगमेपर्थांवेदेइडभावोनिपात्यतेतेनभाषायांथलीड्ववरिथववृवववृमववृहेवरितावरीतालिङ्सिचो।
रात्मनेपदेषुवृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चपरयोर्लिङ्सिचोरिड्वास्यात्तङिनलिङिवृतोलिङिइटोदीर्घोनस्याद्वरि
षीष्टवृषीष्टअवारीत्अवरिष्टअवरीष्टअवृतधुञ्कंपनेधुनोतिधुनुतेअधौषीत्अधोष्टअदीर्घीत।
ष्णाप्रमृक्रूनोतिधूनुतेस्तृरतिस्तृनीतिवेट्टुपविधुदुयोपधाकितिलिटितस्मृकर्तिनिषेधंबाधित्वा
क्रादिनियमान्नित्यमिट्दुपविवलिहहपञ्चमःतितिसमिट्अयावीत्अधविष्टअधवरसेमपट्नःदु
दुउपतापेदुनोतिहिगतौवृद्धौचहिनमीनाउपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यपतयोर्नस्यणःस्यात्प्रहिणो
तिहेरचङि अभ्यासात्परस्यहिनोतेर्हस्यकुत्वंस्यान्नतुचङिजिघायपृप्रीतौ पृणोतिपर्त्तास्पृप्रीतिपा
लनयोःप्रीतिचलनयोरित्यन्येचलनेजीवमितिस्वामीस्पृणोतिपस्पारस्मृइत्येकेस्मृणोतिष्टणो।

सि. कौ.
उ.
८८
270

त्यादपह्नवेयोपिछांदसाइत्याहुः आप्लृव्याप्तौ आप्नुवंति आप्नुवः आप्ताआप्नुहि ल्दित्वादङ् आपत् प्राक्ष्णशंको
अमाकतराथसाथसेमिद्वाराध्नोतिरायोहिंसायांपताभ्यासलोपौलः किति लिटि सेटि थलि च अपरेथ
तुः रेधुः रेधिथ राध्नासाध्नोति साद्धा असात्सीत् असाद्धां अथ द्वाविनुदात्तौ अशूव्याप्तौ सेयातेव अ
श्नुते अश्नोते अश्नवदीर्घांदभ्यासाद्वर्णान्नरस्यतुइस्यात् आनशे अशिता अष्टा अशिष्यते अक्ष्यते अश्नु
वीत अश्नोत् अशिषीष्ट आशिष्ट आष्ट अक्षाताम् ष्टिघ आस्कंदने स्तिघ्नुते तिष्टिघे स्तेघिता अथ आगणांतापरस्मै
पदिनः तिक तिग च चात् आस्कंदने तिक्नोति तितेक ता षघ हिंसायाम् सघ्नोति जिधृषा प्रागल्भ्ये धृ
ष्णोति दधर्ष दधर्षिता अधर्षीत् दंभु दंभने दभ्नोति ददंभ दंभ श्रथि ग्रंथि दंभि स्वंजीनां लिटः
कित्त्वं वेति व्याकरणांतरे उक्तं हाप्यामि प्रतप्रयुक्तं अनिदितामिति सूत्र व्याकराद पः तन्मते निपसिप् ८८

मिष्यन्दिमदे भिघद्दे भेति हूयंतरं वोधम् अपि द्विषयकमिति न्यासकारादिमते तद्वदंभदद्दं भिघद्दं
भेत्ते वदंभितादभ्यात् अट पुटुहै दातपश्रीणानडु त्मेकेद्वभ्रादिता सत्वंनतम्रोतिनर्पिनाक्षुदस्मिन्नाग
णांतादृपिकारोयम् अहत्याप्नो अह्नोति स्माहीतदचेचातनेपालनेचद ह्नोति अदधीत चमु भद
णो चम्नोति रि क्षि चि रि जि रि दाश दृ हिंसायाम् रिणोति क्षिणोति क्षिणोति अयं भाषायामपीत्ये
के ननु च क्षः श्रास्त्रम्भ्रतं क्षिणोतीति अत्र हि सेक एवाजादिरित्यन्ये अत्र क्षिणोति चिरिणोति जिरिणो
ति दृणोति ३५ इति स्वादयः ५ तुद व्यथने इतः षट्स्वरितेतः तुदति तुदते नो दिष्ठद्देनो त्ता
अतेत्सीत अतत्त अतत्स्तातां अतत्सातां अदश्रीणानेनुदति नुदते नुनोद नुनुदे नोत्ता दिश
अतिसर्जने अतिसर्जनं दानं दिक्षणान् दिदीक्ष अदिक्षत अक्ष पाकेग्रहि ज्यास स्वस्रुत्वेन भ्राः

शस्यजश्त्वेनजः।भृज्जतिभृज्जते।भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम् भ्रस्जेरेफस्योपधायाश्चस्थानेरमागमोवास्या
दार्द्वयान्तकेमित्वादन्त्यादचःपरः।स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः।बभर्जबभर्जतुः।बभर्जिथबभर्ष्ठ
वभर्ज्जैरमभावेबभ्रज्जबभ्रज्जतुः।बभ्रज्जिथस्कोरितिलोपः।व्रश्चेतिषः।बभ्रष्ठभर्ष्टाभ्रष्टाभर्क्ष्यतिभ्रक्ष्यति
क्ङितिरमागमंबाधित्वासंप्रसारणंपूर्वविप्रतिषेधेनभृज्ज्यात्भृज्ज्यास्ताम्भर्क्षीष्टभ्रक्षीष्टअभार्क्षीत्अभा
र्क्षीत्अभर्ष्टंअभ्रष्टंक्षिपप्रेरणे क्षिपतिक्षिपतेअक्षैप्सीत्अक्षिप्तकृषविलेखनेकृषतिकृषतेक्र
ष्टाकर्ष्टाकृष्यात्कृक्षीष्टस्पृशमृशकृषेरितिसिज्वापदेवक्तः।सिचिअमवाअक्राक्षीत्अकार्क्षीत्अकृक्षद
त्तङिलिङ्सिचावितिकित्वादमन्नअकृष्टअकृक्षातांअकृक्षतऋषीगतौपरस्मैपदीऋषतिआनर्ष
आर्षित्जुषीप्रीतिसेवनयोः।आत्मनेपदिनश्चत्वारः।जुषतेअजोषिष्टओविजीभयचलनयोः।प्रायेण ९७

यमुन्मूर्वंः उद्विजते विजइट् विजेः परश्ड़ादिप्रत्ययोङित् उद्विजिषते उद्विजिता ओलजी ओलस्जी व्रीडे लज
ते लेजे लज्जते अथ परस्मैपदिनः ओव्रश्चू छेदने ग्रहिज्यावय्यधिवृश्चतः वव्रश्चिथ वव्रष्ठ लिट्यभ्यासस्येति
संप्रसारणे रेफस्य ऋकारः उरत् न स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे इति वस्यत्वं न व्रश्चि
ष्यति व्रश्चति व्रश्च्यात् अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् व्यच व्याजीकरणे विचति विव्याच विविचतुः व्यचिता व्यचिष्यति
विच्यात् अव्याचीत् अव्यचीत् व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्त्तते अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वा
त् उछि उंछे उंछति उछी विवासे उच्छति ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ऋच्छत्यृतामिति ऋच्छणः द्विहल्ग्र
हणस्यानेकहल्पलक्षणत्वान्नुट् आनर्च्छ आनर्च्छतुः ऋच्छिता मिछ उत्क्लेशे उत्क्लेशः पीडा मिमिच्छ
अमिछीत् जर्ज चर्च कर्क परिभाषणभर्त्सनयोः त्वच संवरणे तत्वाच ऋच स्तुतौ आनर्च उब्ज आर्जवे

सि.कौ. वेउक्तः विसर्गो लुभ विमोहने विमोहनमाकुलीकरणं। लुभति लोभिष्यति रिफ कत्थन युद्ध निंदा हिंसा दाने
उ. षु रिफति रिरेफ रिहेत्येके पिशृंउन विद्राम तिभिरिहेति तृप तृफ तृप्तौ आद्यः प्रथमांतः द्वितीयो द्वि
६८ यांतः द्वावपि द्वितीयांतावित्यन्ये तृपति तर्पिता स्त्रप्ता स्त्रप्तेति सिजिकल्पः पौषादिकस्यैवमङ्पवा
दत्वात् तृनेमात्र नित्यमिचृत्मत्र्पीत् तृंफति शास्त्रङित्वादनिदितामिति नलोपे प्राप्ते पादीनां नुमाम्ः
आदिशद्धः प्रकारे तेन येत्र नकारानुषक्ताः तेन्दृंफादयः तत्ये तृंफयात् दृप दृंप दृफ हिंसायाम् दृप
ति तृंपति तृफति तृंफति हृप हृफ उत्क्लेशे प्रथमः प्रथमोन्तः द्वितीयांत इत्येके हृफति हृंफति ऋफ ऋंफ
फ हिंसायाम् ऋफति आनर्फ ऋंफति ऋंफांचकार गुफ गुंफ ग्रंथे गुफति जुगोफ गुंफति जुगुंफ उ
भ उंभ पूरणे उभति उवोभ उंभति उंभांचकार शुभ शुंभ शोभार्थे शुभति शुंभति दृभी ग्रंथे दृभति चृती ६८

272

हिंसाग्रंथनयोः चर्त्तितासेसिचीतिवेट्चर्त्स्यतिअचर्तीत्विधविधानेविधतिविधिताजुडगतौतर्तापं
चमांतमेकेजुडतिभिन्नोजुनेतिमृडसुखने मृडतिपृडचपृडतिपृणप्रीणनेपृणति
मृणहिंसायांतुणकौटिल्येतुणतिपुणकर्मणिशुभेपुणतिमुणप्रतिज्ञानेकुणशब्दोपकरण
योःशुनगतौद्रुणहिंसागतिकौटिल्येषुघुणघूर्णभ्रमणेषुरऐश्वर्यदीप्त्योःसुरतिसुषोरआशिषि
सूर्यात्कुरशब्देकुरतिकूर्यात् नभकुर्छुरामितिनिषेधोनकरोतेरेवतत्रग्रहणादि
त्याहुःखुरछेदनेमुरसंवेष्टनेक्षुरविलेखनेघुरभीमार्थशब्दयोःपुरःअग्रगमनेवृहूउद्यमने
दंत्योष्ठ्यादिःपवर्गीयादिरित्यन्येतृहूस्तृहूतृंहूहिंसार्थाःतृहतिततर्हस्तृहतितस्तर्हतृंहतिततृंहअतृं
हीत्अतार्हीत्अतार्क्षीःइषुइच्छायांइच्छतिएषिताएष्टाएषिष्यतिइष्यात्ऐषीत्

सि.कौ. उ. ९२

273

नमिषस्पर्द्धायाम् मिषतिमिषिता किलश्वैत्यक्रीडनयोः तिलस्नेहने चिलवसने इलस्वप्नक्षेपणयोः वि
लसंवरणे दंत्योष्ठ्यादिः बिलभेदने ओष्ठ्यादिः णिलगहने हिलभावकरणे शिलषिलउंछे मिलश्लेषणे
लिखअक्षरविन्यासे लिलेख कुटकौटिल्ये गाङ्कुटादिभ्यइतिङित्वं चुकुटिथ चुकोट कुटिता अकु
टीत्पुटसंश्लेषणे कुचसंकोचने गुजशब्दे गुडरक्षायां डिपक्षेपे छुरछेदने नभकुर्छुरामितिनदीर्घः
छुर्यात् स्फुटविकसने स्फुटति प्रस्फोटति मुटआक्षेपप्रमर्दनयोः त्रुटछेदने वाभ्राशेतिश्यन्वा त्रुट्यति त्रुट
ति तुटकलहकर्मणि तुटति तुतोट तुटिता छुटछेदने जुडबंधने कुडमदे लुटसंश्ले
षणे कृडघनत्वे घनत्वेसांद्रताचकर्ड कुडिता कुडबाल्ये पुडउत्सर्गे घुटप्रतिघाते तुडतोडने
भेदः थुडस्थुडसंवरणे ब्रुडइत्येके स्फुटखुडछुड स्फरस्फलसंचलने स्फुरणो इत्येके स्फु ९१

रणोइत्येकेस्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः षत्वंवास्यात् निःस्फुरतिनिःष्फुरतिस्फुलइत्यकारोयथेकेवि
मठंतिपस्फारस्फुटचुडब्रुडसंवरणेक्रुड भ्रंडनिमज्जनइत्येकेभ्रीडउद्यमनेभ्रन्डदानेत्रगुरतेजुग
रेणुवितानेष्टत्वंनेदीधीतःपरिणातेकृणोदयःइतःचत्वारःपरस्मैपदिनःनुवतिश्रुनुवीत्धूवि
धूननेधुवतिगुप्रगुपोत्सर्गेजुगविषजुगुथकृतागछतिश्रुगुसीनद्दृस्वादंगात्श्रगुताश्र
गुष्ठुःध्रुगतिस्थैर्य्येयोः ध्रुवइतिपाठांतरेश्राद्यस्यध्रुवतीत्याद्विगुवतिवत्द्वितीयस्त्वसेड्डु
ध्रुविथध्रुविताध्रुविष्यतिध्रुव्यात् अध्रुवीत्अध्रुविष्टामकूड प्रोष्टेदीर्घो इतिकैयटादयःकु
विताअकुटीत्इत्योत्नेत्सकारःकुताअकुतत्वहूनकुटादयोवृत्ताःष्टड व्यायामेप्रायेणाव्याड
पूर्वःस्टिड ययड व्यापृयतेव्यापप्रेव्यापप्रातेव्यापप्रातेव्यापप्रिरेव्यापरिष्यतेव्याप्टतव्याप्टषा

तोमृङ् प्राणत्यागे म्रियते लुङि लिङोश्च लङ् लिङो शितश्च प्रकृतिमृ॰ तात्मृङ् स्तङ् नामत्र ङित्वेऽबरा
र्थं म्रियते ममार ममर्थ मम्रव मम्रिम मरिष्यति मृत तत्रमृतश्च यपरस्मैपदिनः स्वप्नरिपिगतेश्चेतरे
गत्वादि पङ् विपति पिपति विता पेता अवैषीत् पियारणे हि निवासगत्योः क्षप्रेरणे सुवति सवि
ता क्षू विक्षेपे किरति किरतः चकार चकरतुः करिता करीता कीर्यात् अकारीत् किरतौ लवने उपा
किरतेः सुडागमः स्यात् छेदे र्थे उपस्किरति अडभ्यासव्यवायेपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् उपास्किर
त् उपचस्कार हिंसायां प्रतेश्च उपात् प्रतेश्च उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायां उपस्किरति स्कि
रति प्रतिस्किरति प्रतिस्किरति गॄ निगरणे अचि विभाषा गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यात् दजादौ गिरति
गिलति जगार जगाल जगलिथ गरिता गरीता गलिता गलीता दृङ् आदरे आद्रियते आद्रिये

जगलि॰
घ॰
७॰

तेअदद्रेअदद्विषेअदन्नीअदरिषतेअदृषीष्टअहृतअदृषानाम् पृङ्अवस्थानेम्रियते अथपरस्मैपदि

नःषोडष्मप्रच्छज्ञीप्सायांपृच्छतिपप्रच्छपप्रच्छतुःपप्रच्छिथपप्रष्ठप्रष्टाप्रक्ष्यतिअप्राक्षीत्वृत्किनादयोर्वृ

तकिनादयोर्वृत्ताः सृजविसर्गे विभाषासृजिदृशोःससर्जिथससष्ठस्रक्ष्यतिसृजदृशोरकिस्यमकि

तीत्यमागमःसृजेत्सृज्यात्अस्राक्षीत् टुमस्जोशुद्धौममज्जमस्जिनशोर्झलीतिनुम्मस्जेरन्त्यात्

वीनुम्वाच्यःसंयोगादिलोपःममङ्क्थममज्जिथमङ्क्तामङ्क्ष्यतिअमाङ्क्षीत् अमाङ्क्तांअमा

ङ्क्षुः रुजोभंगेरोक्तारोक्ष्यतिअरौक्षीत्अरौक्तांभुजोकौटिल्येरुजिवत्छुपस्पर्शेछोप्ताअच्छौ

प्सीत्रुशरिशहिंसायांतालव्यान्तौरोष्टारोक्ष्यतिरेष्टारेक्ष्यतिलिशगतौअलिक्षत्स्पृशसंस्पर्शे

नेस्प्रष्टास्पर्ष्टास्प्रक्ष्यतिस्पर्क्ष्यतिअस्प्राक्षीत्अस्पार्क्षीत् विछगतौगुपूधूपेत्यादयः अर्द

ययायमयाग

यात् केवा विच्छायति विच्छायांचकार विविच्छ विच्छयिता विच्छिता विच्छीत् अविच्छायीत् विश प्रवेशने विश
ति विवेश आविक्षत् मृश आमर्शने आमर्शने स्पर्शः अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् णुद प्रेरणे कर्त्रभिप्रा
ये क्रियाफले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु सीदतीत्यादि भौवादिकवत्
इह पाठोन्यविकल्पार्थः सीदति सीदते ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः शदः स्वरार्थश्च शावनुदात्तः शाल्ट
शातने स्वरार्थ एव पुनः पाठः शातानुनास्ति शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेः अथ षट् स्वरितेतः मिल
संगमे मिल संश्लेषणे पपठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तिङर्थः मिलति मिमेल मिमिले मेलिता
मुच्ल मोक्षणे मुचादीनां नुम् स्यात् मुंचति मुंचते मोक्ता मोक्ष्यति मोक्ष्यते मुंचतु अमुंचत् अमुक्त अमुक्षातां
लुप्ल छेदने लुंपति अलुपत् अलुप्त विद्लृ लाभे विंदति विंदते विवेद विविदे व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोयं ७१

म्वेदिताभाष्यादिमते॥ निह्नुः वेत्ता परिवेत्ता परिवर्जने ज्येष्ठे परित्यज्यदारानग्नीन्स्थ्वलख्ववानित्यर्थः त्वन्त्वैचो
लिपउपदेहे उपदेहो वृद्धिः॥ लिंपलिंपते लेप्ता लिपसिचीत्यङ् नडि त्ववाम्ब्र लिपत् अलिपत अलिपत अलि
प्त षिच क्षरणे सिंचति सिंचते असिचत् असिचत असिक्त अभिषिंचति अभ्यषिंचत् अभिषिषेच अथत्र
यः परस्मैपदिनः कृती छेदने कृंतति चकर्त कर्तिता कर्त्स्यति अकर्तीत् खिद परिघाते खिंद
दति चिखेद खेत्ता अखैत्सीत् अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च पिश अवयवे पिंशति पेशिता अपेशीत् पना
याम पितत्वष्टा रूपाणि पिंशतु इति मुचादयः ॥ ८ ॥ हृयिर्या आवरणे नवस्वरितेत उरितश्च रु
धादिभ्यः श्नम् शपोपवादः मित्वादन्त्यादचः परः नित्यत्वाद्गुणं बाधते रुणद्धि श्नसोरल्लोपः णत्व
स्यासिद्धत्वादनुस्वार परसवर्णौ तस्यासिद्धत्वान्मनेन न पदान्ते तिसृषु वेणान्नुस्वारसवर्णयोरल्लो

सि॰ कौ॰
उ॰
७२
276

धोऽनस्यानिवत्त्वान्न हन्धेरोद्धा रोत्स्यति रुणद्धु रुन्ध्यात् रुन्धि रुणधानि रुणधै अरुणत् अरुन्धाम अरुणव
अरुणः अरुणधाः यन्धस्रु यन्त अरौत्सीत् अरुद्ध भिदिर् विदारणे भिनत्ति भिन्ते बिभेद बिभिदे भेत्ता भेत्स्यति भेत्स्यते अभि
नत् अभिनत्तां अभिंदन् अभिनत् अभिनः अभिनदं अभिन्न अभिंदाताम् अभिदत् अभैत्सीत् अभित
अभित्साताम् छिदिर् द्वैधीकरणे अच्छिदत् अच्छैत्सीत् अच्छिन्त रिचिर् विरेचने रिणक्ति रि
ङ्क्ते रिरेच रिरिचे रेक्ता अरिणक् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त विचिर् पृथग्भावे विनक्ति विनक्ति
विङ्क्ते क्षुदिर् संपेषणे क्षुणत्ति क्षुन्ते क्षोत्ता अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त युजिर् योगे योक्ता
उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः छृणत्ति छृन्ते चच्छर्द सेऽसिचीति वेट् चच्छृदिषे चच्छृत्से छर्दिता छर्दिष्यति छ
र्त्स्यति अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट उतृदिर् हिंसानादरयोः तृणत्तीत्यादि छृणत्तिवत् कृती वेष्टने ७२

परस्मैपदीक्रुणातिप्रकर्त्रीत्यार्द्धधातुकेनोदादिकवत् जिंदुध्वीदीप्तौत्रयआत्मनेपदिनःस्त्राक्लो
पःश्नमःपरस्यनलोपःस्यात्स्नसोरल्लोपःइंधेइंत्सेइंधांचकारइंधिताइंधोइनेधेइंधेइंध्याःखिदै
न्येखिन्त्तेखिन्नाविदविचारणेविन्तेविन्नाअथपरस्मैपदिनः शिष्टविशेषणेशिनष्टिशिंष्टःशिंषं
तिशिशेषशिशेषिथशेष्टाशेक्ष्यतिहेर्धिःजश्त्वष्टुत्वेकरोऋतीत्यादेलोपः अनुस्वारपरसवर्णौशिंढि
शिनषाणिअशिनट्हलादिनादट्अशिंषत् पिष्लृसंचूर्णनेशिषिवत्भंजोआमर्दनेभनक्तिबभं
जबभंक्थबभंक्ताभंज्यात्भज्यात्अभांक्षीत्भुजपालनाभ्यवहारयोःभुनक्तिभोक्ताभो॰
क्ष्यतिअभुनकअभौक्षीत्तृहहिसिहिंसायां तृणहइमनतृहअमितिनेइमागमःस्याद्धलादौ॰
पितितृणेढितृण्ढःततर्हतर्हिताअतृक्षत्तृहिनस्तिहिंसितांत्रः नंदंतिउंदांचकारश्रौनतश्रौ

सि.कौ.
उ.
७३
277

नत् औन्तां औन्दन् औनः औनत् औनदं नु औदः औनत् औनदं अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अनक्ति अङ्क्तः अञ्जन्ति
आनञ्ज आनञ्जिथ आनङ्क्थ अङ्क्ता अञ्जिता अङ्ग्धि अनजानि आनक् अञ्जेः सिचि अञ्जेः सिचीति
नित्यमिट् स्यात् आञ्जीत् तञ्चू संकोचने तनक्ति तङ्क्ता तञ्चिता ओविजी भयचलनयोः विनक्ति वि-
ङ्क्तः विज इट् इति ङित्त्वं विविजिथ विजिता अविनक् अविजीत् वृजीत् वृजी वर्जने वृणक्ति वर्जि-
ता पृची संपर्के पृणक्ति पर्यन्तं इति रुधादयः ७ अथ सप्त स्वरितेतः तनु विस्तारे तनादिकृञ्भ्य
उः तनोति तन्वः तनुवः तनुते तन्वाते ततान तेने तनुते तनिता अतनीत् अतानीत् तनादिभ्यस्तथासोः तनादेः सि-
चो वा लुक् स्यात् तथासोः थासा साहचर्यात् तप एकवचने तस्य आत्मनेपदस्य इति ते ने हन पूर्वम् अननि ष्ठ अ-
नुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः तङि अतत अतनिष्ट अतनिषातां अतथाः अतनिष्ठाः षण ७३

दानेसन्नोति सन्नुते ये विभाषा सायात सन्यात ननन सनेसात्वा असात असनिष्ट असाथाः अस

निष्टाः क्षणु हिंसायां क्षणोति क्षणुते ह्म्यंते ति न वृद्धिः अक्षणीत् अक्षत अक्षणिष्ट अक्षथाः अक्ष

णिष्टाः क्षिणु च उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्या

त्रेयादयः भवन्त्येवेत्यन्ये क्षेपणोति क्षेणोति क्षिणोति क्षिणुते अक्षेणीत् अक्षेत अक्षेणिष्ट क्षेण

नौ ऋणु गतौ ऋणोति अर्णोति ऋणुते अर्णुतेः आर्णीत् आर्णोत् आर्णीत् आर्त आर्णिष्ट

आर्णिष्टाः तृणु अदने तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते घृणु दीप्तौ घृणोति जघर्ण जघृणे अ

अथ ह्वादनुदात्तो वनु याचने वनुते चायं मते परस्मैपदी वनोति ववान मनु अवबोधने

मनुते डुकृञ् करणे करोति अतउत्सार्वधातुके कुरुतः ये च कुर्वः करोमि नदीर्घः कु

सि.कौ.
उ.
७४
२७८

तिनिनंस्करोतेः करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः कुर्वः चकर्थ चकृव कर्त्ता करिष्यति येच
कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे कुर्यात् आशिषि क्रियात् कृषीष्ट अकार्षीत् तनादिभ्य इति लुगभावे ह्र
स्वादंगादिति सिचो लोपः अकृत अकृथाः संपरिभ्यां करोतौ भूषणे समवाये च संपरिपूर्वस्य करोतेः
सुट् स्यात् भूषणे संघे चार्थे संस्करोति अलंकरोतीत्यर्थः संस्कुर्वंति संघीभवंतीत्यर्थः संपूर्वस्य क्वचि
दभूषणेपि सुट् संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् परिनिविभ्य इति षः परिष्करोति सिवादीनां वा पर्यष्का
र्षीत् पर्यस्कार्षीत् उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्राग
क्तयोः प्रतियत्नो गुणाधानं विकृतमेव वैकृतं विकारः वाक्याध्याहारः आकांक्षितैकदेशपूरणं
उपस्कृता कन्या अलंकृतेत्यर्थः उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः एधोदकस्योपस्कुरुते गुणा

धानंकरोतीत्यर्थः उपस्कृतंभुङ्क्ते विकृतमित्यर्थः उपस्कृतंब्रूते वाक्याध्याहारेणब्रूतइत्यर्थः सुट्का
त्पूर्वः अडभ्यासव्यवायेपीत्युक्तेः संचस्कार चस्कारपूर्वंद्वित्वादिभावेप्रमाणाभावान्नैतथाहिपूर्वंयान्नुपसर्गे
णपृच्यतेन्तरङ्गत्वात्सुडन्ततोद्वित्वंपर्वंचस्कृतस्य संयोगादेर्गुणः संचस्करतुः कृसृभृस्तुद्रुऋतो
भारद्वाजस्येतिसूत्रेचक्षुजोऽसुडुइतिवचनम् तेनसमुदकालमरसेट संचस्करिथ संचस्करिवगुणो
र्त्तीतिसूत्रेनित्यंछन्दसीतिसूत्राच्चनित्यमनुवर्त्यनित्यंयः संयोगादिस्तस्मान्धोत्तरस्येडागमेनसंस्क्रि
यात्स्यात्संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नेट् एकाच उपदेशे उतिसूत्रादिड् उपदेश उत्यनुवर्त्यो उ
पदेशेयः संयोगादिरिति निव्यापमानात्संस्कृषीष्ट समस्कृत समस्कृषाताम् इतितनादयः ८ डु
क्रीञ्द्रव्यविनिमये क्र्यादिभ्यः श्ना क्रीणातः ईनाम् वेके रेनादेरेनादेशः परत्वान्नित्यत्वाद्वेनवेण

त्वाच्च पूर्वेकस्मान्न वृद्धावः ततश्चाभ्यस्तयोरित्यालोपः क्रीणाति क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते चिक्राय चिक्रि
यतुः चिक्रयिथ चिक्रेथ चिक्रियिव चिक्रियिषे चिक्रेष्यति क्रीयात् क्रेषीष्ट अक्रैषीत् अक्रेष्ट प्रीञ् तर्पणे
कान्तौ च कान्तिः कामना प्रीणाति प्रीणाति प्रीणीते श्रीञ् पाके मीञ् हिंसायां हिनु मीनाप्रमीणाति
प्रमीणीतः मीनाति मिनोते नेज्विषये आत्वं ममौ मिम्यतुः ममिथ ममाथ मिम्ये माता मास्यति मी-
यात् मासीष्ट अमासीत् अमास्त षिञ् बन्धने सिनाति सिनीते सिषाय सिष्ये सेता स्कुञ्
आप्रवणे स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च चात् श्ना स्कुनोति स्कुनाति स्कुनीते चुस्काव चुस्कुवे
स्कोता अस्कौषीत् अस्कोष्ट स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्था इत्येके माधवस्तु प्रथमतृ
तीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह परस्मैपदिनः न्लोपः विष्टभ्नो

तिचिष्टम्भातिअवष्टभ्नोतिअवष्टभ्नातिअवतष्टंभस्तभिताजृस्तंभित्यङ्गव्यष्टभतव्यष्टंभीत्स्तम्भो।
तिस्तभ्नातिवेःस्कभ्नातेर्नियमे वेःपरस्यस्कभ्नातेःसस्यषःस्यात्विष्कभ्नोतिविष्कभ्नातिस्कुभ्नोतिस्कु
भ्नातिहलःश्नःशानज्झौहलःपरस्यश्नःशानजादेशःस्याद्धौपरेस्तभानपदेतल्भ्रहीमादियुञ्बं
धनेयुनातियुनीतेःक्नूञ्शब्देक्नूनातिक्नूनीतेक्नविताद्रूञ्हिंसायांद्रूणातिद्रूणीतेपूञ्प
वनेप्वादीनांह्रस्वःशितिपरेपुनातिपुनीतेपविताल्रूञ्छेदनेलुनातिलुनीतेस्तृञ्आच्छा
दनेस्तृणातिस्तृणीतेर्नेस्तारतस्तरतुःस्तरितास्तरीतास्तृणीयात्आशिषिस्तीर्यात्लिङ्सिचो
रितिवेट्नलिङिस्तरिषीष्टअस्वेतिकित्वेस्तीर्षीष्टसिचिचपरस्मैपदेष्वितिनदीर्घःअस्तारीत्
अस्तारिष्टांअस्तरिष्टअस्तरीष्टअस्तीर्ष्टकृञ्हिंसायांकृणातिकृणीतेचकारचकरिथञ्व

रणे वृणाति वृणीते ववार ववरे वरिता वरीता आशिषि विडदोष्ठ्या एवं स्वर्यात् वरिषीष्ट वूर्षीष्ट अ
वारीत् अवारिष्टां अवरिष्ट अवरीष्ट अवृष्ट धूञ् कंपने धुनाति धुनीते दुधविथ दुधोथ
व धोता धविता धविष्यति धोष्यति अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट अथ प्वादयः एताः परस्मैपदिनः
शॄ हिंसायां शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति गुणः शश्रतुः शशरतुः
श्रुकः कितीति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः शशरिथ शरिता शरीता शृणीहि शी
र्यात् अशारिष्टाम् पॄ पालनपूरणयोः पप्रतुः पपरतुः आशिषि पूर्यात् वॄ वरणे भरणे इत्ये
के भॄ भर्त्सने भरणे इत्येके मॄ हिंसायां मृणाति ममार दॄ विदारणे ददरतुः दद्रतुः जॄ वयो
हानौ कॄ इत्येके धॄ इत्यन्ये नॄ नये कॄ हिंसायाम् ऋ गतौ ऋणाति अरांचकार अरिता अरीता ७८

आणींनआणीनार्ईपीनआरीनआरिष्टोमहेशछेज्याठयोहानौग्रहिज्याहलः अंगावयवाद्धलः प
रेपत्संप्रसारणांतदंगस्यदीर्घः स्यात् इति दीर्घे कृते चादीनां ह्रस्वः जिनाति जिज्यौ जिज्यतुः ज्या
नातीगतिरेषणयोः रेषणं हकशब्दः लीङ् श्लेषणे विभाषा लीयते रिति ज्विषपे आनेवाललो
लिलायल्लानालेनाङ्गीवरणे ह्रिनाति ह्रीगतौ होहृव ल्वादयो हन्नाः प्वादयो पीत्येके ब्रीवरणे
श्रीभयेभरणाइत्येकेस्तीषुहिंसायां प्वादीनां ह्रस्वः केचित्तनेवनत्वाववोयनेज्ञाजनेज्ञौ।
ज्ञानातिदीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्नह्रस्वः वेपवंयनेवध्नातिववंधिथववंधयवंधावेद्धारोभंत्स्य
तिवधानअभान्त्सीतइवंत्रासिद्धमितिभष्भावात्पूर्वकलिस्सिजलोपः प्रत्ययलक्षणेनसा
दिप्रत्ययमाश्रित्यभष्भावोनप्रत्ययलक्षणंप्रतिसिज्लोपस्यासिद्धत्वात अश्रवाद्धौ अभान्त्सुः

सि॰कौ॰
उ॰
७८
281

वृङ् संभक्तौ वृणीते ववे ववृषे ववृढ्वे वरिता वरीता अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत अवृषातां ग्रन्थ विमोचनप्र
तिहर्षयोः इतः परस्मैपदिनः श्रथ्नाति श्रथिथ ग्रेथीत्यादिना कित्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपाव पत्र वक्त
श्रो इति हरदत्तादयः श्रेथतुः श्रेथुः इदं कित्वे पितामपीति सुधाकरमते श्रेथिथ अस्मिन्नपि पक्षे
णलि शश्राथ उत्तमे शश्रथ श्रेथेति माधवः तत्र मूलं मृग्यं मन्थ विलोडने मथ्नाति ग्रन्थ संदर्भे ग्रथ्नाति भेदा
कुंथेः पुनः पाठः रूपं तु कुंथ संश्लेशे इत्येके कुथ्नाति कुंथ कथे इति दुर्गः कुथ्नाति मृद क्षोदे
मृद्नाति मृड च अयं सुखेपि मृड्णाति गुध रोषे गुध्नाति कुष निष्कर्षे कुष्णाति
कोषिता निरः कुषः निरः परात्कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्येड्वा स्यात् निष्कोषिता निष्को
ष्टा निरकोषीत् निरकुक्षत् क्षुभ संचलने क्षुभ्नादिषु च क्षुभ्नाति क्षुभ्नातः क्षोभिता क्षुभ्नान

णाभञ्ज भहिंसायां नआनि भञ्जानि लभते तेनो भते इति शपि नम्पाति लम्पति इति शप निक्षिप्रः स्विवा यनेशा
दिनिमुत्व निषेधः क्लिम्नाति ल्के पिनाल्के ष्टाम्लक्वेषीत म्लक्षित्वा म्नश भोजने म्रम्नाति म्राशाउग्रस
उंक्ते उकार इत् ग्रस्नाति उकारो धातव्वपवइस्पे केउग्रसौ च कारइष म्राभीत्वसेपो नःपुसंभ्रसूर्ध्यो
वाम्राभीत्वार्पेइषाानि पषितापष्टाती कमहेल्पत्रस महिनासाहचर्याद्दकार विकरणस्यैतो दादि
कस्यैव इये ग्रंहणेन नृक्षुष्पनी लोपो विभाषाऽङः वल्तनलइस्मातेर पिइट्विकल्प उचितः तथाचवा
न्निके इषेलकावे प्रपन्म्नम्पपालनिषेध इति विषविप्रयोगे विस्नाति विष्टा प्रुषल्ष सेहन से चन ए
रणेष्ठ पुष्णाति ल्भलानि पुषपुष्टोर्ये विताम्बल्लेपेमो विनारवचम्रून प्राहुर्भावे चम्रून प्राहुर्भा
वेऽति क्रांतोत्म न्निः खञ्ज्ञाति वांतोयमिन्ये के ष्टुः म्नइल्तनासिके चमल्क्लक्ष सक्ष स्पवस्पचक्रमात्

सि॰कौ॰
उ॰
७८
282

शङ्कठपतावादेशोस्तोग्रन्तु नासिकेत्कौकलादौ चक्रि इतिसौनानिचवावखेवितामशानचःपरत्वाड्ठिक्कृतेहलन्त
ताभावान्नशानच्वौनीहिहेटचहृन्वेहेङ्कातिग्रहउपादानेस्मरितेतग्रहिज्यावृङ्कातिग्रृह्णीतेग्रहोलिटिदी
र्घः पकाचाग्रहेर्विहितसेटोदीर्घः स्यान्न तुलिटिग्रहीतालिटितुज्ग्रहिथग्रहीष्यावग्रहीषीष्टह्लन्ते
तिनवृद्धिः अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीष्ट अग्रहीषातां इति क्र्यादयः ॥ चुर स्तेये सत्यापपाशरूप
वीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् एभ्यो णिच् स्यात् चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदि
कात्धात्वर्थ इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणं प्रपंचार्थं चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे पुगन्तेति गुणः सनाद्यन्ता इति
धातुत्वं तिप् शबादि गुणायादेशौ चोरयति णिचश्च णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रि
याफले चोरयते चोरयामास चोरयिता चोर्यात् चोरयिषीष्ट णिश्रीति चङ् णौ चङीति ह्रस्वः द्वि ७८

त्वेहलादिः शेषः दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः अचूचुरत् अचूचुरत चिति स्मृत्यां चिंतयति अचिचिंतत् चिं
तत चिंतेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिंगं तेन चिंतात् चिंत्यते इत्यादौ नलोपो न चिंतेत
पतत्त्वज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके अतएव कटहलिमत्र वृन्निक्षताजगणानः अजगणेनुस्वारः हृतता
द्विशेषापेक्षमित्यपरे अतएवा यूषादेमस्पनैव यष्ठं नपत्रिसेकोचे यंत्रयति यंत्रेति पठित्वेश
कं यत्न इदित्करणाद्यंत्रतीतिमाधवेनोक्तं नचिंत्यमु एवं कुद्रितविमत्रिम्रस्कुद्दिपरिहासे
स्फुडयति इदित्करणात् स्फुडति स्फुटीतिपाठान्तरं स्फुटयति स्फोटयति स्फुटति लवदर्शनोक्त
योः कुद्रि अन्तभावणौ केटू यति लडउपसेवायां लाडयति अलीलडत् मिदि स्नेहने मिंदय
ति मिंदति ओलडि उत्क्षेपणे ओलंडयति ओलंडति ओकारइदित्येके लंडयति लंडति उकार।

सि॰कौ॰
उ॰
७१
283

द्रियमित्येकेजलअपवारणेलजइत्येकेपीडअवगाहनेपीडयतिभ्राजभासभाषदीपजीवमीलपी
डामन्यतरस्याम् एषामुपधायाह्रस्वोवास्याच्चङ्परेणौअपीपिडत्नटअवस्यंदनेअवस्यंदने
नाट्यमश्रथप्रयत्नेप्रस्थानेइत्येकेवधसंयमनेवाधयतिवधेतिचंद्रः पॄपूरणेदीर्घोच्चारणेपि
चःपाठिकृतेलिंगेनतद्धिसेट्त्वायएवंचपृणातिनिपिपर्त्तिभ्यांपरितेत्यादिसिद्धावपिपारयतिपारतेइत्या
दिसिद्धिःफलेपारयतिपरतिऊर्जबलप्राणनयोःपक्षपरिग्रहेवर्णचूर्णप्रेरणेवर्णवर्णनेइ
त्येकेप्रथप्रख्यानेप्रापणतिनान्येमितोऽहेतावितिवहपमाणत्वान्नास्यमित्वंअत्स्मृदृत्वरप्र
थम्रदस्तृस्पशां एषामभ्यासस्यअकारोंतादेशःस्याच्चङ्परेणौअपप्रथत्पृथ
प्रक्षेपेपर्थयतिउर्ऋत्उपधायाऋवर्णस्यस्थानेऋत्स्याद्वाचङ्परेणौऋदित्यपवादःअपी

७१

ष्ठ्यत अपपर्थत् पथइत्येके पाथ्यपति षिंव संवं थने सेव्वयति अससंवत पोवच अप्राशांवत् सोवइत्येके भव
अदने कुट्ट छेदन भर्त्सनयोः पूरणाइत्येके कुट्टयति पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे अट्ट षुट्ट अनादरे अट्टय
ति अयं दोपधः कृतसमासिद्धत्वान्नन्नाइ ति निषेधः आ हिटत लुंठस्तेये लुंठयति लुंठतीति लु
ठि स्तेयइति भौवादिकस्य शटश्वट अ संस्कारगमोः स्वटिइत्येके तुजि पिजि हिंसाबलादाननि
केतनेषु तुंजयति पिंजयति इदित्करणान्नेजनि तुजपिजेति केचित् लजि लुजि इत्येके पिस ग
तौ षेसयति पेसतीति शपिगतेषांत सामयोगोः स्वल्क षल्क परिभाषणे लिह स्नेहने स्फिट इत्येके स्मि
ट अनादरे अघोपदेशत्वान्न षः अस्मिस्मटत् स्मिङ अनादरइत्येके ङित्त्वस्याव पर्वे चरितार्थ
त्वात्णिजंतान्न ङः स्मापयते श्लिष श्लेषणे पथिगतो पथयपते पंथयति पिच्छ कुट्टने छदि संवर

णौ छेदयति छेदति श्रण दाने प्रायेण णौ विपूर्वके विश्राणयति तड आघाते ताडयति खड खडि कडि भेद
ने खाडयति खंडयति खंडति कंडयति कंडति कुडि रक्षणे गुडि वेष्टने रक्षणे गुंठ इत्येके कुंठि इत्यन्ये अवकुं
टयति अवकुंटति गुडि दिगुन्यपरे खुडि खंडने वटि विभाजने वडि इत्येके मडि भूषायां हर्षे च भडि
कल्याणे छर्द वमने पुस्त बस्त आदरानादरयोः चुद संचोदने नक्क धक्क नाशने णोपदेशा लक्ष
णोपधुंदस्तोय नक्कयति चक्क चुक्क व्यथने क्षल शौचकर्मणि तल प्रतिष्ठायाम् तुल उन्मा
ने तोलयति अनुल तुलत कथं तुलयति तुलना उपादिभ्यः वलोपमाभ्यामिति निपातनाद्दुडं न
स तुलाशब्दस्य सिद्धौ तनो गणे चुद्दुल उत्क्षेपे पुल महत्वे चुल समुच्छ्राये मूल रोहणे कल विल क्षे
पे बिल भेदने तिल स्नेहने चल भृतौ पाल रक्षणे लूष हिंसायां शुल्ब माने शूर्प च चुट छेदने मुट सं

चूर्णने यडिप सिनापाने पेडपति पिंडति पंसयति पिंसति वजमार्गसंस्कारगत्योः स्थूल कअतिस्पर्शनेचपि
गत्यां चंपयति चंपति क्षपि क्षांत्यां क्षपयति क्षपति छजि कृछ्रजीवने अस्वर्न्नगास्यां श्वभ्र च वत्पमिश्र श्रयेत्ता
नेश्नापनेचश्वर्न्नेतेमितां ह्रस्वः मितां ह्रस्वः पथायाः ह्रस्वः स्याणौ परे ज्ञपयति यम च परिवेषणे चान्मि
तपरिवेषणामिहवेष्टनेनतुभोजनानाचिवेष्टनायमपतिचंद्रंपरिवेष्टनइत्यर्थः चहपरिकल्क
नेचहयति अचीचहत् कथादेरवत्पमाणास्यनुअदंतत्वेनाम्लोपितात् दीर्घश्च सन्वद्भावो न अचचहत्
चपउत्क्षेपे च पयति रह त्यागे इत्येके अररहत् कथादेत्वअररहत् वलप्राणने वलयति चिञ् चय
ने चिस्फुरोर्णौ आत्वं वास्यात् अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ पुष्ठो पुक्स्यात् चापयति चि
करणसामर्थ्यादस्यणिविकल्पः चययति चययते प्रणिचययति प्रणिचयति नान्ये मितो हेतौ अहेतौ

स्वार्थे णिच् विज्ञेयः पादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः अनेन शमादीनाममंतत्वप्रयुक्तं मित्वं न चह चलने मुस्त संघाते
खट्ट संवरणे षट्ट स्फिट्ट चुबि हिंसायां पूल संघाते पूर्ण इत्येके पुण इत्यन्ये पुंस अभिवर्द्धने टकि बंधने टंक
यति टंकति धूस कांतिकरणे दंत्यांतः मूर्द्धन्यांत इत्येके तालव्यांत इत्यपरे कीट वर्णे चूर्ण संको
चने पूज पूजायां अर्क स्तवने तपने इत्येके शुठ आलस्ये शुठि शोषणे शुंठयति जुड प्रेरणे गज
मार्ज शब्दार्थौ गाजयति मार्जयति मर्च च मर्चयति घृ प्रस्रवणे स्रावणे इत्येके पचि विस्तारवचने पं
चयति पंचनं इति मित्पक्षार्थं स्यापि गतं तिज निशाने तेजयति कृत संशब्दने उपधाया ऋत इत्व
हृत्स्यात् रपरत्वं उपधायां चेति दीर्घः कीर्त्तयति उर्ज्जत्वं अचीकृतत् अचिकीर्त्तत् वर्द्ध छेदनपूरण
योः वर्द्धयति वर्द्धं स्त्रत छेदने म्लेछ अव्यक्ते शब्दे ऋस वर्ह हिंसायां श्रवणयोः कुबि छादने कुंबय ८१

तिङ्क्ष्वतिङः मिङिष्येकेचिद्विनयविग्रहदर्शनेऽर्दनउष्येके द्रुयव्यक्तायोवाचिह्निपञ्चेष्येके चुटिच्छेदनेउलप्र
रणोपलयतिपेलिलनकेचिदिट्टगर्जेगर्दध्वाघ्रेगर्धआभिकोदायामितिपठंतिगुर्दपूर्वनिकेतने
जसिरक्षणेमोक्षणेइतिकेचिन्नजंसपतिजेमनिइंडलनैतोजसहिंसायांपिंडिसंघातेरुघरोषेरुडिन्येकेडि
पदेपेष्टपसमक्रूपिआक्रसादात्मनेपदिनः क्रमनामाज्ञावेतिवृत्संनेनमभिव्याप्यत्वर्थः अकार्णेगामि
फलार्थमिदंचितसंचेतनेचेतयतेअचीननदर्शिदंशनेदंशयतेअदंशान्नउद्विनास्त्रिजभावेदंशाति
आक्रस्मीपआत्मनेपदंणीचसन्नियोगेनैवेतिव्याख्यातारः नलोपेसंज्ञिसाहचर्याज्ञादेरेवग्रहणांद
सिदर्शनदंशनयोः दंसपतिदंसैनिदसेत्यप्येके उपडिपसंघातेन त्रिकुडुंवधारणेतंत्रयतेचांद्राया
तद्वयमितिमत्वाकुडुंवपतन्त्रमुदारढ्हंतिमन्त्रिमन्त्रपरिभाषणेसमाग्रहणंसंश्लेषणयोः तर्जभर्त्स

सि.कौ.
उ.
८२
286

तर्जनेवस्तगंधअर्दनेवस्तयतेगंधयतेविष्कहिंसायांहिष्कइत्येकेनिष्कपरिमाणेललईप्सायांकूणसंको
चनेतूणपूरणेभ्रूणआशाविशंकयोःशठश्लाघायांयक्षपूजायांस्यमवितर्केगूरउद्यमनेशमलक्षआ
लोचनेनान्येमितइतिमित्वनिषेधःशामयतेकुत्सअवक्षेपणेत्रुटछेदनेकुट्टइत्येकेगलस्रवणेभ
लआभंडनेकूटआप्रदानेअवसादइत्येकेकुट्टप्रतापनेवंचुप्रलंभनेवृषशक्तिबंधनेशक्तिबंधने
प्रजननसामर्थ्यंप्राक्तिसंवयम्अवर्षयतेमदतृप्तियोगेदिवुपरिकूजनेगृविज्ञानेगारयतेविदचेत
नाख्याननिवासेषुवेदयतेसत्तायांविद्यतेज्ञानेवेत्तिविन्तेविचारणेविंदतेप्राप्तौभ्रणन्लुकूस्मम्षे
ष्विदंक्रमात्मनस्तंभेमानपनेत्रुज्ञकपापांपावयतेअपीपवत्कुस्मनाम्नोवाकुस्मेतियाद्यः॰कु
त्सितस्मयनेन्वर्त्तनेकुस्मयतेअचुकुस्मतअथवाकुस्मेतिप्रातिपदिकंततोयातत्वर्थेणिच्इत्याकुस्मी ८२

याःचर्चअध्ययनेउक्कभाषणेशाषूउपसर्गादाविष्कारेचचाज्ञाषणेप्रतिशाष्यतिप्रतिशाष्मा आविष्करो
तीत्यर्थः अनुपसर्गाच्च आविष्कारेऽमेवशाष्टपत्तिकणनिमीलनेकाणायतिणीचक्षुपयायाद्रस्तःका
णादीनांवेतिविकल्पनेअचीकणातअचकाणत जभिनाशनेजंभयतिजंभतिषूदक्षरणेसूदपति
असूषुदत् जसुताडनेजासपतिजसतिपशावेयनेपाशपतिअमरोगेआमपतिनान्येमितइति
निषेधःअमगमाद्दोशापिगतःतस्माद्देतुमन्नेमाअमपतिचटस्फुटभेदनेविकाशेशापिस्फुटतिस्फो
टतइत्यन्येचटसंघातेचाटपतिहेत्वर्थोस्मनवगणाणामुक्ताअपिहेत्वर्थाःस्वार्थेणिचेलमंतइत्य
घःदिवुमर्दनेउदित्वाद्देवनइत्यपिअर्जप्रतियत्नेआर्जिजतअयमर्थान्तरेपिइत्यमर्जयतिघुषि
रविशष्टनइतिसूत्रेअविशष्टनइतिनिषेधाल्लिंगाद्दमनिमोस्पणाच्चचोषतिउदित्वादङ्.गाय

सि॰कौ॰
उ॰
८३
287

त्रुषवत् अयंवोपधीत्वणंपतम्सतेअजत्रुषत् आङःक्रंदसातत्ये भौवादिकक्रंदधातोराङ्कानाद्यर्थेउक्तःसराबाङ्पू
र्वाणिचंलभते सातत्ये आक्रंदयति अन्यत्र आङ्पूर्वाच्चुर्णिः क्रंदसातत्यइत्याङः आघेषयतिलमाशि
ल्पयोगेतमिस्त्रूषअलंकरणेअवतंसयतिअवतंसतिभषतिअर्हःप्रजायांज्ञानियोगेआज्ञापयति
भजविश्राणने भृत्युप्रसहने आप्राप्रार्द्धत्र अप्रीभृयत्यतनिकारोपकारयोः रक्षलगआस्वादनेरघइत्ये
केरगेतमनेभ्रंतुविशेषणे अंचयति आविचत अदित्वमिद्विकल्पार्थं अतपत्नविभाषितोणिचुत्रं
चतिपयंस्पृयुसप्रभृतीनामपिवोध्यं लिगिचित्रीकरणे लिंगयति लिंगति मुदसंसर्गे मोदयति
सक्कुनद्युतेनत्रसधारणे ग्रहणाइस्येकेउप्रसउंछे उकारोयावत्वप्रवक्रस्येकेनेमन्ये ग्रासयति
उग्रासपतिमुचप्रमोचने मोदनेमोदनेचवसस्नेहच्छेदापहरणेषु चरसंशये च्युसहनेहसनेच ८३

त्वेनेचाव पतिच्युसेत्वेकेचोसपतिभ्रुवोवकल्वनेश्रवकल्कनेमिश्रीकरणामित्येकेचिंतनमित्यन्येभा
वयतिश्ववीभवतक्तपेप्सकल्यपतिश्रासादःसकर्मकात्सदिमभिव्याप्यसंभवत्कर्मभ्यपवणि
चुग्रसग्रहणेग्रासपतिफलेपुषधारणेपोषयमाभरणोदलविदारणेदालयतिपटपुटल्ल
टतुज्जिमिज्जिपिज्जिलजिभजिलघित्रसिपिसिकुसिदसिकुसिचयदच्चस्पृहिविहंवल्हमपविछ
ठीवपुथलोकृलोचृणास्कपनर्कवृतवृथभाषार्थाःपाटयतिलोटयतितंजपतितंजतिपर्वंपरे
घांघाटयतिचेटपतिनाऽलोपिशास्त्रादिनामृणिम्मलोपिनःप्रालेःक्स्टदिनेचोपपयायाइत्तोत
स्पाच्छडपरणोश्नलोकवश्नललोचमवर्त्तयतिवर्द्धयतिउदित्वाद्वर्त्ततिवर्द्धतिहटललजिग्लजिष्टसिम्ह
ग्लिहग्लिपीकनदपुटिजिविंग्रिग्रहिरहिसहिविलडिनडनलचपूरीआप्यायनेईरदिवेंनिष्टाया

सि॰कौ॰
उ॰
९४
288

मिन्निषेधायाम्नपवर्गाज्वात्पूरयतिपूरतिस्वदआस्वादनेस्वादइत्येकेअसिष्वदन्नीचेत्सत्वमषोप
देशत्वात्असिस्वदत्आधृषाद्वाइतऊर्द्ध्वंविभाषितणिच्आधृषधामभिव्याप्ययुजपृचसंयमनेयोज
यतियोजतिअयोयुजीतपर्चयतिपर्चितापर्चात् अर्चपूजायांअर्चयतीत्यार्चिचत्षहमर्षणेसाहय
तिसहएवायंनागःसहतिकलभेभ्यःपरिभवंईरक्षेपेलीद्रवीकरणेलाययतिअलीलयत्लयति
लेनावृजीवर्जनेवर्जयतिवर्जतिवृञ्आवरणेवारयतिवरतिवरतेवरितावरीताजॄवयोहानौजारय
तिजरतिजरिताजरीताज्ञिच्ज्ञापयतिज्ञपितात्रेलारिचवियोजनसंपर्चनयोःरेचयतिरेचति
रेक्ताशिषअसर्वोपयोगेशेषयतिशेषतिशेष्टाअशिषत्नअपंविशेषोऽस्तिभापेतपदाहेताप
यतितपतितप्तातृपतृप्तौसंदीपनेइत्येकेतर्पयतितर्पतितर्पिताछृदीसंदीपनेछर्दयतिछर्दि ९४

ष्यतिसेसीचीतिविकल्पोनसाहचर्यान्नचैत्यादिकस्यैवग्रहणात् चुपळुपत्तपहृपसंदीपन
दुल्पेकेचपपतिछर्पयति हृभीभयेदर्भयतिदर्भतिदर्भिताहृभसंदर्भग्रयंतदादावीदित्
ग्रथमोत्पाणोहिंसायामित्येकेमीगतौमापपतिमानितिमेताग्रेथवंचनेग्रंथयतियंथतिश्री
कस्रामर्षणोवीकचग्रर्दयतिसर्वितेत् ग्रर्दतिग्रर्दतितिहिंसिहिंसायांहिंसयतिहिंसतिहिनस्ती
तिग्रभिगतेग्रर्हस्रजापांग्राड्:षड्यचेंग्रासादयतिग्रासीदतिपाश्चेतिसीदादेग्न:ग्रासन्ना
ग्रसात्सीनधृंउयपौचकर्मणिश्रउथितोग्रधृंउयीत्ग्रधृंउयिष्टोछदग्रपवरणेस्वरितेतञ्ज
षयतितर्कणोपतितर्कणमहोहिंसावापरितर्पणोत्यन्येपरितर्पणोपित्तत्स्रिक्रिपाजोष
यतिप्रीतिसेवनयोर्जुषतेउनितदादौथस्त्रकेपनेणाविस्फियिक्ष्मसधृत्रप्रीजोत्तुंगवक्तम्ः

यूनयति यवति यवनेत्येके चिन्न यूज प्रीणेण इति पठित्वा प्रीणाति साहचर्याद्भूनातेरेवत्वकमाङ्गः थावयति
अयं सादौ क्रयादौ तुदादौ च स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये यूनोति चंपकवनानि धुनोत्यशोकं च ह्र
तेधुनाति धुवति स्फुटितानि तिम्र ङ्क्रं वा पुर्वि यूनयति चंपकपुष्करेणं त्रयकाननेयवति चेदनं मंजरी
श्व १ प्रीञ्तर्पणे प्रीणयति यूज प्रीणेण इति हरदत्तोक्तपाठेन प्रापयति प्रपतेः अर्थ ग्रंथ संदर्भे आ
प्लृ लंभने आपयति आपयति आपयतेस्त्विरित्यदयमित्येके आपतेन त्वमश्रद्धोपकरणयोः उपसर्गाच्च
दैर्घ्यै तानयति वितानयति तन्नति वितनति च नश्रद्धोपहननयोरित्येके चानपति च नति वद
संदेशवचने वादयति स्वरितेत् वदते अनुदात्तेदित्येके वदते व वदिय ववदे वच्याने क्वचपरि
भाषणे वाचयति वक्ति वक्ता अत्र वाचीत्यमान पूजायां मानयति मानिताविचारणे तु भीवादि

कोनित्यमन्वेतःस्तेमेमानयतेइत्याकषीयःमनज्ञानेमानपतिमन्यतेमनुतइतिदिवादौतननादौचमऋप्रा
प्नावात्मनेपदीभावयतेभवतेणौचसंनियोगेनैवात्मनेपदमिमेकेभवतिगर्हेविनंदते मार्गअन्वेषणे
कठिष्ठोकेउत्पूर्वोपमुत्कंठापोकेठनइत्यात्मनेपदीगतःमृजूषौवालंकारयोःमार्जयतिमार्जितामा
ष्टीमृष्टपतितिद्वायामृत्वरितेतमर्षयतिर्षतिमर्षनेमृष्यतिमृष्यतेइतिदिवादौसेवनेशपिमर्ष
तिचृषप्रसहनेयर्षयतियर्षतिइत्याथृषीयाःअथादंताःकथवाक्यप्रवंधेअल्लोपस्यस्थानिवत्वान्न
वृद्धिःकथयतिअलोपित्वाद्दीर्घमन्वद्भावौनअचकथत्वरईप्सायांवरयतिवारयतीतिगतंगणसं
ख्यानेगणयतिईचगणःगणेरभ्याससस्यईत्वंतत्वादत्तचङ्परेणौअजगणत्अजीगणत्पाठस्वठस
म्यग्भाषणेप्यठवठग्रंथेरहत्यागेअररहत्रलननगदीदेवशब्देस्तनयतिअजगदत्पतगतौवाणिजे

तः वा अदन्त इत्येके आद्ये पत पतिपतति पतपांचकार अपतीत् द्वितीये पातयति अपीपतत् पष अनु
पसर्गात् गतौ विस्तारे वपष पतिं स्वर आक्षेपे स्वरयति रच प्रतियत्ने रचति कल गतौ संख्याने च चह प
रिकल्कने परिकल्कनं दंभः शाठ्यं च मह पूजायां महपति महती विगते प्रापिसार कृप श्रथ दौर्ब
ल्ये सारयति कृपयति श्रथयति स्पृह ईप्सायां भाम क्रोधे अबभामत् सूच पैशुन्ये सूचयति अरुषाप
दे भ्रातृत्वात् षः असूसूचत् खेट भक्षणे तृतीयान्त इत्येके खोट इत्यन्ये क्षोट क्षेपे गोम उपलेपने अजुगु
गोमत् कुमार क्रीडायां अचुकुमारत् शील उपधारणे उपधारणं अभ्यासः साम सांत्वप्रयोगे अससा
मत् षाम सांत्वने इत्यन्ये अससामत् वेल कालोपदेशे वेलयति काल इति पृथग्धातुरित्येके काल
यति पल्पूल लवन पवनयोः वात सुखसेवनयोः प्रीतिसुखसेवनयोरित्येके वातापयति अववात् ८९

गवेषमार्गणेअजगवेषत्वासउपसेवायांनिवासआच्छादनेभाजपृथक्कर्मणिसभाजप्रीतिदर्शन
योःप्रीतिदर्शनयोःप्रीतिसेवनयोरित्यन्येसभाजयतिऊनपरिहाणेऊनयतिओःपुयणजीतिसू
त्रेपपयोरितिवक्तव्येवर्गप्रत्याहारजकारग्रहोलिंगंणाविग्लचस्यादेशोनस्यात्द्वित्वेकार्यइति
पत्रद्विरुक्तोअभ्यासोत्तरखंडस्यआद्योचप्रक्रियापांपरिनिष्ठितेरूपेवाअवर्णोलभ्यतेतत्रैवायं
निषेधःज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वान्नेनाचिकीर्षदितिसिद्धंप्रकृतेनेननप्राप्तस्यद्वित्वेननतउत्तर
खंडेअल्लोपःऔनननत्माभवानूननत् ध्वनशब्देअदध्वनत् कूटपरितापेपरिदाहइत्यन्येसं
केतग्रामकुणगुणचामंत्रणेचात्कूटोपिकूटयतिसंकेतयतिग्रामयतिगुणापयतिपाठांतरे
केतश्रावणेनिमंत्रणेनिमंत्रणेकेतयतिनिकेतयतिकुणगुणचामंत्रणेचाकारात्केतकूण

सि॰ कौ॰
उ॰
८७
291

संकोचने स्तेन चौर्ये अतिस्तेनत् आगर्वादात्मनेपदिनः पद गतौ अपपदं गृह ग्रहणे गृहयते मृग अ
न्वेषणे मृगयते मृगपतीति केचित् कुह विस्मापने कुहयते शूर वीर विक्रान्तौ शूरयते स्थूल परिबृंहणे स्थू
लयते अनुस्थूलत्व अर्थ उपयाच्ञायां अर्थयते आर्थयते आर्त्तिंघत सत्र संतान क्रियायां असमत्र
तत् अनेकान्त्वात् षोपदेशः सिसत्रयिषते गर्व माने गर्वयते अदंतत्व सामर्थ्यात् णिजि विकल्पः या
तोरंत उदात्तः लिट्याम् च फलं एवमग्रेपि सूत्रागर्वीयाः सूत्र वेष्टने सूत्रयति असुसूत्रत् सूत्र
प्रस्रवणे मूत्रयति मूत्रति रूक्ष पारुष्ये पार तीर कर्मसमाप्तौ अपपारत् अतितीरत् पुट संसर्गे
पुटयति थेक दर्शने ... अदिथेकत् कत्र शैथिल्ये कत्रयति कर्त्त इत्येके कर्त्तयति कर्त्तति प्रा
तिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यात् इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य ८७

पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वणाविष्ठः पटुमाच
ष्टे पटयति पटत्वाद्वौ समस्तां टिलोपः अपीपटत् णौ चङीत्यत्र भाष्ये ठञ्चेलोपो चलीपानिति स्थिते
अपपटत् तत्करोतीति तदाचष्टे पूर्ववत्प्रपंचः करोत्याचष्टे इति यावदर्थमात्रे णिजर्थः लटर्थस्त्वविवदि
तः तेनातिक्रामति अश्वेनातिक्रामति अश्वपति हस्तिनातिक्रामति हस्तयति यावद्रूपं च णि
च् प्रकृतिर्ह्वाद्रूपं प्रतिपद्यते चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तथा च वार्त्तिकं आख्यानात्कृतस्तदा
चष्टे कृल्लुक् प्रकृत्या तिवच्च कारकमिति कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति उदकं सहन इति स्थिते हन
लोपविसालोः हन्तेस्तकार्यन्तादेशः स्यात् विसत्वर्जे णिगिति नन्वत्र अंगसंज्ञायात्र संज्ञा च कंस
विशिष्टस्य प्राप्नोति ततश्च अङ्गद्वित्वयोर्दोषः किंच कृत्वतत्वेन स्मात्तायातोः स्वरूपग्रहणात्तत्र त्यैका

पविज्ञानात्सतंप्रकृतत्वेवेतिचकारोभिन्नक्रमः कारकंचचात्कार्यंचहेतुमस्मिंचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमत्सो
याद्दशंकारके यातावंतत्रभूते द्वितीयांनेपाद्दशंचकार्यंक्रान्तनतत्वादित दृहापीत्यर्थः कर्तृकरणाद्भाव
त्वेर्थेकर्तृव्यापारार्थेपत्करणेनतच्चद्वारादिमात्रमित्यर्थः असिनाहंतिअसमपतिवष्ठ्रदर्शनेवित्रत्रि
त्रकरणेआलेख्यकरकइत्यर्थः कदाचिद्दर्शनेवित्रेत्ययंअङ्गुतदर्शनेणित्वंलभतेचित्रयतिअंस
समाद्यातेवंटविभाजनेलंजप्रकाशनेवटिलजिइत्येकेवंटपतिलंजयतिअदंतेषुपाठक्लादं
द्गतत्वद्विदित्यन्येदायपयतिलंजापयतिशाकपपनत्वकथादीनांसर्वेषांप्रक्रमाद्द्तन्मतेकथाप
पतिगणापपतीत्यादिमिश्रंसंपर्केसंग्रामयुद्धेअयमनुदात्तेत्अकारप्रश्लेषात्असंग्रामत
स्तोमश्लाघायांअत्रस्तोनतछिद्रकर्णेभेदनेकरणभेदनइत्यन्येकर्णितियात्वतरमिसत्यन्येअथ

दृष्टमुपचारान्नेउपसंहारउत्पन्नेश्रांदयतनंदंडदंडनिपातनेश्रंकपदेलक्षणेचश्रांचकतश्रेगचश्रांज
गतस्सावदुःखेनक्रियायां रसस्याखादनस्नेहनयोः अपवित्तसत्स्त्रीश्रववयनरूपक्रियापापास्मरूप
स्यकरणांदर्शनेवारूपक्रियाछेदद्वैधीकरणेश्रविच्छेदनछदश्रपवारणाउत्सेकेछदयन्निलाभप्रे
रणोत्रगगात्रविर्णनेवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषुवर्णक्रियावर्णाकरणंस्ववर्णविर्णपति
कथांवर्णपतिविस्तरणातीत्यर्थः हरिंवर्णपतिस्तोतीत्यर्थः वल्कलमेतन्निदर्शनम् श्रदंतयात
निदर्शनमित्यर्थः वल्कलकादस्येपिवोध्याः तद्यथापर्णहरितभावेश्रपपर्णतविश्लेदर्शनेद्विप
प्रेरणेवसनिवासेतन्यश्रावरणेएवंश्रांदोलपतिप्रेंखोलयतिविडंवयति श्रवधीरयतिइत्यादिश्र
न्येतदशगणीपाठोवल्कलमित्याहुःतेनापवितात्रपिसौत्रलौकिकवैदिकावोध्याः अपरेतुनवग

सि॰कौ॰
उ॰
९८
293

णौपठितेभ्योपिक्वचित्स्वार्थेणिच् रामोराज्यमचीकरदितियथेत्याहुः चुरादिभ्यएववहुलंणि।ज्ञितिसर्थः
कमन्येसर्वेपक्षाःप्राचांग्रंथेस्थिताः। णिङंगान्निरसने अंगवाचिनप्रातिपदिकान्निरसनेर्थेणिङ्स्यात्
हस्तौनिरस्यतिहस्तयतेपादयते श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च श्वेता
श्वादीनांचवर्णानामश्वादपोलुघंते णिङ्चधात्वर्थेश्वेताश्वमाचष्टेतेनातिक्रामतिवाश्वेतयते अश्व
तरमाचष्टेअश्वतरयते गालोडितंवाचांविमर्शः तंकरोतिगालोडयते आह्वरयते केचित्तुणिचमेवानु
वर्तयंतितन्मतेतुपरस्मैपदमपिपुच्छादिषुधात्वर्थइत्येवसिद्धम्। णिजेतादेवबहुलवचनादात्म
नेपदमत्यमात्यपुच्छभांडेति। णिङ्विधिः सिद्धशास्त्रेग्रंथांतेमंगलार्थः इतिचुरादयः १० ॥॥॥॥
तत्प्रयोजकोहेतुश्च कर्तुःप्रयोजकोहेतुसंज्ञःकर्तृसंज्ञश्चस्यात् हेतुमति प्रयोजकव्यापारेप्रे ९८

णादेवाऽथानेर्णिच्स्यात् भवन्तं प्रे--यति भावयति णिचश्चेति कर्त्तृगे फले आत्मनेपदं भावयते भाव
यीवभवश्चोः पुयण्ज्यपरे सनि परे यदंगं तदवयवाभ्यासोवर्णस्य इत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारेष्ववर्णप
रेषु परतः अबीभवत् अपीपवत् मङ्गु अमीमवत् अपीप्यवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् स्रव
तिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात् सनि अवर्णपरे या
त्वरे परे असिस्रवत् असुस्रवत् नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः अशशासत् अडुढौकत् अचीचकासत्
मतान्तरे अचचकासत् अग्लोपीति सूत्रात् प्रकरणे उदाहरिष्यते एणपता णिच् एवं विप्रतिषेधादप
वादत्वाद्दाहृस्त्रिं वा पित्वा णिलोपः ओरपति णौ चङीति ह्रस्वः दीर्घो लघोरिति दीर्घः न चो अग्लोपित्वा
त् द्वयोरप्यसंभवः एषाक्रुतिनिर्देशात् अचचुरत् णौ च संश्चङोः सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसा

सि॰ कौ॰
उ॰
९॰
294

रणं वा स्यात् संप्रसारणात् तदाश्रित्ते कार्ये च क्लवदित्यादौ संप्रसारणं पूर्वरूपम् अपृशावत् अलघु
त्वान्न दीर्घः अशिश्वयवत् भृशिवृसहोश्चङि उपसर्गनिमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि अवातस्तंभत्
पर्यसीषिवत् न्यसीषहत् आदित्त्वाशीघ्रात्त्वव हिरंगो ण्युपधायाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव औणोरृदि
त्करणाल्लिंगात् मामवानिदित्यत्र राजादावेव यतो विधानान्नेह वृद्धिः मामवान्नेदित्यत्र नन्द्रा इति
न दराणां न द्वित्वम् औंदिदत् आडिड्डत् आर्चिचत् उज्व आर्जवे अपदेशादकारोपधः भुजन्युब्जोपा
एयुपतापयोरिति सूत्रे निपातनादस्य वः सचोत्तरं गो पि द्वित्वविषयेनन्द्राइति निषेधाज्जिशब्द
द्वित्वे कृते प्रवर्त्तनेन न तत्तः प्राक् स्यादचिन तद्भ्युब्जिटोः ल भेश्च अररंभत् अललंभत् हेरच
ङीति सूत्रे अचङीत्येकेकृतेन अजीहयत् अत्स्मरदृत्वर प्रथम्रदस्तृस्पशाम् असस्मरत् अददरत्

दकारो द्वाणसाम
र्थ्यात् सैवक्षित्
अजादेरिनेव
नेदम् अदिदयत्
रभेरव्जिटोरभे
तुम् ॥

९॰

नपरत्वसामर्थ्यादचलचोर्न दीर्घः विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः अभ्यासस्य अत्वं वा स्याच्चङ्परे णौ अववेष्टत् अ
विवेष्टत् अचचेष्टत् अचिचेष्टत् भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः अबिभ्रजत् अबभ्राजत् काण्यादीनां चे
ति वक्तव्यम् एवं तु काणरणभणश्रणलुपहेठः काण्यादयः षड्भाष्ये उक्ताः ह्वायिवाणिलोटिलोचय
श्चत्वारोऽधिकाः न्यासे वाणिलोठी अप्यन्ये इत्थं द्वादश अचीकणत् अचकाणत् स्वापेश्चङि ण्यन्तस्य
स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् असूषुपत् प्राक्छन्द्वाव्यावेपेयुकाणोपरे ज्ञापयति क्रपयति क्ष्मां सं
प्रसारणं सन्वच्चङ्परे णौ च ह्वः संप्रसारणं स्यात् अजूहवत् अजुहावत् लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य
पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्चङ्परे णौ अपीप्यत् अर्तिह्रीति पुक् अर्पयति ह्रे
पयति रेपयति यलोपः क्नोपयति क्ष्मापयति स्थापयति तिष्ठतेरित् उपधाया इदादेशश्चङ्परे णौ

तिष्ठिपत् जिघ्रतेर्वा अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् उर्ज्रैरत् अचीकृतत् अचीकीर्त्तत् अवीवृतत् अववर्त्त
तत् अमीमृजत् अममार्जत् पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः लुकोऽपवादः पालयति वो विधूनने जुक् वातेर्जुक्
स्यात् णौ कंपने पक्षे वाजयति कंपेकिंके श्नान्तापयति विभाषा लीयतेः लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां
स्नेहविपातने लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे विलीनयति विलालय
ति विलापयति वाच्यं तेन लीईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे न क्नस्नेहद्रवे किम् लोहं विलापयति विलाप
यति प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमस्तीति वाच्यम् लियः सम्माननशालीनीकर
णयोश्च लीङ् लियो णेर्यन्तयोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रगेपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे जटा
भिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः बालमुल्लापय

नीत्यर्थः विभेतेर्हेतुभये विभेतेर्वेत्यात्वं वा स्यात् प्रयोजकाद्भयं चेत् भीस्म्योर्हेतुभये आत्मनेपदं
स्याद्धेतोश्चेद्भयं भीस्म्योः स्वभयग्रहणं यात्वयोपलक्षणं मुण्डो भापयते भियो हेतुभये षुक् भीइः इतीका
रः प्रश्लिष्यते ईकारान्ताद्भियः षुक स्यात् सो हेतुभये भीषयते निम्नस्मयतेः स्मापयते वेणा निन्मानेनात्वं स्यात्सो
हेतोः स्मापयते जटिलो स्मापयते हेतोश्चेद्भयं स्मयाविस्मयते नेह कुञ्चिकया भापयति विस्मापयति क
र्थं नहि विस्मापयन्ति स्मितमात्मनि इष्टाविविक्तिमनुष्यवाचेनिकरणादेव हित्वत्रस्मयः अन्यथा आत्मने
जपि स्यात्तस्मात् विस्मापयन्तितेषेवपावयति सो प्रदापिकाः यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोजकत्री विस्मा
पयते तपांसि हो विस्मापयन्तितिणिर्पेता सीमापातेति व्याख्येयं स्फायो वः णौ स्फावयति अपि स्फाव
त स्फादेरगनेतोनः स्फादेणौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ शातपतिगतौ तु गाः स्फादयतिगो विंदः गमयती

त्यर्थः रुहः पोऽन्यतरस्यां रोपयति रोहयति क्रीङ्जीनां णौ एषामेच आत्वं स्याण्णौ क्रापयति अध्यापयति जाप
यति णौ च संश्चङोः सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् ठा स्यात् अध्यजीगपत् अध्यापिपयत् सिध्यतेरपार
लौकिके पे ह लौकिकेर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं वा स्यात् णौ अन्नं साधयति निष्पादयतीत्य
र्थः अपारलौकिके किं तापसः सिध्यति तत्त्वं निश्चिनोति तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः प्रजने वीयतेः
अस्यैव आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेर्थे वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ऊदुपधाया गो
हः गूहयति दोषो णौ दुष इति सुवचं दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ दूषयति वा चित्तविरागे विरागे
विरागो अर्थात्तत्त्वाच्चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः मितां ह्रस्वः भ्वादौ घटादौ च मितः उक्ताः घटय
ति जनी जॄष् जनयति जॄष् जरयति ज्वलह्रल णाने ज्ञजारयति रंजेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः मृग

रमणामाविष्टकं रजयति मृगान्मृगेति किं रंजयति पक्षिणः रमणादन्यत्र तु रंजयति मृगान्तृणदाने
न चुरादिषु ज्ञपादिष्विन् चिस्फुरोर्णौ चपयति चापयतीत्युक्तेः चिनोतेस्तु चापयति स्फारयति अपुस्फ
रत् अपुस्फुरत् उभौ साभ्यासस्य साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति प्राणिण
त् णौ गमिरबोधने इणो गमिः स्यात् णौ गमयति बोधने तु प्रत्याययति इण्वदिकः अधिगमयति ह
नस्तोऽचिण्णलोः हो हन्तेरिति कुत्वे घातयति ईर्ष्ययति ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् तृतीयपक्षे जनस्त
तीयैकाचद्वितिवार्थः आद्येषकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदं द्वितीये तु अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवाद
तया सन्नन्ते प्रवर्त्तते ऐर्ष्यियत् द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताद्द्विः षकार एवाभ्यासे शिष्यते हलादिः
शेषात् द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमसो

श्रुद्धेनतस्यार्थः तेन प्रार्थ्यं प्रतिपादयन्नोत्थितं त्निपयाऽत्वादिसिद्धमपरा वें सकर्मकेषु सर्वेष्वत्र्यं इति ण्यंत
प्रक्रिया १ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायांवा इषिकर्मणो य इषिणैककर्तृकस्तस्मात्सन्प्रत्ययो
वास्यादिच्छायांधातोर्विहितत्वात्सन आर्द्धधातुकत्वेइड् इहित्वेसन्यतः पठितुमिछति पिपठिषति
कर्मणः किम् गमनेनेछतीति करणान्माभूत् समानकर्तृकात्किं शिष्याः पठंत्वितीछति गुरुः वा
ग्रहणात्पक्षेवाक्यमपि लुङ्सनोर्घस्लृ एकाचउपदेश इति नेट् सस्यात तं अत्तुमिछति जिघत्सति इको
झल् नेत्सतीपरस्मैतिपिसनोर्ह्रितेर्बुभूर्षिपिषतिर्बुभूर्षिषिषत रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च एभ्यः संश्च
क्त्वाचकित्स्यात् रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति सनिग्रहगुहोश्च ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सनइ
ण्नस्यात्सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः जिघृक्षति जुघुक्षति किरश्च पंचभ्यः कृमृदृडः प्रच्छपंचभ्यः ९३

सनङ्ठस्यातपिपृछिषतिचिकरिषतिजिगलिषतिअत्रेरोदीर्घः दिदरिषतेदिधरिषतेक्वथ
मदृयोर्षुमितिभौवादिकयोः धृङ् धृञोरितिमिच्छहाण ईकाकल इगंताज्झ जादिः सन्किन्स्या
न्नुभ्रूषतिदीङ् दाम्मिच्छतिदिषतिपञ्चविषयेत्वाभावात्मीनातिमिनोतीयात्वेनअतएवस
निमीमेतिसूत्रेमायातोः एयङ्मीग्रहणं कृतेहलंतात्त्वङ्कसमीपाद्धलः परोफलादिस॰
सन्किन्स्यात्वङहृज्ञचुद्गतिविभिन्स्ततिङ्कः किंपिपत्ततेकलमिकेविवर्द्धिषते॰ नअतएवसनिमी
मेतिसूत्रेमायातोः एयङ्मीग्रहणं कृतेहलंतात्त्वङ्कसमीपाद्धलः परोफलादिसन्किन्स्या
त्वङ्हृज्ञचुद्गतिविभिन्स्ततिङ्घाचेः चिकीषतिचिचीषतिजिघांसतिसनिनत्वोयनेजिगमि
षतिवायनेनप्रसीषिषति एवंदिकं अपिजिगमिषतिकर्मणोनङ्परस्मैपदेष्विन्सु
॰हलग्रहणंज्ञातिपरेतिन्तदतिगिंहंद्विषतिअजनगमांसनि अजंतानांहंतेरज्जादेशागमेअदीर्घः स्याज्झलादौसनि सन्लिङोर्गेः जिगीषन्तिविभा॰ ४

सि॰ कौ॰
उ॰
१५४
298

कैनैट्कलादौसनिदीर्घः। जिगांसते अधिजिगांसते अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्नदीर्घः। जिगंसते

द्रुङः स्वदृङोगमिस्यात्सनि अधिजिगांसते रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च उश्चवीते उपधेऽस्यतस्मा

द्धलादेरलेनात्मनेपदेक्ता सनौसेटौवाकितौस्तः द्युतिस्वाप्योरिति संप्रसारणं दिद्युतिषते दिद्यो

तिषते रुदवोचिषते लिलिखिषति रलः किं दिदेविषति व्युपधात्किं विवर्तिषते हलादेः किं एषि

षिषति इह निसमपि द्वित्वं गुणोनवाच्यते उपधाकार्यं द्वित्वात्प्रबलं ओणेर्ऋदित्करणस्य सा

मान्यापेक्षज्ञापकत्वात् सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् इवन्तेभ्यऋकारादिभ्य

सनइड्वास्यात् इडभावे हलन्ताच्चेति कित्वं छ्वोः शूडिति वस्य ऊठ् यण् द्वित्वं दुद्यूषति दिदेविषति सि

नीतिवदस्मात् णनियमान्नेषः ह्रस्वः षत्सिसेविषति आपज्ञप्यृधामीत् एषामच इस्यात्मादौ स १५४

नित्यत्वलोपोभ्यासस्य सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तेनत्राभ्यासलोपः स्याद्वआप्नुमिच्छति ईप्सति ऋर्धितुमि
च्छतिरपरत्वं चर्त्वं ईर्त्सति अर्दिधिषति विभ्रज्जिषति विभर्जिषति विभ्रक्षति विभर्क्षति दंभइच्चेति दंभेरच इ
त्सादीच्च सादेः सति अभ्यासलोपः हल्न्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तं तेन सनः कित्वान्नलो
पः धिप्सति धीप्सति दिदंभिषति शिश्रीषति शिश्रयिषति उदोष्ठ्यपूर्वस्य सुस्मूर्षति सिस्वरिषति
यियविषति ऊर्णुनूषति ऊर्णुविषति न च परत्वाद्गुणावादेशापोः सतोर भ्यासे उकारो न स्वरूपेभ्रांति
वाच्यं द्विर्वचनेचीति सूत्रेण द्वित्वकर्तव्ये मेस्यानिरूपातिदेशान्निषेधाद्वा न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति
कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यं कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभव
न्नपि न चेह सस्य द्वित्वमनुभवति बुभूर्षति विभरिषति त्रपिः पुगंतो मिमंत्रः पकानो तस्यौवादि

कम्बुद्धभावेद्भकोफलितिकिंताभ्यान्नगुणाः अज्झनेतिदीर्घः परत्वात्सिलोपेनवाध्यते आपज्ञपीति ईत
ज्ञीप्सतिज्ञपयिषतिअमितस्तुजिज्ञापयिषति जनसनेत्यात्वं सिषासतिसिसनिषतितनिपतिदरिद्रा
तिभ्यः सनोवाइड्वाच्यः तनोतेर्विभाषा अस्योपधायादीर्घोवास्याज्झलादौसनितितांसतितितंस
तितितनिषतिआशंकायांसन्वक्तव्यः श्वामुमूर्षतिकूलंपिपतिषतिसनिमीमाघुरभलभशकप
तपदामचइस् एषामचइस्स्यात्सादौसनिअभ्यासलोपः स्कोरितिसलोपः पित्सतिदिदरिद्रिष
पतिदिदरिद्रासतिडुमिञ्मीञ्आभ्यांसनकृतेदीर्घेस्मितोतेस्यपिमीरूपाविशेषाद्दिसस्सः मी
तितः मित्सतिगित्सतेमामानेमित्सतिमाङ्मेङोर्मित्सतेदोदाणोः दित्सतिदेङ् दित्सतेदाञ्दित्स
तेदाञ्दित्सतिदित्सतेयेइधित्सतिधाञ्धित्सतिधित्सतेरिप्सतेलिप्सतेशक्शिक्षति ९५

ण्यकमर्षणेऽइतिदिवादिःस्वरितेत्‌शिक्षतिशिक्षतेपित्सनेराधोहिंसायांकिंआरिराल्सतिमुचोकर्मक
स्यअणोवासादौसनिअभ्यासलोपःमोक्षतेमुमुक्षतेवावत्सःस्वयमेवअकर्मकस्यकिंमुमुक्षतिवत्सं
कृष्णःनक्षइस्वम्भःविवृत्सतितङिनविवर्तिषतेसेसिचीतिवेट्‌निनर्तिषतिनिनृत्सतिऋद्धसनि
वाऋद्धृऋभ्यामृद्धेराच्चसनऽइड्वास्यान्तिनतरिषतितितरीषतितितीर्षतिविवरिषतिविवरीषति
विवरीषतिविवरिषतेवृङ्‌वुवूर्षतेअअर्षतिएङ्‌ज्वशोमनिस्मिपूङ्‌ऋअञ्जूअशांएभ्यःसनइट्‌स्मा
स्मपिषतेपिपविषतेअरिरिषतिइहरिसइट्‌स्यद्वित्वंइस्सइतिसनोवयवःकार्यभागितिकार्यिणो
निमित्ततायोगात्द्विर्वचनेचीतिनप्रवर्त्ततेअजिजिषतिअशिशिषतिउभौसाभ्यासस्य प्रा॰
णिणिषतिउच्छेःलःपुत्वंश्वर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेतिचुच्छांभ्यांसद्वित्तस्येलोद्वित्वहलादिशेषःउ

सि॰कौ॰
उ॰
३८
300

विच्छिषति निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यं छ्वोः इति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात् प्रछ् इति प्रत्ययाप
ति वचनाद्धात्र्यणागाङ् णौ च संश्चङोः गाङः श्वयतेः संप्रसारणं च वा अपि जिगापयिषति अध्यापयिषति अपि
पति शिश्वायिषति शुशावयिषति ह्वः संप्रसारणं जुहावयिषति णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वा
इकारद्वित्वं पुस्फारयिषति चुक्षावयिषति ओः पुयण्ज्यपरे पिपावयिषति बिभावयिषति लिलावयिषति जि
जावयिषति पुयण्ज्ञि इति किं नुनावयिषति अपरे किं बुभूषति स्रवतीति इत्वं च सिस्रावयिषति सुस्राव
यिषति इत्यादि अपर इत्येव पुस्रूषते स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयो
रेव सस्य षः स्यान्न षभूते सनि नान्यस्य तुष्टूषति च्युतिस्वाप्योरिस्तुत्वे सुष्वापयिषति सिषाधयति षति
स्तौतिण्योः किं सिसिक्षति उपसर्गात् सुनोत्यादि अभ्यासेन च इति षत्वं परिषिषिक्षति षणि किं अभिषिषा

३८

सनिसुषुप्सतिअभ्यासादित्युक्तेर्नेहनिषेधः इणःप्रतीषिषति इकःअधीषिषति सः स्विदिस्वदिसहीनांचअ
भ्यासेणः परस्याणंपतानामेषांसः सएवतथः षणिपयेवसिस्वादयिषति स्थादिष्वेवाभ्यासस्येतिनियम
मान्नेह सुस्रतिसुस्रूषति पूषिकान्मतुवर्थीयः सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तान्नसनिष्यतेपूषिकाछे
षिकः सरूपोनतेनप्रालीयेभवइतिवाक्यनेवनतछान्ताछः सरूपः किंअहिहिछन्नेभवआदिछत्री
यः अणंताछः तयामत्वर्थान्सरूपः सनयनवानस्तिइहमतुवंतान्मतुमन्नविरूपस्तस्मादेवदंडि
मतीयुगलास्सरूपइत्यनुषज्यतेअर्थद्वारामाहद्वयंतस्मार्थेत्तिनइछान्तेतान्नसादेवजग्रपिस्मिष
ते इतिसन्नप्रक्रिया २ धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ् पौनःपुन्यंभृशार्थश्चक्रिया
समभिहारःतस्मिन्धातोर्यङ्स्यात् गुणोयङ्लुकोः अभ्यासस्यगुणः स्याद्यङि यङ्लुकि

सि॰कौ॰
उ॰
९८
301

चस्नाद्येतस्मात्तिथाततात्ल्लडादयः ङिदंतत्वादात्मनेपदं पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते बोभूयां
चक्रे अबोभूयिष्ट यातेः किं अर्द्दयाल्कतं यथास्यात्तेन अबोभविरित्यादि स्मिद्धंगकाचुः किं पुनः पुनर्जागर्ति
हलादेः किं भृशमीक्षते भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ्नेति भाष्यं पौनःपुन्ये तु स्यादेव शोशुच्यते शोशुभ्य
ते सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ्वाच्यः आद्यास्त्रयश्चुरादावदंताः सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते
ते अटेनेकाच्कत्वेनाप्राप्ते प्रणात्वं त्वेन यस्य हलः यस्येति संघातग्रहणं हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादा
र्द्धधातुके अतादेः परस्य अतो लोपः सोसूच्यांचक्रे सोसूचिता सोसूत्रिता मोमूत्रिता दीर्घोऽकितः अ
कितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि लुकि च अटाट्यते यङि च अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि य
कारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् अरारिता अशाशूर्णोनू ९८

यतेवेभिद्यतेअल्लोपस्यस्थानिवत्वान्नोपधायागुणः वेभिदिता नित्यंकौटिल्येगतौगत्यर्थात्कौटिल्यएवय
ङ्स्यान्नतुक्रियासमभिहारे कुटिलंव्रजतिवाव्रज्यते लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्योभावगर्हायां
एभ्योधात्वर्थगर्हायांगर्हितंलुम्पतिलोलुप्यते चरफलोश्च अनयोरभ्यासस्यानुक्स्याद्यङ्लुकोः नुगि
त्यनेनानुस्वारोलक्ष्यतेसचपदान्तवद्वाच्यः वापदान्तस्येतियथासान्तउत्परस्यातः चरफलोरभ्यासात्प
रस्यातउत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः हलिचेतिदीर्घः चंचूर्यतेचञ्चूर्यते पंफुल्यतेपम्फुल्यते जपजभदहदशभ
ञ्जपशांच एषामभ्यासस्यनुक्स्याद्यङ्लुकोः गर्हितंजपतिजंजप्यतइत्यादि ग्रोयङि गिरतेरेफ
स्यलत्वंस्याद्यङि गर्हितंगिलतिजेगिल्यते घुमास्थेतीत्वंगुणः देदीयते पेपीयते सेषीयते विभाषा
श्वेः शोशूयते शेश्वीयते यङिच सास्मर्यते रीङृतः चेक्रीयते ससुट् संचेस्क्रीयते सिचोयङि सिचः सस्य

सि.कौ.
उ.
९८
302

घोनस्याद्यङि।निसेसिच्यते।नकवतेर्यङि।कवतेरभ्यासस्यचुत्वंनस्याद्यङि।कोकूयते।कौतिकवत्योस्तु
चोकूयते।नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां।एषामभ्यासस्यनीगागमःस्याद्यङ्लुकोः।अकित
इत्यनुवृत्तेर्नदीर्घः।नलोपः।वनीवच्यते।सनीस्रस्यते।इत्यादि।नुगतोनुनासिकांतस्य।अनुनासिकांत
स्यांगस्ययोऽभ्यासोऽदंतस्तस्यनुक्।जंगम्यते।रीगृदुपधस्य।ऋदुपधस्यधातोरभ्यासस्यरीगा
गमःस्याद्यङ्लुकोः।वरीवृत्यते।ऌभ्रादित्वान्नलाः।नरीनृत्यते।उभयत्रलत्वे।चलाकृप्यते।रीगृत्वतइ
तिवक्तव्यं।वरीवृश्च्यते।परीपृच्छ्यते।स्वपिस्यमिव्येञांयङि।संप्रसारणंस्यात्।सोषुप्यते।सेसिम्यते
वेवीयते।नवशः।वावश्यते।चायःकीः।चेकीयते।ईघ्राध्मोः।जेघ्रीयते।देध्मीयते।अयङ्यिक्ङिति।शीङोऽ
यङादेशःस्याद्यादौक्ङितिपरे।शाशय्यते।अभ्यासह्रस्वः।ततोगुणः।डोढौक्यते।तोत्रौक्यते।इतिय ९८

ङ्लन्तप्रक्रिया ३ यङोचिच यङोचिप्रत्ययेलुक्स्याच्चकारात्तंविनापिबहुलंलुक्स्यान्नैमित्तिकोप्ययंअंतरं
गत्वादादौभवतिततःप्रत्ययलक्षणेनयङन्तत्वाद्द्वित्वंअभ्यासकार्यंयथातत्वाडादयःपोषाकंक्त्वेरीतिप
रस्मैपदंअनुदात्तङितइतिनतन्नङित्वस्यप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेनप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेःयत्रहि
प्रत्ययस्यासाधारणंरूपमाश्रीयतेतत्रैवतत्अतएवस्तृह्यातिप्रासादइत्यत्रहस्तंतस्येतिदीर्घोनयेपिस
र्वधातुकादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योपिनअनुदात्तङितइत्यत्रवर्यनिर्देशान्नतत्रचश्निपाश्येतिनिषे
धात्अतएवपूर्वनादयोनगणेननिर्देशात्किंतुशब्देवचर्करीतेचेत्यदादेःपाठाद्रूपोलुक्षङावा
यङन्तात् — स्तुहलादेःपितःसार्वधातुकेस्यादीड्वास्यात् अस्तवीत्इतितिपणिनिषेधोयङ्लुकिभाषा
यांनवीभवतेनेतिकेडुत्तिकेदसिनिपातनात्अतएवयङ्लुकंभाषायामपिसिद्धंनचयङ्लुकि

सि॰ कौ॰ उ॰ ५५ 303

अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यं प्रकृतिग्रहणेयङ्लुगंतस्यापिग्रहणाद्वृद्धिः प्रयोगोद्विर्वच
नंघाष्टमितिसिद्धांतात्वोभवीतिवोभूतःवोभुवतिवोभुवांचकारवोभविताअवोभवीत्अवोभोत् अवोभू
तांअवोभवुःवोभूयात्वोभूयातांवोभूयात्वोभूयात्वोभूयास्तांगातिस्थेतिसिचोलुक्पक्षेवेती
ट्पत्तेर्गुणंवाधित्वानित्यत्वाद्वुक्अवोभूवीत्अवोभोत् अवोभूतांअभ्यस्तात्अपोज्जुसनित्यत्वा
द्वुक्अवोभूवुःअवोभविष्यदिपास्पर्द्धीतिपास्पर्द्धिपास्पर्द्धिपास्पर्द्धःपास्पर्द्धतिपास्पर्त्सि हुझ
ल्भ्योहेर्धिः पास्पर्द्धिलङिअपास्पर्द्धीत्अपास्पर्द्सिपिदश्चेतिरुत्वपक्षेरोरिअपास्पाःजागाढि
जाघात्सिअजाघात्सिपिरुत्वपक्षेअजाघाः नाधृनानाद्धिनानाद्धःदधदादद्धिदादद्धःदाधत्सि
अदाधत्अदादद्धांअदादधुःअदादःअदाधत् लुङिअदादाधीत्अदादधीत्चोस्कुःदीतिचा ५५

स्तुंत् अचोस्तुंकुन्नां अचोस्कंदः स्रोमदीतिमोतिमोमोदांचकार मोमोदिता अमोमोत् अमोमुन्नां अमोमुदुः
अमोमदीः अमोमोः अमोमोत् लुङि अमोमोदीत् चोकूर्त्रिचोकूर्दीति लङि तिपि अचोकूर्त् सिपि पत्वे अचो
कूः अचोकूः अतोमः वनीवंचीति वनीवंक्ति वनीवक्तः वनीवचति अवनीवंचीत् अवनीवन् जंगमी
तिजंगंति अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः जंगतः जंगमति म्वोश्च जंगन्मि जंगन्वः राकाचग्रह
णोक्तत्वान्नेणिनिषेधः जंगमिता अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् जगहि मोनो
धातोः अजंगन् अजंगन् वंय निर्देशान्नलोरङः ह्लौ तेति न वृद्धिः अजंगमीत् अजंगामिष्टां हंतेर्यङ्लुक्
अभ्यासाच्चेति कुत्वे पद्यपि होहंतेरितिनवर्त्ता विहितेन तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः घ्नितपा
शपेति निर्देशे पत्वनित्यः न णोप यङ्लुको रिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः जेघ्नीति जंघंति जे

सि॰कौ॰
उ॰
१०
304

जेघ्निता। शिपा निर्देशान्नाङ्गादेशो न। जेघ्यहि। अजेघन्। जेघन्यात्। आशिषि तु वध्यात्। अवधिष्टामितादिव
थादेशस्य द्वित्वेऽत्र न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं बहुव्रीहिव
लाव्। आङः पूर्वान्न। आङो यमहन इत्यात्मनेपदं। आजेघ्नीते इत्यादि। उत्तरस्य तु परत्वान्न णः। हलि चे
ति दीर्घः। लुक्यपि स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन न तपरत्वेऽपि वृत्त्वाभावो गात्। चंचूर्त्ति। चंचुरीति। चंचूर्त्तः। चंचुरति। अचं
चुरीत्। अचंचूः। चंखनीति। चंखंति। जनसनेत्यात्वं। चंखातः। गमहनेत्युपधालोपः। चंख्नति। चंखानानि। अच
खनीत्। अचंखन्। अचंखाताम्। अचंखः। ये विभाषा। चंखायात्। चंखन्यात्। अचंखनीत्। उतो वृद्धिर्लुकि हलि ना
भ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयवीत्। नोनोति। जा
हेति। जार्हत्ति। इ हल्यघोः। जाहीतः। उहजहाते। आ चहैलो लोयोपि चुमास्या एर्लिङि इत्येत्वं पचापि न भवंति १०

स्यपानिर्देशात् जाहाति जाहासि जाहेषि जाहीथः जाहीथ जाहीति अजाहेत् अजाहीत् जाहीतां जाही ५८
यात् आशिषि जाहायात् अजाहासीत् अजाहासिष्टां अजाहिषातेल्लकाले प्रत्ययलक्षणाभावा
त्स्वपिस्यमीत्सुत्वेन रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिएन सास्वपीति सास्वप्ति सास्वप्तः सास्वपति अ
सास्वपीत् असास्वप् सास्वप्यात् आशिषि लव चि स्वपीत्सुत्वे सास्वप्यात् असास्वापीत् असास्वपीत्
असास्वपीत् रुग्रिकौ च लुकि ऋर् इत्युपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिकरीकू एते आगमाः स्युः यङ्लुकि
तस्य ऋदंतधातोरपि तथा वर्वर्त्तीति वरिवृतीति वरीवृतीति वर्वर्त्ति वरिवर्त्ति वरीवर्त्ति वर्वृत्तः ३ वर्वृतति ३
वर्वर्त्तामास ३ वर्वर्त्तिता ३ गणनिर्दिष्टत्वान्न स्द्याश्च न भ्य इति न वर्वर्त्तिष्यति ३ अवर्वर्त्तीत् ३ अव
र्वर्त् ३ सिपि दस्चेति रुत्वपक्षे रोरि अवर्वाः ३ गणनिर्दिष्टत्वादङ् न अवर्वर्त्तीत् ३ वर्करीति चरि

सि॰कौ॰
उ॰
९१
305

करीति चर्करीकरीति चर्कर्त्ति चरिकर्त्तः ३ चर्कर्ति ३ चर्करांचकार ३ चर्करीता ३ अचर्कः चर्कृयात्
३ आशिषि रिङ् चर्क्रियात् अचर्कारीत् ३ अत्र कृत्स्नेति न परत्वान्नेह हृक्कविदेपे चाकर्त्तितातीर्त्तः नाति
रतितातीर्दितानाम्नागा अनातरीत् अनातार्त्तः अनातीर्त्तो अनातारुः अनातारीत् अनानातारिष्टामित्या
दि अत्रैर्त्ते यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासोरदत्वे हलादिः शेषः रुकू रिकू रीको स्तु अभ्यासस्यासवर्णोइतीयङ् अ
रर्त्ति अरियर्त्ति अररीति अरिपरीति अरर्त्तः अरियतः किअतयणा रुको रोरीति लोपः न च तस्मिन्कर्त्त
व्ये यणः स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् अरवति अरिप्रति लिङि पिति निर्देशान्न गुणो ह्रीति रिङ
णे न रिङ् रलोपः दीर्घः आरियात् अरिरियात् अरारीत् अरिपारीत् अरिपारिष्टां गट ह्न ग्रह ग्लेज
हेहीति ३ जर्गर्ढि ३ जर्गिढः ३ जर्गहति अजर्घेट् अगर्टगट्ट्रस्यात्ते स्तु ज्ञाग्रहीमज्जा ग्राढितसादैर्डि॰ त्रिमि १९

त्वेनं संप्रसारणेन स्यवहिर्त्यं गत्वेना सिद्धत्वान्न्यहृगादयः जागृढः जागृढ इति जाग्रहीषिज्ञा ग्रहीषिज्ञाग्र्य दि
लभि जाग्रहिता ग्रहेः लिटी ति र्च्येस्त्तनतत्रैकावइत्यन्नत्वृत्रेः मायवस्तदीर्घमाहतज्ञाग्याादि विदृद्धंज
जर्गृह्यीति ३ जर्गृहि ३ जर्गृहः जार्दयति जर्गृथी षिजर्चेति स्त्रिअजगर्गृह्यीत्र्ड्डभावेङ्णः हलङ्या
दिलोपः भषभावः जल्त्वचर्त्वे अजर्चेत् अजगर्गृह्यीः सिपि दश्चेति पदेकत्वे अजर्चीः ३ अजगृ
धीत् अजर्गृह्ठां अजर्गृथिष्ठां प्राप्रच्छीतिपा प्रष्ठि नसादौ ग्रहिज्येति संप्रसारणेन भवति शितिपा निर्देशा
त्त्क्रोः शूद्वि तिश्राः त्रश्चेतिषः पाप्रष्टः पाप्रच्छ तिपाप्रष्ठिमि पाप्रश्यः पाप्रष्मः यकारवकारौ नानाछृठ
भाविनौ यङ्लुकुनास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृतं तेन ३दे चच्छोरिति पत्रोठत द्वि
षपकेज्वरेत्यूठ भाविनौः स्विविमव्योस्तु पङ्लुगस्त्येवेति न्यायेमाधवादिसंमतं चमव्यवेयने

सि॰कौ॰
उ॰
१२
306

अपंयांतऊठभावीतिहूरेहृदेवनऊत्पादयोर्वातः हपगतौजाहयीतिजाहतिजाहतःजाहयन्तिजाहसिव
लिलोपेयज्जादौदीर्घः जाहामिजाहावःजाहामःद्वर्यंगतिकौसोःजाहयीतिजाहर्तिजाहतेःजाहर्यतिलोरि
जाहहिअजाहःअजाहथुर्तांअजाहर्पुःमववंधने ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ज्वरादीना
मुपधावकारयोरूठस्यात्क्कौकलादावनुनासिकादौ च प्रत्ययेअत्र क्विती तिनानुवर्त्तते अवतेस्त
निमित्तत्वरितिदर्शनात् अनुनासिकग्रहणंचानुवर्त्तते अवतेर्मन्प्रत्ययेतस्यटिलोपे ओमिति
दर्शनात् नईडभावेऊठिपितिगुणः मामोतिमामवीतिमामूतः मामवतिमामोषिमामोमिमामू
वः मामूमः मामोतुमामूतात् मामूहिमामवानिअमामोत् अमामोः अमामोत्अमामोः अमाम
वंअमामूव अमामूम अवीहिंसायां नोतू वीतिरात्लोपः रेफात्परयोः छ्वोर्लोपःस्यात्क्वौलौदा फ॰१९२

वन्नासिकादौचप्रत्यये इतिक्लोपःलच्छूपयङ्गणाः नधातलोपआर्द्धधातुके यान्तंशालोपनिमि
त्तेस्मार्द्धधातुकेपरेऽकोगणाद्दीनस्त्वइतितेहनिषेधः तिवादीनामनार्द्धधातुकत्वान्नेतोनेतीर्तिह
लिचेतिदीर्घः तोतर्त्तिः तोतर्वतितोयोर्तिदोदोर्ति दोयोर्तिमर्छ्ममोमोर्तिमोमर्त्तिः मोमर्छ्तीत्यादिस्या
र्द्धधातुकइतिविषयसप्तमीतेनपङ्क्तिविवक्षितेअजेर्वीचवीयतेअस्ययङ्लुक्ननास्तिलुकाश्र
यहारेविषयेपत्वासंभवेनवीपतेअस्ययङ्लुक्ननास्तिलुकाअपहारेविषपत्वासंभवेनवीभाव
स्याऽप्रवृत्तेः इतियङ्लुगंतप्रक्रिया ४ सुपआत्मनः क्यच् इषिकर्तुरेवेप्सितः सुवंतादिच्छा
यामर्थेक्यच्प्रत्ययोवास्यात्थातवपवनात्सुपलुक्क्वचिच अस्यद्धस्यात्आत्मनः पुत्रमि
च्छतिपुत्रीयतिवानोयिप्रत्यये गव्यतिनाम्यतिलोपःशाकल्यस्येतिन्नअपदांतत्वात्न

सि॰कौ॰
उ॰
९३
307

याह्निके॥ क्यचि क्याङि च नांतमेव पदं स्यात् सन्निपातपरिभाषया क्यचि चकारनान्तत्वान्लोपः राजीय

ति प्रत्ययोत्तरपदयोश्च त्वद्यति मद्यति एकार्थयोरित्येव युष्मद्यति अस्मद्यति लदांचकार हलि च

गीर्यति धातोरित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहर

णं चिंत्यं पुरमिरोः साम्यात् दीव्यतीति दीर्घस्तु प्रांचः प्रामादिक एव अदस्यति रीङृतः कर्त्रीय

ति क्यच्व्योश्च गार्गीयति वात्स्यति अकृत्सार्वेति दीर्घः कवीयति समिध्यति क्यस्य विभाषा हलः

परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्द्धधातुके आदेः परस्य अतो लोपयलोपयोः स्थानिवत्वाल्लघू

पधगुणो न समिधिता समिध्यिता मांतप्रकृतिकात्सुबंतादव्ययाच्च क्यच् न किमिच्छति इदमि

च्छति स्वरिच्छति अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु क्यजंता निपात्यंते अशनायति उ ९३

दन्यतिधनायतिवसुतादेःकिंअशनीयतिउदकीयतिधनीयतिअश्वस्यतीरवृषलवणानामात्मप्रीतौक्य
चि परोक्यचिपरेसुगागमःस्यात् अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायांअश्वस्यतिवडवावृषस्यतिगौःक्षीरलवणयो
र्लालसायांक्षीरस्यतिबालःलवणस्यत्युष्ट्रःसर्वप्रातिपदिकानांक्यचिलालसायांसुगसुकौदधि
स्यतिदध्यस्यतिमधुस्यतिमध्वस्यतिकाम्यच्चउक्तविषयेकाम्यच्स्यात्पुत्रमात्मनइच्छतिपुत्रका
म्यतिपुत्रकाम्यितायस्यहलइतिलोपोनअनर्थकत्वात्यस्येतिहिसंघातग्रहणमित्युक्तंयश
स्काम्यतिसर्पिष्काम्यतिमान्ताव्ययेभ्योनेयंस्यादेवकिंकाम्यतिस्वःकाम्यतिउपमानादाचारेउप
मानात्कर्मणःसुबन्तादाचारेऽर्थेक्यच्स्यात्पुत्रमिवाचरतिपुत्रीयतिछात्रंविष्णूयतिद्विजंअधि
करणाच्चेतिवक्तव्यम् प्रासादीयतिकुट्यांकुटीयतिप्रासादेकर्तुःक्यङ्सलोपश्च उपमानात्कर्तुः

सि॰कौ॰
उ॰
१९४
308

ह्रवेतादाचारेक्यङ्वास्यात्सोनस्यतुकर्तृवाचकस्यलोपोवास्यात्क्यङ्‌वेत्युक्तेःपद्देवाकंयसांतस्यलो
पस्तुक्यङ्सन्नियोगशिष्टःसचव्यवस्थितःओजसोप्सरसोनित्यमितरेषांविभाषयाकृष्णइवा
चरतिकृष्णायतेओजःशब्दोवृत्तिविषयेतद्वतिओजायतेअप्सरायतेयशायतेयशस्यतेविद्वायतेवि
द्वस्यतेनश्यतेमच्यतेअरस्यतेक्यङ्मानिनोश्च कुमारीवाचरतिकुमारायतेहरणीवहरितायते
गर्व्यांक्यङ्रूपतेसपत्नीवसपत्नायतेसपत्नीयतेसपत्नीयतेयुवतिरिवयुवायतेपट्वीमृद्वाक्विप
ट्वीमृदूयतेनकोपधायाःपाचिकायतेआचारेवगल्भक्लीवहोडेभ्यःक्विब्वा वाग्रहणात्क्यङ्पि
अवगल्भादयःपचाद्यजंताःक्विप्प्रसंविधियोगेनात्मनेदात्तत्वमनुनासिकत्वंचाचप्रत्ययस्यप्रतिज्ञाय
तेतेनतङ्अवगल्भतेक्लीवतेहो [illegible] तेभूतप्रवोदम्यनेकाचाम पत्तद्वार्तिकारंभसामर्थ्यान्नचाव १९४

गल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलं केवलानामेवाचारेपि वृत्तिसंभवात् तथा च नानेनैकार्थत्वात् अवगल्भां चक्रे
दोडां चक्रे वार्त्तिके ऽवेत्युपसर्गो विशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टत्वाच्च क्यङेवेति माधवादयः त
ङ्नेतिसूत्रे चिंतनं सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः एवं वार्त्तिकं त्वत्र त्वेवं यथाप्राप्त्यर्थं संगार्थं तत्र क्वि
वन्तः यते प्रातिपदिकग्रहणात् विहस्तपदुनिन संबध्यते तेन पदकार्यं न स्थात् स इवाचरति स्वस्ति अ
तो गुणः इति शपा सह पररूपं अ इवाचरति अति अतः अति प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाचस्त
केनोम् औ अतः उः द्वित्वं अतो गुणो अत आदेरिति दीर्घः णलः औ वृद्धिः अतस्तादिष्वातो लोप
इटि चेत्याल्लोपः माला इवाचरति मालाति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्धा घिस्मा
लां चकार लङि अमालात् अत्र हल्ङ्यादिलोपो न ङीसाहचर्याद्दापो पि सोरेव लोपविधानात् इद्

सकौअमाल्लासीवकविरिवकवपतिआशीर्लिङिःकवीपात्सिचिवृद्धिरित्सत्रयान्तोविसन्नुवर्त्तयान्नरेव
ध्योयात्‌रितिव्याख्यानान्नामयान्तोरपिवृद्धिमिछतिअकवायीत् विरिवयतिक्विापविव्यतुःअवयी
त्‌अशीश्विवअयतिशिश्वायषिशिश्रियतुःपितेवपितरतिआशिश्विरिङुःपित्रिषात्‌भ्रौरेवभवतिअत्र
गातिस्थेतिभुवोवुगितिभवतेरइतिचनभवतिअभिमतत्वेनयान्तपाठस्यैवतत्रग्रहणात्
अभावीत वुभावइुरिवद्रवतिणोश्रीतिचङःनअद्रावीत् अनुनासिकस्विफलोःक्ङिति अनुनासिकोन
सोपधायादीर्घःक्लौफलादौचक्ङितिऊढमिवाचरतिऊदामतिराजेवराजानतिपंथाइवपथीनतिमथी
नतिऋभुक्षीणतिद्योरिवदेवतीतिमायवःअत्रऊठिद्यवतिइत्युचितेकइवकतिचकाविविवचनासु
स्थिवृद्धिवाधित्वानोह्लोपात चकइतिरूपमाहस्त्वइवस्वस्योसस्वयत्वस्वामास्वंचकारेमितटत्वक १५

रमेवस्मशादिभ्योभुवश्चेलोपश्चहलः अभूततद्भावविषयेभ्यो भवत्यर्थेक्यङ् स्यात् हलेनानामेषांलो
पश्च अस्मशब्दोभृशोभवतिभृशायते अचेरितिपर्युदासवलात् अभूततद्भावइति लध्वं तेनेहनञ्कृ दिवा
भृशाभवेतिपरातोभृशानद्रत्यादयस्तेदिवाकभवंतीत्यर्थः सुमनसश्चअस्यसलोपः सुमनायतेउरा
दौसंग्राममयुद्धइतिपठ्यतेतत्रसंग्रामेतिप्रातिपदिकंतस्मान्नरमरोनीतिणिच् सिद्धः तत्सन्नियोगे
नानुवंधआसज्यतेप्रदेयायंग्राममशुद्धइत्युक्तेपिसामर्थ्यात्संग्रामशब्दोलभ्यते विशिष्टपाठोज्ञापयतिउ
पसर्गसमानाकारंपूर्वपदंधातुसंज्ञाप्रयोजकेप्रत्ययेचिकीर्षितेपृथक्क्रियतेइतितेनसमनसशब्दोसा
गद्भवसुमनायतउन्मनायतेउद्गमनायतएवंचअवागल्भतअवागल्भिष्टेत्यादावपिअवेत्यस्यपृथ
क्करणंवोध्यंज्ञापकंचमज्जातीपविषयेतेनयत्रोपसर्गसरूपंसकलंरूपतेनवादेशेनापहृतेन

सि.कौ.
उ.
१८
310

ङेवष्टथक्कृतिः पूर्वे च आद्गुणः ओतः सवर्णाचार्यं ओष्ठपिता अत्र अत्मनाष्णवगलभ्येति वत्तनत्यप्रज्ञापक

स्य विशेषविषयत्वेषाष्टवार्त्तिके तज्ज्ञापकं च प्रमाणेन तथाहि उस्रोमाडु त्वाह प्रतिषेधः उषि ओमाङोश्च

पररूपं स्यात्‌ः पररूपेणेत्यर्थः उस्रा मेत्थत ओस्त्रीयत ओंकारीयत ओढीयत आटश्चेति च शेषेन पुन

र्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठे स्थितं लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्य

र्थे क्यष् स्याद्वा क्यषः कषंतात्परस्मैपदं वा स्यात् लोहितायति लोहितायते अत्राद्ये रिस्तु नन्वत्र त्वा

स्तन्तज्ञापकविषयत्वं लभ्यं तच्च लोहितशब्दस्य विशेषणेन तद्वाचो डुसंभवात्‌ नापि आदिशब्द

ग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानत्वात्‌ तथा च वार्त्तिकं लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति

न चैवं कामप्यचइवक्यषोपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्या १८

नात्रपरपरापाति परपरायतेश्राम्यत्तियोगंविनाप्तिरुद्धाजेनात्कषोविद्यानमामप्यीनयत्तुलोहि

नष्टपामदुःखानिहर्षगर्वसुखानिचमूर्छानिद्राश्लेष्मपाचूमाःकषायाणिनिम्बचर्मीणीदुर्निपठित्वाश्रणा

मादिभ्योपिकषिपदद्वयमुदाहरंतिनत्राप्यवार्त्तिकविरुद्धेतस्मात्तेभ्यःकण्डेःवशपामायनेदुःखा

द्योश्चत्रिविषयतद्वतिवर्त्तनेलिंगविशिष्टपरिभाषयालोहितीभ्राष्ट्रादपिकषूलोहितीपतिलो

हितीयतेकष्टापक्रमणेचवर्त्यतात्कष्टशब्दाद्धुत्साहेर्थेकाङ्स्यात्कष्टायक्रमतेकष्टायतेपापं

कर्त्तुंमुत्सहतइत्यर्थःसत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यःकषवचिकीर्षायामितिवक्तव्यम् कषवेपापं

सत्रादयोपत्रिविषयेपापार्थाःतेभ्योद्वितीयांतेभ्यश्चिकीर्षायांकाङ्पापंचिकीर्षतीसत्त्वपद

विग्रहःसत्त्रायतेकक्षायतेऽश्मादिकर्मणःरोमंथतपोभ्यांवर्त्तिचरोः रोमंथतपोभ्यांकर्मभ्यांक्रमै

सि.कौ.
उ.
९८
311

णावर्त्तमानायां करणे चार्थे क्यङ् स्यात् रोमंथं वर्त्तयति रोमंथायते हनुचलन इति वक्तव्यं चर्वितस्याकृष्य पु
नश्चर्वणे इत्यर्थः नेह कीटो रोमंथं वर्त्तयति अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमंथः तदश्नातीत्यर्थ इति
कैयटः वर्त्तिलेकरोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ तपसः परस्मैपदं च तपश्चरति तपस्यति वाष्पोष्म
भ्यामुद्वमने आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् वाष्पमुद्वमति वाष्पायते ऊष्मायते फेनाच्चेति वाच्यम् फेनायते
शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् शब्दं करोति शब्दायते
पटेन करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च सुदिनायते सुखा
दिभ्यः कर्तृवेदनायां सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्त्तुरेव चेत्सुखादी
नि स्युः सुखं वेदयते सुखायते कर्तृग्रहणं किं परस्य सुखं वेदयते नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् करणे॥ ९८

स्यन्नुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति
गुरून् पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः चित्रीयते विस्मयत इत्यर्थः विस्मापयते इत्य
न्ये पुच्छभांडचीवराण्णिङ् पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च विविधं विरुद्धं वा तत्क्षेपणं व्यसनं उत्पुच्छ
यते विपुच्छयते परिपुच्छयते भांडात् समाचयने संभांडयते भांडानि समाचिनोति राशीकरोतीत्य
र्थः सम भांडयत समभांडत चीवरादर्जने परिधाने च संचीवरयते भिक्षुः चीवराण्यर्जयति
परिधत्ते वेत्यर्थः मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् कृञर्थे मुंडं करो।
ति मुंडयति व्रतात् भोजने तन्निवृत्तौ च पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति वस्त्रात् समाच्छादने संवस्त्रय
ति हलादिभ्यो ग्रहणे हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते हलिं कलिं गृह्णाति हलयति कलय

सि॰कौ॰
उ॰
९८
312

तिमहद्धलंहलिःपरत्वाद्वृद्धौसत्यामपिइष्ठवद्भावेनागेवल्लुप्यतेअतःसन्वद्भावेनागेवल्लुप्यतेअतःसन्वद्भावेना
गेवल्लुप्यतेअतःसन्वद्भावेनागेवल्लुप्यतेअतःसन्वद्भावदीर्घौनअजहलत्अचकलत्कृतंगृह्णातिकृतय
तितूस्तानिविहंतिवितूस्तयतितूस्तंकेशाइत्येकेजटीभूताःकेशाइत्यन्येपापमित्यपरेमुंडादयःसत्यापेय
त्रैवपठितेषुकृताःप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइत्येवसिद्धेकेषांचिद्ग्रहणंसापेक्षेभ्योणिजर्थंमुंडयतिमाणवकं
मिश्रयत्यन्नंश्लक्ष्णयतिवस्त्रंलवणयतिव्यंजनमितिहलकलकलयोरत्वार्थंसत्यस्यआपुगर्थंकेषांचि
त्प्रपंचार्थंसत्यंकरोत्याचष्टेवासत्यापयति अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः अर्थापयतिवेदापयतिपा
शंविमुंचतीतिविपाशयतिरूपंपश्यतिरूपयतिवीणयोपगायतिउपवीणयतितूलेनानुकु
ष्णात्यनुतूलयतितूणाग्रंतूलेनानुघट्टतीत्यर्थःश्लोकैरुपस्तौतिउपश्लोकयतिसेनयाअभियाति ९८

अभिषेणयति उपसर्गात्सुनोतीति षः अभिषिषेणयिषतीत्यादौ स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमय
ति त्वच संवरणे त्वचयति त्वचं गृह्णाति त्वचयति वर्मणा संनह्यति संवर्मयति वर्णं गृह्णाति वर्णयति चूर्णैरवध्वं
सतेऽवचूर्णयति इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः एनीमाचष्टे एतयति पृथुं प्रथयति वृद्धौ सत्यां पूर्ववा
टिलोपः अपिप्रथत् अपप्रथत् मृदुं म्रदयति अमिम्रदत् अमम्रदत् भृशं भ्रशयति दृढं द्रढयति अवभ्रशत् अबभ्र
शत् अदद्रढत् परिवृढं परिव्रढयति पर्यवव्रढत् ऊढिमाख्यत् औजिढत् ओजिढत्वादीनामसिद्धत्वात् हति ष्टुत्वस्य द्वित्वे पूर्व
त्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति निषिद्धत्वे ढि ऊत्वे द्वित्वमित्यन्ये औडिढत् ऊढमाख्यात् औजढत् औडढत् औ·
ण्णपणिति वर्गप्रमाद्यानयद्दोलिंगे द्विर्वेकार्पेणाव च आदेशो नेति ऊनयतात् ऊनं प्रकुर्वन्नेकाच् वृद्धि
ष्ठुकौ स्थापयति तितां मां वा चष्टे त्वापयति मापयति मपर्यन्तस्य त्वमौ परररूपात्पूर्वं नित्यत्वात् टिलोपः

सि.कौ.
उ.
९९
313

वृद्धिःशुकत्वादप्रतिरुतिन्यासःअंतरंगत्वात्पररूपेकृतेप्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिप्रकृतिभावान्नचप्रकृति
भावेभाष्येप्रमाणाभावादितिभ्रमिभ्रमितव्यंभाष्यस्यप्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेअन्यथासिद्धिपरत्वात्पु
वामावंवाग्रुक्षपतिव्रसपतिस्वानमाचष्टेशावपतिनतद्धितइतिटिलोपःप्रकृतिभावस्तुनयेन
प्राप्तिन्यायेनटेरित्यस्यैववाधकोह्यिमःभत्वात्संप्रसारणंअन्येषुनतद्धितइतिनेहातिदिशतेरुष्ट
निनस्याहृष्टत्वात्तुवृद्धिश्छुत्यादोपरत्वादेरित्यस्यैवप्रवृत्तेःतेनषडुनयतीतिरूपमाहुःविद्वांसमा
चष्टेविद्वयतिश्वेगाहृत्त्रपरिभाषयात्संप्रसारणंनेत्येकेसंप्रसारणेतुद्वावावादेशौचविदावतीत्यन्येनि
त्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणेअंतरंगत्वात्पूर्वरूपेटिलोपःविदयतीत्यपरेउदंचमाचष्टेउदीचयति
नुदैचितंचत्प्रत्यंचंप्रतीचयतिप्रत्यचिचनइकोऽसवर्णेइतिप्रकृतिभावपक्षेप्रतिअचिचतसम्यंच १५

माचष्टेसमीचपतिसम्यञ्चिचतत्समिग्रश्चिचतत्तिर्यञ्चमाचष्टेतिरायपतिश्चेचेष्टिलोपेनापहारेपिवहिरंगा
त्वेनासिद्धत्वान्निरस्तःतिरिःश्रसिद्धवदत्रेतिविणाल्लुक्कृत्यायेनप्रथमटिलोपोसिद्धःश्रतःपुनष्टिलोपोन
श्रंगवृत्तपरिभाषयावाचडिःश्रग्लोपित्वादुपधाकृत्तेनश्रतितिरापत्सध्र्यंचमाचष्टेसध्रापपतिश्च
समग्र्यापयत्विष्वद्र्यंचमाचष्टेश्रविविष्वद्र्यापयत्देवद्र्यंचमदिदेवद्र्यापत्श्रदद्र्यंचमादद्र्यापयत् श्रमुमु
पंचेश्रमुमुश्चापपतिचतुःश्रामुमुश्चापत्भुवंभावयतिश्रवीभवत्भुवंश्रभुवत्श्रिपंश्रशिश्रयत्गांश्र
जूगवत्रायेश्रशीरयत्नावंश्रनूनवत्स्वंसिस्वापाम्वत्स्वःस्वपतिश्रसस्वत्श्रसिस्वत्वहून्भावयतिवह
पतिग्रन्यन्येस्वमित्रिणौस्वजपतिसंज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिःश्रीमतीमश्रीमत्वाश्रशिश्रयत्पपयस्विनीयपस्यपी
तिवृद्धस्लोपोनतदपवादस्यत्नकःप्रवृत्तत्वात्स्थूलंस्थवयतिह्रस्वंदवयतिकर्येनर्हिहूरयम्स्वननेवि

सि॰कौ॰
उ॰
१९
314

वस्वतीतिहूस्मननतिश्रयतेवाहूरान्तूरातेकुर्वतीत्यर्थः युवानंपवयतिपुवाल्पयोरितिवाकनन्त्रंश्रीतिके
नेदपतिवादंसाथयतिप्रशासंप्रशास्पयतिदूहम्भ्रजैशोनउपसर्गस्पष्टथक्कृत्तेः दूढंज्ञापयतिवर्षय
तिप्रियंप्रापयतिस्थिरंस्थापयतिस्फिरंस्फापयतिकुरुंवरुयतिवारपतिवद्भलंवेहयतिगुरुंगरयति
तृप्रंत्रपयतिदीर्घंद्राघयतिवृंदारकंवृंदयतिइतिनामधातुप्रक्रिया ५ कंड्वादिभ्योयक् एभ्योधातु
भ्योनित्यंयक्स्यात्स्वार्थेधातुभ्यः किंप्रातिपदिकेभ्योमाभूत् द्वियाहिकंड्वादयः धातवः प्रातिपदिका
नि कंडूञ्गात्रविघर्षणे कंडूयतिकंडूयते मंतुअपराधेरोषइत्येकेमंतूयतिचेद्रस्तुजिन्नमाहमंतूयनेव
ल्गुपूजामाधुर्ययोः वल्गूयति असुउपतापे असूअसूज इत्येके असूयति असूयते लेटलोटयौर्वेषूर्वभा
वेस्वभ्रेचदीर्घत्वा वित्येके लेटयतिलोटपतिलेदितालेलादीशोउरसउरजउर्जेईर्ष्यायां उरजयतिहलि ११

चेतिदीर्घःईर्येतिईर्यतेऽत्रवस्प्रभातीभावेवेदथोर्थेस्वप्नेचमेयाश्राध्वग्रहणेमियापतिक्रुध्रुभत्येक्रुध्यति
मगायपरिवेष्टनेनीचदास्यऽत्यन्येतितसंपंधस्तुडःक्लिष्टखेडःखेतक्रियायांस्त्रखातिडःखतिस्त्रखेडः
खेचानभवतीत्यर्थःस्पर्शजायांअरस्त्राराकर्मणिभिषजचिकित्सायांभिक्षन्नपसेवायांयोऽ
धस्सारयारणेचरणोक्षरणगतौखुरणेचोपेक्षरणात्वरायांभुरणपोषणयोःगङ्गदवाक्स्खलनेप
लाकेलाखेलाविलासेलुलेत्यन्येलेखास्खलनेचअटंगोपमित्यन्येलेखतिलिटअक्कन्सनयोः
लिटतिलाटजवपजीवनेहृणीङ्रोषणेलज्जायांचमहीङ्पूजायांमहीपतेपूजांलभतेइत्यर्थःरे
खाश्लाघासादनयोःऊवस्परितापपरिचरणयोःतिरस्कृतेतद्धैअगदनीरोगत्वेऊरसबलार्थःऊ
रस्यतिबलवान्भवतीत्यर्थःनरणगतौपपस्कस्नेतोमेभरपस्पभनभाविस्पर्शेवरस्सेवरसेवरणे

आकृतिगणोयंइतिकंड्वादयः कंडूयतेःसन्सन्यङो रितिप्रथमस्यैकाचोद्वित्वेकंड्वादेस्तृतीयस्येतिवाच्यं
कंडूयियिषति क्वचिन्नतास्तत्रयथेष्टंनामधातुषु आद्यानांत्रयाणांअन्यतमस्यद्वित्वमिष्यतेअजा
देस्त्वाद्येतरस्यपुपुत्रीयिषतिपुतित्रीयिषतिपुत्रीयियिषतिअशिश्वीयिषतिअश्वीयियिषतिनंद
राणांसंयुक्तानामचःपरस्यैवद्वित्वनिषेधः इंद्रीयतेःसन्द्रीयिषइतियोरन्यतरस्यद्वित्वेइंदि
द्रीयिषतिइंद्रीयियिषतिचिचंद्रीयिषतिचंद्रीयियिषतिचंद्रीयियिषतिप्रियमाख्यातुमाचष्टां
णंप्रेरयितुंवेच्छतिपिप्रापयिषतिप्रापिपयिषतिप्रापयियिषतिऊरूविवारयिषतिवारिरप
यिषतिवारयियिषतिवाठंस्मिसायियिषतीत्यादिरूपत्रयेषत्वेनिनास्तिपरूःसन्नएपनास्सन्वो
भूयियषयियषतियङ्गणेच्छन्नेनास्मिंश्चवोभूःपिपषतिइत्यादिइतिप्रसायमालाअनेदान्तंडिन ३११

आत्मनेपदं आदेशेनेति भावकर्मणोः वकर्मणोः बभ्रे वेश्मन्तु बभ्रे येकर्त्तरि कर्मव्यतिहारे क्रियाविनिमये
द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् व्यतिलुनीते अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः श्नसोरल्लोपः व्यतिस्ते व्यतिषा
ते व्यतिषते तासस्त्योर्विनि सलोपः व्यतिसे धि च व्यतिध्वे ह एति व्यतिहे व्यतिस्महे अस्य सेर्व्यत्यात् त्वं व्यतिषी
त व्यतिराते व्यतिभाते व्यतिवभे न गतिहिंसार्थेभ्यः व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्या
नं हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति हरतेरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजानः इतरेत
रान्योन्योपपदाच्च परस्परोपपदाच्चेति वाच्यं इतरेतरान्योन्यस्य परस्य व्यतिलुनन्ति नेर्विशः निविशते प
रिव्यवेभ्यः क्रियः अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं परिक्रीणीते अवक्रीणीते विक्रीणीते विपराभ्यां जेः विजयते आङो
दोनास्यविहरणे आङ्पूर्वाद्ददातेः मुखविकासनादन्यत्रार्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् विद्या

त्रिको॰
३.
१२
316

मादत्ते अनास्यविहरणे किं मुखं व्याददाति आस्यग्रहणमविवक्षितं विपादिको व्याददाति पादस्फोटो
विपादिका नदी कूलं व्याददाति परांगकर्मकान्न निषेधः व्याददते पिपीलिकाः पतंगस्य मुखं क्रीडोऽनु
संपरिभ्यश्च चादाङः अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते आक्रीडते अनोऽकर्मप्रवचनीयान्न उप
सर्गाणां समासाहचर्यात् माणवकमनु क्रीडतीति तेन सहेत्यर्थः तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं स
मोऽकूजने संक्रीडते कूजने तु संक्रीडति चक्रं आगमेः क्षमायामेतस्येदं ग्रहणं आगमयस्व ताव
त् मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः शिक्षेर्जिज्ञासायां यनुषि शिक्षते यनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्य
र्थः आशिषि नाथः आशिष्येवेति नियमार्थं वार्त्तिकमित्युक्ते सर्पिषो नाथते सर्पिर्मे भूयादित्या
शास्त इत्यर्थः कथं नाथसे किमपतिं न भूभृतामिति नाथसे इति पाठो हरतेर्गतताच्छील्येग्र १२

कारः। चैवत्कैम्प्रश्वाअनुहरंते मातृकं गावः पितृमीनुस्वगतैं प्रकारं परिशीलयंतीमर्थः नाठीलोकि
मातृवनुहरति किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यं हर्षादयो विषयाः नतुहर्षो विदेप-
कारणो ह्यत्रे फले अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने अपात्किरतेः सुट्स्यात् सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः
अपस्किरते वृषो हृष्टः कुक्कुटो भक्षार्थी श्वाश्रयार्थी च हर्षादिष्विति किं अपकिरति कुसुमं हर्ष
ड्सुटो न हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुड्भावे नेष्यत इत्यपाङ्गः रजोपकिरति आ
ङो नुप्रच्छ्योः आनुते आपृच्छते शप उपालंभे आक्रोशणं यो त्वरितेनः अकर्त्रगेपि फले शपथरूपे
यं आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः कृष्णाय शपते समवप्रविभ्यः स्थः संतिष्ठते स्याच्छोमित्र समवस्थि
तअवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानं शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्र

सि॰कौ॰
उ॰
११३

तिष्ठतीत्यर्थः प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च गोपीकृष्णायतिष्ठते आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः संशय्यक
र्णादिषुतिष्ठतेयः कर्णादिषुतिष्ठतेयः कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः उदोनूर्द्ध्वकर्मणि मुक्ता
वुत्तिष्ठते अनूर्द्ध्वेति किं पीठादुत्तिष्ठति ऊहायामेव ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठते उपान्मंत्रकरणे आग्नेया
ग्नीध्रमुपतिष्ठते मंत्रकरणे किं भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकर॰
णपथिष्विति वाच्ये आदित्यमुपतिष्ठते कथं तर्हि स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थेरस्वती देवतात्वा
रोपात्स्तुपस्थेदेवतांमात्वाद्वागंगायमुनामुपतिष्ठते उपतिष्ठते उपश्लिष्यतीत्यर्थः रथिकानुपति
ष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः वालिप्सायामिति वक्तव्यम् भिक्षुकः
प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः अकर्मकाच्च उपात्तिष्ठतेरकर्मकाद ११३

त्मनेपदं स्यात् भोजनकाले उपतिष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः उद्विभ्यां तपः अकर्मकाद्दित्येव उत्तपते वि
तपते दीप्यते इत्यर्थः स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं स्वमंगं स्वांगं न तु स्वमिति परिभाषितं उत्तपते वि
तपते पाणिं नेह सुवर्णमुत्तपति संतापयति विलापयति वेत्यर्थः चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति
संतापयतीत्यर्थः आङो यमहनः आयच्छते आहते अकर्मकात् स्वांगकर्मकाद्दित्येव नेह परस्य शि
र आहंति कथं तर्हि आजघ्ने विषमविषमविलोचनस्य वक्षः इति भारविः आहध्वं मा रघूत्तम
मिति भट्टिश्च प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः प्राप्येत्यध्याहारो वा ल्यब्लोपे पंचमीति तु त्वं ते
विनैव तदर्थावगतिः पंचतत्त्व द्विषं येभेजुमित्यादि तु अत्ते ता अध्याहारो वा समीपमेत्येति वा आत्मनेप
द स्वन्यतरस्यां हन्तेर्वधादेशो वा लिङि आवधिष्ट आवधिषातां हनः सिच् कित्स्यात् अनुनासि

सि॰कौ॰
उ॰
११४
318

कलोपः आहत आहसातां आहसत यमो गंधने सिच्कित्स्यात् गंधनं सूचनं परदोषाविष्करणं उ
दायत गंधने किं उदायंस्त पादं आकृष्टवानित्यर्थः समो गम्यृच्छिभ्यां अकर्मकाभ्यामित्येव संग
च्छते वा गमः गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः संगसीष्ट संगंसीष्ट समगत समगंस्त समृच्छिष्यते
अकर्मकाभ्यां किं ग्रामं संगच्छति विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं वेत्तेरेव ग्रहणं संवित्ते वेत्तेर्विभाषा
वेत्तेः परस्य झस्यादेशस्यानो रुडागमो वा स्यात् संविद्रते संविदते संपृच्छते अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्त
व्यं अर्तीति द्वयोर्ग्रहणं अङ्विधौ तिपा निर्देशे वेत्युक्तं मा समृत मा समृत मा समृषातां मा समृषतेति
स्वादेः इयर्तेस्तु मा समरत मा समरेतां मा समरंत संस्मृणुते संपश्यते अकर्मकादित्येव ऋतं पव
रत्नासीति पुरापि संस्मृणुमहे इति त्वरादिप्रयोगः प्रामादिकः उत्साङ्गः अभ्याहारो वा इति कश्चिप ११४

अइतिअयाम्मिन्नकर्मकाधिकारेइहनिगम्यादीनांकथमकर्मकतेतिचेछ्णुयातोरर्थानेवृत्तेयानर्थेनोपसं
ग्रहात्प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्मणोऽकर्मकाक्रियावद्दतिभारंनदीवहतिसृदनेइत्यर्थःजीवतिन्नृत्यतिप्रसिद्धे
यथामेघोवर्षतिकर्मणोऽविवक्षातोयथाहितान्नयःसंस्मृणुतेसकिंप्रभृउपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवाच्ये अ
कर्मकादितिनिवृत्तंवेयेनिरस्यतिनिरस्यतेसमूहतिसमूहतेवाउपसर्गान्नस्यऊहतेःयादेशाहुंतिप्रसास
स्यात्अग्निंसमस्यातनिसमुपविभ्योह्वःनिह्वयतेसंह्वायामाङःकुलम्माणरमाह्वयतेसंह्वायांकिंपु
त्रमाह्वयतिगेयनावक्षेपणेसेवनसाहसिक्यप्रतिपत्नप्रकथनोपयोगेषुकृञःगेयनंहिंसाउत्कुरु
तेसूचयतीत्यर्थःसूचनेहिंसाप्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैवअवक्षेपणंभर्त्सनंश्येनोवर्त्तिकामुदा
कुरुतेभर्त्सयतइत्यर्थःहरिमुपकुरुतेसेवतइत्यर्थःपरदारान्प्रकुरुतेतेषुसहसाप्रवर्त्ततेपयोदकस्य

पस्कुरुतेगुणमाधत्तेगाथाःप्रकुरुतेप्रकथयतिशतंप्रकुरुतेधर्मार्थंविनियुंक्तेएषुकिंचिद्वेत्करोति अर्थेःप्रसह
ने प्रसहनेत्तमाऽभिभवस्वषहमर्षणेऽभिभवेचेतिपाठात्शत्रुमध्यिकुरुतेऽत्यर्थःअभिभवतीतिवावेःशब्द
कर्मणःस्वरान्विकुरुतेउच्चारयतीत्यर्थःशब्दकर्मणःकिंचित्तेविकरोतिकामः अकर्मकाच्चवेःछात्त्राइत्ये
वछात्त्रावर्वकुर्वतेविकारंलभतेसंमाननेनोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियः अत्रोत्सं
जनज्ञानविगणनव्ययाःनयतेर्वाच्याःइतरेप्रयोगोपाधयःतथाहिशास्त्रेनयतेशास्त्रस्थंसिद्धांतंशिष्येभ्यः
प्रापयतीत्यर्थः। तेनचशिष्यसंमाननंफलितंउत्संजनेदंडमुन्नयतेउत्क्षिपतीत्यर्थःमाणवकमुन्नयतेविधि
नाऽऽत्मसमीपंप्रापयतिउपनयनपूर्वकेणाध्यापनेनहिउपनेतरिआचार्यत्वंक्रियतेज्ञानेतत्त्वंनयतेनि
श्चिनोतीत्यर्थःकर्मकारानुपनयतेभृतिदानेनस्वसमीपंप्रापयतीत्यर्थःविगणनंमृणादेर्निर्यातनंकरं

विनयते राज्ञे दंडं भागं प्रणयतीत्यर्थः शतं विनयते धर्मार्थं विनियुंक्ते इत्यर्थः कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि
नियः कर्तृस्थे कर्मणि परस्मै पदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् स्वेत्रशरीरशब्देन तदवयवो ल-
क्ष्यते क्रोधं नयते अपगमयति तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगामित्वात् स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमा-
र्थमिदं तेनेह न गडुं विनयति कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति कर्तृगामित्वाविवक्षायां भवि-
ष्यति वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः वृत्तिरप्रतिबंधः ऋचि क्रमते बुद्धिर्न प्रतिहन्यत इत्यर्थः सर्ग उत्सा-
हः अध्ययनाय क्रमते उत्सहते क्रमतेस्मिन् शास्त्राणि स्फीतानि भवंतीत्यर्थः आङ उद्गमने आक्र-
मते सूर्यः ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यं नेह आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् वेः पादविहरणे साधु वि-
क्रमते वाजी पादविहरणे किं विक्रामति संधिः द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां

सि॰कौ॰
उ॰
११९
320

समर्थौ तुल्यार्थौ प्राके ध्यादित्वात्पररूपं प्रारंभेऽनयोस्तुल्यार्थता प्रक्रमते उपक्रमते समर्थाभ्यां किं प्रका
मति गच्छतीत्यर्थः उपक्रामत्यागच्छतीत्यर्थः अनुपसर्गाद्वा क्रामति क्रमते अप्राप्तविभाषेयं हृत्यादौ तु
नित्यमेव अपह्नुवे ज्ञः शतमपजानीते अलपपतीत्यर्थः अकर्मकाच्च सर्पिषो जानीते सर्पिषा उपायेन
प्रवर्त्तत इत्यर्थः संप्रतिभ्यामनाध्याने शतं संजानीते सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः संप्रतिभ्यामना
ध्याने शतं संजानीते अवेक्षत इत्यर्थः शतं प्रतिजानीते अंगीकरोतीत्यर्थः अनाध्यान इति यो
गो विभज्यते तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते मातरं मातुर्वा संजानाति कर्मणः शे
षत्वविवक्षायां षष्ठी भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः उपसंभाषोपमंत्र
णे यथा वा च्येऽन्तरे प्रयोगोपाययः शास्त्रे वदते भासमानो वदतीत्यर्थः उपसंभाषोपसान्त्वनं भृ ११९

त्यानुपवदते मां नयतीत्यर्थः ज्ञाने शास्त्रे वदते यत्ने क्षेत्रे वदते विमतौ क्षेत्रे विवदंते उपमंत्रणामुपकं
बंने उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः व्यक्तवाचां समुच्चारणे मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदतेरात्म
नेपदं स्यात् संप्रवदंते ब्राह्मणाः नेह संप्रवदंति खगाः अनोरकर्मकात् व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मका
द्वदतेरात्मनेपदं स्यात् अनुवदते कलापस्य अकर्मकात् किं उक्तमनुवदति व्यक्तवाचां किं अनुवदति वीणा
विभाषा विप्रलापे विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् विप्रवदंते विप्रवदंति वा वैद्याः अ
वाद्ग्रः अवगिरते ग्रणातिस्तु अवपूर्वो न प्रयुज्यते एवेति भाष्यं समः प्रतिज्ञाने शब्दं नित्यं संगिरते प्रतिजानीत
इत्यर्थः प्रतिज्ञाने किं संगिरति ग्रासं उदश्चरः सकर्मकात् धर्ममुच्चरते उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः सकर्मकात् किं
वाष्पमुच्चरति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः समस्तृतीयायुक्तात् रथेन संचरते दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे संप्र

र्वोद्दाणस्तृतीयांतेनप्रयोगेस्यात्तृतीयाचेच्चतुर्थ्यर्थेदास्यासंयच्छतेकामुकः पूर्वसूत्रेसममइतिषष्टी
तेनसूत्रद्वयमिदंव्यवहितेपिप्रवर्त्ततेऽधर्म्येणसमुदाचरतेदास्योसंप्रयच्छतेउपाद्यमः स्वकरणेस्वकरणं
स्वीकारः भार्यामुपयच्छतेउपाद्यमः स्वकरणेविभाषोपयमेयमः सिचः कित्वंस्याद्विवाहेरामः सीता-
मुपायतउपायंस्तवाउदवोढेत्यर्थः गंधनांगउयमेतपूर्वविप्रतिषेधान्नित्यंकित्वंज्ञाश्रुस्मृदृशां
सनः सन्नंतानामेषांप्राग्वत्धर्मंजिज्ञासतेशुश्रूषतेस्मुस्मूर्षतेनानोर्ज्ञः पुत्रमनुजिज्ञासतिपूर्वसे
वायंनिषेधःअनंतरस्येतिन्यायात्तेनेहनसर्पिषोनुजिज्ञासतेसर्पिषाप्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः पू
र्वंवत्सनइतितङ्जुक्तमेकाज्ञेतिकेवलाद्विधानान्नप्राप्तोस्यांप्रत्याङ्भ्यांश्रुवः प्रत्याभ्यांसन्नंतान्नश्रुवः उक्तेन
स्यातप्रतिशुश्रूषतिआशुश्रूषतिकर्मप्रवचनीयात्स्यादेवदेवंप्रतिशुश्रूषतेशदेः शितः म्रियतेर्लु

ङ्‌लिङ्भ्यश्चाख्याते सर्ववत्तनः सनः सर्वायोयाथात्स्तेन तल्लं सन्ने नादणात्मनेपदं स्यात् एधि स्यिषतेः शि
ष्यायिषतेनिविविदितेन सर्ववत्किं बुभूषतिशब्देतित्या दिसत्र हयेसनोनित्यत्वबन्नेवाक्यभेदेनआत्मेयंते
मेहनशिष्यात्सतिमुमूर्षति आमप्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्यपर्याचक्रेप्राप्ताभ्यांभुजेरयज्ञपात्रेषु प्रयु
ज्ञोउपयुंक्ते स्वराद्यंतोपसर्गादितिवक्तव्यं उदंयुंक्ते वियुंक्ते अयज्ञपात्रेषु किं द्वंद्वं संविपात्राणि प्रयुनक्ति
समः क्ष्णुवः संक्ष्णुतेशस्त्रं भुजोनवने ओदनंभुंक्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः बुभुजेपृथिवीमेवकेवलां
वृद्धोजनोदुःखशतानि भुंक्ते इहोपभोगोभुजेरर्थः अनवनेकिं महीं भुनक्ति णोरणौ यत्कर्म णौचेत्सक
र्तानाध्याने एपंतादात्मनेपदं स्यात् णौ या क्रिया सैव चेण्णंते नोच्यते अणौ यत्कर्म कारकं सचेण्णौकर्त्ता
स्यात्तत्वाध्याने णिचश्चेतिसिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदं कर्त्रभिप्रायेत विभाषोपपदेनेति विकल्पे

सि.कौ.
उ.
११८
322

णावकर्मकाद् इति परस्मैपदे चेत्परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रिया पा
श्चोदाहरणं तथा हि पश्यंति भवं भक्ताः चक्षुषा ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः प्रेरणांशात्यागे च पश्यति भवः वि
षयो भवतीत्यर्थः ततो हेतुमति णिचू दर्शयते भवं भक्ताः पश्यंतीत्यर्थः पुनर्णिचि अर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः
इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयस्य नार्थयोस्तृतीयस्यार्थः तत्र तृतीयकक्षायामनतङ् क्रियासमभि
त्येप्सितो कर्मकारकं सणौ कर्तृत्वाभावात् चेन्न पर्याप्तं तु नतङ् द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्प्रथमायां क
र्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च एवमारोहयते हस्तीत्यपुदाहरणं आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः त्ततभावयंतीत्य
र्थः ततो आरोहति हस्तीत्यगमावतीत्यर्थः ततो णिच् आरोहयते हस्तिनमारोहंतीत्यर्थः ततश्चारोहयते त्यभव
तीत्यर्थः एवं पश्यंत्यारोहंतीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् ततः कर्मणि एवं हे त्वारोपणि च दर्शयति भवः ११८

आरोहयति हस्तीपकान् आरोहतस्त्वं प्रेरयतीत्यर्थः ततो णिचुभ्यां न स्यादिति भ्याच्च उयातयोर्द्वयोरपि प्र
षणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणं अर्थः प्राग्वत् अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् समा
न क्रियात्वाभावात् निजर्थस्याधिक्यान् अनाध्याने किं स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयति वनगुल्मः
उत्कंठापूर्वकस्मृतेर्विषयो भवतीत्यर्थः भीस्म्योर्हेतुभये आत्मनेपदं गृधिवंच्योः प्रलंभने प्रतारणेऽर्थे
एताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् माणवकं गर्द्धयते वंचयते वा प्रलंभने किं श्वानं गर्द्धयति अभिकांक्षामस्मा
त्पादयतीत्यर्थः अहिं वंचयति वर्जयतीत्यर्थः लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च आत्मनेति मि
थ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे णेर्नित्यमेव पदं मिथ्याकारयते स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः
मिथ्योपपदात् किं पदं सुष्ठु कारयति अभ्यासे किं सकृत्पदं मिथ्याकारयति स्वरितञितः कर्त्रभि

प्राये क्रियाफले यजते कर्त्रिति किं ऋत्विजो यजंति ॥ अन्वं ति ॥ अपाद्वदः ॥ न्यायमपवदते कर्त्रभिप्राय इत्येव अपव
दति ॥ णिचश्च ॥ कारयते ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ अग्रन्थे इति छेदः ॥ व्रीहीन्संयच्छते भारमुद्यच्छते ॥ अग्रन्थे किं उद्यच्छ
ति वेदं ॥ अध्यगं तमुद्यमं करोतीत्यर्थः ॥ कर्त्रभिप्राय इत्येव ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ गां जानीते ॥ अनुपसर्गात्किं ॥ स्वर्गं लोकं
न प्रजानाति ॥ कथं तर्हि भट्टिः त्वं नृपः पूर्वमवाल्लेचितनेनानुयशोगमनं स्तनस्येति कर्मणि लिङ्न्वपि णोति
विपरिणामः ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ स्वरितञित इत्यादियेचस्सू आत्मनेपदं विहितं तेन तत्समीपोच्चारिते
न क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् स्वं यज्ञं यजति यजते वा स्वं कटं करोति कुरुते वा स्वं पुत्रमपवद ति
अपवदते वा स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा स्वां गां जानाति जानीते वा ॥ इत्यात्मने
पदं प्रोयात्कर्त्रभिप्राये परस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ कर्तृगेपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदं ॥ अनुकरो ११९

तिपराकरोति कर्त्तरीत्येव भावकर्मणोर्मा भूत् नचैवमपि कर्मकर्त्तरि प्रसंगः कार्यातिदेशपक्षस्याश्रितत्वात्तया
तत्र कर्मवत्कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात्प्राप्तस्यातिदेशापहेतु कर्त्तरि कर्मेत्यतः शेषादि
त्यतश्च कर्त्तृग्रहणादपमनुवर्त्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्रैवेति व्याख्येयं अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः क्षिपप्रेरणे स्व
रितः अभिक्षिपति प्राद्वहः प्रवहति परेर्मृषः परिमृष्यति योजादिकस्य परिमर्षेति उहपरेरिति यो
गविभागस्य वहेरपीति केचित् व्याङ्परिभ्यो रमः विरमति उपाच्च यज्ञदत्तमुपरमति उपरमयतीत्यर्थः
अन्तर्भावितण्यर्थोयं विभाषाकर्मकात् उपादपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा उपरमति उपरमते इति
वा निवर्त्तत इत्यर्थः बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् णिचश्चेत्य
स्यापवादः बोधयति पद्मं योधयति काष्ठानि नाशयति दुःखं जनयति स्रवंत्र्यायययति प्रावयति

सि॰ कौ॰
उ॰
१२

324

प्रापयतीत्यर्थः द्रावयति विलापयतीत्यर्थः स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः निगरणचलनार्थेभ्यश्च निगारय
ति भोजयति चलयति अदेः प्रतिषेधः आदयते देवदत्तेन गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषि
द्धं निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः शेषादिति अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव आद
यत्यन्नं वटुना अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् शेते कृष्णः तं गोपी शायय
ति न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः पादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न पिबतिर्निगरणार्थः अत
एव चित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकाः नृतिश्चलनार्थोऽपि तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः पाययते दमयते आयामयते
आयासयते परिमोहयते रोचयते नर्तयते वादयते वासयते धेट उपसंख्यानं धापयते शिशुमेकं
समीची अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव वत्सान् पाययति पयः दमयन्तीकमनीय ९०

नामदंतेभिर्हतोवास्यपतिवाक्यषःल्लोहितायतेपुच्छोल्लुङि अद्युतत् अद्योतिष्ट वृद्भ्यः वर्त्स्यति वर्त्स्य
ते विवृत्सति विवर्तिषते लुटि च क्लृपः कल्प्तासि कल्पितासि कल्प्स्यति कल्पिष्यते चिक्लृप्सति चिकल्पिषते चि
त्रोप्सेनेउति परस्मैपदव्यवस्था अथ भावकर्मणोर्लकारादयः भावकर्मणोरिति तङ् सार्वधातुके यक्
धातोर्यक् प्रत्ययः स्यात् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे भावो भावना उत्पादना क्रिया सा च धातु
नैव सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्र
थमपुरुषः तिङ्वाच्यभावनायाः असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिः किंत्वेकवचन
मेव तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् अनभिहिते कर्तरि तृतीया त्वया मयान्यैश्च भूयते बभूवे स्य
सिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च उपदेशे योऽच् तदन्ता

सि॰कौ॰
उ॰
१२१
325

नांहनादीनांचचिणीवांगकार्यंवास्यात्स्यादिषुपरेषुभावकर्मणोर्गम्यमानयोःस्यादीनामिडागमश्चयस्मि
न्नचिण्वद्भावस्तन्नियोगशिष्टत्वान्नदभावेनइडार्द्धधातुकेत्यस्यकृतेसीयुटोविशेषणंनेतरेषामव्यभिचारा
न्नचिण्वद्भावाद्वृद्धिःभाविताभविष्यतेभूयतांअभूयतभूयेतभाविषीष्टभविषीष्टचिण्भावकर्मणोःच्ले
श्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनितशब्देपरेअभाविअभाविष्यतलिङोलकत्वात्कर्मणिनद्विर्वचनाद्यनुभूयतेआ
नंदश्चैत्रेणत्वयामयाचअनुभूयसेअहमनुभूयेअन्वभाविअन्वभाविषातांअन्वभविषातांणिलो
पःभाव्यतेभावयांचक्रेभावयांबभूवेभावयामासेइड्ढत्वस्याष्टस्यपक्षेइट्पक्षेचकृतेनेडपतीतिढत्वंन
तासिसाद्दवर्यादस्तेरपिव्यतिहेतुत्पादौसार्वधातुकेपतिढत्वप्रवृत्तेर्नित्यात्ढःभाविताचिण्वदिटश्चा
भीयत्वेनासिद्धत्वात्सिलोपःपक्षेभावयिताभाविष्यतेभावयिष्यतेभाव्यतांअभाव्यतभाव्येतभावि

षीष्ट भावयिषीष्ट अभावि अभाविषातां अभावयिषातां बुभूष्यते बुभूषां चक्रे बुभूषिता बुभूषिष्यते बोभूयते
यङ्लुगन्तात् बोभूयते बोभवां चक्रे बोभविता बोभाविता अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः स्तूयते विस्तुः तुष्टुवे स्ताविता स्तोता
स्ताविष्यते स्तोष्यते अस्तावि अस्ताविषातां अस्तोषातां गुणोऽर्तीति गुणः अर्यते स्मर्यते परत्वान्नित्यत्वाच्च
गुणोऽरपरे ऋते ऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् आरिता अर्ता स्मारिता स्मर्ता गुणोऽर्त्तीत्यत्र निम
ग्रहणान्न ह्रस्वे रुङ्कानान्ते ह गुणः संस्क्रियते अनिदितामिति नलोपः स्रस्यते इदितस्तु नंद्यते संप्रसारणं इज्य
ते अयङ्यि क्ङिति शय्यते तनोतेर्यकि आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् तायते तन्यते ये विभाषा जायते जन्यते तपो
ऽनुतापे च तपश्च्लेश्चिण् न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च अन्वतप्त पापेन पापं कर्त्तृ तेनाभ्याहत इत्यर्थः कर्म
णि लङ् पद्दा पापेन पुंसा कर्त्रीत्र प्रोचित इत्यर्थः चुमास्येनीते दीपते आदे च ड त्यत्राशितौति कर्मयापस्या

सि.कौ.
उ.
१२२
326

दिवसेन्न कण्ठाकारादेटो निषेधः। एधाग्यादिशितत्वाभावात्तसिन्नात्वं जग्ले अग्लानो युक्षि पक्षेतोः आदेतानां युगामा
मः स्यात्विणिणिमिता तिक्कृति च दापितादान्तादापि षीष्ट दासीष्ट अदापि अदापिषातां अदिषातां अथापि
षातां अधिषातां अग्लापिषातां अग्लासातां हन्यते अघानि लोवित्तुङ्क्ति हन स्तो न हो हंते तिक्तिक्तं वधा
नितात् हन्ता घानिष्यते हनिष्यते आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादस्त्रि एवञ्चावः आर्धधातुके सीयुटी
ति विशेषविहितत्वात् घानिषीष्ट पक्षे वधिषीष्ट अघानि अघानिषातां अहसातां पक्षे वधादेशः
अवधि अवधिषातां अघानिष्यत अहनिष्यत न च स्यादिषु चिण्वदिट्पतिदेशाद्वदेशः स्यादिति वा
च्यं अंगस्येत्यधिकारादंगस्यैवातिदेशात् गृह्यते चिण्वदिटो नहोदीर्घस्तुप्रकृतस्य बलादिलक्षणस्ये
वेटोग्रहेलटीत्यनेन दीर्घविधानात् ग्राहिता ग्रहीता ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते ग्राहिषीष्ट ग्रहिषीष्ट अग्रा १२२

द्विग्रयादिह्यिषातोऽग्रहीषातां हृषपेतेऽम्दर्शिऽम्दर्शीषातां मिचः किताद्दस्मग्रहदातां गिरतेर्लुङि ध्वमिच
तरधिकं ध्वनंतथाहिचिवएवदिटोदीर्घोनेत्युक्तेऽग्रगारिध्वे द्वितीये त्विटि वृतोवेतिवादीर्घः अगारिध्वेग्रग
रीध्वं एषांत्रपाणांलतेवटनंद्वितेत्रयंचेतिपंचचैवेकल्पिकानिइत्येषभावतिलिङ् सिचोरितिविकल्पादिड
भावेउस्त्वितिकित्वेऽइत्वेरपरत्वेहलिचेतिदीर्घः उणषीध्वमितिनित्यहत्वेऽग्रीढ्वंढवमानोद्वित्वविक
ल्पेऽग्रहोद्वक्रबसमवमा सहसेकलनेउक्रासेमितिउदीर्घेस्विएवदिट्लत्वढत्वद्वित्वत्रिकंगषाउत्व
ष्टानंविकल्पेनचत्वभिरधिकंष्टानंहेत्वमरणंपंतात्कर्मणिलः यक् णिलोपः ऋम्यतेमोहोमकुक्टेनविल
लोहीचोन्यनरस्मात्स्र विणपरेणमुस्येचणोमितामृपयापाक्षीर्घोवास्यात्प्रहृतामितोऽहस्वए
वत्वनविकल्पिनःणंपतासैपोऽहस्वविकल्पासिद्धेःदीर्घविधौणिचौलोपोनस्यानिवद्दितिदीर्घः सि

सि.कौ.
उ.
१२३
327

द्यामिड्ढ्रस्वविधौ तस्यानिवर्त्तकं तु वार्त्तं भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भित्सवदभ्याह्विर्वचनसवर्णानुस्वारदी
र्घजश्चरः प्रत्याख्याताः शाविति जातिपरो निर्देशः दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशायः शामिता शामिता
शमयिता शामिष्यते शमयिष्यते यङ्न्तात् शिच् शंशामिष्यते शंशमयिष्यते शंशामिता शंशमयिता यङ्लुगन्तात् शिच्
ण्येवं भाष्यमते यङ्न्तात् ण्य एव शिदिदीर्घो नास्तीति विशेषः एवं तत्त्वाभावे शंशमिष्यते णिनानोदात्तोपदेशस्
मान्तस्यानाचमेः उपधाया वृद्धिर्नेस्याच्चिणि ञ्णिति कृति च अशामि उदात्तोपदेशस्येति किं अगा
मि मान्तस्य किं अवादि अनाचमेः किं अवादि अवामि अनाचमेकिविवमिनामिति वक्तव्यम् चिणि
अयायादय इति णिङ् भावे अकामि णिङ् णिचोरप्येवं अचामि वध हिंसायां हलंतः जनिवध्योश्चेति न वृ
द्धिः अवधि जागोविचिण्णल्ङित्सु न सिन्नक्तेर्न गुणः अजागारि भंजेश्चिणि नलोपो वा स्यात् अभाजि अभं १२३

जि विभाषा चिण्णमुलोः लभेर्नुमागमो वा स्यात् अलंभि अलाभि व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् प्रालंभि द्वि कर्मकाणां गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः गौर्दुह्यते पयः अजा ग्रामं नीयते ह्रियते कृष्यते उह्यते बोध्यते माणवकं धर्मं माणवको धर्ममिति वा देवदत्तो ग्रामं गम्यते अकर्मकाणां कालादिकर्मणां कर्मणि भावे च लकार उक्ते मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन णिजन्तात् प्रयोज्ये प्रत्ययः मासमास्यते माणवकः इति भावकर्मप्रक्रिया यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् तेन पूर्वं करणत्वात् कर्तरि लकारः साध्वसिश्छिनत्ति काष्ठानि पचति स्थाली पचति कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः तेभ्यो भावे कर्तरि च ल

सि॰कौ॰
उ॰
१२४
328

काराः पच्यतेऽओदनेनभिद्यतेकाष्ठेनकर्त्तरित्व कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः कर्मस्थयाक्रियपातुल्यक्रियः
कर्त्ताकर्मवत्स्यात्कार्यातिदेशोयंतेनयगात्मनेपदचिण् चिण्वदिटः स्युःकर्त्तुरभिहितत्वात्प्र
थमापच्यतेओदनःभिद्यतेकाष्ठंअपाचिअभेदिनतुभावेलकारेकर्त्तुर्द्वितीयास्यात्अस्मादति
देशादितिचेन्नलकारवाच्यएवकर्त्ताकर्मवत्लिङाशिष्यङितिद्विलकारकाल्लस्यानुवृत्तेःभा
वेप्रत्ययेचकर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेःअतएवकृत्यक्तखलर्थाःकर्मकर्त्तरिनभवंतिकिंतुभावे
एवभेत्तव्यंकुसूलेन ननुपचिभिद्योःकर्मस्थाक्रियाविक्लित्तिर्द्विधाभवनंचसैवेदानींकर्तृस्थान
तत्तुल्यासत्यंकर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकंतत्समानाधिकरणक्रियाभेदमाश्रित्यव्यवहारःकर्मणेति
किंकरणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियेपरवैांकेसाध्वसिरिमादौमाभूत्किंचकर्तृस्थक्रियेभ्योमाभूत्गच्छति १२४

ग्रामःअजोवहतिहस्तीअधिगच्छतिशाम्भवार्थैस्मरतिअद्ध्यातिचपत्रकर्मणिक्रियाकृतोविशेषोदर्शितेयथापक्वे
षुतेंदुलेषुयथावाछिन्नेषुकाष्ठेषुतत्रकर्मस्याक्रियानेतत्रनहिपक्वापक्वतंडुलेष्विवगतागतयामेषुकेल
त्वाएवउपलभ्यतेनकरोतिकृत्यादनार्थःउत्पत्तिश्चकर्मस्यातेनकारिष्यतेयत्उत्पादिपत्नार्थतेत्तेनसिद्धो
तज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्यकर्तृस्थात्एतेनअन्तव्यवस्यमानेर्थइत्यप्यातेकर्तृस्थत्वेनयगभावात्प्रणति
निक्रतेआत्मनेपचरूपसिद्धेःनाच्छीलपादावपंचानप्राप्तत्वात्मनेपदंसकर्मणांप्रतिषेधोवक्तव्यः अ
न्योन्यंस्पृशतःअजाग्रामनयतिदुहिपच्योर्वहुलंसकर्मककपोरितिवाच्यं नद्दहनमांपक्वविणो
पर्याकर्मकर्तरियकचिणोनस्तःदुहेरनेनयकप्रतिषेधःचिणात्तुविकल्पेनेष्यतेप्राप्तलक्क्लगोःप
योदुग्धेअचःकर्मकर्तरिअजंताच्छ्रिश्रीरागोबासात्कर्तरितथाहेपरेअकारिअकृतदुहसअदोहिप

दोक्तः। लूयमेवेति पदेलक्। अदुग्ध। अपुक्त उदुम्बरः फलं पच्यते। सृजियुज्योः श्यंस्तु। अनयोः सकर्मकयोः कर्तैव
न्नं कर्मवत्स्यात् यगपवादः श्यन्वाप्यमुत्पर्थः। सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्येवेति वाच्यं। सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पा-
दयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगं। भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्। भूषावाचिनां कि-
रादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते ह-
स्ती स्वयमेव। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छा-
याः कर्तृस्थत्वेपि करोतिक्रियापेक्षं इह कर्मस्थक्रियात्वेन रूयः। अस्मात्स्लूश्विएन अवारुद्ध गौः कर्मकर्त-
रीत्येव। प्रवारोधि गौर्गोपेन। तपस्तपःकर्मकस्यैव। विध्यर्थमिदं एवकारस्त्वव्यर्थ एवेति भाष्यानुसारिणः। त-
प्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। तपोऽनुतापे चेति चिण्निषेधात् सिचु। अवतप्त तपः। कर्मकस्येति किं। उत्त-

पतिस्त्रुवर्णैस्त्रुवर्णैस्त्रुवर्णाः कावः नडुहस्तद्दनमांपक्वविणो प्रस्तृतेग्रास्त्राविष्टप्रास्त्रोष्टनमतेदंडः अग्रंते
स्त्रग्रेतर्भावितण्यर्थात्रनमिः पक्वविणोः प्रतिषेधेदेतमस्मिंच्छिद्रजात्मुपसंख्यानेकारयतेग्रचीकरत्
उच्छ्रपतेदंडः उदश्चिश्रिपतविणवदिदृतस्यादेवकारिष्यतेउञ्छापिष्यतेन्त्रतेकथाग्रवोचतभारद्वाजी
याः पठंतिणिश्रंथिग्रंथिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानेपछमुदस्यतेउन्मुच्छयतेगोः अंतर्भा
वितण्यर्थतपाउन्मुच्छयतेगांपुनःकर्त्तृत्वविवक्षायांउन्मुच्छयतेगोः उदपुच्छनपक्विणोः प्रतिषेधाच्छप्
चडोग्रंथिग्रंथ्योरायूषीपनास्मिजभावपदेऽग्रहणांग्रंथतिग्रंथंग्रंथतिमेखलांदेवदत्तः ग्रंथतेग्रंथः
ग्रंथिग्रंथ्योरग्रंथतेग्रंथिग्रंथ्योकैयादिकपोस्तग्रथ्नीतेग्रथ्नीतेस्वपमेवविकुर्वतेसैंधवाः वल्गंतेत्यर्
थः वेःशब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेतितद्वंग्रंतर्भावितण्यर्थस्यपुनः प्रेषणाभावेविकुर्वतेसैंधवाः ध्व

सि॰कौ॰
उ॰
१२८
330

कारिष्टव्यकारिषातांव्यकारिषतव्यकृतव्यकृषातांव्यकृषतकृषिरंजोःप्राचांश्यन्परस्मैपदंच अनयोः
कर्मकर्त्तरिनपक्षेकिंतुश्यन्परस्मैपदंचात्मनेपदापवादःकृष्यतिकृष्यतेपादःरज्यतिरज्यतेवस्त्रंप
गविषयेऽनेनास्यप्रवृत्तिःकोषीष्टरंक्षीष्टइतिकर्मकर्त्तरिप्रक्रिया अभिज्ञावचनेलृट् स्मृतिबोधिन्यु
पपदेभूतानद्यतनेधातोर्लृट्स्यात्लङोपवादःस्मरसिकृष्णगोकुलेवत्स्यामःएवंबुध्यसेचेतयसे
इत्यादियोगेपितेषामपिप्रकरणादिवशेनस्मृत्तोहवृत्तिसंभवात्नयदि यद्योगेउक्तेनअभिजाना
सिकृष्णयद्वनेऽभुंज्महि विभाषासाकांक्षेउक्तविषयेलृड्वास्यात्लक्ष्यलक्षणभावेनसाकांक्षश्चे
ज्ञातवर्थःस्मरसिकृष्णवनेवत्स्यामःतत्रगाश्चारयिष्यामःवासोलक्षणंचारणंचारणंलक्ष्यंपक्षेलङ्
पक्षेयद्योगेपिनयदीतिनिषेधंबाधित्वापरत्वाद्विकल्पःपरोक्षेलिट् चकारउत्तमपुरुषेचित्तविक्षेपे १२८

पादिना परोक्षत्वं सुप्तोहं किल विललाप बहु जगद पुरस्तान्न स्मरामि मत्तो किलाहं अत्यंतापह्नवे लिट् वक्तव्यः कलिं
गेष्ववात्सीः नाहं कलिंगान्जगाम हशश्वतोर्लङ् च अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्याच्चाल्लिट् इति
हाकरोच्चकार वा शश्वदकरोच्चकार वा प्रश्ने चासन्नकाले प्रष्टव्यः प्रश्नः यजति स्म युधिष्ठिरः अपरोक्षे
च भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे एवं स्म पिताब्रवीति ननौ पृष्टप्रतिवचने अनद्यतनपरोक्षे चेति निवृ
त्तेः भूते लट् स्यात् अकार्षीः किं ननु करोमि भोः नन्वोर्विभाषा अकार्षीः किं न करोमि नाकार्षं अहं नु
करोमि अहं न कार्षं पुरि लुङ् चास्मे अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते पुराशब्दयोगे भूतान
द्यतने विभाषा लुङ् चा लट् न तु स्मयोगे पक्षे यथाप्राप्तं वसंतीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषु
र्वा अस्मे किं पठति स्म पुरा भविष्यत्यनवर्त्तमाने यावत्पुरानिपातयोर्लट् यावद्भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते निपातावेतौ निश्चयं

द्योतयतः निपातयोः क्रियायावद्भास्यते तावद्भोक्ष्यते करणभूतेन पुरा यास्यति विभाषा कदाकर्ह्योः भवि
ष्यति लट् स्यात् कदा कर्हि वा भुंक्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा किंवृत्ते लिप्सायां भविष्यति लट् वा स्यात् कतरं कतमं
वा भोजयति भोजयिष्यसि भोजयितासि वा लिप्सायां किं कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति लिप्स्यमानसिद्धौ
च लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लट् वा स्यात् योऽन्नं ददाति दाता
वा सः स्वर्गं याति यास्यति याता वा लोडर्थलक्षणे च लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्त
मानाद्धातोर्भविष्यति लट् वा स्यात् कृष्णश्चेदधीते त्वं गाश्चारय पयते लट्लृटौ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिकः नि
पातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च ऊर्ध्वमौहूर्तिके भवि लोडर्थलक्षणे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा
स्तः मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व १२०

वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्वा समीपमेवसामीप्यंस्वार्थेष्यञ्वर्त्तमानेलडित्यारभ्यउणादयोबहुलमि
तियावत्येनोपाधिनाप्रत्ययाउक्तास्तेतथैववर्त्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचवास्युःकदागतोसिअयमा
गच्छामिअयमागमंकदागतोसिअयमागच्छामिअयमागमंकदागमिष्यसिएषगच्छामिगमि
ष्यामिवाआशंसायांभूतवच्च वर्त्तमानसामीप्यइतिनानुवर्त्ततेभविष्यतिकालेभूतवद्वर्त्ता
मानवच्चप्रत्ययावास्युःआशंसायांदेवश्चेदवर्षीत्वर्षतिवर्षिष्यतिवाधान्यमवाप्स्मःवपा
मःवप्स्यामोवासामान्यातिदेशेविशेषानतिदेशःतेनलङ्लिटौनक्षिप्रवचनेल्लृट् क्षिप्रपर्यायेउ
पपदेपूर्वविधियेल्लृट्स्यात्वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशुत्वरितंवापास्यतिशीघ्रंवप्स्यामःनेतिवक्तव्येल्लृडप्र
ह्यांलृटोविषयेयथास्यात्स्युःशीघ्रंवप्स्यामःआशंसावचनेलिङ् आशंसावाचिन्युपपदेभ

सि.कौ.
उ.
१२८
332

विष्यतिलिङ्स्यान्नभूतवच्चगह॥ अङ्गुपेयादाशंसेऽधीयीय॥ आशंसे क्षिप्रमधीयीयनानद्यतनवत्क्रि
याप्रबंधसामीप्ययोः क्रियायाःसातत्येसामीप्येचलङ्लृटौनयावज्जीवमन्नमदात्दास्यतिवा॥
मीप्यंतुल्यजातियेनाव्यवधानेयेयंपौर्णमास्यतिक्रांतातस्यामग्नीनाधितसोमेनायष्टयेयममा
वास्यागामिनीतस्यामग्नीनाधास्यतेसोमेनयक्ष्यतेभविष्यतिमर्यादावचनेऽवरस्मिन्भविष्य
तिकालेमर्यादोक्तावरस्मिन्विभागेऽनद्यतनवन्नयोयमध्वागंतव्यआपाटलिपुत्रात्तस्य
पदवरंकौशांब्याःतत्रशक्तून्पास्यामः कालविभागेचानहोरात्राणां पूर्वसूत्रंसर्वमनुवर्त्ततेअहो
रात्रिसंबंधिनिविभागेप्रतिषेधार्थमिदंयोगविभागउत्तरार्थःयोयंवत्सरआगामीतस्ययदवरमा
ग्रहायण्यास्तत्रयुक्ताअध्येष्यामहेअनहोरात्राणांकिंयोयंमासआगामीतस्ययोवरःपंचदश १२८

णाञः तत्राप्येतास्मिन्देशे परस्मिन्न् विभाषा अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्तते अप्राप्तविभाषेयं संवत्स
रआगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे अध्येतास्मः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भविष्य
तीत्येव सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् भूते च पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्त्तते वोताप्योः वाअउ
ताप्योरितिच्छेदः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रव
र्त्तत इति विवेकः गर्हायां लडपिजात्वोः आभ्यां योगे लट् स्यात्कालत्रये गर्हायां तङादीन्परत्वाद्बाधते
अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामादत्से गर्हितमेतत् विभाषा कथमि लिङ् च गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ् चा
ल्लट् कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा पक्षे कालत्रयलकाराः अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा कथं नाम तत्र भवान्
धर्मममस्यद्यत् किंवृत्ते लिङ्लृटौ गर्हायामित्येव विभाषा नानुवर्त्तते कः कतरः कतमो वा हरिं निंदेत् निं

दिष्यति वा लृङ् प्राग्वत् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि गर्हायामिति निवृत्तं अनवक्लृप्तिरसंभावना अमर्षोऽक्ष
मा नसंभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निंदेत् निंदिष्यति वा कतरो वा हरिं निंदेत् निंदिष्यति वा लृङ् प्रा
ग्वत् किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् गर्हायां चेति यावदनुवर्त्तते किंकिलेति समुदायः
क्रोधद्योतकः उपपदे अस्त्यर्थाः अस्ति भवति विद्यतिपः लिङोपवादः न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शू
द्रान्नं भोक्ष्यसे अस्ति भवति विद्यते वा श्रंद्रीभामिष्यसि अत्र लृट् न जातु यदोर्लिङ् यदा यद्योरुपसंख्याने
लृटोपवादः जातु यत् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निंदेत् नावकल्पयामि न मर्षयामि लृङ् प्राग्वत्
यच्चयत्रयोः यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि गर्हायां च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति
निवृत्तं यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङ् स्यात् यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यमेतत् चित्रीकरणे च प १२९

त्रयच्चवात्वंशूद्रंयाजयेः आश्चर्यमेतत् शेषेलृडयदौ यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदेचित्रीकरणेगम्येधा
तोर्लृट्स्यात् आश्चर्यमंधोनामकृष्णंद्रक्ष्यति अयदौ किं आश्चर्यंयदिसोऽधीयीत उताप्योः समर्थयोर्लि
ङ् बाढमित्यर्थेऽनयोर्लिङ्स्याद्धेताउत अपिवाहन्याद्ध्रुवंहरिः समर्थयोः किं उतदंडः पतिष्यति अपि
धास्यतिद्वारं प्रश्नः प्रछादनंचगम्यते भूतःप्रभृतिलिङ्निमित्तेक्रियातिपत्तौभूतेपिनित्योलृङ् का
मप्रवेदनेऽकच्चिति स्वाभिप्रायाविष्करणेगम्यमानेलिङ्स्यान्नतुकच्चिति कामोमेभुंजीतभवा
न् अकच्चितीति किं कच्चिज्जीवति संभावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे अलमर्थोऽत्रप्रौढिः संभावनमिति
अलमितिचप्रथमयासन्नम्याचविपरिणम्यते संभावनेऽर्थेलिङ्स्यात्संभावनमलमितिसिद्धाप्रयोगे
सति अपिगिरिंशिरसाभिंद्यात् सिद्धाप्रयोगे किं अलंकृष्णोहस्तिनंहनिष्यति विभाषाधातौसंभा

सि॰कौ॰ उ॰ ६ 334

वनवचनेऽयदि पूर्वसूत्रमनुवर्त्ततेसंभावनार्थेधातावुपपदेउक्तेर्थेलिङ्वास्यान्नतुयच्छब्दे पूर्वेणानित्येप्रा
प्तेवचनेसंभावयामिभुंजीतभोक्ष्यतेवाभवान् अयदिकिंसंभावयामियद्भुंजीथास्त्वं हेतुहेतुमतोर्लि
ङ् वास्यात् कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात् कृष्णंनंस्यतिचेत्सुखंयास्यति भविष्यत्येवेष्यते नेह हन्तीतिपला
यते इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ इच्छामिभुंजीतभुंक्तांवाभवान् एवंकामये प्रार्थये इत्यादियोगेवाच्यं काम
प्रवेदनइतिवक्तव्यं नेह इच्छन्करोति लिङ् समानकर्त्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषुलिङ् स्याद्वा भुंजीय
तीच्छति इच्छार्थेभ्योविभाषावर्त्तमाने लिङ् पक्षेलट् इच्छेत् इच्छति कामयेत कामयते विधिनिमंत्रणा
णेतिलिङ् विधौ यजेत निमंत्रणे इह भुंजीत भवान् आमंत्रणे इहासीत अधीष्टे पुत्रमध्याप
येत् भवान् संप्रश्ने किंभोवेदमधीयीय उत तर्कं प्रार्थने भो भोजनं लभेय एवं लोट् प्रैषातिसर्गप्रा १३

प्तकाले कृत्याश्च प्रैषो विधिः अतिसर्गः कामचारानुज्ञा भवता यष्टव्यं भवान्यजतां चकारेण लोटोऽनुक
र्षणां प्राप्तकालार्थम् लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत् यजतां यष्टव्यं स्मे लोट्
सर्वसूत्रस्य विषये लिङः कृत्यानां चापवादः ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्यजतां स्म अधीष्टे च स्मे उपपदे अधीष्टे लोट् स्या
त् त्वं स्म अध्यापय लिङाद्यपि यच्छेत् उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् कालः समयो वेला पठ्नं जी
त भवान् अर्हे कृत्यतृचश्च चाल्लिङ् त्वं कन्यां वहेः शकि लिङ् च शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः भारं त्वं
वहेः शकि लिङ् च शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः भारं त्वं वहेः माङि लुङ् माङि लुङ् माकार्षीः क
र्मं माभवत् माभवत् मा भविष्यतीति नायं माङ् किं तु माशब्दः धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः धात्वर्थानां सम्ब
न्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः तिङ्कृतावाव्यक्रियायाः प्राधान्यात् नदन्तुरोयेनग

सि॰कौ॰
उ॰
१३१
335

णाभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः वसन्तदर्शनाभूतेलट् अतीतवासकर्तृकंदर्शनमर्थः सोमयाज्यस्यपुत्रोभ
विता सोमेनयष्टायाज्यः पुत्रस्तत्कर्तृकंभवनं क्रियासमभिहारेलोट् लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः वौनःपुन्येभृ
शार्थेचद्योत्ये धातोर्लोट् स्यात् तस्यचहिस्वौस्तः तिङापवादः तौचहिस्वौक्रमेणपरस्मैपदात्मनेपदात्मके
पदसंज्ञौस्तः तिङ्संज्ञौ तध्वमोर्विषयेतुहिस्वौवास्तः पुरुषैकवचनसंज्ञेतुनानयोरतिदिश्येते हिस्ववि
धानसामर्थ्यात् तेनसकलपुरुषवचनविषयेपरस्मैपदिभ्योहिस्यात्कर्तरिआत्मनेपदिभ्यःस्वोभावक
र्मणोः समुच्चयेन्यतरस्यां अनेकक्रियासमुच्चयेद्योत्येप्रागुक्तंवास्यात् यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्
आद्येलोट्विधानेलोट्प्रकृतिभूतएवधातुरनुप्रयोज्यः समुच्चयेसामान्यवचनस्य समुच्चयेलोट्वि
धौसामान्यार्थस्यधातोरनुप्रयोगःस्यात् अनुप्रयोगाद्यथायथंलडादयः तिवादयश्चततःसंख्याकालयोः १३१

पुरुषविशेषार्थःसचाभिव्यक्तिः क्रियासमभिहारेद्वेवाच्ये पाहियाहीतियातिपुनःपुनरतिशयेनवायानंद्यंत्र
स्यार्थःपककर्तृकंवर्तमानेयानेयातीत्यसच्छतिशाष्टुत्वभेदान्वयेदान्वयेतात्पर्यंग्राहयतिशावंयातःयो
तियासियाथःयाथयातयानेतिरूपंयाथयाहियाहीत्ययासीत्यासितिवाअधीष्वाधीष्वेत्यधीते
ध्वेविषयेपदेधीध्वमधीध्वमितिरूपमधीध्वेसमुच्चयेतस्तक्तूनपिबधानाःखादेत्यभ्यवहरति
अन्नेभुंक्तेदाधिकमास्वदस्वेत्यभ्यवहरतितध्वमोस्तुपिबतखादतेत्यभ्यवहरथभुंक्षेत्याख्यादथा
मितिआत्मवद्वरध्वेपदेहिस्वोत्रसमुच्चीमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेनसामान्येनाभेदायःप
देसक्तूनपिबतिधानाःखादतिअन्नंभुंक्तेदाधिकमास्वादतेपतेनगुरीमवस्कंदलनीहिनेदनेम
षाएतन्नानिहरामरांगनाःविमृह्यचक्रेनमचिहिषावलीपङ्क्तयमस्वास्यमहर्निशेदिपङ्क्तिवा

सि॰कौ॰
उ॰
१३२

336

(प्रकालेषुक्तानास्य प्रैषोविधिपुग्ामाते अवस्कंदनलवनादिरूपाभतानयननपरोदायककर्तृकास्रवास्यक्रियेयर्थात्तुडूहपुनः पुनःचस्कंदेत्यादिरर्थः इतिव्याख्यानेभ्रतमूलकमेवद्वितीयसूत्रेक्रियासमभिहारेइत्यस्यानन्वृत्तेलोडंतस्यद्वित्वापत्तेश्चपुरीमवस्कंदेत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपिकेषांचिद्भ्रमएवपुरुषवचनसंज्ञेऽरुद्दत्वेनत्युक्तत्वात् इतिलकारार्थप्रक्रिया ॥ इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धांतकौमुद्यांतिङंतंसमाप्तम् ॥ श्रीरामजीसहायःभवतु शुभं॥

१३२

सि कौ
उ
१३३

१३३

सि॰कौ॰
उ॰
१३३
337

ॐश्रीजानकीपतयेनमः धातोः आतृतीयसमाप्तेरधिकारोयं तत्रोपपदंसप्तमीस्थं कृदतिङ् वाऽसरू
पोऽस्त्रियाम् परिभाषेयं अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्य
धिकारोक्तंविना कृत्याः अधिकारोयं ण्वुलः प्राक् कर्त्तरि कृदिति कृत्यप्रत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्ते
तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः एते भावकर्मणोरेव स्युः तव्यत्तव्यानीयरः धातोरेते प्रत्ययाः स्युः तकाररेफौ
स्वरार्थौ एधितव्यं एधनीयं त्वया भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च चेतव्यः चयनीयो वा धर्मः
त्वया वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च वस्तव्यः वास्तव्यः केलिमर् उपसंख्यानं पचेलिमा माषाः पक्तव्याः भि
देलिमाः सरलाः भेत्तव्याः कर्मणि प्रत्ययः वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते (अस्मादि" तद्भाष्य) विरुद्धं कृत्यचः उप
सर्गस्थान्निमित्तात्परस्याचः उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् प्रयाणीयं अचः किं प्रमग्नः निर्विस

टमस्जेष्पुंस्त्रेकोदितश्चे तेतिनिष्ठानत्वम्॥ तस्यासि द्धत्वात् १३३ श्कोरितिसलो पः॥ चोः कुरिति गत्वम्॥

विदेः तुस्यरत्याशाति
तिन त्वं पूर्वस्य रस्य च १

सोपसंख्याने अचः परत्वाभावान्नकारेणाव्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनं परस्य णत्वं पूर्वस्य तु हत्वे निर्विण्णः णेर्विभा
षा उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णेः पतादिहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् प्रयापणीयं प्रयापनीयं वि
हितविशेषणं किं प्रकाव्यवधाने पयः स्यात् प्रपाव्यमाणं पपूर्वणं तेदुर उपसर्गत्वेन नेत्युक्तं दुर्यानम्॥
हलश्चेजुपधात् हलादेरिजुपधात् कृत्स्थाचः परस्य णो वा स्यात् प्रकोपणीयम् प्रकोपनीयं हृ
लः किं प्रोहणीयं इजुपधात् किं प्रवपणीयं इजादेः सनुमः श्च इति वक्तव्यं इजादेर्हलंता दिहितो यः कृ
त्तत्स्थस्य वा प्रेंखणीयं इजादेः किं मगिसमर्पणे प्रमंगनीयं न मूर्यद्रेणामनुस्वारोपलक्षणं अ
उपरक्षणाभावेऽस्तु
ङ्कादीङितिस्त्रेणैवं तेन नेह प्रेन्ववं इहत्वस्यादेव प्रोम्भणं वा निमन्त्रितं निंदा पर्वानस्य णो वा
स्यात् कृति परे प्रणिंसितव्यं प्रनिंसितव्यं नभाभूपूकमिगमिप्यायिवेपां भ्यः कृत्तस्य णो न प्रभा

प्यायपयोणिच्यन्तीतिपुर
लेखनिर्देशान्तिलिशेषः॥२॥
सनुम

नीयं प्रभवनीयं पूज्ञ प्लवग्रहणमिमिष्यते पूङ् स्तु प्रवणीघः सोमः एवं तभादीनामुपसंख्यानं प्रभायनीयं वृश्चनः
शास्यपोवेत्युक्तेणत्व प्रकरणोपवितद्धो थं यत्वस्यासिद्धत्वेन शाभ्यवथानान्नणत्वं प्रख्यानीयं कृत्यल्युटोवङ्
लं स्नानमनेन स्नानीयं चूर्णं दीयते ऽस्मै दानीयो विप्रः अचोयत् अजेनाद्धातोर्यत्स्यात् चेयं जेयं अग्नैः
णं प्राक्यमकर्तृयोगविभागोप्येवं तथ्यदादिषु व पतोपिसूपठत्वात् ईद्यति पतिपक्षे आतईत्स्यात् गउ
णः देयं ग्लेयं तकिशासिचतिपतिजनिभ्योपहाच्यः तकंशास्यं चत्यं यत्यं जन्यं जनेर्पिद्धिथिः स्वरार्थः एषता
पिरूपसिद्धेर्न च वृद्धिप्रसंगः" जनिवध्योश्च निषेधात्" हनोवापद्वधश्च वक्तव्यः वध्यः पक्षे वद्यमा
हन्तस्तोर्चिद्युतोरिति तात्वं हो हन्तेरिति कुत्वम् ॥२॥ णाएपत्वद्योत्व: योरडुपयात् पवर्गान्तादडुपधाद्यत्स्यान्‌ णयतो पवादः शप्यं लभ्यं नानुवंधकृतमसारूप्यम्
अतोनएपत्तं तव्यादादपस्तुसुरेवआङोपि आङः परस्य लभेर्नुम्स्याद्याद्दो प्रत्यपेविवक्षितेनेनमि १३४

कृतेऽप्युपयत्नाभावादस्मदेवयालेभ्योगोः उपात्तशास्त्रा सायां उपलंभ्यः साधुः स्तनौ किं उपलभ्युशार्कवन्नूपलभ्यः चर्यम्॥

याकिसहोस्व याकंयसंद्युगदमद्युचरपमश्चान्तपसर्गे गद्यमद्यैचरेराङ्गिचौगुरौ आचर्यादेशाःगंतव्यद्मर्थाः

अगुरौकिंआचार्यागुरुःयमेर्निपमार्थेसोपसर्गान्माभूदितिप्रयामंनिपूर्वात्स्मादेवेतिंतेनतत्रभवेद्वि

निपम्यमितिवार्त्तिकप्रयोगात्पतेनानियमस्यवाप्नुक्तिंवपानिपम्यानन्तदिव्यचक्षुषेत्यादिव्याख्याते

निपमेसाधुरितिवा अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु वदेर्नञिउपपदेवदःसुपीतियत्क्यपोःप्राप्त

योर्यदेवंसोपिगर्ह्यायामेवंतुभयार्थेनिपात्तनं अवद्यंपापंगर्ह्येकिं अनुद्यंगुरुनामपद्भिनगर्ह्येवच

नानर्हैच आत्मनानामगुरोर्नामनामातिकृपणस्यचश्रेयस्कामानगृह्णीयाज्येष्ठापत्यकलत्रयोरितिस्मृतेः

पण्यागोःव्यवहर्त्तव्यमित्यर्थःपाप्यमन्यत्स्तुत्यर्हमित्यर्थःअनिरोधेऽप्रतिबंधःतस्मिन्विषयेवृङोयत्श

यमेरित्तिवोर्डुपधादित्यनेनैव सिद्धेरिति भावः॥ नियमेसाधुरितिय मःसमुपन्निविषु वेति॥ वैकल्पिकेऽप्यत्य येकृतेतत्रसाधुरि तितद्धितोपादित्यर्थः॥४॥

अत्रवदःसुपिक्यपवभवति॥यजादित्वात्संप्रसारणम्॥नलोपोनञः॥ तस्मान्नुडचि॥

तेनवर्षाकन्याह्लृङः संभक्ष्यौ॥ तुल्यान्यां वर्ह्यो कर्मणि॥ वर्हेत्यनेनेति वर्ह्यो शाकटं केरणीकिंवा ह्योवोढव्यं॥ अर्यः स्वामि
वैश्ययोः॥ ऋगतो अस्माद्यत्स्यात् अपवादः॥ अर्यः स्वामी वैश्यो वा अनयोः किं आर्यो ब्राह्मणः॥ प्राप्तव्य इ
त्यर्थः॥ उपसर्या काल्या प्रजने॥ गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः॥ उपसार्या काशी प्राप्तव्या इत्यर्थः॥ अज
र्यं संगतं॥ नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् संगते चेद्विशेष्यं न जीर्यतीत्यजर्यमिति न संगतं मैत्रिणा रामाजर्यं
कुरु तुष्टे इति भट्टिः॥ स्फैर्यं रजर्यं जनरसोपश्लिष्टम् देहं वेधाय पुनर्नवं चेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहा
र्यं संगते किं अजरिता कंबलः भावे तु असंगत कर्तृके पि ण्यदेव अजार्यं संगतेन॥ वदः सुपि क्यप् च॥ उत्तरसू
त्रादिह भाव इत्यनुवृत्तेः भावे वदेर्भावे क्यप्यणाद्वा यत्॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यं ब्रह्मवेदस्त
स्य वदनमित्यर्थः॥ कर्मणि प्रत्ययाविमे केउपसर्गे तु ण्यदेव अनुवाद्यं अपवाद्यं॥ भुवो भावे क्यप् स्यात्॥ १३५

ब्रह्मभंयस्मपीत्येवभवं अनुपसर्ग इत्येवाप्रभवं हनन्तं च अनुपसर्गोस्मिन्नुपपदे हंते भावे क्यप्यात्नकास्त्रातादे
शः ब्रह्मणोहननेवब्रह्महत्यास्त्रीतं लोकात् अपतित्वमास्तृहंतृगृघः क्यप् पभ्यः क्यप्यात् दृस्वस्यपितिकृतिकुक् ई३वंदि२ णोसेत्तिज्ञापकात् ॥
इत्यः स्तूयः शासवृदृहृत्वोः शिष्यः वृत्तइतिकृजोयद्दहृणोन्वृइः हृत्यः हूडस्तौवापौ ऋदितिजः आहत्यः जुष्यः तत्रहि ई३वंदिभ्यः सारहवर्णा
प्रनः कात्रुक्तिः परस्यापिणपतेवा यत्नार्थं अवष्टपत्नत्यः शासिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका पासंपंसं रात्मनेपदिनोग्रहणमिति भावः ॥ ३ ॥
गुह्यं दुह्यंदोह्यंगोह्यं प्रशास्स्यः शास्यः ईडवंदवृशंसदुहांण्यतः इतिसूत्रद्वयबलात् क्षेसेः सिद्धं[illegible]नरपोस्नमूलेस
यं आङूपूर्वादंजेः संज्ञायामुपसंख्यानं अंजूव्यक्तिम्रक्षणगतिषु वाङ्लकाकरणोक्यपू अनिदितां
मितिनलोपः आज्यं ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः इत्यनुवृत्तेर्वृष्यं ऊक्लृपिचृत्योस्तु कल्प्यं चर्त्यं नयरक ८
रणं किं कृत्वकीर्त्यं अनित्यणि पतास्मु राद्यय इति णिजभावे णपत्वं णिजंतात्तु पदेव ईंच स्तनः चात्य

सि॰ कौ॰
उ॰
१३८
340

प्रख्याद्गुणाः स्वियं इत्येनिन्द्रस्त्वः सपत्न[illegible] भञ्जोऽसंज्ञायां भस्त्राः कर्मकस्त्राः भस्त्रेष्यादुत्पर्थः क्रियापाशाष्ट्रोऽपेन्नसंज्ञा समस्त्र
वज्जले संभ्रत्याः समार्याः असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकं असंज्ञायां किंभार्या नाम तत्रीया अथ कथंभा
र्यावधूरिति इह हि संज्ञायां समजेति क्यपाभावे संज्ञापर्युदासस्तु प्रेक्षिचरितार्थः सतो विभर्त्तेः भृ इति दीर्घो
तारैयाद्देवाण्यत्वं क्यपू भेरते तेरेव तदन्तवं यग्रहणादुनिपरिभाषयामृजेर्विभाषा मृजेः क्यब्वा स्यादन्तोण्यत्व मृ
ज्याः चजोः कुघिण्यतोः चस्यजस्य च कुत्वं स्यादिति ण्यति च परे मृजेर्वृद्धिः मार्ग्यः न्यंक्वादीनां च कुत्वं स्यात् न्यं
कुः नावंचेरित्युप्रत्ययः पंजस्य पसर्गस्येषाद्यरुच्यक्रुप्यकुष्टुप्यायाव्यथ्याः पतेस्म यत्क्यवेतानि पात्यंते राज्ञा सो
तव्योऽभिषव द्वारा निष्पादयितव्यः यद्वा लतात्मकः सोमसोराज्ञास्य पतेकं डानेऽत्रेति अधिकरणे क्यपू
निपातनाद्दीर्घः राजसूयः राजसूयं अर्द्धर्चादिः सरमाकाशेसूर्यः कर्तरि क्यप्निपातनाद्रुत्वं यद्वा षूप्रे

तत्पर पर त्वेऽस्ति चेत्तिसिद्धिः॥२॥
१३८

वदः सुपी त्रियत्प्रान्त्ययोनेतिभाव ॥

रणे नदादिः स्तवति कर्मणि लोके प्रेरयति क्यपो रुद्र मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि तस्मिन्क्यप् मृषोद्यं विशेष्यनिघ्नोपंउ
क्राय सौंदर्यगणाः मृषोद्याः ग्रेचते रुच्याः मपेरादेः कर्तव्य च संज्ञायां सुवर्णरजतभिन्नेयर्थनैङ्क्रपं कृष्टेसय
मेवपच्यंते कृष्टपच्याः कर्मकर्त्तरि ॥ भिद्येकर्मणि कृष्टपाक्याः नमयंते ऽव्यथ्याः भिद्योद्ध्यौ नदे भिदेरुज्झेश्च उज्झे
उज्झे क्यप् उज्झेर्हत्वं च भिनत्ति कूलं भिद्यः उज्झत्युदकमुद्ध्यः नदे किं भेत्ता उज्झिता पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे अधिक
रणे क्यप्निपात्यते पुष्यंत्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः विपूयविनीयजित्या मुंजकल्कहलिषु
पूङ्नीजिभ्यः क्यप् विपूयो मुंजः रज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः विनीयः कल्कः पिष्टऔषधविशे
ष इत्यर्थः पापमित्येके जित्यो हलिः बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं अन्यत्र वि
अपिगृह्यम्
पवं विनेयं जेयं च प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छंदसीति वक्तव्यं प्रतिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यं अपिग्राह्यं पदास्वे

एष्वर्थेषु गृहेः क्यप्॥ अनुकंपाप मित्रिक्त॥

सि·कौ· उ· १३८ 341 दिबाह्यापक्ष्येषु च अवगृह्यं अस्वैरी परतंत्रः गृह्यकाः शुकाः पंजरादिबंधेन परतंत्रीकृता इत्यर्थः बाह्यायां ग्रामग

स्या = ह्यासेना ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः स्त्रीनिर्देशादन्यत्र पुंसकयोर्नऽपक्षेभवः पक्ष्यः दिगादित्वाद्यत् आर्यगृह्यतेआ

र्यगृह्याः तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः विभाषा कृवृषोः क्यप्स्यात् कृत्यं वृष्यं पक्षे ऋहलोर्ण्यत् ऋदुपधाच्चाक्लृ

पिचृतेः धातोर्ण्यत्स्यात् कार्यं वर्ज्यं वृत्यं वृधे अत्र क्यप्प्रकरणे तं च निपात्यते पञ्चवाहनं अमावस्यदन्यतर

स्याम् अमोपपदाद्वसतेरधिकरणे ण्यत् वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते अमा सह वसतोऽस्यां

चंद्रार्कौ अमावस्याऽमावास्या वा ऋहलोर्ण्यत् चजोः कु घिण्ण्यतोः इति कुत्वं पाक्यं पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ऋदु

पधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः समवपूर्वाच्च समवसर्ग्या नकारा

कारे देहीतो मृजोः कुत्वं न गार्ज्यं वार्त्तिककारस्तु चजोः कु घिण्ण्यतोः इति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा नकारादेशि १३८

कुत्वं स्यादेवेति॥ अदितोवे
तिनिष्ठायां विकल्पः॥
यस्य विभाषेति निषेधात्
मनिट्त्वादिति भावः॥ वि
परीतमिति॥ सूत्रकारम
तेन॥ ग्रुचु ग्लुचु प्रभृती
नां कुत्वं न भ
वति॥ वार्त्तिककृन्मतेन
निष्ठायामनिट्त्वात्
कुत्वं भवतीति
परस्परविरुद्धमित्यर्थः
यथोत्तरमिति तथा च वा
र्त्तिककारोक्तेन कुत्वं त्यो
केर्क्षयमिति भावः॥२८

स्मादिप्रयाचश्चोतेनन्यग्रोधतर्जप्रभृतीनां न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् ग्रुचु ग्लुचु प्रभृतीनां वञ्चादित्वेपि कुत्वस्या
दैवसूत्रमतेऽत्र पञ्चापि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं अजिव्रज्योश्च न कुत्वं समाजः परिव्राजः
भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः पतयोरेतौ निपात्यौ भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः हलश्चेति घञ् न्युब्ज अस्मिन्नि
ति न्युब्जः उपतापो रोगः पाण्युपतापयोरिति किं भोगः समुद्गः प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे पंच प्रयाजाः त्रयो
नुयाजाः यज्ञाङ्गे किं प्रयागः अनुयागः ओक उचः के उचेर्गुणः कुत्वं निपात्यते के परे ओकः शाकुन्तवृषलो
इगुपधलक्षणः कः घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदं वंचेर्गतौ कुत्वं न वंचं गतौ किं वंकं काष्ठं कुटिली
कृतमित्यर्थः ण्य आवश्यके कुत्वं न अवश्यपाच्यं यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ण्ये कुत्वं न याज्यं याच्यं रोच्यं त्यजेश्च
प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः ऋचश्च अर्च्यं ऋदुपधत्वेपि अनपवहापकायां ण्यत् त्याज्यं त्यजिपूज्योश्चेति काशि

सि.कौ.
उ.
१३६
342

कान्तत्वप्रयुज्जेर्ग्रहणं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात् एतत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्ये वचोऽशब्दसंज्ञा
यां वाच्यं अशब्दसंज्ञायां किं वाक्यं प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः ॥
भोज्यं भक्ष्ये भोग्यमन्यत् एतत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यं लाप्यं दभिर्धात्वन्तरं पठितो वार्त्ति
कबलात्स्वीकार्यः दाभ्यः ओरावश्यके उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यात् आवश्यकभावे द्योत्ये लाव्यं पाव्यं

पुत्रं बंधयतु इति तन्न गृह्यते साक्षाद्बंधकत्वात् ॥ इति भावः ॥

कुत्र अभिषव इत्यपेक्षायामाह नेत्यादि । सुत्वासंस्कार्येति कृत्वा । तत्र लमिति वक्तव्यमिति भावः ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च सुञ् आसाव्यं याव्यं वाप्यं राप्यं लाप्यं त्राप्यं चाम्यं आनाय्योऽनित्ये
आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते दक्षिणाग्निविशेषे एवं चेदं स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनि
त्यश्च सततमप्रज्वलनात् आनेयोऽन्यः घटादिः वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च प्रणाय्योऽ
संमतौ संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः प्रणाय्यश्चोरः ॥ १३६

कर्मव्यापार इति ॥ तथा चोपसर्गः ॥ लोकानां याप्रीति
स्तद्विषयीभवनाद्यत्फलाद्यवाप्रीतिरेव संमतिः तादृशि
(चौरादेरिति) संमतिः ॥ यद्वा प्रीतिः संमतिर्विषयेषु यस्य
नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः ॥ तत्रेदमर्थद्वयमपि गृह्यते ॥ २ ॥

नई३५५२।।

णीत्वंच्छं: माताप्योतेवासौविरक्रद्रत्पर्थः प्रणेयोऽग्निः पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससा
मिधेनीषु मीयतेऽनेनपाय्यंमानंएयत्पत्रा आदेःपत्वंच आतोयुगितियुक् सम्यङ्नीयतेहोमार्थमग्निंप्र
य्यं ३५ णीतिसान्नाय्यंहविर्विशेषः एयदायादेशाः नमोदीर्घश्चनिपात्यते निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकंनिकाय्योनिवासः
अधिकरणेएयत् आपूर्यात्वादेः कुत्वंचनिपात्यते धीयतेऽनयासमिदितिधाय्याऋक् क्रतौकुंडपाय्यसंचाय्यौ
कुंडपाय्यसंचाय्यौ कुंडेनपीयतेऽस्मिन्सोमः कुंडपाय्यः क्रतुः संचीयतेऽसौसंचाय्यः अग्नौपरिचाय्योपचा
य्यसमूह्याः अग्निधारणार्थस्थलविशेषेपतेसाधवः अनायत्तपरिचेयंउपचेयंसंवाह्यं चित्याग्निचित्येच ची
यतेऽसौचित्योऽग्निः अग्नेश्चयनमग्निचित्या प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च त्वयागंतव्यंगमनीयंगम्यंइ
हलोटावायामाभूदितिपुनःकृत्यविधिः स्वाधिकारात् ईर्ष्यासरूपविधिः क्वचिन्नेतिज्ञापयतितेनकृ

सि.कौ.
उ.
१३५
343

लुङ्तमनवाक्लृप्तेष्वनेतिसिद्धे ग्रर्हकृत्यतृचश्च स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म स्तोता स्तुतिकर्त्ता लिङा बाधा मा
भूदिति कृत्यतृचो विधिः भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपा पतीतिगे
त्यंते पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः भवतीति भव्यः भव्यमनेन वा गेयः
सन्नामगेये गेयं साममनेन वाऽस्मादि शकि लिङ्च चात्कृत्याः वोढुं शक्यो वोढव्यः वहनीयो वाह्यः लि
ङा बाधा मा भूदिति कृतोक्तिः लाद्यपवादत्वेनैव प्राप्ते पुनः सम्भवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सूत्रस्य जे अर्हे कृ
त्यतृचश्चेत्यर्हणं च इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ धातोरेतौ स्तः कर्त्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ण्वुवोरनाकौ
कारकः कर्त्ता वोढुमर्हो वोढा कारिका [illegible] वर्त्ती गाङ्कुटादिति ङित्वे कुटिता अग्निणादिसूत्रेण ङित्वे को
टकः वेजकः विजइट् विजिता हनस्तोचिण्णलोः घातकः आतो युक्चिण्कृतोः दायकः नोदात्तोपदेशस्येति ॥१३५॥

नवृद्धिःशमकोदमकःअनिटस्तुनिषामकःजनिवध्योश्च जनकःवधहिंसायांवधकःरधिजभोरचि रंधकः
जंभकः नेड्वलिटिरधेः रधितारद्धामस्त्रिनशोरितिनुम् मंक्तानेष्टानशिता रभेरशब्लिटोः रंभकःरब्धा
लभेश्च लंभकःलब्धातीषसह पषिताएष्टासहितासोढादरिद्रातेरालोपःदरिद्रिताअबुलिन दरिद्रा
यकः हन्तस्तुइडिमेवस्तुवमस्तु यत्रविहितास्ततोऽन्यत्रापिस्यादित्यर्थात् एवंचवत्कुलग्रहणंयोगवि
भागेनवृत्तान्मात्रस्यअर्थव्यभिचारार्थंपादाभ्यांक्रियतेपादहारकः कर्मणिघञ्वल्लक्रमेःकर्त्तर्यात्मने
पदविषयाद्वणिनिषेधोवाच्यः प्रक्रंताकर्त्तेरितिकिंप्रक्रमितव्यंआत्मनेपदेतिकिंसंक्रमिताअनन्यभा
वेविषयशब्दःतेनानुपसर्गाद्वेतिविकल्पार्हस्यनतिषेधःक्रमितातदर्हत्वमेवतद्विषयत्वंतेनक्रं
तेत्यपिकेचित् गमेरिडितस्त्रपरस्मैपदाग्रहणंनडानयोरभावेलतपतिसंजिगमिषितापवंनकृष्म

अनभ्यं:विभृत्सितायठ्ठंतामखुल अक्ष्णोपसस्यानिवत्तान्न हृष्टिः पापचकः पठुलुगंतात् पापाचकः नंदिग्रहिपचा
दिभ्योल्युणिन्यचः नंद्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् नंदनः जनमर्दयतीति जनार्दनः मधुसू
दनः विशेषेणभीषयतीति विभीषणः लवणः नंद्यादिगणे निपातनाण्णत्वं ग्राही स्थायी मंत्री विश
पीहृष्यभावोनिपातनात् विषपीइ हषत्वमपि परिभावी परिभवी यादिको वृध्यभावो निपात्यते प
चादिराकृतिगणः शिवशमरिष्टस्य करे कर्मणि च टोहु इति सूत्रयोः करोतेर्ये टेश्च अच् प्रयोगात् अ
च् प्रत्यये परे पठुलुगविधानाच्च केषांचित्पाठस्त्वनन्तवं याऽसंज्ञनार्थः केषांचित्प्रपंचार्थः केषांचिद्दा
यकबाधनार्थः पचतीति पचः नदट् चोरट् देवट् मुमादयष्टितः नदी चोरी देवी दीव्यते रिगुपधेतिकः
प्राप्तः जारभराश्वपचाश्चनपोकर्मण्यण् प्राप्तः स्पेष्ठ्कादिषु पाठात् श्वपाकोपि पठ्ठो विचेतिल्लुक न १४

धातुलोपइतिगुणवृद्धिनिषेधः॥चेक्रियः॥नेन्यः॥लोलुवः॥पोपुवः॥मरीमृजः॥चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्व
मच्याक्चाभ्यासस्येतिवक्तव्यम्॥आगमस्यदीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वोहलादिशेषश्चना॥चराचरः॥चला
चलः॥पतापतः॥वदावदः॥हन्तेर्घत्वंच॥घत्वमभ्यासस्यउत्तरस्यतुअभ्यासाच्चेतिकुत्वंच॥घनाघनः॥पाटेर्णि
लुक्चोक्दीर्घश्चाभ्यासस्य॥पाटूपटः॥पदेष्वरः॥चलः॥पतः॥वदः॥हनः॥पाटः॥एत्रेःकृतीतिवाच्यम्॥आत्रे
चरोराविचचरः॥इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः॥पम्पः॥कः॥स्मानत्विपः॥लिखः॥बुधः॥कृशः॥ज्ञः॥प्रीणातीतिप्रि
यः॥किरतीतिकिरः॥वासरूपविधिनापवुलन्तृचावपिद्वेपकः॥द्वेष्ना॥आतश्चोपसर्गे कः॥स्यात् प्रणाद्य
येतिणस्यापवादः॥सुप्रजः॥पाघ्राध्माधेट्दृशःशः॥पिबतीतिपिबः॥जिघ्रः॥धमः॥धयः॥धयाकन्यायेटष्टि
त्वान्ङीननधयीति॥विख्यीवङीप्णुप्रान्त्यः॥तेषोन्पत्रनेष्यतइतिहरदन्नः॥पश्यतीतिपश्यः॥घ्रः॥संज्ञायांन

सि॰कौ॰
उ॰
१४१

345

मात्रादिभिरितिनिर्देशात् अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च शः स्यात् लिं
पः विंदः धारयः पारयः वेदयः सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यंतः सातयः वा सहृपन्मायेन क्विपि सा
त् परमात्मा सात्वेतो भक्ताः षट् मर्षणोत्तुरादिः हेतुमण्यंतो वा साहयः अनुपसर्गात् किं प्रलिपः
नो लिंपेर्वाच्यः निलिंपाः देवाः गवादिषु विंदेः संज्ञायां गोविंदः अरविंदं ददातिदधात्योर्वि
भाषा शः स्यात् ददः दयः [redacted] अनुपसर्गादित्येव प्रदः प्रधः ज्वलितिकसंतेभ्यो
णः इतिग्राहश्वाद्यर्थः ज्वलादिभ्यः कसंतेभ्यो णः स्याद्वा पदेऽच् ज्वालः ज्वलः अनुपसर्गादि
त्येव उज्ज्वलः तनोतेरुपसंख्यानं इहान्नुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते अवतनोतीत्यवता
नः श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च श्यैपेङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् श्यैपेङोरवस १४१

पदो वदृपमा... [illegible]

हा [redacted]

तेभ्य आदंतस्मात्स्विद्देः पृथक्ग्रहणं उपसर्गे केवलेऽपि तेभ्यवक्षणाकः प्रतिक्षपाय आतद्यापः थापः आयः स्तुग
पूर्वः नौच्याद्रुः संपूर्वस्य आस्त्रावः संस्त्रावः अतापः अवसापः अवहारः लेहः श्लेषः स्त्रामः दुस्नोरनुपसर्गे णः
स्याव दुनोतीति द्रावः नीस्रादृच यीत्सानवेयकानु दुनोतेर्देवाणः दवते स्तुपचाद्यच् दवः नयतीति नायः
उपसर्गे तु प्रदवः प्रणयः विभाषाग्रहः एणवापदेहः जलमवस्थितं विभाषेयं तेन जलं चरे ग्राहः ज्यो
तिविग्रहः भवतेश्चेति काशिका भवो देवः संसारस्वभावाः पदार्थाः भाष्यमते तु प्रास्यर्थो ग्रुरादिः
एयंताद्रच्भावः गेहेकः गेहेकर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् गरद्भातियान्यादिकमिति गेहे तात्स्यात् गृहाः
हभाः शिल्पिनि ष्वुन् क्रियाकौशले शिल्पं तद्वति कर्त्तरि ष्वुन् स्यात् नृतिखनिरंजिभ्य एव नर्त्त नर्तकः
कीखनकः खनकी असेरकेऽनेचरंजेर्नलोपः वाच्यः रजकः रजकी भाष्यमते तु नृतिखनि

सि॰कौ॰
उ॰
१५२
३५६

भ्यामेवष्वुन् रंजेस्तुक्कुनशिल्पिसंज्ञयोरितिक्कुन् टाप् रजिका॥ पोगे न रजकी॥ गस्थकन्॥ गायतेस्थ
कन्स्यात् शिल्पिनिकर्त्तरिगाथकः॥ ण्युट् च॥ गायनः॥ दिवा हायनी॥ हश्चव्रीहिकालयोः॥ हाको हाङः
श्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्त्तरि जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः॥ जहाति भावानिति हायनो वर्षः
जिहीते प्राप्नोतीति वा॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्॥ समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते प्रवकः
सरकः लवकः॥ आशिषि च॥ आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात्कर्त्तरि जीवतात् जीवकः॥ नंदता
त् नंदकः॥ आशीः प्रयोक्तृधर्मः॥ आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः॥ कर्मण्यण्॥ कर्मण्युपपदे धातोर
ण्प्रत्ययः स्यात् उपपदसमासः कुंभंकरोतीति कुंभकारः॥ आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न
शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः॥ अणोपवादोऽयं वार्त्तिके मांसशीला मांसभक्ष्या कल्याणाचा १५२

मांसकामा १

गाईतिदतिभिभ्यांच स्थावप्रतीदांवेंदामांकंथ्यंतर्हिगंगाधरभूयवादपःकर्मणःशेषत्वविवदायांभविष्यतिष्ठा
वामस्थ अणस्मात्कापवादःस्थगंड्डायःतेनवायःथानमापःआतोनुपसर्गेकः आदंतादातोस्तुपसर्गेकर्मएयुपप
देकःस्यात्नाणआतोलोपःगोदःपार्लिंत्रेअनुपसर्गेकिंगोसंदापःकवियोसर्वत्रप्रमावणिभ्योऽरु ब्रह्मजिना
तिब्रह्मज्यःसर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गेआह्नःप्रह्नःसुपिस्थःसुपीतियोगोविभज्यतेसुपिउपपदेआदंतात्कः
स्यात्द्वाभ्यांपिवतीतिद्विपःसमस्थःविषमस्थःततःस्थःसुपितिष्ठतेःकःस्यात्आरंभसामर्थ्याद्भावे आए
नामन्यानमात्रस्थःप्रष्ठोग्रगामिनि प्रतिष्ठतेइतिप्रष्ठोगौःअग्रतोगछतीत्यर्थःअग्रेकिंप्रस्थः अंबाव
गोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकुंगुअंजिपुंजिपरमेवर्हिदिव्यग्निभ्यःस्थः स्थइतिकप्रत्ययेनतस्यानुकर
णंबष्टार्थेप्रथमापभ्यःस्थस्यसमस्पषःस्यात् द्विषःत्रिषःइतत्कुईकर्मणिसुपितिद्वयमप्यनुवर्त्तते

सि॰कौ॰
उ॰
१८३

342

तत्राकर्मकेभ्य एव पीतस्य संबंधः ॥ तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ तुंदशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः आभ्यां
कः स्यात् आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यं ॥ तुंदपरिमार्ष्टीति तुंदपरिमृजोलसः ॥ शोकापनुदः सुखस्या
हर्त्ता आलस्यादन्यत्र तुंदपरिमार्ज एव ॥ पश्य संसारासारतोपदेष्टेन शोकमपनुदति स शोकापनो
दः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ॥ आकृतिग
णोयं ॥ महीध्रः कुध्रः गिलतीति गिलः ॥ प्रे दाज्ञः ॥ दारूपाज्ज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्या
दणोपवादः ॥ सर्वप्रदः पथिप्रज्ञः ॥ अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः ॥ गोसंप्रदायः ॥ समि ख्यः ॥ गो
संख्यः ॥ गापोष्टक् ॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ सामगः सामगी अनुपसर्ग इति सामसं
गायः ॥ पिबतेः सुरासीध्वोरिति वाच्यं ॥ सुरापी सीधुपी अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी ॥ सुरां पाति रक्षतीति १८३

स्गणपाहृस्तेरनद्यमनेऽच् ॥ ओशादेः अनद्यमने किं भावदारः शाक्तिलोभालोकशातोमरमाष्टिचरचरी
थनष्युग्रदेहरूपसंख्याने शाक्तिलोगलोकशातोमरपष्टिचरचरीथनष्युग्रदेहरूपसंख्याने शाक्तिग्रहः
लांगलग्रहः सत्रेचथार्पोर्ष्टे सत्रग्रहः यस्तसूत्रे केवलमपादत्रेनतयारपतितत्राणिवस्तत्रग्राहः व
यसिच उद्यमनार्थसूत्रेकवचहरः कुमारः आहिताक्षोले पुष्पाण्याहरतिनक्षीलः पुष्पाहरः ता
क्षीलेऽपि किं भारहारः ॥ अर्हः अर्हते रच्स्यात्कर्मण्युपपदे ऽणोपवादः ॥ ष्टजाहीब्राह्मणी ॥ लवकणोयो
रमित्रयोः हस्तिसूचकयोरितिवक्तव्यं लवे रमते लवेरमो हस्ती ॥ नमहषेष्टूतीति हलदेनादितिषाडेऽवलक्
कर्णाजपः सूचकः श्रमिधार्तोः संज्ञायां पां भवः श्रेवदः पुनर्याग्रहणां वाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थं हृजो
हेताद्विषुर्द्वेर्मामभवशंकरानामपरिव्राजिकानक्षीलाग्र्यधिकरणेशेतेः खेशेते खशयः पापूर्वी दिपूर्पसं

सिकौ·
उ·
१४४
348

त्याने पार्श्वाभ्यांशेतेपार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः उत्तानादिषुकर्तृषु उत्तानःशेतेउत्तानशयः अवन
तोमूर्द्धायस्यसअवमूर्द्धाअयोमुखःशेतेइत्यर्थः गिरौडश्छंदसि गिरौशेतेगिरिशः कथंत[illegible]रि
शः कथंतर्हिगिरिशमुपचचारप्रत्यहंसासुकेशीतिगिरिरस्यास्तीतिविग्रहेलोमादित्वाच्छः चरेष्टः
अधिकरणेउपपदेकुरुचरः आदापेतिल्यवंतेआदायचरः कथंतर्हिप्रेत्यस्थितांसहचरीमितिप
चादिषुचरइतिपाठात् पुरोग्रतोग्रेषुसर्तेः पुरःसरः अग्रतःसरः अग्रमग्रेणाग्रेवासरतीत्यग्रेस
रः सत्वेऽग्रेइतिपाठांतत्वमपिनिपात्यतेकथंतर्हियूथंतदग्रसरगर्वितकृष्णसारमितिवाङ्गल
कादित्विहस्वतः पूर्वकर्त्तरि[illegible]वाचितिपूर्वशब्दे उपपदेसर्त्तेष्टः स्यात् पूर्वःसरतीतिपूर्वसरः कर्त्त
रिकिं पूर्वंदेशंसरतीतिपूर्वसारः कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु पद्भ्योहेतुकरोतेष्टः स्यात् अतः १४४

जरचरी भिक्षासेना दायेषुच॥ भिक्षांचरतीति भिक्षाचरः सेनाचरः ४

55

हकर्मशीलेषुः यशस्करी विद्या श्राद्धकरः वचनकरः दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबहुनां
दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु पपदेषु कृञष्टः स्यात् अहे
त्वादावपि दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्मादिवानस्पः भास्करः बहुकरः बहुग्रहणस्य वैपुल्यार्थं
संख्यापेक्षया एकग्रहणं लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ संख्या एककरः कस्मादित्वादहस्करः नि
त्यसमासेनत्तरपदस्थस्येति षत्वं यनुष्करः अरुष्करः किंयत्तद्बहुषु कृञोज्विधानमितिवार्ति
कं किंकरा यत्करा तत्करा हेत्वादौ टंवाधित्वा परत्वाद चूर्णप्रयोगेङीप् किंकरी कर्मणि अटतो कर्म
शब्दे उपपदेकरोतेष्टः स्यात् कर्मकरो भृतकः कर्मकारोऽन्यः नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्र
मंत्रपदेषु पञ्चसु कृञष्टो न हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते शब्दकार इत्यादि स्तंबशकृतोरिन् व्रीहिवत्स

येरितिवक्तव्ये सेवकरिवोहिः प्राक्तात्करिर्वत्सः व्रीहिवत्सयोः किं सेवक्कारः प्राह्लात्कारः हरतेर्दृतिना
थयोः पश्रौ हतिनाथयोरुपपदयोर्इजः दृत्स्यात् पश्रौ कर्त्रिरिदृतिं हरतीति दृतिहरिः नाथेनासार
ज्ञं हरतीति नाथहरिः पशौ किं दृतिहारः नाथहारः फलेग्रहिरात्मंभरिश्च फलानि गृह्णातिफलेग्र
हिः उपपदस्येदंतत्वं ग्रहो नप्रत्ययश्च निपात्यते आत्मानं बिभर्त्तीति आत्मंभरिः आत्मनोमुमागमः भ्र
जद्रत्वात् कुक्षिंभरिः चोदाहृतस्तु आत्मोदरकुक्षिषु इति येतु ३ जोत्प्राकरं भरं दर्दं भरश्च कोराइति मूआ विः
पजेः खश् एपंतादेजेः खप्रास्यात् अरुर्द्विषदजेतस्य मुम् अरुषो द्विषतोऽजंतस्य च मुमागमः स्या
त् खिदंते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य खित्वाह्रस्वादिः जनं एजयतीति जनमेजयः वातमुनी तिलशुद्धे
सन्नयेट् तदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानं वातमजामृगाः खिम्यनव्ययस्य खिदंते परे पूर्वस्य ह्रस्वः १४५

अोरपर

स्यात्ततोमुम् स्तनंधयः तिलेनद्रः शार्द्धंजहामाषाः शार्द्धंपानम्राष्ठुः नेजहातिइति विग्रहः जहातिरंतर्भा
वितण्यर्थः नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ग्रत्रवार्त्तिकं स्तनेधेटः नासिकायांध्मश्चेतिवाच्यं स्तनंधयतीति
स्तनंधयः धेटश्चित्वात्स्तनंधयी नासिकंधमः नासिकंधयः नाडीमुष्ट्योश्च पतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्मा
धेटोः खश्स्यात् यथासंख्यंनेष्यते नाडिंधमः नाडिंधयः मुष्टिंधमः मुष्टिंधयः घटीखारीखरीषूपसंख्या
नं घटिंधयः उग्रमादिखारीपरिमाणविशेषः खरीगर्दभी उदिकूलेरुजिवहोः उत्पूर्वाभ्यांरुजिवहाभ्यांकूले
कर्मण्युपपदेखश्स्यात् कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः कूलमुद्वहः वहाभ्रेलिहः वहंस्कंधः मेलेढीति
वहंलिहोगौः अभ्रादित्वाच्छ्योल्लुक् खश्योड्डिःत्वान्नगणः अभ्रंलिहोवायुः परिमाणेपचः प्रस्थंपचास्था
लीखारिंपचःकटाहः मितनखेच मितनखेच मितंपचाब्राह्मणी नखंपचायवागूः पचिरत्रापवाची

सि॰कौ॰ उ॰ १४९ ३५०

विध्वरुषोस्तुदः विधुंतुदः मुमि कृते संयोगांतस्य लोपः अरुंतुदः असूर्यललाटयोर्दृशितपोः असूर्यं
मित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः संबंधात् सूर्यं न पश्यंतीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः ललाटंतपः सूर्यः उ
ग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च एते निपात्यंते उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् उग्रंप
श्यतीत्युग्रंपश्यः इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यते अविंधनतादिति इरंमदो मेघज्योतिः बहुनिपातनान्नात्मप
न्धपाणयोर्ध्मायतेः अस्मिन्निति पाणिंधमोऽध्वा अथ कारायाप्यन्तकृत्यर्थः नन्वहिंसर्पाद्यपनोदनाय पाण
यः शब्दयते प्रियवशेवदः खच् प्रियंवदः वशंवदः गमेः सुपि वाच्यं असंज्ञार्थमिदं मितंगमो हस्ती वि
तिवाच्य हायसो विहङ्गे खच्च डिद्वा वाच्यः विहंगमः विहंगः भुजंगमः भुजंगः द्विषत्परयोस्तापेः खच्स्यात्ख
मे चि ह्रस्वः खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् द्विषंतं परं वा तापयतीति द्विषंतपः परंतपः चहचरीग्रहणं १४९

ल्लिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्यातेनेहनद्विषंतीतापयतीतापः वाचियमोव्रते वाक्शब्दउपपदेयमेः
खच्स्यात्व्रतेगम्येवाचंयमपुरंदरौचवाक्पुरोरमेतत्वंनिपात्यतेवाचंयमोमौनव्रतीव्रतेकिमशक्त्या
दिनावाचंयच्छतीतिवाग्यामः पूःसर्वयोर्दारिसहोः पुरंदारयतीतिपुरंदरः सर्वंसहः सहिग्रहणमसं
ज्ञार्थंभगेचदारेरितिकाशिकावाक्कलकेनलभ्यमित्याहुः भगंदारयतीतिभगंदरः सर्वकूलाभ्र
करीषेषुकषः सर्वंकषःखलः कूलंकषानदीअभ्रंकषोगिरिः करीषंकषावात्या मेघर्त्तिभयेषु
कृञः मेघंकरः ऋतिंकरः भयंकरः भयशब्देनतदंतविधिः अभयंकरः क्षेमप्रियमद्रेऽण्च एषु
कृञोऽण्स्यात्खच्च क्षेमंकरः क्षेमकारः प्रियंकरः प्रियकारः मद्रंकरो मद्रकारः वेतिवाच्येऽण्ग्रह
णंहेत्वादिषुटोमाभूदितिकथंतर्हिअल्पारंभाःक्षेमकरा इतिकर्म्मण्यणः शेषत्वविवक्षायांपचाद्य

त्रि॰ को॰
उ॰
१४७

३५

च आशितेभवः करणभावयोः आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् आशितोभवत्यनेनाशितेभवः
ओदनः आशितस्य भवनं आशितंभवः संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः विश्वं बिभर्तीति विश्व
भरः विश्वंभरी रथंतरं सामइह रथेन तरतीति श्रुत्यन्निमात्रेण तवयवार्थानुगमः पतिंवरा कन्या ।
शत्रुंजयो हस्ती युगंधरः पर्वतः शत्रुंसहः शत्रुंतपः अरिंदमः दमिः प्रामनायोनेन सकर्मकस्तेन प्र ४
मनोन्तरेणाप्येनर्भाविन एष्यो अदमिः गमश्च सुते गमः अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः संज्ञा
यामिति निवृत्तं पृथग्योगमेर्द्दः स्यादृडित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः अन्ते गच्छतीत्यन्तगः इत्यादि स
र्वत्रपन्नयोः सुपसंख्याने सर्वत्रगः पन्नपतितेन गच्छतीति पन्नगः पन्नमिति पद्यतेः क्तान्ते क्रियाविशे
षणं उरसो लोपश्च उरसा गच्छतीत्युरगः सुदुरोरधिकरणे सुखेनागच्छत्यत्र सुगः दुर्गः अन्यत्रापि १४७

हृस्पतेरितिवक्तव्यं आस्यगोडेचविहायसोविहादेशोवक्तव्यः विहगः आमिषिहृतः श्रोत्रेवयाळश्रुहः आ
शिषिकिंशात्रुघातः दारावाहनोऽणंतस्यचटः संज्ञायां दाक्षश्रीघ्रेउपपदेआङ्डुः पूर्वाद्धंतेरणटकारश्चांता
देशोवक्तव्यः अणुस्यर्थः दार्वाघाटः चारोवा चार्वाघाटः चार्वाघातः कर्मणिघटोऽठच्वा कर्मण्युपपदेसंपूर्वा
द्धंतेरूकेवेत्यर्थः वर्णेनसंहतीतिवर्णसंघाटः वर्णसंघातः पदसंघाटः पदसंघातः अपेक्लेशतमसोः
अपपूर्वाद्धंतेडः स्यात् अनाशीरर्थमिदंक्लेशापहः पुत्रः तमोपहः सूर्यः कुमारशीर्षयोर्णिनिः कुमा
रघातीशिरसः शीर्षभावोनिपात्यतेशीर्षघातीलक्षणेजायापत्योष्टक् इत्येष्टक्स्याल्लक्षणवति
कर्तरिजायाघ्नोनापतिघ्नीस्त्री अमनुष्यकर्तृकेच जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नीपाणिरेखावापि
त्तघ्नंघृतं अमनुष्येतिकिं आखुघातः प्रहरः अथकंघवलभद्रः प्रलेम्बघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्नः स्यादि

मूलविभुजादित्वात्सिद्धं चौरघातो नरघातो हस्तीति न्वाद्धलकारदण्णप्राक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ हंतेष्टक् स्यात्
शक्तौ घ्नो न्यायां मनुष्यकर्तृके कार्य्यमिदं हस्तिघ्नो ना कपाटघ्नश्चौरः कवाटेति पाठांतरे पाणिघताडघौ शि
ल्पिनि ॥ हंते टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः पाणिघः ताडघः शिल्पिनि किं पा
णिघातः ताडघातः राजघ उपसंख्यानं राजानं हंतीति राजघः ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांध
प्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यंतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् ॥ अ
नाढ्यमाढ्यं कुर्वंत्यनेनाढ्यंकरणं अच्वौ किं आढ्यीकुर्वंत्यनेन ॥ इह प्रतिबंधसामर्थ्यान्न ल्युड
पिनेति काशिकाभाष्यमतेन तु ल्युडप्यादेव अच्वावित्युत्तरार्थं ॥ कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ आढ्यादि
षु च्व्यर्थेष्वच्व्यंतेषु भवतेरेतौ स्तः ॥ अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः आढ्यंभावुकः ॥ स्पृशोऽनुदके क्विन्

हूतस्य कर्मणीति निवृत्तं मंत्रेणास्य श्वातीति मंत्रस्य कृत्कृत्वात् क्विप्कृदध्वस्य क्याख्यानम् त्यदादिषु दृशोऽनालोच
सदृक्रू२ नेकञ्च समानान्ययोश्चेति वाच्यं सदृशः अन्यादृशः क्सोऽपि वाच्यः तादृक्षः अन्यादृक्षः सत्सूद्विष
ज द्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् प्रभ्वः क्विप्स्यात् उपसर्गे सतिच सुप्युपपदे सत्सत् सत्स्२
प्रद्विट्२४ द२ उपनिषत् अंडसूः मित्रद्विट् मित्रध्रुक् प्रधुक् अश्वयुक् प्रयुक् वेदवित् निश्छिद् इन्द्रजित् ग्रामणीः क्विप्स्याद् इत्या
दिश्च अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः अग्रणीः ग्रामणीः भजो ण्विः सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् अ
र्धभाक् प्रभाक् अदोऽनन्ने विट् स्यात् आममत्ति आमात् सस्यात् अनन्ने किं अन्नादः क्रव्ये च अदेर्विट्
पूर्वेण सिद्धे वचनमणा बाधनार्थं क्रव्यात् आममांसभक्षकः कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्रप आशर इति
पक्वमांसभक्षे उपपदेन उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् दुहः कप् घश्च कामदुघा

सि॰कौ॰
उ॰
१४५

तेभ्योपि दृश्यते छंदसीति निष्टुन्नं मनि पूर्वक निपूर्वनिपूर्वविचः पतेरण्यण्याण्यान्तोःसु नेड्‌विषिकृति वशादेः
कृतद्रूद्रनस्यात्मनस्तुशर्मोद्धृण् प्रातरित्वा विंदुनोरनुनासिकस्यात् अननुनासिकस्याख्यास्यात्विज्ञापन
इति विजावाप्रोण आवावाविचरोट्टरेत्नुस्गणाकिञ्च अयमपि दृश्यते सत्सूद्विषेति वसेव ग्रपंचः उखा
स्रत प्रणीध्वन वाहभ्रट्ट्रंतः पदोतस्यानितेनेस्यणात्वंस्यात् उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येत् हे प्राणाख्या
सद्रदितीत्वं मित्राणिषात्ति मित्रघ्नीः आघ्नासः ह्वो उपधायाइत्वं वाच्यं आघ्नीः इत्वात् गीः पूः इस
नत्रक्विषुच पथूछादेर्ह्रस्वः स्यात् ननछृत अनुनासिकस्यक्विझलोःक्ङितिदीर्घः मोनोधातोः प्रतान्प्रशा
न ढोमिल्फवम्बछेद्यः ज्वरत्वरेतिऊठ् जूः जुरौ जुरः तूः तुरौ तुरः स्रूः ऊठ्वृद्धिः जनानवगीतिमनोः अ
नावौ जनावः मूः मवौ मवः स्नूः स्नवौ स्नवः राल्लोपः मूर्छा मूः मुरौ मुरः धुर्वी धूः गमः क्वौ अनुना १४५

सिकलोपं स्यात् अग्रगात् गमादीनामिति वक्तव्ये परीतत्संयत्सनत् ऋतुं च गमादीनामिति वक्तव्ये
लोपश्च अग्रेगः अग्रेभ्रूः स्वःकच वात्किप् शंस्थः शंस्थाः प्रा मिथातो रिनचेवाथिते सूत्रे सुप्यजा
तो णिनिस्ताच्छील्ये अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छील्ये द्योत्ये उष्णभोजी शीतभोजी अजातो
किं ब्राह्मणानामंत्रयिता ताच्छील्ये किं उत्संभेत्कोकदाचिदिहत्वन्निकारेणोपसर्गभिन्नप्रवसि
णिनिरितिम्पामाश्याप उत्पतिभ्यां माङि स त्तैः हपसंख्यानमिति पठितेह्वरदत्तमाधवादिभिस्तु तदेवानु
सृतं एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं प्रसिद्धश्चोपसर्गेपि णिनिः सवभवोपजीविनो अनुपापिवर्गः
एतत्पयोयामविसारिणं वंचनीयाः प्रभवो नजीविभिः इत्यादौ साधुकारिण्युपसंख्याने ब्रह्म
णिवदः अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयं साधुदायी ब्रह्मवादी कर्तर्युपमाने णिनिः स्यात् उपपदार्थः

कर्त्तोपमपार्थस्य कर्त्तुरुपमाने उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी ध्वांक्षरावी अताच्छील्यार्थं आमर्थं च सू
त्रे कर्त्तरि किं अपूपानिव भक्षयति माषान् उपमाने किं उष्ट्रः क्रोशति व्रते णिनिः स्यात् स्थंडिलशायी व
हुलमाभीक्ष्ण्ये पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः क्षीरपायिण उशीनराः मनः सुपि मन्यतेर्णिनिः स्या
त् दर्शनीयमानी आत्ममाने खश्च स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चात् णिनिः
पंडितंमन्यः पंडितमानी खित्यनव्ययस्य कालिंमन्या अनव्ययस्य किं दिवामन्यो इच एकाचोऽम्प्रत्य
यवच्च इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च ह्लाद्यन्तत्विदंते परे औतोऽम्शसोः गांमन्यः वाम्शसोः
स्त्रियंमन्यः श्रींमन्यः नरंमन्यः भुवंमन्यः स्त्रियमात्मानंमन्यते स्त्रिमन्यं कुलं भाष्यकारस्य वचना
त् स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वः मुममोरभावश्च भूते अधिकारोऽयं वर्त्तमाने लडिति यावत् करणे यजः क

रणोउपपदेभ्रूनार्थिग्रहणेणिनिः साकन्नेरिसोमेनेष्ट्वान्सोमयाजी अग्निष्टोमयाजीकर्मणिहनः
पितृव्यघातीकर्मणीत्येनत्सूहेचेतिपावदपिक्रियतेब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप् पष्ठकर्मण्युपपदे
ब्रह्मादिष्वेवहन्तेरेवक्विपेवेतिनियमार्थमिदं ब्रह्मादिष्वेवहन्तेरेवक्विप्
वक्किवेतिचतुर्विधोत्रनियमइतिभाष्येस्वकर्मपापमंत्रपुण्येषुकृञः सुकर्मादिषुच
कृञःक्विप्स्यात् त्रिविधोत्रनियमइतिसुकृत्कर्मकृत्[illegible]पापकृत्मंत्रकृत्पुण्यकृत्
क्विवेवेतिनियमात्कर्मकृतवानित्यत्रत्र्यपरन कृञएवेतिनियमात्मंत्रमधीतवान्मंत्राध्या
यः अत्रचन क्विप् भूतएवेतिनियमात् मंत्रंकरोतिकरिष्यतिवेतिविवक्षायां नक्विप् स्या
दिष्टेनिनियमाभावादस्मिन्नुपपदे क्विप्शास्त्रकृतभाष्यकृत् सोमसुत्चतुर्विधोनियमइतिकाशि
सोमेसुञः १ ३०

कारिकाब्रह्म
दिष्वेवमन्त्रेवेति
द्विविधोनिय
मइति

का एवम्मन्त्रस्तूत्रेपि अग्नौचेः अग्निचित् कर्मण्याग्न्याख्यायां कर्मण्युपपदे कर्मण्येवकारके चिनोतेः क्विप्स्या
त् अग्न्याख्यायांश्येनचित् श्येनचित् कर्मणीनिः विक्रियः कर्मण्युपपदे विपूर्वा
त्क्रीणातेरिनिः स्यात् कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं सोमविक्रयी घृतविक्रयी दृशेः क्वनिप् कर्मणि भूते पारं
दृष्टवान् पारंदृश्वा राजनियुधिकृञः क्वनिप्स्यात् युधिरन्तर्भावितण्यर्थः राजयुध्वा राजकृत्वा सहेच
कर्मणीति निवृत्तं सहयुध्वा सहकृत्वा सप्तम्यांजनेर्डः सरसिजं मंदुरायांजातो मंदुरजः ङ्यापोरिति ह्रस्वः
पंचम्यामजातौ जातिशब्दवर्जिते पंचम्यंते उपपदे जनेर्डः स्यात् संस्कारजः उपसर्गे च संज्ञायां प्रजा प्र॰ ८ ज॰ ॥३
स्यात्संततौ जने अनौ कर्मणि अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा
अन्येष्वपि दृश्यते अन्येष्वपि उपपदेषु जनेर्डः स्यात् अजः द्विजः ब्राह्मणजः अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचा १५१

रार्थः तेन धात्वंतरादपि कार्यकांतरे अपि क्तवतुपरिनः स्नातापरिस्नातक्तवतू निष्ठा यतो निष्ठासंज्ञौ स्तः
निष्ठा भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः कर्तरि क्तवतु इति कर्तरि क्तवतुडकावि
तौ स्नातं मया स्तुतस्त्वया विष्णुः विष्णुर्विश्वं कृतवान् निष्ठायामण्यदर्थे ण्यदर्थे भावकर्मणीति ततोऽन्यत्र नि
ष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् क्षियो दीर्घात् दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् क्षीणवान् भावकर्मणोस्तु क्षि
क्षितः तः कामो मया स्प्रक् किति क्षितवान् भ्रूतः भ्रूतवान् कुर्णोरौंवज्ञावीवाचः तेन पकाचतवान्ने तै४
द्ध कृणंतः वृतः वृतः रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापे
क्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च शॄ हिंसायां ऋत इद्धातोः रपरः णत्वे शीर्णः व हिरंगत्वेन ह्रस्वस्य सिद्धत्वान्ने
ह कृतस्यापत्यं कार्ष्णिः भिन्नः संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः निष्ठातस्य नः स्यात् द्राणः ग्लानः स्त्या

नः

दिभ्यः एकविंशतेर्ल्वादिभ्यः प्रागवत्‌ लूनः ज्याग्रहिज्याजीनः दुग्वोर्दीर्घश्च ह्रादुगनोऽद्दूनः दुदुउपताप
इति श्रयेन्त्वनगर्त्तात्तेसा नुवे यकतात्तम्‌ दूनः पतिमाद्यः गूनः पूञो विनाशे पूना यवाः विनष्टा इत्यर्थः
पूतमन्यत्‌ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य सिनोर्ग्रासः ग्रासेति किं सिता पाशेन सूकरी कर्मकर्तृकेति किं सि
तो ग्रासो देवदत्तेन ओदितश्च भुजो भुग्नः टुओश्वि उच्छूनः ओहाक्‌ प्रहीणः स्वादय ओदित इत्युक्तेः सूनः
सूनवान्‌ दूनः ओदित्सु ध्यैङ्‌ धीङः पाठसामर्थ्यान्नेह डीङ्‌ उड्डीनः द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्प
र्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायां यणोऽस्पर्शे श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शे हलः इति दीर्घः शीनं
घृतं अस्पर्शे किं शीतं जलं द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्या
न्निष्ठायां यणोऽस्पर्शे श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शे हलः इति दीर्घः शीनं घृतं अस्पर्शे किं शीतं जलं द्र

वमूर्तिस्पर्शयोरिति किं संश्यानो वृश्चिकः शीतात्संकुचित इत्यर्थः प्रतेश्च प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्नि
ष्ठायां प्रतिशीनः विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं वा स्यात् अभिश्यानं घृतं अभिशीनं अवश्यानो
अवशीनो वृश्चिकः व्यवस्थितविभाषेयं तेनेह न समवश्यानः अंचोऽनपादाने अंचेर्नो निष्ठानस्य नः स्या
त्तनपादाने पस्य विभाषा यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्तस्मान्निष्ठाया इण्न स्यात् उदितो वेति क्त्वा
यां वेट् कृत्वा दिह नेट् समक्तः अनपादाने किं उदक्तमुदकं कूपात् नत्वस्यासिद्धत्वाद्धस्केति षत्वे प्राप्ते नि
ष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः वृक्णः वृक्णवान् परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु परेश्चेति ष
त्वेणत्वे द्वे प्राप्ते तदभावो निपात्यते परिस्कंदः प्राच्येति किं परिष्कंदः परिस्कंदः परेश्चेति विक
ल्पः स्तन्भेरिति षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च अत्र षत्वं न स्यात् दिवोऽविजिगीषायां दिवो नि

सि॰कौ॰
उ॰
१५३

ष्टातस्यनःस्यादविजिगीषायाम् स्नीवेनेतिवेदुवान् द्यूनःविजिगीषायांतुद्यूतं निर्वाणोऽवाते ऽवा
तेइतिछेदः निर्पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्यनत्वंस्याद्वातश्चेत्कर्तान निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा वातेतुनिर्वातोवा
तः शुषःकः निष्ठातस्यइत्येवशुष्कः पचोवः पक्वः क्षायोमः क्षामः स्त्यः प्रपूर्वस्य प्रान्त्यस्य संप्रसारणं
स्यान्निष्ठायांप्रस्त्योऽन्यतरस्यां निष्ठातस्यमोवास्यात्प्रस्तीमःप्रस्तीतःप्रा किंस्त्यानः अनुपसर्गात्फु
ल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ञिफला फुल्लःनिष्ठातस्यलत्वंनिपात्यतेक्तवत्वेकदेशस्यापीदंनिपातन
मिष्यतेफुल्लवान्क्षीवादिषुतक्तप्रत्ययस्यैवतलोपः तस्यामिद्दवानामासेवेडभावश्चनिपात्यतेक्षी
वोमत्तः कृशःकृशनः उल्लाघोनीरोगः अनुपसर्गात्किंआदितश्चआकारेतोनिष्ठायांइण्नस्यात् तिच
चरफलामतउत्परस्याततालोकितिप्रफुल्लनःप्रक्षीवितःप्रकृशितःप्रोल्लाघितःकथंतर्हिलक्षुद्रमस्यानु १५३

मतः प्रफुल्लमितिफुल्लविकसनेपचाद्यच् सूत्रेतुफुल्तादेर्निष्ठान्तस्यार्थेउत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्या
ने नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यां एभ्योनिष्ठातस्यनोवानुन्नः नुत्तः विदविचारणे रौधादिक
एवगृह्यते उंदिनापाठेनसाहचर्यात्विन्नः वित्तः वेत्तेस्तुविदितः विद्यतेर्विन्नः उंदी॥ श्वीदितोनि
ष्ठायां श्वयतेरीदितश्चनिष्ठायांइडून उन्नः उत्तः त्राणः त्रातः घ्राणः घ्रातः ह्रीणः ह्रीतः नध्याख्या
पृमूर्छिमदां एभ्योनिष्ठातस्यनत्वंनध्यातः ख्यातः पूर्तः रालोपः मूर्तः मत्तः वित्तोभोगप्रत्यययोः
विंदतेर्निष्ठान्तस्यनिपातोऽयंभोगेप्रतीतेचार्थे वित्तंधनंवित्तः पुरुषः अनयोः किंविन्नः विभाषा
गमहनेतिक्त्वोवेट्त्वादिह्नेट्॥भित्तंशकलं॥ भिन्नमन्यत्॥ऋणमाधमर्ण्ये॥ ऋधातोः क्तस्यन
त्वंनिपात्यतेअधमर्णव्यवहारे ऋधातोः क्तस्यनत्वंनिपात्यतेअधमर्णव्यवहारे ऋतमन्यत् स्फा

पा॰ स्॰ १ पाम॰ ११ १ — नित्यमि १

सि॰ कौ॰ उ॰ निष्ठा॥ स्फीतः। इति निष्ठायां निरः कुषो निष्ठायाम्॥ इट् स्यात् यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः। निष्कु-

१३४ षितः॥ वसतिक्षुधोरिट्॥ आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट्। उषितः। क्षुधितः। अञ्चेः पूजायां॥ पूजार्थादञ्चेः क्त्वा-

३१८ निष्ठयोरिट्। अञ्चितः। गतौ तु अक्तः। लुभो विमोहने॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट्। न तु गार्ध्ये। लुभितः। गार्ध्ये

तु लुब्धः॥ क्लिशः॥ क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्। क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते क्लिशू विबाधने॥ अस्य क्त्वायां वि-

कल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः। क्लिशितः। क्लिष्टः। पूङश्च॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात्।

पूङः क्त्वा च॥ पूङः क्त्वा निष्ठा च सेड् किन्न स्यात्। पवितः। पूतः। क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं नोपधादित्यत्र इहैव

संबध्यते॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। शयितः। शयितवान्। अनुवृ-

त्यनिर्देशो परुस्तु ङित्त्वेन मर्षः। धृषितः। प्रधृषितवान्। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या॥ आदिकर्मणि यः क्तः १५४

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च १

स्कन्नेरिस्याद्वाङ्गावकर्मणोः विभाषाभावादिकर्मणोः भावेप्रादिकर्मणिचश्वादितोनिष्ठायाइड्नस्यात् प्र
स्वेदितम्स्वेत्रः प्रस्वेदितंतेनंजिष्विदेतिञादित्वग्रहणादेतेजीद्धिःसाहचर्यात् स्विद्यतेस्तस्विदितन्इत्येवञिमि
दाञिक्ष्विदाञ्विदादीञादीचप्रमेदितः प्रमेदितवान्प्रक्ष्वेदितःप्रक्ष्वेदितवान्प्रधर्षितःप्रधर्षितवान्
धर्षितंतेनसेट्किंप्रस्विन्नः प्रस्विन्नंतेनेत्यादिमृषस्तितितिक्षायां सेणिष्ठाकिन्नस्यात्मर्षितवान्त
मर्षणंकिंअपमर्षितंवाक्यंअविस्पष्टमित्यर्थः उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां उदुपधात्परा भा
वादिकर्मणोःसेणिनिष्ठावाकिन्नस्यात् द्युतितंद्योतितंमुदितंमोदितंसाधुनाप्रद्युतितःप्रमुदितःप्रमो प्रद्योतितः ॥२
दितःसाधुःउदुपधात्किंविदितंभावेसाधिकिंरुचितंकार्षापणंसेट्किंकुष्टं पाक्तिकत्वाणोभ्यपवेष्यते
नेहमव्यतेरपंथितन्निष्ठायांसेटि णेर्लोपःस्यात्भावितोभावितवान् श्वीदित्इतिनेट् संप्रसारणम्

कर्तरिकाः ४

सि॰कौ॰
उ॰
१५५
359

नः दीप्तः ग्रहन्ग्रदः षन्तनन्वनः मनः पतेः सनिवेट्कत्वादिड्भावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट्
पतितः सेड् सिची निवेट्कत्वात्सिद्धेस्क्तो ला त्यादीनामीदि[redacted]मीदित्वेनानित्यत्वज्ञापना
त्ववातेनयाचितमभिरोजष्यियेत्यादियस्य विभाषेत्यत्र एकाचइत्येववर्तते द्रितः ध्वस्तं ध्वान्तं लग्नं क्लि
ष्टं विरिब्धं फांटं वाढानि मेथमनस्तमः स्तक्ता विसष्टस्वराणामासमस्पष्टेषु ध्वान्तादीनां ष्टेषु अनिट्का
नि निपात्यन्ते समुदायेन मंथादिषु वाच्येषु इत्ववहृत्वसंयुक्ताः सकृ वा मेथः मेथनं दंडश्च ध्वान्तं मंथ
श्लेत्र स्रांतं मनः ध्वांतं तमः लग्नं सक्तं क्लिष्टानत्वमपि निपातनात् क्लिष्टम विस्पष्टं विरिब्धः स्वरः म्ले
च्छेर्म्लेच्छानयोरूपयायाड् त्वमपि निपात्यते फांटं अनायाससाध्यं कषायविशेषः माषवस्त्वनवनीत
भावान् प्रागवस्थापन्नेर्ह्व फांठमिति वेदभाष्ये म्नाट्ह्वानंम्लेच्छेश्चन्यवत्वात्त्वमित्यत्र ध्वान्तो राजेति १५५

व्या २०

तुश्रागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् स्वनितं ध्वनितं लगितं म्लेछितं विरेभितं फणितं वाहितं धृषिशसीवैया
त्ये धृष्टो निष्ठायां अविनये एवानिटौ स्तः धृष्टः विशस्तः अन्यत्र धर्षितः विशसितः भावादिकर्मणोस्त्वेषामे
विकल्पमाह धृष्टं धर्षितं प्रधृष्टः प्रधर्षितः दृढः स्थूलबलयोः स्थूले बलवति च निपात्यते दृंहदृंहिदृढौ क्त
स्य इडभावः तस्य ढत्वं हस्य लोपः इदितो नलोपश्च दृंहितो दृंहितोन्यः प्रभौ परिवृढः वृंहवृंहिवृद्धौ निपात
ने प्राग्वत् परिवृंहितः परिवृंहितोन्यः कृच्छ्रगहनयोः कषः कषो निष्ठायाम् इण्न स्यादेतयोरर्थयोः कष्टं दुः
खं तत्कारणं च स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं कष्टो मोहः कष्टं शास्त्रं दुरवगाहमित्यर्थः कषितमन्यत् घुषिरवि
शब्दने घुषि निष्ठायामनिट् स्यात् घुष्टा रज्जुः अविशब्दने किं घुषितं वाक्यं शब्देन प्रकटीभूताभि
प्रायमित्यर्थः अर्देः संनिविभ्यः एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठायाम् इण्न स्यात् समर्णः न्यर्णः व्यर्णः अर्दितोन्यः अभे

धृषिणा स्ति
आदित एव नियमा
र्थमिदं सूत्रमिति
वृत्तिः धृषिशसि वै
यात्ये चिन्त्यमिति स्व
दन्तेः॥ माधवस्तु भा
वादिकर्मणि इडे
यात्ये

स्याविदूरेपि अभ्यसंनातिदूरं आसन्नं वा अभ्यर्दितमन्यत् णेरध्ययने वृत्तं ण्यंतात् वृत्तेः क्तस्येडभावो णि
लुक्च अर्ध्यीयमानेर्थे वृत्तं छंदश्छात्रेण संपादितं अधीतमिति यावत् अन्यत्र वर्तिता रज्जुः शृतं पा
के श्राति श्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके शृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः
क्षीरहविर्भ्यामन्यत्र श्राणं श्रपितं वा वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः एते णिचि निष्ठान्ता
वा निपात्यंते पक्षे दमितः शमितः पूरितः दासितः स्पाशितः छादितः ज्ञपितः रुष्यमत्वरसंघुषा
स्वनां एभ्यो निष्ठाया इड्वा रुष्टः रुषितः आंतः अमितः तूर्णः त्वरितः अस्मादित्वफलमेतत् संघुष्टः सं
घुषितः आस्वांतः आस्वनितः हृ[redacted]मसु हृषेर्लोमसु हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्याल्लोमसु विष
ये हृष्टं हृषितं लोमभिः विस्मितप्रतिघातयोश्च हृष्टो हृषितो मैत्रः विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः अन्य

व्रतहृष्टश्रलीके ऽदित्वान्निष्ठायानेट् हृषतुष्टौ हृष्टं अपचितमस्य चापतेर्निपातोऽयंवा अपचितः अपचा
यितः प्यायः पीः वास्यान्निष्ठायां व्यवस्थितविभाषेयं तेन स्वांगे नित्यं पीनं मुखं अन्यत्र प्यानः पीनः
न२ स्वेदः सोपसर्गस्यसंप्रप्यानः आङ् पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव आपीनोंऽधुः आपीनमूधः ह्लादो निष्ठा
यां ह्रस्वः स्यात् प्रल्हन्नः द्यतिस्यतिमास्थामित्ति[illegible]किति एषां इकारोंतादेशः स्यात् तादौ कि
ति ईत्वदत्वयोरपवादः दितः सितः मामाङ् मेङ् मितः स्थितः शाच्छोरन्यतरस्यां शितः शातः
छितः छातः व्यवस्थितविभाषात्वात् व्रतेविषयेश्यतेर्नित्यं संशितं व्रतं सम्यक् संपादितमित्यर्थः
संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः दधातेर्हिः तादौ किति अभिहितं निहितं दोद
द्घोः घुसंज्ञकस्यदस्य दथ् स्यात् तादौ किति चत्वं दत्तः घोः किं दातः लूनं तोवाथमादेशः नैवेदं विदत्तमित्या

८२ तस्य १

सि कौ दावुपसर्गस्य दत्तीति दीर्घोपत्तिः तकारादौ तद्धियानात् दांतोवा यांतोवा नचदांतत्वेनिष्ठानत्वं यांत
३ त्वेकत्वस्य स्थोरितियत्वं प्राक्संनिपातपरिभाषाविरोधात् अच उपसर्गात्तः अजंतादुपसर्गात्पर
१५८ स्य दा इत्यस्य घोः अचस्तः स्यात्तादौ किति चर्त्वं प्रत्तः अवत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि सुदत्त
361 मनुदत्तं च निदत्तमिति त्विष्याने १ चशाछाद्यथाप्राप्तं दस्ति इगंतोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दादेशो
पतकारेः तदादावुत्तरपदे ख्वरिचेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धं नीत्तं सूत्तं सुमास्येतीत्वं धेट् धीतं
गीतं पीतं जनसनखनां सत्वं जातं सातं खातं अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ल्यबिति ल्यप् सप्तमीकं अ
दो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च इकार उच्चारणार्थः पत्वं फलोकुरि जग्धः आदिकर्मणि क्तः
कर्तरि च प्रकृतः कटं सः प्रकृतः कटस्तेन निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः ह्रियोदीर्घादिति नत्वं प्र १५८

द्रोणः सः वाक्क्रोशदैन्ययोः द्वियोनिष्ठायांदीर्घोवास्यादाक्रोशे दैन्ये च द्रोणाम्बुर्भवति द्विताम्बुर्वा द्वीपोपेनिष
ष्ठीदितेनोवानिनदीभ्यः स्नातेः कौशले आम्भः स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये निष्णातः शास्त्रेषु नदीष्णा
तः नदीस्नः सुपीति कः सूत्रे प्रतिस्नातं प्रतेः स्नातेः षत्वे प्रतिष्णातं सूत्रं ण शुद्धमित्यर्थः अन्यत्र प्रतिस्ना
तं कपिष्ठलो गोत्रे कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः गोत्रे किं कपीनां स्थले कपिस्थले विकु
शमिपरिभ्यः स्थले एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् विष्ठलं कुष्ठलं शमिष्ठलं परिष्ठलं गत्यर्थाकर्मक
श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् चाद्भावकर्मणोश्च गेगंगातः गं
गां प्राप्तः ग्लानः सः लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः शेषमधिशयितः वैकुण्ठमधिष्ठितः शिवमुपासितः हरि
दिनमुपोषितः राममनुजातः गरुडमारूढः विश्वमनुजीर्णः पदे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि क्तोऽधिक

रणेच ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः एभ्योधिकरणे क्तः स्याच्चाद्यथाप्राप्तं ध्रौव्यं स्थैर्यं मुकुंदस्यासितमि
दं यातं रमापतेः भुक्तमेतदनेनेति सेत्स्यंत्र गौर्याद्यादि हृदवः पतेः आसेरकर्मकत्वात्कर्त्तरि भावे च आ
सितो मुकुंदः आसितं तेन गत्यर्थेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च रमापतिरिदं यातः तेन इदं यातं भुजेः कर्म
णि अन्नं तेन भुक्तं कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्तमस्त्येषामिति मत्वर्थीयाच् वर्त्तमाने इत्यधिष्ठा
त्वं ञीतः क्तः ञिक्ष्विदा स्विण्णः ञिइन्धी इद्धः मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपा
दानात् राज्ञां मतः इष्टः तैरिष्यमाण इत्यर्थः बुद्धः विदितः पूजितः अर्चितः चकारोनुक्तसमुच्चया
र्थः शीलितः रक्षितः क्षांतः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि नपुंसके भावे क्तः क्लीबत्व विशिष्टे भावे कालसा
मान्ये क्तः स्यात् जल्पितं शायितं हसितं हसितं मस्य पजोऽर्द्धं निश स्कंनोर्यजेमश्चबुद्धे निष्पाद्य भजेतस्तां १५८

हत्वानो पज्वा पज्वानौ जीर्यतेरतृन् भ्रूतेरुत्पेवज्जरन् जरन्तौ जरन्तः वासरूपन्यायेन निष्ठापि जीर्णो जीर्णवा
न् छंदसि लिट् लिटः कानज्वा क्वसुश्च अहमसजसामान्ये छंदसि लिट् न स्यविधीयमानौ क्वसुकानवाव
पि छंदसाविति त्रिमुनिमतं केवपस्तवद्भल्लेप्रयुंजते नेतनस्थिवांसं नगरोपकंठेश्रेयांसि सर्वाणपथिजा
गमुषसृभ्याद्दिवल्कृकाजादेकाच्छ्रसाम् कृतद्विर्वचनानामेकाचां आदन्तानां घसेश्च वसोर्विट्स्यान्नान्ये
ऋच्छत्यृतीतिगुणः षां आदिवान् आरिवान् ददिवान् जज्ञिवान् एषां किं बभूवान् भाषायां सदवसश्रुवः सदादि
भ्यो भसजसामान्ये भाषायां सदवसश्रुवः सदादिभ्यो भुवि लिड्वा स्यात्तस्य च नित्यं क्वसुः निषेदुषीमा
सनवांसमध्यवीरः अध्यष्ठुषस्तामभूज्जनस्य स्म उषुवान् उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च एते निपात्यन्ते
उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा न स्यान्नित्यं क्वसुः अद्रूउपेयिवान्स्तामपि मृत्स्निमग्रोउपे

सि॰कौ॰
उ॰
५५५
363

पुषः। उपेयुषी। उपेत्य विवक्षितेनेयिवान् समीयिवान् ननञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च धृतजप्य
ते। अनाश्वान् इति भारविः। अनुपूर्वाद्वचेः कर्त्तरि कानच्। वेदस्यानुवचनं कृतवान् अनूचानः। विभाषा
गमहनविदविशां। पश्येऽवसोरिट् जग्मिवान् जगन्वान् जघ्निवान् जघन्वान् विविदिवान् विविद्वा
न् विविशिवान् विविश्वान् विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणं वेत्तेस्तु विविद्वानित्येव दृशेश्च ददृशि
वान् ददृश्वान्। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये
सतीत्यर्थः। शबादिः। पचन्तं चैत्रं पश्य। आने मुक्। अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं
पश्य। लडित्यनुवर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणं अधिकविधानार्थं तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
क्वचित्। सन् ब्राह्मणः। माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्। मा जीवन्। माङि लुङिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्। १५५

२

संबोधने च हे पचन् हे पचमान लक्षणहेत्वोः क्रियायाः क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातो
र्लटः शतृशानचौ स्तः शयाना भुंजते यवनाः अर्जयन् वसति हरिं पश्यन् मुच्यते हेतुः फले कारणं च कृ
त्यचः प्रपीयमाणः सोमः ईदासः आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् आदेः परस्य आसीनः विदेः शतुर्व
सुः वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् विदन् विद्वान् विदुषी तौ सत् तौ शतृशानचौ सत्सं
ज्ञौ स्तः लृटः सद्वा व्यवस्थितविभाषेयं तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः
संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यं करिष्यंतं करिष्यमाणं वा पश्य करिष्यतोपत्यं कारिष्यतः क
रिष्यद्भक्तिः हे करिष्यन् अर्जयिष्यन् अर्जयिष्यन् वसति प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्वचि
त् करिष्यति करिष्यन् पूङ्यजोः शानन् वर्त्तमाने पवमानः यजमानः ताच्छील्यवयोवचनश

त्रिको
उ
१८
३६५

क्तिषु वानशा एवुद्योत्येषु कर्त्तरि चानशू भोगं भुंजानः कवचं बिभ्राणः शत्रुं निघ्नानः उड् यायोः धात्र
कृत्कृरिणि आभ्यां धातुभ्यां स्यादकृक्रिरिणि कर्त्तरि अयीपत्न अकृक्रिरिणि किंकृत्कुरणार्थीनि यारपति
द्विर्यामित्रे द्विषन्शत्रुः सजोपतसंयोगे सर्वस्मन्वेतः सर्वे यजमानाः सत्रिणः अर्हः प्रशंसायां
अर्हन् आक्रोशे कीलनं धर्मतत्सा धुकारिषु क्तिपमभिव्याप्यवस्थ माणाप्रत्ययाः कीलादि
षु कर्त्रे षु वोध्याः तन् कर्त्तोकटान् अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृत्
वृधुसहचरइष्णुच् अलंकरिष्णुः उत्पादिष्णुः संदसिवीरुयः पारयिष्णवः न्वेवश्च छंदसी
तेवमविष्णुः कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति निरंकुशाः कवयः चकारात्कृ
सम्भवपार्थः भ्राजिष्णुरि निवृत्तिः पर्वतपिष्णु नैतज्ञाप्यमेहदैत्य अल्पानिष्णुः गलुच्च १८

ऽदसीति निवृत्तं निहंपं न त्वकिंतेतनस्पर्धेतेनम्लाम्लुः गिवान्लक्षणाः जिस्तुः स्यास्नुः चाङ्गुवस्कः कितीमव्रग
काम्प्रग्लेषात्मिट्भस्तुः दंशोऽष्ठं दस्युपसंख्याने दंताणावः पशावः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृष्णुः
क्षिप्नुः शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् उकार उच्चारणार्थ इति काशिकाग्रन्थस्तु वैयर्थ्य इति भाष्ये तेन शमिन्निनाशमिनी
तरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नम्प्रसंगः कुलग्रहणमपकृष्य कुलेन ता
नामेव तद्विधानात् नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः शमी तमी दमी श्रमी भ्रमी क्लमी प्रमादी उत्पूर्वा
त्मदेः अलंकृञ्जादिसूत्रेणोलुज्जकौ वासरूपविधिना घिनुणपि उन्मादी ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि
र्नास्तीति तु प्रायिकं संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरि
दहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च घिनुण् स्यात्

सि.कौ.
उ.
१८१
367

संपर्की अनुरोधी आयामी आयासी परिसारी संसर्गी परिदेवी संज्वारी परिक्षेपी परिराटी परिवादी परिदाही
परिमोही दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी आक्रीडी विवेकी त्यागी रागी भागी अतिचारी अपचारी आमोषी अ-
भ्याघाती वौ कषलसकत्थस्रंभः विकाषी विलासी विकत्थी विस्रंभी अपे च लषः चाद्वौ अपलाषी वि-
लाषी प्रेलपसृद्रुमथवदवसः प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथी प्रवादी प्रवासी निंदहिंसक्लिशखाद-
विनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् पंचम्यर्थे प्रथमा एभ्यो वुञ् स्यात् निंदकः हिं-
सकः इत्यादि एवुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तृन्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति देविक्रुशो-
श्चोपसर्गे आदेवकः आक्रोशकः उपसर्गे किं देवयिता क्रोष्टा चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् चल-
नार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् चलनः चोपनः कंपनः शब्दनः रवणः अकर्मकात्किं पठिता विद्या

अनुदात्तेतश्च हलादेः अकर्मकाद्युच्यमान वर्त्तनः वर्द्धनः अनुदात्तेतः किं भविता हलादेः किं एधिता अकर्म
कात् किं वसिता वस्त्रं जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः जु इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे च जवनः
चंक्रमणः दंद्रमणः सरणः पूर्वेणासिद्धे पदिग्रहणं लषपतपदेभ्य उकञा बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलि
केषु परत्वेवासरूपविधिर्नास्तीति तेनालंकृष्णुजस्तन्नक्रुधमण्डार्थेभ्यश्च क्रोधनः रोषणः मण्डनः भूष
णः नयः पकारान्ताद्युच् न स्यात् कुपिता क्ष्मापिता सूददीपदीक्षश्च सूदिता दीपिता दीक्षिता न
मिकेपीतिरेणाद्युवोर्बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्राधिक
कमितितेन कम्राकमनाभवतिः केप्राकं पनाघृणाला पदिशेद्युज्ञकर्यमधुसूदनः नेच्याद्विल
षपतपदस्थाभूवृषहनकामगमशृभ्य उकञ् लाषुकः इत्यादि जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्

मती१ [redacted]

जल्पाकः भिक्षाकः कुट्टाकः लुण्टाकः व[illegible]वराकः वराकी प्रजोरिनिः प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः जिदृक्षि
वि[illegible]ण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च जयी दरी क्षयी विश्रयी अत्ययी वमी अव्यथी अभ्यमी परिभवी प्र
सवी स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् आयाद्यास्त्रपश्चुरादावदन्ताः स्पृहयालुः गृहया
लुः पतयालुः दयालुः निद्रालुः तत्पूर्वो द्रातेर्नोतत्वे निपात्यते तन्द्रालुः श्रद्धालुः शीङो वाच्यः शया
लुः दाधेट्सिशदसदो रुः दारुः धारुः सेरुः शद्रुः सद्रुः सृघस्यदः क्मरच् सृमरः घस्मरः अद्मरः भंज
भासमिदो घुरच् भंगुरः भासुरः मेदुरः विदिभिदिच्छिदेः कुरच् विदुरः भिदुरम् छिदुरम् इण्नश
जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् इत्वरः इत्वरी नश्वरः जित्वरः सृत्वरः गत्वरश्च गमेरनुनासिकलोपोऽपि नि
पात्यते गत्वरः गत्वरी जागुरूकः जागर्त्तेरूकः स्यात् जागरूकः यजजपदशां यङः पम्पायङन्ते १९२

भङ्गुरः स्यात् तदप्राप्तमिति भाविना नलोपेन निर्देशः यायजूकः जञ्जपूकः दन्दशूकः नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदी
पो रः नम्रः कम्प्रः स्मेरः जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्त्तते अजस्रमसततमित्यर्थः कम्रः हिंस्रः दीप्रः सनाशंस
भिक्ष उः चिकीर्षुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुरिच्छुः वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वञ्च निपात्यते वेदनशीलो विन्दुः इच्छुः क्याच्छ
न्दसि देवाञ्जिगातिसुम्नयुः नच्छेदस्यपुत्रस्येति ईत्वदीर्घौ न आदृगमहनजनः किकिनौ लिट्च
आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः जग्मिर्यु
वा जघ्निर्वृत्रममित्रियं जज्ञिः भाषायां धात्वादेशं गमिजनिनमिभ्यः दधिः चक्रिः सस्निः जग्मिः जज्ञिः
नेमिः सासहिर्वावहिश्चाचलिः पापतीनामुपसंख्यानम् षड्जेभ्यः सहादिभ्यः किकिनौ प
ते तेनी गभावश्च निपात्यते स्वपितृषोर्नजिङ् स्वप्नक् तृष्णक् स्नजो धृष्णजः धृषेश्चेति वाच्यम्॥

सि॰कौ॰
उ॰
१६३
367

मिति काशिकादौ ॥ शॄस्वृस्त्वन्द्योरारुः शरारुः वन्दारुः [illegible] भियः क्रुक्लुकनौ भीरुः भीलुकः क्रुकन्न
पि वाच्यः भीरुकः स्थेशभासपिसकसो वरच् स्थावरः ईश्वरः भास्वरः कस्वरः यश्च यङः याते यङन्ता पेस्वरः २
द्वरच् स्यात् अतो लोपः तस्य परलोपं प्रति स्थानित्वनिषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः अल्लोपस्य स्था
निवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वेरपृक्तस्येति लोपं प्रति न स्थानिवत् यायावरः भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः
क्विप् विभ्राट् भाः भासौ धूः विद्युत् ऊर्क् पूः दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः जूः जुवौ ग्राव
स्तुत् स्यान्न तस्य समासः सूत्रे निपात्यते ततः क्विप् ग्रावस्तुत् अन्येभ्योऽपि दृश्यते क्विप् छित् भित्
दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसंप्रसारणम् क्वचिद्द्वे क्वचिद्ह्रस्वः तथा
च वार्त्तिकम् क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च क्विब्वचीत्यादिना उणादिसू १६३

धूः धूरौ

वेणा केचान्निविसिद्देनछोलादेनतावायामाभ्रदिति वा॥ क्विब्वच्यादीनाम्‌ वक्तीति वाक्‌ पृच्छतीति प्राट्‌ आ
यतं स्तौतीत्यायतस्तूः कटं प्रवते कटप्रूः जूः श्रयतेर्विश्रीः द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च दृशिग्रह
णादभ्यासस्य संज्ञा दिद्युत्‌ जगत्‌ जुहोतेर्दीर्घश्च जुहूः दृ भये अस्य ह्रस्वस्य दीर्घ इति ददृत्‌ ध्यायतेः सं
प्रसारणं च धीः भुवः संज्ञान्तरयोः मित्रभूर्नाम कश्चित्‌ धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति वि
श्वासार्थं स प्रतिभूः विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्‌ एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम्‌ विभुर्व्यापकः प्रभुः
स्वामी संभुर्जनिता संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित्‌ मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्‌ मितं द्रवतीति मित
द्रुः शंभुः अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति धः कर्मणि ष्ट्रन्‌ धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्‌ स्यात्‌ धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे दा

वादेः ष्ट्रन्स्यात्करणे दैपदाप्यनेनदात्रम् नेत्रम् तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च एषांदशानांकृत्प्रत्ययाना
मिण्नस्यात् शस्त्रम् योत्रम् योक्त्रम् स्तोत्रम् तोत्रम् सेत्रम् सेक्त्रम् मेढ्रम् पत्रम् दंष्ट्रा नद्ध्री हलसूक
रयोः पुवः पूङ्पूञोःकरणेष्ट्रन्स्यात् तच्चेत्करणंहलसूकरयोरवयवः हलस्यसूकरस्यवापोत्रम् मु
खमित्यर्थः अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः अरित्रम् लवित्रम् धवित्रम् सवित्रम् खनित्रम् सहित्र
म् चरित्रम् पुवः संज्ञायाम् पवित्रम् येनाज्यमुत्पूयते दर्भानामिकावेष्टनम् कर्तरिचर्षिदेव
तयोः पुवइत्रः स्यात् ऋषौकरणेदेवतायांकर्तरि ऋषिर्वेदमन्त्रः तदुक्तमृषिणेतिदर्शनात् पूय
तेऽनेनेतिपवित्रम् देवतायान्तु अग्निः पवित्रंसमापुनातु अथोणादयः कृवापाजिमिस्व
दिसाध्यशूभ्य उण् करोतीतिकारुः शिल्पी कारकस्त्वन्यत्रातोयुक् वातीतिवायुःपायुर्गुद १६४

मृजयन्त्यभिभवन्तिरोगानज्ञाघुवौषधम् मिनोतिप्रक्षिपति देहेरूक्षाणामितिमाधुः पिन्नमस्वदतेरो
चतइनिस्वादुः साध्नोतिपरकार्यंसाधुः अस्मुतेश्रागुणैरिति व्रीहिः पाटलः स्यातक्षन्दसीणः मानश्चापो
हृतानि[illegible] दीर्घतनुतिदाहस्त्वं प्रस्थः सान्तरस्त्रियामज्ञानज्ञानन्तीहृदजनिव
ध्यास्मैतिननिषेधः अन्वन्यहृदयसामर्थ्यात् चाहरमममचाटुप्रियंवाकाममृत्गज्ञ्छदिन्वान्त्र
प्रत्ययेवटुकत्यपिकिंजरयोःश्रियाः किंमृणातीतिकिंशारुः सस्यशूकेवाणश्च[illegible]जरा
मेतिजरायुःगर्भाशयःचोरस्थलः तरंत्यनेनवर्णाःइतितालुकाकेवचःकस्य हीकेनगलेनव
कीतिहीकवाकः हीकवाकःमंप्टेचसरटेचरणाप्रयइतिविश्वः भ्रमस्णीनृचविन्सरितनियति
मिमस्तिम्यतः भवतिविभर्तिवाभरुः स्वामिहरश्चम्विपंतेस्मिन्भूतानिमहः निर्जलदेशः शो

सि.कौ.
उ.
१८५
369

तेषामपि अजगरः तरुभृतः चरंतिभद्रायंतिदेवताउममितिचक्रः स्मरः स्वज्ञादिमृष्टिः जनुस्तलम स्त्रि
यांम्रश्रिलिनुलत्तनूः यन्तः प्राप्तविशेषः यनुषाचयनुर्विदुः यनुरिवाजनिवक्रइतिश्रीहर्षः मधुः
किन्नरः मद्गुः पानीयकाककरणिकेतिरभंसः न्यङ्कुरादिवात्वांतेजपत्वेनससादः अरण्यास्व लव
लेशाकरणरणावः चातकदिवदिभाम् कटतिरसनामितिकटुः वटतीतिवटुः भात्येतित् या
त्येवाचोऽणाडुः प्रत्ययः स्यात्सचनितनितवादातः प्रियंगवस्वमेऽणावस्ववस्वमेश्रीर्हिभेद
स्वरणः प्रमानन्निद्रुहणोफलिपाठीसादिस्त्वक्रमभिव्याप्यसेवध्यतेप्रभूत्त्वस्तिहित्रप्यासिवसिह्नि
भ्यस्व म्रुणातीतिशकः शाहराग्रयकोपयोः स्वरुर्वजमस्तेद्रुर्व्यापिः चनुउत्पन्नेत्रप्रसीसम्
पुंसिभस्मसवः प्राणाः वसईदेऽन्नोपोक्तेऽप्योवहतेनापियनेमणोहन्वेक्रेकदेशः लेकेडुस्वन्तः १८५

वध्नातीति बन्धुः मन्तुः चादिदिभ्यश्च वयये वेविन्दुः स्यन्देः संप्रसारणं न्यस्य देशो न दृ विशिषेः कृत्वो मितन्युतो
समितिस्त्रियामिममरः उन्देरिच्चादेः उनत्त्रिन्दुः ईषेः किच्च ईषत्सुः स्यात् सत्त्वचकित् श्रोदेविकारादेश
श्चईषते हिन स्तिदुषुः शावः इषुहृद्योः स्कन्देः सलोपश्च । कन्दुः सृजेरसुम्च चात्सलोपउश्रमपश्च रज्जुः
कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ककारतकारयोर्विनिमयः तर्कुः स्त्रवेष्टनम् नावेचेः न्यङ्कादित्वात्कत्वम् नि
यतमश्चानिन्यङ्कुर्मृगः फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च फलेर्गुक् फल्गुः पाटेः प
टुः पाटयतीति पटुः नमयतेः नेननाकुः वल्मीकम् मन्यतेर्धुः निजनतेः वलेर्गुक् वलसंवरणे वल्गुः शोः
किन्सन्वच्च शूपतेरुः स्यात् सच किन् सन्वच्च शिशुः बालः योदेच यसुरम्योऽश्चमेधीयः सत्वदिति प्रष्ठा मधुः आप्रवरः
है तैश्छूहणामितन निष्ठृपृर्थश्च कुर्भश्च वभुर्मन्यन्तेरविसोवभ्रूनकुल पिङ्गलौ श्रूयतोऽपि वभ्रुः
चाद

कर्त्तोजन्तुर्हन्तापत्युः पालकः हृग्भदिभ्यश्चियश्विपश्चिपिषप्यः कुः स्यात् धुरुः भिनत्ति भिदुर्वज्रम् ग्रहिज्येति
ति संप्रसारणम् विरहितः गृणोति च्यातिविधुः प्राणाहे कर्णे रेहृषीकं चरातसेगृधुः कामः पृथुर्द्वः
कृशोरुच्च करोतीति कुरुः स्फायतिर्भः अप्युः रघुसुघः रघामादिभ्युपेति षत्वेश्वयप्रतिकूल
मङ्गुपुरुषुरयेमिश्रोपर्यायाः अनिङ्गुरपतीति रिपुः अर्जिदृशि कम्यमिपंशिवाधामृजिपशिभ्यक्रुकुदी पा॰ ११४
र्घहकारश्च ऋजुंयतिगणान्रजुः सर्वान विशेषेणपश्यतीतिपशुः कन्दुः अन्दुः कूपः पांश्वो
नहृदयोर्जः तालव्यापिपदश्चाम्बु सभसरुकवर्णोसवः वायतेऽनिवाहुः स्त्रीपुंसयोर्भजः प्रथिम्र
दिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च त्रयाणांकुः संप्रसारणंभ्रस्जेः सलोपश्च पृथुः मृदुः न्यङ्गादित्वा
त्कुत्वम् भृज्जति तिनयामसगः लेधिविंच्योर्नलोपश्चलघुः वालमूलललयक्गुलीनांवालोरत्वमाप

ग्रते रघुर्नृपभेदः॥ वृक्कृगॉतेर्नलोपश्च॥ कुरुः सक्थि महति ह्रस्वश्च उरु महत् स्त्रियां कश्च श्लिष्यती
ति श्लिकः अभ्रमः उद्यतो ज्योतिश्च अग्नेः परयोः खनिसृभ्यां डिच्च स्वान्तं नन्दीत्याख्यः परं स्रयाणातीति परस्रुः
पृषोदरादित्वादकारलोपः॥ अव्ययस्य पिङ्गेति मितयोर्डुवः हरिं मिन्द्रपतेर्हरिद्रुर्वृक्षः मितं द्रवतीति मि
तद्रुः समुद्रः शतं च शतधार्वज्र शतद्रुः वाद्रलकाके वलादपि द्रवत्यूर्ध्वं मितिद्रुर्वृक्षः प्रमाणवाचकत
तद्रुमः स्वरुशंकुपीयुनीलंगुलिगु पञ्चैते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते स्वनतेः रेफश्चान्तादेशः स्वरुः
कामः स्रुलोमस्ये वज्रस्य स्थेयस्य शंकुर्नाम कीलशल्ययोः पिवतेरीत्वं युगागमश्च पीयुर्वायसः कालः सविता
स्वनिः पूर्वाह्णगिणतावस्मात्कुः नेन्दी चेष्यनीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च नीलां गुडस्तिपावात्
नरमेव ज्ञयानावर पिदीर्घः लगेः सन्त्कुश्च सम्प्रसारणम्लत्वञ्च लगतीति लिगुश्चित्तम लिगुर्मूर्खः स्मृगायां

सि॰कौ॰
उ॰
१९७
371

दयश्च एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते मृगं यातीति मृगयुः॥ पाः॥ देवयुर्धार्मिकः देवयुर्धार्मिकः मित्र
युर्लोकयात्राभिज्ञः आकृतिगणोऽयम् मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् मन्दुरा वाजिशा
ला वाशुरा रात्रिः मथुरा चत्वरः चङ्कुरो रथः अङ्कुरः खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि व्यथेः संप्रसारणं किच्च
विथुरस्त्वीरः रक्षसः मकरदर्दुरौ मकरो दर्पणः वाङ्गलकम्भकुरोऽपि हु विदारणे यातोर्द्वित्वं
चनम् अभ्यासस्य रुक् हलो लोपस्य दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः दर्दुरा चण्डिकायां
स्याद्ग्राम जाले च दर्दुरम् इति विश्वः मद्गुरादयश्च उरजन्ता निपात्यन्ते माद्यतेर्गुक् मद्गुरो
मत्स्यभेदः कर्बुरः वर्णे हस्यागमः कर्बुरः श्वेतरक्तसोः वध्नातेः खर्जूरादित्वाद्दूरोऽपि वन्धुर क्वार
वन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिष्विति रन्तिदेवः कोकते र्वा काकुकः कुक्कुरः असेरुरन् असुरः १९६

ठकुरः १

प्रत्ताद्याद्यास्त्वरः स्त्रमेस्त्र पञ्चमे पदे इमसे स्त्ररन्त्रिति वदन्ते मस्त्रामस्त्राग्नीद्धि प्रभेदे याद्यायो विनिम
स्त्ररमस्त्रैरो चह्वाविति विस्त्रः मस्त्रामस्त्रावानावेपूयाग्नीद्धि प्रभेदयोः मस्त्ररीपादरोगेस्याड्डपथाने
पुनः पुमानिति मेद्दिनी शाव शेरायां मङ्गतिग्राम्ये र्थेस्त्रसुरः पतिपत्योः प्रसूः स्वस्रः स्वस्रस्तु पिता
तयोरित्यमरः अविमस्योऽष्टिषच् अविषः महिषः अमैदीर्घश्च ग्रामिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्यादङ्गो
गपवस्तुनि रुद्दे हृष्टेद्विश्च देवतूशं वरौ हिषाद्रत्यमरः जवेर्णाद्दा तवेतिसोत्रोधातुः मविषता विषा
वह्नौ स्वर्गे च स्त्रियां तविषी ता विषी नदी देवकन्या भूमिश्च तविषीवलमिति वेदभाष्यम् नञिभ्यषेः
अव्यथिषोऽत्विस्त्रपयोः अवमविषी धराधात्र्योः किल्लेर्वुक्च किल्विषम् ऽषिमदिम्दिविदिदृछि
दिभिमन्दिचक्रुदिति तिमिमिहिमहिमविरुचि [illegible] रुधिवन्धिभ्यः किरच इषिरो ऽग्निः मदिरा
टि १

सुरा मदिरः कामकाभ्रयोरिति विश्वमेदिन्यौ खिदिरश्चन्द्रः छिदिरोऽसिकुठारयोः भिदिरं वज्रम्
मन्दिरं गृहम् चान्दिरं गृहम् चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ तिमिरं तमः आदिरोगश्च मिहिरः सूर्यः तुन्दिरः
कामसम्पयोऽम् चिरो दानात् सुचिरम् रुधिरम् वधिरः शुशुषोषत्वे शुषिरं छिद्रम् मुकामि
त्यनेन अशोर्णित् आशिरो वह्निरक्षसोः अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः अ
जेर्वी भावाभावः अजिरमङ्गणम् शशेरुपधाया इत्वम् शिशिरं स्यादृतौ भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् श्र
थमोचने उपधाया इत्वम् रेफलोपः प्रत्यये रेफस्य लत्वम् शिथिलम् स्थास्फायोष्टिलोपः स्थिरं
न्निश्चलम् स्फिरं प्रभूतं तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च स्थविरः खदिरः बाहुलकात् षीडो वुक् ह्रस्वश्च शि
विरम् सलिकल्पनिमहिभडिभंडिशंडिपिंडितुंडिकुकिभूँभ्य इलच् सलति गच्छति निम्नमि १९८

तिसलिलम् कलिलम् अनिलः महिला इषोदरादित्वान्महेला पिभड इति सौत्रो धातुः भडिलोष्ट रसैव
कोभणिडुलो हूतः कल्याणम् अशुणि गिडुलोमनिः पिणिडुलो गणकः तुण्डिलोमर खरः कोकिलः भविलो
भवः वाङ्गलकात्कुटिलः कमेः पश्च कपिलः गुपादिभ्यः कित् गुपिलो राजा तिजिलो निशाकरः गुहि
लंवनम् मिथिलादयश्च मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिलानगरी पथिलः पथिकः पतिकठिकुठिगडिदं उडि
शिभ्यपरकु पतेरः पत्नीगन्ताच कवेरः कुछुजीविकुठेरः पर्णापर्णः वाङ्गलकान्तस्त गडेरो मेघः गुडे
रोगुडकः दशेरो हिंस्रः कुञ्चेर्नलोपश्च कुवेरः प्राटेरलच मडिलश्च शवेरः शत्रुः मुलेरादयः प
रगत्वानिपात्यन्ते मूलेरो जटा गुधेरो गोमाराग्रहेरो लोहचातकः महेरो मूर्खः कवेरोत ... प
कपोतः पत्नी भातेर्डवतुः भातीति भवान् कविश्च किम्पामेरन् कठोरः चकोरः किशोरादयश्च •

किंपूर्वस्यश्रृणातेष्टिलोपः किमोंऽन्त्यलोपः किशोरः अश्वशावः सहोरः साधुः कपिगडिगण्डिकटिपटि
भ्यश्चोलच् कपीतिनिर्देशान्नलोपः कपोलः गडोलः गण्डोलः गडकः पर्द्धायोः कडोलः कटुः पटोलः मी
नातेरूरन् मयूरः स्यन्देः संप्रसारणञ्च सिन्दूरम् सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तु
न् सिनोतीति सेतुः तिरन्त्रे तिनेट् तन्तुः गन्तुः मस्तुः दधिमण्डम् सच्यन्तेतु इति सक्तुः अर्द्धं चौ।
दिः ज्वरत्वरेरूठ् तन्त्राङ्कि नीत्यनुवर्त्तते इति मतेन वाङ्कलकारात् ओतुर्विडालः यातुः क्रोष्टापः
किच्च पिवतीति पीतवह्नौ दिवाकरे अश्वतैः श्वेतः सर्त्तेरुक् स्यात् सचकित ऋतुः श्लोपुष्पकाति
योः कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च पम्पस्तुः स्यात् कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः मन्तुः अपराधः
जन्तुः प्राणी गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च भातुः आदित्यः आतुः ध्वगकालयोः र

दासिञ्जीविदेहः कारणाम् चापः किट्टेवर्ग्रहृपताकपोः ग्राञ्नोतिट्ट्वस्य अम्नः शरीरम् वसेत्कन्
वक्लेर्श्नगारेणिष्व वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् कृत्नः कतुः कृतयंज्ञः पपिवद्योम्बकतः पथतः पु
रुषः वद्रेवरनहान् जीविगतः जीवातुरस्त्रियोभक्ते जीवितेजीवनौषधे ग्रात्नक[redacted]स्य जी ढूरै३
वेतिमेव जैवातृकस्तिष्ठुभिषगायुष्मान् कृषीवलेकाषिचमितानियनिमतुंस्पकः कर्षुः पुंसिक
रीषाम्नो कर्षूर्नद्यां स्त्रियोमता चमूः तनूः ध्वनूः शास्त्रम् सर्जु अर्जुनेसर्ज्जे वणिक् एवज्जेम्पघने ख
र्जूः पामाम् अर्गेणस्य मर्जूः शुद्धिकृतवहोयस्यावधूर्जगणास्तु घास्त्रीषु कषेच्छस्य कच्छूः पा
माणिक्कसिपद्यैर्नः कासूः शक्तिः पादूः चरणाधारणीस्याहूः पिङ्गलः अणोडस्य आद्र्डी
लखवद्द्रव्यम् नडिलेचेर्नलोपस्य नेमलावूरुभेसमेद्रुत्तमरः केसरपरडुःचास्य कमहेडपप

सि॰कौ॰
उ॰
९७॰
374

देम्प्रएणतेह्नः स्यादेरङ्गादेशः कशोरूलशाकन्देह्री वाङ्गलकादुश्चस्ययेकशोरहः ल्लीवेङ्गंसिचश्चोडुद्ध न
रतेरूः स्यान्नसडुडूनहूः स्याद्दाम्रुहलकः दरिद्रातेर्यालोपश्च दुस्वश्राश्चपोतपोर्लोपः दर्दूः कुष्ठप्रभेदः
नृतिसृध्योः कूः नर्तूर्नर्तकः प्रसृरपानम् ऋतेरम्व ऋरद्दितिसौत्रोधातुः कूः अमागमश्च रतूर्हृदवन
दीसत्यवाचाश्चान्हहेभ्रजम्बूकफेलूकर्कन्धूः दिधिषूः एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते अन्दूर्बन्धनम् दृ
भीग्रन्थ्यो निपातनात्नुम् हूंभूः अत्रत्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके हंभूः जनेर्वुक् जंबूः जम्बदनेऽप्ये
तेके वाङ्गलकादुत्वो पिजम्बुः कफेलातिकफेलूः श्लेष्मान्तकः निपातनादेत्वम् कर्कं दयातिक
कन्धूर्वदरी निपातनान्नुमदिधिषेधैर्यस्यतिमज्जतीति दिधिषूः पुनर्भूः केचित्तु अन्दूहेफूजंकूकंकू
इतिपठन्ति दृम्फउत्क्षेपोदम्फूः सर्पजातिः कमेर्वुक् कम्बूः परद्रव्यापहारी मृग्गोहृतिः मृहत्वगहृत ९७॰

गरुत्पतः श्राम्यद्यागिरतेरुतिलस्य चमट् गर्मन्सुवर्णम् तृणविशेषस्य हृषेरुलच् हर्षुलो मृगका
मिनोः वाङ्कलकाञ्चटतेः चङ्कलं शोभनम् हृसरुहियुषिभ्य उतिः हसितकः कभिवर्णे च तृणवाजिवि
शेषयोः सरिन्नदी रोहितमृगविशेषस्य हीपुषउतिसौत्रो धातुः ऊरूपप्रसरो हितपुरुषस्य योषित
इतिभाष्यम् गाडेर्णिलुक् गाडयतीति तडित् विद्युत् शमेर्टः वङ्कलकान्तश्मेज्ञा एपादेशाउद्न
शंठः क्लीबः कमेरठः कमठः वाङ्कलकाज्जरठः रमेर्वृद्धिश्च रामठं हिङ्गु शमेः खः शंखः कणोष्ठः क
णठः कलस्तपस्य तपतेः कलप्रत्ययः चात्तपतेः तपलो ललतात्फलाफलत्रिके शापेर्वश्च शाव
लः वृषादिभ्यश्चित् वृषलः पललम् वाङ्कलकान्मृणालः सरलः तरलः कमेर्वुक् कम्बलः नसत्व
णडने नसलम् लांगेर्हेद्धिश्च लांगलं बङ्गाटिकशिभ्यो कोतिभ्यः प्रत्ययस्य मद्वैकंडमलः कण्डेरपिकं

मूर्द्धन्यमध्योपधम् १

सि॰कौ॰
१८१
375

[illegible]कट्टलः कम्मलम् वल्कलकाद्गुणः कोमलम् मृजेष्टिलोपश्च मलम् चुपेरच्चोपधायाः चपल
म् शकिशम्योर्नित् शाकलम् शामलम् छोर्गुग्घ्रस्वश्च छगलः प्रज्ञादित्वाच्छागलः जमन्ताड्डः दण्डः
रण्डा खण्डः मण्डः वण्डः र्ष्कि न्नहलः अण्डिः बाहुलकात्सत्वाभावः षण्डः संघातः तालव्यादिरित्यप
रे गण्डः चण्डः पण्डः पाण्डः क्लीबः पण्ड्र ढ्विः क्रादिभ्यः कित् कवर्गादिभ्योड्डः कित्स्यात्कुण्डम् का
ण्डम् गडुः गण्डः घुणभ्रमणयोर्घुण्डो भ्रमरः स्यादिति मृजेरालच् बालजालीपचः तिष्ठतेरालच् स्थाल
म् स्थाली चतेर्वालञ् चात्वालः मृजेरालीयच् मार्जालीयो विडालः पतिचण्डिभ्यामालञ् पाता
लम् चण्डालः प्रज्ञादित्वाद्दणि चाण्डालोऽपीत्येके तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः
कालन् तमालः विशालः विडालः मृणालम् कुलालः कपालम् पलालम् पञ्चालाः पतेरंगः १८१

णादिनि पतंगः तरमादिभ्यश्च तरंगः लवंगम् विडादिभ्यः कित् विडङ्गः मृदंगः कुरंगः वाङ्गलकाडुतन्च
सृङ्गजोर्ह्रस्वश्च सारंगः वारंगः खड्गादिभ्यः गन् गम्यद्योः गंगा अङ्गः पुरोडाशः छागखडिभ्यः कित् छा
गः पूगः खड्गः वाङ्गलकात् षिट्म्रनादरेगन्त्सत्वाभावश्च षिङ्गः लभलः षिड्गरगयतमसंभ्रममेवमेके
निमाद्धः भृङ्गः किन्नुद्ध भृङ्गोगन किंस्यान्नत्स्यनद्धभृंगाः षिद्गालिभ्मुपालाः भृणाते ईत्वञ्च भृङ्ग
म गाणापाकुनैा नहेमनुवर्त्ततेशार्ङ्गः मृदिघ्रोर्गोगो मुङ्गः गर्गः श्रेडनकुसृभृवृजः करण्डः सरण्डः
पदीभरण्डः स्वामीवरंडोमन्तखेरोगः भृङ्गभसोऽदिः शारत् सरङ्हृदयकुलयोः भसत्‌जघनम् हृणा
तेःशमनस्वस्य हषवन्नजितनियजिभ्यो ङित् स्पद्‌नदयद्‌सर्वादयः पतेस्तञ्च पतद्‌सत्रेरदिः सर
हस्याहातमेद्यपोः वेदभाष्येत्वयाभिः कृशानुमितिमेत्रेसरडोमप्युमदिकाभ्यत्‌निवास्मातम् लं

घेनेर्लोपश्च लचट्वाग्रः पारयतेरजिः पारक्रस्तुवर्णाम् प्रथः कित्संप्रसारणं च पृथकूलत्वादिपाठ
दव्यपत्वम् ग्रीभ्यः भुकूट्रस्वश्च भिषक्शुष्मासिभ्याम्मदिक् ग्रुषुमौ त्रौ यातः पुष्पाट्त्रसट्नम् अ
हम् अग्निश्च लकसङ्गम् सधृष्टिकुमायावापंदियन्तिनीभ्यो मन् पप्पश्चतर्हूशाभ्यो मन् अर्मश्चरुरोगः
लोमः संघातः सोमः होमः सर्मोगमनम् यर्मः होमं कुशलम् दामम् प्रज्ञाद्यणिस्तामं भामः आ
दित्यः यामः वामः शोभनं तु पयोः पद्मम् पक्षरजायाम् पद्मोरोगराजः नेमः जहातेः सन्वदालोप
श्च जिह्वः कुटिलम् नयोः अवतेष्टिलोपश्च मन् प्रत्ययस्यायं टिलोपः नप्रकृतेः अन्यथा ङिद्वितेव
स्यात् ओरितिऊठौ स्योर्ङीर्घेकृते ऊमः वादिपाठाद्वत्वम् इति उज्ज्वलदत्तः तन्नतेषां मते ऊर्यो
नाव वस्त्रतन्तुस्वरादिपाठाद्वत्वम् अवतीति अभाव ग्रसेश्च ग्रामः अवि सिवि सि शुषिभ्यः कि ७२

त उमेनगरम् सुमेरः घ्रिमः स्रिमः सर्वः भ्रुष्मम् अग्निसमीपयोः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् इध्मः का
मवसंतयोः ईषी निपाठे दीर्घोऽदिः युध्मः शरो योद्धा च इध्मः समित् दस्मो यजमानः श्यामः धूमः सूमोऽन्त
रिक्षम् बाहुलकाद्दीर्घस्सीमम् ग्रामः जनी जन्म युजिरुचितिजां कुश्च युग्मम् रुक्मम् रुक्मा तिग्मम् ह
न्तेर्हिच हिमम् भियः षुग्वा भीष्मः भीमः घर्मः ग्र्यथातोर्मेगरउणाग्र्य निपात्यते ग्रीष्मः ग्रसते निपातो
ऽयम् प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च पृथिवी षवन्निसेके पृथवी पृथिवी पृथ्वी इति शाब्दार्णवः अशूप्रुषिल
टिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् अश्वः प्रुष्वा प्रेहन्नादौ पुष्वः स्यादन्तसूर्पयोः प्रुष्वा जलकणिका लडाप
दिभेदः फलं च काणं वपायम् बाहुलकादित्वे किए एवमपि खट्वा विश्वम् इणशीभ्यां वन् एवो गन्ता पे
च पयामकृतः असत्वे निपातोऽयम् शेवं मित्रापवरुणा सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे

सि.कौ. उ. १८३ 377

यकर्तृत्वं पं तेनिपात्यते स्तमनेनविश्वमितिसर्वमनिपूर्वाद्धृषेरणाभावोऽपिनिघृष्यतेऽनेननिघृष्टः खुरः रिष्टा
हिंस्रः लघ्वीनर्तकः लिखत्यनेन तत्रोपयायाऽऽतमपिधीतेऽस्मिन्सर्वैर्मिवः आस्तृः पूर्वीडोद्दृष्टतम पद्देऽवध्या
मलोकस्य प्रहूयतेऽत्तिप्रह्वः ह्वेञः आकारस्य लोपः जहातेराल्लोपो वा पूर्वैर्वेक्ने ईषत्या चार्यः इत्यस्मिन्नेनाश्र
तेत्रेकिम् सञ्ज्ञासारकः चाङ्कुलकाङ्क्षीतेः द्रवः पोवपङ्क्ति जिह्वाग्रीवांप्सामीवाः प्रोवदत्यंते दाज्ञार्थे
म पात्रमनेनपद्धः द्रवोद्धगागामस्य लिहन्त्यनयाजिह्वा लकारस्यजः गुणाभावश्च गिरत्यनया
ग्रीवाईगागामस्य आप्नोतीत्याद्यापायुः मीवाउदरक्रिमिः वायुरित्यनेकहृगहस्पृहभेषावः कर्कः कामः आभूश्च ग
वेः दर्वैमरा हसः कनिन्प्रवृद्धिषितदिपजियन्विद्युप्रतिदिवः योतीतिप्रवाहृयाङ्कन्तः नरहाराजायत्वाम हः य
नप्रागमनम् द्युवाहूर्ये प्रतिहीयमस्मिन्प्रतिदिवादिवसः सप्तमूर्धंनाद्ध सप्तत्रष्ठन जिजहातेः अहः १८३

श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन् विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति एते त्रयोदश अक-
निप्रत्ययान्तानि पात्यन्ते श्वयतीति श्वा उक्षा पूषा प्लिह गतौ इकारस्य दीर्घत्वम् प्लेहतीति प्लीहा ह्वाङ्काहिव्याधिः
क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यतीति क्लेदा चन्द्रः स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्च चन्द्रश्च मुह्यत्यस्मिन्नाहतेमूर्द्धा मस्जेरुप-
धाया दीर्घः योऽन्त्यादेशो रमागमश्च मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः अर्य पूर्वः माङ् अर्यमा विश्वं प्सा-
ति विश्वप्साः अग्निः परिज्ञापते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च जनेः रूपधालोपो मश्चान्तादेशः मातरि अन्तरिक्षे श्वयती-
ति मातरिश्वा वायुः तो रिकारलोपः मह पूजायाम् हस्य घः अवुगागमश्च मघवा इन्द्रः उक्षणादिषु प्रत्य-
मः पादः । कृहृभ्यामेणुः करेणुः हरेणुः गन्धद्रव्यम् हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् हथो विषसाः
कुष्ठं नीथो नेता रथः काष्ठम् अवेर्भृजः अवभृथः उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन् ओष्ठः कोष्ठम् गाथा

त्रिको
७
१७५
378

अर्थः वाङ्गलकाष्ठोद्यः मन्त्रैर्निति सार्थःसमर्दः जूरुच्चामूथन् जरूथंमांसमवरूथोरथम उनौनांपान्दृनदिवापि

रिचिसिचिभ्यस्यक् पीथोरविर्मृतंतपीथमतीर्थंप्राह्नोह्नरदेत्रोपायोपाथ्यापमंत्रिषु अवतारर्षिजुष्टाम्नःस्रो

रजःस्वचविस्रुतमितिविस्रःजन्योऽग्निःउक्थंसामभेदःरिक्थम्वाङ्गलकाहृचेरपि रिक्थमरकंथनेव

वहृसिक्थम् अत्रैर्निति निश्रंथःसामनिशीथोगोपीथावगथाःनिशीथोऽर्द्धरात्रःरात्रिमात्रञ्च गोपीथ

तीर्थम् अवगथःप्रातःस्नातःगास्थोदि उद्गीथःसाम्नोभागविशेषःसमीरणः समिथः वह्निःसंग्रामस्सङ्

तम्बे तिथपृष्ठगृथघूथप्रोथाः तिजेर्जलोपःतिथोऽनलःकामश्च पृष्ठमगृथ्ये[illegible]विष्टायूथंसमूहः

प्रोथः प्रस्थितउचानेस्फापिंतविंविप्राकिद्विपिदादिरपित्वपिहृपिवंद्युन्दिश्रितिवृत्यजिनीपदिमः

दिमदिछिदिभिदिमन्दिचेदिदसिदमिवसिवाशिशीदुःद्मिसिसिषिपुभिभ्योरक् द्वात्रिंशतोरक्सा १७५

त वलिपलोपः स्फारम् स्फायादित्वात्क्रत्नम् तक्रम् वक्रम् शक्रः छिद्रम् तन्द्रः स्पन्द्रः नृप्रः पुरोडाशः दृ
प्रो वलवान्नन्द्रः सृजकः उन्द्री उद्रो जलचरः श्वित्रम् कुष्ठम् हृद्रो गिरि पौर्यते धात्रे शैले चक्रे चदानदेश्मजे वी
वीरः नीरम् पद्रो ग्रामः मद्रो हर्षः १ देशभेदः मन्द्राप्रत्ययकारिणीति विद्रो रोगो वरिष्ठश्च छिद्रम् भिद्रं वज्रम्
मन्द्रः चन्द्रः पचाद्यचि वंदोः पि हिमौ श्वभ्रं द्रमाश्चन्द्रः शाखी चेद्रे हिमद्युतिः दट्टोऽग्निः दस्नः स्वैर्वैद्यः दभ्रः
समुद्रः स्वल्पे चवसेः संप्रसारणे नरपरे सृपि सृ विसृ शिसृ हिमवनादीनाम् रेफपरस्य सकारस्य स
प्यादीनां सवनादीनां च मरुद्भ्यो नस्यात् पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिस्वरूपोऽभिप्रायः ते
न षण्मास्विवसौति प्राप्तमपि न उस्त्रो रश्मिः उस्रा गौः वाश्रो दिवसः वाश्रं मंदिरम् शीरोऽजगरः हस्त्रामूर्खः
सिध्रः साधुः गृध्रम् मसेरक वाङ्कलकात् मसृणं मृष्ट चकिरस्योफञ्चोपधायाः त्रेक्रमन्लक्स्मक्रमेर

सि॰कौ॰
उ॰
१८५
379

ऽरुणाः वोकसेः विकुसस्यन्तः अमितम्योर्दीर्घश्च आम्रम् ताम्रम् निन्देर्नलोपश्च निद्राग्रहे दीर्घश्च ग्रा
द्रम् अर्चेर्दश्च मृडः दुरीणो लोपश्च दुःखेन पते प्राप्यत इति दूरम् कृतेश्छः क्रूश्च कृच्छ्रम् क्रूरः रोदेर्णि
लुक् च रोदयतीति रुद्रः बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः णिलुगित्येव वावादिपर्णाशु घोवाता स्तनः
पर्णाम् मयूँ चौगवरे जारी च जीरोः एकः अश्वेत्येके स्फस्यागटिपिभ्यः कृन्त स्फुरः स्मरः मृद्वः शुसिचि॰
मीनां दीर्घश्च शुः सौत्रः शूरः सीरम् चीरम् मीरः समुद्रः वा विन्ध्यः वीध्रं विमलम् हृथिवपिभ्यां स्न वर्धश्च
मांवप्रः प्रकारः अरत्नेश्च द्रायवज्रविप्रकावञ्चवङ्कवत्सरस्कम्द्रोय मेलश्च कम्भुक्ष गौरवन्तो रामालाः रत्न मेर३
त्राकुन विंशातिः निपातनात् णाभावः अरत्नो नायकः इन्दिङ्गन्दुः अग्रेर्नलोपः अग्रम् वज्रोऽस्त्री ही
रके पवौ डुवपू उपधायाः इत्वम् विप्रः कृविचुव्यो नेलोपः कुव्रम् रणम् त्रुम् भवम् द्रा रविलेखनेर् रेफलो १८५

पःअगणःद्वरः स्वरछेदनेवलोपोगुणाभावश्चमन्दुरःमन्देर्नलोपःमद्गुम् उचसमवायेचसगःउग्रःजि
भी भेरीपदेलः भेलोजलतरणद्रमम् मुचेश्चसकः मकः पदेलः मुल्कः गडुः छिद्विः गोरोऽहणोसि
तेपीति वनसंभक्तौ वन्तोविभागीऽद्गोगुणाभावः उरोमेद्यैचवादिणिमामाने मालासमिकस
उकन् कसगतौ सम्यक्कसन्ति पल्लापेतेजनाश्वस्मादितिसंकसुकोडङ्कीनःअस्थिरश्च पचिन
पोगएडकन्कन्मोच पचेकः पाकुकःसूपकारः नष्टोन्नेम् नेष्टुकः भियः क्रुकन् भीरुकः कृन्तवि
लिप्सेत्तयोरपूर्वस्यापि रजकः वृत्तकः हटकः चरकः चषभक्षणे चषकः मुनकः भषकः रमेरश्च लोवा
रमको विलासोलमकः अहतिदेवच जहकस्यागीकालश्च योयमच यमकः कर्मकारः हनोश
वधचः वधकः वञ्जलमन्यत्रापिकुहविस्मापने कुहकं कृतकम् कबेर्हिष्वोदीचाम् कार्षकं

सि.कौ.
उ.
१७५
380

उदकेत्वप्रपन्त्यार्थम् वृश्चिकृषोः किकन् वृश्चिकः कृषिकः प्राडिपणिकषः प्रापणिकः पण्यविक्रयी प्राक-
षिकः परदारोपजीवी मृषेर्दीर्घश्च मूषिकः आखुः स्यमेः संप्रसारणञ्च वाद्दीर्घः सीमिको वृक्षभेदः क्रियइकन्
क्रयिकः क्रेता आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः आपणिकः आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च आपतिकः श्ये-
नः दैवायत्तश्च आखनिको मूषिकावराहश्च श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच् श्येनः स्त्येनः हरिणः अविनोऽध्वर्युः
वृजेः किच्च वृजिनम् अजेरज च वीभावबाधनार्थम् अजिनम् वल्कलम् अत्रापि कठिनम् नलिनम् म-
लिनम् मलिनम् कुडिनम् द्यतेः द्यमस्ते षित् दिनम् दिवसोऽपि दिनम् द्रुदक्षिभ्यामिनन् द्रविणम् द-
क्षिणः दक्षिणा अर्तेः किदिच्च इरिणं शून्यम् वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च विपिनम् तुहिनम् तलिपुलि-
पुलिभ्याञ्च तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु पुलिनम् गर्वेरत उच्च गोरादित्वान्ङीष्

१७५

गर्विणीकटेस्य वेविणः मेदेरिनपच चादिनन् माहिनेमदिनेमद्दिनेराज्यम् क्विप्च चिप्रछि स्त्रि स्तुद्रुकटप्रज्ञवादी
चौंगसंप्रसारणञ्च वाकप्राट्श्रीः स्ववत्पतो च्युतादिकमिति स्र्यज्ञोपकरणानद्रूहिरण्यमकटस्रुः कामधु
पीकीटस्य जराकाशीमरस्वत्यां पिशाचांजवनेस्त्रियां आमोनेदृस्वस्य आपः अपः अद्भिः अप्सुपरो
व्रजेः षंस्तूपरान्ते व्रजेः क्विप्दीर्घौ स्तः परिव्राट् परिव्राजौ जोरुवः स्रुवश्च जुहूः स्रुवः कः स्रुवः
चिक्क इकारउच्चारणार्थः करुतञ्जानमस्तुक् स्वं वयस्त्वचसंस्पृष्टौ तनोते स्वस्वः तनोतेस्त्रिक प्रत्ययः
अलोवशाद्धादेशास्यनक् ग्लान्तुदिभ्योडौ ग्लौः नौः क्विरव्ययम् डोरित्येवग्लौकरोतिकुन्नेचन्तरुत्तिसिद्धे
नियमार्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तः च्यन्तपदेति एतेडैः गः गयोः गायः गमेडौः गौर्नादित्येवलीवर्दे कि
रणान्ककुभेदयोः स्त्रीतुस्याद्दिशि भारत्यां भूमौच सुरभावपि न स्त्रियोः स्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमसु

सि॰कौ॰ उ॰ १८८ 381

वाङ्गलकाद्युतेरपिडोः द्यौः स्त्रीसर्गोत्तरिदतयोः अमेम्बुः भ्रूः चाहमेः अयेगरदमेदौसिः दोःदोषा पणेरिज्यादेश्चवः
वणिक् सर्त्तेर्यं ऽत्र नौगमोवाणिजोवणिक् वशाः कित् उशिगग्नौ हृतेः पिच्च सत्र उष्ट्र भुरिक् भूमिः जसि
सहोरुरिन् जस्य सिर्वंत्रस सहसिरादिलः पृथिवी च सप्रकृहृतेोश्च सवनस्त्वन्त्रमाः पवनः रवणः कोकिलः
वरणाः अग्नेमेशाव आप्नोतेर्युच् स्याद्धशादेशाश्च रशना कंमची जिह्वा वाचीनदस्यसकारस्वात् उन्देर्नलोपश्च
ओदनः गमेर्गश्च गमेर्युच्स्याद्गश्चादेशाः गगनम् वकुलमत्रापि युच् स्यात् स्यन्दनः रोचना रंजेः कनुः व
जनम् ससृस्यम्भृञ्जिभ्यः ष्टुन् सि भुवनम् सवन आदिस्यः युवनोव हिः नियुवने स्वरतम् भञ्जनमवरीष
मह्ह्पूत्तृजिमन्दिनियाजः क्युः किरणः पुरणाः सम इः वृजनमत्र विदाम मन्दनं स्तोत्रम् नियतनम् धृषेर्धि
षच संज्ञायाम् धिषणोभसः धिषणा धीः वर्त्तमाने पृषद् वृहन्महज्जगच्छतृवच्च अतिप्रमयाज्ञाः पृषु सेचने १८८

ऽत्पाणाभावः छ्यन्तिष्टहन्तमदात् गोमेञ्जोणादेशः जगत् संस्थन्तपञ्चेदन् पेतेनिपात्यते पृथक्करणं प्रात्तवङ्गा वनि
ष्टम्पर्थम संचिनोतेः सृट् इकारलोपः संस्थेन कारकः स्पकृत्रमविपूर्वाद्धन्ते ष्टिलोपः उतराच वेहन्तगर्भोपघा
तिनीछन्दसमानचमूज्ञेभ्याम प्रावसानः यन्याः जरसानः पुरुषः अक्लिष्टृष्टिमन्दिसहिभ्यः कित् अट्ठसा
नोमेचेः च्यसानः पुरुषः मन्दसानोऽग्निः जीवस्यसहसानोयज्ञः मपूरस्यञ्चर्मेठेणः मङ्क्षे अभिसानोऽग्निः स २४
म्यानत्रूत्तवः संस्तवानोवाग्मीपृथिवीहप्राः किञ्च युयानः हृष्मानः लोकपालः ऊर्छेः सनेोलङ्कछलोपश्च
न२ न्तकराँश्चन्नमाः स्थितेर्दश्च धिष्मिदानः पुण्यकर्मा ऌन्तचैवांशं सिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटो षो सादि
भ्यः तदादिभ्यश्चक्रमात्त्तचैवासौ चान्निटेषां स्तासोताघ्रीं स्तरः तद्धिः सोत्रो यातः शाकलीकरणेभद
णोच अनुदात्तेतश्चकेचतादानेइतिमेत्रानउत्ताणांवावेहन्तवानदन्तेइतिब्राह्मणञ्चदत्तासास्यात्सावथ्योद्या

सौर

सि.कौ.
उ.
१९८
382

स्येवैं ष्यायामपिष्मृद्गजे वङ्गलमन्यत्रापिमन् मन्नाह्नन्हताननप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृ[भ्रातृ]जामातृ[मातृ]पितृदुहितृ नप
तेस्यनेनन प्तापौत्रोदौहित्रश्च नयतेः षुग्गुणश्च नेष्टा त्विषेरितोऽत्वम् त्वष्टा होता पोता भ्राजतेर्जलोपः भ्राता
जायां मातीति जामाता मानपूजायाम् नलोपः माता पातेराकारस्येत्वं पिता दुहेस्तृच् इड्गुणाभावश्च दुहि
ता स्वसेर्ऋन् स्वसा यतेर्वृद्धिश्च याता भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् नञि च नन्देः नन्दतीति न
नान्दा दृहद्धिर्नोऽत्रवर्तते दुत्यके ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सेति प्राह्मणाः दिवेर्ऋः देवा देव
स्थ१ रः नयतेर्डिच्च ना नरौ नरः सव्येस्थश्छन्दसि चंवांवेत्यत्र ष्या ष्यिन स्थूणाम् उपसंख्यानम् सव्येष्ठासारथिः स
व्येष्टरौ सव्येष्टरः अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः अष्टभ्योऽनिः प्रत्ययः स्यात् अरणिरग्नेर्योनिः [सरणिः] धरणिः
यमनिः अमनिर्गतिः अशनिः अवनिः तरणिः बाहुलकात् रजनिः आङि शुषेः सनश्छन्दसि आशुशुक्षणिः १९८

अग्निर्वीतस्यक्षवेरादेश्चवः वर्षपार्जनः श्वदेर्वलहूच अयमनिरग्निः शुक्रेस्य वर्न्नेतिः गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुहुः वर्च्चो
निरित्याहृद्दिवि किम्वादिपणिभाषुध्वम् अर्चिः मृविकुप्यपिठादिहृर्दिः पदमिः अर्चिर्माला दहनोऽपम
अथेभ्राजने ह्वेपः शाविदीप्तिः हविः सर्पिः इसन्तिति हस्वः छदिः पटलम् छर्दिर्वमनम् आग्नेयः इदनोऽपि
छर्दनी मारम् लवात् दृहेनलोपश्च वर्हिर्नीकुशाम्बमाणाः शुक्रेतिरिसिन्नादेश्च जः ज्योतिः वस्नोऽह्वे
संज्ञायाम् वह्निरोचिर्यज्ञः भवः कित् भविः स्वमद्भः सहोयस्य सधिरनड्वान् पिबतेस्थुक् पाथिश्चहसम्
द्वयोः जने हसिः जनुर्जननम् मनेर्थश्छन्दसि मधुः अग्नि एच पिपजितनि धनितपिभ्यो नित् अहः पहु
थिः वपुः धनुः तनुः तनुश्चीतनं बिधन रश्मियाम् धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति सोतस
उदत्त स्ववारूपमतप्रः सर्वाग्निशात्रुषुः पतेर्णिच्च भाप्रः आयुषी चदेः शिच्च चक्षुः मुहेः किच्च मुहुस्य

सि॰ कौ॰
उ॰
१८५
383

पम् वज्जलमन्यत्रापि ग्रावद्गः परिवद्गः कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् कर्वरो व्याघ्रः रक्षसो गर्वरोऽहंकारी शर्वरी रा
त्रिः वर्वरः प्राकृतो जनः चत्वरम् नौसर्वेः निषद्वरः पङ्कः जम्बालः निषद्वरी रात्रिः इत्युणादिषु द्वितीयः पादः २
छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः प्वकादयः ष्वरच् प्रत्ययान्ता निपा
त्यन्ते छिदिरछद्योरुपधायाः इकारोऽन्त्यादेशः छिदेर्गुणाभावश्च छित्वरो धूर्तः छत्वरो गृहं कुञ्जयोः धीव
रः कैवर्त्तः पीवरः स्थूलः मीवरो हिंसकः चिनोतेर्दीर्घश्च चीवरम् भिक्षुकप्रावरणम् तीवरो जातिविशेषः
नीवरः परिव्राट् गाहतेर्ह्रस्वत्वम् गह्वरम् कटेर्वर्षायां कट्वरम् अजनम् यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः पदेः सम्य
द्वरः इत्येके इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् इनः सूर्ये नृपे पत्यौ सिनः काणः जिनोऽर्हन् दीनः उस्नः ऊनः फेन
मीनौ एतौ निपात्येते स्फायतेः फेनः मीनः कृषेर्वर्णे कृष्णः बन्धेर्ब्रधिबुधी च ब्रध्नः बुध्नः धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः धा

नाम्रवृषवेमित्रिपः [redacted] पर्णीपत्रम् पर्णः किंशुकः वहोमः लेवेतनेच ग्रजेवी वेनः आदित्यः वाङ्गलका
वस्रणीते ग्रंथोर्णपङ्कु लदेरडुलदेमधुरादिपञ्जावनः स्यामसाडामामञ्च वान्मडिमेके लक्ष्मणाम् लक्ष्मण
म लक्ष्मणोनाम्निविहेचलक्ष्मणोलक्ष्मणश्च रामभ्रातालक्ष्मणाहेमपोघायांसारसस्यचलक्ष्मणावनेरि
ग्रोपथायाः वेन्मानदीऽसिवेष्ठरुच दीर्घोच्चारणमामर्घ्यान्कगणः स्तनः आदित्यः वाङ्कलकात् केव
लोनः ऊव् अन्तरंगत्वाद्यणगणः स्रोनः कृतृज्रुसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्योनित् कर्मण्ञ्मसिः चेद्रेचशृद्रेच सेनाद्रो वर्णः ५
णः पन्नोनीचैर्गतिः अन्नमोदनः स्वप्नः निद्रा येदञ्च येनः सिंधुर्नदी येनात् विष्णुषिरसिभ्यः किन् रस्मा
स्थलः स्रयोवह्निश्वरस्तंद्रमम् हुजोदीर्घश्च स्तनावपस्यानम् रमेस्तच रमय नीतिरत्नम् रास्नासास्नास्न
णावीणाः रास्नागन्धद्रव्यम् सास्नागोगलकंवलः स्यूणागृहस्तम्भः वीणावल्लकी गाढाभ्यामिस्नुच गेस्न

त्रि.को.
३.
१८.
384

गांधन:देस्सुर्दोताकृत्वम्भपांकद्धः कृत्तम् अव्रत्तामखिएडम् निर्जेदीर्घस्य नीतानाम् म्लिषेरत्त्वोपधायाः
म्लत्ताम् पत्निमत्तिम्भुपिदसिजनिम्भोय्रच्चू यम्रुरध्वंग्रुःमस्युर्देन्त्यकतोत्कुपिम्भुथ्युरम्रिः दस्सुस्तल
रःजन्तुःशरीरीभुजिम्रद्धर्षाणवकूलाकौ भञ्जुर्भजिनम्स्तुःसूर्त्तैरस्युः सरयुर्नदीम्प्रहरितिपाठान्तर
म्मरप्रःयानीविखिम्पःपःपातिरत्नतस्मादात्मानमितिपापम् नद्योगास्याषः त्रेयःपुरोदितःवा
कूलकाकृणाभावेनीपोवृत्तविशेषःवेष्ठःवे[illegible]पानीयम्चुवःकिञ्च कूपोवक्रमत्तुवोदीर्घस्यः
ल्लपःसमकृायःसम्पृभ्भोनिञ्च चातिकितस्पःवाकूलकादुत्वमम्पूर्णम् कुप्रभ्भांचक्रुवन्तिमेडूकाश्र
स्मिन्कूपःप्रुवन्तिवभत्स्मिन्नम्प्रमितिफपोपशत्तं[illegible]ः खिम्पशिल्पशाष्पवाष्परूपपर्यतल्पाः सर्वे
नेपवन्यपात्राःखनतेर्नेकारस्यघत्वम्खष्पःक्रोयकलाकारैषुभिलेनेर्हस्वःशिल्पम्कोशलम्भाव १८

6

हिंसायाम् निपातनात्षत्वम् निपातनात्षत्वम् शष्पम् बालतृणम् प्रतिभात्वयस्य वायतेः षः वाष्पो
नेत्रजलोष्मणोः वाष्पश्चैरीतेर्दीर्घः रूपं स्वभावे सौन्दर्ये च पर्यंगरहेवालतृणंपंगपीठस्य तलप्रति
घाकरणे चुरादि णिचोल्युक् तल्पम् शय्याहृदारेषु तलिनं क्षिप्रक्षिणादिमुदिभ्योणोगिन्नुच् अया
मन्नेतिणेरयादेशः स्तनयित्नुः हर्षयित्नुः पोषयित्नुः गदयित्नुः वावहूकः मदिरा कृहनिभ्यां क्नुः मदयित्नुः ॥ ६
कृत्नुः शिल्पी हृत्नुर्भोषिः प्रास्त्रञ्चगमेः स्नुश्च जिगत्नुः दाभाभ्यां नुः दानुदीनाभानुः वचेर्गश्च व
ग्नुः धेटश्च पयतिस्तनान्निति धेनुः स्नुवः किन्तु स्नुः ग्रैञ्जेर्नुजेरैर्बीजहाति ह्रस्वश्चत्वलोपश्च जह्नुः
स्थोणुः स्थाणुः कीले स्थिरे वृ रेणुः जिह्वरीभ्यो निश्च अजेर्वी वेणुः वर्णुर्नेददेशभेदयोः रेणुः हूपोः
स्त्रियां पूलिः विषेः किच्च विष्णुः कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः वाङ्गलकान्तकस्येत्संज्ञा कर्कोयवल

सि.कौ.
उ.
१८१

घोटकः दाको दाता याको ऽनड्वान् न्यायास्वरा का पौर्णमासी अर्च्चेः कल्कः यापाशपेपापे दंष्ट्रेविक्लिदृपोरपि
स्वदृस्पृपृषिमृषिभ्यः कक् स्तकउन्यँवातपोः तृकः घट पदकाकयोः सूके छिद्रम् स्पृक्कः मृष्काऽण्डम् स्त
कवल्कोल्काः सृभेरत्पलोपः सृकः वल्के वल्कलमस्त्रियाम् उषदाहे षस्पलः उल्का इण्भीकापाश
ल्यतिमर्चिभ्यः कन् एकेमुख्यान्यकेवलाः भेकामण्डूकमेघयोर्भितिविम्बमेट्टिन्यौ काकः पाकः शिशुः
शल्कमुपाकलम् अतकः पथिकः शरीरावयवश्च मर्कः शरीरवायुः नौहः जहातेः कन्यान्तो निहाका गो
धिका नो मदेर्डिच्च निष्कोऽस्त्री हेम्नितत्पले सौरीच्च सामीकोवल्मीकः वृक्षभेदश्च इन्द्रद्रुस्त्रिवृत्तिके
विन्नसमिकः अनिपुयूनीभ्यो दीर्घश्च वीकः स्याद्वातपक्षिणोः पूका पूको वायुः नीकोवृक्षविशेषः दृ
योरभ्यलोवाह्लीकाँत्रयामताशाके हनोर्न्तोल्सुनयः उन उन्न उन्निउनिपते चत्वारः रसुः शाकुनः शाकुन्निः श

१८१

शकुंतः १॥

कृनिः अवेत्रिव भवेतिर्वर्त्तिमानः कालः वाङ्कलकात् अवेश्च अवत्रिः वदेर्वदत्तिः किंवदन्ती जनश्रुतिः कस्यच
हिचेश्च चाङ्गवः हिपणपूर्वमन्नः १ तृन्नलदन्तः भवन्तुः स्वामिसर्पयोः अनडुन्नदेश्च चातहिपेः नदन्तमेयः
हिपणवातः कृहृदारिभ्यउनन् करुणावृत्तभेदः साकरुणाचकृपामता वरुणाःदारुणाम् त्रोरश्चलोवा त
रुणास्तलूनेोश्चवात्तंग्रिपिशिमिथिभ्यः कित् वधुनोम्लेच्छजातिः पिशुनः मिथुनम् फलेर्गुकू फल्गुनः पा
र्थः अवध फाल्गुनः अशेर्लशश्च लशुनम् अर्जेर्णिलुक्च अर्जुनः तृणाख्यायांचित् चितादन्तोदात्तः अर्जुनं
तृणाम् अर्तेश्च अरुणाः अजिपमिशीङ्भ्यश्च वपुर्नदेवमन्दिरम् यमुनाश्यायुनोऽजगरः वृत्तुवदिहनिकमि
कषिभ्यः सः वर्त्सम् तर्सः सन्वसमद्भयोः वत्सः वत्सोवद्धः हंसः कंसोऽस्त्रीपानभाजनम् कषः क्षयेरञ्चोप
यायाः द्धत्तः मनेर्दीर्घश्च मांसम् अशोर्देवने अक्षः स्नुव्रश्चिकृत्यषिभ्यः कित् स्नुषावृक्षःकृत्सा

सि कौ
उ.
१९२
386

दकम् यत्तेनदत्तम् अरेषेर्भातो अरत्नोऽह्रिभेदे भल्लूके उंदिरउयिक्ताषिभ्यश्च उत्सः प्रस्रवणम् गउत्सःस्तकूः कुत्सो
जठरम् गध्यिपाणिपार्ष्टकौच गत्सःकामदेवः पत्तः स्त्रष्टोःसरः अत्तरम् वसेश्च वत्सरःसेपूर्वाच्चित् संवत्सरःप
रिवत्सरः कृयूमदिभ्यः किव् वाङ्कलकान्तषत्वम् कृसरःस्यान्निलौदनम् धूँरःमत्सरःमत्सरामक्षिका
न्तेयाम भ्रुरालीचसामतापतेरश्चलः पत्सलः पन्थाः तनत्शषिभ्यांक्सरन् तसरःसूत्रवेष्टनेअरत्सरःअ
तिकृ पीयुक्कणिभ्यांकालन् ह्रस्वः संप्रसारणंच पीयुः सौत्रः पियालो वृक्षभेदः कुणालो देशभेदः
कठिकुषिभ्यांकाकुः कठाकुः पद्मीकुषाकुरग्निःसूर्यश्च मर्त्येईकुच सृदाकुर्वीनसरितोः वृतेर्वृद्धि
श्च वार्ताकुः वाङ्कलकादुकारस्यअत्वम् वार्ताकम् पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च पृदाकुर्वृश्चिके
व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे स्त्रुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः अन्युत्र्याकँचुग्रक्नुच पतेकमात्मसुःसरः। १९२

एणुर्मेढ्रवालपोः यवाग्रः वचक्रुर्विप्रवासिमनोः आनकः पृदाकुः भियः शयानकोऽजगरः भयानकः आणकोऽलघुशिर्धिया
नमः लवाणकंदाश्म यवानकोवानः पिंड्याणकः श्लेष्मा एषोदशादिनाम्प्रेतकलापः शिंघाणं नासिकामले
न३ धाणकोदीनारभागः उल्मुकदर्विहोमिनः उपदाहे घस्मरः तःमुकप्रत्ययश्च उल्मुकं ज्वलदंगारम् हणा
नेविंदर्विः जुहोतेर्मिनिः होमी ह्रियः कुकुरश्चलोवा ह्रीकुः ह्रीकुः लज्जावान् हसिमश्र्गिणावामिदमिलूप
पूर्विम्यमलन् दशाम्यत्वत्स्यानितुत्रैनेड् हस्तः मर्त्रः गर्त्रः एतः कर्बुरः वातः श्येतः दन्तः लोतः स्यादश्रुविद्वयोः
पोतोबालवह्निक्रयोः धूर्त्रः वाङ्कलकात्म्से दीर्घश्च नृत्तं पापं धूलिर्जवाचनजपापडुद्दच नापितः तनिस्ट
श्रोकिश्च ततम् मतम् ग्रश्रिलिभ्यः क्तः अक्तम् छन्नम् सितं जुनतिभ्यां दीर्घश्च हतः नातः जेर्मेह्वोदा
नः जीमूतः लोष्टपलितो लूनानेः क्रूतस्ससहद्यातोर्गेणः लोष्टपलितं स्वपाभ्यामिनन् हरितश्येतो

सिकौ॰
उ॰
१८३
387

वर्णभेदो ह्द्देरश्वलोवा रोहितोमृगमत्स्ययोः लोहितेरक्तम् पिशः किच्च पिशितंमांसम् असृक्दिस्टहिस्टहिभ्यः
श्राप्यः अवाप्यायज्ञपशुः दत्तायोमहडोगट्ध्रश्च स्टहयाध्यः गृहयाभ्यो॰॰सामीदिधिषाप्यःदयातेर्द्विवमितं
भुकुचमित्रद्वयोदिधिषाप्यः भृजाणयः वरेण्यस्तवः कैश्यास्थेदसि लोभेषमेधहवर्षसम्राजेरन्यः राज
मोवन्हिः अस्रमपोश्च शारण्यम् अश्नेर्तिच्च अरण्यम् पर्जन्यः पृश्नेसिचनेषस्यजः पर्जन्यः शक्रमेघयोः व
वदेशान्यः वदान्यस्यात्वीवाग्मिनोः अमिनद्विपत्निवधिपतिभ्योऽत्रव अमत्रेभाजनम् अमनतत्रम्पज
त्रः वयत्रमायुधम् पतत्रंतत्रहदे गडेरादेश्चकः कडत्रम् अलडयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् हृज्जश्वित
वरत्राचर्ममयीरज्जुः स्वविदेत्र[illegible]ः कुटुम्बिकम् कृतेर्नम्च कृन्तत्रंलांगलम् भस्मशिपजिर्विपच्यमिनमिषू तमि२
हापिभ्योऽनच्च वशाभोऽनवस्यात्भरतः भरतोमरत्तुः दर्पणः सर्पमोमयोः यजतत्रत्विक् पर्वतः पचतो १८३

कृ२ ऋविवअमृ२ ३२

अग्निः अमतेर्योगः तमतस्तस्तापः नमतेः प्रह्वः हर्यतोऽश्वः पृषिरञ्जिभ्यां कित् पृषतो मृगो बिंदुश्च रजतम् खल
तिः सवलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययो नस्य त्वं च खलतिर्निःकेशशिराः शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽ व्रि
थः सप्तभ्योऽथः स्यात् शयथोऽजगरः शपथः रवथः कोकिलः गमथः पथिकः पन्थाश्च वञ्चेर्यथा पूर्व्वे वन्दीति
पाठे [illegible] वंदते वंद्यते वा वन्दथः स्तोता स्तावकश्च जीवथः आयुष्मान् प्राणथो बलवान् वाहुलकात्प्रमि
दमिभ्याम् प्रमथस्तच्छ्रमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः भरतश्च भरथो लोकपालः हृदिविदिभ्यां ङित् रो
दितीति हृदयः शिशुः वेत्तीति विदथः उपसर्गे वसेः आवसथो गृहं संवसथो ग्रामः अतविचमितमिनमिर
भिलभिनीभतविततिपतिपणिमहिभ्योऽसच् त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात् अततीत्यतसो वायुरात्मा च अव
तीत्यवसो राजा भानुश्च (चिमं त्वस्मिन्नवमसः सो वायुरात्मा च अवतीत्यवसो राजा भानुश्च) वमत्यस्मिन्

चमसः सोमपानपात्रम् तामस्यस्मिन्नतमसोऽन्धकारः नमसः अनुकूलम् रभसो वेगहर्षयोः लभसो धनंपा
चकस्त्र नभ्वतिनभ्भातिवा नभ्भः आकाशः तपसः चन्द्रः पनसः पद्मीपनसः कंटकिफले पणसः पणपद्र
व्यमूमहत्संज्ञानम् केनस्तुद्ध वाङ्गलकादात्वाभावः वेतसः वहिर्यभ्यांगिरात् वाहसोऽजगरः यावसहस्रणासे
द्यातः वयस्त्र वयगतैावापसः काकः दिवः कित् दिवसे दिवसः कुम्भशालिकलिगार्दिभ्योऽभच् करभः श
रभः शालभः कलभः गार्दभः ऋषिवृषिभ्यां कित् ऋषभः वृषभः हृषेर्तिलुङ्च अस्मादभच् निकित्सा
त् लुषादेशश्च लुषभो मतङ्गज इति रासिवल्लिभ्यां च रासभः वल्लभः जृविशिभ्यां कच् जरत्नोमहिषः
वेशन्तः पल्वलम् हृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि रोहेतो वृक्षभेदः नन्दन्तः पुत्रः जीवन्तश्चौ
षधम् प्राणान्तोवायुः विन्तान्डीषु रोहन्ती नभ्भवहिवसिभासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च दशाभ्यः क

श्यान्तश्चपित् तरन्तः समुद्रः तरन्तीनौका भवन्तःकालः वहन्तोवायुः वसन्तऋतुः भासन्तः सूर्यः साधन्तोभि
क्षुः गडेर्घ्यादादित्वान्मित्वम् ह्रस्वः अयामन्तेतिणेरयः गडयन्तोजलदः मण्डयन्तोभूषणम् जयन्तःशक्र
पुत्रः नन्दयन्तोनन्दकः हृतेर्मुट् हृहिच हेमन्तः भन्देर्नलोपश्च भदन्तः प्रव्रजितः ऋच्छेररः ऋच्छरावेश्यावा
झलकाजर्जरफर्फरादयः अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् षड्भ्योऽरश्चित्स्यात् अररंकपाटम्
कमरःकामुकः भ्रमरः चमरः देवरः वासरः कुवः करन् कुवरः पतिभेदः अंगिमदिमन्दिभ्य आरन् अङ्गारः
मदारोवराहः मन्दारः गडेःकडच कडारः शृङ्गारभृङ्गारौ शृभृञ्भ्यामारन् नुमागमःकुत्वञ्च शृंगारोर
सः भृङ्गारकनकालुका कञ्जिमृजिभ्यांचित् कञ्जिःसौत्रः कञ्जारोमशूरः मार्जारः कमेःकिदूच्चो
पधायाः चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः कुमारः तुषारादयश्च तुषारः कासारः सहारः आम्रभेदः दीर्घे

सि॰को॰ उ॰ १८५ 389

न्नुट् दीनारः स्वर्णाभरणम् सर्त्तेरपः श्रुक्च। सर्षपः उषिकुटिदलिकचिविजिभ्यः कपन् उषपो वह्निः

सूर्यपोः कुटपो मानभाण्डम् दलपः प्रहरणम् कचपं शाकपत्रम् विजपं छत्रम् कणोः संप्रसार

णं च कुणपः शवः कवर्मणस्य स्वरे भेदः विटपपिष्टपविष्टपाष्टे विटपः विशतेरादयः प्रत्ययस्य तु

ट् षत्वाभावश्च पिष्टपं भुवनम् विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् विशिपम् मन्दिरम् वलतेः संप्रसारणम् उलपं को

मलतृणम् वृतेस्तिकन् वर्त्तिका कृतिभिदिलतिभ्यः कित् कृत्तिका भिन्निका भित्तिः लत्तिका गोधा

इष्यशिभ्यां तकन् इष्यशिभ्यां तकन् इष्टका अष्टका इणः तशन् तशसुनौ एतशो ब्राह्मणः सपवप्

तशाः वीपतिभ्यां तनन् वीणानीत्यादौ वेतनम् पत्तनम् दृदलिभ्यां भः दर्भः दल्भः स्यादृषिचक्रयोः अर्भि

दृभ्यां भन् अर्भः गर्भः इणः कित् इभः असिसंजिभ्यां क्थिन् [illegible] अस्थि सक्थि प्लुषिकषिशुषि १८५

भ्यः कित्ः स्फुर्तिर्वद्धिः कृदिः स्रुदिर्वातः अग्नेर्नित् अदिः उषेः कन्ः उतः अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः अवीनी
रजस्वला तरीर्नौस्तरीर्धूमः तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः यापोः किद्द्वे च पपीपपीरश्मिः पपीः स्यात्सूर्यसोम
योः लक्षेर्मुट् च लक्ष्मीः इत्युणादिषु तृतीयः पादः वातप्रमीः वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः सा
स च कित् वातप्रमीः अयं स्त्रीपुंसयोः ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यत ८५
जलिच् इष्ठुच् इष्ठच् इसन् स्यन् इथिन् उलच् अस आस आनुकः द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः अग्नैकत्निच यएव
द्दमष्टिंकेरोरत्निः सोर्वत्निः प्रस्तोजलिः तनोतेर्यतच् तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च अञ्जेर्वलिच् अञ्जलिः
वनेरिष्ठुच् वनिष्ठुः स्थविरोऽत्रम् अञ्जेरिष्ठच् अञ्जिष्ठो भानुः अर्पेरिसन् अर्पिसोऽग्रमांसमम
देस्यन् मत्स्यः अतेरिथिन् अतिथिः अङ्गेरुलिः अङ्गुलिः कौतेरसः अचर्कोके कवचम् यौतेरासः

कृशानुः १

सि॰कौ॰ उ॰ १२८ ३९० यवासोऽरालं मांक्षेपोरान्तः स्मरः कारन् उत्तरसूत्रे किन् दृहणाद्दिहककारस्यनेत्वम् शार्कराग्रघः कित्
पुष्करम् कलेश्च पुष्कलं गमेरिनिः गमिष्यतीति गामी आङि णित् आगामी भवश्च भावी प्रस्थः
प्रस्था पीपरमेकित् परमेष्ठी मेथः मेथन्तेरिनिः कित्स्यात् किवा नकारस्यलोपः मेथ्याः मन्थानो
खजाकं पतस्यच पन्थाः खजेराकः वलाकादयश्च वलाका शलाका पताका पिनाकादयश्च पातेरिन्
स्वल्लीवश्चेमो पिनाकः साकुलमाङ्कुरयत्नतोः तडञ्यायाते तडाकः कषिदूषिभ्यामीकन् कषीका
पद्विजातिः दूषीकाने त्रयो मेलम् अनिहृषिभ्यां किच्च अनीकं हृषीकं चेकणः केकणोच कणाश
छेच्च स्यातउल्मोनादिकन् यातोकंकणादेशश्च छेटिका केकणी कास्यान्सेव प्रतिसरापि च शृङ्ग
हन्तेर्हेस्त्वञ्चाभ्यासस्य शृङ्गरीको हिंस्रः पर्परीको दिवाकरः चर्वरीकः कुटिलकेशः पर्फरीकादय १२८

श्चस्फुरस्फुरणे अस्मादीकन्धातोःपर्फरादेशश्च पर्फरीकंकिसलयंदर्दरीकंवादित्रंफर्फरीकंश्री
रीतित्रिंडिकोवृत्तभेदःचेरन्तेश्च चंचरीकोभ्रमरःमर्मरीकोहीनजनःकर्करीकाकलशिकापृणातेःपुण्डरी
कंपुण्डरीकोआम्रोअग्निर्दिग्गजश्चऋषेःकिच्चह्रस्वश्च ऋषीकाशलाकाक्रटेजेश्च ऋजीकउपहतःसर्त्तेर्णि
त्व सृणीकालालामृडःकीकन्केकराणा मृडीकोमृडेकणाःशिपुरुःअलीकादयश्च कीकंजन्तानि
पात्यन्ते अलंभूषणादौअलीकंमिथ्याविपूर्वाद्व्यलीकंविप्रियंखेदश्च कूलीकंपटलप्रान्तेइत्यादिकूत्र
स्यामीषन् करीषोस्त्रीपुःश्लेगोमयेपनरीषःतरीनामस्मृतमांकिञ्च शिरीषःपुरीषम् अर्जेन्नरंजच् ऋ
जीषंचपिष्टपचने अम्बरीषम् अपंतिनियान्यते अविशिष्टेम्बरीषःप्रमाणत्र्याष्टमुं भ्रमरस्तुक्लीवेऽम्बरी
षंभ्राष्ट्रोना क्रमस्पष्टःकटिपटिशौण्डिभ्यईरन् करीरोवंशाङ्कुरःशरीरंपरीरंफलंकटीरःकन्दरोजघन

देशश्च पटीरश्चैदनः कंदुकः कामश्च शौटीरस्त्यागिवीरस्त्यागिवीरस्त्यागिवीरयोः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्
शौटीर्यम् वप्रोः कित् उशीरं कश्मीरो देशः कृञ्जउच्च क्रूरीरं मैथुने यमेः किच्च हीरमगभी
रगंभीरौ गमेर्भः पतेन्नश्च विषाविहा स्यतिर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः विषाद्वद्धिः विहासर्गांश्च
वयदुमेपचणेलिमच् पचेलिमो वह्निरमोः पीडः थुकूलकूवलञ्चवालनः चत्वारः प्रत्ययाः सुःशी
थुमद्यंशालेस्वभाव पैवलःशैवालःवालःवाङ्गलकादस्यपिशैवालेशैर्वलोनस्त्रीशैपालोजल
नीलिकाम्स्कणिभ्यामूकोकणौ महूकोम्स्गःकाणूकःकाकः वलेरूकः वलूकः पक्षीउत्पलमूलंच
उलूकादयश्च वलेः संप्रसारणमूकश्च उलूका विंदूपे चकोबावहूकोवक्राभल्लूकःशमेर्वुक्राच
शम्बुकाजलशुक्तिः शालिमणिभ्यामूकण् शाल्लूकेकंदविशेषः मण्डूकः नियोमिः अर्णेरुच्च ऊर्मिःभ्र १८०

मोभिः

वः किव भस्मिः अश्मोतरस्थ वस्मिः किरणोरक्तुश्च टलिः दलविदारणे दलिः इंद्राग्रयम विंशे परिभ्योतिः ज्य

वाङ्गलकाम्लवमवेणिः स्यात्कृष्णाश्विस्मासे प्रवाणिश्च त्रिपाम भेज्यानि जूर्णिः स्वृषिभ्यां कित् सृणिरंकु

शः वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः अंगेर्नलोपश्च अग्निः वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् वह्निः श्रेणिः श्रो

णिः योनिः द्रोणिः ग्लानिः हानिः तूर्णिः वाङ्गलकान्त्यानि चूर्णिः पृश्निः पाणिश्च गीर्भूर्णिः पतेः अपचनि म्लौ

पार्ष्णेने चूर्णिः किरणः स्पृशतेः सलोपः पृश्निरल्पशरीरं अपृषेर्वृद्धिश्च पार्ष्णिः पादपृष्ठम् चेरहपधा

यात्वं चूर्णिः कपर्दकशतम् विभक्तेरुत्वम् भूर्णिः अशनीघृद्भ्योः निः वर्विः स्मरः दर्विः जूः तृस धा१

जागृभ्यः क्विन् जीविः पथ्वः मृतीर्विर्विदिश्वः सीर्विर्विर्यंश्वः जागर्विः तृपः दिवो द्वे दीदिवः आम्या भ्यासस्य

दीदिविः स्वर्गभक्तयोः कृविघृषिछविस्थविकिकीदिवि कृविस्तन्तुवापङ्क्ये घृष्विर्वराहः छविश्छाया

सि.को.
उ.
१८८
392

ईर्ष्यत्वेच कुविंदोथ्निस्यविस्तंतुवायःदीप्यतेःकिकीदूर्वात् किकीदिविस्त्रायःवाङ्कलकाङ्गस्वदीर्घयेयोर्विंति

मयःचाषेणकीकिदिविना पातेईतिः पतिःशाकेर्चरतिन् पाकृत्ग्रमेभ्रतिः अमतिःकालः वह्निवसन्त्रि

भ्यस्थित् वहतिःपवनःवसतिग्रहेयामिन्योः अरतिःक्रोधःअन्धोकोवा अकतिःअन्वतिर्वातःहंते

रक्षेच हंतेरतिःस्यादयादेशश्चयातोःहन्तिइरितमनयाअंचतिर्दानस्व प्रादेशानेनिर्वपणमपवर्जेन

मेघतिः रमेर्नित् रमैतिःकालकामयोःमड्डःक्रिःसपिःअदिशदिभ्यश्छभभ्यःक्नित् अद्रिःशद्रिः शर्करा

भरिःप्रचुरम् कुभिर्ब्रंभ्म वेक्रयादयश्च क्रिन्नन्तातिपातोत्तेवं क्रिर्वायभेदःगृहदाहूयामथ्वास्थिचवधिःते

त्रम् अद्रिर्वेत्रिस्वरणःतदिःसौत्रोयातः तन्द्रिमोहःवाङ्कलकाङ्गणोभेरिःशशाढिभ्योत्रिप् रात्रिःशाद्रिः

कुंजरःअदेस्त्रिनिश्च चात्रिप् अत्रीअत्रिणोअत्रिणःअत्रिःअत्रीअत्रयः पतेरत्रिन् पतत्रिःपत्रीमृक १८८

णिभ्यामीचिः मरीचिः कणीचिः पल्लवीनिनादश्च स्वयतेऽस्मिन् स्वयीचिर्म्मीथिः वेञोऽडिच्च वीचिस्तरंगः
नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः ऋहनिभ्यामूषन् अरूषः सूर्यः हनूषो राक्षसः भुवः कृषन् भुवश्च गगमते
पुरूषः अन्येषामपीति दीर्घः पृनहिकलिभ्य उषच् परुषम् नहुषः कलुषम् पीयेरूषन् पीयूषः इति
सौत्रो धातुः पीयूषम् वाञ्छल्काम्नणे पेटूषोऽभिनवंपयः मस्जेर्न्नुम्च मंजूषा गण्डेश्च गण्डूषः गण्डूषा अ
र्त्तेररुः अररुः शत्रुः अररू[illegible]अरररवः क्रुटः किच्च क्रुटरूमस्फुटहम् किन्त्वप्रयोजनेचिन्त्यम् शाकादिभ्यो
ऽटन् शाकटोऽस्त्रियाम् मकिरिमर्थ्यः कंकटः सन्नाहः देवटः शिल्पी करटः उत्पादिकृकादिकडिकटिभ्योऽव
च करस्तुल्याभिषश्च कटिकटी सौत्रौ कदम्बो वृक्षभेदः कटम्बोऽग्रभागः कदम्बो वादित्रम् कदेर्णित्वद्दि
णि कादम्बः कलहंसः कलिकर्द्योरमः कलमः कर्द्दमः कुणिपुल्योः किन्दच् कुणाशब्दोपकरणयोः

ह्लीवे
अनः

सि॰कौ॰
उ॰
१९९
393

कुणिन्दः शब्दः पुलिन्दो जातिविशेषः कुपेर्वा वस्य कुविन्दः कुविन्दौ तन्तुवाये नोषंजेर्युथिन् तिषगाथिः
आलिंगकः उच्चैश्चित् उदरथिः समुद्रः सर्तेर्णिच्च सारथिः खर्जिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलचौ खर्जूरः कर्षू-
रः वल्लूरं शुष्कमांसम् पिञ्जूलं कुशावर्त्तिः लङ्केर्वृद्धिश्च लांगूलम् कुमूलः कवश्चदीर्घश्च कूचीत्रिले
खनिकाः समीणः समीचः समुद्रः समीची हरिणी सिवष्टेरूच सूचो दर्भाङ्कुरः सूची शमेर्वन् शाम्बोमु-
सलम् उल्वादयश्च वल्वनानिपात्यन्ते उच समवाये चस्यलत्वम् गुणाभावश्च उल्वं गर्भाशयः शुल्वं ता-
म्रम् विल्वम् सस्यः सो॰ स्नुजवकौ तिष्टतेर्वश्च अवकपेतौ सतः स्तादेशश्च स्तम्बो गच्छ स्त्यागादिनास्तव-
कृ:२ कः प्रच्छ ग उच्छे शाखापिप्यान्ददनौ शादेर्जन्वालशब्दयोः शाब्दः अवादयश्च अवतीत षट्कौतेर्तुम्
कुन्दः वलिमलितनिभ्यः कयन् वलयम् मलयः तनयः वृद्धेः श्रगदुकौ च हृषपः आश्चर्ये हृदयम् मि १९९

पीथ्यंकः मेरुः पेरुः सूर्यः वाडूलकालपिवतेरपि संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासो दिनप्रणीः जञ्वादपश्च
नञ्जञ्जणीश्चश्वश्वश्वणीरूपाणि भ्यां कृत्तन रुरुस्तेगभेदः मानयतीति शत्रुः प्रजादौ पाठात्स्वत्वम् जनि
तन्‌ दाग्भुरुत्तूमदिषमिनमिसस्त्रिपद्धत्वनं त्वणाक्विन्पाकुः सहरुठाठच जनितैवामातापितरौ दातःदाताद्यौ
त्वः गत्वाश्चएडजः दीप्तपुण्यस्वरुपोरक्शः चेत्रः स्पेपीवापुस्वृषः आर्द्रकेदमलकञ्च मत्स्यः षाएः
डित्वाद्दिलोपः नमतीति नठः शैलूषः विभर्ति भरटः कल्लालो भटतकश्च त्रन्पेभ्योः पिद्दृपत्रे पित्वमस्
तम् भष्पमकुसेरुझामेदेताः कुसरुमकुसुमंकुसीदमकुसितोजनपदः सानसिवर्णीसि[illegible]प
र्णीसितंडुलोकृशाचपालेल्वलपल्वलधिस्पृशल्याः सृजेतिरसिप्रत्ययउपयथाहृद्धिः सानसिहिरएप
म् सृजेनुरूकवर्णीसिर्जलमस्य पर्णासिर्जलग्रहम तडस्माचातेतंडुलाः श्रकिलदाएउ शाचव्रेकुशः

सि.कौ.
उ.
१६.
394

चषेरालः चषालो यूपकटकः उल्वलो दैत्यभेदः पल्वलम् जिघृषा ऋकारस्य उकारः घिल्पम् शालेयंधः श्ला
लेवा पुंसि शंकुर्ना मृगाकंधदिभ्यः क्लः मल्लम् शाल्कः प्रियंवदो ऽल्लोरसः वाङ्कादौ॥ अम्लः साध्धास्तसि
भ्योयः मायाछायासस्यम्बाङ्कुलकाल्मनोतेः सव्यं दक्षिणवामयोः जनेर्यक् येविभाषा जन्यं युद्धम्
जायाभार्या अघ्न्यादयश्च यगन्तानिपात्यन्ते हन्तेर्यक् अड्डागमः उपधायालोपश्च अघ्न्या माहेयी कनी
दीप्तौ कन्यावदपोरेकत्वं वन्ध्या स्नामदिपद्यर्तिपृशाकिभ्यो वनिप् स्नावा रसिकः महाग्रीवः पद्वा पन्या
अर्वा तुरगगर्ह्ययोः पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च शाक्वा हस्ती दीप्तौ शक्वरी अङ्गुलिः पीडः कृषिरुहिजितिसृधृ
भ्यः क्वनिप् धीवा अजगरः कृश्वा सृगालः रुह्वा वृक्षः जित्वा जयी दिवा वायुः सृत्वा प्रजापतिः धृत्वा
विष्णुः ध्याप्योः संप्रसारणं च धीवा कर्मकरः पीवा स्थूलः अदेर्थ च अध्वा पर्ईरथदोस्तद्वर्त्तनी च १६.

न्नाच सागरः प्रेर्त्वरी प्रशान्वरी च नदी सर्वेथात्त्रभवइत्त पचिरग्निः नडिः नुलिडः वलिः वदिः पङ्क्तिः देवपजिन्का
शान्तद्रुलिकाङ्घ्रिः पलिः मल्लिः मल्लीकिलिः मासीपरिणामे मसिः वाङ्गलकाद्रुणः कोटिः हेलिः वोधिः नन्दिः
कलिः हृपिषिरुहिवृत्तिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च हरिर्विल्लावहा विन्द्रभेकेसिंहे हयेरवी चन्द्रकीलेल्लव
ङ्गेः चयमेवातेचकीर्त्तितः पेषिर्वज्रसरो द्विब्रतीवर्त्तिः वटिः छेटिः छेत्ताकीर्त्तिः इगुपधात्कित् कृषिः
ऋषिः शुचिः लिपिः वाङ्गलकाद्वतमलिविः तूलनिष्कर्षतूलिः तूलीकूर्चिकाभ्रमेः संप्रसारणं च भ्र
मिर्वातः वाङ्गलकादभ्रमिः क्रमितमिशातिस्तज्ञामनद्रुच्च क्रिमिः संप्रसारणान्नवृत्तेः कृमिरचितिमि
र्मत्स्यभेदः शितिर्मेचककुल्कापोः स्तिम्भिः समुद्रः मनेकृच्च मुनिः वर्णो वलिश्चाहिरण्ये वर्णिः सौ
त्रः श्रस्यवलिरादेशः करोपहारयोः शिवलिः प्राणपङ्कजेत्रिपाम ववपौरैक्याद्वलिः हिरण्यतव

सि॰कौ॰
उ॰
१९९
395

गिः। स्तुवर्गाम्। वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्। वासिश्छेदनवस्तु। निवापिः। वापी
यौञ्जिर्यष्टा। राजिः। राजी। व्राजिर्वातालिः। सादिः सारथिः। निघातिर्लोहखातिः। नीवाशिरग्निः। वादिर्विद्वान्
वारिर्गजबन्धनी जले नपुंसकम्। वाद्गलकादारिः। पथिकसंहतौ न हे भस्त्रा नाभिः स्यात्। तत्रियेपुंसि
सिप्राण्यङ्गे स्त्रियाम् प्रेंस्यपीति केचित्। कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि। कार्षिरग्निः। शाकुनौ [illegible]पाणिः। शाणि
काकुञ्ज उदीचां कारुकेषु। कारिः शिल्पी। जनिघसिभ्यामिण्। जनिर्जननम्। घासिर्भक्तम्भाम्। घासिर्भक्ष्यम्
अग्निश्च अज्यतिभ्यां च। आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी। पादे च। पदाजिः पदातिः। अशिपणाय्योरुडायलुकौ प्रो॰२
च। अशेरुट्। राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः। वातेर्डिच्च। विः पक्षी स्त्रियां वीरपि। प्रेहरतेः
कूपे। प्रहिः कूपः। नौ मो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः। व्येञ्ज इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः नीवी च स्त्र

१९९

मन्थेरामलयनेव समानेख्यः सचोदात्तः समानशाष्टेउपपदेख्याउत्त स्मा दिण स्यात्स चडिज्ञ्वपलोपश्च समा
नस्यतदात्तः सउस्मादेशश्च समानेख्योपतेउत्तैरिति सख्यास्थाडिश्रिहतिभ्यां रु स्यश्च इण स्यात्स चडित्‌ आ
ङोह्रस्वश्च ह्रियः पाल्यश्रिकोटपः पाल्यश्रिकोटपः सर्पद्वृज्ञाहरेष्यहिः अचइः रविः पविः तरिः कविः
अरिः अलिः खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च खनिः कषिः हिंसः अजिः असिः वसि
र्वस्त्रमवनिरग्निः सनिर्भक्तिर्दानंच ध्वनिः ग्रन्थिः चलिः पशु वृतेश्छन्दसि वर्त्तिः भजः किच्च भजिः कृगृ
शृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च इः कित्स्यात किरिर्वराहः गिरिर्गोत्राद्रिः रोगयोः शिरिणाकाराः गिरिकाणः
शिरिः शलभः हन्ता च पुरिर्नगरम राजानदी च कुटिः शालाशरीरं च भिदिर्वज्रम छिदिः परशुः कु
णिद्केशोनेलोपश्च कुडिदाहेकुडिर्देहः कपिः सर्वेधात्वभ्यो मनिन क्रिपतेइतिकर्म चर्म भस्म जन्म

सि.कौ.
उ.
१५२
396

थ्रार्मिस्यामवलम्ब् इमनिन्निति ह्रस्वः छंमस्तु त्रामाहृहेनोऽब्व मानकारस्याकारः ब्रह्मतत्वंतपोवेदब्रह्माविप्र
प्रजापतिः अशिशकिभ्यांछन्दसि अश्माशक्माहृभृधृसृस्तृशृभ्यः इमनिच् हरिमाकालः भरिमाकुटुंब
म् धरिमारूपम् सरिमावायुः स्तरिमातल्पम् शरिमाप्रसवः जनिमृङ्भ्यामिमनिन् जनिमाजन्म मरि
मामृत्युः वेञः सर्वत्र छन्दसि माधायांचेत्यर्थः वेमातन्तुवायदण्डः अर्देश्चाद्दिः सामनीवेमनीइतिवृत्तिः ना
लोमन् मान् सीमन् स्रोमन् रोमन् पाप्मन् ध्यामन् सप्तैते मनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते नेनेतिनाम सिनोतेर्दीर्घः सीमा
सीमानौसीमानः पक्षे डाप् सीमेसीमाः स्रोतस्त्रस्रोत्रम् रुणाः व्योमसैतेः रोमलोम पाप्मापापम् ध्या
मापरिमाणंतेजश्च मिथुनेमनिः उपसर्गेक्रियेसंबद्धे मिथुनम् स्वरार्थमिदम् सुशर्मा सातिभ्यां
मनिन्मनिणौ स्वतिसाम सामनी आत्माहतिमहिभ्यां मकिन् हेमिकादर्सपोषितमद्दिकाकोश्र १५२

न् कवरः गिरडडच् गरुडः इन्देः कमिर्नलोपश्च इदम् कायतेर्डिमिः किम् सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् वस्त्रम् अस्त्रम्
शास्त्रम् [illegible] उस्मन्निति हूस्तन्त्रम् छादनाच्छत्रम् अत्त्रिगमिनमिहनिविशपशांवृद्धिश्च आष्ट्रःगा
त्रम् शाकटम् नात्रम् सात्रम् हात्रम् मरणाम् वेष्टम् आष्ट्रमाकाशाम् दिवेर्द्युश्च द्योत्रम् ज्योतिः उषिखनि
भ्यां कित् उष्ट्रः खात्रम् खनित्रम् मरणां जलाधारश्च सिविमुच्योष्टेरूच सूत्रम् मूत्रम् अमिचिमिदिश
सिभ्यः क्त्रः आन्त्रम् चित्रम् मित्रम् शास्त्रम् पुत्रो हस्वश्च पुत्रः स्त्यायतेर्ड्ट्रट् स्त्री गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षि
दाभिभ्यस्त्रः गोत्रं स्यान्नामवंशयोः गोत्रा पृथिवी धर्त्रं गृहम् वेत्रम् पक्त्रम् वक्त्रम् यन्त्रम् सत्त्रम् दात्रम् हु
यामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् होत्रम् यात्रा मात्रा श्रोत्रम् भस्त्रा गमेराच गात्रम् दादिभ्यश्छन्दसि दात्रम् पात्रम्
भूवादिगृभ्यो णित्रन् भावित्रम् वादित्रम् गारित्रमोदनम् चरेर्वृत्ते चारित्रम् अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ

सि कौ॰
उ॰
१९३
397

अमित्रम् वद्त्रिम् धरित्रीमदीत्रेड्ः पवमादिभ्यउत्रः श्रोत्रम्प्रहरणम् हन्त्र वरुत्रम् प्रावरणम् अमेर्द्विष
तिचित् अमित्रःप्रातुःश्राःसमिणनिकषिभ्याम् संपूर्वात्दिणःनिपूर्वात्कषेश्चाःस्यात्स्वरादिवादमय
तम् समपानिकषाचितेःकणःकस्च वाङ्लकादण्उणःचिक्रणामस्थणिस्निग्धम् स्रुवेःस्मत् स्रुत्म
म् यातेर्डुमसुन् पुमान् रुचिभुजिभ्यांकिष्यन् रुचिष्यमिष्टम् भुजिष्योदासःवसेस्तिः वस्तिर्नाभेरधो
हयोःवस्तयःसर्वदेशांहस्तेत्रेवाङ्लकात्प्रासःशास्तिःराजदण्डःविंध्याख्यमगमस्यतीतिअगस्तिःश्रा
कन्ध्वादिःसावसेः स्वस्तिस्वरादिवादमयवम् वौतसेः वितस्तिःपदिप्रथिभ्यांनित् पत्तिःप्रथितिः ति
तत्रेघहादीनामितीटहि याततेर्डःस्वश्च हतिःकृत्टकृपिभ्यःकीटन् तिरीटम् सौवर्णम् किरीटम्शि
शिरोवेष्टम् कृपीटंकुक्षिवारिणोः रुचिवचिकचिकुटिभ्यःकितच् रुचितमिष्टम् उचितम् कचितम् १९३

परिमितम् कुटितेः कुटिलम् कुटिकुबिभ्यो कम्लन् कुद्मलम् कुष्मलम् कुष्मलेश्च कल्मलं पापम्
सर्वधातुभ्योऽसुन् चेतः सरः पयः सदः रिपितपुञ्च रेपः वचम् अंहोर्ह्रस्वनेषुह देवतेस्तोमयश ऊंहोकिरो
वलोपश्च अंजः प्लुः संप्रसारणञ्च शवः शवसीवलपर्यायोऽयम् अपतेः स्वाहे धिर आदेशः असुन्
किञ्चा धिवः धिवसी अंजेनकञ्च अक्षः मायोसुह अर्णासउदकमा यिः उदकेनुह अर्णेरसुन्यात्तस्य च नुट्
अर्णः अर्णासीदुणाग्रागमश्च पनः रिचिर्धनेच्छिञ्च चात्मनपसुन्नुट् चित्राङ्कातम् रेकृणः सुवर्णम्
चायतेरऽन्त्येद्धस्वश्च चनो भुक्तम् वृङ् प्रीड्भ्यो रूपसाङ्क्रयोः पुञ्च वर्षो रूपम् पेपोऽह्यम् सुरीभ्यां तु
स्रोतः ऋतः पातेर्बलेजुट् पाजः पाजसी उदके युट् पाथः अन्नेच पाथो भुक्तम् अर्देर्नम् योच अर्दिभं
कैवाच्येऽसुन्नुसागमोयाद्देशश्च अन्धोऽन्नम् स्कन्देष्मर्सर्वर्द्धे स्कन्धः स्कन्धसीआपः कर्मास्थार्या

मि कौ॰
३॰
१९४
398

(परिमितम् कुञ्चितं कुटिलम् कुञ्चितं कुटिलम् कुटिकुषिम्भांकलल कुटमलम् कुष्मी) हस्तोनड्वा अप्सरः
पः वाङ्गलकादायः आपसी हृपेज्ञद सङ्गो हृपम् उदकेन ग्रौच अग्नः नदे हृदि विभ्रम नमः उमा आग
भरायेच आगः पापायरायषयोः अमेद्वैद्धा अहः रमेश्व रहः देशो हृच रमेन्नऽस्मिन् रहः अप्यज्ञि
युङ्गि मन्त्रिभ्यः वान्न एभ्योऽस्तन्नकवर्गाश्चात्रादपूः अक्षः स्थिहृष्मरीरयोः अङ्गः पदीयोग समाधिः
भर्गोस्तेजः भर्वैस्त्रिभ्यां किन्न भुवः रजः वसेगीति वासोवसन्त चन्देरदिश्चक्रः छन्दः पवित्रविम्भां
स्तद्द पत्तसीनस्रतोपद्दोवदो हृदयम् वहिहायाश्च भय्स्थन्दसि वक्षाः अनडुान्हासाम्भदः या
साः पर्वतइतिप्राच्चः वस्तनस्तगीदिम्पनवन्नेतेनतस्मह्नतेनवहेहृपयाःसृङ्गिः इतरयोमानाप्रगिति
प्रकृषेणापायच्छून्स्वाहसाम्प्रोनाहवंप्रटणावस्तोमवाहाः क्विया विहायाः वाजञ्जरा विहायाङ्क्वानयः १९४

पृथिवीविश्वधायाः अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम् धाञ्शिंभूरियायसमित्यादिरूणाग्नौ मिः अग्नयाः वह्निः स्व
ग्नाद्विपाठादव्ययम् मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनम् तत्र सनः अपवादोऽसिः
स्वरार्थः सुपर्याः नञि हनः एह च अनेहाः अनेहसौ विधाञो वेध च विदधातीति वेधाः ठवोयुट्तु तो थाः
गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च असिः स्यात् सुजनाः जातवेदाः गतिकारकोपपदात्कृत्तुन्नरप
दप्रकृतिस्वरत्वेम् निष्ठो घस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् चन्द्रे मो डित् चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः
स च डित् चन्द्रमाः वेपसि याजः वयोयास्तत्रुणाः पयसि च पयोध्याः समुद्रो मेघश्च पुरसि च पुरोयाः
पुरूरवाः पुरूरवा इत्यस्य दीर्घो रो नेः सिश्च निपात्यते चन्द्रे वेङ्कलेशिद्धे नचवत्ता उषः कित् उषःदमेकत्व
सिः समिद्वर्चिदमनाः सुक्तः अङ्गिराः अङ्गतेरसिः इरुडागमश्च अप्सराः सर्त्तेरप्पूर्वाच्च असिः प्रायेणाय

सि.कौ.
उ.
३९५
399

भूम्नि अप्सरसः विदिभजिभ्यां विश्वे विश्ववेदाः विश्वभोजाः वष्टेः कन् सिः संप्रसारणम् उशना इत्युणा
दिषु चतुर्थः पादः ४ अदिभुवो डुतच् अद्भुतम् ग्रथेरूमः गोधूमः मसेरूरन् मसूरः प्रथमे पादे अस
रूरन् मसेस्त्वे मत्र अत्र आत्मानम् स्थः स्फिच स्थूरो मनुष्यः पातेरतिः पातिः स्वामी संपातिः पद्भिराजः वाति
र्नित वातिः आदित्यः सोमपाः अर्त्तेश्च अरतिः हृद्वेगः देहेः क्रोहलोपश्च दयाम् वृजेर्न्तुः वितः तितादि
तादि ४
भण्डलच् नाकुश्च त्रियन्ते तन्यन्ते ताडनेत्रे उतिः वातेः डुलाः दंमेष्टनो नग्नश्च दासः सेवकः शूद्रयोः दंशे
श्च दाशो धीवरः उदिचेर्डैसिः स्वरादिपाठादव्ययत्वम् उच्चैः नौ दीर्घश्च नीचैः सौरमेः क्रोदमेः पूर्वपद
स्य च दीर्घः रमेः सपूर्वात् दमेर्वा चमेः क्त्वा स्मात् कित्वा दन्तु नासिक लोपः सूरतः उपशान्तः दयालुश्च
पृजो भग्नऽउकृ ह्रस्वश्च यत्नप्रत्ययः गृणाम् हंसेः शिक्रहकिच्च हंसतेः शिरादेशः पत्नप्रत्ययः कित्त्वस्य
३९५

क्रुडागमश्च श्रिकम् श्रेतेः क्रुञ्च अरणोमेषः हिंसेरीवनीरचौ हिंसीरोमाचुडुष्टयोः उदिङ्गणातिरजलौ
पूर्वपदान्तलोपश्च उदरम् डितवनेर्मद्दोदात्तः अचश्चलश्चडित्स्यात्स्वातोर्मुट् सचोदात्तः मुखम् श्रमेः
सन् श्रमः मद्देः खामरूञ्च मर्दः नदेर्हलोपश्च श्रिव्याँमाङ्कुञ्जिवामपच मष्ठवः कलिगलिभ्यांफगः नरवा ॥ खोडोह स्यश्च २
सोश्च कल्फः शारीरावयवोरोगश्चगल्फः पादग्रन्थिः स्पृशोः श्वाणम्मुनौ एचं [illegible] स्थाए
मुनौ श्वसपोटुल्पादेशः पार्ष्णिः स्त्रीकत्तपोरयः पर्शुगाग्रयम् श्वसनिश्रतेर्डुन श्वमन्प्राणोमुखवाची १५४
मुखमाश्रयतइतिश्वमश्च श्वश्वादयश्च श्वश्रुनयनजलम् जनेष्टन्लोपश्च जटाच्चतसजंघच नस्य
जनेः जंघादेशः स्यात्स्वजंघाद्दन्तेः शारीरावयवेद्वेच जघनम् पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः [illegible] क्लौ जं
वेतजयनेषड्रः क्लिपेरनलोलोपश्च लकारस्यलोपः केशः फलेरितजादेशश्चपः पलितम् शेजादि

श्रम्पासाचू २

त्रिको॰
उ॰
१८९
400

भः संज्ञायां कुन् करकः करका कटकः नरकः नरको नारकोपि चेति द्विरूपकोशः सरके गगनम् कोरकं
कोरकं च चीकयते राद्यन्तविपर्ययश्च कीचको वेणुभेदः पचिमच्योरिद्वोपधायाः पेचकः मेचकः जनेरठष्च
जठरम् वचिमनिभ्यां चिच्च वठरो मूर्खः मठरो मुनिर्भ्रोण्डयोः विदादित्वान्माठरः गर्गादित्वान्माठर्यः कु
डिं हणात्मेरलचौपधस्य पदान्तलोपश्च ... कुहूरः सूरदन्तयोः कुदरादयश्च कुदरः कुसूलः मदरं विलस
व सदरः सर्पः हन्तेर्युट् त्वाद्यन्तयोर्घत्वनत्वे च घातनो मारकः कमिमामिभ्यस्तुट् द्विश्च कान्तः पदी
गान्तः पथिकः त्वात्रसेभ्रूद्भ्रं दर्पितेः कन्यन्प्रत्ययः हिरण्यम् हृगजः यामः कर्णार्हः विल्वादित्वात्कार्पासं
वस्त्रम् जनेस्तुरश्च जर्तुर्हस्तीयोनिश्च कुर्णोतेर्डः कुणादिर्यातेर्यन्तन्तुट् यान्यम् जीर्यतेः क्विन्तश्च वः
जिव्रिः स्यात्कालपद्धितोः वाङ्गलका द्वलिचेति दीर्घान्तमव्यते घलोपो मम्ब्रा पनद्वालः मवन्तिरालं

१८९

प्रत्ययः स्यापतडागमः धातोर्यलोपः मकारस्यात्त्वस्य ममापतालो विषये ऋजेः कीकन् ऋजीकः
न्द्रो धूमस्य तनोतेर्डउः सन्वच्च तितउः पुर्षिभ्यां विच तस्मर्भकः पृथुकः पाकाश्चय सि ऋत्यहृद्दो अतेर्वुन्
मकारस्यात्वादेशः अर्भः कुकन् संप्रसारणं च पिबतेः कन् अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते वदेर्न् व २
त्रिपन् अवद्यम् अवतेरमः वस्य पत्वं अवमः अधमः अर्तेर्वन् अर्वाः रिफतेर्हलोपश्च ईकारान्तः रेफः लीरी
ङोर्ह्रस्वश्च ह्रत्नरौ श्लेषणकुत्सनयोः तरप्तौ प्रत्ययौ क्रमान्तः धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य टुः लिप्तम् श्लिष्टम्
रिप्रं कुत्सितम् क्षिपेः किञ्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम्च क्षिपेः कन् स्यादुपधायाः इत्वम् लस्य लो
पः नामागमश्च कीनाशः यमः किञ्चफलश्चिन्मम् अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् चकारादुपधायाः ई
ते ईश्वरः चतेरुरन् चत्वारः प्रातेररन् प्रातः अमेस्तुट् अन्तर्मध्यम् दहेर्गोलोपो दश्च नः गपम्नयः

सि॰कौ॰ उ॰ १५७ 401

धातोरंत्यस्यलोपः इकारस्यनकारः नगः सिचेः संज्ञायांहन्तेमौकश्च सिम्बेतेः कः प्रत्ययः हकारादेशः न
श्चस्यात् सिंहः व्याडिः व्यतिश्चजातौ कः प्रत्ययः स्यात् व्याघ्रः दत्तेरच् चुरच् चोरम् दमेरूपधालोप
श्च चादस्य त्मानरतेर्ड्डिः व्ययः वीतग्रहेरनिः ग्रहणिः ङीषूग्रहणीव्याधिभेदः प्रथेरमच् प्रथमः चरे
श्च चरमः मङ्गेरलच् मङ्गलम् इत्युणादिषुपंचमः पादः ५॥ उणादयो बहुलम् एते वर्त्तमाने
७४॥ संज्ञायांश्च बहुलं स्युः केचिदविहिता अपि ऊह्याः संज्ञासु धात्रूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्वि
द्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु १ भूतेपि दृश्यन्ते भविष्यतिगम्यादयः दाशगोघ्नौसंप्रदाने
कारके निपात्येते दाशन्ति तस्मै दाशः गां हन्ति तस्मै गोघ्नः तिथिः भीमादयोपादाने भीमः भी
ष्मः प्रस्कन्दनः प्रपतः मूर्खः खलतिः ताभ्यामन्यत्रोणादयः संप्रदानअपादानपरामर्शार्थेन १५७

भ्यामिति ततोसौ भवतिलङ्कः इत्येतदितिवर्त्म चमितंतदितिचर्म तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रिया
र्थायाम् क्रियार्थायांक्रियायांक्रियायामुपपदेभविष्यत्यर्थेधातोरेतौस्तः मान्तत्वादव्ययम् कृ
ष्णंद्रष्टुंयाति कृष्णंदर्शकोयाति अत्रवासरूपेणतृजादयोन पुनरण्वुल्लृटः समानकर्तृकेषुतुमुन्
अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषुधातोस्तुमुन्स्यात् इच्छतिभोक्तुम्
वष्टिवांछतिवा शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन् एषूपपदेषुधातोस्तु
मुन्स्यात् शक्नोतिभोक्तुम् एवंधृष्णोतीत्यादौ अर्थग्रहणमस्तिनैवसुसामर्थ्यवचनेषूपपदेतु
मुन्स्यात् पर्याप्तोभोक्तुम् प्रवीणःकुशलःपटुरित्यादि पर्याप्तिवचनेष्वितिकिम् अलंभुक्त्वा
लमर्थेष्वितिकिम् पर्याप्तंभुंक्तेप्रभूतमितिगम्यते नतुभोक्तुंसामर्थ्यम् कालसमयवेलासुतुमुन् प

र्थायोपादानमर्थो पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात् कालः समयो

अनेहावा भोक्तुम् प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्त्ततेनेह न भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता भावव

चनाश्च भाववचनाश्च भावइत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भवि

ष्यति स्युः यागाय याति अणकर्मणि च कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात्

एवुलोपवादः काण्डलावो व्रजति परत्वादयं कादीन्बाधते केवलदायो व्रजति पदरुजविश

स्पृशो घञ् भविष्यतीति निवृत्तं पद्यतेऽसौ पादः रुजतीति रोगः विशतीति वेशः स्पृशती

ति स्पर्शः सृ स्थिरे सृ इति लुप्तविभक्तिकः सर्त्तेः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् सरति कालान्तरमि

ति सारः व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वार्त्तिकम् अतीसारो व्याधिः अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः १९८

हयित्यादिकमतिशयेनसारयतीत्यर्थः विसारोमत्स्यः सारोबलम्दृढंशोचभावे सिद्धावस्थापन्नेधात्व
र्थेचाद्येधातोर्घञ्स्यात् पाकः पाकोस्फुरतिस्फुलत्योर्घञि पचश्रात्वंस्यात् स्फारः स्फालः उपसर्गस्यघ
ञितिदीर्घः परीहारः उक्तः काशो काशोऽत्रप्रदेशगतस्यैवप्रादेशदीर्घः नीकाशः अनूकाशः सूक्तः किमप्र
काशः नोदात्तोपदेशस्येतिनवृद्धिः शमः आचमादेस्तु आचामः कामः वामः विश्रामइतित्वपाणिनीय
मूस्यदोजवे स्यन्देश्चघञिनलोपोऽत्रभावश्चनिपात्यतेस्यदोवेगः अन्यत्रस्यन्दः अवोदैधौद्मप्रश्र
थहिमश्रथाः अवोदः अवक्लेदनम् एधः इन्धनम् ओद्मः उन्दनम् अन्येनलोपोऽत्रभावश्च अक
र्तरिचकारकेसंज्ञायाम् कर्तृभिन्नेकारकेघञ्स्यात् घञिचभावकरणयोः रञ्जेर्नलोपः स्याद्रा
गः अनयोः किम् रज्यत्यस्मिन्निति रंगः प्रास्यन्तेइतिप्रासः संज्ञायामितिप्रायिकम् कोभवतालाभोलब्धः

सि॰कौ॰
उ॰
१९९
403

इतिउत्तरंभावेऽकर्त्तरिकारकइतिकृत्यल्युटोबहुलमितियावत्द्वयमप्यनुवर्त्तते परिमाणाख्यायां
सर्वेभ्यः घञ् अजपोर्बाधनार्थमिदम् एकस्तण्डुलनिचायः द्वौशूर्पौनिष्पावौद्वौकारौदारजारौ क
र्त्तरिणिलुक् दारयन्तीतिदाराः इङश्च ३ ३ घञ् अचोऽपवादः उपेत्यस्मादधीयतेउपाध्यायः
अपादानेस्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्चवाङीष् उपाध्याया उपाध्यायी शॄवायुवर्णनिवृतेषु शॄ
इत्यविभक्तिकोनिर्देशः शारोवायुःकरणेघञ् शारोवर्णः चित्रीकरणमिहधात्वर्थः निव्रियते आ
व्रियतेऽनेनेतिनिवृतमावरणम् बाहुलकात्करणेक्तः गौरिवाकृतनीशारःप्रायेणशिशिरेकृशः
अकृतप्रावरणइत्यर्थः उपसर्गेरुवः घञ् संरावः उपसर्गेकिम् रवः अभिनिसःस्तनःशब्दसंज्ञायाम्
अस्मात्स्तनतेःसस्यमूर्द्धन्यः अभिनिष्टानोवर्णः शब्दसंज्ञायांकिम् अभिनिस्तनतिमृदङ्गः समियुद्रु १९९

द्रुवः संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः संद्रावः सद्रावः श्रिणी
भुवोऽनुपसर्गे श्रायः भावः अनुपसर्गे किम् प्रश्रयः प्रणायः प्रभवः कथं प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भा
व इति प्रादिसमासः कथं राज्ञो न पटुरिति बाहुलकात् वौ क्षुश्रुवः विक्षावः विश्रावः वौ किम् क्षवः श्र
वः अवोदोर्नियः अवनायः अधोनयनम् उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् कथमुन्नयः उन्नय इति बाहुलका
त् प्रे द्रुस्तुस्रुवः प्रद्रावः प्रस्तावः प्रस्रावः प्रे किम् द्रवः स्तवः स्रवः निरभ्योः पूल्वोः निष्पूयते शूर्पादिभि
रिति निष्पावो धान्यविशेषः अभिलावः निरभ्योः किम् पवः लवः उन्न्योर्ग्रः उद्गारः निगारः उन्न्योः कि
म् गरः कृ धान्ये कृ उत्पन्नमाद्धान्यविषयकाडन्योर्घं स्यात् उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः धा
न्ये किम् भिक्षोत्करः पुष्पनिकरः यज्ञे समि स्तुवः समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्ता

सि॰कौ॰
उ॰
११०
404

वः यज्ञे किम् संस्तवः परिचयः प्रेस्त्रोऽयज्ञे अयज्ञे इति छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् प्रस्तारः अयज्ञे किम्
बर्हिषः प्रस्तरः मुष्टिविष्टोषः प्रथने वावशब्दे विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् अशब्दविषये प्रथने पट
स्य विस्तारः प्रथने किम् तृणाविस्तरः अशब्दे किम् ग्रन्थविस्तरः छन्दोनाम्नि च स्तृइत्यनुवर्त्त
ते विष्टारपंक्तिश्छन्दः विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् ततः कर्मधारयः छन्दोनाम्नि च
विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् नन्तस्य षत्वं स्यात् उदिग्रहः उद्ग्राहः समिमुष्टौ मल्लस्य संग्राहः मुष्टौ किम् द्रव्यस्य सं
ग्रहः परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात्क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विष
ये परिणायेन शारान्हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः एषोऽत्र न्यायः उचितमित्यर्थः द्यूताभ्रेषयोः
किम् परिणयो विवाहः न्ययो नाशः परावनुपात्यय इणः क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः तव

११०

पर्यायः अनुपात्यये किं कालस्य पर्यायः अतिगत इत्यर्थः व्युपयोः शेतेः पर्याये तव विशायः राज्ञो उपशा
यः पर्याये किम् विशयः संशयः उपशयः समीपशयनम् हस्तादाने चेरस्तेये हस्तादानं हस्तेन
न प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते पुष्पप्रचायः हस्तादाने किम् वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं
करोति अस्तेये किम् पुष्पप्रचयश्चौर्येण निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः एषु
चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः अन्यप्रत्ययार्थस्य का
रकस्योपाधिभूताः निवासे काशीनिकायः चित्यां आकायमग्निं चिन्वीत शरीरे चीयते
स्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः समूहे गोमयनिकायः एषु किम् चयः चः कः इति वक्तव्ये आ
देरित्युक्तिः पङ्क्त्यादेरेवं यथा स्यात् गोमयानां निकचायः पुनः पुनराशीकरणमित्य

र्थः संघे चानौत्तराधर्ये चेर्घञादेश्च कः भिक्षुनिकायः प्राणिनां समूहः संघः अनौत्तराधर्ये किम् सू-
करनिचयः संघे किम् ज्ञानकर्मसमुच्चयः कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् स्त्रीलिंगे भावे णच् णचः स्त्रि-
यामञ् नकर्मव्यतिहारे अत्रपेचनस्यात् व्यावक्रोशी व्यावहासी अभिविधौ भाव इनुण् अभि-
नुण् आदिवृद्धिः इनण्यनपत्ये सांराविणं वर्त्तते आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः अवनिपतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात्
आक्रोशे अवग्राहस्ते भूयात् अभिभव इत्यर्थः निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः आक्रोशे किम् अवग्र-
हः पदः पदस्य निग्रहश्चोरस्य प्रे लिप्सायाम् पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः परौ यज्ञे उत्तरः परिग्रा-
हः स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् नौ वृ धान्ये वृङ् इति लुप्तपञ्चमीकम् नीवाराः धान्ये किम् निवरा कन्या
क्विच्छ्रिषयेवाङ्कलकादप् प्रवरा सेनेति वामन उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः उच्छ्रायः उद्यावः कथ्यपतनान्नाः

समुद्गुयाद्रुतिवाद्गलकात् विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः आरावः आरवः आप्लावः आप्लवः अवे ग्रहो वर्षप्रति
बन्धे विभाषेतिवर्त्तते अवग्राहः अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धे किं अवग्रहः पदस्य प्रे वणिजाम् प्रेग्रहेर्वणि
जां संबंधि चेत्प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमितियावत् तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्राहः वृणोतेराच्छा
दने विभाषा प्रस्यैव प्रावारः प्रवरः परौ भुवोऽवज्ञाने परिभावः परिभवः अवज्ञाने किं सर्वतो भ
वनं परिभवः एरच् चयः जयः भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् भयम् वर्ष
म् ऋदोरप् करः गरः शारः लवः पवः वृत्तासनयोर्विष्टरः अनयोर्विपूर्वस्य स्तृञः षत्वं निपात्यते वि
ष्टरो वृक्ष आसनं च ष्टेत्येति किम् वाक्यस्य विस्तरः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च अप् स्यात् घञोऽप
वादः ग्रहः वरः दरः निश्चयः गमः वशिरण्योरुपसंख्यानम् वशः रणः घञर्थे कविधानम् प्रस्थः

विघ्नः द्वित्वप्रकरणे केकृजादीनामिति वक्तम् चङ्क्रम् चङ्क्रमः उपसर्गे दः अस्मात् घजयोश्च अदेर्घ
स्मात् घञ्जित्यपि च प्रघसः विघसः उपसर्गे किम् घासः नौ ण च नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप्च न्यादः नि
घसः व्यधजपोरनुपसर्गे अस्मात् व्यधः जपः उपसर्गे तु आव्याधः उपजापः स्वनहसोर्वा अपुपदे
घञ् स्वनः स्वानः हसः हासः अनुपसर्गे इत्येव प्रस्वानः प्रहासः यमः समुपनिविषु च एषु अनु
पसर्गे च यमेर्वा संयमः उपयामः उपयमः नियमः नियामः वियमः वियामः यमः यामः नौ
गदनदपठस्वनः अब्वा स्यात् निगदः निगादः निनदः निपठः निपाठः निस्वनः निस्वानः
क्वणो वीणायां च नावनुपसर्गे च वीणाविषयात् क्वणतेरब्वा स्यात् वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् नि
क्वणः निक्वाणः क्वाणः वीणायां तु प्रक्वणः प्रक्वाणः नित्यं पणः परिमाणे अस्मात् मूलक

पणः। शाकपणः। अवहारार्थम्लकादीनां परिमितां मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः परिमाणे किम् पाणः
मदोऽनुपसर्गे धनमदः। उपसर्गे तु उन्मादः। प्रमदसंमदौ हर्षे। हर्षे किम् प्रमादः संमादः। समुदोरजः पशुषु। सं
पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात् पशुविषयकात् अप् स्यात् अचजउपोरित्युक्तेर्वीभावो न सम
जः पशूनां संघः उदजः पशूनां प्रेरणम् पशुषु किम् समाजो ब्राह्मणानाम् उदाजः क्षत्रियाणाम् अक्षे
षु ग्लहः अक्षपाशेन देवने ग्लहयति तत्र यत्पणरूपेणाग्राह्यम् तत्र ग्लह इति निपात्यते अक्षस्य ग्लहः
आप्नुदीमभिसरणग्लहामदीव्यन् अक्षेषु किम् पादस्य ग्रहः प्रजने सर्तेः प्रजनः प्रथमगर्भग्रहण
म् गवामुपसरः कथमवसरः प्रसर इति अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपवि
षु निहवः अभिहवः उपहवः विहवः एषु किम् प्रह्वायः आङि युद्धे आहूयन्तेऽस्मिन्निति आहवः युद्धे

किम् आह्वायः निपानमाहावः आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणं अप् वृद्धिश्च उदकाधारस्येदं नाम आहाव
इति निपानं स्यात् उपहूपज्ञाप्ये भावेऽनुपसर्गस्य हवोऽनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणं अप् स्याद्भावे ह
वः हनश्च वधः अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेऽप् स्याद्वधादेशश्चान्तोदात्तः वधेन दस्युम् चाद्घञ् घातः मू
र्तौ घनः मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् घनश्चादेशः अभ्रघनः कायेसैन्धवघनमा
नयेति धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते अन्तर्घनो देशः वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयं अन्तर्घण इति पाठा
न्तरम् अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च तत्र बाह्ये प्र
कोष्ठे निपातनमिदम् प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः कर्मण्यप् पक्षे वृद्धिः उद्घनो
ऽत्याधानम् अत्याधानमुपरिस्थापनम् यस्मिन्काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः अपि

करणेऽपू अपघनोऽङ्गम् अङ्गं शरीरावयवः सचेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः करणेऽपू अपघातोऽन्यः
करणेऽयोविद्रुषु एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च अयोहन्यतेऽनेनेति अयोघनः विघनः द्रुघनः द्रु
घणः इत्येके पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् संज्ञैषा कुठारस्य द्रुर्द्रुः स्तम्बे क च स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः
स्याच्च अप्प्रत्यये घनादेशश्च स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः करणे इत्येव स्तम्बघातः परौ घः परौ हन्तेरप्स्या
त्करणे घशब्दादेशः परिहन्यतेऽनेनेति परिघः परेश्च घाङ्कयोः परेः रेफस्य लो वा स्यात् घशब्दे अङ्क
शब्दे च पलिघः परिघः पर्यङ्कः पल्यङ्कः इह त्वरपदमपोद्धृत्य इति कृत्रिमस्यान ग्रहणम् आख्यातान्न उप
घ्न आश्रये उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च आश्रयपशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते पर्वतेनोपहन्यते सा
मीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः संघोद्घौ गणप्रशंसयोः संहननं संघः भावेऽपू उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञाय

नेऽस्त्वहुः कर्मण्यण् गत्यर्थानोऽब्रह्मार्थत्वाद्देवैर्ज्ञानेनेतिद्यो निमितम् समन्तान्मितेनिमितम् निर्विशेषंहन्त्र
त्रेत्रापेनेऽङ्कितिनिर्याः वृत्ताः समारोहपरिणाहाऽस्यर्थः ड्वितःक्त्रिः अयंभावेएवस्वभावात् क्त्रेर्मम्नित्यम्
निसग्रहणात्क्त्रिर्मद्विषयः अतएवअत्रेननविग्रहः डुपचष् पाकेननिर्वृत्तंपक्त्रिमम् डुवप् कृत्रि
ममुद्वितोऽथुच् अयमपिस्वभावाद्भावेएव टुवेपृ वेपथुः श्वयथुः यजयाचयतविच्छप्रच्छर
क्षोनङ् यज्ञः याञ्ञा यत्नः विश्नः प्रश्नः प्रश्नेचासन्नेतिज्ञापकान्नसंप्रसारणम् ङित्वान्नविश्नइत्यत्र
गुणनिषेधाय रक्ष्णः स्वपोनन् स्वप्नः उपसर्गेघोःकिः प्रधिः अन्तर्द्धिः उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः कर्म
ण्यधिकरणेच कर्मण्युपपदेघोःकिःस्यादधिकरणेऽर्थेजलानिधीयन्तेऽस्मिन्नजलधिः स्त्रियांक्तिन्
स्त्रीलिंगेभावादौक्तिन्स्यात् घञोऽपवादः अजपोऽरुपरत्वाद्बाध्यते कृतिः चितिः स्तुतिः स्फायी स्फीतिः

स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् क्तान्तात्स्वार्थे णिचि स्फच इति वा समाधेयम् स्रुपजीविलभ्यः क
रणे श्रूयतेऽनया श्रुतिः यजेरिषेश्च इष्टिः स्तुतिः ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद्वाच्यः तेन नत्वम्
कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्व प्रह्लन्निः तिच चूर्णिः फुल्लिः
वायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः अपचितिः संपदादिभ्यः क्विप् संपत् विपत् क्तिन्नपीष्यते सं
पत्तिः विपत्तिः स्थागापापचो भावे क्तिन् स्यात् टङोऽपवादः प्रस्थितिः उपस्थितिः सङ्गीतिः संपी
तिः पक्तिः कथमवस्थासंस्थेति व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च अव
तेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् ऊतिः स्वरार्थं वचनम् उदात्त इति हि वर्त्तते यूतिः जूतिः अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते स्यतेः
सातिः इत्वाभावो निपात्यते सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः

कीर्त्तिः व्रजयजोर्भावे क्यप् व्रज्या इज्या संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः सम
जादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदायाम् अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यः समजन्ति तस्यामिति सम
ज्या सभा निषीदन्त्यस्यां निषद्या आपणः निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः मन्यतेऽनयेति
मन्या गलपार्श्वशिरा विदन्त्यनया विद्या सुत्या अभिषवः शय्या भृत्या ईयतेऽनया इत्या शिबिका
ञः श च कृञ इति योगविभागः कृञः क्यप् स्यात् कृत्या श च चात् क्तिन् क्रिया कृतिः इच्छा इषेर्भा
वे शः यगभावश्च निपात्यते इच्छा परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् शे यक् निपा
त्यते परिचर्या पूजा परिसर्या परिसरणम् अत्र गुणोऽपि मृगया अत्र घञो वृद्धादावदन्तः अतो लोपाभावोऽपि
शे यकि णिलोपः मृगया अटतेः शे यकि शब्दस्य द्वित्वम् पूर्वभागे यकारनिवृत्तिः दीर्घश्च अटाट्या जागर्ते

रकारो वा यत्येषु: जागरा जागर्या अप्रत्ययात् प्रत्ययात् प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः
स्यात् चिकीर्षा पुत्रकाम्या गुरोश्च हलः गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ईहा ऊहा गुरोः किम्
भक्तिः हलः किम् नीतिः निष्ठायां सेट् इति वक्तव्यम् नेह आप्तिः तितुत्रेति नेट् दीप्तिः तितुत्रेष्वग्र
हादीनामिति वाच्यम् निगृहीतिः निपठितिः षिद्भिदादिभ्योऽङ् षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रिया
मङ् जॄष् जरा त्रपूष् त्रपा भिदा विदारणा एवास्याम् भित्तिरन्या छिदा मृजा क्रपेः संप्रसारणं
च कृपा चितिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च अङ् स्यात् ण्युचोऽपवादः चिन्ता पूजा कथा कुंबा वा च
र्चा आतश्चोपसर्गे अङ् स्यात् क्तिनोऽपवादः प्रदा उपदा श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः श्र
द्धा अन्तर्द्धा ण्यासश्रन्थो युच् अकारस्यापवादः कारणा हारणा आसना श्रन्थना घट्टिवन्दिविदि

भक्ष्येतिवाच्यम् गृहीतावन्दनावेदनाडुषेरनिक्कार्यस्य अन्वेषणापरेषा पर्येषणापरीष्टिः तेगणाख्यायां एकल
ञ्जलम् प्रकुर्दिकाप्रवाहिकाविचर्चिकाक्कचिन्नः प्रियोऽन्त्रिः यात्वर्थनिर्देशो एवल्वन्तोऽध्यः आसिका उक्ताप्ति
पोयालनिर्देशो पक्तिः पचतिः वर्णाकारः निर्देशोऽस्येव अकारः ककारः रादिफः रेफः मतवर्थाच्छः नञ्ल
वत्वनादकारलोपः मत्वर्थीयः उणादिभ्यः वापिः वाम्निः स्वरेभेदः उत्सेभ्यादिभ्यः कृषिः गिरिः संज्ञाया
म् अत्रयात्तोऽखिल उद्दालकपुष्पभंजिकाविभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च परिप्रश्नेऽत्राख्यानेचग।
मेऽडुत्मात् चामत्रल् विभाषोक्तेर्पक्षेप्राप्तमन्येपि कांस्कांस्कारिकोक्रियांकृत्यांकृतिवाऽका
षीः सर्वांकारिंकारिकोक्रिपाष्ठसोकृतिवाऽकार्षम् पवंगणिंगणिकंगाणनं पाचिंपाचिकोपचं
पक्रिम् पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषुण्वुच् पर्यायःपरिपाटीक्रमः अर्हणमर्हः योग्यता पर्यायादिषुएषो २८

तेषुण्वुच्स्यात् भवतश्शायिकाशायिकाअग्रगामिका भवानिक्षुभक्षिकामर्हति ऋणे। इक्षुभक्षिकांमे
धारयसि उत्पत्तौ इक्षुभक्षिकाउदपादि आक्रोशेनञ्यनि विभाषेतिनिवृत्तम् नञि उपपदेऽनिःस्यादाक्रो
शे। अजीवनिस्तेशठभूयात् अप्रयाणिः नपुंसकेभावेक्तः ल्युट् च हसितम् योगविभागउत्तरार्थःक
र्मणिचयेनसंस्पर्शात्कर्तुःशरीरसुखम्तस्मिन्कर्मण्युपपदेल्युट्स्यात् पूर्वेणासिद्धेनित्यसमासा
र्थंवचनम् पयःपानंसुखम् कर्तुरितिकिम् गुरोस्स्नपनंसुखम् नेहगुरुःकर्ता किंतुकर्म वायौ
अजेर्वीवास्यात्यौप्रवयणम् प्राजनम् करणाधिकरणयोश्च ल्युट्स्यात् इध्मप्रव्रश्चनःकुठारःगोदो
हनीस्थालीखलःप्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारःअन्तरदेशे अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्यणःस्यात्
अन्तर्हणनम् देशेतु अन्तर्हननोदेशः अपूर्वेस्त्येव अन्तर्घ्नेति नपरःकिम् अन्तर्घाति

सि.कौ.
उ.
२८
411

अयनेच अयनस्यानस्य णोऽतः प्राप्त्यान्तरस्य अंतरयणं अदेश इत्येव अंतरयनो देशः अस्मिंसंज्ञायां
घः प्रायेण छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे दंताश्छाद्यंतेऽनेनेति दंतच्छ
दः प्रच्छदः अद्वीति किम् समुपच्छादः आकुर्वंत्यस्मिन्नाकरः गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमा
श्च घांता निपात्यंते हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः गावश्चरंत्यस्मिन्निति गोचरो देशः संचरंतेऽने
न संचरः मार्गः वहंत्यनेन वहः स्कंधः व्रजः व्यजः तालवृंतं निपातनाद्वीभावो न आपणः पण्यस्थानं नि
गच्छंत्यनेन निगमः छंदः चात्कषः निकषः अवे तॄस्त्रोर्घञ् अवतारः कूपादेः अवस्तारो जवनिका हलश्च
हलंताद्घञ् घस्यापवादः अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति अपामार्गः समूहनी अध्यायन्यायोद्याव
संहाराश्च अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः नियंति उद्युवंति संहरंति अनेनेति विग्रहः अवहाराधारावायाना २८

उपसंख्यानं उदंकोनुदके उत्पूर्वादंचतेर्घञ्स्यादनुदके घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेस्मिन्निति घृतोदंकः चर्ममयंभांडं
अनुदके किं उदकोदंचनः जालमानायः आनीयंते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः जालमिति किम् आनयनः खनो
घच चाद्घञ् आखनः आखानः चित्करणमन्यतोप्ययमिति ज्ञापनार्थं तेन भगः पदमित्यादि सिद्धेः डडर
इकइकवका वाच्याः आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः एते खनित्रवचनाः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थे
षु खल् करणाधिकरणयोरिति निवृत्तं एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात् तयोरेवेति भावे कर्मणि च
कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता अकृच्छ्रे ईषत्करः सुकरः निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यं ईषन्निमयः दु
ष्प्रमयः सुवलयः निमयः मयः लयः उपसर्गात्खल्घञोः उपसर्गादेव लभेर्नुम्स्यात् ईषत्प्रलंभः दुःप्रलं
भः सुप्रलंभः उपालंभः उपसर्गात्किम् ईषल्लभः लाभः न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां उपसर्गांतररहिताभ्यां

सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् तस्मात् खल्घञोः सुलभं दुर्लभं केवलाभ्यां किं सुप्रलंभः अतिदुर्लंभः कथं तर्हि अतिसुलभमति
दुर्लभमिति यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः कर्तृकर्मणोरीषदादिषूपपदेषु भू
कृञोः खल् स्यात् यथासंख्यं नेष्यते कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये ईषदादयस्त्वनतः प्राक् कर्तृक
र्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् विनान्तम् अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवं ईषदाढ्यंभवं स्वाढ्यंभवं दुरा
ढ्यंकरः च्व्यर्थयोः किं आढ्येन सुभूयते आतो युच् खलोपवादः ईषत्पानः सोमो भवता दुःपानः सुपानः भा
षायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः दुःशासनः दुर्योधनः इत्यादि षात्पदान्तात् नस्य णो न निष्पानं सर्पिष्पानं
षात्किं निर्णयः पदान्तात्किं पुष्णाति पदेऽन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयं तेनेह न सुसर्पिष्केण आवश्यकाधम
र्ण्ययोर्णिनिः अवश्यंकारी शतंदायी कृत्याश्च आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव अवश्यं हरिः सेव्यः शतंदेयं त्रिचक्रोच २८

संज्ञायां धातोः किं चूर्णस्य स्यादाशिषि संज्ञायां तितुत्रेति नेट् भवतात् भन्तिः न क्तिचि दीर्घश्च अनिटां वनतितनोत्यादी

नां च दीर्घोनुनासिकलोपो न स्तः क्तिचि परे तंतिः रंतिः वंतिः यंतिः सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां सनोतेः क्ति

चि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा सन्नुतात् सातिः सतिः सन्तिः देवा एनं देयासुः देवदत्तः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः

प्राचां क्त्वा प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् प्राचांग्रहणं पूजार्थं अमैवाव्ययेनेति निय

मान्नोपपदसमासः दो दद्घोः अलंदत्त्वा घुमास्था पीत्वा खलु अलंखल्वोः किं मा कार्षीत् प्रतिषे

धयोः किं अलंकारः उदीचां माङो व्यतीहारे व्यतीहारेर्थे माङः क्त्वा स्यात् अपूर्वकालार्थमिदम

यतेरिदन्यतरस्यां मेङः इकारोन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि अपमित्य याचते अपमाय उदीचांग्र

हणाद्यथाप्राप्तमपि याचित्वा अपमयते परावरयोगे च अपरेण पूर्वस्यावरेण परस्य यो

सि॰कौ॰
उ॰
२॰५
413

योगस्यथातोः क्त्वा स्यात् अप्राप्य नदीं पर्वतः परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य अतिक्रम्य पर्वतं नदी अवरपर्वतयोगो
ऽत्र नद्याः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् क्त्वा
तोऽव्ययकृतो भाव इति भावे भुक्त्वा व्रजति द्वित्वमतंत्रं स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति अनुनासिकलोपे वि
स्तुनत्वा स्नौ ति स्वरत्यादेः श्र्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन स्नुत्वा स्नुत्वा क्त्वि स्कंदिस्यं
दोः एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे स्कंत्वा ऊदित्वाद्विट् स्यंत्वा स्यंदित्वा न क्त्वा सेट् सेट् क्त्वा कित्न स्या
त् शयित्वा सेट् किं कृत्वा मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा एभ्यः सेट् क्त्वा कित् मृडित्वा क्लिशः क्त्वे
ति वेट् क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा उदित्वा उषित्वा रुदविदेति कित्वं रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा गृहीत्वा नोप
धात्थफान्ताद्वा सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् श्रथित्वा श्रंथित्वा गुफित्वा गुंफित्वा नोपधात् किं कोथित्वा रेफि॰ २·५

त्वा वंचित्वा लुंचितस्य सेट् क्त्वा किं वचित्वा वंचित्वा लुचित्वा ऋतित्वा अर्त्तित्वा तृषिकृशोः सेट् क्त्वा किद्वा न
हो॰ लुंचित्वा॰ मृषि॰ काश्यपस्य मते॰
त्वर्षित्वा मृषित्वा कृषित्वा कृशित्वा कर्शित्वा रलो व्युपधात् दितित्वा कित्वं द्युतित्वा द्योतित्वा लिखित्वा लेखि
त्वा व्युपधात् किं वर्त्तित्वा रलः किं सेवित्वा हलादेः किं एषित्वा सेट् किं भुक्त्वा वसतिक्षुधोरिट् उषित्वा क्षु
धित्वा क्षोधित्वा अंचेः पूजायामिति नित्यमिट् अंचित्वा गतौ तु अक्त्वेत्यपि लुभित्वा लोभित्वा लोभि
त्वा लुभो विमोहने इतीट् विमोहने तु लुब्ध्वा जृव्रश्च्योः क्त्वि आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् जरीत्वा जरि
त्वा व्रश्चित्वा उदितो वा उदितः परस्य क्त्व इड्वा शमित्वा अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति दीर्घः शांत्वा द्यूत्वा देवित्वा
क्रमश्च क्त्वि क्रम उपधाया दीर्घो वा स्यात् झलादौ क्त्वि परे क्रांत्वा क्रंत्वा फलि किं क्रमित्वा पूङश्चेति
तिवेट् पवित्वा पूत्वा जान्तनशां विभाषा जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे भक्त्वा भंक्त्वा रक्त्वा

रेक्त्वा मस्जिनशोर्झलीति नुम् तस्य यदेलोपः रष्ट्वा नंष्ट्वा रध्यादिभ्यश्चेतीट्पक्षे नशित्वा झलादावितिवाच्ये नेह
क्षेक्षित्वा उदितो वा हदूपदे शमित्वा शान्त्वा जनसनेत्यात्वम् खात्वा खनित्वा द्यतिस्यतीतीत्वे दित्वा सित्वा
मित्वा स्थित्वा दधातेर्हिः हित्वा जहातेश्च क्त्वि हित्वा हाङस्तु हात्वा अदो जग्धिः जग्ध्वा समासेनञ्पूर्वे
क्त्वो ल्यप् अव्ययपूर्वपदेऽनञ् समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् तुक् प्रकृत्य अनञ् किं अकृत्वा प
र्वदासस्य प्रणाम्येह परमकृत्वा अवत्तत्वको रसिद्धः घ्रेतत्किंचकर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसि
कलोपो वा स्यात् ल्यपि व्यवस्थितविभाषेयं तेन मान्तानिटां वा नोन्तानिटां वनादीनां च नित्यं आगत्य आग
म्य प्रणम्य प्रणत्य प्रहत्य प्रमत्य प्रवत्य वितत्य अदो जग्धिः ल्यप्ति किति प्रजग्ध्य अन्तरङ्गानपि विधीन् व
हिरङ्गो ल्यप् बाधते जग्धिविधौ ल्यपि ग्रहणात् तेन हित्वदत्वत्वानित्वदीर्घत्वनकार ऊठोल्यपि न विधायप्र

दायप्रावव्यप्रस्थायप्रक्राम्यप्राप्लुत्यप्रदीव्यनल्यपीति ल्यपिपरेघुमास्थादेरित्वंन योट् प्रधायप्रमाय
प्रगायप्रपायप्रहायप्रसाय मीनातिमिनोतीत्यात्वं प्रमायनिमायउपदायविभाषालीयतेः विला
यविलीयणिलोपः उन्नार्यविचार्यल्यपिलघुपूर्वात् लघुपूर्वात्परस्यणेरयादेशः स्यात्ल्यपि विग
णय्यप्रणमय्यप्रवेभिदय्यलघुपूर्वात्किं संप्रधार्यविभाषापः आप्नोतेर्णेरयादेशोवास्यात्ल्य
पि प्रापय्यप्राप्यक्षियः क्षियोल्यपिदीर्घःस्यात्प्रक्षीयल्यपिच वेञोल्यपिसंप्रसारणंनस्यात्प्र
वाय ज्यश्च प्रज्यायवश्च उपवायविभाषापरेः परेर्वेञोवासंप्रसारणंस्यात्ल्यपि त्वकंवा
यित्वापरल्या हलइतिदीर्घः परिवीयपरिवाय कथंमखंव्यादायस्वपिति नेत्रेनिमील्य
हसतीति व्यादानसंमीलनयोरुत्तरकालेपिस्वापहासयोरन्वष्टेतेः तदेशाविवक्षयाभविष्यति आभी

सि॰कौ॰
उ॰
२११
415

क्ष्ण्येणमुल्च पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात्क्त्वाच द्वित्वे स्मारंस्मारंनमतिशिवं स्मृत्वास्मृ
त्वा पायंपायं भोजंभोजं श्रावंश्रावं चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः गामंगामंगमंगमंल
ल्वालल्वालल्वा विभाषा चिण्णमुलोरिति नुम्वा लंभंलंभंलाभं व्यवस्थितविभाषया नुपसृष्टे
स्त्रनित्यंनुम् प्रलंभं १ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु गुणः जागरंजागरं एवं तस्याप्येवं नयद्यनाकांक्षे यच्छब्दे
उपपदे पूर्वकाले पश्चात्तन्न यत्रपूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यं अपरंनाकांक्षते तत्रैव यदयंभुंक्ते ततः
पठति इह क्त्वाणमुलौ न अनाकांक्षे किं यदयंभुक्त्वाव्रजति ततोऽधीते विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु
आभीक्ष्ण्ये इतिनानुवर्त्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः अग्रे
भोजंव्रजति अग्रेभुक्त्वा प्रथमंभोजं प्रथमंभुक्त्वा पक्षे लडादयः अग्रेभुंक्ते व्रजति पूर्वंभोजं पूर्वंभु २११

क्त्वातत्रो आत्वापत्पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः अग्रेभोजं भोजं व्रजति भुक्त्वा भुक्त्वा कर्मण्याक्रोशे कृञ
खमुञ् कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये चौरंकारमाक्रोशति करोतिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः स्वादु
मि णमुल् स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते अस्वादुं
स्वादुं कृत्वा भुंक्ते स्वादुंकारं भुंक्ते संपन्नंकारं लवणंकारं संपन्नकारं लवणंकारं संपन्नलवणाशु
ष्टौ स्वादुपर्यायौ वासरूपेणात्क्त्वापि स्वादुं कृत्वा भुंक्ते अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् एषु
कृञो णमुल्स्यात् सिद्धाप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं क
थंकारं इत्थंकारं भुंक्ते इत्यर्थः सिरोऽन्यथाकृत्वा भुंक्ते यथातथयोरसूयाप्रतिवचने कृञः सिद्धाप्र
योग इत्येव असूयाप्रतिवचने यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन कर्मणि दृशिविदोः

सि॰कौ॰
उ॰
२१२
416

साकल्ये कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् कन्यादर्शंवरयति सर्वाः कन्या इत्यर्थः ब्राह्मणवेदंभोजयति यंयंब्राह्मणंजानाति
लभते विचारयति वा तंतंसर्वंभोजयतीत्यर्थः यावति विंदजीवोः यावद्वेदंभुंक्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः या
वज्जीवमधीते चर्मोदरयोः पूरेः कर्मणीत्येव चर्मपूरंभुंक्ते वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां कर्मण्यु
पपदेऽस्य र्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये गोष्पदपूरंग्रस्येति किं उपपदस्यामाभूत्
गोष्पदप्रंवृष्टोदेवः॥५॥
मूषिकोबिलप्रं चेले क्नोपेः चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे चेलक्नोपंवृष्टोदेवः
वस्त्रक्नोपंवसनक्नोपं निमूलसमूलयोः कषः कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति तत्र प्रकरणे पूर्वका
लेऽइति न संबध्यते निमूलकाषंकषति समूलकाषंकषति निमूलंसमूलंकषतीत्यर्थः एकस्यापि धा
त्वर्थस्य निमूलादिविशेषसंबंधात् भेदः तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः शुष्कचूर्ण

रूक्षेषुपिषः एषुकर्मसुपिषेर्णमुल् शुष्कपेषंपिनष्टिशुष्कंपिनष्टीत्यर्थः चूर्णपेषंरूक्षपेषंसमूलाकृत
जीवेषुहनकृतजीवेषुहनकृञ्ग्रहः कर्मणीत्येव समूलघातंहन्ति अकृतकारंकरोति जीवग्राहंगृह्णा
ति जीवतीतिजीवः इगुपधलक्षणःकः जीवंगृह्णातीत्यर्थः करणेहनः पादघातंहन्तिपादेनहन्तीत्य
र्थः यथाविध्यनुप्रयोगार्थःसन्नित्यसमासार्थोयंयोगः भिन्नधातुसंबंधेत हिंसार्थानांचेतिवक्ष्य
तेस्नेहनेपिषः स्निह्यतेयेनतस्मिन्करणेपिषेर्णमुल् उदपेषंपिनष्टि उदकेनपिनष्टीत्यर्थः हस्तेव
र्तिग्रहोः हस्तार्थेकरणेहस्तवर्त्तंयति करवर्त्तंहस्तेनगुलिकांकरोतीत्यर्थः हस्तग्राहंगृह्णातिक
रग्राहंपाणिग्राहं स्वेपुषः करणइत्येव स्वशब्दस्यर्थग्रहणंतेनस्वरूपेपर्यायविशेषेषुचणमुल् स्वपो
षंपुष्णातिधनपोषंगोपोषं अधिकरणेबंधः चक्रबंधंबध्नाति चक्रेबध्नातीत्यर्थः

संज्ञायां बध्नातेर्णमुल्संज्ञायां क्रौंचबंधंबद्धः मयूरिकाबंधं अट्टालिकाबंधं। बंधविशेषाणां संज्ञाए
ताः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः जीवनाशंनश्यतिजीवोनश्यतीत्यर्थः पुरुषवाहंवहतिपुरुषोवह
तीत्यर्थः ऊर्ध्वेशुषिपूरोः ऊर्ध्वेकर्त्तरिऊर्ध्वशोषंशुष्यति वृक्षादिरूर्ध्वएवतिष्ठन्शुष्यतीत्यर्थः ऊ
र्ध्वपूरंपूर्य्यतेऊर्ध्वमुखएवघटादिर्वर्षोदकादिनापूर्णोभवतीत्यर्थः उपमानेकर्मणिच चात्कर्त्त
रि घृतनिधायंनिहितंजलं घृतमिवसुरक्षितमित्यर्थः अजकनाशंनष्टः अजकइवनष्टइत्यर्थः
कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः यस्मात्समूलक्तः सएवानुप्रयोक्तव्यइत्यर्थः तथैवोदाहृतं उपदंश
स्तृतीयायां इतः प्रभृतिपूर्वकालइतिसंबध्यते तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामितिवासमासः मूल
कोपदंशंभुंक्तेमूलकेनोपदंशंदश्यमानस्यमूलकस्यभुजिंप्रतिकरणत्वात्तृतीया यद्यपिउपदंशिना

स्न्हेनप्राप्तः संबंधः तथापि आर्थोऽस्त्येव कर्म्मत्वात् एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायोऽइति वचना
सामर्थ्यात् हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां तृतीयांते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमु
ल्स्यात् दंडोपघातं गाः कालयति दंडेन उपघातं दंडताडं समानकर्मणः किं दंडेन चोरमाहत्य गाः कालय
ति सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यंते तृतीयांते चोपपदे णमुल्स्यात् पार्श्वोपपी
डं शेते पार्श्वयोरुपपीडं पार्श्वाभ्यामुपपीडं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति व्रजे उपरोधं व्रजेन उपरोधं वा पाण्यु
पकर्षं धानाः संगृह्णाति पाणावुपकर्षं पाणिनोपकर्षं समासत्तौ तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात् संनि
कर्षे गम्यमाने केशग्राहं युध्यंते केशेषु गृहीत्वा हस्तग्राहं हस्तेन गृहीत्वा प्रमाणे तृतीयासप्तम्योरित्येव
द्व्यंगुलोत्कर्षं खंडिकां छिनत्ति द्व्यंगुलेन द्व्यंगुले वोत्कर्षं अपादाने परीप्सायां परीप्सा त्वरा शय्योत्था

पं धावति द्वितीयायां च परीप्सायामित्येव यष्टिग्राहं युध्यंते लोष्टग्राहं अपगुरो र्वा णमुलि गुरी उद्यमने इत्यस्यैच वा
आत्वं स्याण्णमुलि अस्यपगोरं युध्यंते अस्यपगारं युध्यंते अस्यपगारं स्वांगेऽध्रुवे द्वितीयायामित्येव अध्रुवे स्वांगे द्वि
तीयांते धातोर्णमुल् भ्रूविक्षेपं कथयति भ्रूविक्षेपं अध्रुवे विं शिर उत्क्षिप्य येन विनापि जीवनं तत् ध्रुवं परि
क्लिश्यमाने च सर्वतो विबाध्यमाने स्वांगे द्वितीयांते णमुल् स्यात् उरःप्रतिपेषं युध्यंते कृत्स्नमुरः पीडयंत
इत्यर्थः उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ध्रुवार्थमिदं विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोः द्वितीयाया
मित्येव द्वितीयांत उपपदे विशादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये गेहादिद्रव्याणां वि
शपादिक्रियाभिः साकल्येन संबंधो व्याप्तिः क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भ
वति समासेनैव स्वभावतः तयोरुक्तत्वात् यद्यप्याभीक्ष्णे णमुल्लक्षणप्रवर्तत तथाप्युपपदसंज्ञार्थं आसेवाया

मिद्युनर्विधिः गेहानुप्रवेशमास्ते गेहंगेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं एवं गेहानुप्रपादं गेहानुस्कंदं अससमासेतु गेह
स्यणमुलंतस्यचपर्यायेणद्विर्वचनं अस्यतितृषोः क्रियांतरेकालेषु क्रियामंतरयतिव्यवधत्तेइतिक्रियांतरः तस्मि
न्धात्वर्थे वर्त्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्चकालवाचिषुद्वितीयांतेषुउपपदेषुणमुल्स्यात् द्व्यहात्यासंगाःपायय
तिद्व्यहमत्यासमसद्व्यहतर्षम द्व्यहतर्षम् अत्यसनेनतर्षणेनचगवांपानक्रियामवधीयतेअद्यपाययित्वा
द्व्यहमतिक्रम्यपुनःपाययतीत्यर्थः नाम्न्यादिशिग्रहोः द्वितीयायामित्येव नामादेशमाचष्टेनामग्राह
माह्वयति अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञःक्त्वाणमुलौ अयथाभिप्रेताख्यानंनाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य
नीचैःकथनंउच्चैःकृत्यउच्चैःकृत्वाउच्चैःकारंअप्रियमाचष्टे नीचैःकृत्यनीचैःकृत्वानीचैःकारंप्रि
यंब्रूते तिर्यच्यपवर्गे तिर्यक्शब्देउपपदेकृञःक्त्वाणमुलौस्तःसमाप्तौगम्यायांतिर्यक्कृत्यतिर्यक्कृत्वाति

यङ्कारं समाप्य गत इत्यर्थः अपवर्गे किं तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः मुखतःकृत्य गतः मुखतःकृत्वा
मुखतःकारं मुखतोभूय मुखतोभूत्वा मुखतोभावं नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपप
दे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य नानाकारं विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारं नानाभू
य नानाभूत्वा नानाभावं अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभावं एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधाकारं प्रसप
ग्रहणं किं द्विःकृत्वा पृथक्कृत्वा तूष्णीमि भुवः तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तू
ष्णींभावम् अन्वच्यानुलोम्ये अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने अन्वग्भू
यास्ते अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः आनुलोम्ये किम्
अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः इत्यलौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिदं दर्शितं विस्तरस्तु यथाप्रा

सि॰कौ॰
उ॰
२१८

स्वंदर्शितःप्राष्टकौस्तुभे भट्टोजिदीक्षितकृतिःसैषासिद्धांत
कौमुदी प्रीत्यैभूयाद्भगवतोर्भवा ॥
नीविश्वनाथयोः १ इतिश्रीमद्भ
ट्टोजिदीक्षितविरचितायांसि
द्धांतकौमुद्यामुत्तरार्धं
समाप्तं ॥ ॥ ४४

420

२१५

वै· सि·कौ· ॐ श्रीगणेशायनमः छंदसिपुनर्वस्वोरेकवचनं द्वयोरेकवचनंवास्यात् पुनर्वसुर्नक्षत्रंपुनर्वसूवालो
१ केतु द्विवचनमेवविशाखयोश्च प्रभवत् विशाखानक्षत्रंविशाखेवा षष्ठीयुक्तश्छंदसिवा षष्ठ्यंतेयु
421 क्तः पतिशब्दश्छंदसिघिसंज्ञोवास्यात्क्षेत्रस्यपतिनावयमिहहवेतियोगविभजंछंदसीत्यनुवर्त्तते
तेनसर्वेविधयश्छंदसिवैकल्पिकाः बहुलंछंदसीवैकल्पिकाः बहुलंछंदसीत्यादिरस्यैवप्रपं
चः पचिभंनभोंगिरोमनुषांवेत्युपसंख्यानं नभसातुल्यंनभस्वत् भत्वाड्रुत्वाभावः अंगिर
स्वद् अंगिरः मनुष्वद्अग्नेजनेर्रुसीति विहितउसिप्रत्ययोमनेरपिबाहुलकात् वृषण्वस्वश्वयोः वृ
षन्वसुश्वस्यवृषण्वसुः वृषणश्वोयस्यसवृषणश्वः अहांतर्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यपद
त्वेसतिनलोपः प्राप्तोभत्वाद्बाध्यते अनराणवपदांतस्येतिणत्वनिषेधोपिनद्वौपोनहीति १

नानेगतत्वात् अयस्मयादीनि छंदसि एतानि छंदसि साधूनि भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञा
द्वयं वेदितव्यं तथा च वार्त्तिकं उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन पदत्वात्कु
त्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन वाधात् नैनं हिन्वंत्यपि वा
जिनेषु अत्र पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः ते प्राग्धातोः छंदसि परेपि व्यवहिताश्च हरिभ्यां या
ह्योकश्चाश्वामेद्वेरिभियो हिरण्यम् भवति भ्यां च आभ्यां परो लिङ् किन्स्यात् समीपे दस्युहंतमं
पुत्रं ईषे अथर्वणः वभूव दुंदप्रस्माप्यां तं इन्ध्ये छंदो विषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां
लिट् किद्वचनात् अनर्थकमिति तु इति प्रथमो ध्यायः तृतीया च होश्छंदसि जुहोतेः कर्मणि तृ
तीया स्याद्द्वितीया च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते यस्याग्निहो

सि.कौ.
२
422

त्रमर्घिश्चितमन्तेष्यमायद्येनेत्यादिप्रयोगादर्शनात् अग्नयेगृहपतयेइतियुक्तंनेश्वपवावरवावषं
हविर्देवतोद्देशेन त्यक्ताप्रदिपनीत्यर्थः द्वितीयाब्राह्मणे ब्राह्मणविषयेप्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि
द्वितीयास्यात् षष्ठ्यपवादः गामस्यतदहः सभायांदीव्येयुः चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि षष्ठीस्या
त्पुरुषमृगश्चंद्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्तेवनस्पतीनां वनस्पतिभ्यइत्यर्थः षष्ठ्य
र्थेचतुर्थीतिवाच्यं याखर्वेणपिबतितस्यैखर्वः यजेश्चकरणे इहछंदसिबहुलंषष्ठीघृतस्य
घृतेनवायजते बहुलंछंदसि अदोघस्लादेशः स्यात् घस्तांनूनं लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् अ
डभावः समिधस्मे हेमंतशिशिरावहोरात्रेचछंदसि द्वंद्वः पूर्ववल्लिंगः हेमंतश्चशिशिरश्चहे
मंतशिशिरौ अहोरात्रे अदिप्रभृतिभ्यः शपः वृत्रंहनति वृत्रहा अहिः शयतउपपृक् [illegible]

अदादिभिन्नेष्वपि क्वचिल्लुक् त्राध्वं नो देवाः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः बहुलं छंदसि दाति प्रियाणि विद्वस्त्र
न्यत्रापि पूर्णां विवष्टि मंत्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः लुक् स्यान्मंत्रे अक्षन्नमीमदंत हि
वस्वात देयासग्मन् महेनेत्वपथ लोपेश्यासि वसीनि घः माक्ष्मित्रस्य धूर्त्निः प्रणक्षुत्रर्मांस्य नशो वैतिक्त
वंसुरुचो वेन आवः मातन्आ थक्रुआदित्याकारांत ग्रहणं आप्रद्यावापृथिवी परावर्गभारभृ
द्यथा अक्रन्नुषासः त्वेरषिंजावृटवो मोऽनुमन् मंत्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं अजनवास्य
स्पदंताः विभाषानुवृत्तेर्नेह नताग्रग्रभ्यान्नजनिष्ट हि स्वः द्वितीयोऽध्यायः अभ्युत्सादयांप्रजन
यांचिकयांरमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि आद्येष्ठ चन्द्रवंलङि आमम
करित्यनुप्रयोगश्च अभ्युत्सादयामकः अभ्युदसीषददिति लोके प्रजनयामकः प्राजीजनदि

सि॰ कौ॰

३

423

त्यर्थः॥ चिकयामकः॥ अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च॥ रमयामकः॥ अरीरमत्॥ पावयांक्रि

याद् इत्यर्थः॥ विदामक्रन्॥ अवेदिषुः॥ गुपेश्छन्दसि ३ चङ्वा॥ इमान्नजूगुपतं युवं॥ अगोपायिष्म इत्यर्थः॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः॥ एभ्यश्च्लेश्चङ् न॥ मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः॥ मा त्वाग्नि

र्ध्वनयीत्॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि च्लेरङ् वा॥ इदं तेभ्योऽकरं नमः॥ अमरत्॥ अदरत्॥ यत्सानोः सानु

मारुहत्॥ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृ

च्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ एते निपात्यन्ते॥ निस्पूर्वात्कृतेः क्यपि प्राप्ते ण्यत्॥ आ

द्यन्तयोर्विपर्ययः॥ सः निषः षत्वं च॥ निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः॥ देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहो

तेर्वा क्यप् दीर्घश्च॥ स्पर्धन्ते वा उ देवहूये॥ प्र उत् पूर्वान्नयतेः क्यप्॥ प्रणीयः॥ उन्नीयः॥ उत्पूर्वाच्छि ३

घेः क्यप् उ छिघ्नः स्तु स्तुत्य रुजन् पत्ये योयत मर्पः सर्पा स्त्रियामेवा पेध्व यः एवेनेपतणपतौ स्वम्यः
त्वाम्यः पजेर्यः गृंगुयथ्वं दैव्या पक्मेणोदेव पज्याये आङ् सूर्वान्छेः क्यप् आपृच्छ्यो यहणीवाज्यपे
तिसीव्यते कंप्रपृषत्वेच प्रतिषीव्यः ब्रह्मणीवदेणपव ब्रह्मवा द्यो लोकेनवदः सुपिक्यश्चेति क्यप
यतौ भवतेः स्तौतेश्च णपत भाव्यः स्ताव्यः उपपूर्वाञ्चिनोतेर्णपत आपादेशाश्च एडेउन्नरपदे
उपचाय्य पृडं हिरण्य इनिवकव्यं उपचेय पृडमेवान्यत्र स्तु उद्धावनेपृडुचेमस्मादिमपय
लद्मणौ क्यः छंदसि वनसनरदितिमथ्यामंसृणाभः कर्मण्युपपदे उ न्स्यात ब्रह्मवनित्वादत्रवनि
उतनोगोव्रतिं पितृं ये पथ्यां पथिरक्षयः चतुर्वेदो पथिरक्षीह विर्मथीनाम भिद्छेदसिसहः
णिवः स्यात एतनाषाट् षट्दस्त्र प्रामवत दिनवाट् योगविभाग उत्तरार्थः कृष्यपुरीषपुरीष्यषु

मुद्र पशुवहिस्युद्रसाछेदसि कव्यवाहनः पुरीष्यवाहनहव्येनेतःयादं अग्निश्चहनःपादम
येनवहेश्चेतिशिवेवहवावालग्निरजरःपिजानःजनसनत्वनत्रमगमेविद्द विद्दनोरिमाते
आज्याःगोजाःगोषाइंद्रोत्रयाश्रसि सनोतेरनइतिषत्वंउपंपउष्ठोभिर्विसत्वाउवोहजत्व आद
पिक्राःश्वावसापंक्तष्टीःअग्रेगाःमंत्रेष्वेतत्वहोकव्यशास्युरोडाशोशिवन् ष्वेतवाहारीनोडस्यदसे
तिवक्रवंपत्रपदतंभावितत्राशिवेनोपवादोडस्वक्राच्चउत्पर्थःष्वेमवाःष्वेतवाःष्वेतवाहोष्वे
तवाहःउक्थानिउक्थैर्वाशंसतिउक्थशापजमानःउक्थशासोउक्थाशासःपुरोदाशपतेदीय
तेपुरोडाःअवेयजः अवयाःअवयाजोअवयाजःअवयाःष्वेतवाःपुरोउाश्च पंतिसंखुदोह
तदीर्घान्निपात्यंतेचाडुक्थासाःविजयेछेदसि उपंपुपपदेयजेर्विचउपपदं आतोमनिवक्षा ५

निघ्ननिपश्च हणुपसर्गे वोपपदे स्यात् दंतेभ्यो यातम्यम् छंदसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः सुः
चाद्दिचृसृदामास्थपीवा स्तुपीवा मं मिदावाच्युतपीवा विचूकीलालपाः वद्भलेर्छंदसि उपपदांतरे
पिहेतेर्वंङ्गलेर्वक्षिस्यात् पोमातृदापितृहा छंदसि लिट् भ्रनसामान्ये श्रेद्यावापृथिवीश्चाततम्न
लिवक्षकानज्वाक्वसुश्च छंदसि लिटः कानच् क्वसू वास्तः चक्राणा वृष्णिं यो नो अग्ने अग्ररिवाम्न
चायुः छंदसि परेछायां कनन्तमेयः क्याच्छंदसि उः प्रत्ययः स्यात् अघायुः परजन्धिकारे जव
सवोछंदसि वाच्यौ उर्वास्तु मेजवः देवस्य सवितुः सवे मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराः उदात्तः वृ
षादिभ्यः क्तिन्स्यात् स चोदात्तः वृष्टिं दिवः सुम्नमिष्टये पचात्यक्तीरूलदृपेनेनव्यसीमतिः वित्तिः भू
तिः अग्न आयाहि वीतये रातो स्यामो भयासः छंदसि लुङ् लङ् लिटः यातमर्थानां सर्वे येसर्वका

लेष्वैते वा स्युः देवो देवेभिरागमत् लोडर्थे लङ् इदं तेभ्योकरं नमः अग्निमद्य होतारमवृणीतायं
यजमानः आह्याममारत्र्यपस्त्रिपनङ्गत्यर्थः लिङर्थे लेट् विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ धातोर्लेट्
स्याच्छन्दसि सिब्बहुलं लेटि दिद्युतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदे
षु लेटोडाटौ लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः वृद्धिः प्रण आयूं
षि तारिषत् सुपेशसस्करति जोषिषद्विग्रासाविषदर्थेसानायसिपद्गलोपस्याभावे पताति
दिद्युत्प्रियः सूर्येप्रियोअग्नाभवाति सउन्नमस्यलेट उन्नमस्यलेट उन्नमसकारस्यवालोपः
स्यात्करवावटेरेत्वं आतयेलेट आकारस्यऐः स्यात्सुतेभिः सुप्रयसामादयैते आतामित्याका
रस्यऐकारः विधिसामर्थ्यादाटयेत्वं न अन्यथा हि येटमेव विदध्यात् यो यजाति यजातैवेनोम्

त्रलेटएकारस्यरीस्मात्ह्वा आनेपेइत्यस्यविषयंविनापश्पूनामीशैगटहागह्यांनेअन्यत्रकिंस्तप
यत्तामादैपेने उपसंवादाशंकयोश्च पणवंयेआशंकायांचलेटस्यात् अहमेवपश्पूनामी
शैनेम्रिझ्मापंतोनरकेपताम दूलःम्भःश्रानज्कौछंदसिशापजयि अपिश्ना ष्टाछ्मानचूदृय
होर्भम्छंदसीतिहूस्यभःगरभापजिह्वयामथुवयानदेवसवितःअनिदितामितिवभ्रातेनेलो
पःगरभाणामितेवधाजभारःव्यत्ययोवहुलं विकरणानोवहुलंव्यत्ययःस्याछंदसिअंडाभ्र
ल्कसभेदन्तिभिनत्तीतिप्राप्नेजरसामरतेपतिःश्निपतइतिप्राप्नेश्नंद्रोवसेननेघनजनपतेर्लो
ट्शापस्सिपोद्दौविकरणौइंद्रेणाग्युजानरुषेमहृत्तेनरेमेमर्थःनरतेर्विध्याद्दौलिङ्उः सिपश्
प्रचेनित्रयोविकरणाः सुप्तिङुपग्रहलिंगनराणांकालहलचूस्वरकर्तृयङांवव्यत्ययमि

सि॰कौ॰
९
426

छतिप्राप्तत्वकृदेवांसोवसिद्ध्यतिवाङ्गलकेन युरिदक्षिणायाः दक्षिणस्यामितिप्राप्तेचषालेयेश्च
स्वरूपापतत्ततिनंदंतीतिप्राप्तेउपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदेब्रह्मचारिणमिच्छतेइच्छतीतिप्राप्ते
प्रतीपमन्वगुर्मिर्युध्यतिप्राप्तेमयोमन्त्राद्वासनेमयुनइतिप्राप्तेनरः पुरुषः अथासवीवैदेश
भिर्विरूपाः विरूपादितिप्राप्तेकालः कालवाचीप्रत्ययः श्वोमन्तीनाथासमानेनलुटोविषये
लृट्तनमसोगाश्रदुदात्त अयुतदितिप्राप्तेमित्रवयंचसूरयः मित्रावयमितिप्राप्तेस्वरव्यत्य
यस्तुवक्ष्यतेकर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथाचनद्याचितेनाकृतात्तद्धितानांव्यत्ययः अन्नादा
यः आणिविषयेऽचूश्रवग्रहे विशेषः षड्गोयशस्त्रारभ्यालिङ्गशिष्यङितिङकारेणप्रत्याहा
रः तेषांव्यत्ययोभेदजितुत्पादिरूपवलिङ्गाशिष्यङ् आशीर्लिङिपरेयातोरङस्याछेद ९

सिद्धचउममंत्रेवोचेमाग्नयेहंपोरणवनतमः पितरंचहृपोपमातरंचअऋदिः तत्रऋदृपोङीतिगुणः स्या
त् छेदसभयथा धातवधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् वर्द्धन्तत्वास
ष्टतयः वर्द्धयंपत्तिनर्धः आर्द्धधातुकत्वात्सिलोपः विसृण्विरे सार्वधातुकत्वात्कुः सृभावश्च
कुम्भ्नवोरिति यण आहगमहनजनः किकिनौलिट् आदेतादृवर्णान्ताद्धामादेश्च किकिनौ
लोचलिङ्वत्वब्रिर्वज्रेपपिः सोमंददिर्गाजम्मिपवाजग्निर्हेत्रमममित्रयंजज्ञिः लिङ्वद्भावादे
वसिद्धं ऋरछन्दनामितिगुणावा धनार्थे कित्त्वंवङ्गलेछंदसीत्युक्तंतत्रगिरिः जगुरिः तुमर्थेसे
सेनसेअसेअसेन्क्सेकसेन् अध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैन्तवैतवेङ् तवेनः सेवद्देरा
यः सेनतावामेषेअसेष्णावदोजीवसेथाः असेथाः असेन् नित्वादाद्युदात्तः क्सेप्रेषेकसेन्

सि॰ कौ॰

७

427

गवामिवश्रियसे अर्थ्यै अर्थ्येन जठरंप्रणाय्यैपदेऽत्राद्युदात्तेकथ्यैकथ्येन आह्वध्यै पतेनिस्व
रः शाध्यैराधसः सहमादयध्यैशाध्येन वायंवेपिबध्यैतवैदानवाऊतवेङः स्तूतवेनवेन कर्त्तवे प्र
यैरोहिष्यै अव्यथिष्यै पतेत्वमर्थेतिपातसंन प्रयातेरोढुमव्यथितुमित्य हृशेविख्येच दृष्टे विख्या
तुमित्यर्थः शकिणमुल्कमुलौशक्नोतौउपपदेत्वमर्थेयतौस्तः विभाजंनाशकृतन् अपलुपंता
शकत्स्वविभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ईश्वरेतोसुन्कसुनौ ईश्वरोविचारितोः ईश्वरोविलिखः वि
चारितुंविलेखितुमित्यर्थः भावलक्षणेस्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् आसंस्थातोः
सीदंति आसमाप्तेसीदंतीत्यर्थः उदेतोरपक्रतोःप्रवदितोः प्रचरितोः होतोः आतमितोः का
ममाविजनितोः संभवाम सृपितृदोःकसुन् भावलक्षणेऽस्येवप्रग क्रूरस्यविसृपोविरिशस्य

७

ऽराजत्नुभ्य आन्दः इतितृतीयः रात्रेश्चाजसौ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषयेछंदसि रात्रीव्यख्यदा
यतीलोकेतुकृदिकारादितिङीषतोदात्तः नित्यंछंदसि बह्वादिभ्यश्चछंदसिविषयेनित्यंङीष्
स्यात् बह्वीषुहित्वानिमग्नद्वाराम्नन्तराषे भुवश्चङीष्याच्छंदसि विभ्वीविप्रसंभ्वइतिदुःप्रमयों
तेसूत्रेवक्रियते उवङ्प्रसक्तावुवङादेशस्तेनात्रः मुद्गलाच्छंदसिलिच्चङीषोलित्वमानुक्चाग
मः लित्स्वरः रथीरभून्मुद्गलानी दीर्घजिह्वीचछंदसि संयोगोपधत्वादप्राप्तोङीष्विधीयते आसु
रीवैदीर्घजिह्वीदेवानांयज्ञवाट् कद्रुकमण्डल्वोश्छंदसिऊङ्स्यात् कद्रूश्चवैकमंडलूः गुग्गु
लुमधुजतुपतयालूनामितिवक्तव्यं गुग्गुलूः मधूः जतूः पतयालूः अव्यात्त्यप् आविष्ट्यस्यो
पसंख्यानंछंदसि आविष्ट्यस्योपसंख्यानंछंदसि आविष्ट्योवर्द्धते छंदसिठञ् वर्षाभ्यश्छं

सिद्धकोऽपवादः स्वरेभेदः वार्षिकं वसंताच्चठञ्स्याच्छंदसि वासंतिकं हेमंताच्चछंदसि वासंतिकं
हेमंताच्चछंदसिठञ् हैमंतिकं योगविभाग उत्तरार्थः शौनकादिभ्यश्छंदसि णिनिः प्रोक्तेछाणोरप
वादः शौनकेनप्रोक्तमधीयते शौनकिनः वाजसनेयिनः छंदसिकिं शौनकीयाशिक्षा द्व्यच
श्छंदसि विकारेमयट् स्यात् शरमयं बर्हिः यस्यपर्णमयीजुहूः नोत्वद्वर्ध्रविल्वात् उत्वा
नकारत्वात् मौंजंशिक्यं वर्ध्रंचर्मतस्यविकारो वार्ध्रीरज्जुः सभायायः ढश्छंदसि सभेयोयुवा
भवेश्छंदसि सप्तम्यंतात्भवार्थेयत् मेघ्यायचविद्युत्यायचयथायथं शैषिकाणामणादीनांघादी
नां चापवादोयत्प्रत्ययस्तेपिभवंति सर्वविधीनांछंदसि वैकल्पिकत्वात् नचयथामूजवात्म
मपर्वतः तत्रभवः मौजवतः सोममस्येव मौंजवतस्यभक्षः आचतुर्थसमाप्तेश्छंदोधिकारः

पथोनदीभ्यांड्यन् तमुत्वापाथ्योवृषाचेतोदधीनाद्यो गिरेमेपाथसिभवः पाथ्यः नद्यांभवः
नाद्यः वेशंतहिमवद्भ्यामण् भवेवैशंतीभ्यः स्वाहाहैमवतीभ्यःस्वाहा स्रोतसोविभाषाड्यड्
ड्यत्ड्यपोस्तु स्वरेभेदः स्रोतसिभवः स्रोत्यः स्रोतस्यः सगर्भसयूथसनुताद्यत् अनुभ्रातास
गर्भ्यः अनुसखासयूथ्यः योनः सनुत्यउतवाजिघर्तोनु विर्नेतेनप्रसकेभावेक्तः सगर्भाद
यस्त्रयोपिकर्मधारयाः समानस्यछंदसीतिसः ततोभवार्थेयत् यतोपवादः तुग्राद्घन्
भवेर्थे पदेपदपि आवः षामंवृषभं तुग्र्यास्विति बहूचाः तुग्रियास्विति शाखांतरे
धनाकाशायत्रवरिष्ठंतुग्रइतिवृत्तिः अग्राद्यत्घच्छौच चाद्यत् अग्रेभवोऽग्र्यः अग्रि
यः अग्रीयः समुद्राभ्राद्घः समुद्रिया अप्सरसोमनीषिणंनिषिद्ध नानदतो अभ्रिय

सि॰ कौ॰ सेवचोषा वर्हिषिदंतेप्राप्यितायदितिपववर्हिषोषुनिपिव हृतस्यभागकर्मणि॥ भागों
६ शः हृतंरक्तोपान्नतोहननीयाते अग्नेरक्तस्मात्ततः रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्येप्रशंस
429 नेयत्स्मात् रेवत्यादीनांप्रशंसनेयत्स्मात् रेवतीर्दैविष्यम अग्नहरस्यसं अग्नहरस्यसं अ
ह्वर्यं देवीभिर्यापिविश्वमापायामणि॥ आसन्दीमाया तद्धानासामुपधानोमंत्रइतिइष्टका
स्वल्पक्क मनोः वर्चस्तानुपधानोमंत्रे आसामिष्टकानां वर्चस्याः ऋतव्याः अश्विमानण॥ आ
श्विनीरुपधातिवयस्यासुमूर्द्धोमतुप् तद्धानासामि निसत्रमतुवर्तने मतोविति पदमा
र्यंपचम्यंतेवोर्थ्ये मतुवंतो पा मूर्द्ध प्राण्वस्ततोमतुप्स्यात्प्रथमस्यमनोलुक् चवयः प्राण्व
वन्मंत्रोपधेयास्विष्टकासुपस्मिन्मंत्रे मूर्द्धवयः प्राण्वोस्तस्तेनोपधेयासुमूर्द्धन्वतीरुपदधा ६

तीतिप्रयोगः मत्वर्थेमासतन्वोः नभोंऽम्रनयस्मिन्नस्तीति नभस्योमासः ओजस्यातन्वः मयोर्ञ्च वात
यव् माथवः ओजसोऽहनियत्खौ ओजस्यमहः ओजसीनं वावेशोयशआदेर्भगाद्यत्खौ यथासंख्येनेष्य
ते वेषोबलंतद्देवभगइतिकर्मधारयः वेष्यो भग्यः वेशोभगीनः पूर्वैः कृतमिनयौच गंभीरेभिः प
थिभिः पूर्वीणोभिः पेतेपथ्याः सवितः १ मासः ओभिः संस्कृतं यसेदमध्येहविः सहस्रेण
सम्मितोद्यः सहस्रेणतुल्याइत्यर्थः मतोच सहस्रशब्दान्मत्वर्थेयः स्यात् सहस्रमस्यास्तीति सह
स्रियः सोममर्हतियः सोम्योब्राह्मणो यज्ञार्हइत्यर्थः मयेच सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे सोम्यंमधु
सोममयमित्यर्थः मधोः मधुशब्दान्मयडर्थेयः स्यात् मधव्यः मधुमयइत्यर्थः वसोः समूहेच वा
न्मयडर्थेयत् वसव्यः अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं छंदःशब्दादक्षरसमूहेवर्त्तमानात्स्वार्थे

सि॰ कौ॰
१
430

पदित्यर्थः ओम्श्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं
द्व्यक्षरो वषट्कारः एषवै सप्तदशाक्षरं छंदस्यः गतत्वाद्धः सार्थेनतत्त्रियेभ्यः साह्नासर्वदेवतातिल्
स्वार्थे सविताना सुवतु सर्वतातिंप्रदक्षिणादेवतातिपुराणाः शिवशमरिष्टस्यकरे करोतीति
करः पचाद्यच् शिवंकरोतिइति शिवतातिः याभिशंतातीभवतोददाशुषे अथोअरिष्टतातये
भावेचशिवादिभ्यो भावेतातिल्स्याच्छंदसि शिवस्यभावःशिवतातिः शंतातिः अरिष्टतातिः
इतिचतुर्थः सप्तनोछंदसि नदस्य परिमाणमितिवर्गेइतिचसप्तसाप्तातिअस्तत्र शानच्शातो
इतिः छंदसिनदस्यपरिमाणमित्यर्थेवाच्यः पंचदशिनोअर्द्धमासाः त्रिंशिनोमासाः विंशातेश्च
तिवाच्यः विंशिनोगिरसः युष्मदस्मदोः साहश्ये वतुब्वाच्यः त्वावतः पुरुवसोः नत्वावांअन्यः यज्ञे

विप्रस्यभावनः छंदसिच प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीतियत्स्यात् उदत्यविदथ्यंवत्सरांताछंदसिनिर्वृत्तादि
ष्वर्थेषुइद्वत्सरायः संपरिपूर्वात्खच चाछः संवत्सरीयः परिवत्सरीणः परिवत्सरीयः छंदसिघस्ऋतुश
ष्टात्तदस्यप्राप्तमित्यर्थेभागऋत्वियः उपसर्गाछंदसिधात्वर्थे धात्वर्थविशिष्टेकारकेवर्त्तमाना
त्स्वार्थेवतिःस्यात् यदुद्वतोनिवतः उद्गतान्निर्गतमित्यर्थः थट्च छंदसि नांतादसंख्यादेःपरस्यडटःथ
ट्स्यात्मट्पंचथंपंचमं छंदसिपरिपंथिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि अपत्यंपरिपंथिनंमा
त्वापरिपरिणोविदन् बहुलंछंदसिमत्वर्थेविनिःस्यात् छंदोःविन्प्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभय
रुजाहृदयानांदीर्घंस्येतिवक्तव्यं मंहिष्टमुभयाविनेप्रगनमष्टाम्यचरत् छंदसीवनिपौचव
क्तव्यौ ऋग्धीरभूत्सुमंगलीरियंवधूः मघवानमीमहे तयोर्दाहिलोचछंदसि इदंतदोपथा

सि॰कौ॰ श्वेत्तः इदा हि च उपस्तृतिंतर्हि थाहेतौ च छंदसि किमः स्थास्याद्धेतौ प्रकारे च कथा ग्रामन्त एष्टुं सिक
११ थादासेमः पश्चपश्चा च छंदसि अवरस्यास्तात्यर्थे निपातो पश्चा हि सः नोत पश्चात्तु स्पृ छंदसि उत्तरं जंतात
431 तनंनत्ताच्चद्धृ ष्टन्तीयसनोस्त्तः आसन्निकरिष्टः दोहीयसी धेनुः प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसि इवा
र्थेतं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा अमु च छंदसि किमेतिङव्ययाघदिसेव प्रतंनयं प्रतरं वृकंजेपश्वा भ्या
तिलतातिलौ च छंदसि स्वार्थंयोनौ हू देवो वृकतिः जेप्हता निवर्हिषदं अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि
दसि तत्पुरुषाट्टच्स्यान्समासांतः ब्रह्मसामं भवति देव छंदसा नित्वं बहुप्रजाश्छंदसि बहुप्रजा निर्ऋ
तिमाविवेश छंदसि च दंतस्य दतृ स्याद्वह्नव्रीहौ उभयतो दतः प्रतिगृह्णाति ऋतश्छंदसि ऋदंता
द्वह्नव्रीहेर्नेकस्पृ द्दतामा यस्प्रहनमानाउतिपंचमः पकाचोद्वेछंदसि वनितिवक्ष्यते पोऽज्ञागारदा ४२

ति प्रियाणामजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य तुजादिराकृतिगणः प्रभरा तूतुजानः सूर्यं मामहानं दाध
र पृथिवीमत्र तावद्बहुलं छन्दसि ह्वः संप्रसारणं स्यात् इन्द्रमा हुव ऊतये ऋचि त्रेरुत्तरपदा
दिलोपश्छन्दसि ऋचकमाष्ट्रपरेत्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वाच्यं तृचं सूक्तं छन्दसि
किं त्र्यृचानि रयेर्मतौ बहुलं रेवान् रयिवान् पुष्टिवर्द्धनः अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे
तित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः एते छन्दसि निपात्यन्ते इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां अर्चेर्लङ्आ
यां त्र्यर्कमानृचुः वसन्तानृहुः अर्चेर्वर्हेश्च लिटि च्युङ् चिच्युषे च्युङो लिटि त्यजस्तित्याज श्राजे
र्णे लिङि श्राताः स्त इन्द्रसोमाः श्रितानो ग्रहाः श्रीञ् पाके निष्ठायां नाशीरं दुहे मध्यतस्त्वाशीर्त्तः श्री
ञ एव क्तिपि निष्ठायां च खिदेश्छन्दसि खिदिर्दैन्ये अस्य सेवर्णास्यात् चित्वाद खिर्वे देत्यर्थः प्रीर्वे

च्छंदसि शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् शीर्ष्णो जनतः वा छंदसि दीर्घाज्जसि च पूर्वसवर्णो वा स्यात् वाराही
वाराह्यो मानुषीरीलते विश्पाः उत्तरसूत्रद्वये पीदं वाक्यभेदेन संबध्यते तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् शमी
च शम्यं च सूर्म्यं सुषिरमिव संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् अपि वा इज्यमानः यज्यमानः ष्ये च्छंदसि बहुलम्
लोपः स्यात् याते गात्राणां ताता पिंडानां प्रमन्त्रादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यम् अपां त्वेमन् अपां त्वोद्म
न् भयप्रवय्ये च छंदसि बिभेत्यस्मादिति भय्यः वेतेः प्रवय्याः इति स्त्रियामेव निपातनम् प्रवेयमित्य
न्यत्र छंदसि किं भेयं प्रवेयं हृदय्या आपः उपसंख्यानम् हृदे भवा हृदय्या आपः भवे छंदसि इति यत् प्र
कृत्यांतः पादमव्यपरे ऋकारादव्यस्य पदः प्रकृत्या स्याददति परे न तु वकारयकारपरे इति उपप्रयंतो अ
ध्वरं सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः पादं किं एता सपते चैति अव्यपरे किं ते वदन्तु अव्यादवपाद्वक्रमुर

अनापमवंत्ववसुश्च पश्वमपरेष्वतिपडः प्रश्नामावसुभिर्नो अबात् मित्रमहो अवपात् माघ्निवासो अवक्र
मः नेनो अव्रतस्यात् तथारो अयेमणिः तेनोम्मवंतङ्क पिकास्तो अवसवः पद्यपिवङ्के लेनोवंतवद्यतः सोय
मागावतस्तोभिवित्यादो प्रकृति भावान् क्रियते तथापि वाड्लकान्समायेयमप्रातिशाख्येनुवाचनिकाराय
मर्थः पजयुः उवः शाष्टएङ नोतिप्रकृत्या जषिउरोम्भतरिक्षं पजषिपादाभावादमंतः पादार्थवचनम् आपो
जषाणोवृस्लोवर्षिष्टेवंवालेविकेष्र्वेपजषिअतिप्रकृत्या आपो अस्मान्मातरः जषाणो अग्निराजस्पृस्लो
अपउभ्यां चर्षिष्टे अयिनायके अविकैअंवाले अविके अस्मादेववचनाद्वार्थीतिहसोन अंगङ्मादो च अग
शाष्टे पपडः नदाद्दो च अकावेयराडुः हर्व्वः सोति प्रकृत्या यजषिप्राणो अंगे अंगे अदीवत् अनुदात्ते चङ्कथपरे
कवर्गाधकारे परे अनुदात्ते तिपरेराड प्रकृत्या यजषि अयेसो अग्निः अयंसो अध्वरः अनुदात्ते किं अथो अरुद्रे

सि॰ कौ॰

१३

433

अवग्रहाप्स्याद्युदात्तः क्थपरे किं सोयमग्निमंतः अवयथास्मि च अनुदात्ते अकारादौ अवयथाः शाष्टेपरतो
यज्ञविशेषः प्रकृत्यात्रीन्हड्भ्यो अवयथाः वयस्याश्मिलिङितिङः तिङ इत्यनुदात्ते किं यडुडेभ्यो ऽवयथाः
निपातेर्वंयातोन आङो नुनासिकश्छन्दसि आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि आडो ऽचिपरे ऽनुनासिकः स्यात्स
च प्रकृत्या अभ्र आँ अपः गभीर आँ उग्रपुत्रे ईषा अक्षादीनां छंदसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ईषा अक्षादिरण्म
एनपः जात्र्यं पंपूषा अविष्णुस्यं छंदसि वक्तले स्यउत्पसमोर्लोपः स्याद्धलि एष स भानुः ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे
मंत्रे ह्रस्वात्परस्य चंद्रशब्दे सुडागमः स्यान्मंत्रे हरिश्चंद्रो मरुद्गणः सुश्चंद्र दस्म पितरमातरा च छंदसि द्वंद्वे
निपातः आमातरं ता पितरा च चाद्विपरीतमपि न मातरापितरानू चिदिष्टौ ममानस्य छंदसस्य मूर्द्धप्र
भृत्युदर्कैषु समानस्य सः स्यान्मूर्द्धादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भ्यः सयमात्स्यतो अ छंदसि सहस्य सध्यादे

१३

र्घः स्यात् इंद्रत्वास्मिन्त्सधमादे सोमस्य संपश्यंश्च छंदसि पथिषाहे उत्तरपदे कोः कवकावकवपघः काप
घः सादे माद्वासाड्ढीति निगमे सहेः क्ताप्रत्यते आद्यं द्वयं त्वनित्वत्वी येनिपात्यते मरुद्भिरुग्रः पृतनासुमा
ह्ली अश्चेोमथ्यस्य स्यलः ढस्य ढ्रस्व प्रातिशाख्ये विहितः आह रिहपो श्वासस्वरयोर्मध्यमेत्यसंपद्यते सड॰
कारः ळ्हकारः तामेमितिस्पवचास्य ढकारः सन्धूष्मणा संप्रयुक्त इति छंदसि च अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे
अष्टापदी मे त्रेमोमाश्वंद्रियविश्वदेव्यस्य मतौ दीर्घः स्यात् अश्वावतीं सोमावतीमश्चिन्द्रियावान्मदिं
तमः विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ओषधेश्च विभक्तौ (ना) प्रथमायां दीर्घः स्यात् नेत्रे परोषधीभ्य आदया ओषधी
भूरूस्य चित्तंतयमदत्तनडुत्रोरूपाणां दीर्घः स्यात् आत्मइंद्र स्वमर्त्तः उत्तवायास्याल्लान्मद्रूणे मतमा
महे भरता जातवेदसं तडिः तिष्ठादेग्राम्याडि त्यपदे यदि णे तेने हत्न स्थणीत ग्रावाणाः स्तोमनाः अत्राते

सि॰ कौ॰ मक्षू:पत्रातस्यक्राः उरुष्याणः इकःसुञि ऋचिदीर्घः इत्येवअभीषुणः सखीनांसुजनइतिषः नश्चधातु
२७ स्थोरुषुभ्यइतिणः द्व्यचोतस्तिङः मंत्रेदीर्घः विद्माहिचक्राजरसंनिपातस्यच एवाहिते छंदस्युभयथानां
434 नामिदीर्घोवा धाताधातॄणामितिवह्वृचाः तैत्तिरीयास्तुह्रस्वमेवपठन्ति वाषपूर्वस्यनिगमे षपूर्वस्यान
उपधायावादीर्घोसंबुद्धौसर्वनामस्थाने ऋभुक्षाणंऋभुक्षणम् निगमेकिं तक्षाणौ जनितामंत्रे इडा
दौणिलोपोनिपात्यते योनःपिताजनिता शमितायज्ञे शमयितेत्यर्थः युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि ल्य
पीत्यनुवर्तन्ते विप्रूयविप्लूय आङजादीनांछंदस्यपिदृश्यते अनजादीनामित्यर्थः आनट् आवः न
माङ्योगे बहुलंछंदस्यमाङ्योगेपि जनिष्ठाउग्रः माहस्मावः क्षेत्रेपरबीजान्यवाप्सुः इरयोरे प्रथमंदध्र
आपः रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातोलोपः अत्ररेशब्दस्यटित्त्वेपुनरपिरेभावः तदर्थंसूत्रेद्विवचनं १७

तेनिर्दिष्टंउरयोविति छंदस्युभयथाभस्तुथिपिपार्थएणस्यादिपडुवहौचवनेषुचित्रंचिभ्रंविभ्रंवंवास्वथ्यो
नवमग्रेमस्तुथिपिपोवात्नत्वादीनांछंदसिवङ्कलम् तनंसुषेमतत्नेवंवात्र्यवंकमस्त्रियंवकम् तनिपत्यो
श्छंदसि पततपोहपथालोपःवि:तिप्रसपिपरेविततिरेकवयःघाकृत्ताउवयन्निमूचेसिभसोर्हलि
समिधश्चमेवत्थोनेहरियानाःहुझल्भ्योहेर्धिः श्रृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि श्रुधीहवमस्थृणउधीगिरः
रापसहिर्दिउरुगास्कृधिश्रपाहृथिवाछंदसिहिरपिदाश्रङितश्चदेर्द्विः स्यात्गारंपिरमेनत्सपेनप
वसेपदमप्राबःष्लुःअभ्यासदीर्घश्चत्रसेप्रयंथिपुपेपिजातवेदःपमेःअपोलकूपोनैःप्राषःष्लुःमंत्रे
घसाह्वरदेवात्मनः आत्मनश्चाष्ट स्यादेर्लोपःस्यादाङितमनादिवेषुविभाषजौश्छंदसि ऋत्रशब्दस्यऋ
तःस्यानेरःस्यादाउष्टेमेयस्तु त्वंरजिष्टमत्केनेषिक्षरजिष्ठंवा ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिछं

सि॰ कौ॰
१५
435

दसिऋतैोभवेऋतैोभवंऋतव्यंवास्तव्यंनिभवंवामव्यंवासव्यंचमथुशष्टस्याणिस्त्रियांयणादेशोनिपात्य
तेमाध्वीर्नःसंत्वोषधीःहिरण्यशाष्टाद्विहितसप्तम्पटोमशाष्टस्यलोपोनिपात्यतेहिरण्यशाष्टाद्विहि
तस्यमयटोमशाष्टस्यलोपोनिपात्यतेहिरण्ययेनसविनारथेनयातिषष्ठः श्रीडोरूत्ववक्षुलेछंदसिरूडा
गमःस्याञ्चलोपस्तत्रात्मनेपदेष्वितियत्तेनलोपः येनवोढइल्लोपाभावेच्यृतेडड्ढेत्तेस्त्रमस्यश्रेतोभि
सृएस्वबहुलंछंदसि अग्निर्देवेभिः नेतराछंदसिस्वमोरदड्डनवार्तत्रमितरम्छंदसिकिमइतरस्का
ष्टम् समासेनञ्पूर्वेक्त्वोल्यपूक्तापिछंदसि यजमानंपरियापयित्वासुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाछेपा
डाड्यायाजालः ऋजवःसंतुपंथाः पंथानइतिप्राप्तेसुः परमेव्योमनव्योमनिइतिप्राप्तेडेःलुक् धी॰
तीमतीस्वहुतीधीमामतामुपस्येतिप्राप्तेपूर्वसवर्णः यासुरथारथीतमादिविषुशास्त्रशब्दिवार १५

द्योदिविस्थशावितादौप्राप्ते आननताह्वाह्वाणांनतमितिप्राप्ते आतपादेवविद्मतातायमितिप्राप्ते आतन
पुष्पेवाजवंथवः असेउराह्वहस्पतीपुष्पाहस्रसभं इतिप्राप्ते शेउरुपाधूस्तूपाउरुणाधूस्नेनेतिप्रा
प्तेयानाभापृथिव्याः नाभाविति प्राप्ते डाअन्वष्टोआद्यग्रयतात् अन्वष्टानमनष्टाअवस्यावक्रुङ् आ
डोड्याउसाइपामाध्विति प्राप्ते याचूवसंतायजेतवसंतेइतिप्राप्ते आल् इयाडिपाजाकाराणाम्
पसेत्मानम् उर्विपादर्विपाउरुणादाहणोतिप्राप्ते इयाहदेत्रियाह्वदेत्रिणोतिप्राप्ते डियाबृह
तिनपड्श्के सरसीभ्याऽयांतेडे रीकावड्याङ्गः नत्राग्नुदाते प्राप्ते पदेव्यत्ययेनातोदाह्वनावस्तुनस्त
ड्डीषेतान्डे लेकर्ईकारादेशास्तनदाहरणांतरं म्टगपंआउ पाजयाराम्सुपसेत्मानम् प्रवाहवा
सिहतेहरनेतिप्राप्ते आङादेशः चेडीं नीतिडणः स्वप्नयास्वप्नेनेतिप्राप्ते अपाचू सनःस्ते

सि·कौ·
९६
436

युष्मिवनावयानावेतिप्राप्तेऽत्रपावरिस्वरः अमोमश्‌ अमिवादेशाश्चामोमश्‌स्यात्‌ अकारउच्चारणार्थः
शित्वात्सर्वादेशः अस्तिसिचइतीट्‌वयथीत्यंत्रअव्यथिषमितिप्राप्ते लोपस्तआत्मनेपदेषु ठेदक्षि देवाअ
दुह्र आदुह्रतइतिप्राप्ते दक्षिणतःशयेशेतेइतिप्राप्ते आत्मनेतिकिं उत्संदुह्रंति ध्वमोध्वात्‌ अंतरेवोष्माणं
वारयध्वात्‌ वारयध्वमितिप्राप्ते यजध्वैनमितिच एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोमान्तलोपोनिपात्यते यजध्वै
नंप्रियमेधाः वकारस्ययकारोनिपात्यते इतिवृत्तिकारोक्तिः प्रामादिका तस्यतात्‌ मध्यमपुरुषब
हुवचनस्यस्थानेतात्स्यात्‌ गात्रमस्यानूनंकृणुतात्‌ कृणुतेतिप्राप्ते सूर्यंचक्षुर्गमयतात्‌ गमयते
तिप्राप्ते तप्तनप्तनथनाश्च तस्येत्येव शृणोतग्रावाणः शृणुतेतिप्राप्ते सुनोतनपचतनब्रह्मवाह
सेदधातनद्रविणंतनप्रमकृनस्तजुजुष्टनजुषध्वमितिप्राप्ते वमसयेतनपरस्मैपदंस्मश्चविस्मेवृ

वामोमरुतोपतिष्ठनपत्मस्माकाः स्येतमर्थः पञ्छष्टाञ्छंदसोडतिः अन्हेलसाथनादेषाः उदंतोमसि
मसीत्यविभक्तिकोनिर्देशः इकारउच्चारणार्थः मसइत्यपमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्मसइ
गमः स्यादितियावत्नभोभंततामसित्वमस्माकंतवसस्मिइमःस्मउतिप्राप्तेक्तोपकृदिवंहृयणोगा
त्वायइष्टीनमितिच क्त्वाप्रत्ययस्यईनमंत्रेनादेशोनिपात्यतेइष्टीनंदेवाच्छइष्टेतिप्राप्तेस्नात्व्यादयश्च
आदिशब्दः प्रकारार्थः आकारस्यईकारोनिपात्यतेस्विन्नस्नात्वीमलादिवपीत्वीसोममस्यवावृधेस्नात्वा
पीत्वेतिप्राप्तेआज्जसेरसुक अवर्णान्तादंगात्परस्यजसेरसुकस्यात्ब्राह्मणासःश्रीग्रामण्यपक्छेद
सि आमोनुटस्त्रीग्रामण्यमुदारोथद्दृशोरपीणांस्तत्याममणीनांगोःपांदांते विभादिंत्वागोपतिंग्रजगोनां
पादांतेकिम्ग्रवांप्रावाष्टवयामेघपदांतेपिक्वचिन्नछंदसिसर्वेषांवैकलिकतानतस्मिराजंगोपति

सि·कौ·

२०

437

गवां छन्दस्यपि दृश्यते अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । ई च द्विवचने अस्थ्यादीनामित्येव अ
क्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ह्वरेर्निष्ठायां ह्वरादेशः स्यात् अह्रुतमसि हविर्धान
म् । अपरिह्वृताश्च पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् सोमे ह्वरितः
इडगुणौ निपात्येते मा नः सोमो ह्वरितः ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्तविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृ
वरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षमितिवमित्यमितीति च अष्टादश निपात्यन्ते तत्र ग्रसुस्कभु
स्तभुणां निष्ठायामिट् प्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते युवं शचीभिर्ग्रसितामभुञ्चतं विष्कभि
ते अजरे येन स्वः स्तभितं सत्येनोत्तभिता भूमिः स्कभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनं तस्योपस
र्गपूर्वस्य मा भूदिति च ते याचने कसागतौ आभ्यां क्तस्येडभावः चत्तो इतश्चत्ता मनुः त्रियाह प्रपावम १९५

ष्विना विकस्तं उन्नानायाहृदं पहिकस्तेनिपातनवञ्जत्वापदेसूत्रेवञ्जवचनविकस्ताइतिनेनैकवचनं
तोप्रयोगः साधुरेवशस्तंशेसशास्त्रणाभस्तच्चइडभावः एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता द्वायन्ताभवतस्त
स्तापेतानानरतेर्दृंडः दृढोस्थूलस्चउदृढः दृढः एतावागमौ निपात्येते नरूनारं रधाणं नरूनारं वरूनारं वरू
नारं वरूत्रीभिः सशारणोऽस्तग्रन्तऽईवंत निपातनं प्रपंचार्थं वरूतृशब्दो हि निपातितः नतोऽडी
पागतार्थत्वात् उज्वलादिभ्यश्चनभर्भः शपइकारादेशो निपात्यते ज्वलदीप्तौ तरसंचलने दुवम उ
द्गिरणे ऋमगार्त्तादिश्रुहृमितीत्यसा नेनतं दंतमितीत्यपिके चित्पठंति नत्रदमसहने इति पाठवी
प्सः भाषायां नग्रहस्तध्वसत्त्यो न च्यवनिति विकसिताः विशसिताः शंसिताः शासिताः निविता रसी
नावविताग्र रीता उज्वलति तदरनिपाठं तं तरेदमति वमति श्रमति क्षस्यातं तत्पजमक्षमववर्येति

निगमेविख्यातमृत्मर्यतआभूवथयेनांतरिक्षमुर्वाततंथयजग्रभ्णाजेदत्विणमिंद्रहस्तेनज्योतिषा
विनमोववर्थभाषायांतववभूविथआतेनिथजगृह्मिववरिथेतिसनिंसखेनिवांसं सनिमित्येत
स्मूर्वात्सनतेःसनोतेर्वाक्कसोरिडूपत्वाभ्यासलोपाभावश्चनिपात्यतेपावकादीनांछंदसि प्रत्य
यस्थात्कादित्वंनेतिवाच्यम् हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाःचोलोपोलेटिवादथउल्लानिदाधुषेसोमे
दध्नेयवीपपदग्निरग्नपेददात् मीनातेर्निगमे क्षितिह्रस्वःप्रमिणंतिव्रतानिलोकेप्रमीणंतिअ
स्तिसिचोपृक्तेवहुलंछंदसि सर्वमाइदम् ह्रस्वस्यगुणाःजसिच जसादिषुछंदसिवावचनंप्राङ्णौ
चङ्युपधायाःअयातप्रातक्रतवोपूर्वपश्यातक्रतवःपश्वेन्दभ्योयथागवेपश्वेनाभ्यस्तस्याचीतिनि
षेधेवहुलंछंदसीतिवक्तव्यम् आनयगज्जोषम् नित्यंछंदसिविषयेचङ्युपधायाःऋवर्णस्य १८

अन्विनयस्य अवीभूयत्न छंदस्यपुत्रस्य पुत्रमिच्छस्यांदंतस्य कस्यचिद्दीर्घो न मित्रयुः क्याच्छंदसीत्युः
अपुत्रस्य किमपुत्रीयंतः सुदानवः अपुत्रादीनामितिवाच्यम् जनीयंतोन्वग्रवः जनमिच्छंतइत्य
र्थः दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति रातेक्यचिनिपात्यंते भाषायां तु प्रत्ययाभावान्नदुष्टीय
ति द्रविणीयति रिषीयति अश्वाघस्यात् अश्वअघ एतयोः क्यचिआत्स्याच्छंदसि अश्वायंतो म
घवन्मात्वावृकाअघायवः न छंदसीति निषेधो न ई त्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति अत्रेदमे
व सूत्रं ज्ञापकं देवसुम्नयोर्यजुषि काठके अनयोः क्यचि आत्स्यात् यजुषि कठशाखायां दे
वायंतो यजमानाः सुम्नायंतो हवामहे उत यजुः शाष्टीन मंत्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेपि
मंत्रे यजुर्वेदस्थे भवति किं च ऋग्वेदेपि भवति सषेन्मंत्रोपि यजुषि कठशाखायां दृष्टः यजुषीति किं देवान् जि

सि. कौ.
९९
439

गातिमन्नुपुः वङ्कूचानामप्यस्तिकठग्रात्वात्ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः कत्वस्थ्वरष्टतनसर्चिलो
पः सम्पूर्वपानि विदाकव्यतायोः श्रध्वर्यवायुपाणिंदमयं तेष्टनसुंदयाते द्विजहातेश्चक्ति विभा
षाच्छंदसि द्वितायारारंद्दीनावासृपितवसृपितवसृपितनेमपितपिष्वपिषीयचसृवसृनेमप
तत्पूर्वसादयातेः क्तेप्रत्यये रूत्वं निपात्यते गर्भमाता सृपितं वदनाणां सृवसृपितमश्नोनेमपितानपां
स्याः क्तिन्यपि द्रष्टव्यते उत्तमेवतं वसृपितिं निरेके पिष्ववजं ददिणंरूद्रह स्तेयत्सेति प्राप्तेन्नसंवेताग्नि
पोपश्राप्षीर्लिङ्कु ऊ उ उ दोच यासीपेति प्राप्तेन्न्रयोभिमासम्छंदसीति वक्तव्यम् माभ्दिः प्राभिर्द्भिः रव
कः स्वतवसो भक्षयस्पेव्यतेस्ववभिः श्रवतेरसृतनयो भनमवो येषां ते स्ववसः तैः त्वउ तिमोतो यात
स्तस्मादसृमस्वंतवो येषां तेस्वनवभिः मस्तृषभिरवजा यथाः मिथुनेमि वसेः किञ्चेत्पसिप्रम ९९

पद्गतिहरदन्नः पंचपादीरी मातृउषः किदिति प्राम्भ्याम्यातनम् नकवते पंडिःकूषेम्छुंदसि पडिःत्र

भ्यासस्य तुत्वं नकरोतेः छ्यतेदाधर्तिदर्धर्षिवोभूतवेतेति चिक्केभ्ल र्भा पनीफणात्सस निष्पदकरिक्कान्त

निक्रदभ्रदरिधद्दृवि ध्वतोदविद्युतत्तवित्रतः सरीसृपतेवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंतीतिच पते

ष्टादशनिपात्यंतेऽत्राद्यास्त्रयः यडो यारूपतेर्वाभवते पंडुगंतस्य उणाभावः तेन भाषायां उणो

लभ्यते तिजे पंडुगंतान्नङ्रूपतैलेटिहलादिःशेषापवादोरेफस्य लत्वं इत्वाभावश्च निपात्यते अत्र

लर्षिगुधास्वजन्हात्मुरुंदवसिपानिद्दूशोनतेत्रं सलर्मिदन्त उनफणातेराङ्पूर्वस्य यडुलुगंतस्य

प्रातस्मित्रभ्यासस्यनीगागमो निपात्यते अत्र त्वापनीफणात्वस्य यङ्लुकि शानिरित्र अभ्यासस्य तुत्वाभा

वो निकयातेसकारस्यपत्वमकरोतेर्यङ्लुगंतस्याभ्यासस्य तुत्वाभावः कंदेर्लङि डिःशेर्रङुङ्द्विर्व

चनम् अभ्यासस्य चुत्वाभावो निगामश्च कनिक्रदज्जनुषां अक्रंदीदित्यर्थः विभर्जनैर भ्यासस्य जस्त्वा
भावः विपोभरिभ्रदोषधीषु चरतेयङ्लुगंतस्य पूर्णतरि अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोप।
श्च दविध्वतोर श्मयः सूर्यस्य द्युतेर भ्यासस्य संप्रसारणाभावो त्वं विगागमश्च दविद्युतदीद्यच्छो
प्रउचानः तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य विगागमः स्पेः शतरि विगागमः स्पेः शतरि श्लौ हितीपै
कवचने रीगागमो अभ्यासस्य हृजेः शतरि श्लौ च भ्यासस्य रीक् मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रु
क् धातोश्च पृक् आगमे राडुः पूर्वस्य लिटि श्लौ वभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च वर्वर्तंतीक्ष्णगनी
गंतिकर्णीं समृवेति निगमे सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो भ्यासस्य चात्वं निपात्यते निगटष्टिस
सूवस्यविरं सुवुव इति भाषायां वर्जलच्छंदसि अभ्यासस्यैकारः स्याछंदसि पूर्णीं विवष्टि वशेरेत

ङ्पबद्इतिमत्रमः प्रमस्मेपादः पादस्यशाणोग्ावो हेस्तः पादस्यूशणेप्रप्रायमग्निः सेममिद्युवसेउपाय

मेयमेयणामस्थाकिंनोडुडुहर्षमेछंदसीरः३वसंगोताद्वेफांताञ्चपरस्समतोर्मस्यवःस्याद्वहरिवतेहर्य्य

स्वायगीर्वाननम्त्रेनोनदृम्भन्तेतान्ममोर्नेह्स्याव म्रत्तांवतःकर्णांवंतःम्रस्यनंतंपदनस्यनाङ्क्स

नेनानास्वरस्यचमस्वन्द्रस्मपथिंतरः भरिद्दावस्लुद्राचः भरिदावत्तरोजनः ईङ्घयितः रथीतरं रथी

तमेरथीनाम् नमस्तनिषन्नान्नप्रत्नोस्ग्त्रेगस्तोनिकेदसि सदेनेजस्वोन्निस्वीञ्चनिष्ठायांनता

भावेनिपात्यतेनेनसतत्तमेजसानिषत्तमस्यचरतः असन्नेनिषसमितिप्राप्तेउदेनज्ञस्वर्वस्यान्तं

प्रः न्नूर्नमितित्वरतेः तवीत्यस्यवास्तर्नमितिस्त्रं मस्यग्नेमितिगउरीउत्पस्य अम्नरूपरवरिसभयथा

छंदसि रुर्वारेफोवाम्रस्त्रपवम्रन्तरेवकुयपवकुयरेवम्रवपवम्रवरेवभुवस्यमहाव्याहृतेभु

सि॰ कौ॰ वद्वृतिभुवरितिओमभ्यादानेओंप्राष्टस्य प्लुतः स्यादारंभेओ३म्अग्निमीलेपुरोहितम्अभ्यादानेकिम्ओ
२१ मित्येकाक्षरंब्रह्मयेयज्ञकर्मणियेऽ३यजामहेयज्ञेतिकिम्येयजामहे प्रणवष्टेःयज्ञकर्मणिटेरो
441 मित्यादेशःस्यात् अपांरेतांसिजिन्वतो३म्टेःकिम् हलंतेऽन्त्यस्यमाभूत्याज्यान्तः येयाज्यांतामंत्रास्ते
षामंत्यस्यटेःप्लुतोयज्ञकर्मणिजिह्वामग्नेचकृषेहव्यवाह३म्अंतःकिम्याज्यानामृचांवाक्यस
समुदायरूपाणांप्रतिवाक्यंटेःस्यादेवसर्वांतस्यचब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः एषा
मादेःप्लुतोयज्ञकर्मणिअग्नयेऽनुब्रू३हिअग्नयेगोमयानिप्रे३ष्यअस्तुश्रौ३षट्सोमस्याग्ने
वीही३वौ३षट्अग्निमा३वहअग्नीत्प्रेषणेपरस्यचअग्नीयःप्रेषणेआदेःप्लुतःस्यात्तस्मात्परस्यच
ओ३श्रा३वयविभाषापृष्टप्रतिवचनेहेःप्लुतःअकार्षीःकटंअकार्षंहि३अकार्षंहिइतिकि २१

म् कंटकरिष्यतिहिहेः किंकरोमिननुनिरुह्यानुयोगेचमत्रयदाक्यंतस्यदेः ह्रुतोवामग्याभावास्य
स्यात्यउम्मावास्येस्येवंवादिनेयुक्तयासमतात्प्रत्याम्नायवमनुयुज्यतेत्राग्नेयेछितेभन्तनेदसोदस्यो
उद्यातपिष्यामिलंवाग्नेयेडितग्रहणंहितकोपलहणंचोवरुवोरचोरउ. अंगयुक्तेतिउ.।कांत
म् अंगेनेवेनपुक्तैतिरं. तेह्नवेनअंगग्रहाजाउउदानीज्ञास्यसिज्ञात्मतिउ. किमंगदेवदत्तमिय्या
वदसिआकांदेकिंअंगपचनेनतदपरमाकांदाति भक्तेनेउत्येव अंगाधीष्वभक्तेनवदास्यामिविचा
र्यमाणानाम् वाक्यानांटेः ह्रुतः ह्रोतव्यंदीदितस्यरहाउहोतव्यंनहोतव्यमितिविचार्यतेप्रमा
णेर्वस्तुतत्वपरीदाणंविचारः पूर्वंतुभाषायामविचार्यमाणानांपूर्वमेवह्नवतेत्रहिन्देतु
रुज्ञनेप्रयोगापेदेपूर्वंतेउहमावायग्रहणान्नवेयोगः छेदसीतिज्ञापतेप्रतिमृवणेचवा

सि॰ कौ॰
२२
442

क्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने अश्रवणाभिमुख्ये च गां मे देहि भोः३ हंत ते ददामी३ नित्यः शब्दो भवितु
मर्हती३ दत्तं किमात्था३ अनुदात्तं प्रश्नांताभिपूजितयोः अनुदात्तः प्लुतः स्यात् दूराद्धूतादिषु सिद्ध
स्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते अग्निभूता३इ पटा३उ अग्निभूते पटो पतयोः प्रश्नांते टेरनु
दात्तः प्लुतः शोभनः खल्वसि माणवका३ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लु
तः अग्निर्माणवको भायात् उपरि स्विदासीदिति च टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् उपरि स्विदासी३त् अध
यः स्विदासी३त् अत्र त्वनंतविचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकु
त्सनेषु स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये असूयायां अभिरूपका३ अभिरूपक रिक्तं ते आभि
रूप्यं संमतौ अभिरूपका३ अभिरूपक शोभनोऽसि कोपे अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मकत्स

नेष्ठाह्रीक३ष्ठाह्रीकरिह्राते ष्ठाह्रिः द्विपाष्ठीः प्रैषेषुतिङाकांक्षम् आकांक्षस्यतिङंतस्य टेः स्वरितः प्लुतः
स्यात् आचारभेदे स्वयंह रथेनयाती३ उपाध्यायंपदातिंगमयति प्रार्थनापोपुत्रोस्वलप्सीष्ठाः३ यन्नेचत्ता
तव्यामारणोकाटंक रु३ यामंगछ आकांक्षते किंदीर्घायुरस्ति अविदिष्मी नविहर अनेत्यस्यापि प्रश्नाख्यान
योः अनेतस्यांत्यस्यांत्यस्यापिपदस्य टेः स्वरितः प्लुतः पतपोन्त्रागमाः३ः पूर्वो३ न्नयामान३ सर्वपदानाम
यम आत्याने अगमा३ म्नपूर्वो३ न्नयामान प्लुतावेद३ड नैद्भूतादिष्ठ प्लुतो विहितस्तत्रैवपेचः प्लु
तः प्रसंगेन दवपवा विडुनौ प्लवेते पेउतिकायन श्चो३ पगवचनमीत्रावत्रपैचोस्य घतेपचोः प्रग्र
ह्यस्याहराद्भुते पूर्वस्यार्द्धस्याकुत्तरस्येदुतौ अप्रगृह्यस्यैचो हराद्भुते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लु
तः स्यादुत्तरस्येदुतौ सैकारौकारोस्तः प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयीज्यान्तेष्वेवम

सि॰कौ॰
२३
443

ष्मांतेअगमाः॥ ३ एवं॥ ३ नम्नामा॥ ३ न अग्निभूता॥ ३ इभि ऊजिते भद्रंकरोषिपदा॥ ३ ३ विचार्यमाणेहो

तवर्ष्यंदीततस्यगृह्य॥ ३ ३ प्रत्यभिवादेअपिअग्निभूता३ इ॥ आ३ उंतेहोमैर्विये मागत्या॥ ३ ३ त्परिगण

नेकिम् विस्तुभूते॥ ३ यानपिष्यामितोअहराह्नत॥ ३ तिनवक्तव्यम् पदांतग्रहणेतकर्त्तव्यम्॥ ३ हूमा

भूतभद्रंकरोषिगौ॥ ३ रितिअप्रगृह्यसकिंशोभनेमाले॥ ३ ज्ञामेत्रितेह्रं दसिज्ञतविकारोपवक्तव्यः

अग्रा३ इ पत्नावातपोघोवचिसंहितायाम्॥ ३ ३ डुतोर्यकारवकारौस्तअचिसंहितायाम् अग्ना३ या

शा३ पदा३ वा मा अग्रा३ पिंद्रं पट३ उदकं अचि किं अग्ना३ ३ संहितायोः किंअग्ना३ इंद्रा संहितासित्यांधा

पसमाप्तेरधिकारः॥ ३ डुतोरसिद्धत्वादपमारंभः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य वानिवृत्यर्थं वापवयो

रसिद्धत्वान्न उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य स्यवाधनार्थंवा मनवमोकसेतुद्वौकेदसि ह २३

त्र्यविभक्तिको निर्देशः मतं तस्य वस्वं च कः स्यात् अलोंत्यपरिभाषया नकारस्य इंद्रमहत्त्वहयाहिंसेमं द्रुरिवो
मे दितेत्वा ऊंटसीरद्धति वत्संदास्मान सा ह्वान्माड्ढांय्य पतेक्षखे नानिपात्यंते मीढ्वल्लोकापतनपापवन
उपसंख्यानेक्षनिपः सामान्येन ग्रहणं अनुवंधसेहा निर्दिष्टात् यत्त्वापंतेवस्तुनाशात् गित्वं इणः क्व
निपउभयथर्त्त्वे अम्परेछविनसहवापमूलोंऽस्व के दीर्घोदटि समानपदे दीर्घोन्नकारस्य रुर्वा स्या
दटि नौ चेत्वादौ एकपदस्योस्यात् तेंदेवां अच्छाससमती महीँ इंडोय ओजसा उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह आदित्या
न्विषामहे आतोटि नित्यम् अटिपरतः शोः रुर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः महाँ इंद्रः नेत्रिरीषा
त्वन्नुस्सारमधीपतेनत्रच्छेदसोग्यत्यपद्मति प्राचः पवेच सूत्रस्य फलं चिंत्यम् स्वतवान्पायौ रुर्वा भ
वत्तस्य स्वतवां पायुरग्ने छंदसि वाप्राम्रेडितयोः विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशाहूमाम्रेडिते च वर्जे पि

त्वाग्नेग्रातनर्ञतस्कविः गिरिर्नविश्वात्तस्पृथुः नेहवसुनः पूर्व्यः पतिः अग्नेर्मादिकमग्निः प्रविद्वान्पर
षः परुषःकःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदिते विसर्गस्यसः स्यात् प्रदिवो अपस्कः पथानोवसुसस्करत्
सुपेशसस्करतिउरुणस्कृधि सोमंनचारुंमघवत्सुनस्कृतम् अनदितेरितिकिम् यथानो अदितिः
करत् पंचम्याः परावध्यर्थे पंचमीविसर्गस्यसः स्याड् उपरिभावार्थे परिशब्दे परतः दिवस्परिप्रथ
मंजज्ञे अध्यर्थे किम् दिवस्पृथिव्याः पर्योजः पातौचबहुलं पंचम्या इत्येवसूर्योनोदिवस्पातु षष्ठ्याः
पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु वाचस्पतिंविश्वकर्माणं दिवस्पुत्राय सूर्याय दिवस्पुत्राय सूर्याय दि
वस्पृष्ठंस्यंदमानंतमसस्पारमस्यपरोदिव्यपाणः रायस्पोषंयजमानेषु इडायास्पदे पतिपुत्रादिषु परे
षु इळायाःपदेषु पुष्पत्ततनतस्पेतः पादम् पादमध्यस्यस्यसस्यमामर्ह्हेन्पः स्यान्नकारादिषु परेषु

युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः त्रिभिष्टुं देवसवितः तेभिष्टाग्रभिष्टे अस्यग्रेसरीयि एव अग्निष्टुद्विष्टंद्या

वापृथिवीनिष्टतत्वः अंतःपादः किंतदग्निस्तदर्पमापन्नमात्मनोनिन्दाभवदग्निस्तन्नुनराहाजातवे

दाविवर्षणीः अत्राग्निर्वितिस्त्वंपादस्यांतेनततमध्यमः पञ्चमेके षांयुष्मत्तत्तनदावुपरतमस्य

मत्वंत्योवाअर्विभिष्टुं अग्निष्टेग्रेअर्विभिष्टनत्वः पदेर्विभिस्त्वमित्यादिस्तनत्वमोमयोगेष्कंदमि

न्नभिष्टुतस्यन्नभिः स्तनस्यगोहेतोमंगोस्तोमं सर्वं पदादित्येवसिद्धे प्रयेचार्थमिदम्न पूर्वपदात्

पूर्वपदस्यान्निमित्तानस्रसमस्यसंघोवायदिंद्राग्नीदिविष्टः पुर्वेहिस्यसर्यंतीसजः वंपदस्यादि

मित्तादुत्तरस्यसत्वेनोनियातस्समस्यषः उर्ध्वकृष्णाः अभीक्ष्णाः सनोतेरनः गोषाइंद्रोन्टषा

असिअनः किमगोसनिःसहेः पृतनाषाळ्भ्यांच पृतनाषाहंऋतषाहंचातऋतीषाहम् नि

वाभिभ्योऽव्यवायेवाछंदसि ससमूर्द्धन्यः न्यषीदत् अभ्यषैौत् अभ्यस्तौत् छंदस्यदव्यग्रहात् अका
रांतादवग्रहात्परस्यनस्य णः नृमणाः पितृपाणेनश्च याभ्यां स्योरुषुभ्यः याभ्यां स्यात् अग्नेरताणः
शित्ता णोऽस्मिन्नरुणास्तुरुष्मभीषुणः मोषुणः ऊसषमः अथस्वरप्रकरणम् अनुदा
त्तंपदमेकवर्जम् परिभाषेयंस्वरविधिविषयायस्मिन्पदेयस्योदात्तः स्वरितोवाविधीयतेत
मेकमचंवर्जयित्वाशेषंतत्पदमनुदात्ताच्कस्यात् गोपायतेतः अत्रसनाद्यंतात् इनियादत्वेसरे
णयकारउदात्तःशिष्टमनुदात्तम् सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इतिवाच्यम् ते
नोक्तोदाहरणेगुपेर्धातुस्वरः आपस्यप्रत्ययस्वरश्चनशिष्यते अन्यत्रेतिकिम् यज्ञेपत्नमभि
दृषेयस्नीनः अत्रसतिशिष्टोपिधातुस्वरोनशिष्यते किंतुतसपस्य अनुदात्तस्यचपत्रे

दात्तलोपः यस्मिन्ननुदात्तपरेउदात्तोलुप्यतेतस्योदात्तःस्यात्देवीवाचम्अत्रङीउदात्तः ञ्चोल्लुप्ताकारें
चौपरेपूर्वस्यांतोदात्तः उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः देवद्रीचीं नयत देवद्रीचीं नयत देवयंतः अत
द्धितइतिवाच्यम् दाधीचः माधूचः प्रत्ययस्वरएवात्र आमंत्रितस्यच आमंत्रितविभक्त्यंतस्यादिरुदा
त्तः स्यात् अग्न इंद्र वरुण मित्र देवाः आमंत्रितस्यच पदात्परस्यापदादिस्थस्यामंत्रितस्य सर्वस्यानुदा
त्तः स्यात् प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोयं आष्टमिकः इमंमेगंगेयमुनेसरस्वति अपादादौकिम् श्रुत
ह्रिलोमे आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् अग्न इंद्र अग्नेइंद्रादीनांनिघातोन पूर्वस्याविद्यमानत्वेनप
दात्परत्वाभावात् न मंत्रितेसामानाधिकरणेसामान्यवचनम् सामानाधिकरणेआमंत्रितेप
रेविशेष्यंपूर्वमविद्यमानवन्न अग्नेतेजस्विन् अग्ने आमंत्रितः सामान्यवचने किंपर्यायेषु माभूत् अ

द्यौर्देवि सरस्वति सामान्यवचने विभाषितं विशेषवचने अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितं सामान्य
वचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितं आमंत्रितांतं विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनांतमविद्यमानवद्वा देवीः ष
ड्उर्वीरुरुणः कृणोत अत्र देवीनां विशेषणं षडिति देवाः शरण्याः इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पि
कः सर्वामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे सुबंतमामंत्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्त्तव्ये द्रवत्पाणी शुभ
भस्पती शुभस्पती इति शुभेः क्विबंतात्षष्ठ्यंतं तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्त
त्वं न चाष्टमिको निघातः शंक्यः पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् यन्ते दिवो दुहितर्म
र्त्तभोजनमत्रेह दिवः शब्दस्याष्टमिको निघातः परशुना वृश्चन् षष्ठ्यामंत्रितकारकवचनम् ष
ष्ठ्यंतमामंत्रितं प्रति यत्कारकं तेन दाचकेन दाचके चेति यमिगातानेकर्त्तव्यमित्यर्थः तेनेह न अप

मघेज्ञमित्ताएतेनात्नेत्राह्मणाससमर्थानचूत्त्वावासिद्धं श्रूयं वोगवच्चेतिवक्तव्यम् आतेपितर्मरुतांप्रति
त्वादुहितर्दिवः अव्ययानांनउच्चैरथीयान अव्ययीभावस्यतिष्यंते उपाम्नथीयानउदात्तस्वरितयो
र्यणः स्वरितोनुदात्तस्य उदात्तस्थानेस्वरितस्थानेयो यण् ततःपरस्यानुदात्तस्यस्वरितःस्यात् अभ
भिहितस्वरितयणःखल्वभावात्अस्यस्वरितस्यत्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाछेषनिघातेनएकादेश
उदात्तेनोदात्तः उदात्तेनसहैकादेशः उदात्तःस्यात् वोम्याःकाचरेमरुतः स्वरितोवानुदात्तेपदादौ
अनुदात्तेपदादौपरेउदात्तेनसहैकादेशःस्वरितोवास्यात्पक्षेपूर्वसूत्रेणोदात्तः वीदंजोतिहृं
दयेअस्यश्लोकोद्विवीपतेत्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोःस्वरितःदीर्घप्रवेशानुदात्तः किंचय
दुःपदांतादितिपूर्वरूपेस्वरितएवनेत्यदनसोपमागाव उक्तंचप्रातिशाख्ये इकारयोश्चप्रश्लेषे

देष्वाभिनिहितेषु चेति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् अग्निमीळे
अस्यासिद्धत्वाच्छे घ निघातोनन्तमीशानामः नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानां उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् गार्ग्यादिमते त्वस्त्येव प्रपञ्चः एवा
स्यां क्वा३ भीरवः एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् त्रैस्वर्यापवादः
आगच्छ भो माणवक यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु यज्ञक्रियायां मंत्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्व
र्जयित्वा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति किं स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव अजपेति किं ममाग्ने वर्चो वि
हवेष्वस्तु जपो नाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः गीतिषु
सामाख्या उच्चैस्तरां वा वषट्कारः यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा विभाषा २७

छंदसि छंदसि विभाषैकश्रुतिः स्यात् व्यवस्थितविभाषेयं संहितायां त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रु
तिर्बह्वृचानां अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः सुब्रह्म
ण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छंदसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदा
त्तश्च स्यात् सुब्रह्मण्यो असावित्यंतः तस्मिन्नेव निगदे प्रथमांतस्यांत उदात्तः स्यात् गार्ग्यो य
जते ञित्वात् आद्युदात्तोऽनेन वा अंते अमुष्येत्यंतः षष्ठ्यंतस्यापि प्राग्वत् दाक्षेः पिता यज
ते स्यांतस्योपोत्तमं च वांतः तेन द्वावुदात्तौ गार्ग्यस्य पिता यजते वा नामधेयस्य स्यांतस्य नाम
धेयस्य उपोत्तममनुदात्तं वा स्यात् देवदत्तस्य यजते देवब्रह्मणोरनुदात्तः अनयोः स्वरितस्यानु
दात्तः स्यात् सुब्रह्मण्यायां देवा ब्रह्माण आगच्छत स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां स्वरिता

तयोरेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् इमं मे गंगे यमुने सरस्वति उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः
उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् सरस्वति शुतुद्रि व्यचक्षत्स्वः तस्य पर
माम्रेडितं अनुदात्तं च द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं दिवे दिवे इति साधारणस्वराः धातोः अन्त
उदात्तः गोपायतं नः असिसन्त्यः स्वपादिहिंसामच्यनिटि स्वपादीनां हिंसेश्चानिटि अजादौ ल
सार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः स्वपंति श्वसंति हिंसंति एते प्रत्य
यस्वरेण मध्योदात्ताः क्ङित्येवेष्यते नेह स्वपानि हिनसानि अभ्यस्तानामादिः अनिट्यजादौ
वा ते लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः दधाति त्वं द्रविणं च दाशुषे भीह्रीभृहुमदजनधन
दरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पू

वेमुदात्तस्यात्पोग्निर्होत्रंजुहोतिममन्त्तुनःपरिज्मामातायद्वीरंदयनत्ज्मागर्षित्वेलितिप्रत्ययात्स्वं
मुदात्तंचिकीर्षकः आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् अभ्यस्तानामादिरुदात्तोवास्यात्सम्मलिपेवेलोलूयं
लोलूयंपदोलित्स्वरः अचःकर्तृयकि उपदेशेऽजंतानांकर्त्तृयकिपरेआदिरुदात्तोवालूयतेकेदा
रःस्वयमेवचङ्यन्यतरस्याम् चङंतेधातावुपोत्तममुदात्तंवामाहिचीकरत्मथात्वकारउदात्तःपदो
त्तरेचङुदात्तः इतिधातुस्वराः कर्षात्वतोघञोंतउदात्तः कर्षतेर्धातोराकारवतश्चघञंतस्यांतउ
दात्तःस्यात्कर्षःपाथानिर्देशात्तुदात्तरावकर्षः पाकः उञ्छादीनांच अंतउदात्तःस्यात्उञ्छादिषु
युगशब्दोघञंतोऽगुणोनिपात्यतेकालविशेषेरथाद्युपकरणेचवैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे
युगे यन्यत्रयोगेतत्वलरभवत्शब्दोघञंतः गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षउक्तमशब्दस्यत्तमावपि

सि॰ कौ॰
२९
449

उदुत्तमेवरुणपाश्वत्तममीलतेचतुरः॥प्रासि चतुरोंतउदात्तः॥शासिचतुरःकल्पयेतः॥अविरउति
रुग्णाहस्यपूर्वविचयोस्यानिवत्वन्नेहचतसृः॥पश्यचतेरूरन्तुनित्वादाद्युदात्तत्वम॥ फलस्योत्तम
म्॥ षट्त्रिचतुर्भ्योपाफलादिर्विभक्तिः॥रादेते पदेउपोत्तममनुदात्तस्यात्॥अष्टभिःपंचभिः
नवभिर्वीजैर्नवतानोसन्नभ्योजायमानः॥आदष्टाभिर्विकल्पतः॥उपोत्तमेकिम्आयष्टिर्हूय
मानः॥त्रिभ्यैर्देवैस्त्रिभिः॥कल्लिकिमूनवानोनवतीनो॥विभाषाभाषायोउक्तविषयेसर्व
स्यस्त्रापि सुपिपरेसर्वेष्टाष्टस्यादिरुदात्तःस्यात्॥सर्वेनंदतिपशास्त्रिमादिर्नित्यम॥ जिदंतस्यनि
दंतस्यचादिरुदात्तः॥यस्मिन्विश्वानिपौंस्या॥ग्रसःकर्मणीत्राह्मणादितात॥अत्रसृतेदधिषुतस्थनः॥चा
पतेरस्मचचापमेन्लेहेसम्बे॥तिचकारादस्मेनोनुडागमः॥यप्यिमघोः सर्वनामस्थानेस्मादिरुदात्तः २९

स्यात् अयं पंथाः सर्वनामस्थाने किमर्थं ज्योतिष्मतः पथो रक्षत उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तं पदम् अंतश्च
तवै युगपत् तवै प्रत्ययांतस्याद्यंतौ युगपदुदात्तौ स्तः हर्षसे दातवा उ इत्यपो निवासे आद्युदात्तः स्यात्
स्वदपेमदविप्र नजपः करणे करणवाचीजपशब्द आद्युदात्तः जपत्यनेन जपोऽश्वः वृषादीनां च
आदिरुदात्तः आकृतिगणोयम् वाजेभिर्वाजिनीवतीइद्देवाणीः संज्ञायामुपमानम् उपमानश
ब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः चंचाकनोचलपूपतदेवज्ञापयति छ विस्तरविधौ प्रत्यपलक्षणे नेति संज्ञा
यां किं अग्निर्माणवकः उपमाने किं चैत्रः निष्ठा च द्व्यजनात् निष्ठांतस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो
न त्वाकारः दत्तः द्व्यचः किम् चिंतितः अजनात् किं त्रातः संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह कृते हृते श्रुष्टः पृष्ठो
ऽप्ता वाद्युदात्तौ स्तः असंज्ञार्थमिदम् अतसन्तपङ्क्ते आशितः कर्त्ता कर्तृवाची आशितशब्द आ

सि॰ कौ॰

३॰

450

द्युदात्तः कृषेनिर्न्कालश्राशितं रिक्तेविभाषा रिक्तशाह्वेवादिरुदात्तः रिक्तः रसंज्ञायांतु निष्ठाजह्ष

जनादितिनित्यमाद्युदात्तत्वे पूर्वविप्रतिषेधेनजुष्टार्पितेचछंदसि आद्युदात्तेवास्तः नित्यंमंत्रे प

नत्स्तेत्रेशाक्यमकान्नेजुष्टोदम्नाःयलरआङ्गर्पितेइत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः छंदसिपाठस्यव्य व

स्थितत्वपाविपरीततापादनायोगात् अर्पिषष्ठिर्नेचलाचलासदृत्यत्रोतोदात्तदर्शनाच्चयुष्म

दस्मदोङसिआदिरुदात्तःस्यात् नहिपस्तवनोमम ङपिचतुभ्यंहित्वानःमह्यंवातःयवता पतोना

वः पत्मत्ययोतस्यद्यचः आदिरुदात्तः नावंविनाद्युंजेत्यस्यकाम्याकर्मा णिङुनादचोपत् ईउवंद

हृशंसदुह्नोणपतः पषांणपदंतानामादिरुदात्तः ईधेोन्तुतनेरुतआजुह्वानईंड्योवद्यस्त्वमेष्ठनोपे

दिवार्थउक्थमिंद्रायप्रसंसविभाषावेणिवियानपोः आदिरुदात्तःईयानोअग्निनागमसगहासक्त ३॰

हस्वठकणानां आदिरुदात्तेथा आद्यास्त्वयोच अंतास्त्रयः पचाद्यंताः मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियांमतोः
पूर्वमाकारउदात्तः स्त्रीनाम्नि उदुंबरावती शरावती अतोवसाः अवती प्राष्टसंतउदात्तः वेत्रवती ऊरीपः पि
त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं ईवत्साः ईवंतस्यापि प्राग्वत् अहीवती मुनीवती अथ फिट्सूत्राणि फिषोंतउदात्तः
प्रातिपदिकं फिट् तस्यांतउदात्तः स्यात् उच्चैः पाटलापालेकांवासागरार्थानां एतदर्थानामंतउदात्तः
पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्यायाः लघावंत इति प्राप्ते अपालंकव्याधिघात आरेवत आरग्व
धेति पर्यायाः अवार्थः मातातउनर्वल्लेतानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते सागरः समुद्रः गेहार्थानामस्त्रियां गेहं न
द्विषयस्येति प्राप्ते अस्त्रियां किम् शाला आद्युदात्तोपम् इह्वपर्यंदासाञ्ज्ञापकाद्धक्रदस्यचम्रेनः उदा
त्तः स्यानुनन्तु स्त्रियां गुदे अस्त्रियां किं अंत्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः स्वांग शिटामदंतानामित्यंतरंगमाद्युदात्त

सि॰ कौ॰ त्वंतनष्टाप् थ्यपूर्वंस्त्रीविषयस्य यकारपकारपूर्वो यो ञ्योचस्य उदात्तः अंतर्ह्णीस्त्रीविषयवर्णेतिप्राप्तिश्छायामाया

३१ यांतस्यांत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेस्त्रीतिकिम् वाडंयं गंतत्वादाद्युदात्तत्वं विषयग्रहणं किम् उभ्यादन्त्रिपायतेना

451 वडुत्याद्युदात्त उभय प्राप्तः त्तत्रियप्राप्त्यन्तस्य यांतस्यांत्यात्पूर्वमितिमध्योदात्तः खांतस्याश्मादेः उखानखं

मुखंडुः खंनखेस्यस्यांगाशिदामित्याद्युदात्ते प्राप्ते उरवा नाम भांडविशेषः तस्यछत्रिमतात्व पूर्वाणां

छत्रिमाख्याचेदित्युवर्णास्योदात्तत्वे प्राप्ते सुखं डुः खं यौर्नेद्विषपस्येतिप्राप्ते अश्मादेः किम् शिखाम्

खंमुखस्यस्यांगाशिदामितिनद्विषपस्येतिवा आद्युदात्तत्वे शिखा पात्र शिंडः खोनित्ह्रस्वस्येति

उणादिषुनित्वोक्तेः अंतरंगत्वात् हापः प्रागेवस्यांगाशिदामितिवोध्ये हिष्टवमूरतिष्ठात्यांतानां

पष्ठामंतउदात्तः स्यात् अतिशयेनवहूलो बंहिष्टः नित्वादाद्युदात्ते प्राप्ते बंहिष्ठे बस्य इः एक्टनारथेन ३१

यद्वं हिंषुंनलविधेइमौदौव्यात्ययादाद्युदात्तः संवत्सरः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्रवाध्यतइत्याहुः सन्न
निः अपीतिः लघावंतइतिप्राप्तेचत्वारिंशतइत्यापिप्रागवत् अभ्यार्धवानाप्रष्टयस्यापोः अव्ययपूर्वप
दप्रकृतिस्वरोत्रवाध्यतइत्याहुः घापादित्रैस्त्रैणगतार्थमेततत् दक्षिणस्यसायौ अंतउदात्तः स्यात्स्या
धुवाचित्वाभावेतत्अवस्यापोसर्वनामतयास्त्रीगणिदामित्याद्युदात्तः अर्थीतवेनलघावंतइतिरुह
ह्वदात्तः दक्षिणः सर्वलोहारपरक्षदानवृत्तिक्षितिकोशः स्त्रीगास्यायामादिर्वा इहदक्षिणस्याद्यं
तौपर्यायेणोदात्तौस्तः दक्षिणोवाङ्गः आस्यायद्दक्षिणं किंप्रत्यङ्मुखमासीतस्यावामपाणिर्दक्षिणो
भवति छंदसिच असंगार्धमिंददक्षिणः इहपर्यायेणाद्यंतावुदात्तौ कृष्णस्यामृगाख्याचेत् व
र्णोनांतणोत्याद्युदात्तेअंतोदात्तौविधीयतेकृष्णानांव्रीहीणां कृष्णोनानावहृषभः मृगाख्यायात्

हलोरात्स्यैवानामधेयस्य हलस्येत्येवमर्थं वा हलोऽन्त्विना हलस्वरषिः युष्मद्गोरयोरादिः नित्यमदान्तः स्यादि
त्येकवेत्यनुवर्त्तनादुतिनयुष्मै स्वरो गौरो यथा पिवेत्यत्र ईतोदान्तदर्शनात् अंगुष्ठोदकवकवशानां छंदस्य
यतः अंगुष्ठस्यस्वांगानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वेप्राप्तेऽग्नेतोदात्तार्थं आरंभः वशायहृ
णं नियमार्थं छंदस्येवेति तेन लोके आद्युदात्तं तेमाङ्ः पृष्टस्य च छंदस्यन्तउदात्तः स्यात् वा भाषायां पृष्टे
अर्जुनस्यतृणाख्या चेत् उनर्वन्तेतानामित्याद्युदात्तस्यापवादः अर्थस्य स्वाभाख्या चेत् पांत्यस्यांत्या
नुष्टवमितिपतेनावइतिवाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् आशायाअदिगाख्या चेत् दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदं
अन्तएववज्ञापकाद्दिक्रुपर्णोपस्याद्युदात्ततादृक्स्था शाभ्यस्य विनदत्त्राणामाविषपाणां अन्तउदात्तः
स्यात् आम्रेषानरथादीनां लचावेन इति प्राप्ते ज्येष्ठश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टत्वेनत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते ३२

वचनेनकर्त्वस्यकृत्तिकाख्याचेत् अंतउदात्तोनकृत्तिकानदंत्रेकेचित्तकृत्र्वस्यकृत्तिकाख्याचेत् अ
तउदात्तोनकृत्तिकानदंत्रेकेचित्तकृत्र्वोपस्थाप्नद्दिषयाणामितिख्यापस्थार्पिकावद्धलिकाउत्पत्ता
पंतोदात्तोनेत्याङुः चूतादीनांच अंतउदात्तः चूतेभिमितेम्याकृतिगणोयम् ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि
अंतउदात्तः स्यात्ज्येष्ठस्याहचमसाकनिष्ठस्याहचतुरः वयसिकिं ज्येष्ठः श्रेष्ठः कनिष्ठोल्पिष्ठः बृहति
त्वादाद्युदात्तस्वावबिल्वतिष्ययोः स्वरितोवा अनयोरंतः स्वरितोवास्यात्पक्षेउदात्तः इतिफिट्सूत्रेषु
प्रथमःपादः अथदिप्राक्शाकटेः अधिकारोयंप्राकविशाकटोरितिनियावत् ह्रस्वांतस्यस्त्रीविषय
स्य आदिरुदात्तः स्यात् वलिः तनुः नब्विषयस्यानिसंतस्य वनेनवापः इसंतस्यतुसर्पिः नपुंसकत्व
णाधान्यानांचद्व्यषां द्व्यचामित्यर्थः कुशाः काशामाषास्तिलावद्धचांतगोधूमाः त्नसंख्यायाः पंच

सि.कौ.

३३

453

चतुरः स्वांगशिटामदंतानां शिट् सर्वनामकर्णाभ्यां चिबुकादपि ओष्ठाविवमर्थ्यं विष्ठोविहायाः प्राणि
नां कुपूर्वं कवर्गात्पूर्वं आदिरुदात्तः काकः वृकः प्रकेषु मे प्राणिनां किं उदकं खष्मु वर्णानां त्रिमाख्या
चेत् ह्रव पिपरेउवर्णमुदात्तं स्यात्केडुकः उनर्वन्नंतानां उनवहृणांवोरिष्मादसं ऋक्षसारंवाष्ठ
णावेवन् पीवानं मेषम् वणानां तणानि निर्तातानाम् आदिरुदात्तः एतः हरिणः शितिः पृश्निः
हरित् ह्रस्वांतहृस्वांतस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छीलेश्वर हर्जेंहृस्वांतस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् मुनिः अत
स्यादेवनस्य आदिरुदात्तः नस्यनाहः देवनेन अद्वैमींदीव्यः अर्द्धस्या समद्योतने अर्द्धग्रामस्य समे
शकेत अर्द्धं पिपल्याः पीतद्रर्थानां पीतद्रुः सरलः ग्रामादीनां च ग्रामः सोमः यामः स्लुवंतस्योप
मेयनामधेयस्य चेवेवचं चास्फिगंतस्येति पाठांतरे स्फिगितिल्लुपः प्राचां संज्ञा नक्षत्रपर्वतवि ३३

शेषव्याघ्रसिंहमहिषाणां पर्यायमुपमेयनाम्नामादिरुदाहृतोनतालएवतालः मेरुरिवमेरुः व्याघ्रः सिंहः म
हिषः राजविशेषस्योपमन्वाचैव समन्वाहृत्य अग्रगउदाहरणमग्रेगाः प्रत्युदाहरणं लक्ष्यावंते हयोऽश्व
वृषोगजः अनेनलक्ष्योहयोऽश्वलक्ष्यो मनोर्वैकृतस्यगरुरुदाहृतः कल्याणः कोलाहलः स्त्रीविषयवर्णा
न्तपूर्वाणां पर्यायत्रयाणामाद्युदाहृतः स्त्रीविषयमल्लिकावर्णाः श्येनीहरिणीअन्तस्थापूर्वोलिंगा
नेतन्तपूर्वाः तरन्तः शाकुनानोचलघुपूर्वं पूर्वंलघुउदाहृतंस्यात्तङ्कुक्कुटः तित्तिरिः नन्नेप्राणपाण्यांगा
पद्यालक्षणेप्रात्नमुदाहृतंवेनवसंतः कृकलासः धान्यानांचतुर्दशतानां आदिरुदाहृतः कोद्रवानां
श्यामाकाः घोतानांमाषाः जनपदश्राष्ठानामघोतानाम् केकयः हयादीनामसंग्रहः लांतानामे
नः सर्वं वा हयोतिहलः संज्ञापललेशाललंहयादीनां किम् पक्वलः असंयुक्तेति किमल्लः उंगता

454

नांचद्य्मं आदिरुदात्तः कृषिः इति द्वितीयपादः अथ द्वितीये प्रागाघाव् ईषांतस्यहलादेर्लित्यतः प्राग्द्वि
तीयाधिकारः अषष्ठी प्राङ्ग्राकरात् मकरवरूढेष्वतः प्राक्त्र्यचामिस्यधिकारः स्वांगानामकुर्वा
दीनाम् कवर्गरेफवकारादीनिवर्जयित्वा वा स्वांगानां द्वितीयमुदात्तं ललाटं कुर्वादीनां तु कपोलः
रसनावदनंमदीनांच मलपः मकरः शादीनां पाकानां शीतन्याशतपुष्पाणां तानां उर्वादीनां
पादपः आतपः लच्छादीनां तु अनूपं द्यचां तनीयं पुनान्यायपुतानां उतंऋपुतंऋनि यमसिंऋणि
विपणिः मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्टाकाशीनामादिर्वा पथामादि
वा पथामादिर्द्वितीयोवोदात्तः मकरः वरूढ इति छेदसि च अमकरद्यर्थेम्या रंभः लत्पानुस्याद्या
द्वितीयंवोदात्तं जेष्ठकर्दमादीनांच आदिर्द्वितीयंवोदात्तं स्थगंगधिङ्गनस्तिवा आदिर्द्वितीयेन शष्ट्रे

तित्रपः पर्यायेणोदात्ताः सुगंधितेजनाः तर्पः फलोतानो आदिर्द्वितीयं वोदात्तं राजादनफलम् पोत
सोन्यास्तथैव उल्लापः यांतस्य च नालक्षु नीनाशाष्ठ्योलक्षु च उदात्तस्तः सनाथ्यासभा शिशुमारोडुंबर
वरवलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च अंत्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा सांकाश्यकांपिल्यनासिक्यदार्वाघाटा
नां द्वितीयमुदात्तं वा अषांतस्य षट्पादेरादिर्वा हलीषालीगालाषा उशीरदाशेरकपालपलालशै
वालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणां पक्षामादिरुदात्तः स्यात् माहिष्यषाढ
योर्जायेष्टकाख्याचेत् आदिरुदात्तः महिषीजाया अषाढा उपदधाति ३ तिन्त्रतीयः पादः शाकटिश
कटौरश्वरमश्वरम् पर्यायेणोदात्तं शाकटिः शाकटीगोष्टजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य अश्वरमश्वरं
पर्यायेणोदात्तं गोष्टजो ब्राह्मणः अन्यत्र गोष्टजः पशुः उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः पारावत

तस्योपोत्तमवर्जं शेषं क्रमेणोदात्तं पृश्निजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् पर्वा
चतुर्णां धूप्रभृतीनां तत्र वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि पृश्निजानुः मुञ्जकेशः कालवालः स्थाली
पाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोः हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ स्पष्टं न्यङ्॰ त्रातः वाचत्तपक्वः न्यर्बुदमल्क
शपोरादिः स्वरितः स्यात् तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्याकैराजन्यमनुष्याणामन्तः स्वरितः स्यात् तिल्यानां
भवने द्वे त्रीणि तिल्यं पतो नावद्युतिप्राप्ते बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ अन्तः स्वरितानि त्वत्त्वसमसिमेत्य
नुदात्तानि त्वत्तरीमत्वतनु उतत्वः पप्रूपत्नतभंतामन्यके समसिम सेमा सिमस्याथर्वणेन्तउदात्तः ॥ आ
पर्वणाइति प्रातिपदिकं तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा सस्तत्वते सिमसे इत्यृग्वेदे पि भवत्येव निपाताश्चा
द्युदात्ताः ॥ स्वाहा उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ एवादीनामन्तः ॥ एव एवं नूनं सह ते पुत्र सूरिभिः सह ३५

स्यमङ्गनिप्रकरणेसहपाठस्याद्युदात्तइतितत्प्राचःञ्जित्स्येवावादीनामभावुदात्तो उभौग्रहणम
नुदात्तंपदमेकवर्जमित्यस्यबाधापचादपोऽनुदात्ताः स्युरिष्टपर्येतिपादांते नैनेभ्रिमस्भवोपथापादां
तेकिंपथानीमाद्धित्तिःकरन्प्रकारादिद्विरुक्तौपरस्यांतउदात्तःपटुपटु प्रोषसर्वमनुदात्तं पो
षंसर्वमनुदात्ते सेषंनित्यादिद्विरुक्तस्यपरमित्यर्थः प्रप्रापंदिवेदिवेऽनिषांतनवाचार्यप्रणीतेभु
फिटसूत्रेषुतत्रीपःपादः आद्युदात्तश्चप्रत्ययस्याद्युदात्तःस्यादग्निःकर्तव्यम् अनुदात्तौसुप्पि
तौ सर्वस्यापवादःपत्त्यस्यनयोाप्रकृतिशाश्निपोन् अनुदात्तत्वेस्वरितप्रचयौचितमंत्रतउदात्तः चितः
सप्रकृतेर्बहकजर्थम् चितिप्रात्ययेसतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यांतउदात्तोवाच्यइत्यर्थःनभेत्ता
मन्यकेपकेसर्वस्वरतीतकल्कातेतद्धितस्य चितस्तद्धितस्यांतःउदात्तःपर्वैस्यमिद्धेजित्स्वरवाधना

सि॰ कौ॰
३९
456

र्थमिदं कोऽनायतनाः कितः किनस्तद्धितस्यान्त उदात्तः पदाग्रेयः तिसृभ्यो जसः अन्त उदात्तः तिस्रो द्यावः
सवितः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः सुः सप्तमीबहुवचनं तत्र य एकाच् ततः परास्तृतीयादिर्विभक्ति
रुदात्ता वाचा विरूपः सोऽकिं राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात् परस्य मा भूत् न राज्ञो न्वते विथत्ते राजनि
त्वे तृतीयादिः किं न ददर्श वाचम् अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे नित्याधिका
कारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिर्वान्तोदात्ता
वा स्यात् परमवाचा अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थाने अञ्चेः पर विभक्तिरुदात्ता इन्द्रो दधीचः चावितिर
र्वं पदोऽन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणं शस्यपि ग्रहणार्थं प्रतीचो
दाहून् ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः षड्भ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता प्रष्ठौहः प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा ऊ ३९

ड्युपथाग्रहणंकिंकर्त्तव्यंइहमाभूत अदत्युवा अदत्युवेऽइदंएभिर्न्देतमः अन्वादेशेनश्चांतोदात्तादित्यनुवृत्तेः
नचतच्चांतोदात्तत्ताप्यास्तातिवाच्चमइदमोन्वादेशेनुदात्तस्तृतीयादावितिसूत्रेणानुदात्तस्यअशो
विधानात्प्रेतेवभ्रमस्यांगास्यानपहत्तेमासहइन्विशङ्गनिघह्पदादयःपद्भ्रांभ्रमिर्दन्त्विर्नजिह्वाजाव
तेमासिमासिमनस्विन्नेहृदस्रासृप्रघाफेनेनपुमन्अश्नानेवपंसशैरापावपरायोथन्नादिवुदिवेदिवे
अष्टनोदीर्घान्तमासादिर्विभक्तिस्यान्ता अष्टाभिर्दशभिः शतैरन्तमोनघजादी अन्तस्यःशतैरस्तयः
नद्देनादेतोदात्तापरानदीअजादिअशसादिर्विभक्तिरुदात्तास्यात् अष्ठारवंप्रथमाजानातीकूणावते
अंतोदात्तात्किंदधतीअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तःअनुमःकिंतुदंतीपकादेशोत्रउदात्तःअद्रुपदे
प्रात्यरत्वात्शान्तलेसार्वधातुकमितिनिघातःउदात्तयणोहलपूर्वात्उदात्तस्यानेयोपणरहलूष्

सि॰कौ॰
३७
457

र्वं स्त्स्यात्स्वरानद्दीर्विभक्तिस्वउदात्तास्यात् चोदपित्रीस्यन्तानांएधानेत्रीअरन्तंदेवापकृणवन्तेसवित्रे नो
ङ॰यातोः अनयोर्यणः परेस्यासादपः उदात्तानस्यः अस्वस्यैवंध्यासेन्तिर्भिः सम्पेद्ध स्वतडामतप् ह्रस्वात्
दंतोदात्तात्स्यपरोमतनुदात्तः यो अथिमौउदात्तिमौइयर्तिन्नुदः अत्ताएवंतः अंतोदात्ता त्रिमात्त्वाविदद्दिष
मात्स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येतदत्रनेष्यतेमरुत्वांवऊद्वतिसुत्वान्वापवागहि रेशाद्धाव
रेवांऊंद्रेवतः नामन्यतरस्यां मतुपियोह्रस्वस्तदंतोदात्तात्परोनामुदात्तोवा चेतंतीसुमतीनांऊशास्थूर
सि अपरोनामुदात्तोवादेवसेनानामभिभंजतीनांवेत्युक्ते नेहजपंतीनांमरुतोघंतषट् त्रिचतुर्भ्यःषट्
त्रिचतुर्भ्योहलादिः षभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्ताआषड्भिर्हूयमानः त्रिभिष्टुंदेवतवगोभ्यस्यावर्वाए
राडऽऊ॰ऊडुऊ॰झ्यः षभ्यः प्रागुक्तेनगावांशतेगोभ्योगावः शुनस्विछेयंसैषघ्यमेकवचनेभ्वर्णानात्तेभ्यः ३७

द्युमंत्तेषांपाठिक्रियाह्वे दिवोकल दिवःपराकलादिर्विभक्तिर्नोदात्ताद्युभिःकालिकिंउपत्वात्रेदि
वेदिवेन्रचान्यतरस्यां पराकलादिर्वोदात्तान्नभिर्येमानः नित्यविते निगदव्याख्यातंछन्दसिता
स्वनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्निङोः अस्मात्परंलसार्वधातुकमनुदात्तं
स्यात् तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशादपवादोयम् अनुदात्तेत्वपश्रास्त्रेङि न अभिवष्टेअनुतेभिःअदुप
देशाल्लुनभुजावनस्यतंचिन्स्वरोप्यनेनवाध्यतेवर्द्धमानंस्वेदमेतामादिभ्यःकिंअभिदृयेमरणीतःउ
पदेशग्रहणान्नेह हतोवृत्राणपापानंलग्रहणंकिंकतीहपवमानःसार्वैतिकिंकनीहनित्राःशि
अङ्किडोःकिंहुतेपदधीतेविदैाधिविदिभ्योनेतिवक्तव्यं इंधेराजापतचानुदात्तस्यचयत्रेतिसू
त्रेभाष्येस्थिते आदिःसिचोन्यतरस्यां सिजंतस्यादिरुदात्तोवापासिहंवर्तिरस्यैनोयलिचसेदीडं

सि॰कौ॰

३८

458

तोवा सेरिष्यलंतेपदेऽनुदात्तः अंतोवाऽऽदिर्वास्यात्पदानैनेनेत्र यः तदालितीतिप्रत्ययपाम्पूर्वमनुदात्तं
ललविषयस्तत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ता उपोत्तमेरिति रिप्रत्ययांतस्योपोत्तममनुदात्तं स्यात्पदाद्द्वनी
येद्रुतिप्रत्ययस्वराः समासस्यांतउदात्तः पत्रमिप्रियेवत्रव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं उदात्तस्वरितयोगिपूर्व
पदं प्रकृत्या स्यात्स्वरस्यचित्रस्वस्तमः उदात्तेस्यादिकिं सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासांतोदात्तत्वमेव
यथास्यात् समपादः तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः सप्तैते पूर्वपद
मतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या तुल्यश्वेतः कृष्णतिलाल्पा अजात्येतितत्पुरुषः किरिणाकाणः किस्किाणः
यनयन्नंदयन्स्यावं मंदयन्तिमाद्देकेंद्रद्रेसलेनितसप्तमीतत्पुरुषः शास्त्रीश्यामा अव्ययेनञ्कुनिपा
तानां अयज्ञोवापथः परिगणानेकिमस्तातावाकालकः महूर्तेसुखं भोज्योस्रवर्णोवर्णोषने तेव ३८

णांवाचिन्युत्तरपदेएतवर्जितेवर्णावाचिपूर्वपदंप्रकृत्यातत्पुरुषेकृष्णसारंगः लोहितकल्माषः कृ
ष्णशाबोनकृत्प्रत्ययांतः लोहितशाष्टः तन्नेतः वर्णाः किंपरमकृष्णः वर्णेषु किंकृष्णतिलाः अनेते किंकृष्णे
तः गाधलवणयोः प्रमाणे एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनितत्पुरुषेपूर्वपदंप्रकृत्या अरित्रगा
धमुदकं तत्प्रमाणमित्यर्थः गोलवणंयावद्गवेदीयतेतावदित्यर्थः अरित्रशाष्टोऽत्रोतोमध्योदात्तः
प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रंनपुनरायामएवप्रमाणेकिंपरमगाधंदायाद्यंदायादे तत्पुरुषेप्र
कृत्यायनदायादःक्यप्प्रत्ययांतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तःदायाद्यं किंपरमदायादः प्रतिबंधिचिरकृच्छ्र
योः प्रतिबंधिवाचिपूर्वपदंप्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषेगमनचिरंव्याहरणकृच्छ्रंगमनंकारण
विकलतयाचिरकालभाविकृच्छ्रयोगिवाप्रतिबंधिजायतेप्रतिबंधिकिंमूत्रकृच्छ्रं पदेशो व्याज

वाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे मूत्रपदेन प्रस्थितः उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञंत
उच्चारशब्दो घञंतस्थाथादिस्वरेणांतोदात्तः अपदेशे किं विष्णुपदं निवाते वातत्राणे निवातशब्दे
परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या कुटीनिवातं कुड्यनिवातं कुटीशब्दो गौरादिङी
षंतः कुड्यशब्दो ड्यगंतः पतेतत्पुरुषे वातत्राणे किं राजा निवाते वसति निवातशब्दोयं रूढः पा
र्श्वे शारदेनार्तवे ऋतौ भवमार्तवं तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृति
स्वरं स्यात् रज्जुशारदमुदकं शारदशब्दो नूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः रज्जोः सद्य उद्धृतं रज्जु
शब्दः सृजेरसुन्व्रत्याद्युदात्तो मुमादितः आर्तवे किं उत्तमशारदं अध्वर्युकषाययोर्जा
तौ एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं कठाध्वर्युः दौवारिककषायं कठशा ३९

ष्ठः पचाद्यजंतः तस्माद्वैशंपायनांतेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् द्वारेनिपुत्रकइति ठ
कं ते तादात्नः ज्ञातानि किं परमाध्वर्युः सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये पश्चनयोः पूर्वं प्रकृत्या पितृसदृशः सादृ
श्ये किं परमसदृशः समासार्थोत्र पूज्यमानता न सादृश्यं द्विगौ प्रमाणे द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचि
तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं प्राच्यसप्तसमः सप्तसमाः प्रमाणमस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्र
चो लुक् प्राच्यग्रहणमाद्युदात्तः प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः द्विगौ किं व्रीहिप्रस्थः प्रमाणे
किं परमसप्तसमः गंतव्यपण्यं वाणिजे वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गंतव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्व
पदं प्रकृतिस्वरं मद्रवाणिजः गोवाणिजः सप्तमीसमासः मद्रशब्दो रक्प्रत्ययांतः गंतेति किं प
रमवाणिजः मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा

भित्तायास्तुल्यप्रमाणं भित्तामात्रं भित्ताशष्टो गरोश्च हलश्च प्रत्ययांतः पाणिन्युपज्ञेपाणिनि शब्दा
ष्टांतोदात्तः नंदोपक्रमं नंदशष्टः यचाद्यंतः ३७ छायां ३७ बहुशष्टश्चाद्युदात्तो नित्यं तत्पुरुषे किं कु
ष्ठच्छाया सुखप्रिययोर्हिते एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे नद्या गमनसुखं गमनप्रियं ग्राम
नप्राप्टो लिन्वरः हिते किं परमसुखं प्रीतौ च प्रीतौ च प्रीतौ गम्यमानायां प्राग्वत् ब्राह्मणसुखं
पायसं छात्रप्रियोनध्यायः ब्राह्मणछात्रशष्टौ प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तौ प्रीतौ किं राजसुखं स्वं स्वा
मिनि स्वामिशब्दे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या गोस्वामी स्वं किं परमस्वामी पत्यावैश्वर्ये दमूनागृहप
तिर्दमे न भूवाक्चिद्दिधिषु पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या भुवःपतिः
भूपतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिधिषूपतिः वा भुवनं ३ उक्तविषयो भुवनपतिः भस्य सूत्रस्व ज्ञिप्य इति ५॰

क्रान्तेनाभवनशब्दः आशंकावाचनेदीयस्संभावने अस्तित्वाध्यवसायः संभावने गमनाशंकम
स्तिगमनावाचं गमनेनेदीयः गमनमाशंक्यते आवाप्यते आवाप्यते निकटतरमितिवा संभाव्यते सं
भावने किंपरमनेदीयः पूर्वं भूतपूर्वं आद्योभूतपूर्वं आद्यपूर्वः पूर्वशब्दोऽत्रातिविषये भूतपूर्वं वर्त्तते
भूतपूर्वं किंपरमपूर्वं सविथसनीडसमर्यादवेशासदेशोऽसामीप्ये पञ्चएवं प्रक्रान्त्या मद्रसविथं गा
याति सनीडं कापथमीरसमर्यादं मद्रवेशं मद्रसदेशम् सामीप्ये किं सदमर्यादया समर्यादं देवत्रैवेत्र स
मर्यादं विसृष्टादीनि गुणवचनेषु विसृष्टकटुकं विसृष्टप्राष्टोऽगतिरनेनतरउत्पाद्य दानं विसृष्टेति
किंपरमलवणांगुणोति किंविसृष्टब्राह्मणः विसृष्टविंमित्रव्यक्तं संपन्नपाटितकुशालनिपुणास्त्र
ज्याचमकन्यापवन्सभावेकर्मधारये अजातक नञ्उत्पादेशावतिश्रवमपापवाचिनिचोत्तरपदे

भाववाचिष्वर्थ्वेपदंप्रकृत्यागमनश्रेष्ठंगमनश्रेष्ठंगमनज्यायःगमनावमंगमनकनिष्ठंगमनपापि
ष्ठंश्रेति किंगमनशोभने भावे किंगम्यते ऽनेनेतिगमनंश्रेयोगमनश्रेयः केतिकिंबहुव्रीहिसमासेमा
भूत् कुमारस्यकर्मधारये कुमारश्रमणा कुमारप्रष्टौतोदात्तः आदिःप्रत्येनसि कुमारस्यादिरु
दात्तः प्रत्येनसिपरेकर्मधारये प्रतिगतमेनोस्य सप्रत्येनाः कुमारप्रत्येनाः पूर्गेष्वन्यतरस्याम् पू
गागणास्तेषुकंवाकुमारजीमूताः आद्युदात्तत्वाभावे कुमारस्यैवेत्येवभवति इगंतकालकपालभ
गालशरावेषु द्विगौपत्सुपरेषुपूर्वंप्रकृत्यापंचारत्नयःप्रमाणमस्य पंचारत्निः कालः निरैन्नदशमा
स्यः पंचमासान्भृतः पंचमास्यः तमधीष्टोभृत्यादिकारेद्विगोर्यप्पंचकपालः पंचभगालः पंचश
रावः ङ्कंसेवल्यापाः इति पंचशाष्कस्याद्युदात्तः इगंतादिषु किं पंचाश्वः द्विगौ किं परमारत्निः वद्धन्य

तरस्याम् बहुव्रीहौ संख्यया वा बहुल्लनं बहुमात्स्यः बहुकपालः बहुव्रीहौ तेनोदात्तः तस्य पराणिस्त्युदात्तत्व

वितपो विति भवति दिष्टिवितस्त्योश्च एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ पंचदिष्टिः पंचवितस्तिः सप्तमी

सिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात् अकालवाचि सप्तम्यंतं प्रकृत्या सिद्धादिषु सांकाश्यसिद्धः सांकाश्यपति

एषांतः आतपशुष्कः आतपपक्वः आष्ट्रेति ष्ठंतः चक्रबंधः चक्रशाष्टों तेनोदात्तः अकालात् किं पूर्वाह्णसि

द्धः कृत्स्वरेणाबाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु एते प्रकृत्या

वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः प्रतिपूर्वाह्णं प्रत्यपररात्रं

उपपूर्वरात्रं अपत्रिगर्त्तम् उपसर्गा आद्युदात्ताः बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमि

दम् अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदं तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् अहोरात्रावयवाश्च पि वर्ज्यमाना एव

तयोर्भवंतिवर्ज्येतिकिंअमंनंप्रतिराजन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु राजन्यवाचिनांबहुवचनानांअं
धकवृष्णिषुवर्त्तमानेद्वंद्वेपूर्वपदंप्रकृत्याश्वाफल्कचैत्रकाःशिनिवासुदेवाःशिनिराद्युदात्तोलक्षण
यातदपत्येवर्त्ततेराजन्यकिम्द्वैप्यभैमायनाःद्वीपेभवाद्वैप्याःभैमेरपत्यंयुवाभैमायनःअंध
कवृष्णयएतेनतुराजन्याःराजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानांक्षत्रियाणांग्रहणार्थंनैतेतथाब
हुवचनेकिंसंकर्षणवासुदेवौद्वंद्वेकिम्वृष्णीनांकुमारावृष्णिकुमाराःअंधकवृष्णिषुकिम्कुरु
पंचालाःसंख्यासंख्यावाचिपूर्वपदंप्रकृत्याद्वंद्वेद्वादशत्रयोदशत्रेस्त्रयसादेशोंतोदात्तोनिपात्य
तेआचार्योपसर्जनश्चांतेवासी आचार्योपसर्जनांतेवासिनांद्वंद्वेपूर्वपदंप्रकृत्यापाणिनीयरौ
ढीयाःछस्वरेणमध्योदात्तावेतौआचार्योपसर्जनग्रहणंद्वंद्वविशेषणंसकलोद्वंद्वआचार्योप

यौपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न पाणिनीयदेवदत्तौ आचेति किं छांदसवैयाकरणाः अंतेवासीति किं
म् आपिशलपाणिनीयेशास्त्रे कार्तकौजपादयश्च एषां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या कार्तकौजपौ कृतस्येदं
कुजपस्येदमित्यणंतावेतौ सावर्णिमांडूकेयौ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहै
लिहिलरौरवप्रवृद्धेषु महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु महाव्रीहिः महापराह्णः महागृष्टिः
महेष्वासः महच्छब्दोंतोदात्तः सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः नेह महतो व्रीहिर्महद्व्री
हिः तत्लकप्रवैश्वदेवे चा महान् तत्लकवैश्वदेवं महावैश्वदेवम् स्वयंलातीति स्वलमस्तस्माद
ताताविष्ठुकैतोदात्तः उष्ट्रः सादिवाम्योः उष्ट्रसादी उष्ट्रवामी उष्ट्रमानुषः हनिउष्ट्रआद्युदात्तः गौःसाद
सादिसारथिषु गोसादः गोसादिः गोसारथिः कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरू

पापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकंबलोदासीभाराणां च एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्व
पदं प्रकृत्या कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतं उप्रत्ययान्तः कुरुः वृजेरिति वाच्यम् वृजिगार्हपतं वृजि
राद्युदात्तः रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्योदात्तः असूता जरती असूतज
रती अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः श्रीर्यस्यास्
ति तत् श्लीलं सिध्मादित्वाल्लच् कपिलकादित्वाल्लत्वं पारेवडवेव पारेवडवा निपातनादिवार्थे स
मासो विभक्त्यलोपश्च पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः तितिनितोऽ
पत्यं छात्रो वाऽणन्तः पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः पण्यकंबलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् अ
न्यत्र पणितव्ये कंबले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्तसमासे कृत्यात्ययेऽयं स्वरो विहितः दास्या ४३

मावोदासीभारः देवहूतिः यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते विधिश्च न विहितः स सर्वो
दासीभारादिषु द्रष्टव्यः स्तापेसपुरंध्यांपुवंशारीरंथीपतेस्सामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः अल
कुत्तोदसः न पिषयसेत्याद्युदात्तः पुरुशाष्ट्ः चतुर्थी तदर्थे चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतु
र्थ्यन्तं प्रकृत्या यूपदारु अर्थे अर्थे परे च चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या देवार्थं क्ते च क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या गोहि
तं कर्मधारये निष्ठा क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या श्रेणिकृताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः पूगकृताः
पूगशब्दोन्तोदात्तः कर्मधारये किं श्रेणिः कृतं अनिष्ठा किं कृताकृतं अहीने द्वितीया अहीनवाचि
नि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या कष्टश्रितः ग्रामगतः कष्टशब्दोन्तोदात्तः ग्रामशब्दो नित्स्वरे
ण अहीने किं कान्तारातीतः अनुपसर्ग इति वक्तव्ये नेह सुखप्राप्तः थाथेत्यस्यापवादोयमन्तती

 पाकर्मणि॥ कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या। त्वोतासः। रुद्रहतः। महाराजहतः। रुद्रैरवगतः। कर्मणि
 किं। रथेन यातो रथयातः। गतिरनन्तरः॥ कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या। थाथेत्यस्यापवादः।
 पुरोहितं। अनन्तरः किम्। अभ्युद्धृतः। कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टः। थाथादिस्वर एव। दूरादागतः।
तादौ च निति कृत्यतौ॥ तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परे अनन्तरो गतिः प्रकृत्या। अग्रेग
णोऽन्तमस्य प्रभर्ता। संगतिं गोः। कृत्स्वरापवादः। तादौ किं। प्रजल्पाकः। निति किं। प्रकर्त्ता। अतुजितः। अ
तौ किं। आगन्तुः। तवै चान्तश्च युगपत्॥ तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चै
तदुभयं स्यात्। अन्वेतवा उ। कृत्स्वरापवादः। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये॥ अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्च
तौ परे प्रकृत्या। ये पराञ्चः। अनिगन्त इति किं। प्रत्यञ्चो यन्तु। सर्वाद्युदात्तत्वादयमेव न हि त्वान्यानि कृणुहि प

णाचवप्रत्यये किंउदंचनेनाथीष वप्रत्ययांतैचनैतोऽगतावपिन्यथीप्रकृत्यौ न्मुद्रृतानः उदात्तस्वरितयोर्यण

ड्रस्वं चलेरकारः स्वरितः अथ ऋ ईषदन्यतरस्यां ईषत्कडारादयः षष्ठीत्यपर्यंतोदात्तः ईषद्धे दृष्टादौ कृत्स्वर

एव हिरण्यपरिमाणं धने सुवर्णपरिमाणाद्विपूर्वे पदे वा प्रकृत्या धने द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्वि

सुवर्णेन देव धनं द्विसुवर्णं धने बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव हिरण्यं किं प्रस्थधनं परिमाणं किं कां

चनधने धने किं निष्कमाला प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे प्रथमवैयाक

रणः संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः प्रथमशब्दः प्रथेरमच् ततः अचीति किं प्रथमो वैयाकरणः

कतरकतमौ कर्मधारये वा प्रकृत्या कतरकठः कठेषु यस्य ग्रहणमन्तरार्थं द्वन्द्व प्रतिपदोक्तत्वादे

व सिद्धे आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः आर्यब्राह्मणः आर्यकुमारः आर्यो ण्यदंतत्वादंतस्वरितः आर्ये

सि॰ कौ॰ किंपरमब्राह्मणः चेति किंआर्यक्षत्रियः कर्मधारयइत्येव राजाच ब्राह्मणकुमारयोः परतो वाप्रकृत्या
४५ कर्मधारयेराजब्राह्मणः राजकुमारः योगविभागउत्तरार्थः षष्ठीप्रत्येनसिद्धंततोराजाप्रत्येनसिद्धे
465 वाप्रकृत्याराजप्रत्येनाषष्ठी किंअन्यत्रनक्तेनित्यार्थे क्तांतेपरेनित्यार्थेसमासेपूर्वंवाप्रकृत्यानि
त्यप्रहसितः २ कालादितिद्वितीयासमासोयंनित्यशब्दस्सवेतआद्युदात्तः प्रहसितइतिथाथादि
स्वरेणांतोदात्तः नित्यार्थेकिंमुहूर्तप्रहसितः ग्रामः शिल्पिनिवाप्रकृत्याग्रामनापितः २ ग्रामआ
द्युदात्तः ग्रामकिम् परमनापितः शिल्पिनिकिं ग्रामरथ्या राजाचप्रशंसायांशिल्पिवाचिनिपरेप्र
शंसार्थराजपदंवाप्रकृत्याराजनापितः राजकुलालः प्रशंसायांकिंराजनापितः शिल्पिनिकिं
राजहस्ती आदिरुदात्तः अधिकारोयं सप्तमीहारिणौधर्म्येहरणे सप्तम्यन्तंहारिवाचिचआद्युदा ४५

न्नेधर्म्येपरेटेपंपः स्वीकरोतिमहारीत्युच्यतेधर्म्यमित्याचारनियतंदेयंमङ्कटेकाषायणाः हलेद्वि
पदिकामेज्ञापामितिमप्तमीसमासः कारनाम्निचेमल्लकपात्रिकाश्वः वैयाकरणाहस्तीक्कचिट
यमाचारः मङ्कटादिषुकार्षापणादिदानमेयाज्ञिकादीनांत्वस्यादिरितिधर्मेकिंस्तेवरमः अहर
णेकिंवाडवहरणंवडवायाअपंवाडवः तस्यवीजनिषेकाद्ग्नरकालेशरीरपुष्ट्यर्थंयद्दीयतेतद्ध
रणमित्युच्यतेपरेपिक्रन्त्वरोहामित्त्वेरणवाप्यतउत्सहरणइतिनिषेधेनज्ञाप्यतेतेनवाडवहार्य
मितिहारिस्वरः सिध्यति पुत्रेच पुत्रवाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तंगोवल्लवः कर्त्तव्येतत्परोपु
त्रः विभाषाध्यक्षे गवाध्यक्षः पापेचशिल्पिनिवा पापनापितः २ पापाणकेइतिप्रतिपदोक्त
ग्रहणात्पष्ठीसमासेनगोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषुक्षेपे भार्यासौश्रुतः सुश्रुतोपत्यस्यभार्या

सि॰ कौ॰

४८

466

प्रधानतयादेषः अंतेवासीकुमारिदाक्षा ओदनपाणिनीयाः कुमार्यादिलाभकामाः पेदाक्षादिभिः श्रोत्रा
निष्णास्नाण्पर्थीयतेतएवं दाक्षिर्यंते भिक्षामाणवः भिक्षांलप्येऽहमिति माणवः भयब्राह्मणः पभये
नब्राह्मणः संपद्यते गोत्रादिषु किं दासीश्रोत्रियः देपे किं परमब्राह्मणः अंगानि मैरेये मद्यविशे
षो मैरेयः मधूविकारमस्य मध्यंगं मधुमैरेयः अंगानि किं गुडास्रवः भक्षाख्यास्तदर्थेषु भक्ष्यमन्न
भिक्षाकंसः भाजीकंसः भिक्षादयोऽन्नविशेषा भक्ष्याख्या किं समाशशालयः समशाने समांशाइतिकि
यामावन्मुच्यते तदर्थेषु किं भिक्षात्रियः वहुव्रीहिरयं पंग्रन्नपूर्वपदं मनो दान्ते गोविडालसिंहसैंधवे
षूपमाने धान्यगवः गोविडालः तृणसिंहः सक्तुसैंधवः धान्यं गौरिवेति विग्रहः व्याघ्रादिः गवा
कृत्वा संस्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्दो नोच्यते उपमाने किं परमसिंहः अकेजीविकार्थे दंतलेख ४९

एवकः यस्य दंतलेखनेन जीविका नित्यं क्रीडेति समासः अकेकिं रमणीयकर्त्ता जीविकार्थे किं उद्दभद्रि
का पैथारयति प्राचां क्रीडायां प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तं उद्दालकपु
ष्पभंजिका संज्ञायामिति पक्षे प्राचां किं जीवपुत्रप्रचायिका इयमुदीचां क्रीडा पांक्तिनवपुष्पप्रचापि
का पर्याय एवं च अणि नियुक्ते अण्णंते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तं स्याव छत्रधारः नियु
क्ते किं कांडलावः शिल्पिनि चाकृञः शिल्पिवाचिनि समासेण्णंते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण्कृञो
न भवति तंतुवायः तुन्नवायः शिल्पिनि किं कांडलावः अकृञः किं कुंभकारः संज्ञायां अण्णंते परे तं
तुवायो नाम कृमिः अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मणः गोतंतियवं पाले गोपालः तंतिपालः तं
तिपालः यवपालः अनियुक्तार्थो योगः गो इति किं वत्सपालः पाले किं गोरक्षः णिनि पुष्पहारी

उपमानेशाष्टार्थप्रकृतावेव उपमानवाचिपूर्वपदंणिन्यंतेपरेआद्युदात्तंउष्ट्रक्रोशीध्वांक्षरावीउ
पमानग्रहणस्यपूर्वयोगस्यचविषयविभागार्थंशाष्टार्थप्रकृतौकिंवृकवंचीप्रकृतिग्रहणंकिंप्र
कृतिरेवयथोपसर्गनिरपेक्षाशाष्टार्थातत्रैवयथास्यात्ग्रहमाभूत्गर्दभोच्चारीयुक्तारोह्याद
यश्च आद्युदात्ताःयुक्तारोहीआगतयोधीक्षीरहोतादीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटंजे कुटीजःकाश
जःतुषजःभ्राष्ट्रजःवटजःअंत्यात्पूर्वंबह्वचः बह्वचःपूर्वस्यांत्यात्पूर्वमुदात्तंउत्तरपदेउपसरजः
आमलकीजःबह्वचःकिंदग्धजानितृणानिग्रामेनिवसंतः ग्रामेपरेपूर्वमुदात्तंतत्स्थेन्निवस
द्वाचिनमल्लमःग्रामशब्दोऽत्रसमूहवाचीदेवग्रामःदेवस्वामिकःअनिवसंतःकिंदाक्षिग्रामः
दाक्षिनिवासःघोषादिषुचदाक्षिघोषःदाक्षिकरःदाक्षिह्रदःछात्र्यादयःशालायां छात्रिशाला

व्याडिशालापदापिशालान्तः समासो नपुंसकलिंगो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्ववि
प्रतिषेधेनायमेव स्वरः छात्रिशालं प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनां प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्व
पदमाद्युदात्तं स्यात् इन्द्रप्रस्थः अवृद्धं किं दाक्षिप्रस्थः अकर्क्यादीनामिति किं कर्कीप्रस्थः मकरीप्रस्थः मालादीनां च वृद्धा
र्थमिदम् मालाप्रस्थः अमहन्नवं नगरेऽनुदीचां नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदु
दीचां न ब्रह्मनगरं अमे इति किं महानगरं नवनगरं अनुदीचां किं कार्तिनगरं अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्
अर्मे परे द्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तं ऽगुप्तार्मं कुक्कुटार्मं अवर्णं किं बृहदर्मं ह्रदर्मं द्व्यच्त्र्यच् किं क
पिंजलार्मं अमहन्नवमित्येव महार्मं नवार्मं भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि
भूतार्मं अधिकार्मं संजीवार्मं मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थं मद्रार्मं अश्मार्मं मद्राश्मार्मं कज्जला

मेंआद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं दिवोदासाय दाशुषे अंतः अधिकारोयम्
प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् सर्वंगुणकार्त्स्न्ये सर्वशब्दः पूर्वपदमंतोदात्तः सर्वश्वेतः सर्वमहान् सर्वे
किं परमश्वेतः आश्रयव्याप्त्यापरमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते गुरोराति किं सर्वसौवर्णः कार्त्स्न्ये
किं सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः संज्ञायां गिरिनिकाययोः एतयोः परतः पूर्वमंतोदात्तं अंजनागिरिः मौंडि
निकायः संज्ञायां किं परमगिरिः ब्राह्मणनिकायः कुमार्यां वयसि पूर्वपदमंतोदात्तं वृद्धकुमारी कुमा
रीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः न
त्वपत्यवयस्यनेन कुमारत्वमेव वयसि किं परमकुमारी उदके केवले अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि
समासे उदके परे पूर्वमंतोदात्तं गुडोदकं स्वरे कृते ऽत्र एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति परे ५८

स्वरितः प्रके वले किं पीतोदके द्विगौ क्रतौ ॥ द्विगावुत्तरपदे क्रत्वाचिनि समासे पूर्वपदमंतोदात्तं गर्गत्रि
रात्रं द्विगौ किं अतिरात्रः क्रतौ किं बिल्वहोमस्य सप्तरात्रे बिल्वसप्तरात्रे सभायां नपुंसके सभायां पर
तो नपुंसकलिंगे समासे पूर्वपदमंतोदात्तं गोपालसभं स्त्रीसभं सभायां किं ब्राह्मणसेनं नपुंसके किं
राजसभा प्रतिपदोक्तं नपुंसकग्रहणान्नेह रमणीयब्राह्मणकुलं पुरे प्राचां शिवदत्तपुरं नोदीपु
रं प्राचां किं शिवपुरं अरिष्टगौड पूर्वे च पुरे परे अरिष्टगौड पूर्वे समासे पूर्वमंतोदात्तं अरिष्टपु
रं गौडपुरं पूर्वग्रहणं किं उद्दापिपर्यासात् अरिष्टाश्रितपुरं गौडभृत्यपुरं न हास्तिनफलकमा
र्देयाः पुरे परे नैभ्यान्यंतोदात्तानि हास्तिनपुरं फलकपुरं मार्देयपुरं मदेवपत्तमिति छउम्रा
दित्वा हूककुष्मूलकूपकं भष्मालेविले एतान्यंतोदात्तानि विले परे कुसूलविलं कूपविलं कुं

सि॰कौ॰ भविलं शालाविलं कुसूलादि किं सर्पविलं विले किं कुसूलस्वामी दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानरा

४९ टेषु दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु परेषु पूर्वेषुकामशमी अपरकृष्णमृत्तिका जनपदे पूर्वपंचालाः आ

469 ख्याने पूर्वयायातं पूर्वचानराटं शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थं आचार्योप

सर्जनश्चांतेवासिनि आचार्योपसर्जनांतेवासिपरे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवंति पूर्वपाणिनीयाः

आचेति किं पूर्वांतेवासी अंतेवासिनि किं पूर्वपाणिनीयं शास्त्रं उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या

वृद्धिर्विहिता तद्वदुत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चांतोदात्ता भवंति सर्वपांचालकः अपरपांचा

लकः अधिकारग्रहणं किं सर्वभासः सर्वकारकः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पू

र्वपदभूतः संज्ञायामंतोदात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यायमपवादः विश्वकर्मा वि ४९

स्वदेवः आविश्वदेवंसञ्ज्ञितिवहुव्रीहौ किंविश्वेचतेदेवाश्च विश्वेदेवः प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः
उदराश्वेषुषु पृषोदरः हर्य्यश्वः महेषुः क्षेपे उदराश्वेषुषु पूर्वमंतोदात्तं बहुव्रीहौ निंदायां घटोदरः कण्डु
दाश्वः चलाचलेषुः अनुदरइत्यत्र नञ्सुभ्यामितिभवति विप्रतिषेधेन नदीबंधुनि बंधुशब्दे परे
नद्यंतं पूर्वमंतोदात्तं बहुव्रीहौ गार्गीबंधुः नदी किं ब्रह्मबंधुः ब्रह्मशब्दः आद्युदात्तः बंधुनि किं गा
र्गीप्रियः बहुव्रीहौ किं गार्गीबंधुः निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां निष्ठांतं पूर्वपदमंतोदात्तं वा प्रधौ
तपादः निष्ठा किं प्रसेवकमुखः उपसर्गपूर्वात् किं शुष्कमुखः उत्तरपदाधिकार आपादांतं आद्यधि
कारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः कर्णो वर्णलक्षणात् वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः
कर्णशब्दः आद्युदात्तो बहुव्रीहौ शुक्लकर्णः शंकुकर्णः कर्णः किं श्वेतपादः वर्णलक्षणात् किं शोभ

नकर्णः संज्ञौपम्ययोश्च कर्ण आद्युदात्तः मणिकर्णः गोकर्णः कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च
संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ आद्युदात्तः शितिकंठः कण्डपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजंघः औपम्ये खरकंठः गो
पृष्ठः अश्वग्रीवः गोजंघः शृंगमवस्थायां च शृंगशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहु
व्रीहौ उद्गतशृंगः द्व्यंगुलशृंगः अत्र शृंगोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञायां ऋष्य
शृंगः उपमायां मेषशृंगः अवस्थेति किं स्थूलशृंगः नञो जरमरमित्रमृताः नञः पर एते आद्यु
दात्ता बहुव्रीहौ ता मे जराय्वजरं अमित्रमर्दय श्रवो देवेष्वमृतं नञः किं ब्राह्मणमित्रं जेति किं अ
शत्रुः सोर्मनसी अलोमोषसी सोः परं लोमोषसी वर्जं यित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् नञस्सु
भ्यामित्यपवादः सुकर्माणः सुप्रत्नः सनोवत निमानः सुब्रह्मा शिवापक्ष्मसः सुमनाः सुवर्चाः सु

पेशसस्करोतिजोविधिः सोः किंकृतकर्मामनसी किंसुराजाअलोमोषसी किंसुलोमोषसी किंसु
लोमासुषाः कश्चित्परत्वात्कपिपूर्वमितिभवति सुकर्मकः सुस्रोतकः क्रत्वादयश्च सोः परे आद्युदात्ताः
सुः साम्नाज्यापसुक्रतुः सुप्रतीकः सुप्रतूर्तिमनेहसं आद्युदात्तं च छंदसि पदाद्युदात्तंश्च तन्सोरुदा
त्तैवङ्गनाहावाद्युदात्ते अथासुम्बाः सुरथा अतिथिग्वेनित्वेणास्वरयावाद्युदात्ते किंपासुबाहुः अध्व
किंसुगुरसत्सुहिरण्यः हिरण्यशब्दस्य च वीरवीर्यौ च सोः परौ बहुव्रीहौ छंदस्याद्युदात्तौ सुवीरेण
रयिणासुवीर्यस्यगोमतः वीर्यं प्राप्तो यत्प्रत्ययांतः तत्र पतो नावतुल्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञाप
केनतद्धितति पूर्वैर्यो वसिद्धं स्यात् कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे उपकूलं परितीरं उ
पमूलं उपशालं उपाक्षं सुषमं विषमं निषमं ति ष्ठद्गुप्रभृतिषु एते कूलादिग्रहणं किं उभकुंभं अम

सि॰कौ॰ यीमावेक्विंपरमकूलःकंसमंथसूर्प्पपात्रकांडंद्विगौद्विकंसःद्विमंथःद्विसूर्प्पःद्विपात्रम्द्विकांडम्

५१ द्विगौकिम्परमकंसःतत्पुरुषेशालायांनपुंसके॥ शालशब्दांतेतत्पुरुषेनपुंसकलिंगेउत्तरप

471 दमाद्युदात्तंब्राह्मणशालंतत्पुरुषेकिंदृढशालाब्राह्मणकुलेशालायांकिंब्राह्मणशालाकंथा

च तत्पुरुषेनपुंसकलिंगेकंथाशब्दउत्तरपदमाद्युदात्तंसौशमिकंथंआह्वरकंथंनपुंसकेकिं

दाक्षिकंथा आदिश्चिहणादीनां॥ कंथांतेतत्पुरुषेनपुंसकलिंगेचिहणादीनामादिरुदात्तःचि

हणकंथंमदरकंथंआदिरितिवर्त्तमानेपुनर्ग्रहणंपूर्वपदस्याद्युदात्तार्थंचेलखेटकटुककांडं

गर्हायां॥ चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिपुत्रचेलंनगरखेटंदधिकटुकंप्रजाकांडंचेला

दिसादृश्येनपुत्रादीनांगर्हामात्रादित्वात्समासःगर्हायांकिंपरमचेलंचीरमुपमाने वस्त्रंचीर ५१

मिववस्त्रचीरं कंबलचीरं उपमानं किं परमचीरं पललसूपशाकं मिश्रे घृतपललं घृतसूपः घृतपूश

कं भक्षणमिश्रीकरणमिति समासः मिश्रे किं परमपललं कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां आद्युदात्ता

स्तत्पुरुषे दाक्षिकूलं शांडिसूदं दांडिनायनस्थली दाक्षिकर्षः ग्रामसंज्ञा एताः संज्ञायां किं पर

मकूलं अकर्मधारये राज्यं कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तं ब्राह्मणराज्यं

अक्षेति किं परमराज्यं चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन कचेलं कराज्यं वर्ण्यादय

श्च अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्षः अकर्मधारय इत्येव परमवर्ग्यः वर्ग्यादिर्दिगाद्यंतर्गणः पुत्रः पुंभ्यः पुं

शब्देभ्यः परः पुत्र आद्युदात्तः तत्पुरुषे दाशकिपुत्रः माहिषपुत्रः पुत्रः किं कौनटिमातुलः पुंभ्यः

किं दासीपुत्रः नाचार्यराजर्त्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः आख्याग्रहणात्पर्या

सि॰ कौ॰ पाणां तद्विशेषाणां ग्रहणं। आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः शाकटायनपुत्रः राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नंदपु

५२ त्रः नंदपुत्रः ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः होतृपुत्रः संयुक्ताः संबंधिनः श्यालपुत्रः ज्ञातयो मातापितृसं

472 बंधेन बांधवाः ज्ञातिपुत्रः भ्रातृपुत्रः चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यंतात्परा

ण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे मुद्गचूर्णं अप्रेति किं मत्स्यचूर्णं षट् च कांडादीनि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदा

त्तानि दर्भकांडम् दर्भचीरं तिलपललं मुद्गसूपः मूलकशाकं नदीकूलं षट् किं राजसूदः अ

प्रेति किं दत्तकांडं कुंडं वनं कुंडमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे दर्भकुंडं कुंडशब्दोत्र साहृश्ये

वने किं मृत्कुंडं प्रकृत्या भगालं भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या कुंभीनदालं भीकपालं

मध्योदात्तावेते प्रकृत्येत्यधिकृतमंतउ इति यावत् शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् शितेः परं ५२

नित्यावद्धस्वप्रकृत्याविनिपात्यः स्थितंपः पादशाष्टोऽवधादित्वादाद्युदात्तः अेसशाष्टुः प्रत्ययस्य नि
त्वात् स्थितेः किंदर्शनीयपादः अभसत्किंषिति भसत् स्थिति भसत्षिति आद्युदात्तः पूर्वपदप्रकृति
स्वरापवादोयंयोगः गतिकारकोपपदात्कृत् एभ्यः कृदंतेनग्रहवर्णांग्रीण्णा ध्यक्षन्त्वाह साइध्मप्रवृश्च
नः उपपदात् इध्मकरः गोतिकिंदेवस्य कारकः ग्रेषषष्ठीकृद्ग्रहणं सष्टार्थंप्रपचतितरामित्यत्रतर
वार्थेतेन समासेकृते आमतत्रसतिश्लिष्टत्वादाम् स्वरो भवतिउत्पेके प्रपचतिदेश्यार्थेतत्कृद्ग्रहणमि
त्यन्ये उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् पत्रपूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या वनस्पतिंवनश्रा बृहस्पतिप
बृहत्कुष्टोत्राद्युदात्तो निपात्यते हर्षपाशनेहर्षपाश्वीप्राष्टः प्राचीपर्णइतिदर्शनात् तनून्तपा
त्तनरायोसंवाजिनेनिपातनात् दीर्घः शुनःशेपोदेवताद्वंद्वेच उभे प्रकृत्यास्तः आपद्धावरुणोइ

द्यावाबृहस्पतीवयंदेवताकिंप्लक्षन्यग्रोधौद्वंद्वेकिंअग्निष्टोमः नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमं
थिषु पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदेप्रागुक्तंन इंद्राग्निभ्यांकंवृषणः अपृथिव्यादौ
किंद्यावापृथिवीजनयन् आद्युदात्तोद्यावानिपात्यते पृथिवीत्यंतोदात्तः सोमरुद्रौरोदेर्णिलुक्
चेतिरगंतोरुद्रशब्दः इंद्रापूषणौश्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अंतोदात्तोनिपात्यते उत्तरपदग्रहण
मनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणंयथास्यात् द्वंद्वविशेषणंमाभूत् अनुदात्तादावितिविधि
प्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थं अंतः अधिकारोऽयं थाथघञ्क्ताजवित्रकाणां थ अथ घञ् क्त
अच् अप् इत्र क एतदंतानांगतिकारकोपपदात्परेषामंतउदात्तः प्रभृथः स्नापोः आवसथः
वज्रप्रभेदः क्तः यज्ञोवज्रीप्रहुतः पुरुष्टुतः पुरुष्टुवज्ञस्तुतइतिविग्रहः अच् प्रचयः अप् प्रलवः प्रलवि ५३

भुजादित्वात्कः गतिकारकोपपदादित्येव सुस्तुतं भवता स्तूयमानात्कः सोऽस्तूयमानाच्च परं क्तान्त
मंतोदात्तं त्र्यस्त्र स्पौनौ स्त्रहाजस्य शाशाल्लुतः संज्ञायामनाचितादीनां गतिकारकोपपदात्क्तान्त
मंतोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा उपहूतः शाकल्यः परिजग्धः अनेति किं आचितं आस्थापि
तं प्रवृद्धादीनां च एषां क्तान्तमुत्तरपदमंतोदात्तं प्रवृद्धः प्रयुक्तः असंज्ञार्थोयमारंभः आकृति
गणोयं कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि संज्ञायामंतउदात्तः देवदत्तः विष्णुश्रुतः कारकात्किं
अकारकात्मिपमोमाभूत् संभूतो रामायणः दत्तश्रुतयोः किं देवपालितः अस्मान्नियमाद्त्र
संज्ञायामनेति न तृतीया कर्मणीति न भवति एवं किं कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रु
तं वधारणं माभूत् अकारकादपि दत्तश्रुतयोरंतउदात्तो भवति संश्रुतः आशिषीति किं

सि॰ कौ॰ दैवःस्वानादेवस्वानाः आशिष्येवेत्येवमप्यनिष्टो नियमः तेनानाहतोनेदतिदेवदत्तः अत्रनप्राप्तविशेष
५५ स्यसंज्ञेपरत्वात्तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवभवति अत्यंभूतेनकृतमितिच इत्थंभूतेनकृतमि
474 त्येतस्मिन्नर्थेयः समासस्तत्रक्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात् सुप्तप्रलपितं प्रमत्तगीतं कृतमित्येतस्मि
न्नर्थेयः समासस्तत्रक्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात् सुप्तप्रलपितं प्रमत्तगीतं कृतमित्येतस्मिन्न
र्थेयः समासस्तत्रक्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तंस्यात् सुप्तप्रलपितं प्रमत्तगीतं कृतमिति क्रियासामान्ये
करोतिनोऽस्तप्रादुर्भावएवतेनप्रलपितादयपिकृतंभवति तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः अनोभा
वकर्मवचनः कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं चान्तोदात्तं पयःपानं सुखंराजभोजनाः शालयः
भोतिकिं दन्तधावनंकरणेल्युट् कारकात्किं निदर्शनेमन्नक्तिनव्याख्यानप्रायणनासनस्थानपाजका ५५

दिक्रीताः कारकात्पराण्येतानि उत्तरपदान्यंतोदात्तानि तत्पुरुषे कृत्स्वरापवादः रथवर्त्म पाणिनिकृतिः

छंदो व्याख्यानं राजशयनं राजासनं अश्वस्थानं ब्राह्मणयाजकः गोक्रीतः कारकात्किं प्रभृतौ संगति

अत्र तादौ च निती ति स्वरः सप्तम्याः पुण्यं अंतोदात्तं अध्ययने पुण्यं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्ते सप्तम्याः

किं वेदेन पुण्यं ऊनार्थकलहं तृतीयायाः माषोनं माषविकलं वाक्कलहः तृतीयापूर्वपदप्रकृ

तिस्वरापवादोयं अत्र केचिदर्थग्रहणमिति स्वरूपग्रहणमिच्छंति यास्यार्थः ऊनशब्देन तदर्थनिर्देशार्थेन

तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थं मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ प

णबंधेनैकार्थ्यं संधिः तिलमिश्राः सर्पिर्मिश्राः मिश्रं किं गुडधानाः अनुपसर्गं किं तिलसंमिश्राः

मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकं असंधौ किं ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्राह्मणैः सह संहि

तोपेकार्थमापन्नः नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः संपाद्याद्यर्थतद्धितांतानां नञो गु
णप्रतिषेधेर्थे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः संपा० वर्त्तमानात्परे तोदात्ताः कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्ण
वेष्टकिकं न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकं छेदमर्हति छैदिकः न छैदिकोऽच्छैदिकः न वत्सेभ्यो
हितोऽवत्सीयः न संतापाय प्रभवति असंतापिकः नञः किं गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः विगार्द
भरथिकः गुणप्रतिषेधे किं गार्दभरथिकादन्यो गार्दभरथिकः गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं
संपादित्वादि उच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः कर्णवेष्टकाभ्यां न संतोऽस्थानदर्थे यपतौ
यौतद्धितांतं तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेध विषयापामरस्यां तउदात्तः पाणिनो समूहः पाणि
नपाणपाम्रपाणपाम्रंदेस्नमनदर्थे किंम्रपाद्यंतद्धितेति किं म्रदेयं गुणप्रतिषेधे किं दंत्यादन्यदंत्येनद

तुवंधग्रहणोनातस्तुवंधकस्येतिनेह अवामदेव्यमक्षावस्राकौ अर्जुनंकोनेचनञः परमेतोदात्तमस्राकौ
गम्यापांअपचः पक्तेनग्रान्तः अविलिखः अस्राकौ किंअपचोदीत्तितः गुणप्रतिषेधइमेव अमोपंपचा
दपचः आक्रोशेचनञः परावचकावेतोदात्तावाक्रोशेअपचोजाल्मः पक्तेनस्राक्रोनीत्येवमाक्रोशप
नेअविदिपः संज्ञायांनञः परमेतोदात्तेसंज्ञायामाक्रोशेअदेवदत्तः कृत्योकेलेज्ञावीदयस्य नञः प
रैतोदात्तः स्युः अकर्तव्यः उकअनगामुकः इष्णुचअनलंकरिष्णुः इष्णुचग्रहणोविष्णुचोद्यतुवंधः
कस्यापिग्रहणमिकारादेर्नसामर्थ्यात् अनाढ्यंभविष्णुः चार्वादिः अचारुः असाधुः असाधुः राजाह्वा
पेर्छेदसि अराजा अनहः भाषापोनञः स्वरएवविभाषान्तजन्नतीदयामु विप्रत्त्वन अकर्त्ता २ अ
लमनन्तेअतीद्दणां अपउविपदेअव्ययस्वरः बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने

सि॰कौ॰ पभ्योऽनयोरन्यउदात्तः स्यात् इदं प्रथमेपस्य मृदं प्रथमः पतद्वितीयः तत्पंचमः अङ्गवीहो किं अनेनप्र

५९ थमइदंप्रथमः पतद्वितीयः तत्पंचमः तृतीयेतियोगविभागात्समासः इदमेतत्तद्भ्यः किं पत्प्रथमः

476 प्रथमपूरणयोः किं तानिवहून्यस्यतेवहवः क्रियागणने किं अपेप्रथमः प्रधानेयेषांतेइदंप्रथमाः

द्रव्यगणने किं अपेप्रथमः येषांतेइदंप्रथमाः इदंप्रधानाइत्यर्थः उत्तरपदस्यकापित्वात्कपिपू

र्वमंतोदात्तेइदंप्रथमकाः वहुव्रीहाविन्यधिकारः संख्यायाःस्तनः वहुव्रीहावंतोदात्तः द्विस्त

नाचतुस्तनासंख्यायाः किं दर्शनीयस्तनास्तनः किं द्विशिराविभाषाछंदसि द्विस्तनाकरोति

संज्ञायांमित्राजिनयोः देवमित्रः कृष्णाजिनेसंज्ञायां किं प्रियमित्रः ऋषिप्रतिषेधोमित्रे वि

श्वामित्रऋषिः व्यवयाधिनेंतरम् व्यवधानवाचकान्तरमेंतरमंतोदात्तंवहुंमंतरेव्यवधाय ५९

केपसर्वस्त्रोनरः स्थवधापिनः किंसात्मातरः स्वभावान्तपूर्व्वमर्धः मुखं स्वांगं गौरमुखः स्वांगं किं दीर्घमुखा

शालानाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः उच्चैर्मुखः प्राङ्मुखः गोमुखः महामुखः स्थू

लमुखः मुष्टिमुखः पृथुमुखः वत्समुखः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र गोमुष्टिवत्सपूर्व्वपदस्योपमानल

क्षणोपि विकल्पोऽनेनबाध्यते निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् निष्ठांतादुपमानवाचिनश्च परंमु

खमंतोदात्तं बहुव्रीहौ प्रक्षालितमुखः पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्व्वपदांतोदात्तत्वे पूर्व्वपदप्रकृतिस्वर

त्वेन गतिस्वरोपि भवति उपमाने सिंहमुखः जातिकालसुखादिभ्योनाछादनात्क्तोऽकृतमितप्र

तिपन्नाः सारङ्गजग्धः मासजातः सुखजातः दुःखजातः जातिकालेति किं पुत्रजातः अनाछादना

त्किं वस्त्रछन्नः अकृतेति किं कुंडकृतः कुंडमितः कुंडप्रतिपन्नः अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठांतस्य परनिपा

सि॰कौ॰ तःवाजातेजातिकालसुखादिभ्यःपरोजातशब्दोवांतोदात्तःदंतजातःमासजातःनञ्सुभ्यांव‑व्रीहाउ
५८ त्तरपदमंतोदात्तंअव्रीहिःसुमाषःकपिपूर्वंनञ्सुभ्यामुत्तरस्यपूर्वमुदात्तंकपिपरेअब्रह्मवंधुकः
477 सुकुमारीकःह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं ह्रस्वांतेउत्तरपदेसमासेंत्यात्पूर्वमुदात्तंकपिपरेनञ्सुभ्यांवहुव्री
हौअव्रीहिकःसुमाषकःपूर्वंइत्यनुवर्त्तमानेपूर्वग्रहणंप्रवृत्तिभेदेननियमार्थंह्रस्वांतेंत्या
देवपूर्वमुदात्तंनकपिपूर्वमितिअज्ञकः॰कवेतस्येवांतोदात्तत्वंवहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि उत्तरपदा
र्थवहुत्ववाचिनोवहोःपरस्यपदस्यनञःपरस्येवस्वरःस्यात्वहुव्रीहिकःवहुमित्रःउत्तरेतिकिंव
हुषुमानोस्यसवहुमानःनगुणादयोऽवयवाः अवयववाचिनोवहोःपरेगुणादयोनांतोदात्ताः
वहुव्रीहौवहुगुणारज्जुःवहुत्तरेपदंवहध्यायःगुणादिराकृतिगणःअवयवाःकिंवहुगुणोद्विजः ५८

अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः उपसर्गात्स्वांगेध्रुवमपर्शु प्रपृष्ठः प्रललाटः ध्रुवमेकरूपं उपस
र्गात्किं दर्शनीयपृष्ठः स्वांगं किं प्रशाखोद्धृतः अध्रुवं किं उद्बाहुः अपर्शु किं विपर्शुः बहुसमासे समास
मात्रे उपसर्गाद्गुत्तरपदे वनमंतोदात्तं न स्यादिति प्रवणोऽन्तः अस्मात्तरेवनमंतोदात्तं अन्तर्वणो देशः
अनुपसर्गार्थमिदं अंतस्थ उपसर्गादंत प्राष्टान्तोदात्तः पर्यंतः न निविभ्यां अन्यतः व्यंतः पूर्वपदप्र
कृतिस्वरेण पणि चक्रते उदात्तस्वमिमः परेः अभितो भावि मंडलं परेः परमभित उभयतो भावो पस्ा
क्षिनत्कूलादिमंडले चांतोदात्ते परिकूलं प्राद स्वांगं संज्ञायां प्रगटं हं अस्वांगे किं प्रपदं निरुदका
दीनि च अंतोदात्तानि निरुदकं निरुपलं अभेर्मुखं अभिमुखं उपसर्गात्स्वांगमिति सिद्धे अबहु
व्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वांगार्थं अभिमुखा शाला अपाच्च पाच्च अपमुखं योगविभाग उत्तरार्थं

सि॰कौ॰ स्फिगपूतवीणांजोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च अपादिमान्यंतोदात्तानि अपस्फिगं अपपूतं अपवी
५८ णं अंजस अपांजः अध्वन् अपाध्वा उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदं एतदेव च ज्ञापकं समासां
478 तानित्यत्वे अपकुक्षिसीरनाम अपसीरं अपनाम स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमन्या
णार्थं च अधेरुपरिस्थं अधिरूढो दंतोऽधिदंतः दंतोपरिजातोदंतः उपरिस्थं किं अधिकरणं
अनोरप्रधानकनीयसी अनोरप्रधानवाचिकनीयश्चांतोदात्तं अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः पूर्व
पदार्थप्रधानः प्रादिसमासः अनुगतः कनीयान् अनुकनीयान् उत्तरपदार्थप्रधानः प्रधानः
प्रधानार्थं च कनीयो ग्रहणं अप्रेति किं अनुगतो ज्येष्ठः अनुज्येष्ठः पुरुषश्चान्वादिष्टः अनोपरो
त्वादिष्टवाची पुरुषोंतोदात्तः अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः अन्वादिष्टं किं अनुगतः पुरुषोऽनुपुरु ५८

षः अतेरकृत्पदे अतेः परमकृदंतंपदंचांतोदात्तं अत्यंकुशोनागः अतिपदा गायत्री अकृत्प
दे किं अतिकारकः अतेर्धातुलोपइतिवाच्यं इह मा भूत् शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः इह च स्यात् अ
तिक्रांतः कारकमतिकारकः नेरनिधाने निधानमप्रकाशनं ततोन्यदनिधानं प्रकाशन
मित्यर्थः निमूलं न्यक्षं निधाने किं निहितो दंडो निदंडः प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे प्रतेः परे अंश्वा
दयोन्तोदात्ताः प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासांतस्यानित्यत्वान्न टच् उपाद्द्व
जजिनमगौरादयः उपात्परे द्व्यच्कमजिनं चांतोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन् वर्जयित्वा उपदेवः उपा
जिनं अगौरादयः किं उपगौरः उपतैषः तत्पुरुषे किं उपगतः सोमो यस्य उपसोमः सोरवक्षेप
णे सुप्रत्यवसितः सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निंदा अस्य उपपानथा अभिधानात्सोः किं

सि॰ कौ॰ कुब्राह्मणः अवदेपणो किं स्वदूषणं विभाषोत्पुच्छे उत्क्रांतः पुच्छादुत्पुच्छः रपदात्पुच्छमुदस्यत्यु
५९ त्पुच्छयते परत्व उत्पुच्छः तदाघाघ्यादिस्वरेण नित्यमंतोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोयमभपत्रवि
479 भाषा तत्पुरुषे किं उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः द्वित्रिभ्यां परेषु अंतोदात्तो वा द्विपाच्च त्रिपाच्चर
घथ त्रिपाद्द्विदंः त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं मूर्द्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासांते अंतोदा
त्तत्वं यथा स्यात् एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासांतो भवतीति पक्षेपि च समासांतः क्रियते
तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासांतोदात्तत्वे प्रवृत्ते भवत्येव द्विमूर्द्धः त्रिमू
र्द्धः द्वित्रिभ्यां किं कल्याणमूर्द्धा बहुव्रीहौ किं द्वयोर्मूर्द्धा त्रिमूर्द्धा सक्थं चाक्रांतात् गौरसक्थं श्लक्ष्ण
सक्थः अक्रांतात् किं चक्रसक्थः समासांतस्य षचश्चित्वान्नित्यमंतोदात्तत्वं भवति परादिश्छंद ५९

मिवक्कले छेदसि परस्मसक्यः शाष्टस्मादिरुदात्तो वा अजिनस्य कामालभेत अत्र वार्त्तिकं परादिश्च पूर्वो
न्तस्यापि दृश्यते पूर्वादयश्च दृश्यन्ते अनयो वङ्क्ले तत्र उनित्वविज्ञानात् उरुद्धपापरोतः नयेन मृष्टिह
त्यपापस्त्विचक्रः पूर्वोतः विभ्यायुर्येहि इति समासस्वराः तिङ्ङोगोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ति
ङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः पचति गोत्रं एवं प्रवचन प्रहसन प्रकथनादयः कुत्सेति किं
एवं पचति गोत्रं सम्मेलनकृपं पति ङुः तिङः अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते अग्निमीळे न लृङ्लङ्ङेन न
निहन्यते स्यः कर्त्ता निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम् एतैर्निपातैर्युक्तं न नि
हन्यते पदद्येस्ता महंसात्वं पुवापदीकृत्याः कुविदंग आसन् अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्त्रासोप
त्रपितरो भवति न ह प्रमादं भे नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रतिषेधयुक्तं अरंभः अमा

सि॰कौ॰ रंभःनहमोदसेप्रत्यारंभेकिंनहवैतस्मिन्लोकेददिएामिछतिसत्यप्रश्ने सत्यंपृष्टेतिङंतेनानुदात्तेप्र
८॰ श्नेसत्यंमोदत्यसेप्रश्नेकिंसत्यमिद्वाउतवयंदंद्रंसत्वाम अंगाप्रतिलोम्ये अंगेत्यनेनयुक्तेतिङ्नानुदात्तेश्रा
480 गकुरुअप्रातिलोम्येकिंअंगकूजतिवृषलःअन भिप्रेतमसौकुर्वन्प्रतिलोमोभवतिहिचहियुक्ते
तिङंतेनानुदात्तेआहिधावातिआहिहहतेछेदस्यनेकमपिसाकांक्षे हीत्यनेनयुक्तेसाकांक्षम
नेकमपिनानुदात्तेअनृतंहिमत्तोवदतिपाप्मानचैनेपुनाति तिङंतद्वयमपिननिहन्यतेयावद्य
थाभ्यां आभ्यांयोगेतिङंतेनानुदात्तेपथाचित्कएवमावतेपूजायांनानेनंतरंयावद्यथाभ्यांयुक्तेति
ङंतेपूजायांनानुदात्तेयावत्पचतिशोभनंयथापचतिशोभनंपूजायांकिंयावद्भुंक्तेअनेनंतरंकिं
यावद्देवदत्तःपचतिशोभनंपूर्वेणात्रनिघातःप्रतिषिध्यतेउपसर्गव्यपेतंच पूर्वेणानंतरमित्यु ८॰

क्रम् उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् यावत्प्रपचति शोभनं अनेनतरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभ
नं तुपश्यपश्यताहैः पूजायां एभिर्युक्तं तिङं तेन निहन्यते ॥ जापं आदहस्वधामक्षपुनर्गर्भत्वमेरिरे
अहो च एतद्योगेनानुदात्तं पूजायां अहो देवदत्तः पचति शोभनम् शेषे विभाषा अहो उत्पनेन युक्तं ति
ङं नेवानुदात्तं पूजायां अहो कटं करिष्यति पुरा च परीप्सायाम् पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायां अधी
ष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् निकटगामिन्यत्र पुरा शब्दः परीप्सायां किम् नडेन स्म पुरा धापते वि
रा नन्वित्यनुज्ञैषणायां नन्वित्यनेन युक्तं तिङं न नानुदात्तमनुप्रार्थनायां ननु गच्छतमित्यर्थः अन्वि
ति किं अकार्षीः कटं त्वं ननु करोमि पृष्टप्रतिवचनमेतत् किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं क्रि
याप्रश्ने वर्तमानेन किं शब्देन युक्तं तिङं तेनानुदात्तं किं द्विजः पचत्याहोस्वित् गच्छति क्रियेति किं सा

सि·कौ· यत्नप्रश्नोमाभूत्किंभक्तंपचत्याहोपानंवाप्रश्नेकिंकिमधीतेदेवोपंअनुपसर्गंकिंकिंप्रपचतिउतप्र
८१ करोतिअप्रतिषिद्धंकिंकिंद्विजोनपठतिलोपेविभाषाकिंमोप्रयोगेउक्तेवास्त्वंपचस्याहोस्वित्प
481 ठतिएहिमन्येप्रहासेलृट् एहिमन्येउत्तमेनेनयुक्तंलृङ्‌तेनानुदात्तंक्रीडायांएहिमन्येभक्तंभोक्ष्यसेन
हिभोक्ष्यसेभुक्तंतत्त्वतिथिभिःप्रहासेकिंएहिमन्यसेओदनंभोक्ष्यसेसुष्टुमन्यसेगत्यर्थलोटालृङ्
मनेनैवसिद्धेनियमार्थोयमारंभःएहिमन्येयुक्तेप्रहासएवनान्यत्रएतिमन्यसेओदनंभोक्ष्येजा
त्वपूर्वं अविद्यमानपूर्वंपदंजात्वित्येतेनयुक्तंतिङ्‌न्तंनानुदात्तंजातुभोक्ष्यसेअपूर्वंकिंकटंजातुकरिष्य
तिकिंवृत्तंचचिदुत्तरं अविद्यमानपूर्वंचिदुत्तरंयत्किंवृत्तेनेनयुक्तंतिङ्‌न्तंनानुदात्तंविभक्त्यंतंड
तरडतमांतंकिमोरूपंकिंवृत्तेनकश्चिद्भुंक्तेकतरश्चित्कतमश्चिद्वाचिदुत्तरंकिंकोभुंक्तेअपूर्वंमित्ये ८१

वरामः किंचित्पठति आहो उताहो चानंतरम् आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तं तिङंतं नानुदात्तं
आहो उताहो वा भुंक्ते अनंतरमित्येव शेषे विभाषा वक्ष्यति अपूर्वे इति किं देव आहो भुंक्ते शेषे विभाषा
आभ्यां युक्तं व्यवहिते तिङं तं वानुदात्तं आहो देवः पचति गत्यर्थलोटा लृण् न चेत्कारकं सर्वान्यत् ग
त्यर्था लोटा युक्तं तिङं तं नानुदात्तं पत्रैव कारकं लोट् तत्रैव लृड् अपि चेत् आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि उ
ह्यंतां देवेन शालयः रामेण भोक्ष्यंते गत्यर्थं किं पच देव ओदनं भोक्ष्यसे अन्नलोटा किम् आगच्छेर्दे
व ग्रामं द्रक्ष्यसि एनं लृट् किं आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यसि एनं लृट् किं आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि एनं न चे दि
ति किं आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनं भोक्ष्यते सर्वं किं आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्य
त्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् पद्लोडं तस्य कारकं तत्रान्यत् च लृडं तेनोच्यते लोट् च लोडं तं गत्यर्थ

सि॰कौ॰

८२

482

लोटायुक्तंनान्तोदात्तंआगच्छदेवग्रामंपश्यगत्यर्थेतिकिंपचदेवौदनंभुङ्क्ष्वैनंलोट किंआगच्छदे
वग्रामंपश्यसिनचेत्कारकंसर्वान्यदित्येवआगच्छदेवग्रामंपश्यत्वेनरामः सर्वग्रहणादिहस्या
देवआगच्छदेवग्रामंत्वंचाहंचपश्यावयोगविभागउत्तरार्थः विभाषितंसोपसर्गमनुत्तमं लो
ड्नेगत्यर्थलोटायुक्तंवानुदात्तंआगच्छदेवग्रामंप्रविशसोपसर्गेकिंआगच्छदेवग्रामंपश्यअ
नुत्तमेकिंआगच्छानिदेवग्रामंप्रपश्यामिहन्तच हन्तेत्यनेनयुक्तमनुत्तमंलोडन्तंवानुदात्तंहन्त
प्रविशसोपसर्गमित्येवहन्तकुरु निपातैर्यद्यदिहन्तेतिनिघातप्रतिषेधः अनुत्तमेकिंहन्तप्रभुनजा
वहै आमएकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितंनानुदात्तं आमूप
चसिदत्ताउएकान्तरंकिंआमपचसिदत्तपश्चिनपंवंछंदसि तिङन्तंनानुदात्तंउदसृजोपदेशिगवः ८२

उपंनिदि स्त्राभ्यामास्मिन्नेते निपातैर्यदितिचेतिपक्षेपि ति चसिद्धेनियमार्थमिदंपतेनेवपरभूतैर्योगेना
त्मेपिति जायेत्तावोहावैहिपहीतिगतपर्यलोटायुक्तस्यलोटंतस्यनिघातोमवेतिचनचिदिवगोत्रा
दितद्धितास्नेडितेष्वगतेः पक्षपवत्नुपरतस्तिङंतेनानुदात्तेदेवःपचतिचनदेवःपचतिचिवदेवः
पचतीवदेवःपचतिगोत्रंदेवःपचतिपचतिअगतेः किंदेवःप्रपचतिचनचादिषुच वाहाहैवेष्वप
देषु तिङंतेनानुदात्तेदेवःपचतिचखादतिचप्रथमस्यचवायोगाद्भुतिर्निघातःप्रतिषिध्यतेद्वितीयंत
निहन्यतएव चवायोगेप्रथमा चवेत्साभ्यांयोगेप्रथमातिङ्विभक्तिर्नानुदात्ताग्राम्यचारयतिवी
णांचवादयतिइतोवासातिमीमदेउत्तरवाक्ययोरन्वयंजनीयंतिङंतायद्येपंप्राथमिकीयोगेकिंप्र
वंभत्तपोरपियोगेनिघातार्थंप्रथमाग्रहणांद्वितीयादेस्तिङंतस्यमाभूत् हेतिस्त्रियायाम हयुक्ताप्र

सि॰कौ॰
८३
483

थमातिङ्द्विःभक्तिर्नानुदात्ता॥ धर्मव्यतिक्रमेत्वंपंहरप्येनपातीरुउपाध्यायंपदातिमपिदिपाशीरि
तिस्नुतः अहेतिविनियोगेच अहयुक्ताप्रथमातिङ्द्विःभक्तिर्नानुदात्तानानाप्रयोजनेनियोगेदिपा
योचत्वमहग्रामंगच्छत्वमहग्रामंगच्छत्वमहरथेनअरण्यंगच्छदिपायास्वपमहरप्येनपातीरु
उपाध्यायंपदातिंनपति चाहलोपएवेत्यवधारणेच अहपतयोर्लोपेप्रथमातिङ्द्विःभक्तिर्नानु
दात्ता देवएवग्रामंगच्छत्वंदेवएवारण्यंगच्छत्वग्राममरण्यंचगच्छतित्यर्थः देवएवग्रामंगच्छत्वरा
मएवारण्यंगच्छत्वग्रामंकेवलमरण्यंकेवलंगच्छतित्यर्थः अहाहलोपःसचकेवलार्थःअवधारणं
किंदेवकेवभोक्ष्यतेनकश्चिदित्यर्थः अनल्कृप्तावेवचादिलोपेविभाषा चवाहाहेवानांलोपेप्र
थमातिङ्द्विःभक्तिर्नानुदात्ताचलोपेइंद्रवाजेषुनोअवाप्ररुक्राद्रीहयोभवंतिश्वेनागाअज्यायडु ८३

हेतिवालोपेव्रीहिभिर्यजेतयवैर्यजेतवैवावेतिचकं दर्शि अग्रहैवैदेवानामासीत् अपंवावहुलमा
सीत् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां आभ्यांग्रहणाप्रथमातिङ्विभक्तिर्वादाम्नाछंदसिअजामेकाजिन्वति
प्रजामेकारक्षतितयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्तिसमर्थाभ्यांकिंशकोदेवानुपातिष्ठत् एकइतिसं
ख्यापरंनान्यार्थंयहणात्तत्तंस्वं यत्रयदेपक्ष हूलतः पदंतिङंतंनानुदात्तंयोभक्तेपदम्हाश्रु
वीतिअत्रव्यवहितेकार्यमिष्यतेएजनाम् जितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यइतिवक्तव्यम् एजनेभ्यः
काष्ठादिभ्यःएजितवचनमनुदात्तंकाष्ठाध्यापकःमलोपश्चवक्तव्यः दारुणाध्यापकः अज्ञाता
ध्यापकःसमासांतोदात्तत्वापवादएतत्समासेद्रष्टव्यंतेनेहदारुणमध्यापकः इतिवृत्तिमतं
एजितग्रहणोसिद्धेएजितग्रहणमनंतरएजितलाभार्थंएतदेवज्ञापकमत्रप्रकरणे

चमीनितिदैह्नोपिनानेनयोमाश्रीपतइतिसगतिरपितिङ् पूजनेभ्यःकाष्ठादिभ्यस्तिङ् नेपूजितम
नुदात्तंकाष्ठंप्रपचन्तितिङ्ङ् निङ् लिङ् तिनिघातस्सनैपातैर्यद्दितिनिषेधेप्राप्तेविधिरयंसग
तिग्रहणाच्चगतिरपिनिहन्यतेगतिग्रहणेउपसर्गग्रहणमिष्यतेनेहयत्काष्ठंशुक्लीकरोति
कुत्सनेचसुप्यगोत्रादौ कुत्सनेचसुबंतेपरेसगतिरपितिङ्नुदात्तःपचतिपूतिप्रपचतिपूति
प्रपचतिमिथ्याकुत्सनेकिंप्रपचतिशोभनंसुपिकिंपचतिक्लिश्नातिअगोत्रादौकिंपचतिगोत्रं
क्रियाकुत्सनइतिवाच्यम्कर्तुःकुत्सनेमाभूत्पचतिपूतिर्देवदत्तःपूतिश्चानुबंधइतिवाच्यम्
नेनानुबंधंचकारानुबंधत्वादंतोदात्तःवावह्वर्थमनुदात्तमितिवाच्यम्पचतिपूतिगतिर्गतौ अनु
दात्तःअभ्युद्धरतिगतिःकिंदत्तःप्रपचतिगतौकिंआमंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहिमयूररोमभिःति ९४

ङ्‌-चोदात्तं भवति गतिरनुदात्तः पत्यपतितिङ् ग्रहणमथ यतस्ततः परिमाणार्थं अन्यथा हि यं प्रतिगतिस्त
थानावेवादात्तं भवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् उदात्तं भवति किं प्रपचति इति निङ् न स्वराः अथ वैदिकवाक्येषु
स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते अग्निमीळे इति प्रथमाक्षरं कृतत्वात् अग्निशब्दोऽन्तोदात्तं निपत्यते फिष इत्यन्तोदा
त्त इति माधवः वल्लनस्तच्चूतादित्वादन्तोदात्तः अनुदात्तं निप्रत्ययस्वरेण अथ सुप्यादनुदात्तः अग्नि
म् एवं इत्येकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः ईळे तिङ् तिङ् इति निघातः संहितायामनुदात्तानुदात्तस्येनी
कारः स्वरितः स्वरितात् संहितायामिति लेइत्यस्य प्रचयापरपर्यायापकम्पतिपुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पू
र्वापरावनाणमिनसि प्रत्ययस्वरात हितशब्दोपि धाञो निष्ठायां दधाते हिः इति हित्यादेशो प्रत्ययस्व
रेणान्तोदात्तः पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा पांकु गतीति समासे समासेऽन्तोदात्तेन त्वे रुपे कृत्स्वार्थे तिङश्चमप

सि॰ कौ॰ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चाद्यादिस्वरे च पूर्वं पूर्वोपमर्देन
९५ प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तिसृभ्यः शब्दः कारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य स
485 न्नतरः । कृत्यनुदात्तान्तरं पदमयस्य नडः । प्रत्ययस्वरः । विभक्तिस्वरः । अथ नञ्दात्तत्वे स्वरितत्वं देवपचाद्यच् । फिट्स्व
रेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तः । अस्तिकृशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः । होतृशब्दस्त
न्नन्तः पांतोनित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो नप्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्व
रेण कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेण वा अन्तोदात्तः । नमपः पितादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रं
ज्ञेयं । इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितं तेन तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥ इति भट्टोजिदी
क्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकप्रक्रिया समाप्ता ॥ ❁ ॥ ९५

नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इति शास्त्रेण मान्न
प्रजायां नलोपः। दुहेस्तृच् इट् गुणश्च भाव प्रदुहिता। सा वसेर्ऋन्। स्व
सा। यतेर्वृद्धिश्च याता। मातृभ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।
ननन्दुः। ननंदति ननान्दा। इहवृद्धिर्नानुवर्त्तते इत्येके। ननान्द
नप्त्रिचननन्दः। ननंदति ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नान्दिनी च सेति शब्दार्णवः १

ॐ स्वस्तिश्रीगणेशायनमः लिंगस्त्री अधिकार स्त्रेयते ऋकारांता मातृदुहितृस्वसृयातृन
नांदरः ऋकारांताएतेयंचैव स्त्रीलिंगाः स्वस्रादिसप्तकस्य वङीप्निषेधेनकर्त्रीत्यादेर्ङीपाईकारां
तत्वात तिसृचतसृश्चोरुस्त्रियामादेशात यावि यानेपिप्रकृतौस्त्रिचतसृरोसंदंनतत्वाभावात

१

486

स्त्रियां क्तिन् धातु अ स्य स्वपिति स्योतिरि इति शास्त्रेण निप्रत्ययः ४
अनूप्रत्ययांतो धातुः अनिप्रत्ययांतऊप्रत्ययांतश्चयातस्त्रियांस्यात अवनिः चमूः प्रत्ययग्रह
अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योनिः अरणिः स्तनेर्दोनिः
एंकिम् देवपत्नः क्विप् दयूः विशेष्यलिंगः अशनिभरणिपरणयः पुंसिच उपमयंवा अश
कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः। कर्षूः पुंसि करीषाग्नौकर्षूर्नद्यां स्त्रियांमता।४
निः मिन्यंतः मिप्रत्ययांतो निप्रत्ययांतश्च धातुः स्त्रियांस्यात भूमिः ग्लानिः वह्निहर्ष्ट्याग्न
वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। स्त्रवधिम्यां किदिति शास्त्राभ्यांसि द्धौ। अग्ने र्नलोपश्चेति शास्त्रेण निरिति सिद्धो भवतीति बोध्यम्
स्त्रियांमा वे क्तिन्
पः पुंसि पूर्वस्यापवादः श्रेणियोन्यूर्मयः पुंसिच उपमयंवाश्रेणिः क्तिन्नंतः स्वप्नं कृति
रित्यादिः ईकारांतश्च ईप्रत्ययांतस्त्रीस्यात लक्ष्मीः ऊङांवंतश्च कुरूः विद्यादंतमकारान्तम

लक्षेर्मुट् चेति शास्त्रेण लक्षेरीप्रत्ययो मुडागमश्च १

कुर्नोरुच्चेति शास्त्रेण कृञः कुप्रत्ययः करोतेरुत्वञ्च बोध्यम् १

श्रीः भः एकादिकं किम् पृच्छः श्रीः विंशत्पादे शतवते: इत्येविंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत्
पंचाशत् षष्टि सप्ततिः अशीतिः नवतिः डुंडुभिरेतेषु इत्येवं डुंडुभिः अतेषु किम् अयंडु
डुभिर्वाच्य विशेषो वा अवेरोवेत्यर्थः नाभिरत्रत्रये इत्येनाभिः नाभिरत्रत्रये इत्येनाभिः
उभावन्यत्र पुंसि डुंडुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः नाभिः स्त्रियः कथं तर्हि स
मुल्लसत्पंकजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीरुपनीविनाभिभिरिति भारविः उच्यते दृढभक्ति
रित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं वा ध्यं वस्तुतस्तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वा
त् लिंगस्येति भाष्यात् पुंस्त्वमपोह्य साधुः अत एव नाभिर्मण्डलेन्द्रपेचक्रमध्य स्त्रियोः

नहो म श्रु ति हा स्ये त नहे मा
न्ना दे शो ई र्ष्य त्य य श्र वि ष्ठी व
ते र

२

४८७

पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिका मद इति मेदिनिः रभसोपि आह मुख्यपद
त्विपे नाभिः पुंसिः प्रत्यंगकेन्द्रयोः चक्रमध्यप्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिका मद इति एवमे
वंविधेरन्यत्रापि बोध्यम् तलेतः अयं स्त्रियां स्यात् शुक्लस्य भावः शुक्लता ब्राह्मणस्य
कर्म ब्राह्मणता ग्रामस्य समूहो ग्रामता देव एव देवता भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिता
वनिताभिधानि भूः भूमिः विद्युत्सौदामनी सरिन्निम्नगा लता वल्ली वनिता योषित् पा
दोन श्लोकम् पादः पूरणः शारिवाचिको पिञ्जीवं स्यात् भाःस्रक्कुनिशा दिगुष्णिगुपान
हः एते स्त्रियां स्युः इयं भा इत्यादि स्थूणोर्णे नपुंसके च एते स्त्रियां क्लीबे च स्मृतः स्थूणा २

रास्ना सास्ना स्पृहा वीरणा इति रा
स्नेरणान कृ प्रत्यया न्नो निपात्यते ।

स्थूणा ऊर्णा ऊर्णा तत्र स्थूणा काष्ठमयो द्विकर्णिका ऊर्णा न मेषादिलोम गृहस्थूणाभ्यां क्ली
वे नियमार्थमिदम् गृहस्थूणा पूर्वं स्थूणोर्णयोः यथासंख्यं नपुंसके स्तः गृहस्थूणं शशोर्णं शा
शालोमनोत्यमरः प्रावृट् विप्रुट् रुट् तृट् विट् त्विषः एते स्त्रियां स्युः दर्विविदिवेदिखनिशान्य
श्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः एते स्त्रियां स्युः एते ङीषु दर्वी दर्वि वेद्यादि तिथिनाडिरुचि
वीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः एते प्राग्वत् रुचं तिथिरित्यादयः अमरस्त्वाह
तिथयो द्वयोरिति तथा च भारविः तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः इति स्त्रीत्वे हि इति वङ्गघ्यः
स्यात् श्रीहर्षस्य निखिलातिथिपूर्णिमातिथीनीतिशाङ्कुलिराजिकुटिशुनिवर्त्तिभ्रुक

प्रहृमसोऽदिदिद्यास्वेराग
दिः प्रत्ययः१

दि तुदिविलिपक्तयः पतेपिस्त्रियांस्युः इयेंप्राक्कुलिः प्रतिपदापद्विपत संपत प्रार्तंसमत्यरि
३ बद्धुषः संविन्न दात्र पत्र मुक्तामिथः इयंप्रतिपत इत्यादि उषाउच्छेतिउषाःप्रातरधिष्ठात्री
488 त्रा शे नेर्द्वस्व इतिद्यास्त्वरा दूस्वलं कि श्प्रत्यय - स्त्रिविधीयते
देवता प्राषी पुंःप्रगेर्हार इयमाशीरित्यादि अप्सुमनससमासिकतावर्षाणांवङ्कव त्र
वादीनांपंचानेस्त्रित्वंस्यां बङ्गत्वं चअप्सरामाःस्त्रियःसुमनसः पुष्पेसुमनामालिनीजातिः
देववाचीन पुंसेवस्युपर्वाणाःसुमनसः वङ्कत्वप्रायकम् प चसिकत्रात्रैलदानेअस
मर्थेतिअर्थवत्सूत्रेभाष्यप्रयोगात समांसविज्ञायत इत्यत्रसमायांसमायामितिभाष्या
त्रविभाषाग्रायेडितिसूत्रेअग्रासातांसुमनसाविनिवृत्तिमाप्यायांहरिदत्तोप्येवम् स्त्र ३

त्वक् न्योग वाग्ग्लौस्फिजः इयंस्त्वक्तत्वक् न्योक् वाक् यवाग्ग्लौस्फिक् त्रुटि सीमा सं
वेश्यास्त्रयंत्रुटिः सीमासंवेश्या त्रुविवेणिस्त्रायंस्त्रसृष्टम् धाराजालाह्लादयस्तु पूलकारि
यो नित्यम् नित्यग्रहणामस्त्रीबोधकाचिह्नाभिचारं ज्ञापयति इति स्त्र्यधिकारः एमान् त्र्यधिका
रोयम् वर्जेतः पाकः त्यागः कारः रोगः भावार्थे एवेदम् नपुंसकत्वाविशिष्टे भावे क्तल्यु
डुंस्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिर्वीयेन परिशेषात्कर्मादौ तु घञाद्यंतमपि विशेष्यलिंगम्
तथा च भाष्यम् संबंधमनुवर्तिष्यत इति घाञ्जेजस्तु विस्तरः गोचरः चयः जयः इत्यादि
भयलिंगभगानि नपुंसके एतानि नपुंसके स्युः भया — लिंगं भगे पदम् नडन्तः यत्तः यत्नः

४
489

याज्ञा स्त्रियां पूर्वस्यापवादः कंनेनोचुः किं प्रमयांनेनोचुः पुंसि स्याव आद्दिः निधिः उदधिः
व्यंतेकिदानेत्रुः किंजग्निर्वीजम् इषुधिः स्त्रीच इषुधिशब्दः स्त्रियांस्यात् चात पुंसि पू
र्वस्यापवादः इषुधिः स्त्रीच इषुधिशब्दः स्त्रियांस्यात् चात् पुंसि पूर्वस्यापवादः देवा
करो छंकराठः
सुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्र नखकेशादंतस्तनभुजकंठखड्गशरपंकाभिधानानि षत्रा ह्वापस्वडिम्भः किदिति शास्त्रेण खड्गेन्द्रस्त पो विधीयते ४
निपुंसिस्युः देवाः असमपञ्चम्हयः देत्याः आत्मा क्षेत्रज्ञः स्वर्गनाकः गिरिपर्वतः स
मुद्रोब्धिः नखः करहहः केशाः शिरोरुहः दंतः दशनः स्तनः कुचः भुजः दोः कंठः
गलः खड्गः करवालः शरः मार्गणः पंकः कर्दमः त्रिविष्टपत्रिभुवनेनयुक्ते स्त्री ४

यविष्टयंत्रिविष्टयंस्वर्गाभिधानतयापुंस्त्वप्राप्तेःयमारंभः द्यौःस्त्रियाद्योदिवौस्तत्रैणो
यादानमिदम् इषुवाङ्गस्त्रियांच चात्पुंसिवाणःकांडोनपुंसकेचचात्पुंसित्रिविष्टयेइत्यादि
चतःसत्रीदेवास्त्वेतस्यापवादःनांतःपुंसि राजातत्तानचचर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिःमन
दाचकोकर्तरोतिनपुंसकेवक्ष्माणत्वात् क्रतुपुरुषकपालगल्फमेघाभिधानानिक्रतुर
ध्वरः पुरुषोनरःकपोलःगंडःगल्फःप्रपदःमेघोनीरदः अभ्रंनपुंसकं एवंस्यापवादः
उकारांतः अयंपुंसिस्यात् शंभुः इन्दुः हनुहट्टविलासिन्यां नत्वारंभेगदेस्त्रियांद्वयोः
कपालावयवेत्वन्नेमेदिनि करेणुरोभ्यांस्त्रीनेभउत्यमरः एवंजातीयकविशेषवचना

कपिगादिगंडिकटिपटिम्पडोल
जितिद्रास्त्वेरणडोलच्चत्पयोवि
धीयते २

दूसनिजनिचुरिचटिभ्यो
न्नुक्षितिशास्त्रेरगान्नुरस्
प्रत्ययः जान्नुः इह जनि
वध्योश्चेतिननिषेधः ग्र
न्नुर्वधूयसामर्थ्यीतरु

नाक्रांतः प्रकृतस्त्रस्य विषयः उक्तंच लिंगशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितइति
५ एवमन्यत्रापि येनरज्जुकज्ञापारयन्नन्तकेरेभप्रियंगवःहि समासेरज्जुःपुंसिच
490 करकटरज्जुनाकरकटजा समस्तज्ञानवस्तसाहस्र नवत्रपु नाल्लूनिनप्रेक्षे
वस्त्रचार्थवाची अर्थवाचीतिकिम् वस्तमेपूषाग्नियनाथिपमदुमधुप्रीयुकमंडलू
नि नपुंसकेच चात्तुसिश्रयेमधुःइदंमधुइत्यादि हत्वंतःमेरुःसेतुःदारुकसे हजनवस्तुम
स्तनिमपुंसकेपूर्वस्यापवाद सक्तुर्नपुंसकेच सक्तुः प्राग्रश्मिरकारांतः रश्मिर्दिवसाभि
धानमितिवक्ष्यतिप्रागेतस्मादकारांत इत्यधिकृत्य क्रोधयः कोपयोकार्पतपुंसिस्यात ५

चोरस्थलइतिशास्त्रेरगतरतेन्नुरस्
प्रत्ययोवृद्धिः रस्पलत्वच्चविधी
पतेर. कलिपाटिनमिमनिजनेर्
डुः कृपटिनाकिघतमस्त्रामन्यत
इतिमधु॥४

सितनिगामिमसिसच्यविधान्त्रकुशी
भ्यस्तुनः सच्यतेइतिसक्तुःश्रहृद्धौदिः २

लवकः कल्कः चिवुकशाल्मकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानिनपुंसके पूर्वस्यापवादः कं
ठकानीकसरकचषकमोककमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कवर्चस्कपिनाकभांडकपुलाका
निनपुंसकेच वा पुंसि टोपधः टोपधमकारांतः पुंसिस्यात् घटः पटः किरीटमकुट कृत्कृपिभ्यः कीटन्निति शास्त्रेण कीटन्नत्ययः २
ललाटवटविटशृंगाटकराटलोष्टानिनपुंसके कुटकूटकपटकपाट कर्पटनटनिकटकी
टकटानिनपुंसकेच वा पुंसि णोपधः णोपधोऽकारांतः पुंसिस्याद्गुणः पाषाणः अणलव
णपर्णतोरणरणोष्णानिनपुंसकेपूर्वस्यापवादः कार्षापणस्वर्णसुवर्ण व्रणचरण
विषाणविषाणतृणानिनपुंसकेचथोपधः रथः काष्ठपृष्ठरिक्थास्थनिनपुंसकेका

ष्टादिगर्णाः स्त्रियोऽद्रुमाः काष्ठा तीर्थप्रोथयूथगुत्स्यानि नपुंसके च चात्पुंसि अर्धंतीर्थेऽद्
हन्तेः शरीरावयवे द्वे चेति सिद्धं जघनं पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः २
६ दंतीर्थेनोपधः अदंत्रः पुंसि द्रुनः फेनः त्रेच नाजिनत्रहितकाननवृवनवृजिनविपनवे
५९। तनमासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके च चात्पुंसि पोपधः अदंतः
पुंसि यूपः दीपः सर्पः पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पसष्पसमीपांतरीयाणि नपुंसके च शू
र्पेऽकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च भोपधः कुंभः स्तंभः तलभं नपुंसके पूर्वस्यापवा
दः ऋभं नपुंसके च कुंभं ऋभं मोपधः सोमः भीमः रुक्मसिध्मयुग्मे ध्मगुल्माध्यात्मकुं
कुमानि नपुंसके अदंतरुक्ममित्यादि संग्रामदाडिमकुसमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि ९

निनपुंसकेचचात्तुंसियोपथः समयः किसलयहृदयेंद्रियोत्तरीयाणिनपुंसके गोमयकषाय
मलयान्वयाव्ययानिनपुंसकेचचात्तुंसकेचतपथः द्वारंअग्रंकुरंद्वारायस्फारिततक्रंतक्रव
प्रदिप्रवज्रक्षछिद्रनावतीरदूरकृच्छ्रंयुग्मश्मश्रुभीरतिमिरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोयरप्रा
रीरकेदरमंदारयंजराजिरजठराजरवैनचामरपुकरगह्वरकुहरकुटीरकुलीरकलीरचत्वर
काश्मीरनीरांवरशरीरतंत्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्रांगुलित्रभ्रास्त्रशा
स्त्रवस्त्रपत्रपात्रछत्राणिनपुंसकेशुक्रमदेवतायांउद्दंम्शुक्रंवेतःचक्रवज्रांथकारसारवार
पारक्षीरतोमरशृंगारभंगारमंदारोशीरतिमरशिशिराणिनपुंसकेचचात्तुंसितोमिषवि

स्फायितत्र्विवाञ्चिशकिद्विपिद
दीत्यादिद्वास्त्रेरातन्वेरकुड
स्येनयंवृषादित्वात्कुत्वम
२

सर्वधातुभ्यष्ट्रन्निति ष्ट्रन्प्रत्य
यः २

जनेररष्टाचेतिद्वास्त्रेरा
जनेररः प्रत्ययोनस्यठा
देशश्चाविधीयते ४

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपत
दशनहः करणे। दावादेशुन्स्यात्करणो
र्थे नीयतेऽनेनेतिनेत्रम् ३

७

५१२

षवर्षाणिनपुंसकेचचात्पुंसिसोपथः वत्सःवायसःमहानसः पनसविसवससाहसानिनपुंस
केचमसासरसनिर्यासेवासकार्यासवासमासकेसमोसानिनपुंसकेच चात्पुंसिकंसं चाप्राण
निकंप्रोऽस्त्रीपानभाजनम्प्राणिनिकेसोनामकश्चिद्राजा रश्मिदिवसाभिधानानिपता
निपुंसिरश्मिमेघः घस्रदिवसः दीधितिः स्त्रियाम् एवंस्यापवादः दिनाहनिनपुंसकेश्च
यमप्यपवादः मानाभियानानिपतानिपुंसिसुःकुडवःप्रस्थद्रोणाढकेनपुंसकेवाखारीमा
नकेस्त्रियाम् दारादितलाजास्तेनांवजुत्वेचनाडुपजनोपपदानिव्रणाङ्गपदानियथासङ्ख्यं
नाड्याद्युपपदानिपुंसिनाडीव्रणः अपाङ्गजनपदः व्रणादीनामभयलिङ्गत्वेपिक्लीबत्वनिवृ ७

ञमन्ताड् इति शास्त्रे रुड्प्रत्ययो
विधी ३ यतेर्द् वाहुलकात्सन्तामा
वः क्षयङ् सद्ध्वातः तालव्यादिरि
त्यपरे २

र्थ्यं सत्रेमहुरुन्नरदत्विजः पुंसि संविणाग्निहुतिग्रथिक्रमिध्वनिवतिलिकोलिमोलिरक्कि
पिमुनयः पुंसि ध्वजगाजमजपुंजाः हेमिहस्तकुन्तवातवृन्तहन्तपूर्तसदचूतमुहूर्ताः पुंसि
अमरस्तम्भहृत्तौ स्त्रियामिमाः हयंडमेंडकरंडवरंडखंडगंडमेडपालखंडशिखंडाः वा मंसाश्च पु
रोडाशः कर्मणि घञ् भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशान् छिन्निति विकार
प्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्तत्रकृतस्य तपव नियातनात् द्वादसपदत्वं पुरोडा
शमजामितिमाहुः ह्रदकंदबुद्बुदशब्दाः अर्धमयधिमथ्यूम्भः दीक्षं वनितेव हृगाः
पल्लवपल्वलकफरेफकटादि निवहमंटमणितरंगतरंगगोयस्कंयम्दगाससमसमद्र

२
493

पुंस्त्वाः सारघमिति घि क्वचिदस्त्रियामपि जलयः इति पुल्लिंगाधिकारः नपुंसकमधिकारो
यम् भावे ल्युडंतः हसंते भावे किम् इध्मप्रव्रश्चनः प्रश्चनोग्निः निष्ठा च भावे पानिष्ठा
दंतं क्लीवे स्यात् हसितं गीतं त्वष्यञौ तद्धितौ शुक्लत्वं शौक्ल्यं —जः षिः त्वसामर्थ्यात् यदे
ष्ठीनं चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं सामग्र्यं सामग्रीडो चिती कर्मणि च ब्राह्मणादि गुणवचनेभ्यः ब्राह्म
णस्य कर्म ब्राह्मण्यं पचैठग्रपगाज एवं जछा भावे तते तद्धिताः भावकर्मणि क्लीवानि
स्तेनाद्यंजलोपश्च स्तेयं सख्युर्यः सख्यं कपिज्ञात्योर्ढक् कापेयं ज्ञातेयं यथं तपुरोहि
तादिभ्यो यक् आधिपत्यं प्राणभृज्जाति वयो वचनो द्गात्रादिभ्योञ् औष्ट्रं हायनां २

तपुवादिभ्योणाद्वैहायने द्वे द्रूमनोज्ञादिभ्योवुञ् पैनापुत्रके होत्रभ्यश्छः अच्छावाकीयं
अव्ययीभावः अपि स्त्रि द्वे द्वे वर्तंपाणिायादं अभाषायां हेमंतशिशिरावहोरात्रे च अ
नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः अपिकापिप्यम् अनल्पे छाया पामहू छायेपञ्जामञ्ज्यपूर्वा
सभाद्रुनसभं सपसेनाछायाशालानिशा स्त्रियां च परवान् अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिं
गः स्यात् रात्राह्नाह्नाः पुंसि अथ पुण्याहेन पुंसके संख्यापूर्वा रात्रिः त्रिरात्रे संख्येति किं
सर्वरात्रः द्विगु स्त्रियां अवस्थायपि पञ्चफली त्रिभुवने ऽह्नसतः कृचिः यन्नः अर्चिः स्त्रि
यां च ऽसंतत्वेप्यर्चिः स्त्रियां नपुंसकेच स्यात् छदः स्त्रियामेव ऽयेद्धे दिः छायांधेत

ह
494

नेनेत्रिंछेदेऽसुरादिर्गाजेनादर्विप्रचीत्यादिनाऽप्रत्ययस्मित्यादिनाह्रस्वः वल्मीकनीध्रे
पटलः प्रतानपटले छेदसि दिनान्तः तत्र पटलस्याहचपोच्छेदिषः क्लीबतापुंस्त्व
वंतोमप्याप्यातारः इत्येषाः सप्तनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल
हलधनानि नामाभिधानानि नामाभिधानानि स्युः आनने नयने लोचने लोहे का
ले वने गाहने मांसे आमिषे रुधिरे रक्ते कार्मुके धनुराशने विवरे विले जले उदके ह
ले लांगले धने द्रविणे अन्ने असने अस्यापवादमाहात्रेस्रुआंग्नीरसोवनः पुंसि
वक्रनेत्रारण्यगांडीवानि पुंसि च अटवीस्त्रियां लोपपथः क्रुलं कूलं स्थलं लोपल ए

वृषादिभ्यश्चित्रादिश्चास्त्रेणकलप्रत्ययोवि
धीयते १

वृषादिभ्यश्चित्। मुसरवरणु ने।१

तालकुसूलतरलकेवलदेवलावृषलाः पुंसि शीलमूलमंगलकमलमुसलकुंडलपल्व

तमिविशिविडिमृदिकुलिकपिपलि पंचिभ्यः कालन् २

लमृणालवालानिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च चात् क्लीबे शतादिः सं
ख्या शतसहस्रं शतादिरिति किम् एको द्वौ संख्येति किम् शतशृंगो नाम पर्वतः श
तायुतप्रयुताः पुंसि च लक्षाकोटिः स्त्रियां वा लक्षा नियुतं च तदिस्मरात् क्लीबे पिल
देशंकुः पुंसि सहस्रः क्वचित् मन्द्व्यचकोऽकर्तरि चर्मेकर्मद्व्यचः किं अणिमा कर्तरि
किम् ददातीति दामा ब्रह्मन् पुंसि चात् क्लीबे नाम रोम क्लीनपुंसकेमेव द्व्यचां इ
न्सुसापप्रपंचः असंतो द्व्यचः यशः मनः तपः द्व्यचः किं चेद्रमाः अप्सरसः स्त्रियांप्राये

णांयंवटुवचनोंतः पात्रं छत्रंपात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्रास्त्रियामेव मित्रामित्रछत्रह
त्रकृत्रपुंत्रमेत्रमेद्राः पुंसियत्रहिंसोमित्रइतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तम् आमिहिंषर्तिवि
१ 495 दिनत्रोणादिकमइत्रचू ञमेरमित्रेश्रमित्रस्यव्ययेत्यादौमध्योदात्तत्वविंसेनज
सप्येवंपरवल्लिंगतास्यादितिनत्रदोषोंतरमितितत्सूत्रायर्यालोचनमूलकेस्वर
दोषोद्भावनमपिनजोमरजरमताइतिषाष्ठसूत्रासरणमूलकइतिदिक्। पत्रपात्र
पवित्रमत्रछत्राः पुंसिचवलक्ष्मसमयद्वयत्ननरणाभिधानानिवलेवीर्यपद्मकमले
त्पलानिपुंसिचपद्मादयः शब्दाकृतमाभिधायापितेपितेपिहिलिंगास्युः अमरोप्यां १

हवापुंसि पद्ममिति एवं चार्द्धर्चादिस्त्रे जलजे यद्यमिति नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रंथो मतां
तरेणानेयः आहवसंग्रामे पुंसि आजिः स्त्रियामिति फलजातिः फलजातिवाचिशब्दो
नपुंसके स्यात् आम्रंवृक्षजातिः स्त्रियामेव कचिदेवं हरीतकी विषजगात् शाकनकुष्म
नशाकुंदं वुदश्वितःस्व नवनीतावतानृतामृत निमित्तचित्तवित्तपित्तहूतरजतवृत्त
पलितानि आद्दककलिशोदेवपीठकुंडांगदद्धिसव थाज्यास्पदाकाशकपववीजानि
क्लीवेस्युः दैवतंपुंसिच थांयाजमस्त्रहूप्य पर्णपर्वाणीधिस्त्रहृव्यकव्यकाव्यसत्याप
त्यमूल्यामिश्रिकयकुडमभमद्यहर्म्यतर्पसैन्यानिद्वंद्वबर्हेद्धःखविडिशाग्रियिच्छ्पविंवकुदेक्व

॥ ५९८

रणारवृंदारकानिश्रुतस्मिंछ्लिये इंद्रियेकिन्नरथांगगादौमास्मृतइतिनपुंसकाधिकारः स्त्री
पुंसयोः गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिसाल्मलित्रुटिमासिमिदोचपमलत्तसिंधुके
कंयुकिष्कुकेंदुरेणावर्गणावचनमकारांतेन्नपुंसकेत्रिलिंगंपदुःयद्वीसपमार्थेनद्वि
नैडौयगावी इतिस्त्रीपुंसाधिकारः पुंनपुंसकयोः घृतभूजमस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्त
लेहिताः शृंगार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः व्रजकुंजकुथकूर्चप्रुछदर्पार्मर्द्दचंदभं
पुछाः कवंधौषधायुधानाः दंडमंडखंडप्रादमेंयवाम्बिकाः शाकशाकांशोकशाक
लिषाः नपुंसकयोः कर्पोरामस्तितदर्भपात्रकेदीयकर्पोंजलेइतिविश्वः पुलाकावा ॥

ची न स्त्रियाम् तथा च जानपदसूत्रे एणग्रयोविकारे ङीऽदारुणि पापकृष्णाकाशावानस
मासस्यमापातेति सूत्रे अतः ह्रोकमिडु तिसूत्रे कृष्णाकर्णी षिति प्रयोगश्च व्याससूत्रे च
हेसैत् पापनशब्दशोषत्वात् क्रशाम्छंद इति क भाष्ये एवं पदं स्मृतिसूत्र भाष्याणामेक
शाकपतेस्थिते श्राच्छाद इत्याऽप्रपलेषादिपरो भामतीग्रंथः मौढिमात्रपर इति विभा
वनीयो व इतिः गट हमेहृदेहृयहृप दघोष्टापदो वृदकेंक्रदाश्च ईङिनि नपुंसकाधिकारः
श्रवशिष्टलिंगमर्थं यत्कीत प्रसदस्पदः लोनोमे आशिष्टापावेनयकपुरुषः एकास्ती
एकं कृत्स्नेऽगणवचनं च स्मृहृः पदः स्मृलीपदीस्मृलंवस्तेष्टानामेवकृतः प्राग्घस्य करणा

धिकरणयोर्ल्लुट सर्वादीनि सर्वनामानि इति सिद्धांतकौमुद्यां लिंगानुशासनं समाप्तं॥

१२

497

१२

سدہانت کومدی

सिद्धान्तकौमदी

سدہانت کومدی

بو رہا روہ وار ۱۲ روہ تا ...حصہ

در علم صرف سنسکرت

[illegible]

948 [illegible]